

MITROVICS- EMLÉKKÖNYV

TUDOMÁNYOS MŰKÖDÉSÉNEK
ÖTVENEDIK ÉVFORDULÓJÁRA.

KIADJÁK TISZTELŐI.

BUDAPEST, 1939.
CSÁTHY FERENC EGYETEMI KÖNYVKERESKEDÉS R.-T.

1939.

MAGYAR NEMZETI KÖNYV- ÉS LAPKIADÓVÁLLALAT R.-T. DEBRECEN.

Dienes János rajza.

Mitrovics Gyula ötven éve harcol a magyar szellemi élet első vonalában. Éspedig abban, amelynek egyik szárnya Széphalomra, a másik Debrecenre támaszkodik és amely a legjobb magyar arcvonal. Kazinczy, Bessenyei, Csokonai és Földi, Fazekas arcvonala ez. Széphalom Kazinczy szépségvágyának, a legigényesebb magyar szépségvágnak a szülőtte s egyben az egész országot izgató, serkentő szolgálat otthona; Mitrovics Gyula a széphalmi park fái alatt kapja mint sárospataki diák az első irodalmi kitüntetést s a kácsárdi szőlő, ahová évtizedek óta el-elvonul dolgozni, alig egy jó kirándulásnyira van irodalmunk e szent ligetétől. Szellemi egyénisége azonban mégis Patakhhoz és Debrecenhez áll közelebb, írásmódja ezeknek józan, szinte kemény tárgyi stílusához, amely egyszerre világos, egyenes és ugyanakkor gondosan, tüzetesen meghatározó is. Nemcsak Bessenyei írásaira, hanem Csokonai versmagyarázataira, esztétikai, nyelvészeti fejtegetéseire kell gondolnunk és Földi, Fazekas nyelvtani, természettudományi munkáira is, mindarra, ami a széphalmi mester franciás csiszoltságra vágyó, de nem egyszer németes finomkodással megelégedő, szelleme számára „debreceniség” volt.

Van mégis ami közös ebben az arcvonalban Kazinczytól Bessenyein át Fazekasig s ez a magyar művelődés áldozatos munkálása és az ezzel együtt járó igaz emberség. Nem a címek és a rangok, hanem a szolgálat földje ez, azé a szolgálaté, amelyhez nem elég a hősi lendület; ennek lényege a lankadatlan, szívós munka. Mitrovics Gyula mindjárt pályája elején megajándékozta a magyar bölceletet Schwegler értelmes, világos magyar fordításával s egész a legutóbbi évekig ez maradt az egyetlen hasznavehető magyar bölcelet-történet, amely világosan, tartalmasán beszélt. Bár más jellegű, de hasonlóképpen a „szolgálat” jegyében áll a Magyar Esztétikai Irodalom Története. Az irodalmi tudat elméletét éppen, hogy emlegetni kezdik, s ő ezzel egyidőben már ötödfélszáz oldalas kézikönyvbe zsúfoltan közkinccsé teszi mindazt, ami tudatoságra törekvő ízlés szellemi életünkben jelentkezett. Olyan irodalom áttekintését adja, amelynek gyökérzete kibogozhatatlanul szövevényes és az indák még nehezebben választhatók külön, A szolgálat igazi javarésze azonban a Debrecenből Budapesten megalapított Esztétikai Társaság. Hat év óta

IV.

hányszor nem tette meg Debrecen Budapest között az utat, először, hogy a társaság megalakulhasson, azután, hogy annak működését irányíthassa, ülésein elnököljön. Először megírta a tudományág történetét, majd megteremtette a feltételeket, hogy az folytatódhasson. Cselekedte ezt lankadatlan kitartással, a gáncsnál bénitöbb közöny közepette. Ha ma van magyar nyelvű esztétikai irodalom, az az ő szolgálatának, törhetetlen tudományos meggyőződésének, kitartó hitének eredménye. Igazi „emlékkönyve” az a közel hatvan tanulmány, amely ezidő, fél évtized alatt megjelent olyan tudományág körében, amely a legutóbbi évtizedekben alig egy-egy kis vézna értekezést termett. Megteremtve e tudomány életének szerveit, a folyóiratot és a társaságot, mintegy megszüntette azt az állapotot, hogy ami e szakban megjelenik, eleve elszigeteltségre legyen kárhozthatva. A saját műveinél is fontosabb volt számára magának a tudománynak ügye.

És ez azért lehetett így, mert az, ami Mitrovics Gyulát igazán érdekelte, nem a hideg, holt betű, hanem az élő szellem, a nemzet, az ember. Amint minden igaz költőnek, bölcselőnek és politikusnak ez az anyaga, mindenik végső és legjobb értelemben nevelő, akként elsősorban nevelő ő is. Ilyenformán Széphalom szépségvágját és Debrecen tudományos józanságát egyesítheti benne és általa a pataki iskola, Bessenyei iskolája s a magyar emberségé.

Most is, mikor köréje sereglünk, hogy hitet tegyünk mellette s félszázados harca mellett, ő részesít bennünket a legjobb magyar hagyományokban!

A SZERKESZTŐK.

Mitrovics Gyula irodalmi munkássága.

Önállóan megjelent munkák:

1. *A valóságérősről.* Esztétikai tanulmány. Bp., 1893. 117 l.
2. *Aeneas Sylvius De duobus amantibus.* Sárospatak, 1897. 16 l.
3. *Középiskoláink reformja.* (Maklár Pap Miklós és Rácz Lajos társaságában.) Sárospatak, 1897. 45 l.
4. *A magyar bölcséleti irodalom rövid vázlat.* Schwegler Albert: A bölcsélet története c. munka függeléke. 1904. 476—564. l.
5. *Az associatio szerepe a széperelmek keletkezésében és lefolyásában.* Különlenyomat a Magyar Fii. Társ. Közleményei XXXI. kötetéből. Bp. 1909. 19 l.
6. *Az esztétikai tetszés alapproblémája és a Fechner-féle princípiumok.* 1910. Különlenyomat az Alexander-Emlékkönyvből. Bp. 12 l.
7. *A nemzeti szellem bölcséleti alapjai.* Tanári székfoglaló. Debrecen, 1910. 13 l.
8. *Az esztétikai tetszés alapproblémája.* Debrecen—Bp. 1912. 91 l.
9. *A sárospataki főiskola jövője.* Debrecen, 1912. 23 l.
10. *Das Grundproblem der asthetischen Lust.* Zeitschr. f. Aesthetik. Berlin. X. B. 4. Heft. Különlenyomatban is. 6. l.
11. *Az esztétika alapvető fogalmai.* A debreceni m. kir. tud.-egyetem Népszerű Főisk. Tanfolyamán tartott szabadelőadás. Debrecen, 1916. 61 l.
12. *Az egyéni nevelés főbb szempontjai.* Debrecen, 1917.
13. *A magyar ref. iskola négy százéves kulturális szolgálata.* Felolvasás a reformáció ünnepén Bpsten az újjárosháza dísztermében. Debrecen, 1918. 20 l.
14. *Nevelésügyi feladataink a háború után.* A debreceni egyetem népszerű főiskolai tanfolyamán tartott előadások. Debrecen, 1918. 66 l.
15. *Az egység és sokféleség esztétikai elve „Az ember tragédiájában”.* A debreceni Tisza István-Tud. Társ. I. osztályának kiadványai, I. 6. 1924.
- 1.6. *Arany János esztétikája.* A debreceni Tisza István-Tud. Társ. I. osztályának kiadványai, II. 3. 1925.
17. *Gyulai Pál esztétikája.* Kultúra és tudomány 56. sz. Bp. 1926. 163 l.
18. *Szanálás és nevelés.* Bp. 1927. 10 l.
19. *A magyar esztétikai irodalom története.* Bp.—Debrecen, 1928. 448 l.
20. *Kazinczy esztétikai törekvései.* Különlenyomat a Budapesti Szemle 1929 februári számából. Bp.—Debrecen, 1929. 54 l.

VI.

21. *A neveléstudomány alapvonalai.* Bp.—Debrecen, 1938. 840 l.
22. *Jelentés a Magyar Általános Köszémbánya Rt. Berzeviczy Albert-alapítványa díjának odaítéléséről.* Akad. Ért. 1937. 39—47. i. önállóan is: 39 l.
23. *A tanárképzés reformja.* Magyar Pedagógia. 1937. Klny. is.

Fordította:

24. *Schwegler Albert: A bölcselet története.* Bp., 1904. Filozófiai írók Tára, XIX.

Átdolgozta:

25. *Molnár Lajos: Magyar olvasókönyv a gimn. 1. oszt. számára,* Sárospatak, 1902.

Tanulmányok és cikkek:

26. *Tompa Mihály zsengei.* Figyelő, 1889. 161. l.
27. *Adatok Tompa diákkorához.* Sárospataki Lapok, 1890. 660., 678., 694. l.
28. *Csenkeszfi Póts András élete.* Prot. Szemle, 1890. 505. l.
29. *A középiskolák államosítása.* Sárospataki Lapok, 1890. 1054—1058. l.
30. *Berlini tárca.* A nemzetközi mütárlatról. Fővárosi Lapok, 1891. 191., 192., 195. sz.
31. *A müncheni tárlat.* Fővárosi Lapok, 1891. 123. sz.
32. *Templomaink művészi díszítése.* Spataki Lapok, 1891. 585. sz.
33. *Az új énekes könyvről.* Spataki Lapok, 1891. 439., 460. l.
34. *Protestáns Irodalmi Társaság IV.-ik évi közgyűlése.* Sárospataki Lapok, 1892. 298—301. l.
35. *Irodalmi divatok.* Fővárosi Lapok, 1892. 116. sz.
36. *A leánygimnázium kérdéséhez.* Sárospataki Lapok, 1892. 717—721. l.
37. *A vallásos költészet újabb mozgalmáról.* Fővárosi Lapok, 1892. 12. sz.
38. *A keresztyén Krisztus- és Madonna-alakok, mint ideák.* Sárospataki Lapok, 1893. 1061—1064; 1081—1083. l.
39. *Emlékezzünk régiekről.* A sárospataki főiskola Kazinczy-ünnepélye alkalmából. Órálló, 1894. 48. sz.
40. *A magyar művészet újabb diadala.* Munkácsy Honfoglalása. Órálló, 1894. 29., 30. sz.
41. *A napisajtó kritikája.* Órálló, 1894. 6., 7. sz.
42. *A téli tárlat.* Órálló, 1894. 7., 10. sz.
43. *Utóhang a tavaszi tárlatról.* Órálló, 1894. 46., 47. sz.
44. *A velencei S.-Marco.* Órálló, 1894. 66. sz.
45. *Az olimpiai Zeus-templom.* Egyetemes Philologiai Közlöny. 1895. 682₃ 711. l.
46. *Ellentétek,* Órálló, 1895. 10., 12. sz.
47. *A görög-római művészettörténet kutatásainak módszereiről* Órálló, 1895. 78—79. sz.
48. *Gyulai Pál.* Órálló, 1895. 14. sz.
49. *Gyulai megnyitó beszéde.* Órálló, 1895. 15. sz.
50. *Közművelődés és a társadalom.,* Órálló, 1895. 24—25. sz.

VII.

51. *Tanügy. A középiskolai tanárjelöltek internátusa.* Órálló, 1895. 90. sz.
52. *Aeneas Sylvius De duobus amantibusának magyar átdolgozót*
Irodalomtörténeti Közlemények, 1896. 14—41. 1.
53. *A téli tárlat.* Órálló, 1896. 2—6. sz.
54. *Emeljünk új oltárakat.* Sátoralja, 1896.
55. *A Képzőművészeti Társulat tavaszi tárlata.* Budapesti Szemle, 1897. aug. 300. 1.
56. *Német diákvirtus.* Debrecen, 1897. 164. sz.
57. *Plinius és a görög képírás története.* Athenaeum. 1898. 96., 261., 365., 482. 1.; 1899. 88., 197. 1.
58. *Az ifjúság aesthetikai és művészi nevelése.* Orsz. Középisk. Tanáregyes. Közlöny, 1898.
59. *Küzdelem a jövő művészetéért.* Budapesti Szemle, 1900. jan. 116. i,
60. *A szép a magyar lélek tükrében.* Magyar Szó. 190. 1.
61. *Amicus Plató, amicus Sokrates sed magis amica veritas.* Cikksorozat a sárospataki főiskola kormányzatáról. Spataki Lapok, 1904. 519., 547., 569., 589., 609. 1.
62. *A felsőbb leányiskolák és az élet.* A miskolci ref. felsőbb-leányiskola értesítője, 1904/5.
63. *A magyar irodalomtörténet tanítása a felsőbb-leányiskolában.* Gyakorlati Paedagogia, 1905. 4. sz.
64. *Visszaemlékezések Mitrovicsra.* M. Gy. összegyűjtött Papi Dolgozatainak bevezetése. 1. köt. 1906.
65. *A Protestáns Szemle Mitrovics Gyula Összegyűjtött Papi Dolgozatairól* Debreceni Prot. Lap, 1908.
66. *Szépérzelmeink nemzeti elemei.* Beöthy Zsolt-Album. 1908, 67—85. 1.
67. *Emlébeszéd Egressy Gáborról.* Budapesti Szemle, 1909. jan. füz.
68. *Kálvinizmus és művészetek.* Debreceni Prot. Lap, 1909.
69. *A debreceni egyetem és a reformátusok.* Budapesti Hírlap, 1911. nov. 26.
70. *Protestáns érdekek és a debreceni egyetem.* Debreceni Prot. Lap, 1911. nov. 26.
71. *A debreceni egyetem gáncsolói.* Debreceni Prot. Lap. 1912. ápr. 13.
72. *Emlékirat az egyetemmel kapcsolatos ügyekről.* Debreceni Prot. Lap, 1912. ápr. 6.
73. *Fejlődési áramlatok.* M. Társ.-tud. Szemle, 1912. jan.
74. *Tanári kongresszus.* Debreceni Prot. Lap, 1912. dec. 7.
75. *Tervezet a debreceni Egyetemi Internátus és Tanárképző-Intézet részletes szervezése, elhelyezése és költségvetése tárgyában.* Debreceni Prot. Lap, 1912. máj. 25., jún. 1. sz.
76. *Az aesthetika alapvető elvei.* (Dömötör Gyula álnévvel.) Athenaeum, 1913. IV. füzet,
77. *Akadémiai internátus.* Debreceni Prot. Lap, 1913. nov. 15.
78. *Az alaki szép tetszésének magyarázata a lélektudomány alapján.* Athenaeum, 1914. II. 6.
79. *A Buda Halálának csodás eleme az aesth. és lélektudományi szempontjából.* Irodalomtörténeti Közlemények, 1915.
80. *Az esztétikai tetszés tárgya.* Athenaeum, 1916. 221. 1. (Kivonat ily címmel a M. Filoz. Társ.-ban bemutatott értekezésből.)

VIII.

81. *Tompa helye költészetünkben.* Protestáns Szemle, 1917.
82. *Kulturális egységünk.* Szózat, 1922. febr. 18. sz.
83. *A tanítóképzés reformja.* Szózat, 1922. márc. 24. sz.
84. *Tanítómenesztés.* Szózat, 1922. aug. 11. sz.
85. *Új nemzedék.* Szózat, 1922. jan. 15. és 18. sz.
86. *Egységes kultúrpolitika.* Szózat, 1923. máj. 23. sz.
87. *Erkölc, művészet és politika.* Új Nemzedék, 1923. máj. 18.
88. *Földbirtokreform és kultúrpolitika.* 1923. okt, 26. sz.
89. *Klebelsberg kultúrpolitikája.* Szózat, 1923. dec. 5. sz.
90. *Tudományos kultúrpolitika.* Szózat, 1923. okt. 12. sz.
91. *Egységes iskolarendszer.* Szózat, 1924. jan. 11. sz.
92. *A középiskola reformja.* Szózat, 1924. márc. 11. sz. — Erre válasz Kornis Gyulától u. o. 1924. márc. 22. sz.
93. *Középiszkolai reform.* Válasz Kornis Gyulának. Szózat, 1924. márc. 27. sz.
94. *Közoktatási program.* Szózat, 1924. aug. 9. sz.
95. *A kultúra válsága.* Szózat, 1924. aug. 12. sz.
96. *Kultúrdemokrácia.* Szózat, 1924. febr. 16. sz.
97. *Kultúrfőlény.* Szózat, 1924. jan. 30.
98. *Különböző irányok az esztétikában.* Új Nemzedék, 1924. okt. 12.
99. *Művészet és megértés.* Új Nemzedék, 1924. aug. 23.
100. *Rendszeres magyar neveléstan.* Tanulmány Weszely Ödön könyvéről. Magyar Paedagogia, 1924. 14.
101. *A színházi élvezet lélektana.* Új Nemzedék, 1924. febr. 10.
102. *A tanárképzés reformja.* Szózat, 1924. jún. 6. sz.
103. *Apáczai Csere János.* Születésének 300. évfordulóján a debreceni egyetem emlékünnepegyén tartott beszéd. Prot. Szemle, 1925. 525. 1.
104. *A nőnevelés reformja.* Szózat, 1925. május 9.
105. *A protestantizmus világtörténeti hivatása: I. A múltban.* Debreceni Ref. Szemle, 1925. 9—10. 1.
106. *A protestantizmus világtörténeti hivatása: II. Hazánkban.* Debreceni Ref. Szemle, 1925. dec. 21. 17—18. 1.
107. *A protestantizmus világtörténeti hivatása: III. A jövőben.* Debreceni Ref. Szemle, 1926. jan. 15. 25—26. 1.
108. *A protestantizmus világtörténeti hivatása: IV. A jövőben.* Debreceni Ref. Szemle, 1926. febr. 1. 33—34. 1.
109. *Belső válságok.* Debreceni Ref. Szemle, 1926. 113—115. 1.
110. *Greguss Ágost és esztétikája.* Prot. Szemle, 1926. 9. 1.
111. *Gyulai Pál esztétikája.* Budapesti Szemle, 1926.
112. *Iskolai szemle.* Debreceni Ref. Szemle, 1926. jan. 15. 31—32. 1.
113. *Az iskolaév elején.* Debreceni Ref. Szemle, 1926. 129—130. 1.
114. *Kálvinista jellem.* Debreceni Ref. Szemle, 1926. 105—106. 1.
115. *Még egyszer a református politika.* Debreceni Ref. Szemle, 1926. márc. 20. 59. 1.
116. *Polgáriiskolai tanárképzés az egyetemen.* Országos Polg. Isk. tanáregyesületi Közlöny, 1926. 211—215. 1.
117. *Protestantizmus és közszolgálat.* Debreceni Ref. Szemle, 1926. 154—155. 1.
118. *Református iskolapolitika.* Debreceni Ref. Szemle, 1926. 98—99. 1.
119. *Református politika?* Debreceni Ref. Szemle, 1926. 42—43. 1.
120. *Salamon Ferenc esztétikája.* A Cél, 1926. júniusi sz.
121. *Választások.* Debreceni Ref. Szemle, 1926. 145—146. 1.

122. *A vallás értéke és értelme.* Debreceni Ref. Szemle, 1926. 89-90. 1.
123. *L'instituzione in Ungheria* a Formigini „Encyklopaedia Pedagogica”-jában.
124. *Hatvani István a debreceni filozófus.* Debreceni Szemle, 1927. 417—419. 1.
125. *Konzervatív irodalom és progresszív irodalom.* Debreceni Szemle, 1927. 168—174. 1.
126. *Szanálás és nevelés.* Magyar Paedagogia, 1927. 1—10. 1.
127. *A gyakorlati tanárképzés megszervezése.* Magyar Paedagogia, 1929. 202—206. 1.
128. *Az esztétika és pszichológia viszonya.* Magyar Psychológiai Szemle, 1930. 31—39. 1.
129. *A lélek útja fölfelé.* Prot. Szemle, 1931. febr. sz.
130. *A szép a világszemlélet tükrében.* Debreceni Szemle, 1932. 174—177 1.
131. *Szabó László, Arany Buda Halálának folytatója.* Bevezető ismertetés Szabó László: Hun rege tizenkét énekben c. művéhez. Nagykőrös, 1932.
132. *Esztétika és esztétikai evolúció.* Magyar Psychológiai Szemle, 1933. 43—53. 1. és Esztétikai Füzetek, 1934. 14—24.; 140. 1.
133. *Korunk esztétikai evolúciója.* Képzőművészet, 1933. 237. 1.
134. *Művészet és korszellem.* Képzőművészet, 1933. 133. 1.
135. *A pedagógia és a pszichológia kapcsolata.* Magyar Paedagogia, 1933. 110—122. 1.
136. *Bevezetés a második Nemzeti Kiállítás ismertetéséhez.* Képzőművészet, 1934. 107. 1.
137. *Megjegyzések Orbán Dezső festőművész fejtegetéseire.* Polémia. Képzőművészet, 1934. 51. 1.
138. *Megnyitó beszéd az Esztétikai Szakosztály ülésén.* Esztétikai Füzetek, 1934. 79., 124. 1.; Képzőművészet, 95. 1.; Esztétikai füzetek, 1935. 35—36., 50—52., 71—72. 1.
139. *Szimbolikus művészet.* Képzőművészet, 1934. 25. 1.
140. *Természet hűség és művészet.* Képzőművészet, 1934. 79. 1.
141. *Totalitáselmélet és művészet.* Képzőművészet, 1934. 189. 1.
142. *Esztétika.* Magyar Paedagogiai Lexikon, 1935.
143. *Esztétika és kritika. — Az értékelés alapjai. — Esztétikai Füzetek,* 1935. 1—12. 1.
144. *Esztétikai nevelés.* Magyar Paedagogiai Lexikon.
145. *A főiskolai pályára lépők szelekciója.* Nemzeti Figyelő, 1935. május 20. sz.
146. ... *Izmusok helyett értékek! Klubok helyett tehetségek!* Képzőművészet, 1935. 25. 1.
147. *Képzőművészek egyesületének jubiláris kiállítása.* Képzőművészet, 1935. 3—4. 1.
148. *Kultúrpolitikai aktualitások.* Nemzeti Figyelő, 1935. márc. 11. sz.
149. *4 művásárlás megszervezése.* Képzőművészet, 1935. 49—51. 1.
150. *Nemzeti egység és nevelés.* Nemzeti Figyelő, 1935. febr. 18. sz.
151. *A tanárképzés reformja.* Nemzeti Figyelő, 1935. márc. 15. és 22. sz.
152. *Az új kultúrpolitikai javaslatok jelentősége.* Nemzeti Figyelő, 1935. márc. 25. sz.
153. *Beköszöntő.* Esztétikai Szemle, 1936. 1—2. 1.

154. *Elnöki megnyitó.* Esztétikai Szemle, 1936. 36—37. 1.
 155. *Mai bölcseletünk problematikája.* Szellem és Élet, 1936. 105—113. 1.
 156. *A Csongor és Tünde felújítása.* Esztétikai Szemle, 1937. 34—39. 1.
 157. *Elnöki megnyitó.* Esztétikai Szemle. 1937. 193—194. 1.
 158. *A tanárképzés reformja.* Magyar Paedagógia, 1937. 225-236.1.
 159. *Ünnepi beszéd az Árpád bajtársi egyesület jubileumi ünnepélyén.* Új Vetés. 1938. 7. sz.
 159. *A Csongor és Tünde centenáris felújítása.* A százéves Nemzeti Színház Emlékalbuma, 1938. 202—206. 1.

Bírálatok:

160. *Az énekeskönyvi előmunkálatok V. kötetéről.* Sárospataki Lapok, 1892. 16., 33., 54. sz.
 161. *Szabolcska Mihály: Költemények.* Sárospataki Lapok, 1892. 128—131.; 150—154. 1.
 162. *Beöthy Zsolt: A magyar irodalom története.* Sárospataki Lapok. 1893. 446—447. 1.
 163. *Benedek Elek: Huszár Anna.* Órálló, 1899. 86. sz.
 164. *Szabolcska Mihály: Hangulatok.* Órálló, 1894. 16. és 18. sz.
 165. *Ruskin: Velence kövei.* Erdélyi Múzeum, 1897. 223—226. 1.
 166. *Szana Tamás: Izsó Miklós élete és művei.* Budapesti Szemle, 1897. április. 153—158. 1.
 167. *Szikra: A bevándorlók.* Erdélyi Múzeum, 1899. 115—116. 1.
 168. *Barabás Ábel: Petőfi.* Egyet. Phil. Közi., 1907. 775—779. 1.
 169. *Lengyel Miklós: Tompa Mihály élete és művei.* Egyet. Phil. Közlöny, 1907. 228—232. 1.
 170. *Pékár Károly: A magyar nemzeti népről.* Egyet. Phil. Közi., 1908. 379—384. 1.
 171. *Alexander Bernát: A művészet.* A művészet értékéről. A művészeti nevelésről. Budapesti Szemle, 1909. július. 152—158. L
 172. *Kéky Lajos: Tompa Mihály.* Egyet, Phil. Közi., 1912. 865—867. 1.
 173. *Weszely Ödön: Bevezetés a neveléstudományba.* Magyar Paedagógia, 1924. 14—17. 1.
 174. *Hegedűs Lóránt: A halhatatlanok útja.* Protestáns Szemle, 1926. 644. 1.
 175. *Csathó Kálmán: Lányok, anyák, nagyanyák.* Protestáns Szemle, 1927. 471. 1.
 176. *Surányi Miklós: A szörnyeteg.* Protestáns Szemle, 1927. 403.1.
 177. *Barankay Lajos: A magyar integritás művelődéspolitikája.* Magyar Paedagógia, 1928. 253—255. 1.
 178. *Barankay Lajos: A nemzeti közszellem pedagógiája.* Magyar Paedagógia, 1928. 46—50. 1.
 179. *Farkas Geyza: Mi tetszik s miért?* Protestáns Szemle, 1928. 112. 1.
 180. *Farkass Jenő: Sötét az ég.* Protestáns Szemle, 1928. 218. 1.
 181. *Imre Sándor: Neveléstan.* Protestáns Szemle, 1929. 39. 1.
 182. *Móricz Zsigmond: Agy takaró.* Protestáns Szemle, 1929. 348.1.
 183. *Szabó László: Hun király.* Ismertetés „A Csaba-trilógia folytatása” címmel. Prot. Szemle, 1930. ápr.

184. *Boda István: A lángelme lélektana.* Budapesti Szemle, 1933. ápr. sz.
 185. *Baránszky-Jób László: Bevezetés az esztétikába.* Esztétikai Szemle, 1936. 45—47. 1.

Szerkesztette:

- 1.86. *Órálló.* 1894—1895.
 187. *Egységes Magyar Olvasókönyvek* a gimn. I—III. o. számára. Az Orsz. Ref. Tanáregyesület megbízásából Gulyás István s többek társaságában, Debrecen, I—III. köt. 1906/9. — Azóta újabb kiadások.
 188. *Miskolci Ref. Felsőbb-Leány isk. Értesítője.* 1904/5., 1909/10.
 189. *Miskolci Ref. Női Fillegylet Évkönyve.* 1908.
 190. *Mitrovics Gyula összegyűjtött Papi Dolgozatai.* Bevezetéssel és jegyzetekkel. I—VII. kötet. Debrecen, 1906—1911.
 191. *Esztétikai Füzetek.* Bp. 1933—35. Új folyam 1936—1937.
 192. *Képzőművészet.* Bp. 1933—35. (Szerkesztésében közreműködött.)
 193. *Esztétikai Szemle.* 1936.

Összeállította: KOZOCSA SÁNDOR.

BÖLCSELET.

Mitrovics Gyula bölcselete.

1. Általános jellemzés. Bibliográfia.

A megállapítás, mellyel Mitrovics Gyulai Pált, mint esztétikust jellemezte, teljes mértékben érvényes rá is, mint bölcselőre. Mitrovics Gyuláról is elmondhatjuk, hogy ha bölcseleti rendszert nem is adhatott, termékeny irodalmi működése folyamán mégis teljes egészét alkotó filozófiai világfelfogást értelt ki magában.¹

Mitrovics Gyula életművének java az esztétika és a pedagógia művelésére esik. E két tudomány szak, ha aforisztikus elvek és szabályok önkényes megállapításán túlemlelkedve valóban tudomány akar lenni, feltétlenül filozófiai megalapozottságot, egységes bölcseleti világképbe való beillesztést igényel. Mitrovics számolt ezzel a szükséggel, mert pályája kezdetén szaktudományai művelését a legszélesebb filozófiai alapok megszerzésével kezdte meg. Későbbi irodalmi működése során sem fáradt bele, hogy újból és újból megvonja szűkebb szaktárgyától a legegyetemesebb elvekhez vezető szálakat. Nem az egyszerű filozofikus világnézetre gondolunk itt, melynek megalkotására minden gondolkozó ember legalább is kísérletet tesz, hanem a bölcselet központi és részproblémáin való tudatos munkára, melynek eredményeit egy gazdag irodalmi munkálkodás tükrében itt-ott mint öncélúan filozófiai adalékokat, másutt mint esztétikai, lélektani, pedagógiai összefüggésekbe belevont megjegyzéseket lelhetjük fel és összegezhethetjük.

Mitrovicsnak kifejezetten filozófiai munkásságára vonatkozóan legyen elég a következőket megemlítenünk. Ő látja el 1910-től kezdve a debreceni főiskola filozófiai tanszékét. A Filozófiai írók Tára XIX. kötetében függelékként közli a magyar bölcseleti irodalom vázlatos, de a hatvanas évekig terjedő áttekintését. Ugyanebben a kötetben Schweigler nagy-sikerű filozófiatörténetét ülteti át magyarra terminológiai nehézségek miatt sok fáradságot igénylő, mégis jósikerű fordításban.

¹ V. ö.: Gyulai Pál esztétikája idézetekben. Bp. é. n. Franklin, a Kultúra és Tudomány c. gyűjteményben, 5. o.

Szakdisciplinák körébe vágó irodalmi munkái közül az általános filozófiához való viszony a legszorosabb és a legkiadósabb a következő művekben:

Az esztétikai tetszés alapproblémája, 1912. E tanulmány empirikus- pszichológiai problemafeltevésből kiindulva, az e szempontok által kijelölt keretben, egységesen és tömören kidolgozott esztétikai elmélet, mely éppen pszichologisztikus volta miatt belátást enged Mitrovics lélektani felfogásába tudományos pályája első felében. Rendszeres esztétikai méreteinek másik irodalmi emléke a debreceni egyetem népszerű főiskolai tanfolyamán *Aesztetika alapvető elvei* címen tartott és kiadott előadása (1916).²

A magyar esztétikai irodalom története, 1928. A szerző e tudományszaknak eddig legteljesebb irodalomtörténetét nyújtva a tárgyalás folyamán a tárgy természetéből folyóan találkozik és állást foglal a magyar esztétikai elmélet fejlődésére hatással volt nagy filozófiai rendszerekkel szemben, amilyen a kantiánizmus, a hegelianizmus, a biológiai, pszichológiai és szociológiai irányok és, ami legközelebb érint, két nagy magyar bölcséleti rendszerünk, a Böhm Károlyé és a Pauler Ákosé. Ez az állásfoglalás, bár keretében és szempontjaiban alá is van rendelve az esztétikai nézőszög diktálta érdekeknek, mégis becses adatokkal járul Mitrovics bölcséleti felfogása körvonalazásához.

A neveléstudomány alapvonalai, 1933., előkészítő tanulmányaival együtt (*Az egyéni nevelés főbb szempontjai*, 1917. és *Nevelésügyi feladataink a háború után*, 1918.) irodalmi gyümölcsei egy, a debreceni egyetem pedagógiai tanszékén kifejtett, csaknem negyedszázados szolgálatnak. Mitrovics neveléseméleti iránya egyszerre lélektani és normatív, megfelelően annak a kettős hemiszférának, a reálisnak és az ideálisnak, melyhez az emberélet tartozik. Egészen természetes, hogy ez a mű módot nyújt rá, hogy belőle a szerzőnek mind lélektani, mind axiológiai meggyőződéseit kifejhessük.

Ez átfogó munkák mellett Mitrovicsnak számos, részletkérdéseket feldolgozó tanulmánya tartalmaz hasznos utalásokat dolgozatunkhoz.

2. Vizsgálati szempontjaink.

Valamely filozófiai világnézetet három pontján át lehet a legkönnyebben és a legbehatóbban megközelíteni.

a) Milyen benne az ismeretállománynak, a fogalomnak, a kutatási módszereknek a kezelése? Milyen fokú az illető

² Mitrovics szerint „a többi (t. i. esztétikai tanulmánya), legalább részben, ehhez mintegy indukciós anyag gyanánt szolgált. Maga az előadás különben népszerű összefoglalása a kéziratban levő Rendszeres Esztétika első részletének.” *A magyar esztétikai irodalom története*, 1928., 331. o.

világnézetben megnyilvánuló kritikai öneszmélés? Röviden: mi az illető gondolkozó *ismeret- és tudomány kritikai* felfogása?

b) A filozófiai világnézet ugyan kiterjed a valóság egész körére, van mégis egy szűkebb köre is a valóságnak, mely sajátosan a filozófiai vizsgálódáshoz tartozik, annyira, hogy e valóságok látásának, magyarázatának a mikéntje eleve eldönti az *egész* világmagyarázat mikéntjét. Ebbe a szűkebb körbe tartoznak a lelki élet, az embertani és társadalomtudományi jelenségek. A második kérdés tehát ez: milyen a vizsgált gondolkodó *pszichológiai, antropológiai és szociológiai* elmélete.

c) Az utolsó kérdés végül arra vonatkozik, hogy a vizsgált világnézet milyen mértékben vet számot ideális létezők, mint célok, értékek, eszmények stb. fennállásával és a célok és eszmények mely együttesét ítéli a legértékesebbnek, ill. abszolútan értékesnek. E harmadik kérdés a vizsgált gondolkodó *értékelő világnézetére* vonatkozik.

Kutassuk végig a következő oldalakon e három kérdéssel Mitrovics Gyula tudományos pályájának irodalmi emlékeit. Fáradozásunktól kettős hasznot várhatunk. Mitrovics műveinek bibliográfiájából kitűnik, hogy tudományos tevékenységéből egyaránt rész jut mind az elvont elméleti tanulmánynak, mind az eruditív történelmi vizsgálódásnak és végül ezek kiértékesítésének mind az esztétikai-kritikai, mind a pedagógiai gyakorlatban. Az elmélettel, a múlttal és a gyakorlattal való ez a széleskörű kontaktus filozófiai tan vizsgálatahoz a legkedvezőbb első benyomást kelti. Továbbmenve, az ő tudományos működése átöleli az utolsó negyvenöt esztendő, azt a kort, melyből filozófiai kultúránk jelene a legközvetlenebbül ered. Így bölcséleti felfogásának tanulmányozása nemcsak elvi-filozófiai, de történelmi szempontból is számot tarthat teljes érdeklődésünkre, mint annak a filozófáló szellemnek egyik képviselője, melynek mai filozófiai felfogásunk legközvetlenebb örököse, a holnapé pedig legszorosabb továbbfűzése.

3. A megismerésről általában.

a) *Kant nyomában.* — A dogmatikus realizmus és a kriticismus nagy ismeretelméleti vitájában Mitrovics határozottan az utóbbi mellé áll. A königsbergi bölcshatalom alapjátételeit az ismeretek alanyi eredetére vonatkozóan a bölcsélet véglegesen biztosított felismeréseinek tekinti. „Mi a valóságnak olyan létezési formákat tulajdonítunk, — mondja ezzel egyezően Mitrovics, — aminő formákban mi a valóságot felfogjuk, illetőleg a lelkünkön visszatükröztetjük. A valóság

a mi részünkre olyan, amilyenek látjuk. Képletesen szólva azt mondhatnók, hogy a világ képét a mi lelkünk vetíti ki a valóságra.”³

b) „*A megismerés reciprocitás-törvénye.*” — Viszont a magánvaló kérdésben nem követi Kant utódainak egy részét, Fichtét, vagy az újkantiánusokat (Cohen, Natorp, Cassirer) a szubjektív logikai idealizmus irányában, nem oldja fel logikai kategóriákban a magánvaló fogalmát, hanem a Kant-magyarázók másik szárnyához csatlakozva a kritikai realizmus és a pozitivizmus álláspontját vallja. E szerint az álláspont szerint az a helyes ismeret, amely tárgyával, melyre vonatkozik, és amely az ismerő alanytól függetlenül is fennáll, megegyezik. E felfogás *experimentum crucis-a* az a kérdés, hogy a teljesen szubjektív felépítésű ismeret és a külső tárgyak világa között mi biztosítja a megegyezést? Mitrovics e kérdésben a „*megismerés reciprocitás-törvényeivel*” felel meg. „Maga a valóság egyfelől és a külvilág által fölkellettt ingerek útján lelkünkben támasztott benyomások, másfelől tökéletesen párhuzamosak és egybevágók... Ennek megfelelőleg a pszichikai egység tételének az univerzum egysége az ellentétes párja.”⁴

Az ismeretek és a külvilág egyezésének törvényeit fejlődésbiológiai megfontolások, főként az *akkomodáció* törvénye emelik az egyszerű posztulátum bizonyosságánívója felé. „A mi lelki, testi szervezetünk a túlvilág állandó ráhatása alatt alakult ki. Ha nem alkalmazkodott volna a környezethatásokhoz, okvetlenül elpusztult volna; ebből szükségképpen következik az a föltevés, hogy maga a valóság és a külvilág által fölkellettt ingerek útján lelkünkben támasztott benyomások tökéletesen párhuzamosak és egybevágóak.”⁵ „Az emberi szemlézés formái a természet létezési formáihoz igazodnak.”⁶

c) *Alkalmazás az esztétikában.* — Ez állásfoglalások gondolkodónk szaktárgyában, az esztétikában nyerne egyrészt igazolást, másrészt alkalmazást és kiértékelést. Mitrovics szerint az esztétika tudományos művelése csak Kant ismeretelméleti felfedezései óta vált lehetségessé. Kant előtt a gondolkodók tárgyi feltételekben és mozzanatokban keresték a szépség és tetszés magyarázatát, természetesen eredménytelenül, ill. szegényes eredményekre kárhoztatva. Ezzel szemben Kant helyes szempontjai szerint „a szépet is az egyéni tudat szempontjából, és pedig kiválóan mint az emberi lélek

³ Az aesthetika alapvető elvei, 1916. 21. o.

⁴ A magyar esztétikai irodalom története, 1928. 332. o.

⁵ Az aesthetika alapvető elvei, 1916. 21. o. L. még: Az esztétika és a pszichológia viszonya, 1929. 34. o.

⁶ Esztétika és kritika. 1935. 13. o. L. még: A nevelést, alapv., 1933. 35. o.

tevékenységét, kell felfognunk. Ezért annak forrásait is az emberi lélekben kell keresnünk és így annak feltételeit is az emberi lélek törvényei közt kell megtalálnunk.”⁷ Mitrovics ezeket az esztétikai pszichológizmus programját felvázoló sorokat fenntartás nélkül aláírja. Véleménye szerint az esztétika szempontjából a Kant által előidézett fordulat azt jelenti, hogy ideális és normatív magánvaló szférák helyett végre az a jelenségcsoport kerül tudományos vizsgálat alá, melyben az esztétikai hatások valóban erednek, amelyben érvényesülnek. E jelenségcsoport a pszichikai adatok és élmények világa. „A szépség világa csak mi reánk, emberekre tartozik;... csak mi általunk létezik és ... annak létfeltételeit, vagy legalább is érvényesülésének feltételeit — ami különben az előbbivel azonos — mi bennünk, a mi emberi lelkünkben, kell keresni.”⁸ A pszichikum a maga törvényszerűségével azonban nem csak az esztétikai felismerés és az esztétikai tetszésítéleteknek a forrása, de forrása a szellem egész jelenségvilágának, vele az ismereteknek is. Az a kérdés marad még hátra, hogy minek látja Mitrovics a pszichikumot. A mechanisztikus kauzalitásnak engedelmességet természet egy részének, vagy pedig látja benne a célszerű öntevékenység mozzanatait is?

d) *A bizonyosság forrásának problémája.* — Az imént felvetett kérdésben Mitrovics gondolkozásában ugyanazt a fejlődést tapasztalhatjuk, mint amelyen a logikai és ismeretelméleti kutatás a lélektani felfogással együtt a századforduló óta keresztülment. E fejlődés tekinthető az érdeklődés eltolódásának is. A századforduló táján a lelki-szellemi jelenségeket is természettudományos problémafelvetéssel közelítették meg; egy fiziológiai pszichológia elméletén keresztül igyekeztek őket megérteni. A világháború óta az érdeklődés újra erősebben a sajátosan emberi és a normák világa felé fordult; a pszichológia sok vonásában restaurálta a spiritualisztikus lélek-felfogást. Mitrovicsot a természettudományos problémafeltevés korszakában is visszatartotta mindenféle túlzástól a lelki élet egységes és sui generis mivoltára vonatkozó alapvető meggyőződése. Most csak azt kísérik nyomon néhány idézet kapcsán, hogy hogy terjed ki szerzőnk érdeklődése, a megismerés forrását és eszközeit keresve, a lélektani *adottságoktól*, a képzetektől és érzelmektől a lélektani *aktusok* irányában.

Egy 1916-ban írt tanulmányában a pszichológiát tekinti a legközvetlenebbül tapasztalati tudománynak. A többi tapasztalati tudományok csak közvetve tapasztalatiak, t. i. a pszichológia közvetítésével. Más tapasztalati tudomány körében „voltaképpen sohasem magukról a vizsgálati tárgyakról szer-

⁷ Az aesthetikai tetszés alapproblémája, 1912. 9. o.

⁸ Az aesthetika alapvető elvei, 1916. 7. o.

zünk tudomást, hanem csak saját lelki szervezetünk állapotairól és változásairól, melyekkel az a külvilág benyomásaira visszafelel.”⁹ A lélek szerepe a tudományos megismerésben itt még kevés öntevékenységet magukban foglaló kifejezésekkel van jellemezve („állapot”, „változás”).

Annál határozottabb kifejezésekkel írja le Mitrovics a léleknek a megismerésben végzett öntevékeny funkcióit 1933-ban írt neveléstudományi rendszerében. A *szemlélet* tárgyalása közben a *tárgyasításról* szólva ez utóbbi véghezvitelében a mechanikusan lepergő lélektani folyamatokon kívül kiemeli az olykor szintén tudattalanul végbemenő, de lényegében öntevékeny értelmi funkcióik szerepét. E funkciókat az érzetek *kiválogatásában, megrostálásában, azután egységbe foglalásában, végül kivetítésében* látja. Az asszociációs lélektant, a folyamatok pszichológiáját, tehát ki kell egészítenünk pszichikai *aktusok* felvételével, ha a megismerés közelebbi megértését igényeljük. „Csak az elméleti, elemző megismerés fogja fel lelki élmény... gyanánt a szemléletet és bontja fel alkotó elemeire, az érzetekre. Az érzetektől azonban magukból nem tudók megkonstruálni a szemlélet fogalmát.”¹⁰

Az asszociációs pszichológiának az aktus-pszichológiával való ez a kiegészítése azonban nem jelenti Mitrovics számára az empirizmus és lélektani problémalátás álláspontjának odahagyását, hanem csak a kiegészülését, saját programja irányában való haladását, megerősödését. Ezután sem hajlandó hozzájárulni a megismerés magyarázata céljából a lelki élet jelenséganyagán és törvényszerűségein kívül akár ontológiai, akár axiológiai magánvaló tényezők felvételéhez. Innen a Böhm-iskola egyik irányával szemben a kritikája. „Érthetetlen — írja — az az ellenszenv, amivel Böhm némely hívei a pszichológiai empirizmus ellen fordulnak. Ez ellentétben áll a Böhm-féle világgép-alkotásnak szubjektív jellegével.” „Ha az érték, mint önérték, *immanens* tulajdonsága a tárgynak, hogyan lehet az egyidejűleg az emberi szellem projekciója?” „Ha áll a premissza (t. i. hogy a világgép szellemünk projekciója), le kell vonnom a konzekvenciákat, hogy az értéket is én látom, érzem, vagy magyarázom bele és nemcsak kifejtem belőle, vagy fölismerem benne.”¹¹

A pszichológiai empirizmust, melyet Mitrovics védelmébe vesz, kizárólag mint tudományos kutatási *módszert* kell értelmeznünk, nem pedig mint spekulatív kozmikus teóriát, mely

⁹ Az *aesthetika* alapvelő elvei. U. o.

¹⁰ A nevelést, alapv. 128. o. Lásd még a megismerés lépéseire vonatkozóan e mű 3. és 4. oldalait.

¹¹ A m. eszt. irod. tört., 1928. 409—410. o.

erőszakosan minden létezőt pszichikai kategóriákban kísérelne meg feloldani. Csak a megismerés, továbbá a megismerésre vonatkozó megismerés, tehát az ismeretkritika, módszere a pszichológiai empirizmus, de nincs vonatkozással a tárgyi univerzumra.¹² A „megismerés reciprocitás-törvénye” (3. §. b) azonban biztosítja, hogy az igaz ismeretek rendszere meg-egyeznek a tárgyak világával, melyre vonatkozik.

Viszont az empirizmus nem jelenti a megismerő elmének a mindenkori konkrét tapasztalás anyagához való odaszeg-zetttségét sem, hanem jogunkban áll ezt az anyagot, egyedül a logika szabályait tartva szem előtt, kiegészíteni, vagy leg-alább tovább építeni. Innen a *metafizika* lehetősége. Csak-hogy ez a metafizika nem *a priori*, racionalisztikus, hanem induktív, *a Methaphysik von anten* igazolja Mitrovics erkölcsi normáinak és transzcendens tételének az igazságát; „Helyt-álló tételek és igazságok egymásnak nem mondhatnak ellent. Azért, ha valami túl is esik érzékeink tapasztalásának a körén, amennyiben logikai szükségszerűség fölismérése vezet, és ha a logikai okfejtésben hiba nem történt, függetlenül a tapasztalástól, akkor az érvényes igazság.”¹³

Erkölcsi tételekre vonatkozóan az igazolás posztulativ formáját is alkalmazza. „Bizonyító érv: így van ez, mert másként nem is lehet. E nélkül hazugság volna az élet és nem lehetne beszélni erkölcsi igazságszolgáltatásról.”¹⁴

e) *A megismerés határai. Örök fejlődés. A megismer-
hetetlen.* — Szemben a történelmileg elért megismeréssel, mely változó, fejlődésre képes, Mitrovics szerint fennáll a logikai és más körbe tartozó igazságok rendszere, mely igazságok úgy állnak fenn, hogy érvényesülnek, mint pl. a természeti vagy szellemi világ ható törvényei. Fennállásuk független értelmi felismerésüktől. Viszont az emberi megismerés célja ép az igazságok e rendszerének a felismerése. Csakhogy ez igazságokat nem ismerheti fel mintegy *a priori*, hanem csak a tapasztalás útján, ép a változó, fejlődő történelmi meg- ismerésen, a tudományos kutatáson keresztül. Az örök igaz-
ságok fokozatosan kerülnek be a megismerés körébe.¹⁵ Az emberi megismerés előtt tehát szinte végtelen fejlődés áll. „Felemelő tudnunk, hogy a fejlődés lehetőségei korlátlanok. Az ember kutató szeme s magasra törő vágyai mind mé-

¹² V. ö.: Esztétika és kritika, 1935. 4—5. o.

¹³ A nevelést, alapv., 1933. 33. o.

¹⁴ Szabad legyen rámutatnom a szerző gondolkozásmódjának a posz-
lulatum, mint bizonyításforma alkalmazásában Kant vagy még közelebből
Spencer felfogásával való rokonságra. L. pl. Spencertől: Autobiography I.
58. o.

¹⁵ Az esztétika és pszichológia viszonya, 1929. 38. o.

lyebben hatolnak bele a lét misztériumába a nélkül, hogy megfejtethné bármikor is a végső problémákat.”¹⁰

4. A tudományos kutatás módszeréről.

a) *Az apriorizmus kritikája.* — A tudomány első feladata Mitrovics szerint a tények megállapítása,¹⁷ második pedig a tények magyarázata törvényeik megállapítása útján.

A törvények megállapítására a bölcsellettörténetben két módszer fejlődött ki, a *racionális* és az *empirikus*. A racionalizmus szerint a legátfogóbb fogalmakat és összefüggéseket az Én a saját erejéből ismeri meg. A részletesebb összefüggések mikéntjét ezekből az általános igazságokból a logikus gondolkodás vezeti le, dedukálja. Mivel úgy az általános, mint a részösszefüggések igazságok, a reális valóság nekik engedelmessé, megfelelővé, folyik le. Az Én számára azonban a valóság, úgy, amint azzal a tapasztalásban találkozunk, nem forrása a megismert igazságoknak, hanem mintegy csak illusztrációja. A racionalizmus spekulatív metafizikához vezet, mely egyedül deduktív következtetésekre támaszkodva és határt nem ismerve hatol be megállapításaival a való és a kellő világába. A deduktív módszert követik a szaktudományok közül a matematika és a geometria.

A racionalizmus ellenfele az empirizmus, mely tagadja, hogy a lélek, diszpozíciókon kívül, kész ismereteket tartalmaz. Az ismeretszerzés egyedüli útja a tapasztalás. A valóság törvényeit úgy ismerjük fel, hogy sok hasonló és ismétlődő tapasztalati adatból kivonjuk, indukáljuk a bennük érvényesülő általános törvényszerűségeket. Az indukció a természet-tudományok szelvében elfogadott módszere.

Mitrovics azzal, hogy a megismerés első feladatának a tények megállapítást tekinti, állást foglalt az empirikus és induktív kutatási módszer mellett. Ismét az esztétika az a terület, ahol a módszerre vonatkozó nézetei kiérlelődnek és alkalmazást nyernek. „A deduktív és normatív, hogy ne mondjam, metafizikai irányú esztétika — írja — az empiriától való elvi idegenkedése miatt igen sok esetben teljesen elszakadt a művészi valóságtól és a művészi valóság nyújtotta élményektől; és a művészi megvalósulástól egészen idegen szempontok alkalmazásával mintegy felülről akart a művé-

¹⁶ A nevelést, alapv., 1933. 34. o. A Kant-i, Comte-i, de különösen a Spencer-i filozófiával való rokonság a végső kérdések megismerhetetlenségére vonatkozóan is kézenfekvő. L. Spencertől: *First Principles* I. rész IV. fejt. 7. (az *U n k n o w a b l e*-ről), vagy a *Principles of psychology* VII. rész XIX. fejezetét.

¹⁷ Az *aesthetika* alapvető elvei, 1916. 7. p.

szetek életébe beleavatkozni s nem egyszer idegenszerű törvényeket diktálni a művészetekre.¹⁸

De, amint gondolkodónk kifejti, az ú. n. *a priori* elvek valójában nem azok, hiszen „az elméletnek vallói is épen fáradságos okoskodás útján jutnak el ezek felállításához”.¹⁹ A másik óvatosságra intő probléma pedig az, hogy, ha az *a priori* elvek csakugyan levezethetetlenek, érvényességüknek a kritériumát hogyan lehet megállapítani? Ha a tapasztalatok igazolják őket, visszaértünk az empirizmushoz, „ha pedig felesleges velük szemben az igazolás, akkor a legveszedelmesebb dogmatizmus járma alá hajtjuk a fejünket.”²⁰

Mitrovics szerint a kérdés megoldása abban van, hogy az állítólagos *a priori* princípiumokat az Én rendező elveinek vagy rendező hipotéziseinek kell tekinteni. Előállásuk megmagyarázására pedig Descartes metafizikai tana helyett a „tudattalanság elméletéhez” folyamodik. Ez elmélet szerint lelki és testi szervezetünk az emberi faj fejlődése során az állandó alkalmazkodásban találta meg megmaradása feltételeit. Az alkalmazkodás termelte ki, mint kereteket, mértékeket, elveket, azokat a nagy, átfogó szkémákat, melyekben lelkünk benyomásait elrendezi, visszatükrözteti. „Empirikus felfogásunk szerint — írja Mitrovics — úgy állanak elő azok az *a priori*, helyesebben rendező elvek is, amelyek tulajdonképpen a mi emberi psychénknek disponibilis tulajdonságai.” Mivel pedig a keretek kialakulása a filogenetikus fejlődés óriási méreteiben öntudatlanul kellett, hogy végbemenjen, ezért őket „az aprioritás és egyetemesség mysticizmusa” veszi körül. Magyarázatuk azonban e látszat ellenére is „mindenkor pszichológiai kialakulásuk tudattalanságában kerecsendő.”²¹

b) *Az induktív módszer.* — A tudományos munka feladata szerzőnk meghatározása szerint az, hogy a lelki élet tényeit a legteljesebb alapossággal és teljességgel megfigyelve az e tényekben mutatkozó törvényszerűségeket, mint elveket kiemelje, tömörítse.²² E tételt az esztétikára vonatkoztatva „a kutatásnak egyedül helyes módja itt is az, amit a természettudományok követelnek. Tudniillik az egyes esztétikai jelenségeket kell a legbehatóbb vizsgálat és elemzés alá vetni, s a részletekben felismert tudományos igazságok összetételéből induktív eljárás útján kell mind általánosabb és egyetemesebb jellegű igazságok megállapítására törekedni.”²³

¹⁸ Esztétika és kritika, 1935. 4. o.

¹⁹ Az aesthetika alapvető elvei, 1916. 13. o.

²⁰ U. o.

²¹ U. o. 12—13. o. és A m. észt. irod. tört., 1928. 332. o.

²² U. o. 12—13. o.

²³ Az aesth. tetszés alapproblémája. 1912. 6. o.

Az induktív eljárás itt kijelölt munkatervének végrehajtására a példát maga Mitrovics nyújtja „Az esztétikai tetszés alapproblémája és a Fechner-féle princípiumok” c. dolgozatában, melyben szerzőnk Fechner számos esztétikai elvét tömöríti előbb 5 „kategóriába”, azután 3 „szempontba.”

Az elvek elvonásának módja az *ismétlődő* törvényszerűség megragadása. Ugyanez az elvont mennyiségi és fajfogalmak kialakulásának módja is, a gyermekkori értelmi fejlődés során is. „Amikor a gyermek többszörösen ismétlődve egymással csaknem teljesen azonos, mindenesetre egymáshoz igen hasonló dolgokkal találkozik,... az azonos tulajdonságok bevéődnek nála és egységbe tömörülnek.”²⁴ Ugyanezt a vezető szerepet játssza az élmény ismétlődése nem „csak az általános elméleti fogalmak, de az általános *formaképzetek* keletkezésénél is. „A valóság tárgyait szemlélve, azok *átlagos formái* lelkünkbe véődnek.”²⁵

Az általános fogalmak és törvényszerűségek megismerésének e kissé mechanisztikus, egyébként Stuart Mill és az egész induktív logikai irány által is vallott módja alól gondolkozóink csak a lángelme kedvéért tesz kivételt és enged helyet a bergsoni vagy husserli idea-szemlélethez közelebb álló felfogásnak. A zseni „ösztönös biztonsággal sokszor már *egyetlen esetben is* felismeri a keresett törvényszerűséget és annak fonálára egy rápillantással fűzi össze az odatartozó eseteket.”²³

5. A tudományok rendszeréről, hatásköréről. A filozófiáról általában.

a) *A totalitás-elmélet.* — Mitrovics világfelfogásának tengelyében a már tárgyalt „ismeret reciprocitás-törvénye” (3. §. b), illetőleg annak mind az ismeretek, mind az univerzum egészére alkalmazott alakja, az u. n. totalitás-elmélet áll. Ez elmélet szerint az emberi lélek és vele együtt ismereti világunk összefüggő és egységes voltának a reális világ összefüggő és egységes volta felel meg. Láttuk azt is, hogy e megfelelés a filogenetikai asszimiláció törvényére épül, mely szerint ismerőerőnk a fajfenntartás érdekében hozzáilleszkedett a reális környezethez (3. §. b). A totalitás-elmélet, mely a legutolsó félszázad egyik nagyjelentőségű és nagy erővel kidolgozott természettudományi²⁷ és filozófiai²⁸ gondolata, fontos

²⁴ A nevelést, alapv., 1933. 209. o.

²⁵ A m. észt. irod. tört., 1928. 308. o.

²⁶ A nevelést, alapv., 1933. 228. o. Lásd még: 225—230. o.

²⁷ Fizikai kifejezése „az energia megmaradásának az elve.”

²⁸ Külföldi képviselői közül említjük meg Höffdinget.

következményekkel jár mind a valóságkutatásra, mind az ismeretelméletre. A valóságtudományok számára leszögezi, hogy „a létező dolgok, sőt történések is valamennyien közelebbi vagy távolabbi kapcsolatban vannak egymással.” „A teremtett világon minden egyetemes összefüggést mutat.” Az ismeretek világára vonatkozóan viszont szerzőnk fogalmazása szerint az a totalitás-elmélet korolláriuma, hogy „az emberileg megállapítható igazságok, vagy igazságot tartalmazó tételek egyetemes összefüggést mutatnak, ennek következtében egymásnak ellent nem mondhatnak, hanem inkább egymást kiegészítik.” A totalitás-elmélet e kettős következményét leíró sorokat szerzőnk fontosságukhoz mérten „A neveléstudomány alapvonalai” első oldalán helyezi el.²⁹ Egy másik tanulmányának szintén két első sora az a megállapítás, hogy ismereteink és a tudományok *összefüggő és egyetemes rendszert* alkotnak.³⁰

b) *Szakadékok a tudományos kutatás egységében.* — Ez egységnek, részben mint valóságnak, részben mint eszménynek a megállapítása mellett azonban Mitrovics nem ment el észrevétlenül a mellett a másik jelenség mellett sem, hogy tapasztalataink világában bizonyos heterogén tárgycsoportok válnak külön, melyek egységes, összefüggő megértésük elé a legnagyobb, eddig át nem hidalt nehézségeket támasztják. Mitrovics már egyik első tanulmányában a fizikai, ill. *fiziológiai* és *lélektani* jelenségek összefüggését vizsgálva, bukkan és mutat rá nagy határozottsággal erre a tényre. A mai tudományos elmélet és gyakorlat a fiziológiai és lelki jelenségek mellett, mint heterogén ténycsoportokat, megkülönbözteti a szervetlen természet, az emberi társadalom és az ideális létezők köre (számok, formák, értékek) jelenségcsoportjait is.³¹

Mitrovics határozottan ellene szegül minden túlzásnak, mely a bajokon egyetlen jelenségcsoport törvényszerűségeinek az egész univerzumra való kiterjesztésével, materializmus, vitaiizmus, pszichológizmus stb. formájában, akar segíteni. „Helytelen azoknak az álláspontja, — írja 1912-ben, — akik mindent materiális életnyilvánulások alapján akarnak kimagyarázni. Ezek éppen a szoros értelemben vett pszichikai tények előtt állanak meg tanácstalanul. Kétségtelenül, az emberi elme által ez idő szerint *áthidalhatatlan* űr van szervezetünk testi életműködése és a szoros értelemben vett pszichikai tények között. De azért ez utóbbiak ép' oly pozitív

²⁹ L. még: Az aesth. alapvető elvei, 1916. 17. o.

³⁰ Az esztétika és pszichológia viszonya, 1929. 31. o.

³¹ V. ö. Bucsay: A realitáskérdés, 1935. IV. rész, továbbá az e kötetben helyet foglaló „Logikai alapkérdések” 15). §.

valóságok, mint az előbbiek.” A következő sorokban meg is jelöli ez ür áthidalhatatlanságának az okát. „Az inger továbbterjedési folyamatának s érzetté, tehát már lelki aktussá alakulásának mikéntjére talán soha sem lehet fényt deríteni.” Ugyanitt megjelenik egy újabb problémának, az asszociációs-pszichológia kiegészítésre szoruló voltának a megsegítése is. „Sőt a bonyolultabb lelki tények kapcsolatainak a kutatása közt is csak bizonytalanul tapogatózunk. Egyes elemeket ismerünk fel csak, de arról nincs tiszta fogalmunk, hogy hogyan olvadnak egésszé, vagy hogy hogyan ömlenek át egy más alakulásba?” Mitrovics állást foglal a pszichológiának a fiziológiával szemben való módszeres önállósága mellett. A fiziológiával meggyőződése szerint „csak alapvető elemi kérdéseket lehet megközelíteni s tisztán reájuk támaszkodva épen a legfinomabb részletigazságok maradnának feltáratlanul.”³²

c) *A komplementáris felfogás nyomai.* — A tudományos kutatás egységében mutatkozó heterogén, elkülönülő részek nem vezethetnek senkit sem arra a gondolatra, hogy e heterogenitást a *tárgyi valóság* heterogén szférákra oszlására vezesse vissza. Az univerzum egységének elve nem szenved csorbát, hiszen vitathatatlan például az „ember” tárgyi egysége, még ha a magyarázaton osztozik a fizika, a biológia, a lélektan, a szellemtudományok és a teológia is. A szakadékok forrását az emberi megismerő képesség természetében kell keresni. A tudomány örök célja azonban e szakadékok betöltése volt és marad. Addig is, amíg ez megtörténik, a követendő eljárás az egyes tudomány szférák adalékainak mint heterogén voltak ellenére is egymást kiegészítő, *komplementáris* ismeretsopornak a kiértékelése. Az egyes csoportok törvényszerűségei kisebb-nagyobb mértékben áthatják a többi csoportokat is. Így van jogunk, termékeny kutatási szempontként, pl. az erkölcsi elveket Mitroviccsal úgy tekinteni, mint a természeti elvek érvényesülését az emberi társadalom körében.³³ Végleges szabályul azonban inkább az egyes szaktudományos módszereknek és vizsgálódási területeknek a gondos különtartása, mintsem vegyítése ajánlható. A tudományos megismerés saját természete által részleges szempontok vállalására van korlátozva. „Nem vagyunk képesek egyszerre, úgyszólván egy pillantással a világ minden gazdagságát áttekinteni. Azért hol az egyik, hol a másik szempont kiemelésével gyűjtjük benyomása-

³² Az egész bekezdéshez lásd: Az aesth. tetszés alaproblémája, 1912. 11—13 o.

³³ Az egyéni nevelés főbb szempontjai, 1917. 10. o.

inkát.”³⁴ Mitrovics felfogása szerint elsősorban az ontológiai és az axiológiai szempontokat kell szigorúan különválasztva tartani egymástól.³⁵

d) *A filozófia és a szaktudományok. A filozófia és a nemzeti kultúra.* — Az eddigiekből már kitűnt, hogy milyen formában járul hozzá a filozófia Mitrovics tudományos módszere és világfelfogása megalapozásához. Ez a hozzájárulás nagy felületű és valóban alapvető. A filozófiának köszöni a tudományos kutatómunka öntudatosulását, saját természetének a megismerését épúgy, mint eredményeinek végső rendezését és egységbe foglalását is. Mitrovics tudományos pályája kezdetén a filozófiai alapok megszerzését tekintette első teendőjének (1. §.). Eredményekben gazdag tudományos pályája javát befutva pedig, mintegy saját tapasztalatait összegezve, megerősíti ifjúkori állásfoglalását a filozófia mellett. „Valamely tudománysoportba való elmélkedés — írja — el sem képzelhető bölcséleti szempontok érvényesítése nélkül. Azok, mint összefoglalás, vagy betetőzik a szaktudományok rendszerbe gyűjtött eredményeit, vagy, mint irányító szempontok, befolyásolják a kutatást és ismeretszerzést.”³⁶

Ezzel a meggyőződéssel sürgeti tanárjelöltjeinknek a mainál alaposabb filozófiai iskolázását. „Lehetőleg egész embereket akarván nevelni, a nevelési kérdést a világnézeti problémák összességébe kell beleágyaznunk. Határozott világnézet nélkül nem lehet valaki jó nevelő, mert biztos lépésekkel, határozott irányba csak oly nevelő vezetheti az embert, aki tudja, hová kell mennie és ismeri az „embernek” egész anyagi és szellemi környezését. Ismernie kell „az embert és világát”, amint a mi Böhmünk filozófiai rendszerének az összefoglaló címében kifejezte.”³⁷

A filozófia művelését azonban egyúttal nemzeti és egyetemes érdekeknek tekinti Mitrovics Gyula. Mivel a legnagyobb szellemi erőfeszítést követeli meg, ennek van éppen legerősebb fejlesztő hatása az emberi szellem habitusára, az élet feladatai közt való tájékozódásra. „Közéletünknek s társadalmunknak szüksége van a komoly elmélyedésekre, s nagy nemzeti feladataink megoldásánál mélyebbre tekintő filozófiai szempontokra.”³⁸ „Az emberiség kifejlése érdekében

³⁴ Az aesth. alapvető elvei, 1916. 18. o. L. még: Az egyéni főbb szempontjai, U. o. 17. 11. o.

³⁵ Egy hozzámm írt levélből.

³⁶ A nevelést, alapv., 1933. 325. o.

³⁷ A nevelést, alapv., 1933. 73. o.

³⁸ Az aesth. alapv. elvei, 1916. 60. o.

— vallja gondolkodónk — a legelvontabb tudományok járnak a legnagyobb gyakorlati eredménnyel.”³⁹

6. Áttekintés Mitrovics lélektani, esztétikai és etikai elmélete felett. Általános méltatás.

Mitrovics Gyula bölcséleti felfogására vonatkozó vizsgálódásunk ezen a ponton megszakad és önkényesen csonka marad. Nem azért, mintha a még hátra levő területek, Mitrovics lélektani nézetei, esztétikai elmélete és pedagógiai célból kidolgozott értékrendszere nem kecsegtetnének az eddig megismertekhez hasonlóan értékes elgondolásokkal, hanem mert e területek ugyanebben az Emlékkönyvben érdemes szakemberek külön tanulmányaiban nyernek feldolgozást.

Az áttekintés kikerekítése kedvéért legyen szabad megemlítenünk a következőket:

Lélektanban Mitrovics Gyula egész tudományos pályáján keresztül mint alaptörvényhez ragaszkodik a lelki élet szimultán és szukcesszív egysége és *sui generis* voltának a tételéhez.⁴⁰ A lelki jelenségek lefolyásának a *mikéntjére* vonatkozóan sohasem csatlakozik teljesen a tiszta, mechanisztikus, asszociációs pszichológiához és fejlődése során kiegészíti nézeteit az aktus-, majd az alkatlélektan felismeréseivel.⁴¹

A lélektanban forradalmi átalakulást vezetett be Höföding korrekciója a Hume, sőt Aristoteles óta érintetlen asszociáció-törvényeken. Höföding kiegészíti e törvényeket a *totalitás*, vagy *redintegráció törvényével*,⁴² továbbá az *érdekeltség törvényével*, melyek az asszociációk lefolyásának két átfogó alaptörvényét vannak hivatva kifejezni a lelki élet *egysége* és *öntörvényűsége* érvényrejuttatásával.⁴³ Mitrovics Gyulát saját alapfelfogása az új irány táborába vonzza, ahol követi a modern lélektan fejlődését, mely mind messzebb és messzebb vezet a századfordulói elemző-lélektantól.⁴⁴ Nevelélméleti tankönyvében a legmodernebb lélektani felismeréseket értékesíti.” Példakép utalhatunk azokra a szép karakterológiai leírásokra, miket Mitrovics pl. az örök ellen-

³⁹ Nevelésügyi feladataink a háború után, 1918. 14. o.

⁴⁰ V. ö.: Az asszociáció szerepe a szépérzelmek keletkezésében és lefolyásában, 1909. 10. o.; Az aesth. tetszés alapproblémája, 1912. 8. o.: Az egyéni nevelés főbb szempontjai, 1917. 59. o.; Szanálás és nevelés, 1927. 1. o.; A nevelést, alapv., 1933. 81—82. és 205. O.

⁴¹ Az észítét, és pszichol. viszonya, 1929. 39. o.; A nevelést, alapv., 1933. 128. és 132. o.

⁴² Hamilton gondolatának felhasználásával. L.: Dissert. on Reid, 897 l.

⁴³ Psychologie, V. B 8. c.

⁴⁴ V. ö.: A nevelés!, alapv., 1933. 111-M5. és 202—203. o.

zéki és az örök többségi párt,⁴⁵ a nő és a férfi,⁴⁰ vagy végül a lángész típusának szentel.⁴⁷

Esztétikában Fechnerrel és Lipps-szel rokon irányban, empirikus-pszichológiai módszerrel és problémaállítással építi ki esztétikai elméletét,⁴⁸ melynek rendszeres feldolgozása, bár készen áll, sajnos még nem jelenhetett meg. Értékelméleti szempontból a szépet Mitrovics a tiszta humanitás egyik legközvetlenebb megnyilvánulásának tekinti.

Nevelés elméletben teljes pedagógiai értékrendszert dolgozott ki „reláció-etikai”⁴⁹ álláspont alapján. Ez az értékrendszer⁵⁰ egyrészt visszanyúlik azokhoz az antropológiai és szociológiai összefüggésekhez, melyekben az emberélet lezajlik,⁵¹ másrészt a célok világát, az igazat, a szépet és a jót az emberi szellem, ill. az erkölcsi és transzcendens szellemi közösség fogalmaiból fejt ki. Így nevezi bölcséletét axiológiai vonatkozásaiban, találóan, a *tiszta humaniász* bölcselétének.⁵²

Mitrovics Gyulát, mint gondolkozót, általában széles empirikus szemlélet és alapvetés, tárgyilagos, gondos témafejlesztés és végeredményként magas, egyetemes szempontok elérése jellemzik. Tudományos elődjei és kortársai közül a legértékállóbbakkal (Kant, Spencer, Fechner, Wundt, Höffding, Lipps) vállalt fegyvertársi viszonyt. A német mellett egy még nyugatibb, francia és angolszász kultúrlelkület tolmácsa, ez utóbbiak előszeretettel az empíria, a tények iránt. De egyben nemzeti hagyományok örököse, kutatója és ápolója is. Egy kívánatos embertípus megvalósulása: a népi élet egyik legnélkülözhetetlenebb őrállójáé, a világnézeti szakok bölcséleti alapokon álló tudós művelőjéé.

Strasbourg, 1938.

BUCSAY MIHÁLY DR.

⁴⁵ Az egyéni nevelés főbb szempontjai, 1917. 40—41. o.

⁴⁶ A nevelést, alapv. 8—15. o.

⁴⁷ U. o. 227—230. o.

⁴⁸ L.: Az aesth. tetszés alapproblémája, 1912. 86—88. o.; Az aesth. alapvető elvei, 1916. III. fej.; Az ész. és pszich. viszonya, 1928.

⁴⁹ L. a Kornis-féle pedagógiai enciklopédia megfelelő címszavát, a legutóbbi párisi esztétikai kongresszus kiadványát, továbbá: A nevelést, alapv., 1933. 35—37. o. és Az ész. pszich., 1929. 36. o.

⁵⁰ „Az érték fogalmától elválaszthatatlan a v i s z o n y fogalma.” Az aesth. alapvető elvei, 1916. 11. o.

⁵¹ A nevelést, alapv., 1933. 48—50. o.

⁵² A nevelést, alapv., 1933. 3., 4., 5. és 28. fej.

Logikai alaptételek.

I. Bevezetés.

1. §. Logikai megismerésről általában.

Logikai megismerésről ugyanolyan értelemben beszélünk, mint fizikairól. Mégis különböző érdek fűződik az utóbbihoz és különböző az előbbihez. Az utóbbi tudattárgyak egy elhatárolt körére, a fizikai ismeretekre, vonatkozik. A logikai megismerés ezzel szemben a tudattárgyak összességére irányul, mert a logikai jelenség nem a tárgyak egy külön fajtája, hanem minden lehetséges tudattárgynak az alkotóeleme. Ezért a logikai megismerés természetét kifejtő tanulmány egyben alapvető fejezete az *általános* ismeretes tudományelméletnek is.

A logikai jelenség, vagy egyszerűen logikum, nem önmagában, elkülönítetten fordul elő, hanem a különféle tudattárgyak: az ismeretek, tervek, elképzelések, értékelések egy-egyébe van beleépítve. Általában az a mozzanata a tudattárgynak, melynek ez határozott voltát, jelentő erejét, bizonyosságát köszöni. E logikai alkotóelem csak kis részében tudatos közvetlen módon, *explicité*. Ez a közvetlenül tudatos logikai mozzanat a *bizonyosság*, mely egész laza formáktól az evidenciáig rengeteg lépcsőfokot tüntet fel. A logikum többi alkotótényezői *implicité* foglalnak helyet a tudattárgyban, mintegy el vannak benne merülve, úgyhogy felszínre hozásukhoz külön reflektív tudományos eljárás szükséges.

A *bizonyosság*, mint közvetlenül tudatos logikai jelenség, a következő példán mutatható fel. Valaki, mondjuk egy juhász, egymásután ezt a két megállapítást teszi: a) „Felhők között ment le a nap, holnap tehát borús idő lesz.”

b) „Vacsorára kétszerannyi ételt kell főzni, mert kétszerannyian fognak asztalhoz ülni, mint máskor.” A két megállapításban közvetlenül tudatos bizonyosságuk, valamint az is, hogy a másodíknak a bizonyossága nagyobb. (A másodikat eleve is igazolni lehet, ha a juhász akár valóságban, akár képzeletben egymásmellé állítja minden egyes vendég ételadagját. A második megállapítás belátható és igaz. Az első lehet, hogy szintén igaz, de ennek eldöntése céljából meg kell várni a másnapi időjárást. Igazsága előre nem látható be,

nem igazolható. Egy sereg tapasztalaton nyugszik, és azon a hiten, hogy a természetnek e tapasztalatokban megfigyelt rendje a jövőben is változatlan marad.)

A bizonyosság a logikum közvetlenül tudatos, *számunkra első*, fajtája. A reá való eszmélés egyidősnek tekinthető a legtagabb értelemben vett kultúrával. A szónoklás ősi gyakorlata és művészete bizonyosságok gyűjtése, kezelése, csatarendbe sorakoztatása. Mondanunk sem kell, hogy ez, bár logikai mesterkedés, vagy művészet, de nem logikai tudomány.

2. §. A logikai kutatás kezdetei a görög filozófiában.

Nemcsak a logikai, de általában a tudományos kutatás megindulása pillanatának az tekinthető, amikor az ember az iránt kezdett el érdeklődni, ami nem számunkra, hanem a dolog természete szerint első. (*πρῶτερον οὐσίᾳ, φύσει* vagy *λογῆ* Aristot. Metaph. XIII. 2; 107b. 1 k.) A logika terén ez azt jelenti, hogy az első logikus az volt, aki nem elégedett meg a bizonyosság logikai jelenségének a konstataálásával, hanem annak keletkeztető okát, alapját kezdte keresni. A tapogatózás korát éljük. Az első gondolkodók a logika feladatát annak a *forrásnak* a megjelölésében látják, melyből a bizonyos ismeret származik. *Demokritos, Parmenides, Herakleitos* szerint a homályos, bizonytalan ismeretek forrásai az érzékek, a bizonyos ismereteké azonban a *gondolkozás*. íme, az első tudományos reflexiók eljutnak már a logikum *genetikus* alapja, a „*honnan*” problémájának végső megoldásához, mely szerint a logikum genetikus alapja az emberi ész.

Éppen a genetikus alap problémája az, melynek tisztázásában a logikai kutatás nem mehet túl a fenti tétel egyszerű megállapításán. Mint később látni fogjuk, a genetikus koncepciójú logika eleve terméketlen egy helyben forgásra van íélve. Sőt másik veszély is fenyeget. Amíg a logikum alapjaként egyoldalúan csak a genetikus alapot tartjuk szemmel, áldozatául kell esnünk egyoldalú, túlzó, mert rosszul beállított, álláspontoknak, mint a szubjektivizmus, a relativizmus, az ismeretelméleti szkepszis. E tételt igazolja az első logikai gondolkodók nyomában a szofistáknak a megjelenése.

A kátyúból *Sokrates* és *Platón* vezetik ki a logikát a magyarázó alap egy újabb rendjének a felfedezésével. Platón tanítása szerint a bizonyosság az ismeret *igaz* voltán alapul. Az *igazság* azonban nem függ a gondolkozó alanytól, hanem ez utóbbi függ az előbbitől, amennyiben csak akkor helyes a gondolkozás, ha eredménye igazság. Az igazság minden gondolkozó alany számára ugyanaz, változatlan, örök. (*Phaed.*

65. C. 66. A. D. 67. B.) Az érzéki tapasztalás azért nem vezethet bizonyossághoz, mert az a folyton változó, még fejlődő, még meg nem állapodott külvilágról értesít. Platón szerint is csak a gondolkodás képes örök, változó összefüggéseket, alkatoakat pillantani meg.

Platón gondolataiban az a felismerés a lényeges, hogy a mindig *tárgyi tény álladókra* vonatkozó bizonyosságot nem érthetjük meg a tárgy síkján innen eső magyarázó elvből. A bizonyosság tárgyi alapja Platón szerint egy *tárgyi síkon fennálló igazság* kell hogy legyen, mely önmagában bizonyos, . úgyhogy további alap keresése felesleges, Platónnál ez az ősigazság etikai-értékelméleti színeződésű. Csak tanítványának, és továbbfejlesztőjének, Aristotelesnek sikerül a bizonyosság *tisztán tárgyi-logikai* alapjainak a felfedezése az úgynevezett *logikai alaptételekben*.¹ Ezek igaz és bizonyos tételek, de a legegyszerűbbek és legelvontabbak, speciális tartalmuk nincs, mintegy alapformái az igazságnak és bizonyosságnak. Ilyen alaptétel az *azonosság tétele*: $A = A$. Világos, hogy az igaz és evidens tudományos tételek ez őstételnek speciális tartalommal ellátott kifejezései, pl.: „ $1 + 1 = 2$ ”, vagy: „A négyzet szögeinek összege egy teljes szög”. A két egyenlőség azért áll fenn, mert az egyenletek tagjai közt azonosság mutatható ki.

Aristoteles alapos további munkát is végzett. Kimutatta a logikai alaptételek típusait, leírta szerkezetüket (szillogizmus), továbbépített alakulataikat és specializálódásuk legáltalánosabb eseteit (kategóriák). Közelfekvő volt e felismeréseknek nagy gyakorlati értéke is. Ha a bizonyosság ősfomái a logikai alaptételek, akkor ezeknek mint normáknak az alkalmazásával egyenesen termelni lehet a bizonyosságokat, a helyes, a tévedéstől mentes gondolatokat, a helytelen gondolatok tévességét pedig azok szerkezetén fel lehet ismerni. Az aristotelesi *szillogisztika*², a bizonyosságok bizonyítás céljából való felsorakoztatásának a tana, már a logika normatív koncepciójának a hatását viseli magán. *Aristoteles* szinte végleges formájában szövegezte meg a logikának ezt a fejezetét. Másfelől azonban a normatív, identitásos logika nagy sikere oda vezetett, hogy szinte teljesen lefoglalta magának a logikai érdeklődést. Az a felismerés, hogy a logikum világa nem zárul le az alaptételek és kombinációik, más néven a *tiszta és*

¹ E nevek „logika” vagy „logikai” nem Aristotelesről erednek. Valószínűleg a Stagiritá kommentátorai teremtették, hogy Aristoteles „Organon”-ját a sztoikus „Dialektiká”-tól megkülönböztessék. Irodalmilag először Cicero használja. (De finibus, I. 7.) V. ö Prantl: Geschichte der Logik im Abendlande I. 535—536.

² L.: Aristoteles: I Analyt., I. 1; 24.

normatív logika szférájával, hanem ennél sokszorta nagyobb területre terjed ki, mely *ugyanolyan* joggal igényli a tudományos logikai vizsgálatot, kétezer évnél tovább várattott magára.

3. §. Tiszta logika és közönséges logika.

Az aristotelesi logika legnagyobb fogyatkozása az, hogy a bizonyosságnak csak a *teljes* alakjaira, a szükségszerű és általános érvényű igazságokra terjed ki. Ismereteink között azonban sokkal több a fogyatékos, mint a teljes bizonyossága. Mind a gyakorlati, mind a tudományos tapasztalás túlnyomóan olyan ismereteket, bizonyosságokat tüntet fel, melyek, bár félreismerhetetlen a tiszta norma irányában való igazodásuk, attól még messze-messze állnak. Következésképp általános érvényű és szükségszerű ítéletként ez ismeretek nem szerepelhetnek. Logikai struktúrájuk ugyan félreismerhetetlen, de a logikai normától távol álló. A tudományos logika azonban nem jelenthet be érdektelenséget ezek iránt az ismeretek iránt sem. A felkeresésükre és osztályozásukra fordított fáradságot nemcsak e szférának a logikai jelenségekben, szerkezetekben való bősége éri meg, de egyenesen nélkülözhetlenné teszi egy sokkal fontosabb érdek. Ezt így fogalmazhatjuk:

Annak a ténynek, hogy kevés tökéletes logikai formába öltöztetett ismeret mellett kénytelenek vagyunk megelégedni a g y s z á m ú és s o k f é l e hiányos, töredékes, átmeneti logikai szerkezettel bíró ismerettel, meg kell, hogy legyen a magyarázó oka és alapja. Világos, hogy a sokféleség okát nem kereshetjük a logikai normában, mert az ép mint norma, egységesen mindenütt érvényesülni törekszik. Hasonló okból az ismerő alanyban sem, hiszen az is egység és az egységes alakra hozást keresi. De annál több jogcímmel kereshetjük a sokféleség okát a megismerés *tárgyának* természetében, helyesebben a megismerés *tárgyi* feltételeiben.

Az ilyen irányban végzett kutatás az ismeretelmélet és az ismeretkritika, de egyben az elméleti logika legközpontibb kérdéseire adhat feleletet. Az ismeretelmélet és a logika között szoros kölcsönös függés áll fenn. Az ismeretelmélet egy lépést sem tehet a logika nélkül. Az ismeret a logikummal egy időben lép fel a tudatban: nincs ismeret logikai formáit-ság nélkül. A logikum és az ismeret együtt izmosodnak, együtt tökéletesednek. Másfelől a logika számára az ismeretelmélet és a tudomány rendszer tan szolgáltatják a logikai jelenségek bizonyos szempontból már osztályozott gyűjteményét. Ez utóbb említett tudományágak teszik lehetségessé, mint a logikum működésének a tükrői, az ismerő szellem funkciói-

nak és egyben az e funkciók elé meredő korlátoknak a felismerését.

4. §. A tanulmány célkitűzése: a közönséges logika alapkérdéseinek ismertető áttekintése.

Szerző rendszeres ismeretelmélet írásával kísérletezve, szemben találta magát a logikai organizáltságnak a megismerés egész világán keresztül vitt nagyon fontos szerepével. Véleménye szerint ismeretelmélet művelése lehetetlen az e logikai struktúrákra irányuló szüntelen reflexió nélkül. Továbbmenve a tudományrendszeren szempontjából bizonyult rendkívül fontosnak a logikai strukturáltság szerepe. A logikumnak a tökély, a logikai norma felé való fejlődésében felvett formatípusai a tudomány nagy, önálló területekre való oszlásának a valódi okai. A tudományok elmélete azonban egyszerre nagyon mély és nagyon nehéz metafizikai problémák egész sorát eleveníti fel, mint a determinizmus és a szabadakarat kérdését, az élet, az érzékek, a szellem, a normák, mint a létezés egyes síkjai és végül az ismeretkritika problémáit. Egyedül az ismeretelméleti, azon belül a logikai vizsgálat nyitják meg a természetes utat az e problémák megoldása céljából számba jöhető felismerésekhez.

A következő fejezetek célja, hogy igazolja ezt az állítást. (18. §. — 29. §.) Ez az igazolás csak a logika egy legátfogóbb alakjának — mely a *tiszta* logikát az *ismeretelméletivel* egészíti ki és figyelme a logikum felbukkanásától annak tökélyéig ez utóbbi *teljes formavilágára* kiterjed — a szempontjából történhetik. A logikának ez a teljesebb fogalma, melyet a *tiszta* logikával szemben *közönséges logikának*³ nevezhetünk, kimerítő kidolgozásban e helyen nem részesülhet. E tanulmány célja, hogy ismertetővel és ízelítővel szolgáljon. Ezért feladatát betöltöttnek tekinti a közönséges logika leglényesebb pontjainak, előbb módszerének, azután a logikai alapokra vonatkozó elméletének a rövid felvázolásával.

³ Közönséges logika alatt megközelítően azt értjük, amit a francia logikusok és episztémológusok „Logique générale”-nak neveznek, ellentétben a „Logique formelle”-l (L.: Lalande: Vocabulaire ... de la Philosophie. (1932^d) 426 l.) A „Logique générale”-nak az érteimét élesen meg kell különböztetnünk a logikai idealizmus (Hegel stb.) logikafogalmától, mely bár annyira általános, hogy metafizikai világmagyarázat szerepét igényli, mégis, mivel alapjában aristotelesi logikára épül, mint tudományelmélet csődöt kellett, hogy mondjon.

II. A logikum felismerésének és rendszerezésének módszere.

5. §. Közvetlenül adott: a bizonyosság.

A logikum közvetlenül tudatos alakja a bizonyosság és a határozottság mozzanata az ismeretben. Az ismerés legegyszerűbb formája is, pl. egy hang észrevétele, a határozottság és a bizonyosság mértékével méri önmagát. E határozottság itt nem vonatkozik egyébre, mint a hangadat határainak élességére, kvalitatív tartalmának határozottságára és egyértelműségére. A bizonyosság más, mint az érvényesség. Lehet egy tétel érvényes, de még nem bizonyos. Pl.: „1950-ben meg fog alakulni az Európai Államok Szövetsége”. Csak a bizonyosság teljes mértéke, az evidencia, érvényesség is egyúttal.

Szabad legyen egy pszichológisztikus félreértést elhárítani annak a leszögezésével, hogy bizonyosság alatt nem szabad az *érzés* egy nemét, illetve *egyedül ezt* érteni. A logikai bizonyosság *tárgyi* tényálladékokra irányuló, azok által megalapozott és azokat kifejező bizonyosság.⁴ Nyilvánvaló a bizonyosságnak tárgyi és logikai fundáltsága evidens ítéletek esetében. Itt a bizonyosság valamely állítás igaz voltának *belátása*. V. ö. 15. §. Aki persze evidens ítélet lehetőségét dogmatikus önkénnyel kizárja a tapasztalásból és az evidencia élményét is lélektani törvényekből („ismétlődő asszociáció”) magyarázza, a bizonyosságban sem fog egyebet látni lélektani jelenségnél. Később fogjuk kimutatni a logikai és az ismeretelméleti pszichologizmus tévességét (31—32. §). Egyelőre inkább jelöljük meg, mi a bizonyosságban a lélektani alkotóelem. A lelki-szellemi élet egységéből természetesen következik, hogy a bizonyossággal, mint tárgyi tényállásra vonatkozó felismeréssel, *együtt jár* egy belső, affektív mozzanat is, t. i. a biztosságnak, vagy az evidenciának élménye. Ez a mozzanat az, melynek tárgyalása a lélektan előjoga.

6. §. A logikum körének meghatározása.

A bizonyosság a logikumnak közvetlenül adott megjelenési formája. Közvetve adott, külön módszeres eljárással

⁴ A bizonyosság (Gewissheit, certitude) l o g i k a i jelentését LALANDE (Vocabulaire .. . de la Philosophie, 1932.4 194. 1.) a következőképpen határozza meg: „Caractère de ce qui est certain, c'est-à-dire qui ne laisse place au doute pour aucun esprit sain.” Ugyanezen fogalom l é l e k t a n i jelentését LITTRÉ híres szótárában így találjuk meghatározva: „Conviction qu'a l'esprit que les objéts sont tels qu'il les conçoit”

kifejtendő megjelenési formái viszont a logikai alkatok, sémák és szerkezetek. V. ö. 12. és 15. §.

Bizonyosságot és azt előkészítő, aláépítő logikai alkatot tartalmaz minden olyan tudattartalom, melynek intencionális tárgya van. Nincs intencionális tárgyak az indulatkitöréseknek, pl. sikoltásnak, indulatszavaknak, úgyszintén a nem appericiált érzéki benyomásoknak. Ezek a tudattartalmak alogikusak. Intencionális az olyan tudattartalom, melyben valamilyen tárgy van gondolva, egyszerű vagy összetett, tapasztalt, képzelt vagy posztulált, reális vagy ideális, létező vagy kellő. Példák: tudományos ismeretek, a stratégia haditervei, a drámai színész, a szónok, a moralista megállapításai.

A logika hordozója és lelőhelye a legtágabb értelemben vett tudattárgy.

7. §. Az anyaggyűjtés és elrendezés mikéntje. Adversus psychologicos.

A tudományos logikai kutatás első lépése egy olyan szempont alkalmazása, mely a terjedelmes logikai jelenségvilágot rendezett egységbe, rendszerbe foglalja. Több, de különböző értékű rendszerező szempont található. Egyik ilyen szempont közvetlenül adva van: a konkrét tudataktusok egymásutánja, a logikai formák raj vonala, úgy, amint azok az értelmi élet *genetikus* láncán egymást követik. A rendezésnek ez a módja a következő három ok miatt nem elégíthet ki:

a) Az aktuális ismeretben a logikum, ha tudatos is, el van merülve az ismeret egészében. Hogy vizsgálat alá vehessük, el kell különíteni az ismeret speciális, tartalmi vonásaitól. Ezzel az elkülönítéssel azonban magától megszakad a tudataktusok természetes sora.

b) A logikai mozzanat, melyet kiemeltünk a tudat árából, a logikumnak csak egyik típusa. Az újabb kiemelés egy újabb típust hozhat felszínre és így tovább. Amire a logikai érdeklődés irányul, nem a tudatélet egymásutánjában, a tudattartalmak tova futó füzérében felsorakozó, hanem az objektív típusaiba osztályozott logikum. Az egyes ember t. i. abban a veszélyben forog, hogy a tárgyak bizonyos fajtái és velük a logikum bizonyos típusai egyszerűen elkerülnek. A genetikus lánc, mivel szükségszerűen egyéni, nem biztosít e veszély ellen, logikai szempontból tehát csak másodlagos, míg az, hogy a logikum valamennyi típusa a vizsgálat anyagává váljék, lényeges érdek. Ez utóbbi nem érhető el másképp, mint úgy, ha a logikai kutatás a tudattartalmak genetikus egymásutánja helyett azok *tárgyi rendszeréhez* tartja magát, úgy

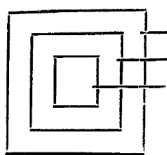
amint ezt a tudományok rendszere elébünk adja. Ha a tudományok rendszerének mai alakja sem anyagában, sem artikulációiban nem tekinthető is véglegesnek, vitathatatlan, hogy az emberiség megismerő és rendszerező erőfeszítései nek ezideig elért eredményét tünteti fel. A logika jelenségvilágának rendezett alakja nem más, mint a *tudomány*, e szó legszélesebb és legelfogulatlanabb értelmében, a maga természetes tagozottságában reál, ideál, normatív tudományokra és gyakorlati ismékre.

c) A tudatbeli egymásután a következő okból is másodrendű fontosságú a logikai kutatás számára. Az érzéki tapasztalás anyalúgójától az ismeretelmélet tanúsága szerint épp a logikai alkat mentén indul meg a kikristályosodás; a logikum az, mint keret, mint gerinc, ami mintegy a saját lábára állítja, ismeretté teszi a tudattartalmat. A logikai formátság teszi az ismeretet határozottá, állandóvá, olyanná, mely nem változik, ha különböző individuumok gondolkozásában merül is fel. A hármasság, az esküdtbíráskodás fogalmai függetlenek attól, ki ismeri meg és ki gondolja őket. A tapasztalás egyéni folyamatában a logikum szinte kifejtetetlenül bele van fonva az ismerő a k t u s o k szövedékébe. A tudomány viszont, mint kollektív birtok, ha az ismeret érzéki tartalmával egybefonódva is, de már az objektum, a megfigyelhetőség síkján nyújtja a logikumot. A logikai kutatást ezért az ismeretek állandó, objektív alkatukban, nem pedig a pszichikai életfolyamatba való beágyazottságukban érdeklik. A logikai kutatás speciális kiindulási szférája az objektív ismeretrendszer, mert az a szempont, mellyel e kutatás a logikai jelenségeket rendezi, egybeesik azzal a szemponttal, melyből az objektív ismeretrendszer rendszerezése történik. Első pillanatra úgy tűnik, mintha a logika kölcsönvénné a tudományrendszeren szempontját. Épp a fordított az igaz. A tudományok rendszerezése legalább is épp olyan mértékben történik logikai, mint tartalmi szempontból. V. ö. 24. §.

Ez állítások bizonyítására a következő fejezetekben kerül sor.

8. §. A tudat, a tudattárgy és a logikum.

Pontosan meg kell határoznunk azt a módot, ahogy a tudattartalmak genetikus láncza az ismeretektől, ezek pedig a logikumtól elkülönülnek. A folytonos tudattartalom, az objektív ismeret és a logikum hármassága a tudatvalóság természetes, koncentrikus artikulációit fejezi ki. Sematikus ábrázolásuk három egymásbahelyezett négyzet

tudatélményeink folyama,
a kész ismeretek,
a logikum.

Az ismeret a tudatélmények folyamába ágyazva jelentkezik, de egyszer kibontakozva, élesen elválíkat attól. V. ö. 23. és 28. §. A logikum nemcsak a tág tudatszférába, de a szűkebb ismeretszférába is be van ágyazva, mégis a módszeres eljárással mindkettőtől élesen elválasztható. Ezt az elválasztást nevezük természete szerint kiszakításnak, magánosításnak, *privációnak*.

A tudatvalóság fentebb sematikusán ábrázolt artikulációinak fel nem ismerése volt az oka éppen a lélektan, az ismeretelmélet és a logika történetében hemzsegő félszeg beállításoknak, hipotézisszörnyeknek, miket e címkék alatt ismerünk: logikai vagy ismeretelméleti pszichologizmus, ismeretelméleti logicizmus stb.⁵

9. §. A logikum elkülönítésének módszere: a p r i v á c i ó.

Okát kell adnunk a priváció, mint új módszeres terminus bevezetésének, továbbá el kell választanunk rokonaitól, az analízistől és a redukciótól. A priváció azt a módszeres fogást jelöli, mikor a tudatban adottnak egy körét, avagy mozzanatát környezetétől mesterségesen elválasztom egy könnyű, alkalmazkodó kordonnal. Ez a kordon mindig egy, a tudatban adott artikulációt keres, hogy hozzáidomuljon. A priváció legfontosabb ismertetőjele, hogy hátere egy adott reális összefüggés és hogy a privációban kiszakított részt a reális környezethez fűző szálak halványan bár, de épségben maradnak és ahhoz még elég erőteljesek, hogy új privációk irányát, vagy keretét jelöljék ki. Privációnak tehát valamely tudatrészlet természetes tudatbeli összefüggésből való elkülönítését és a jelentésszomjas értelemmel való szembesítését nevezük. A természetes összefüggés, mint háttér, a priváció végzése mellett is homályosan tudatos marad. Minden összefüggő egységekkel foglalkozó tudományágnak a priváció speciális anyagi'eltalálási módszere. A priváció előfeltétele a magasabbfokú összehasonlító és díszkurzív tudományos munkának is.

⁵ V. ö. HUSSERL élénk leírásával a *μετάβασις εἰς ἄλλο γένος* vesztélyeiről: *Logische Untersuchungen*. I. 1922 3. 6—7 s köv. o.

10. §. A percepció, az appercepció és a logikai priváció. A priváció és a háttere.

Percepció privációt a megismerés folyamán végzek a közvetlenül adott tudattartalom, pl. amikor konkrét látási képem egy körét, egy kis piros-fehérpettyes kört *elhatárolok*, hogy azt környezetével szembeni helyzetváltoztatásai során nyomonkísérjem. Ezt az elhatárolást sokan „szegzés” néven tartják nyilván, ami helytelen, mert a privációban nem csupán a szegzés funkcionális mozzanata, hanem az elhatárolás tárgyi-figurális alkata, azaz a szegzés számára kijelölt keret is fontos!

Appercepció privációt végzek, amikor a percepció priváció eredményére támaszkodva az előbbi piros-fehérpettyes kis kör belső változásaiból, tagoltságából, funkciójából és a környezet valóságaihoz való viszonyából ítélve megalkotom annak fogalmi *jelentését*: „A kis piros-fehérpettyes kör egy szárnyas rovar, melyet katicabogárnak nevezünk”. Ezzel a megismerés befejezést nyert.

Végül a logika síkján, a logikai mozzanat megragadása céljából, hajtok végre privációt, ha az előbbi jelentésben elkülönítem azokat a mozzanatok, melynek az határozottságát, jelentő egységét, bizonyosságát köszöni.

A percepció priváció — a tudatlélektan tárgya — éles és egyszerű. Mintha ollóval vágná körül tartalmát. A környezet, a háttér, t. i. a tudattartalom egésze, amiből az elkülönítés történik, fontos, mert a priváció egy határvonalon történik, a határ tudatában pedig benne kell legyen annak a tudata is, amittől az elhatárolás történik.

Az appercepció priváció — az ismeretlen tárgya — a percepció priváció zsákmányára támaszkodva egy értelmi központot és belőle húzódó sztatikus, kauzális és finális relációk irányát jelöli ki. A tudattartalom feltárható vagy feltárt relációk tömkelegéből ragad ki egy maroknyit, épp azokat, melyek az előbbi értelmi jelentő központ köré fűződnek. Példákon relációk a katicabogár és környezete közt húzódnak és végül jelentő egységbe fonódnak a katicabogár állattani fogalmában. Ezen keresztül történik a megismerés. Mivel az appercepció priváció a relációk logikai szerkezete útján történik, számára a tárgy és környezete kapcsolata, magának a környezetnek a szemmeltartása, *sine qua non* feltétel, hisz e relációk a tárgy s környezete között húzódnak.

Ha lehet még szorosabb mértékben áll a környezet fontosságának tétele logikai szférában történő privációra nézve. A logikum különválasztása, háttérmentesítése, tehát egy tisztán formális logika, nem is valósítható meg teljesen. A logikai

formák közös sajátága, hogy valamiféle tartalom nélkül, melynek sémáját képezhetik, nem képzelhetők. Maga a logikai östétel: $A = A$ sem képzelhető másként, mint a legáltalánosabb tárgyra vonatkoztatva, ilyen formában: A (valami) — A (valami). A logikai priváció és háttere közt az egymásrautaltság mértéke teljessé válik. Ezért mondjuk a logikumot pusztán formának.

A priváció természetére, illetve a háttér, a valós összefüggés fontosságára vonatkozó előbbi megállapításaink hasznos volta később fog kitűnni. Lényeges következményük, hogy egyetlen szellemi jelenség sem érhető meg tökéletesen önmagában. Bár vizsgálatuk csak elkülönítés, priváció útján történhetik, de ezt az elkülönítést nem szabad abszolúttá engedni válni. Mindig látnom kell, milyen egységen végeztem privációt. Szellemi jelenségek megértése csupán adott, tudatbeli háttérük és a valóság egészében elfoglalt szerepük szemeltartásával történhetik.

A tudatnyilvánulások mindhárom szférája, a percepciós, az appercepciós és a logikai a középső szféráért, az objektív ismeretek megszületése kedvéért van. A percepciós és a logikai mozzanatok az objektív ismeretek felépítésében fejtik ki és fejezik be szerepüket. Ezért az objektív ismeret síkjának a perceptív tudat síkjaitól való elválasztása nem nehéz, mert maga a közönséges értelmi tevékenység is erre a különválasztásra irányul. Célja: a perceptív tudatélet árjából tárgyak, jelentések, fogalmak kristályosítása.

Annál nehezebb azonban a logikum elkülönítése. Ennek nincs gyakorlati haszna, csak tudományos. Ismereteink bizonyos, vagy bizonytalan voltának felismerése ugyan értékes a gyakorlat szempontjából (v. ö. 1. §.), de a logikai kutatás számára ilyen felismerés csupán a kiindulópont szerepét töltheti be.

A logikumra irányuló érdeklődés élesen különbözik a természetes ismerő magatartástól, nem más, mint ez utóbbinak visszahajlása önmaga fölé, azokra a formákra, mikkel pszihikai tartalmainak össze kell forni, hogy objektív ismeret keletkezhessek. Ezek a formák bele vannak építve, el vannak merülve az ismeretben. A rájuk vonatkozó priváció nem két tudattárgy elkülönítése, hanem *egyazon* tudattárgyon belül a tárgy logikai szerkezetének láthatóvá tétele. A logikai megismerés speciális-szaktudományos jellegű. Makacs, egyoldalú vonatkozás a speciális ismeret egészéből azokra a feltételekre, melyeknek az határozottságát, bizonyosságát köszöni.

Ilyen értelemben nevezik a logikát reflexív tudománynak, jelezve ezzel azt, hogy a logikai kutatás nem a tárgyakra irányul, hanem valamire, ami a speciális tárgyi tartalmakon

innen áll, azoktól megkülönböztethető, mint a határozott és bizonyos megismerés eszközkészlete. ARISTOTELES ezt „organonnak” nevezi. A reflexió, mint terminus, a subjektivistikus logikában van otthon, és az ismeretnek azt a szemléletét jelenti, mely azt a szellemből, mint forrásból való kiáramlásában figyeli meg, tehát a logikai jelenségeket a szellem funkcióiként írja le. Épp e szubjektivistikus melléközöngé miatt, addig, míg a logikum genezisének kérdésében állást nem foglalunk (v. ö. 30—35. §.) a reflexióval szemben a logikai privációnak, mint határozottabb elnevezésnek előnyt adunk.

A logikai priváció segítségével kifejtett szerkezetek leírása, osztályozása és alapokból való magyarázása a logika feladata.

11. §. Analízis, redukció.

Mind az analízis, mind a redukció a privációhoz közelálló, de sajátosabb irányú eljárás. Mindkettő eltér a privációtól abban, hogy tárgyát környezetétől *teljesen* elkülönítve, önmagában vizsgálja. Mindkettővel olyan új mozzanatokhoz jutunk, melyekre a vizsgált jelentés kiinduló alakjában legfeljebb csak utalás van. Jellemző példa a kémiai analízis, mely a jelentés összetevőiként új jelentéseket fedezhet fel.

Redukció ott nyer alkalmazást, ahol összetettebb jelentésből az ennek alapját tevő egyszerűbb felé haladunk. V. ö. 35. §. 4. bekezdés. Példák: KANT a morális jelenségek vizsgálatánál felfedezi azok közös belső igazodási szabályát, a „kategorikus imperatívuszt”. A szükségszerű ítéleteket vizsgálva felismerjük, mint alapformájukat, az azonosság tételét. A metafizikai spekuláció a létezőket, mint. ősalapra, az Abszolúumra vezeti vissza. Az erkölcsi törvény, az azonosság tétele és az Abszolútum nyilvánvalóan nem voltak ily formában a vizsgált tények egyikében sem adva, hanem a magyarázatot kereső értelem bontotta ki, illetve konstruálta meg őket, mint az előbbieket alapjait. Redukcióval a szövevényesebb jelenségből kifejtjük az alapul szolgáló egyszerűit. A logikában is fontos szerepet játszik a redukció a logikai alapformák keresésénél, azonban különösen a logikai jelenség *feltalálásának* módszeréül — sokkal általánosabb lévén, mint a redukció — a logikai privációt jelölhetjük meg.

A priváció minden felismerés feltétele, vele a logikum felismeréséé is. A későbbi módszeres lépések: analízis, szintézis, indukció, dedukció, redukció, stb. előfeltételezik a privációt.

12. §. A logikai priváció két fajtája.

A priváció vonatkozhatik közvetlenül, vagy közvetve tudatos logikai jelenségre. Az előbbi a bizonyosság, mely az evidencia fokáig emelkedhetik, az utóbbi az a logikai szerkezet, melybe az ismeretnek öltöznie kell, hogy bizonyosságtudat, vagy evidencia létrejöhessen. A priváció két fajtája szerint a logika jelenségvilága is két részre oszlik: *a)* bizonyosságok és *b)* formák csoportjára. A két csoport párhuzamos, a bizonyosság növekedése, vagy csökkentése párhuzamos a logikai formáltság fokával. Gyakorlati életben a bizonyosságoknak van jelentősége, míg a logikatudománynak, bár bizonyosságélmények nélkül ez sem üzhető, a formák nyújtanak pontosabb vizsgálódási feltételeket. Viszont e formák kombinatív továbbképzése, tekintet nélkül a bizonyosságra, melyet nemzenek, nem egyéb üres játéknál.

III. A logikum magyarázása alaptényezőiből.

A) A szerkezeti, vagy normatív alap.

13. §. Igazság és szükségszerűség.

Egy ismeretet igaznak tarthatok másnak az értesítése alapján is. Ehhez azonban sajátmagamnak fogalmamnak kell lenni róla, hogy mi az igaz ismeret. Világos, hogy ez a fogalom egy norma, mert azokat az ismérveket tartalmazza, amiket az igaz ismeret a tévessel szemben fel kell hogy tüntessen. Ez ismérvek vizsgálata a következő feladatunk. Amit mi az igazság ismérveinek nevezünk, azt emlegetik még a következő neveken is: formális előfeltételek, normatív alap, logikai alapelvek, stb. E terminusok jelentése között árnyalati eltérés is alig van.

Vegyünk szemügyre egy igaz ismeretet, pl.: $2 = 2$ és keressük azt az alapot, melyen igazsága nyugszik. E tétel nyilvánvalóan azért igaz, mert az egyenlet két oldalán azonos mennyiségek szerepelnek. Az a tétel, hogy két azonos mennyiség egyenlő, nem szorul további magyarázatra, következik a tagok természetéből, szükségszerű és közvetlenül bizonyos. Ha $2 = 2$ helyett akár $2 = 1$ -et, akár $2 = 3$ -at mondok, tudom, hogy a két ítélet téves, mert nem azonos mennyiségeket tüntetek fel egyenlőknek. Tehát az ítéletek tévessége is a tagok természetéből folyik szükségszerűen és beláthatóan. Az előbbi

egyenletet, $2 = 2$, úgy is tekinthetem, mint egy általános igazság speciális esetét és ez általános igazságot egyedül az ítélet tagjai természetére támaszkodva így állapíthatom meg: azonos dolgok egyenlők. Ez az igazság elárulja azokat a vonásokat, melyek az evidens igazságot általában jellemzik: belátásból folyó szükségszerűség, általános érvényűség.

14. §. Az ismerés végcélja: szükségszerű összefüggés felismerése.

A megismerés formája az, hogy valamiről valamit állítunk, tehát valamit valamivel összefüggésbe hozunk. Ez összefüggés tényleges fennállását tanúsíthatja egyszerűen a tapasztalás, pl.: Az égen szivárvány van. De tanúsíthatja a két fogalom között fennálló belső viszony is, pl.: $2 = 2$. A megismerés ideálját akkor érzük el, ha a tagok közötti összefüggés azok természetéből szükségszerűen folyik, mert ezáltal az ismeret függetlenné válik a tapasztalástól, állandóan és a legteljesebb határozottsággal igazolható és nem csupán az összefüggés tényének, hanem miéértjének az ismeretét is tartalmazza. A megismerés szüntelenül törekszik e felé az ideál felé. Ebből a tételből: „Szivárvány van az égen” (egyszeri tapasztalat) ez alakul: „Szivárvány van az égen, tehát eső volt” (sok tapasztalásból kivont összefüggés), majd a tudományos fizikai kutatás kezén ez: „Szivárvány van az égen, mert a napfény a páratestecs képen megtörve alkotószíneire bomlott.” Ez utóbbi tétel, ha bizonyos optikai hipotézisekre támaszkodva is, alakilag a szükségszerű ítélet nívóját igényli, amikor azt állítja, hogy a jelenségek bizonyos csoportjának (pára, napfény) szükségszerűen a jelenségek egy másik csoportja felel meg (szivárvány).

Az összefüggés iménti háromféle tételezése három lépcsőfoknak felel meg a szükségszerű megismeréshez. A bennük tükröződő haladás nyilván mutatja az ismerő tevékenység tendenciáját. De ha a megismerés szükségszerű összefüggés tételezése felé tendál, akkor a szükségszerű összefüggés tökéletes formája, jelöljük $A = A$ képlettel, egyben az egész megismerés formális célja is.

15. §. A szükségszerű ítélet szerkezete.

Módszerünkhöz híven vegyük most tüzetesebb vizsgálat alá, hogy az előbbi tétel ($A = A$) milyen szerkezeti felépítése teszi lehetővé a tagok közti egyenlőség szükségszerű megállapítását.

a) Hogy két ismeretet szükségszerű viszonyba állíthassak, szükséges, hogy mindkettő *körülhatárolt* legyen (térben,

tartamban, vagy a többi érzékszervek számára sajátos horizontban: hangmagasság, hangerőfok, dallam, stb.). Ugyanilyen elhatároltságot kell felmutatni az ideális szférákhoz tartozó ismereteknek, pl. számok, szabályos geometriai idomok, értékek, stb. Fenti példánk, $A = A$, esetében teljes az elhatároltság, mert mindkét tag esetében a Mindenségből egyedül azt veszem szemügyre, ami A . Nem teljes az elhatározás, pl. e fogalom esetében: Isten országa. E fogalom tér- és időbeli meghatározottságának hiánya megakadályozza, hogy tér-, vagy idő viszony okra vonatkozó tételek tagja legyen. E látszólagosan a tér és az idő nagyságrendjéhez tartozó fogalom megismerésünk nivóján axiológiai, hol az elhatárolás tökéletesen végrehajtható. Nagyobb nehézségbe ütközik a valós tudományok: kísérleti fizika, biológia, lélektan, szociológia körébe tartozó tárgyak tiszta elhatárolása. Az elhatárolást mesterségesen biztosító eljárás a kísérlet.

b) Második szerkezeti követelmény a szükségszerű ítélettel szemben a tagok *homogenitása*. $A = A$ esetében ez nyilvánvaló. Ebben a tételben: „Tisza István államférfi”, szintén fennáll a homogenitás, mert Tisza Istvánnak azokat a vonásait állítottam az ítéletbe, melyek fedik egymást az államférfi fogalmának a jegyével.

A tétel tagjainak heterogenitása szükségszerű viszony belátását lehetetlenné teszi. Az a tétel, hogy a prizma a naplényt a szivárvány színeire bontja (és nem más színekre), ha a megfigyelések bármekkora tömege által igazoltatik is, nem lehet szükségszerű, mert a napfény színe és a szivárvány színe minőségileg heterogének.

A homogén tagok közt fennálló szükségszerű viszonyoknak van egy végtelenül fontos alfaja: ez az az összefüggés, amelynek tagjai nemcsak egymáshoz viszonyítva homogének, de külön-külön *izotrópok* is, azaz minden pontjuk azonos minőségű, tehát korlátlanul oszthatók. Ilyen izotróp mennyiségek a számok, a szögek, a mértékek és általában minden anyag és közeg, mely a matematikai nagyságrend segítségével korlátlanul mérhető. Ez ítéletfajta fontossága abban rejlik, hogy *a változásnak szükségszerű* tételekben való ábrázolása egyedül homogén-izotróp tagok viszonya esetén lehetséges. Mivel az izotróp tag korlátlanul növelhető és kisebbíthető, ábrázolhatom a változást, mellyel szükségszerűen együttjár a tétel másik tagjának arányos változása is. Példák: egyenletes mozgás esetén a megtett út egyenesen arányos az idővel; a hatás egyenlő az ellenhatással; a trigonometriai tételek, stb. Az izotróp-homogén tagok közti szükségszerű, arányosan változó összefüggésekre épül fel az „exakt” természettudomány exakt része.

Bár nem a tiszta, hanem a közönséges logika körébe tartozik (v. ö. 18. §.), az izotróp-homogén tételhez való rokonsága miatt megemlítjük az összefüggésnek azt a gyakori és fontos fajtáját, amikor a két tag külön-külön ugyan izotróp, egymáshoz viszonyítva azonban heterogén. Szükségszerű összefüggés közöttük az utóbbi ok miatt nem látható be, de ha ezt az összefüggést — a tapasztalásra támaszkodva — egyszer tételeztem, az egyik tag változásával együttjár a másik arányos változása. E viszony típus matematikai alakja a függvény. A természettudományok ismeretanyaga nagy részének ez a logikai szerkezete. Példa: a hó és a fémek tágulása közötti összefüggés.

A homogén, de nem izotróp tagok közti összefüggés (pl. Tisza István államférfi) szükségszerű, de sztatikus, nem változtatható. A matematikai nagyságrend alkalmazhatóságán túl kimondott szükségszerű ítéleteink helybenmaradó, sztatikus összefüggések kifejezései.

16. §. Az evidencia, összefoglalás.

E tétel: „ $A = A$ ” igazsága nem szorul további igazolásra, szükségszerű, közvetlenül bizonyos, evidens. Evidencia egy viszony szükségszerűségének egy ismerő alany tudatéletében való aktuálissá válása.

Ez a tétel: „Két egyenlő sugarú kör egybevágó” igaz abban az esetben is, ha az egyén, aki e tételt kimondja, nem rendelkezik elég fejlett geometriai képzelőerővel a kifejezett szükségszerűség közvetlen belátására. Viszont ez utóbbi esetben *az illető egyén számára* ez az igazság még nem szükségszerű, nem evidens.

A logikai igazságideálnak két párhuzamos alapjellemvonása a szükségszerűség és az evidencia. Az előbbi objektív, az utóbbi objektív és szubjektív mozzanat. A szükségszerűség és az evidencia viszont, mint szerkezeti előfeltételeken, egyrészt a kapcsolt tagok elhatároltságán, másrészt homogenitásán nyugodnak. További szerkezeti egyszerűsödést, tehát fejlődést képvisel a m é r h e t ő tagok közti szükségszerű és evidens viszony. E viszony formális előfeltétele a tagok izotrópiája, határtalan oszthatósága és növelhetősége.

Felírhatjuk a szükségszerű és evidens ítélet két főalakját a következő képletekben:

1. $A = A$,
2. A (izotróp) = A (izotróp).

Előbbit logikai, utóbbit matematikai egyenletnek nevezhetjük.

17. §. Tiszta, vagy formális logika.

A logikának azt a részét, mely a szükségszerű és evidens ítéletek szerkezeti alapformáival és továbbképzési lehetőségeivel foglalkozik, tiszta, formális, vagy identitásos logikának nevezzük.

Egy matematikai ítéletből, mint $2 = 2$, a tagokon különböző műveleteket hajtva végre, a szükségszerű és evidens ítéletek végtelen sorát állíthatom fel. A matematikai ítéletek továbbképzésének a tudománya a matematika, mely nem más, mint a logika egy speciális esete, az *i z o t r ó p* tagok kombinatív logikája. Az evidencia határa nem terjed a matematikai kombináció határáig egyszerűen a képzelőerő végesége miatt. Ilyenkor az evidenciát az alkalmazott lépések helyességének a belátása pótolja.

A nem matematikai struktúrájú tiszta logikai ítéletek is tovább képezhetők, de más módon. E mód neve: következtetés. Példa: Az ember halandó; — Sokrates ember; — Sokrates halandó. E példát megfigyelve, észrevesszük, hogy a következtetés nem egyéb, mint ugyanazon mozzanatnak (t. i. a halandóságnak) több fogalmon keresztül való felmutatása. A halandóság az a homogén alap, melyre az iménti ítéletek és az egész következtetés épül. Az a körülmény, hogy egyazon momentum végigkísérhető a fogalmak egész során és ezáltal a fogalmak szükségszerű viszonyba állíthatók, fontos a bizonyítás, mint eljárás szempontjából. A bizonyítás formáinak a tudománya *a logikai eljárások tana* vagy szillogisztika”.

Az ítéleteknek mind matematikai, mind szillogisztikus továbbképzése a tapasztalástól függetlenül, logikai öntörvényszerűségek alapján történik. E törvényszerűségek és formaviláguk két önálló, nem valós, ideális tudományt tesznek indokolttá és szükségessé, mely a matematika és a formális, vagy tiszta logika. Az előbbi csak speciális esete az utóbbinak.⁶

Úgy a matematika, mint a tiszta logika *s é m á k* tudománya, melyek speciális tartalommal a szaktudományokban telnek meg. Természetesen csak azok a szaktudományos ismer-

⁶ BRENTANO: „Sie haben, denke ich, ein Recht, die Aufgaben der reinen Mathematik dem Reich einer Logik einzuordnen ... freilich diese (ist) die Kunst der Logik ...” Levél HUSSERLhez 1905. jan. 9-én. Wahrheit und Evidenz. (1930) 154. o. HUSSERL logikáját nyugodtan nevezhetjük pánmatematikáinak és ezzel meg is jelöltük e logika korlátozottságának okát. Sok-sok helyet idézhetnénk annak az igazolására, hogy amikor HUSSERL logikáról beszél, valójában matematikai tárgyakra gondol. Különösen jellemző: Logische Untersuch. (1922) I. 169—173, 177—180. Így válik érthetővé, hogy az igazságokról mindig mint zárt és

reték válhatnak szükségszerű és evidens ítélet tagjaivá, melyek betöltik ez ítéletek formális kellékeit (körülhatároltság, homogenitás és esetleg még izotrópia). A szaktudományok ismeretanyaguk legértékesebb — mert végleg igazolt — alkatrészének a szükségszerű és evidens tételeket tekintik.

18. §. Közönséges, vagy tudománytani logika.

A tiszta, vagy identitásos logikának, úgy is, mint teoretikus, úgy is, mint normatív tudománynak, nagyszerű autonómiája és a szaktudományok keretén belül vitt előkelő szerepe ahoz a téves következtetéshez vezetett, hogy a tiszta logika a jelenségeknek egyedüli és kizárólagos tudománya. E nézetnek logikai tények alapján való cáfolása most a feladatunk.

Láttuk, hogy a tiszta logikában csak olyan ítéletek foglalnak helyet, melyek tagjai bizonyos feltételeket töltöttek be, mint az elhatároltság és a homogenitás. A szaktudományok állományában azonban rengeteg ismeret nem tölti be e feltételeket, illetőleg csak az egyiket tölti be. Mindezen ismeretek bizonyossága és logikai struktúrája azonban tagadhatatlan. A tiszta logika, mely határát a szükségszerű igazságok körével azonosította, elvileg kizárta vizsgálódási köréből a bizonyosság és a logikai struktúra ezen alacsonyabb, de rendkívüli gyakorlati fontosságú alakjait. A gyakorlatban természetesen lehetetlen volt szemet hunyni a logikum e megnyilvánulásai előtt. A logikai kézikönyvek fenntartottak számukra egy Hamupipőke-szögletet, rendszerint a fogalomról szóló fejezet függelékében.

Szerény véleményünk szerint ez a megokolatlan, illetve egyedül axiológiai szempontból megokolható, egyoldalú állásfoglalás a tiszta logika mellett okozta, hogy a logikummal legáltalánosabban foglalkozó tudomány máig sem tudta elfoglalni megillető helyét a szellemi jelenségek tudományai közt és azok összefüggésében, különösen az ismeretelméletben, a tudományódszertanban, de ezenkívül még egy sereg problémában sem. A tiszta logikából egymagából ugyanis nem lehetett rekonstruálni azokat a szálakat, amik a logikumot ismer-

összefüggő teoretikus rendszerről beszél. („Einheit (les Begründungszusammenhangs“ i. m. 15. o.; „Theoretischer Verband“ i. m. 180. o. „Theoretisch geschlossene Einheit“ i. m. 223. o. „Zusammenhang der Wahrheiten“ i. m. 228. o.) A matematikára tekintve, viszont a szaktudományoktól eltekintve, írhatja csak HUSSERL könyve zárómegállapításai között, hogy az igazságok végső egységes rendszere a végső kategoriális fogalmak homogenitásának köszöni fennállását. (I. m. 246. o.) így tüzi ki a logika ideálját mint a „lehetséges teóriaformák teóriáját“, vagy „reine Mannigfaltigkeitslehre“-t, mely a priori fogja felkutatni a lehetséges logikai szerkezetek világát. (I. m. 247—257. o.) Ez ideálban a tiszta logika logikafogalma legmerekvebb formájában áll előttünk.

retelméleti, tudományrendszertani és filozófiai-antropológiai összefüggésekben döntő szerephez juttatják. Az ismeretelméletben pl. vezető szerepet visznek a logikai mozzanatok, köztük nagyrészen olyanok, miknek meglétéről a logika eddigi, lényegesen a tiszta logika felé orientálódott formája nem adott számot önmagának. Elsősorban ismeretelméleti leletek kényszerítenek, hogy a tiszta logikát a logikum elméletének egy legtágabb érdeklődési körű alakjával cseréljük fel, melyet talán *közönséges*, vagy *általános logikának* nevezhetünk el.

Lássuk e lépés igazolását magukon a logikai tényeken.

19. §. Logikai viszony heterogén tagok között. Az önálló kiindulópontú tudományok.

A tiszta logika hívei szerint csak a szükségszerű kapcsolat felismerése tudományos ismeret.⁷ A szükségszerűség belátásának feltétele azonban az ítélet két felének a homogenitása. A példák egész sorából fogjuk látni, hogy a tiszta logika fenti tételét aláírva a tudomány mai ismeretállományának oroszlánrésze nem ütné meg a tudományos ismeret mértékét, továbbá a logika területére sem nyerhetne bebocsátást.

A tudományos kutatás ma egymástól elhatárolt ágakban folyik. Az egyes főágakat az különbözteti meg egymástól, hogy egy külön központi fogalom, mint saját kiindulópont köré zárkóznak. E külön kiinduló fogalom indokolja meg különálló voltukat. A központi fogalomhoz egész külön jelenségvilág tartozik; mely egyedül az önálló kiindulópont által igényelt és inaugurált tudomány és módszer által vizsgálható. Ilyen önálló kiindulópontok: a fizikai tárgy, az élet, az érzés és általában a pszihikum, továbbá az egyéni és a közszellem jelenségei, végül a normák és az Abszolútum. Ezek a kiindulópontok már azzal, hogy külön tudományt kényszerítenek ki a maguk számára, nyilván mutatják egymással szembeni logikai heterogenitásukat.

Két különböző kiindulópontú tudományhoz tartozó jelenséget nem lehet szükségszerű ítéletbe foglalni, mert ennek előfeltétele, a tagok homogén volta, nem áll fenn. Szükségszerű ítéleteket csak egyazon tudományon belül maradván, egyazon központi fogalom szférájában mondhatok ki. Ezzel azonban mindazok az összefüggések, melyeket két különböző tudományhoz tartozó jelenség között állapítunk meg, mert

⁷ Így írja már ARISTOTELES: „Csak akkor beszélhetünk tudományról, amikor tudjuk, hogy a dolgok nem lehetnek másként, mint ahogy vannak. A tudomány a szükségszerű és örökkévalóra vonatkozik.” NIKO MAKHOS-i Etika, VI. 3, 1139b 20—24.

nem szükségszerűek, nem tartoznának az illető tudományokhoz? Nem volnának tudományos ismeretek? Távolról sem! Vegyünk szemügyre néhány ilyen ítéletet.

20. §. Ítéletek heterogén tagok közt. Fizikai szféra.

Ebben a tételben: „A hő hatására a fémek tágulnak” az egyik tag a hőtan, a másik a termérestan nagyságrendjébe tartozik. Következésképp köztük, mint heterogén tagok közt *szükségszerű* kapcsolat belátása lehetetlen. Mi ad mégis bizonyosságot, ismeretértéket e tételnek? *a)* Az, hogy tapasztalást fejez ki és hogy tapasztalatilag sokszorosán igazolt, *b)* A két tag között az a sajátságos szoros viszony áll fenn, hogy az egyik változásával a másik arányosan változik. Ezt az összefüggést használjuk fel higanyhőmérők és még egy sereg technikai berendezés készítésére. A fenti ítélet tehát, ha nem fejez ki evidens viszonyt, mégis állandó összetartozást fejez ki, mit még szorosabbá tesz a tagok változásainak arányos volta. Kérdezzük, lehetséges-e félreismerni, hogy itt a bizonyosságnak az evidenciánál ugyan alacsonyabb fokú, de még mindig erőteljes változata áll előttünk. Lehetséges-e a logika szempontjából érdektelenséget jelenteni be az e bizonyosság-típust alapító logikai, szerkezet iránt, amikor az eféle ítéletek tudományos ismereteink jelentős hányadát teszik ki?

A szervezetlen természet tudományán belül több, viszonylag önálló kiindulópontot találunk, melyek köré egy jelenségkör és vele egy tudományszak csoportosul. Különböznek egymástól a szilárd, a folyékony testek fizikája, a hőtan, a fénytán, stb. Egyazon szakon belül otthon vannak a szükségszerű és evidens tételek. Példa: „Minden folyadékba mártott test akkora súlyvesztést szenved, amekkora az általa kiszorított folyadék súlya.” De ha különböző szakhoz tartozó két jelenséget állítunk viszonyba, az ítélet nem evidens, hanem csak a fent említett logikai szerkezetre, az arányos függésre, támaszkodik. Az arányos függés feltétele a két tag mérhető, tehát izotróp volta.

Említsük meg, hogy a fizikai kutatás végcélja mégis csak szükségszerű, evidens tételek nyerése a heterogén fizikai jelenségek között is.⁸ E cél megközelítése átfogó, kozmikus theóriákon keresztül történik, mik a valóság egyetemes, homogén építőanyagául egy egyszerű alap valóságot keresnek. Evidens ítéletek ugyanis” csak homogén tagokról mondhatók

⁸ Edmond GOBLOT: „Les methodes d'observation et d'induction ne fournissent qu'une science provisoire, en attendant la science déductive. Le physik doit devenir semblable au mathematiques ...” Le Système des Sciences, 1922. 250. 1.

ki. Az egységes fizikai világmagyarázat problémája, ime, részben logikai probléma.

21. §. Biológia, vitális valóságkör.

A fizikát elhagyva a biológiától kezdve a szellemtudományokig nem találunk többé matematikai nagyságrend bevezetésére alkalmas jelenségeket. Az organikus egészet alkotó valóságok világa ez; izotróp élőlény nincs, tehát itt fizikai függvény felállítása lehetetlen. Milyen jogon érdemlik meg a vitális valóságkörre vonatkozó ismeretek mégis a tudományos ismeret nevet?

Elsősorban, mert magában a szférában homogén tagok közt találkozunk a szükségszerű-evidens ítéletek szabályos típusaival. Példák: „Az a faj, mely nem gondoskodik utódokról, kipusztul.” „A kutya emlős állat.” Továbbmenve két különböző szférához tartozó, heterogén jelenség viszonyba állítása is nemcsak szokásos, de jól kiépült tudományágak főfoglalkozása, pl. a biofizikáé, biokémiáé, stb. Ki vitatná el pl. a gyógyszerhatástani felismerések ismeretértékét? A koffeinnak a szív működésre gyakorolt hatása nemcsak általában állapítható meg, de megállapítható a gyógyszer adagja és a szervezeten kiváltott változás közti arányos függés is. E függvény, mivel nem két izotróp tagot kapcsol, alatta marad a fizikai függvénynek határozottságában, növelhetőségében. A szervezetre gyakorolt hatás fokozatai nem mérhetők ugyanazzal a könnyedséggel, mint a fém térfogatváltozásai. Az organizmusra gyakorolt hatás kötve van bizonyos minimális és maximális küszöbhez is. A függvény e határozatlanabb, de bizonyosságot magában foglaló alakját nevezzük biofizikai függvénynek.

22. §. Pszihikai ismeretek. Kiskorú és nagykorú tudomány.

A pszihikum is függ, sőt arányosan függő viszonyt tüntet fel fizikai, vagy biológiai jellegű ráhatásokkal kapcsolatban, de a függés határozottsága, mikéntjének és fokozatainak megállapíthatósága még alacsonyabb fokú. A lélektani jelenségek, pl. egy érzés, nemcsak nem mérhetők, de megfigyelésük maga is körülményes, lévén a megfigyelő és a megfigyelt azonos, t. i. szubjektum.

Felejthetetlenek fognak maradni FECHNER-nek az inger és az érzet közti viszony matematikai függvénybe való kifejezésére törekedő vizsgálatai, mint illusztrációi annak a ténynek, hogy egy gyermekkorát élő tudomány felett sokáig és makacsul képes uralkodni egy már kifejlett tudományág — itt a fizika — módszere és logikai struktúrája. A tudományok

fejlődése a legtökéletesebb bizonyosságot nyújtó két ággal, a matematikával és a logikával vette kezdetét. Talán azért, mert a bizonyosságnak csak e teljes típusai voltak abban a helyzetben, hogy a szintén tökéletes bizonyosságú vallási igazságokkal felvegyék a versenyt. A magasabb fokú bizonyosság ellenállása az alacsonyabb fokúval szemben végigkísérhető a tudomány történelmén. A fizika a matematika áruhájában vívta ki az elismertetését. A zoológia a logikáéban (ARISTOTELES), a lélektan a fizikáéban. KANT a szekularizált erkölcsstan számára csak úgy tartja biztosíthatónak a tudomány jellegét, ha az erkölcsi törvénynek a fizikai törvénnyel egyenlő feltétlenség biztosítható. Egy új tudomány, s vele egy új bizonyosságtípus kifejlődésével szemben a már fennálló bizonyosságtípusok nemcsak zsarnoki ellenállást, de durva inficiáló törekvést is tanúsítanak. Mégis csupán akkor éri el nagykorúságát valamely tudomány, mikor rátalál és öntudatosan korlátozza magát a számára sajátos bizonyosságtípusra és logikai szerkezetkészletre.

23. §. Szellemtudomány és teológia.

A bizonyosság a leginkább elmosódott, mert a logikai szerkezet a leglazább, a szellemtudományi jelenségnek más tudományhoz tartozó jelenséghez való viszonyában. Ki képes határozottan és részletesen feltüntetni, hogy egy költemény tárgyi mivoltára milyen formaváltozásokon keresztül és mi módon hatottak pi. a költő által elfogyasztott izgatószerkek, a költő megbetegedése, vagy versírás közben érkezett jókedvre derítő hírek? Szellemi objektumok: eszmék, műremek, formák, más szférák objektumaival: kémiai, élettani, lélektani jelenségekkel, csak oly ítélettípusba állíthatók, mely azt fejezi ki, hogy a hatásviszony fennáll, annak mikéntjére vonatkozólag azonban a legteljesebb homályban hagy. Ha a hatásviszonyba nem a szellem tárgyi termékét, hanem magát az aktív szubjektív szellemet vonom be, semmivel sem jutok messzebb, először, mert a kémiai, élettani és lélektani tényezőket a szubjektív szellem fogalmától elválasztó heterogenitás ugyanolyan mély, mint az előbbieket és a szellem objektív terméke közötti. Másodszor: a szubjektív szellem, létének egyszerű konstatálásán túlmenőleg, nem vonható fel a tárgy síkjára és így a tudományos megállapítások síkjára sem, azért, mert az aktív szellem” maga a m i n d e n k o r i alany, a szellemi életnek az objektumok világával szembeni másik pólusa. V. ö. 33. és 35. §. A szubjektív szellem tevékenységének az objektum síkjába vetődött eredményét láthatom, de e tevékenység maga nem vetődik az objektum síkjára.

Ha belül maradunk a szellem szféráján, alkothatunk evidens ítéleteket is. Példa: Az előbb felhozott költemény összehasonlítható azzal a másikkal, amelyik mintaképeül szolgált és a kettő közt azonosságokat állapíthatok meg. A megállapítás evidens, mert homogén tagokra vonatkozik.

A teológia központi fogalma, Isten képzete, nem közvetlenül adott, sem közvetlenül adott tényekből nem következnek. A teológia épp ezért nem egy azok között az immanens tudományok között, amikről eddig beszéltünk, hanem a tapasztalás szempontjából *transzcendens* létezőről szóló tudomány. Az istenképzet valamely pozitív vallás, illetőleg az ez által hitelesnek elfogadott kijelentés által részesül, legalább fővonásaiban, pontos meghatározásban. A teológia önálló kiindulópontja az így, transzcendens ismeretforrásból, meghatározott isteneszme. A teológia az ebben az isteneszmeben implicite foglalt határozományok lehető legrészletesebb kifejtése, továbbá az Istenségtől az immanens valóság egyéb részeihez vezető szálak nyomonkövetése, az Istenség és a valóságok viszonyának kijelölése.

A teológia egy alapvető, mondhatnánk születési fogatkozásban szenved, ha logikai szempontból tekintjük. Ez az, hogy transzcendens tényálladékot az általános emberi fogalomkészlet segítségével kénytelen kifejezni. Ez a fogalomkészlet azonban *immanens* tárgyak és tényálladékok ábrázolására alakult ki. A teológiában a gondolt tartalom és a kifejezésére használt fogalom soha nem fedik tehát egymást teljesen. Az előbbi transzcendens, az utóbbi immanens. Amikor a teológia Istenről beszél, minden szava csupán *hasonlati* értékű. A transzcendens Istenség csak immanens fogalmakkal fejezhető ki, mint: atya, bölcs, szent, haragos, könyörülő, gondviselő, büntető, mindenütt jelenvaló, stb. A teológia, mivel nincsenek sajátos, pusztán a transzcendens valóságot kifejező fogalmai, hanem ez utóbbiakat az immanens tudományokból kell kölcsönkérnie és *új*, e fogalmak természetének részben megfelelő, részben ellenmondó összefüggésbe állítani, a logika szempontjából szabályos ítéleteket nem alkothat. Teológiát üzni logikai szempontból eleve reménytelen vállalkozás. Mivel azonban a teológia a vallásos hit tanbeli kiépítése és rendszerezése, a vallásos hit pedig a legelsőrangúbb szerepet játssza az emberi életben, e hatalmas érdek ösztökélésére a teológia a maga feladatát ismét és ismét munkába veszi.

24. §. A tudományok különválása logikai-szerkezeti okok miatt történik.

Felmerülhet az a gondolat, hogy a különböző önálló kiindulópontú tudományok fennállása nem logikai eredetű

jelenség, hanem egyszerűen az úgynevezett önálló kiindulópontok (fizikai tárgy, élőlény, pszihikum, szellem) tartalmi, ontikai, különbségéből folyik. Ez ellen a gondolat ellen jogos gyanúra serkent az a tény, hogy pl. a fizikában egyes kiindulófogalmak tartalmi heterogenitása (fény, hő, stb.) nem tette szükségessé külön fizikák felállítását, épp azért, mert mindezek a heterogén fogalmak a logikai struktúráltságnak *ugyanazon* a nívóján mozognak. Másik érvünk, hogy amikor egy spekulatív filozófus uniform logikai struktúráltságot kényszerített a jelenségvilágra (SPINOZA, KANT, HAECKEL) a jelenségvilágban eliminálhatatlanul meglévő tartalmi heterogenitások nem voltak képesek megakadályozni, hogy ne a törvényszerűség egyazon típusát erőszakolja rájuk.

Véglegesen azonban csak maguknak az önálló kiindulópontot képező fogalmaknak a logikai vizsgálata képes meggyőzni róla, hogy a tudományos kutatás külön országokra oszlását egyedül e kiindulópontok logikai szerkezetéi között fennálló különbség idézi elő.

25. §. A fizikai és biológiai jelenség logikai szerkezete.

A fizikai tárgy jellemző szerkezeti vonása az izotrópia, mely lehetővé teszi az utóbbi mérését, osztását, növelését, pl. tömeg, vonzás, út, sebesség. Ez alapon írhatjuk fel a fizikai változásokat függvény alakjában. A biológia síkján a biológiai tárgy, az élőlény, az izotrópiát egy új szerkezettípussal, az organizáltsággal cseréli fel. A fizikai tárgy alkat nélküli, amorf. Az élőlényhez speciális alkat tartozik. Az élőlény nem osztható, nem növelhető, nem kisebbíthető. Nem lehet felbontani és új rendben állítani össze. Nemcsak térbelileg, de tartalmilag, az időben is, meghatározott alkat. „Diófa” alatt nemcsak e fa egyszeri látási képét értem, tehát törzsének, leveleinek, gyümölcseinek, gyökérzetének sajátos szimultán konstellációját, hanem ezen túlmenően a diófa fogalma e szimultán alkatoknak egy szukcesszív sorát is magában foglalja, az alkatoknak azt a láncát, melyet a földbe vetett dió fává fejlődésén keresztül az organikus halálíg feltüntetett. A biológiai lefolyás formailag, ellentétben az organikus lefolyással, sajátos, oszthatatlan, át nem csoportosítható formák lánc, hol e lánc maga is a maga tartami, időben elhelyezkedő mivoltában sajátos, oszthatatlan és irreverzibilis. E formalánc megőrzéséhez van kötve az élőlény fennállása. Alkata széttörésével szembeni ellenállása miatt nevezik az élőlényt individuumnak is. A nélkülözhetetlen, sajátos, oszthatatlan, irreverzibilis formáltság az életes jelenségek síkján fellépő új szerkezetfajta. Az anorganikus tudományok és a biológia közé

szükségszerű és evidens ítéleteket kizáró szakadékot ás. Az anorganikus jelenségben semmi sincs, ami az organikus jelenség alkati mivoltának megfelelné. Homogenitás az előbbi és az utóbbi között nem állhat tehát fenn.

26. §. A pszichikai jelenség logikai szerkezete.

A pszihika jelenségvilága felé fordulva diametrális szempontcserét kell végrehajtanunk. E jelenségek ugyanis nem énünkön kívül, hanem azon belül állnak. Példák: érzetek, érzelmek, indulatok. Ez a kifejezés „énünkön belül” nem térbeli viszonyt fejez ki, hanem a térbeliség elutasítását. A pszichikai jelenségek elhatárolása másképp kell, hogy végbe-menjen, mint az anorganikus és organikus jelenségeké. A pszichikai jelenséget az organikkal együttesen jellemzi, hogy egy idői lefolyássor láncszeme. De míg az organikus jelenség az objektum síkján mozog, tehát könnyen megfigyelhető és határolható, addig a pszichikai jelenség otthona a szubjektivitás belső világa. A lelki jelenségnek elhatárolása, az objektum síkjára állítása, kiemeli azt természetes összefüggéséből és megzavarja a pszichikai jelenségek természetes rendjét.

A pszichikai jelenség elhatárolása azért is nehéz, mert a pszichológiai problémafeltevés sajátossága az, és ez különbözteti meg az ismeretelméletitől, hogy a pszichológiai szemlélet a pszichikai jelenségekben szétterülő intencionális mozzanatot zárójelbe teszi. A pszichikai jelenségeknek azonban nagy része intencionális, azaz úgy értelmezi magát, hogy vele valami tárgyi valóság jelenik meg. Ez intencionális jelleg folytán a pszichikai jelenség saját határokhoz jut, t. i. a vele megjelenő tárgyi valóság határaihoz. Ha azonban figyelmemet kizárólag a belső, lelki törtézésre fordítom és az intencionális mozzanatot közömbösnek nyilvánítom, elesik a pszichikai jelenség iménti természetes, de a tárgyból kiinduló határoltsága. Mivel az elhatárolást egy tudomány sem nélkülözheti, a lélektani szempont nem viheto teljesen keresztül és így nem válhatik a lélektan csupán a belső, lelki törtézés tudományává. Nem beszélhetünk — az intencionális jellegel elhallgatva — belső, pszichikai minőségekről, pl. piros szín, „normál a” hang, mert általános pszichikai minőségek mint valóságos lelki élmények nincsenek, hanem csak egy konkrét észrevételi tárgyra vonatkozó minőségek, tehát egyvalamely piros szín, valakinek valamikor elhangzott hangja, stb. Ha tehát határozott is konkrét pszichikai élményének tartalma az alany számára, objektív síkban már nem határozhatja meg teljes pontossággal. Az objektív síkban az általános pszichikai fogalmak szerepelnek, mik már nem konkrét élmény tartalmai, örömmre szolgál, hogy BRANDEN-

STEIN Béla báró hasonló nézetével találkoztam a *Grundlegung der Philosophie* c. műve I. kötetében.

A speciális módszerek segítségével (indukció, komparáció) megalkothatjuk a lélektani jelenségek fogalmait is (a piros szín, a magas „c” hang). E fogalmak (tehát nem az eredeti lélektani élmények) logikai szerkezete a következő: Az elhatárolás tökéletes. A „normál a” ugyanolyan meghatározott és állandó valami, mint pl. az ezüst. Az elméleti zenében az egyes akkordok nem kevésbé határozottak, mint a kémiai képletek.

A pszichikai kutatás és ennek közlése kötve van e közvetve nyert, másodlagos fogalmakhoz.

Az érzetek egy-egy válfaján belül lépcsőzetesség tűnik elő (pl. a hangskála, a színsor). Az érzet *erőfoka* is csökkenhet és növekedhet bizonyos küszöbök között, de a hangskálának megfelelő határozott lépcsőfokok itt nem tűnnek elő.

A pszihika síkján a meghatározásnak általános fogalmak által közvetett volta mellett az a második új szerkezeti mozzanat, hogy sem a hangok, sem a színek lépcsősora nem matematikai természetű. A pszihofizikai függvénynek a jellegzetes alakja tűnik itt elő: az egyik változó a rezgésszám, vagy a hullámhossz, a másik a hang-, vagy a szín-skála. A fizikai függvény és a pszihofizikai függvény között a különbség a következő: a fizikai függvény egyedül az alapfüggvény felírását tekintve nyugodott tapasztaláson és indukción, a két izotróp tag arányos növekedése, vagy fogyása azonban már — feltéve, hogy az alapfüggvény helyes volt — a matematikai műveletek bizonyosságával megy végbe. Ezzel szemben a pszihofizikai függvény a maga egész befutott ívén, minden egyes alakjában újabb és újabb indukciókon nyugszik. Nem állíthatom t. i. pl. A hangról, melynek rezgésszáma kétszerese B hangénak, hogy B hang kétszerese volna. A függvénynek csak egyik oldalán van otthon a matematikai nagyságrend.

A pszihofizikai függvény a bizonyosságnak és vele a logikai szerkezetnek egy, a pszichikai jelenségek körében otthonos típusa. Az úgynevezett pszihofizikában az ítéletnek, illetve a bizonyosságnak ez a fajtája fordul elő.

27. §. Az egyéni és a közszellem fogalmának logikai szerkezete.

Vegyük végül szemügyre azt a sajátos logikai szerkezetet, mely a lélektani fogalmaktól a szubjektív és objektív szellem világába tartozó fogalmakat megkülönbözteti. Az egyéni szellem mint a különféle szellemi aktusok mélyén cselekvő *erő* nem határozható meg közelebről, mert mindenkor *alany*. Így e meghatározásnak is *alanya* lévén, maga nem vonható

fel az objektum síkjára. Az egyéni szellem körülhatárolása egy konstrukción, a *személyiség* sémáján keresztül történik. Személyiség alatt értjük az egyén magatartásában megnyilvánuló állandó vonásokat, értékelésének állandó vezérelveit, illetve e vonások és elvek jelentő egységbe foglalt ábrázolását. A személyiség is organizált jelenség, de organizációja objektív-ideális jellegű (az egyéni eszmények, a követett célok együttese). Az elhatárolásnak, mint logikai mozzanatnak, íme, e szférán belül is új típusa jelentkezett. Közszellemről az egyéni szellem analógiájára beszélünk. Nicolai HARTMANN nagy értékű vizsgálódásai határozták meg e rendkívül fontos fogalom pontos jelentését („Das Problem des geistigen Seins” c. művében).

A személyiség anorganikus, biológiai, vagy pszihikai esz-
közőkkel való befolyásolására a gyakorlatban egész sereg eljárás alakult ki, tehát egész sereg fizikai, organikus, stb. és szellemi jelenséget összekötő ítélet került kimondásra. Példák: „Állandó brómadagolással változtatni lehet a jellemem.” — „Ép testben ép lélek.” — Az angol tanító fizikai fájdalom-
okozással akarati döntésekre akarja rábírní tanítványát. — Vizsgáljuk meg, hogy ez összefüggések a bizonyosság mely fokát tüntetik fel és milyen szerkezetre épülnek? Világos minden esetben a viszonytagok heterogenitása. Továbbmenve a viszonytag elhatárolása az egyik oldalon, az egyéni szellem oldalán, nem vihető teljesen keresztül, mert a személyiség nem adottság, hanem készenlét, permanencia. A bizonyosság csak arra vonatkozik, hogy a kapcsolat két tagja közt a viszony *egyáltalában* fennáll, az összefüggés mikéntje azonban pontosan nem ismert és nem bizonyos. Mind az egyéni, mind a közszellem tudományának sajátos logikai szerkezetére egyrészt a *személyiség*, mint kiinduló fogalom, konstruktív volta, pontos körülhatárolatlansága és nem adottság, hanem készség jellege, más síkokhoz tartozó tételtagokkal való viszonyában pedig azokkal szembeni heterogenitása jellemző.

28. §. Az objektív szellem síkjának, az ideális valóságoknak logikai szerkezete.

Emlékezzünk meg végül a tárgyakkal arról az osztályáról is, mely abszolút merevséggel zárkózik el tőle, hogy saját körén kívüli tárgyakkal viszonyba lépjen. Ez az osztály a fogalmak, mint olyanok, az eszmék, az ideális alkatok, a szimbolikus jelentések síkja, az ideák, a *n o u m e n o n* világa.

Ez ideális tárgyak befejezettek, változatlanok, mihelyt sikerült a szellemnek teljesen megragadni őket. Az eddig

tárgyalt valóságsíkokkal szemben új, az eddigiekkel szemben heterogén sikot nyitnak meg. Mivel az ideát befejezettsége és változatlansága jellemzi, fizikai, élettani, stb. hatóokokkal való viszonyaállításának, ha ez a viszony fennállásának megjelölésén túlmenően a ráhatás mikéntjét is ki akarja fejezni, nincs és nem lehet eredménye. Az ötös szám fogalma, a tragikum eszméje, vagy a milói Vénusz, mint ideális alkat, melynek a márvány csupán hordozója, véglegesen befejezett ideák, haszontalan volna tehát különböző hatóerőkkel: kémiai szerrekl, vitális, vagy pszihikai aktusokkal változtatni akarni rajtuk.

A tapasztalás, a konkrét pszihikai tartalmak, mintegy az anyalúg szerepét viszik, melyből a fogalmak, az eszmék és az alkatok kristályosodnak, de ha egyszer megszületnek, függetlenítik magukat a tapasztalástól és lényegtelené válik számukra, hogy ki, mikor és milyen összefüggésben gondolja őket.

Az ideális valóságok a reális világgal az ismerőviszonyon kívül csupán egyetlen viszonyba kerülnek, még pedig az emberi cselekvésen keresztül: e cselekvések ideái, tervei lehetnek. Ez a viszony azonban *nem* hatásviszony. Az igazság csak képlegesen szólva hatalom. Az igazi hatalom az aktív egyéni szellem, a cselekvő én. Az idea a cselekvés belső iránya, vagy külső célja, a cselekvés vezérfonala gyanánt hat. Ebből következik, hogy a cselekvő én nem teljesen független, mert tevékenysége kötve van valamely objektív cél kiválasztásához. Magát a célt szabadon választhatja meg, de egyet kénytelen kiválasztani. E korrelatív viszonyban a cselekvő én az, mely alkalmazkodik, nem pedig a célul szolgáló idea. Az idea vagy úgy érvényesül, amint van, vagy egyáltalában nem érvényesül. E tétel $2 \times 2 = 4$ nem változik meg senki kedvéért sem. „A becsületesség” eszméjének ismérveiből egyet sem lehet lealkudni. Az ideák valóságsíkján az állandóság van otthon.

Vannak egyszerűbb és komplikáltabb ideák. Egyszerűbbek pl. a számok, a szabályos mértani idomok, mert szemléletesek és kevésszámú, könnyen áttekinthető jegyet foglalnak magukban. Komplikáltabb idea pl. a tömegvonzás fogalma, mert a fogalom egyik jegye, a vonzás, nem, illetve csak közvetve szemléletes. A komplikáltabb ideák közé tartoznak és közöttük igen fontos szerepet visznek a különböző tudományok önálló kiindulópontjai: a fizikai tárgy, az élőlény, a pszihikum, a szellem, a norma, stb. fogalmak. Mivel e fogalmak logikailag heterogének és mivel, mint ideák, állandóak, változhatatlanok, egyiknek a másikkal szükségszerű-evidens ítéletbe való foglalása semmiképpen sem hajtható végre. V. ö. 33. §. Minden egyes önálló kiinduló fogalom köré egy sereg rokon-szerkezetű fogalom csoportosul. Ezek együtt egy önálló tudó-

mányt képeznek. Példa: Az élőlény fogalmához csatlakoznak az egyes élőlények, a különböző életes jelenségek fogalmai, hogy együtt alkossák a vitális valóságkör tudományát. Az egyes rokonideák egymástól függetlenek, csak a közös kiindulópont, mint alapidea csatolja őket össze. A alapfogalom és a rokonfogalmak együtt egy ideacsaládot alkotnak.

Az ideák logikai szerkezetére vonatkozóan jegyezzük meg, hogy az alkotójegyeiben hiánytalanul megragadott idea, pl. a „kettes szám”, a „négyzet” ideája tökéletesen elhatárolt és meghatározott. Azonosság megállapítása és ideák szükség-, szerű ítéletbe állítása nem ütközik tehát nehézségbe. A tiszta, vagy identitásos logika területére érkeztünk el. Azt is látjuk, hogy a tiszta logika az ismerőmunka sikeres végső eredményeit, mintegy kitért gyümölcseit, a meghatározottság tökéletes mértékét elért ismereteket teszi vizsgálódása tárgyává.⁹

29. §. A tiszta logika az ismereteknek csak egy részét vizsgálja. Az „általános” logika megindoklása.

Elértünk ahhoz a ponthoz, hol eddigi fáradozásunk eredményeként megállapíthatjuk, hogy a tiszta logika nem tekinthető valamennyi logikai jelenség egyetemes tudományának. Előzőleg, amikor a tudományos kutatás gerjedő árában szaktudománytól szaktudományig haladtunk, a logikai bizonyosságnak új és új típusait, új és új szerkezeteit hántottuk ki és kutattuk fel. A logika nem jelenthet be érdektelenséget ezekkel a tiszta logikával kapcsolatban *preliminárisnak* tekinthető szerkezetekkel szemben. Ennek igazolására elegendő az a tény, hogy e szerkezeti típusok különbségében a tudomány külön ágakra különülésének tulajdonképeni okát ismerjük fel. Ezek után szinte ajkára tolul az embernek a kérkedő kérdés, hogy a tiszta logika hívei vájjon mit képesek magából a tiszta logikából előhozni a tudományrendszertani és módszertani problémák, mint logikai problémák megoldására. E feladat az ő vizsgálódási síkjukon nem oldható meg. Megoldására egyedül egy legtágabb érdeklődésű, általános, vagy ismeretelméleti logika rendelkezik a kívánt szemponttal.

A logikai szerkezet típusainak áttekintése után tanulmányunk új fejezetéhez értünk. A még előttünk elterülő út rövid. Szólnunk kell még előbb a logikum forrásának, genezisének a problémájáról, azután pedig érintenünk kell az ismeretkritikai problémát, hogy t. i. miképpen jelenthetnek fogalmak reális valóságokat, azaz hogy mi biztosítja azt, hogy a valóság saját formái és a logikai szerkezetek között összefüggés, sőt egybeválas áll fenn.

⁹ HUSSERL „eigenes Reich der Wahrheit”-nak nevezi és a logika tulajdonképeni tárgykörének tekinti. Ez igazságok „teoretikus egysége” nála is „reine Logik” nevet nyer. Logische unters. 1922 3 i. 60. o.

B) A logikum genetikus alapja.

30. §. A naiv realizmus álláspontja.

Alapnak nevezünk minden olyan mozzanatot, mely valamely jelenséggel viszonyba állítva annak meglétét és hogyanlétét magyarázni képes. A logikumnak eddig a normatív alapját vizsgáltuk meg. Láttuk, hogy a logikai norma ($A - A$) magyarázatát képes nyújtani a logikai szerkezetek lépcsőzetének, mert ez a sor, mint ideál felé, a logikai norma felé törekszik. Valamely logikai szerkezetnek a logikai szerkezetek rangsorában elfoglalt helyét e normához való közelsége, vagy távolsága szabja meg.

A *formális* magyarázó alap vizsgálata után foglalkoznunk kell azzal a kérdéssel is, hogy a formák *milyen forrásból erednek*, tehát a genetikus alap problémájával.

Kérdezzünk meg egy, az ismeretelméleti reflexiók világában járatlan, embert, hogy pl. e fogalom „emlős állat” határozottsága és a jegyeit jelentő egységbe foglaló szerkezet honnan ered. Barátunk a feltett kérdést igen kevésbé bölcsnek fogja találni. Sietve biztosít majd, hogy a kért „logikai mozzanatok” tartozékai annak a *valóságnak*, melyet e fogalom kifejez. Az ebben a válaszban jelzett felfogást nevezzük naiv realizmusnak. Úgy a gyakorlati, mint a tudományos megismerés ezzel a derűs biztonsággal vágott és vág neki az előtte álló útnak.

31. §. A logikai pszichológizmus.

A naiv realizmus adta biztonság megrendítésére elég volt a *lélektani szempontnak* az alkalmazása. Előbbi példánkat (az emlős állat fogalma) vizsgálva látjuk, hogy benne *érzéki* elemek is: jellegzetes színek, hangok, szagok, tapintás és hőadatok szerepelnek. Ezek nélkül, pl. a meleg-vérűség adata nélkül, a fogalom lényeges jegyeit vesztené el. Viszont a lélektan megtanít rá, hogy ezeket az érzéki adatokat nem tekinthetjük az érző éntől, a pszichikai szubjektumtól függetlennek, nem tekinthetjük a *tárgy* valóságos tulajdonságainak sem. Ugyanazt a tárgyat különböző temperatúrájú helyiségből távozva különböző hőmérsékletűnek, pihenten könnyűnek, fáradtan nehéznek találom. Nyilvánvaló, hogy e relativitás magyarázatát nem a tárgyban, hanem az érző énben kell keresni. Az érzékeknek és adataiknak az a természetes magyarázata, hogy nem mások, mint az alany *jelzőberendezése* és jelkészlete. Az ismerés lélektani vizsgálata a maga részéről igazolja, hogy a tárgyak képét érzéki adatokból,

tehát szubjektív, pszichikai anyagból építjük fel. Az imént említett logikai mozzanatok is egy pszichikai anyagból felépített ismereti tárgy mozzanatai tehát, nem pedig olyan tárgyé, mely az éntől, a pszihikumtól függetlenül áll fenn. A meg gondolásoknak ezen a magaslatán mozog a *logikai pszihológizmus*. Ez álláspont szerint a pszichikai funkciók és törvényszerűségek magukban kell hogy foglalják a rajtuk nyugvó logikai törvényszerűségek magyarázatát is.

32. §. A logikai pszihológizmus cáfolata.

A pszihológizmus cáfolatát az elfogulatlan ismeretelmélet szolgáltatja. KANT alapvető ismeretelméleti érdeme a logika terére tévedt pszihológizmus téves voltának a kimutatása volt. Felismeréseihez feltétel nélkül odaszegődhetünk anélkül, hogy KANT érvelését mindenkor elfogadnánk. KANT véleménye szerint — és ezt nem írhatjuk alá — pszichikai receptivitásunk *egyes* érzeteket juttat tér- és időbeli és minden egyéb rend nélkül a tudatba. Ez atomszerű érzetelemeket logikai funkciók foglalják abba a rendbe, amit a tapasztalásból ismerünk. A lélektan KANT óta elvetette az érzetek atomszerű voltának a tanát, hogy azt a pszichikai *egységek* tanával helyettesítse. Így érvelésünk is, melyet ez újabb lélektani elméletre építünk, így hangzik: A pszihikailag *adott* nagy, *határolatlan, homogén* mezőkben van adva. Pszihikailag *adott* az *egész* látási horizont, a zajgó hangok vására, az illat- és hőmérsékletkörnyezet egésze, a tapintási külvilág teljessége. Nemcsak az egyidejűség, de az egymásután síkján is összefüggő egész a pszihikailag *adott*. Az érzékek horizontjuk egész belvilágával nyitottak és érzékenyek az ingerek és felvillanó jelzések iránt és a külvilágról a pszichikai beszámoló általában nagy, összefüggő festményekben történik. A megismerés azonban csak akkor veheti kezdetét, ha ezen a nagy, egységes képen belül *elhatárolás* történik. El kell határolnom a látási kép egy szűkebb részletét, pl. ezt a kis piros-fehérpettyes kört, melyet így figyelmem fényébe állítva és változásain át nyomon kísérve, továbbá kiegészítve egy csomó, bár heterogén, de hozzátartozó érzéki adattal (tapintási-, hangadatok) előbb mint konstans összefüggést, mint *tárgyat*, azután, még a saját külvilágával szembeni viselkedését is az eddigi ismereti adatokhoz fűzve, kész jelentésként, mint a katicabogarak egy példányát ismerjem fel. Maga ez a körülhatárolás a nagy, összefüggő tudatmezőn nem tekinthető receptíve *adottnak*. Nem akarjuk elvitatni, hogy nagyon gyakoriak az öntudatlanul, ösztönösen történő elhatárolások, de meg kell jegyezni, hogy épp az ösztönös *értelmi* aktusokat jogunk van úgy tekinteni, mint eredetileg tudatos, de a meg-

szokás folytán öntudatlanná vált funkciókat. Másfelől minden pillanatban megismételhetem azt a tapasztalatot, hogy olyan szellemi erőknek vagyok a szabad birtokában, melyek az érzékileg adott képegség kisebb-nagyobb körét, két kört, vagy akár a körök rövid láncát vághatják ki és szegezhetik. Ez elhatárolást neveztek fentebb pszihikai privációnak. (9. és 10. §.) Összefoglalva megállapíthatjuk tehát, hogy az ismeretek genetikus forrása nem lehet kizárólag receptív pszihikai tevékenység, mert az ismeret részint körülhatárolt, részint pedig lehet *heterogén* pszihikai tartalmak szintézise is. KANT kora fejletlen pszihológiai nézeteinek megfelelően logikai lépést csak a szintézisben látott.

33. §. Az aktív szellem és a logikai forma viszonya.

A logikai forma a receptive adott egységen végzett elhatárolással jelenik meg, mint ennek az elhatárolásnak a formája, terepe, vagy alkata. A szabad, aktív értelmi tevékenység kötve van ezekhez a formákhoz. A megismerni kívánt konstans összefüggéseket, a tárgyakat, a jelenségeket csakis ezek által a formák által érhetjük el. A megismerés előfeltételez egy szellemi aktust, a privációt, melynek alakja a logikai forma első jelentkezése. Óvakodnunk kell, hogy ez a terminus „forma” félrevezessen. Nem szabad alatta kizárólag térbeli formát érteni. Csupán a vizuális és taktilis benyomás egészen végzett priváció helyezkedik el a térben. A többi érzetfajtáknak sajátos külön elhelyezkedési síkja van, mely nem térbeli, de melyen priváció éppúgy végezhető. E sajátos síkok még nincsenek elnevezve. Metaforikusán, mint a hangok, az ízek, az illatok *világát* emlegetik őket. KANT is abba a hibába esik, hogy olyan síkoknak, melyeken a logikai, formális lépések végbemenetnek, egyedül a tért és az időegymásutánt tekinti. Az ízeztől, szagoktól egészen eltekintve világos, hogy még olyan tisztára akusztikai jelenség, mint pl. a melódia közege sem az egyszerű időegymásután. A dallam pontos meghatározása nem az időegymásután sémájába való pontos betagozással történik, mert az időközökön kisebb-nagyobb változtatást hajtva végre, a dallam még felismerhető marad. Kell tehát egy olyan síknak is lennie, melyen a dallam *teljesen* meghatározott. Ez a hangok *speciális* síkja. Egy parfümkészítő pontosan meghatározott illatokat és illatakkordokat tart nyilván. Ezek körülhatárolásakor és meghatározásakor nyilván sem nem a térbeli, sem nem az idői egymásutánon végzi a privációt. Minden érzék egy benyomáségséget szolgáltat és ez egységen munkában vannak az elhatárolás és az elhatárolás formái, mégpedig mindig az illető érzék síkjának megfelelő sajátos, formák. Más forrás nyújtja a receptív

benyomásegységeket és más forrás végzi az elhatárolást. Mivel azonban az elhatárolás a különböző receptív képekhez alkalmazott sajátos formákkal történik, a receptív pszihikai és az aktív szellemi tevékenység két forrása nem lehet távol egymástól.

34. §. A logikum forrására vonatkozó tétel: posztulátum.

Azt mondtuk, hogy az elhatárolás aktusai és formái forrásául az aktív szellemet kell megjelölnünk. E megjelölésnek demonstratív ereje nincs, nem több egyszerű posztulátumnál. Azért posztuláljuk, mert ez aktusok és formák *szabad elhatározásaink* nyomában tűnnek fel. Szabad elhatározásaink alanyaként pedig az aktív szellemet tekintjük. Csak maga az elhatárolás tudatos, de az azt végrehajtó aktusok, valamint az ezek által segítségül vett formák készenadottak, nem az öntudatos én teremti őket, csak alkalmazásuk felett rendelkezik és választhat közöttük. Az a forrás, mely teremti őket, nem kerül az objektivitás síkjára, tehát nem tudatosítható, éppen mert ez a forrás az objektivitás síkjára való juttatás, a tudatosítás műveletének az alanya. Meglétét és mibenlétét éppen ezért csak posztulálhatom. ARISTOTELES „*intellectus agens*”-nak, KANT „transzcendentális alany”-nak nevezi.

Egy másik okból is következik, hogy fenti tételünket csak posztulálhatjuk. Az elhatárolás formáinak a forrását keressük, mely formák objektív alkatok. Az objektív eszmékről és alkatokról szólva azonban fentebb (28. §.) megállapítottuk, hogy változatlanok, egyszersmindenkoriak, ezért céltalan bármiféle módosító ható okkal viszonyba állítani őket. A változott alkat új alkat. Ha az ötös számból elveszek, ha a négyzettel van többé dolgom. Bár egy eszme, vagy egy alkat megszületése a szellem megismerő erőfeszítésének az eredménye, e munkának a mikéntjébe nem tekinthetek bele a viszony tagok, t. i. az objektív alkat és a tevékeny szellem, teljes fogalmi heterogenitása miatt. Nincs módunkban belátni, hogy hogyan dolgozik a szellem az objektív alkatok teremtésén, hiszen ez objektív alkatok szerkezeti jellemvonása az, hogy befejezettek és állandóak. Készen és egyszersmindenkori formában vetülnek a tárgy síkjára. Csak posztulálhatjuk tehát, hogy a logikai alkatok forrása az aktív szellem, mert nem ismerhetjük meg, hogy *hogyan* teremti a szellem ezeket a formákat. Mivel az alkatok más szerkezeti típushoz tartoznak, mint az *intellectus agens*, nem állíthatók az utóbbival a kapcsolat belső mikéntjét is pontosan feltüntető viszonyba. Továbbmenőleg az aktív szellem, miközben keresi az érzéki kép egészén belül a konstans összefüggéseket, hol szűkíti,

hol bővíti a priváció kereteit. Ez utóbbi válogatás *objektív alkotokon* keresztül történik, miket képtelenek vagyunk az aktív szellemmel az összefüggés mikéntjét feltüntető viszonyba hozni. A logikai formák keletkezésére vonatkozóan a *hogyan* kérdésére nem adható más felelet, mint amit KANT, vagy FICHTE¹⁰ adtak, hogy t. i. teremtésük *öntudatlan* szellemi funkciók útján történik. Ez a felelet természetesen csupán egy változata teljes tájékozatlanságunk bevallásának.

35. §. Az intellectus ágens jellemzése. Esz­tétikum a logikumban.

A szellem mint a logikai formák forrása megismerő megközelítésének egyetlen módja van: a logikai formák típusainak felsorakoztatása és posztulált forrásuk tevékenységi módjának róluk való leolvasása.

Az első logikai forma a priváció kerete, melyet megvonva a szellem az érzéki képből egy kisebb-nagyobb kört markol ki. Ha a szellem e kereten belül nem homogenitást, hanem különféleséget talál, következik a különí­véség organizálása, homogén *jelentő egységgé* változtatása. A jelentő egység szerkezete a második logikai forma.

A keretszabás és a jelentő egységbe szervezés egyben esztétikai tevékenység is, helyesebben a szellem két ős-hatás-módja, a logikai és esztétikai, e szellemi alaplépéseknél egybefonódva nyilvánul meg. A jelentő egység ugyanis nem egyszerű halmaza a sokféleségnek, mégcsak nem is piramidális felépítése, hanem valódi stilisztikai alkotás, annak a feladatnak a megoldása, hogy hogy lehet az illető sokféleséget a leg­rövidebb, legvilágosabb, legelevenebb jelentéssel ábrázolni. Néhány lényeges vonás képviseli itt a nagyrészt háttérben maradó vonások rengetegét. Aki megfigyeli, hogyan írnak le egyszerű emberek tárgyakat, eseményeket, szituációkat, hogy ragadják meg szinte egyetlen vonással komplikált összefüggések, pl. a presbitériális rendszer lényegét, vagy hogy jellem­znek rövid vonásokkal embereket és jellemeket, csodálkozva láthatja, hogy mily erős kezekkel nyúl bele a művészet a szellemi hétköznapok alakításába is.

Az egyszer véglegesen megformált jelentés újabb alkotok építőeleme lehet. Az amorf, izotróp jelentésekkel az összes matematikai műveletek, a többiekkel az összes logikaiak végezhetők.

Egyes jelentéseket mint más, komplikáltabb, jelentések a l a p j e l e n t é s é t mutathatjuk ki. Példák: katona —

¹⁰ Jellemző, hogy maga F i c h t e is posztulativ formában fejezi ki a logikum eredetére vonatkozó tételt. Grundlage der ges. Wissenschaftslehre Fichte's Werke, (1908—11) I. 287., I. 371., stb.

ember: zsarnokság — államforma. Végig kifejtve az alapvetőbb jelentéseket, el a minden jelentés végső alapját képező jelentésekig, ezen a rendező szálon osztályozhatjuk a jelentések egész világát és megalkothatjuk a jelentések univerzális rendszerét, a szisztematikus világgépet.

De elég a logikai ténykedések seregszemléjéből. E futó áttekintés alapján megállapíthatjuk, hogy a logikai formák szervezőjeként posztulált egyéni szellem tevékenységet végtelen formagazdagság, e formákon belül pedig az egységbe szervezés művészi ereje jellemzi. A kész jelentések csoportosításában, szintézisében, lebontásában, viszonyba és viszonyokba állításában a szellem szinte határtalan mozgékony-ságról tesz bizonyosságot. Tevékenységét a megismerés kiindulópontja: a receptív sokféleség és végpontja: az átfogó fogalmi egység közti pályán való szabad mozgás, szorgalom, alkalmazkodás és művészi tömörítő és ábrázoló erő jellemzik. (39. §.)

G) Az ismeretkritikai, vagy tárgyi alap.

36. §. A normatív és a genetikus alap elégtelensége.

A normatív és a genetikus alap meghatározása után a logikai jelenségek világa még egyetlen szempontból maradt magyarázatlan. Ez a szempont a következő: Mi teszi szükségessé a logikai formák különféleségét, a legtökéletesebbtől a leglazábbig való szóródását? E kérdéssel *együtt* fog tisztázódni az *ismeretkritikai* probléma: Hogyan lehetséges, mivel igazolható, hogy a szubjektív eredetű logikai formák az objektív valóságok formáinak felelnek meg?

A feleletet mindjárt előjáróban így fogalmazhatjuk meg: A logikai formák heterogenitása nem érthető másként, mint ha e formák egyúttal az objektív valóságok formái is, vagy, ami álláspontunkat jobban kifejezi, az objektív valóságok formáinak kifejezésére *törekcsenek*.

Ellenkező esetben, ha e formák a valóság iránt különbözőek volnának, ha csak két feltételük lenne: t. i. egy formális, a logikai norma és egy genetikus, az aktív szellem, akkor ez utóbbit semmi sem akadályozná meg abban, hogy a maga alkotta logikai formákat az egész vonalon ne a logikai norma, a körülhatároltság és homogenitás követelményei szerint alkossa meg. Az ilyen szellem ismerése teljesen matematikai és tiszta logikai volna. E ponton érthető meg, hogy miért kerül a történelem során olyan sokszor az Abszolútum határozmányai közé, hogy „gondolkozása” evidens, sőt matematikai igazságokban történik.

Be láttuk értekezésünk során, hogy az ismerő szellem a tudományos megismerés folyamán nagyon sokszor kény-

telén beérni a logikai bizonyosságtípusok kevésbé erőteljes alakjaival is és a logikai formáltság kezdetlegesebb, vagy egymással szemben heterogén szerkezeteivel is.

37. §. A logikum és az ismeret tárgya.

A fenti tény oka ismeretelméleti. A logikai formák a *megismerés* eszközei. Céljuk azoknak a konstans viszonyoknak a felfedezése, miket a receptív tapasztalás csak indikál, de amiknek határozott ismeretben való rögzítéséhez egy logikai jellegű határ- és összefüggéskijelölés szükséges. Ez a formakijelölés azonban kénytelen-kelletlen alkalmazandó, ill. a lehetőségig közelítendő a pszihikai képben indikált összefüggésekhez.

A pszihikai *priváció* keretének megvonásával az ismerő szellem mintegy próbálkozva keresi az érzéki képen belül azt az összefüggést, mely a változó környezettel szemben együttmaradó, állandó.

A *jelentésbe* szervezés nem más, mint az összefüggések tengeréből próbálkozva keresése egy összetartozó és állandó csoportnak. Az azonosság és a függvény sémái a két valós tárgy közti konstans és szükségszerű viszonyt keresik.

Mint ahogy az érzékek, a pszihikum, a *magák nyelvére fordítják*, mintegy saját síkjukon *újjáteremtik* a való tárgyak sajátságait és viszonyait, úgy a logikai formák célja sem egyéb, mint ez újjáteremtésnek *határozott formák* és összefüggések kölcsönzése révén való megszilárdítása, befejezése. Az aktív szellem a logikai formákkal mintegy utánamegy (időrendben: elébemeget) az érzéki képben indikált konstans tárgyi egységeknek és határozottságot és organizációt — mintegy alkatot és gerincet — vive közéjük, utánateremti azokat.

A megismerés megkockáztatott, de tévesnek bizonyult és kicserélt formák garmadáján keresztül történhetik és történik is, minél jobban távolodik az ismerés az érzéki kép egyszerű enunciációjától. Példa: Az asztronómiai teóriák fejlődése.

38. §. Realitás-index. Kontaktus-élmény.

A megismerés folyamán a tárgyi alap érdekeit a *realitás-index* és a *kontaktus élménye* védik. A realitás-index-szel az ismerésben azt a *nem tartalmi* mozzanatot jelöljük, mely az ismerést a képzelgéstől megkülönbözteti. „A realitás-index ott van minden *tapasztalati* adat alján, nem maga is külön érzéki adat, hanem minden érzéki adat *sine qua non* előfeltétele”. „Az érzet „realéja” (Kant kifejezése, 1. A tiszta ész kritikája. Bp. 1913. Filoz. írók Társasága, IX. k. 144-150. o.) nem külön érzet, hanem az a faktor, mely az érzetet az alányilag

a priori adott érzéki aspektus egy bizonyos pontján önhatalmúlag kiváltja.” A realitás-index „az abszolút *kell*, mely a tárgyról szóló érzetet az érzéki aspektusok és az élményegymásután egy pontjára állítja be.”¹¹ A realitás-index az a tényező, mely az érzéki képet evidensen¹² egy, az alanyon kívül fennálló, tárgyi világ megjelenésévé teszi.” A kontaktus élménye viszont arra vonatkozik, hogy az érzéki kép indikációi és az ezekre épített jelentés lépik egymást.

Az ismerőmunka akkor fejeződik be, mikor megszületik a *teljes* kontaktus élménye, azaz annak az evidens bizonyossága, hogy a tárgyban nincs többé egyetlen olyan mozzanat sem, mit a jelentés teljesen át ne világított, tehát nemcsak felmutatott, de összefüggésében is meg ne magyarázott volna.

A kontaktus-élménynek egy minimális és egy maximális mérték között rengeteg változata van. Maximális kontaktus-élménnyel találkozunk az ideális izotróp tárgyak (Pl.: 5-ös szám, egyenlőoldalú háromszög) és az értéktudományok világában. (Pl.: az őszinteség eszméje). A konkrét tárgyak jelentésének bővülése és ezzel együtt a kontaktus-élmény teljeseése is megszakad azon az alsó határon, ahol cserben hagy a leg-erősebb mikroszkóp is. A felső határ a viszonyok beláthatatlanná válása. (Példa: Már *három* tömeg kölcsönös vonzás következtében végzendő mozgásának kiszámítása is nagy nehézséggel jár).

A kontaktus-élmény fogalmának nem szabad pszichológisztikus értelmezést adni, mert ez élmény alapja egy objektív megfelelés fennállásának a felismerése.

A tapasztalati képnek megvannak a maga artikulációi. A gondolkozás a pszihikai artikulációkat, melyek úgy változnak, mint a hullámzó tenger, a logikai formák segítségével szilárd, állandó artikulációkkal cseréli fel. A csere műveletét irányítja a kontaktus-élmény. Az állandó artikulációkat feltüntető fogalom nem mondhat ellene a kiindulásul és alapul szolgáló pszihikai artikuláltságnak.

39. §. összefoglalás: a logikum a valóság alanyi utánteremtése szolgálatában.

Ha a szellem a megismerő munka folyamán a logikai formák különböző típusait kénytelen igénybe venni, erre a megragadni kívánt konstans tárgyi egységek belső természete

¹¹ Szerző: A realitáskérdés a kriticizmuson belül és a kriticizmuson túl. (1935.) 26. és 28. o. (Bocsásson meg a kegyes olvasó önmagam idézéséért!)

¹² E meghatározást — meglepően — Husserl véleményével is támogathatjuk: „(Zu einem) Wissen vom Sein oder Nichtsein (eines) Sachverhaltes . . . gehört... die Evidenz, die lichtvolle Gewissheit, dass i s t, was wir anerkannt, oder n i c h t i s t, was wir verworfen haben ...” Logische Untersuchungen. (1922 3) I. 13. o.

kényszeríti. Ha e formákat a szellem teremti is, számára a teremtés nem öncél, hanem csak eszköz. A cél a *valóság* ábrázolása. Az ismerő szellem teremtő tevékenysége *utánteremtés*. Ez utánteremtésnek egyforma mértékben törvényei az eredetiség, mint a *hűség* és a *simulékonyosság*. De míg az *eredetiség* inkább olyan törvény, melynek *foglya* a megismerő szellem, *kötte* lévén az érzéki reprezentáció kifejezőeszközeihez, addig a *hűség* és a *simulékonyosság* úgy az érzéki, mint az értelmi reprezentációban az eredetiség rabságából való megszabadulás módját jelölik meg. Ezért az ismerő szellem legmagasabbrendű magatartása az alkalmazkodó tárgyilagosság. E cél érdekében történik *heterogén* logikai formáknak *ugyanazon* ismerő szellem által való *készségek* alkalmazása.

A logikai formák heterogén voltának, szóródásának szoros típusoktól egész lazáig, egyszerűktől bonyolult szerkezetűekig, a megismerendő *tárgyak* az okai, mik csak *különböző* logikai szerkezetekkéi engedik magukat kifejezni, vagy megközelíteni. *A kontaktus élménye mellett a logikai formák különféleségét is* biztosítéknak vehetjük amellet, hogy e formák valóban *az objektív valóság formái után igazodnak*.

A logikai formák és velük az őket alkalmazó tudományok és tárgysíkok heterogenitását nem szükséges metafizikailag elmélyíteni, mint ahogy *Descartes* dualizmusa tette, mely szerint a valóság heterogén és kölcsönhatás nélküli síkokra oszlik. Ha a két tag heterogenitása miatt nem is tudjuk belátni pl. az aktív szellem és a logikai formák közti genetikus viszonyt, ebből még nem szabad azt következtetni, hogy e viszony nem áll fenn. Csak megismerésünk számára lehetetlen a maradéktalan átlátása, mint még millió más összefüggésnek is, melyek ismerete pedig a technikában, a kultúrában végtelenül fontos szerepet játszik. Rokonszenvesebb előtünk a tárgyi síkok heterogenitásának *ismeretelméleti-logikai* fogalmazása, pl. GEULINGCX Arnold (t 1669) „*axióma inconcussae veritatis*”-ában, RENOUVIER, BOUTROUX vagy N. HARTMANN *plurálisztikus* tudományelméleteiben.

E kérdések itt már nem részesülhetnek behatóbb vizsgálatban. Legyen szabad kiegészítés és filozófiatörténeti megalapozás céljából utalnunk „A realitáskérdés” c. dolgozatunkra. (Debrecen, 1935. 21-47. o.)

Strasbourg, 1938. március.

BUCSAY MIHÁLY.

Korunk emberének világnézete.

I.

Bár ember és világnézet elválaszthatatlanok, a világnézet szerepe és ennek megfelelőleg jelentősége nem mindig ugyanaz volt az ember életében és nem mindig és minden-
kiben ugyanaz ma sem

A világnézet jelentőségének változásait a mindenkori embernek a szellemhez való viszonyulása magyarázza.

Olyan korokban, amikor az embernek a szellem mindenhatóságába vetett hite megrendül és a szellem életét az ingadozás, meghasonlás és kétségbeesés jellemzi, így is mondhatnánk: amikor a szellem beteg, mindig erősebb az emberben, tehát épen abban, akiben a szellemnek ez a megbetegedése történik, a világnézet utáni vágy, azaz nagyobb a világnézet jelentősége. Olyan korokban viszont, amikor a szellem élete virágzó és hatalma felől nincs kétség, így is mondhatnánk: amikor a szellem egészséges, akkor épen az emberben, akiben a szellemnek ez az egészséges élete történik, csökken a világnézet szükségességének az érzése és ennek megfelelően csökken jelentősége is. Bármilyen sajátságos is tehát, de tény az, hogy a világnézetek jelentősége megnövekedésének és így virágzásának kora sohasem jár együtt a szellem életének virágzásával hanem, amint azt a szellem története mutatja, a világnézet ott virágzik, ahol a szellem virágzásáról nem lehet beszélni. A világnézetek beteg szellemiségű korok filozófiai és épen ezért a szó szoros értelmében véve, sohasem igazi filozófiák.

De nemcsak az ember szellemben vetett hitének alakulásával, azaz a szellemmel szembeni általános magatartásával változik a világnézet jelentősége a különböző korokban, hanem szoros kapcsolatban van ez a változás az ember szellemről alkotott tudományos felfogásának alakulásával is. Amikor ugyanis a tudományos szemlélet és elsősorban a filozófia a szellem életét örök törvények szerint fejlődőnek fogja fel, ami azt jelenti, hogy nemcsak megállás, de ugrás sincs a szellem életében akkor, talán épen azért, mert az ember megérzi azt, hogy az ilyen törvényszerűen fejlődő szellem élete még jövőjében is kiszámítható, csökkent mér-

tékben jelentkezik a világnézet utáni vágy. A szellem életének ilyen felfogására mindig nyugodt korok szoktak épülni és a világnézet, bár ott van ezekben a korokban is, mégis csak mint mostoha gyermek van bennük jelen. Valami, ami magától értődő és amelyet épen azért, mert nagyon magától értődő, alig vesz észre valaki. Ellenben ott, ahol a tudományos szemlélet és elsősorban a filozófia a szellem életét nem evolucionisztikusan, vagy biológikusan ismeri meg, hanem élete lényeges jegyét épen a fejlődés ellentétében, az ugrásban, a folytonos újjá- és mássáletelben látja, és ahol így a szellem életének mostani állapotából nem lehet kikövetkeztetni semmit a jövőt illetőleg, ott hirtelen megnő a világnézet jelentősége, amit bizonyít az is, hogy a szellem ilyen felfogására épülő filozófiák, mindig valamilyen világnézetbe torkollanak, vagy úgy, hogy maguk is átalakulnak világnézetekké, vagy úgy, hogy ilyenek meglétének szükségességét követelik. Nyugtalan, mert a szellem törvényszerű fejlődésének elvetésével maguktól a szilárd talajt elvető, állandó feszültségben élő korok épülnek a szellem ilyen szemléletére s ha a nyugodt korokban a világnézet mostoha-gyermek, akkor az ilyen nyugtalan kor hajlamos arra, hogy világnézetének jelentőségét annak az egyszülött gyermeknek jelentőségével mérje, akit Isten váltságul adott a világnak.

Természetes, hogy amikor a szellem szemléletének megfelelő formái összeesnek egymással, azaz amikor az embernek nemcsak a hite rendül meg a szellem mindenhatóságában, hanem annak életét tudományosan szemlélve is ugrás-szerűnek látja, akkor a világnézet jelentősége ebből a két különböző, de mindig együtt járó forrásból táplálkozva maximálisan megnövekedik és eltakarja minden másnak jelentőségét az emberben. Ezek azok a korok, amelyekben nemcsak vannak világnézetek, de uralkodnak is és uralkodásuknak a kor embere készséggel adja oda magát. Amikor viszont a szellemben vetett rendíthetetlen hit találkozik a fejlődésben történő szellemről vallott tudományos felfogással — és a kettő mindig találkozik — akkor a világnézet minden lehet, csak nem uralkodó. Él, de életéről alig, vagy csak kevesen vesznek tudomást. Ha generációk felnőnek anélkül, hogy csak egyszer is problémává tennék világnézetüket, azaz csak egyszer is szükségük volna világnézetre, mások pedig generációjuk központi kérdésének épen ezt látják, ha vannak korok, amelyeknek nem kell világnézeti nevelés és vannak olyanok, amelyeknek semmi sem kell inkább, mint világnézeti nevelés, akkor ez a világnézethez való különböző viszonyulás a dokumentuma annak a mélyreható eltérésnek korok és emberek között, amely végeredményben abból táplálkozik, hogy melyik kor milyennek látja a szellemet és

ennek megfelelően ki nyugodt és ki nyugtalan kornak gyermeke.

De nemcsak a világnézet jelentősége változó, hanem tartalma is lényegesen megváltozhatik. Ez azt jelenti, hogy különböző korokban nem mindig ugyanazt értik világnézet alatt. Nem arról van tehát szó, hogy különböző korok egyik világnézetről a másikra válhatnak át, hanem arról, hogy a különböző korok — és lényegében csak az a két kor van a szellem életében, amelyet az előbb vázoltam — mást és mást értenek világnézet alatt és ennek megfelelően más és más szerepet tulajdonítanak neki a kor emberének életében.

A világnézet legjelentősebb tartalmi változása abban van, hogy az egyszer mint „világkép”, máskor, mint „életfelfogás” szerepel, vagyis a különböző korok, a legegyszerűbben kifejezve a változás tartalmát, hol világképet, hol életfelfogást értenek világnézet alatt. A kettő között pedig mélyreható különbségek vannak. A világnézet, mint világkép alapvonása az, hogy mindig, mint következmény jelentkezik. Amint mondani szokták: „mindig kialakul” és mindenkiben kialakul valamilyen formájában. Vagy az élet alakítja ki, vagy szűkebben véve a tudomány az, amellyel való foglalkozás nyomán világképnek kell kialakulnia az emberben. Kialakulása elé lehet gátat emelni azáltal, hogy a tudományos hatásoktól, a képzéstől elzárják az embert, de valamilyen kialakulását nem lehet megakadályozni soha. Ennek oka abban van, hogy a világkép-alkotásra való készség csirájában benne van az emberben és tapasztalás és értelem csak azt eredményezik, hogy a belőlük származó hatások nyomán fejlődjék ki ez a világkép. Ez magyarázza azt is, hogy a világkép mindig empirikus, vagy racionális, sőt mivel empiria sincs ráció nélkül, végeredményben mindig csak racionális, azaz mindig az értelem állásfoglalása a világgal szemben, tehát egy rendszer, amely lehet kerekesebb vagy hiányosabb, de mindig értelmi természetű egész. És mivel a világkép mindig racionális, a világot nem is szemlélheti másként, mint a ráció kategóriáiba beszorítva. Így alakulnak ki a spiritualista, materialista, evolucionista, idealisztikus, realiztikus és egyéb „világnézeti”, amelyek bármennyire különbözők lehetnek egymástól, a lényegükben megegyeznek: valamennyien az értelmén nyugosznak, azaz értelmi, racionális apriorijuk van és ami ezzel együtt jár: immanens karakterűek. Mivel pedig a ráció az apriorijuk, azaz lényegében az emberi értelem állásfoglalásai a világgal szemben, azért teljesen tudatossá, összes lehetőségeiben kibontakozott rendszeré csak azokban lesznek, akik „tudnak”; akiknek értelme csiszolt egy ilyen teljes világkép kialakítására: a tanultakban és itt is főleg a filozófiai iskolázottakban. Ebből következik, hogy csak

a filozófiailag iskolázott embernek van teljes értékű világképe. Csak az ő világképe rendszer, azaz tudatos, az emberi értelem által minden részletében megvilágított és elrendezett világkép. A nem tanult ember világképe viszont homályos, vagy öntudatlan és mint ilyen a filozófiailag iskolázott elmék világképével szemben olyan, mintha nem is volna. Ennek hangsúlyozása azért fontos, mert ha egyes korokban a világnézet világkép, akkor nemcsak világképe, de világnézete is csak keveseknek van, és a nagy többség egy rendezetlen, tehát nem igazi, csak félig tudatos, vagy egészen öntudatlanul maradt „világnézettel” éli életét.

A világképpel szemben az „életfelfogásának az a legjellemzőbb vonása, hogy nem következmény, hanem követelmény. Ez azt jelenti, hogy valami olyan, ami nincs, de aminek meg kell lennie. Nincs, ez azt jelenti, hogy semmiféle formájában nincs. Nem születik az emberrel, azaz nincs olyan diszpozíciója az embernek, amelyből úgy nőhet ki egy életfelfogás, mint ahogy kialakulhat az emberben egy világkép. Mivel, mint diszpozíció hiányzik belőlünk, sem a ráció, sem az empiria útján nem alakíthatja ki bennünk az élet. Aki megpróbálja, önmagát csalja, mert életfelfogás helyett akarva-nemakarva is világképet kap. Mivel nem racionális, azért rendszerre sem alakulhat soha, hanem megmarad mindig aracionálisnak; rendszerbe, formába nem önthető, de formáló erőnek, normának, amely az immanencia jegyei helyett transcendens jegyeket hordoz magán. Immanens formában lényegében ki sem fejezhető, tehát egyetlen olyan „izmus” sincsen, ami fedné és nem eltakarná lényegét. Mivel nincs és mégis lennie kell, azaz olyan valami, amit az embernek önmagán kívülről kell megszereznie, a világkép nyugodt passzivitása helyett aktivitás jellemzi. Csak aktivitásban, tehát az életfelfogás követelmény karaktere miatt az utána égő vágyban, a feléje törő tettben van. Ám, ha nem az értelem az apriorija, azaz nem az értelem az, amin formálódik, ez nem jelenti azt, hogy az értelemmel szemben közömbös. De viszonya az értelemhez egészen más, mint a világképe. Mert míg a világképet mindig az értelem formálja, addig az életfelfogás mindig igényt tart arra, hogy ő formálja az értelmet. Tudományos életfelfogás nincs, de az életfelfogás által irányított, vagy uralt tudomány van. És végül, mivel nem függ a tudománytól, nem rendszer, nem is csak azoké, akik rendszert tudnak alkotni, azaz akik öntudatos világképet tudnak maguknak formálni. Ez azt is jelenti, hogy nemcsak kéréseké. Nincs exkluzivitása; mindenkié lehet, aki tör utána. Mindenkié lehet, aki az életfelfogás egyetlen lehetséges aprioriját az egzisztenciát, azaz önmagát mindenestől át tudja adni neki. Mert ez a leglényege-

sebb különbség világgép és életfelfogás között. A világgép bennünk van, bennünk alakul ki, az életfelfogás bizonyos mértékig mindig felettünk van és nekünk csak akkor van életfelfogásunk, ha hozzája tudjuk kapcsolni magunkat. De ezt mindenki megteheti különösebb értelmi képzés nélkül is. Ennek hangsúlyozása viszont azért fontos, mert ha a világnézet tartalma az életfelfogással azonosíttatik, akkor ebből az következik, hogy kevesek helyett sokak tulajdonává lehet. Az érdekes most már az, hogy a világnézet jelentőségének változása és a világnézet tartalmának változásai között törvényszerű összefüggés mutatható ki. Valahányszor ugyanis a világnézet jelentősége csökken, a világnézet mindig inkább, vagy egyedül csak „világgép” formájában jelentkezik. Ez azt is jelenti, hogy amikor a szellembe vetett hit teljes és az ember a szellemet fejlődő életűnek fogja fel, a világnézet mindig, vagy túlnyomólag világgép formájában él az emberben. Ilyen korokban az ember mintegy rábízta magát a szellemre. Engedi, hogy mind teljesebben történjék benne és abban meggyőződésben él, hogy ennek a magatartásának következményeként fogja nyerni, mégpedig mind tisztultabb és tisztultabb formában a világgépet, azaz hite szerint a világnézetet. A világgép a nyugodt, magukat biztonságban érző korok és emberek világnézete, szemben az életfelfogással, amely a nyugtalan, a magukat bizonytalanságban érző korok és emberek világnézete kell hogy legyen. Valóban így is van. A történet, mint az emberi szellem története a bizonyíték amellett, hogy amikor a szellembe vetett hit meggyengült és a szellem életének szemlélése azt mutatta az embernek, hogy története inkább kifejezhető a lázas ugrással, mint a békés előhaladással, amikor tehát a szellem beteg, az ember mingyárt észreveszi, hogy a világgép nem az a világnézet, amelyre neki szüksége van és mindent elkövet, hogy helyette vagy mellette életfelfogáshoz, szerinte tehát igazi, azaz olyan világnézethez jusson, amely nemcsak képet ad neki a világról, de vezeti is ebben a világban. Amikor tehát a világnézet jelentősége nagy és nem kevesek életének többlete, hanem sokak életszükséglete, akkor mindig mint életfelfogás, azaz mint követelmény jelentkezik. Életfelfogás és felfokozott világnézetigény, valamint világgép és csökkent világnézetigény mindig együtt járnak.

II.

Korunk olyan kor, amikor a világnézetigény fokozódó az emberben. Korunk embere világnézetéhes ember és az ami a megelőző kor emberétől legalapvetőbben megkülönbözteti, épen ez a világnézetéhsége, mint életének egy olyan vonása, amely a megelőző kor emberének életében alig, vagy ko-

runkkal összehasonlítva csak letompított mértékben található.

Mivel korunk embere erősen világnézetigénylő ember, azért annak alapján, amit eddig elmondottunk, nemcsak hasonlíthatatlanul megnövekedett számára a világnézet jelentősége a megelőző és a világháborúval lezárható korról szemben, hanem az a világnézet, amelyre korunk embere „éhes”, tartalma szerint a világnézetnek abba a típusába kell hogy tartozzék, amelyet életfelfogásnak nevezünk. Azzal, hogy ezt a világnézeti típust életfelfogásnak neveztük, korántsem gondoljuk azt, hogy ez az elnevezés csak annyira is fedné a világnézetéhes korok és így korunk világnézetének tartalmát, mint amennyire a világkép elnevezés megközelíti a másik világnézeti típus tartalmát. Benne csak arra akarunk rámutatni, hogy az ilyen világnézetnek, ha nincsenek is olyan tág keretei és hatalmas méretei, mint amilyenek a világképtartalmú világnézetnek lehetnek, több köze van az emberi élethez és elsősorban annak az embernek életéhez, aki bírja. A világnézet, mint életfelfogás tehát nem az ember „felfogása” az életről a világ helyett, vagyis egy másik „felfogás” az előbbi mellett; hiszen ebben az esetben nem volna egyéb, mint lekicsinyített világkép, hanem épen az a tényező, amelynek ezt a konkrét emberi életet vezetni, formálni kell azáltal, hogy tartalmát, értelmet, célt ad annak. Ha korunk világnézetigénye megnőtt, akkor ez t. i. azt is jelenti az elmondottak alapján, hogy olyan korban élünk, amelyben a szellem abszolútságába vetett hit megrendült és mennél kiáltóbb korunk emberének ez a világnézetigénye, annál erősebben ropognak a szellem eresztékei. A szellem hatalmának ebben az összeomlásában, az értelem egyeduralmának elvesztésekor a világnézetben látja a mai ember azt az alapot, amelyen a kor kusza összevisszaságában életét megszilárdíthatja. Ez magyarázza korunk világnézetének azt a vonását, amely minden más vonását is meghatározza: egzisztenciális karakterét. Nem az értelem ügye a világnézet; nem azért kell, hogy általa többet tudjon a modern ember és benne, mint egy rendszer tagját szemlélhesse magát. Korunk embere szerint erre is jó a világnézet, de csak másodsorban használható erre. Elsősorban az életét akarja megtartani, egzisztenciáját, azaz pusztá létét akarja biztosítani vele és a racionális vonásokat is csak annyiban becsüli benne, amennyire alkalmasak arra, hogy bennük is az egzisztencia őriztessék.

Az egzisztenciális alapjelleg több sajátos vonásnak lesz forrásává korunk emberének világnézetében. Ezek világosan állanak előttünk úgy, ha látjuk, hogy korunk világnézete nemcsak egzisztenciális, hanem transcendens karakterű is. Amikor a szellem hatalma inog, benne voltaképpen a humá-

num hatalmának megingásáról van szó. Nyilvánvaló tehát, hogy a humánnum elképzelt rendjének felbomlásakor új utat” mutató, és ezzel egzisztenciát mentő tényezőként egy olyan erőre van szükség, amely nem a humánnumra támaszkodik, hanem amelynek a lényege független a humánumtól és ez a szellemre vonatkoztatva nem lehet más, mint valami transcendens. Hogy korunk emberének világnézete mindig valamilyen eszméhez kapcsolódik, vagyis eszmei karakterű, az már annak a következménye, hogy ez a világnézet erős transcendens vonásokat hordoz magán.

Az egzisztenciális és transcendens jelleg együttes következménye az, hogy korunk embere számára a világnézetnek erősen válság-karaktere van. A bizonytalanságban élő és válságba jutott mai embernek valami olyan erőre van szüksége, amely meg tudja őt váltani. Világnézetünknek ma valószínűleg mágiás vonásokat és hatást tulajdonít a kor embere, ami azt jelenti, hogy azt hiszi, birtokába jutva, szinte magától elrendeződik az ember élete. A világnézet ma azoknak is, akiknek van, és azoknak is, akiknek nincs, megváltó hatalom, tehát több, mint kalauz; misztikus erő, amely szétáradva az emberben, eredményezi az üdvösséget, a megváltott ember életét.

Azzal, hogy korunk embere világnézetének alapvonása az, hogy benne egy, az egzisztenciáját biztosító, vagy épen megváltó transcendens hatalmat lát, velejár az is, hogy a mai ember életében erősen dominál a hit-jelleg. Korunk embere, ha egyszer világnézete van, nem-keresztény értelemben vett hívó ember. Hisz a világnézetében, és ez természetes is, mert a világnézetben, ha az egzisztenciális és transcendens és ha válságot várnak tőle, csak hinni lehet. A mai kor világnézetét talán semmi sem különbözteti meg olyan élesen a megelőző kor világnézetétől, mint az, hogy bármelyik jelentkezési formájában is tekintjük, átalakulóban van okoskodásból hitté, elméletből vallássá, vagyis a tiszta racionális vonások helyett, a hitre jellemző vonásokat hordoz mindig erősebben magán és a tudományos karaktert elhagyva mindinkább vallásos karakterűvé válik. Magától értetődik, hogy ez az átalakulás nem azt jelenti, mintha korunk világnézetét mindinkább a világvallások valamelyikének, mondjuk a kereszténységnek keretei közé szorítaná. Ellenkezőleg, ezeknek helyét, kisajátítva legjellemzőbb vonásaikat, a világnézet foglalja el korunk emberében, amiből az következik, hogy voltaképeni vallásával is csak akkor elégszik meg a mai ember és csak akkor nem fogja elejteni a világnézettel szemben, ha maga a vallás is a legerőteljesebben képvisel egy életfelfogást, a keresztény vallás esetében például az evangélium egészen sajátos világnézetét.

Abból, hogy korunk embere akarva, vagy akaratlanul is vallásos beállítású, mert egzisztenciális, transcendens és megváltó karakterrel ruhazza íel világnézetét, következnek világnézetének olyan vonásai, amelyek, ha másodlagosak, azaz az előbbiekből folyók is, mégis a legszembeűőbbek, mert még azok is kénytelenek észrevenni, akik avoltaképeni világnézetformáló erőket magukban tudatosítani nem tudják.

Ez magyarázza t. i. elsősorban is azt a — különösen azok előtt érthetetlen jelenséget, akiknek világnézete ma élve is világkép — hogy korunk embere feltétlen úrnak ismeri el világnézetét. És ez természetes is, mert akitől vált-ságunk, egzisztenciánk függ azt és egyedül azt hajlandó az ember maga felett úrnak elismerni. Abból azonban, hogy korunk számára a világnézet, mint egzisztenciabiztosító hatalom feltétlen úr, következik az is, hogy a mai ember csak egyféleképen viszonyulhat világnézetéhez, még pedig úgy, hogy amilyen feltétlen hatalomnak ismeri el maga felett, ugyanolyan feltétlen engedelmességgel szolgálja is azt. Míg olyan korokban, amikor a világnézet teljesen, vagy túlnyomólag világkép, az ember ura világnézetének, addig korunk embere szolgálja annak. Hogy azután ennek a szolgáltatnak mi is a voltaképeni lényege, az önkéntes odaáldozás, vagy az örök rabság, hogy a személyiség megőrzésével és kifejlesztésével, vagy teljesen vakon történik, annak tárgyalása már túllépi mondanivalónk kereteit.

Annál inkább beletartozik ebbe a keretbe annak megállapítása, hogy korunk embere nemcsak maga, mint ember fölött ismeri el úrnak világnézetét, hanem magával együtt mindazt világnézete szolgálatába állítja, ami humánus, vagy ami a kultúra területén él. Ez a magyarázata annak, hogy a kultúra bármely jelentkezési formája csak annyiban értékes a mai ember számára, amennyiben világnézetét szolgálja és ha a kultúra nem ilyen szolgáló kultúra, akkor mindent elkövet azért, hogy ilyenné formálja. Így lesz politikai, gazdasági, társadalmi rendje és vallása mellett, tudománya, irodalma és művészete is világnézetivé; egész kultúrája pedig „irányított” kultúrává, ami azt jelenti, hogy az említett kultúrjavak csak abban az esetben értékesek előtte, ha vele együtt ezek is világnézetét szolgálják. Korunk embere mindig erősödő hangon vallja, hogy a tudomány csak úgy töltheti be rendeltetését, ha minden formájában átalakul egy bizonyos világnézetet alakító, tehát szolgáló tudománnyá és így segít az embernek abban, hogy világnézetét minél teljesebben meg tudja valósítani önmagán. Ha ezt nem teszi értéktelen szörszálhasogatássá, passzióvá, játékká válik és ezzel együtt létjogosultságát is elveszíti.

Ezzel szorosan összefügg az is, hogy ha egyszer önmaga

és a kultúra minden területe fölött érvényesíteni akarja világnézetét, hogy annak úrvolta annál erősebben dokumentáltassék, akkor ezzel a törekvéssel tulajdonképpen nemcsak kiemeli a világnézetet abból az exkluzivitásból, amelyben, mint világvilágkép élt, hanem terjesztőjévé is lesz annak. A mai embernek ezt a világnézete terjesztésére kényszerültségét teszi önkéntessé, azaz emeli a kényszeren felül, világnézetének hitkarakterére. Korunk embere hisz a maga világnézetében, a hitnek pedig törvényszerű folyamánya, hogy profétává és apostollá, a hit szószólóivá és terjesztőivé formálja a hívőket, akik a bensejükbe rekesztett tűztől hajtván, mindenkit meg akarnak nyerni a bennük történő hitnek. Így lesz a mai ember világnézete a tömegek felé fordult és mindig hódítani akaró világnézet és így lesznek a mai ember világnézetének legtipikusabb képviselői a széjjeljáró agitátorok, valamint a ma fórumain, a népgyűléseken és tömegfelvonulásokon a világnézet mellett hitet tevő népszónokok. Míg a világvilágképnek soha sincsenek agitátorai és szónokai, addig korunk emberének azért olyan jellegzetes típusa az agitátor és népszónok, mert a világnézet, mint életfelfogás azaz, mint egzisztenciát megoltalmazó erő, akarva-nemakarva ilyené formál több-kevesebb mértékben mindenkit, akinek világnézete van.

Korunk embere éppen azért, mert megtapasztalta magában világnézete átalakító és megtartó hatalmát, arról is meg van győződve, hogy ha ezt a világnézetet terjeszti, arra mások ügyeimét is felhívja, a legnagyobb, sőt az egyetlen valóságos jót cselekszi embertársaival. Ez a magyarázata annak, hogy világnézete terjesztésében minden eszközt megengedhetnek tart az egyszerű meggyőzéstől a terrorig és türelmetlen mindazokkal szemben, akik nem vállalják a megváltónak hitt világnézetet, vagy akik egy más világnézetet vállalnak. Korunk emberének világnézete tipikusan türelmetlen világnézet és ez áll reá, bármilyen formájában is jelentkezik, ha egyszer nem „világvilágkép”, hanem életfelfogás”, egzisztencia-megtartó és életformáló hatalom akar lenni. Ez azt jelenti, hogy korunk világnézetének eddigi két jellegzetes jelentkezési formája: a bolsevizmus és a nemzeti szocializmus mellett a keresztyénységnek is türelmetlennek kell lenni abban a pillanatban, amikor vállalja a világnézetet a fenti formájában. Sajátságos tény az, hogy nem a világvilágkép és életfelfogás vannak harcban egymással, azaz nem a világnézetet nem nélkülöző és azt nélkülöző korok között folyik igazi küzdelem, hanem az ugyanazon kor különböző életfelfogásai, azaz a világnézet, mint életfelfogás különböző jelentkezési formái vannak a legelkeseredettebb harcban egymással, ezek a legtürelmetlenebbek egymással szemben. Míg a világnézet, mint világvilágkép Sohasem türelmetlen és ezért is nyugalmas a neki megfelelő

kor, addig korunkra nemcsak a kaotikus jelző alkalmazható, a szellem hatalmának meggyöngülése miatt, hanem épúgy alkalmazható rá a démonikus jelző is, amelynek oka épen a megtalált és lényegében ugyanazt: az egzisztencia megtartását ígérő, de másként ígérő életfelfogások harca egymással.

Világnézetének harcos, polemikus karaktere állandó feszültségben élést eredményez korunk embere számára és bizonyos heroikus, a nyugalomtól elfordult magatartást, a küzdelem vállalását követeli tőle. Ezzel magyarázható a mai ember világnézetének legvonzóbb jellemzője, a heroizmusa. Korunk emberének világnézete heroikus világnézet és ezt a világnézet küzdelmes voltában megnyilatkozó heroizmust táplálja benne a világnézet transcendens karaktere is. A humánus talajáról lelépés és a transcendens melletti döntés, azaz az életfelfogásban egy alapján transcendens eszme melletti állásfoglalás a humánusot hordozó homo számára még akkor is heroikus tett, ha nyilvánvalóvá lesz az, hogy a humánus egymagában magát megőrizni képtelen. Heroikus tett, mert lényegében elszakadás, „sötétbeugrás”, az ismeretlen és csak hitt váltság után nyulás, amit legtöbb esetben csak úgy lehet vállalni, hogy mindazt, amit eddig értékesnek, biztosnak egzisztencia-megtartónak vélt, vagy mindezt ideig ilyennek vélték, elveti magától a mai ember. Innen van az, hogy korunk világnézetét, bármily formában történjék is az, valósággal és a maga teljességében csak hőiesen, nagy önmegtagadással lehet élni és az a megmutatója annak, hogy kiben milyen mértékben él a kor világnézete, hogy ki milyen mértékben tud hőse lenni annak. A hősi ideál reneszánsza korunkban, a hősnek a mind erősebben jelentkező áhítása önmagunkban, korunk világnézetének erre a minden jelentkezési formájában heroikus vonására vihető vissza.

És a hősi ideál értékének megnövekedése mutat rá ennek a világnézetnek ezen a helyen még megemlítendő utolsó jellemző vonására. Arra t. i., hogy ez a világnézet, bármelyik jelentkezésében nézzük is, soha sincs ideál nélkül. A világnézet, mint egzisztencia-megtartó és életformáló „életfelfogás” mindig eszményhez, még pedig egy személyen megvalósult eszményhez kötött. Innen van az, hogy korunk embere előtt világnézetéből folyólag egyre növekvőbb a személyiség és különösen a nagy személyiségek kultusza. A nagy személyiségeké, akik alatt a mai ember mindig azokat érti, akikben teljesen történik és ezért rajtuk ki is ábrázolódik, testet ölt a világnézet. Mint a világnézet teljes történésének hordozói és megvalósítói példák, útmutatók és vezérek lesznek a nagy többség, a tömegek számára. Személyiségük annál csodálatosabbá és tiszteltebbé válik, mennél nagyobb a világnézet utáni vágy és mennél kevesebb erőt érez az ember arra, hogy annak megszerzésére önmagában képes, vagy mennél inkább feltétlen urának ismert el maga felett egy világnézetet. Így nőnek

egyesek korunk emberének szemeláttára és közreműködésével magasan a kor embere fölé. Lassan mindent beljünk helyez a mai ember és így benne szemléli mindazt, ami, egy világnézetre vonatkoztatva magát, belőle hiányzik. Hősöket teremt korunk magának és minden készség meg van ebben a hősöket teremtő korban arra, hogy ezeket a hősöket arra a magaslatra állítsa, amelyen a váltságvállásokban a megváltó áll. És ez természetes is. Korunk emberének világnézete mint vallás jelentkezik, vallás pedig nincs inkarnáció, hérosz, megváltó nélkül!

III.

Ha a világnézet „életfelfogás” abban az értelemben, hogy életformáló és egzisztenciamegtartó erő és mint ilyen mindig egy mellette való döntésben lesz korunk embere tulajdonává, azaz mint ilyet mindig egy döntésben vállalja, akkor az emberi élet legnagyobb tette, egyetlen igazán sorsdöntő döntése az, amelyikben egy világnézet mellett dönt. Erről a döntésről azt kell tudni, hogy sohasem életfelfogás és világnézet között történik. Életfelfogás és világnézet sohasem állanak egymásmellett abban a formában, hogy az embernek közöttük kellene dönteni. Ennek oka az, hogy csak életfelfogás mellett, vagy ellen lehet dönteni, azaz csak az életfelfogás lesz döntésben az emberé, ellenben a világnézet soha. A világnézet, amint láttuk „alakul”, „fejlődik” az emberben és ha lényeges különbségek jelentkeznek is valaki világnézetének fejlődése folyamán, ezek a különbségek is mindig egymásból folyóan következnek és döntést nem igényelnek. A döntés tehát nem világnézeti, hanem életfelfogási kategória.

Ha azonban a döntés csak az életfelfogás területén lehetséges, akkor csak úgy maradhat döntés, ha az életfelfogás egy korban is csak abban egységes, hogy életfelfogás és nem világnézet, egyébként azonban többféle, egymástól esetleg élesen különböző formában jelentkezik. Ebben az esetben ugyanis az ember világnézet melletti döntését, mindig mint valamelyik életfelfogás melletti, azaz negatív kifejezve, valamelyik életfelfogással szembeni és nem mint a világnézet és világnézet közötti döntést kell tekinteni. Amikor tehát egy világnézet mellett, vagy ellen dönt a mai ember, akkor ez a döntése már mindig előfeltételezi a világnézetétől, mint világnézetektől elhanyagolást és ezen az alapon mindig valamelyik életfelfogás melletti döntést jelent.

És ez az a pont, ahol kérdésünk pedagógiai problémává válik attól függetlenül is, hogy nincsen egyetlen egy olyan világnézeti kérdés, amelyiknek valamilyen formában nevelési kérdéssé ne kellene alakulnia. A mi esetünkben annak felismerése által nyer pedagógiai jelleget kérdésünk, hogy világnézetre, vagyis valamelyik életfelfogás melletti döntésre

nevelni kell. Azt tehát, hogy korunk embere, mint világnézetre erősen rászorult ember, a lényegében ugyanazt nyújtani akaró világnézeti jelenségformák közül melyik mellett dönt, elhatározó mértékben a nevelés határozza meg. Ezért azt gondoljuk, hogy nem hangsúlyozzuk túl tételünket, amikor azt állítjuk, hogy világnézetet csak nevelés adhat.

Természetesen nem akármilyen nevelés adhat világnézetet, vagy segíthet világnézethez, hanem csak egy olyan, amely maga is világnézeti alapon nyugszik, vagyis egy az életet formáló hatalomra támaszkodik, illetve ilyenből táplálkozik, így lesz kérdésünkbe ugyanaz, ami korunknak lényegében egyetlen alapvető fontosságú pedagógiai kérdése: melyik az a nevelés, amely egy világnézet, azaz egy egzisztenciamegtartó erő és ezért életformáló hatalom melletti döntésre készít, amelynek során egy ilyen döntés megtörténhetik?

Egy bizonyosnak látszik és ez az, hogy az állami nevelés, mint egy más nevelési típustól különböző nevelési mód, ennek a feladatnak vállalására nem képes. Ez csak annyit jelent, hogy az állami nevelés nem egy, a mai értelemben vett világnézetformáló nevelés. Azért nem ilyen, mert a mai állam maga sem egy világnézetre támaszkodó, vagy abban fogant hatalom és mint ilyen nem is világnézeti tényező. Ezért az állami nevelés többé-kevésbé eredményesen magáénak sajátíthatja ki a nevelést olyan korokban, amikor a világnézet csak világkép és így nincsen szükség egy döntés előkészítésére, de csődöt kell mondania egy olyan korban, amikor a világnézet életfelfogás, és a nevelés tartalma ennek megfelelően a világnézet melletti döntés eszközlőjévé kell, hogy váljék. Anélkül, hogy az állami nevelés kritikáját óhajtánánk adni, az állami nevelés a mi korunkban anakronizmus és legfeljebb mint oktatás jöhet tekintetbe, mert ép ott hagyja a nevelendőt tanácstalanságban, ahol legjobban kellene irányítani, azaz abban a pillanatban, amikor az ember egzisztenciája veszélyeztetettségét, akár nemzeti, akár társadalmi, akár gazdasági létének megrendülése miatt megtapasztalja és egy egzisztencia-megtartóként tekintett hatalom, a mi kifejezésünkkel élve, egy „életfelfogás” mellett kell döntenie. Ha vannak korok, amelyekben az állami nevelés nem korszerű, vagy ahogy mondják nem modern, akkor ezek a korok a kétségbeesésben élő korok, és a mi korunk is ilyen!

Ha az állam nem világnézetformáló hatalom önmagában és ebből következőleg az állami nevelés sem tekinthető világnézetdormálónak, akkor ilyenről csak kettőről beszélhetünk ma: t. i. a pártnevelésről és az egyházi nevelésről. Ennek oka az, hogy úgy a pártot, mint az egyházat úgy is tekinthetjük, hogy azokat igazi lényegükben egy, a mai értelemben vett Világnézet, az egzisztencia megtartására törekvés szülte, vagy

erre adattak; röviden mindegyik valamilyen egzisztencia-megtartó hatalomnak a képviselője. Így, mint intézmény, ma mindkettő korszerű és korszerű a reájuk támaszkodó, vagy belőlük táplálkozó nevelés is, amely ha egyszer valóban reájuk támaszkodik, nem is adhat mást elsősorban, mint azt, amire a mai embernek legnagyobb szüksége van: világnézetet. Míg tehát az állami nevelés semmiképpen nem tud, mint állami nevelés, előmozdítani egy világnézet melletti döntést, az egyházi és pártnevelés egyenesen ezt célozza. Az egyházzal és párttal, mint nevelő intézménnyel szemben lehetnek a kor szelleméből folyó kifogások egy olyan korban, amelynek nincsenek erős világnézeti igényei. Jelentőségük ilyenkor csökkenhet és látszólag teljes mértékben tudja helyüket betölteni az állami nevelés. Ellenben olyan korokban, amilyen a mi korunk is, és amilyen meggyőződésünk szerint a maga legmélyebb gyökerében minden kor, ha ez egyszer eltakar-tatik és másszor a maga teljes akutságában nyilvánvalóvá is válik, nemcsak hogy egyedül modernnek tekinthető nevelői intézmények, természetesen egyéb funkcióik mellett, hanem mint ilyenek ma nélkülözhetetlenek is.

Ennyiben rokonok is egymással. Ámde mivel mind a kettő magában hordozza a világnézet, mint életfelfogás felsorolt jellegzetességeinek mindegyikét, azaz mivel mind a kettő teljes mértékben igényli azt, hogy életformáló és egzisztenciamegtartó hatalomnak tekintessék, egyik is, másik is kell, hogy elegendőnek tartsa önmagát, ennek a feladat-nak a betöltésére. Így aztán magától érthetően adódik, hogy ha egy szükségre kínálnak orvosságot kétféleképpen, akkor előbb lappangva, később nyíltan is engesztelhetetlen ellensé-gei kell, hogy legyenek egymásnak, annál is inkább, mert mindketten minden esetben igényt formálnak a teljes emberre, azaz annak döntését kizárólag maguk mellett óhajt-ják. Párt és egyház ezért nem férhet meg együtt, ha mind-egyik teljes mértékben az akar lenni, ami. Ha tehát ennek az állításnak az ellenkezőjét látjuk valahol, annak az az egy-szerű magyarázata, hogy vagy egyik, vagy másik nem vál-lalja épen a lényeges jegyét, az egzisztencia megtartó és élet-formáló karaktert.

Korunk nevelésének legtragikusabb pontja abban a tény-ben van, hogy amint párt és egyház, úgy párt- és egyházi nevelés sem történhetnek együtt. Ha korunk embere elég merész arra, hogy ebből a tragikus helyzetből kiutat keres-sen, akkor ezt csak két irányban teheti. Vagy megmarad az állami nevelés mellett és ebben az esetben nevelése nem lesz világnézetnevelés (az azután egy más kérdés, hogy nevelés egyéb formában, mint világnézetnevelés lehetséges-e), vagy pedig látva a kor igényét, átadja a nevelést a maga teljessé-gében, tehát a legalsó foktól a legfelsőig az egyháznak, vagy

a pártnak, azaz az állam keretein belül kizárólag az egyházra, vagy pártra bízva a nevelést.

Voltaképen ebben nincsen semmi újszerű. A nevelés története bizonyítja, hogy amikor a nevelés valóban nevelés volt, és ezek a periódusok természetesen összeesnek a világnézettel nagyon igénylő korokkal, akkor lényegében mindig egyházi, vagy pártnevelés volt, úgy is mondhatnók, hogy az állam a párt, vagy az egyház „világnézete” mellett kötötte le magát; a pártot, vagy az egyházat tartotta az egzisztencia-megtartó hatalom képviselőjének és a polgárokat is úgy igyekezett nevelni, hogy azok amellet az egzisztencia megtartó hatalom mellett döntsének, amely mellett az állam is döntött.

Látásunk szerint ezt a döntést korunk magyar emberének és magyar nevelésének is előbb, vagy utóbb, de vállalnia kell. Vállalnia kell már csak azért is, mert hovatovább, épen a kor szükségének engedve, minden nemzet kénytelen ez elé a döntés elé állítania magát. Határozott, eleven és ható világnézettel bíró nemzetek között élni pedig világnézet nélkül, nemcsak korszerűtlen és ezért elmaradottságra vezető, hanem életveszélyes is. A világnézetek, amint mondtuk, lényegükben folyólag terjedő és terjeszkedő világnézetek. Terjeszkedésük legtermészetesebb iránya arra van, ahol világnézethes bár, de még anélkül élnek. Ez a magyarázata annak, hogy megütkezési területük is ott van, ahol az ilyen világnézet nélküli, de a kor természetéből folyóan világnézethes nemzetek élnek. Hogy a mi nemzetünk ilyené ne váljék és a világnézetek harcában el ne pusztítsa önmagát, ezért kell még idejében dönteni ennek a nemzetnek egy világnézet mellett. És ezért lesz a magyar nemzetnek és a magyar nevelésnek és benne korunk emberének is a legnagyobb tette, döntése a jövőben ez a világnézet melletti döntés.

ÚJSZÁSZY KÁLMÁN.

A gyógyíthatatlanul vallásos ember.

(Valláslélektani tanulmány.)

I. Siessünk mindenekelőtt annak megállapításával, hogy nem a *beteges* vallásosság elemző leírásával óhajt ez a rövid tanulmány foglalkozni. Célkitűzése egészen más. Az u. n. *homo religiosus* lelki alkatára, a vallásos életfolytatásban megnyilatkozó sajátos funkcionális összefüggéseire akarunk e tanulmányban röviden rámutatni, közelebről pedig feleletet adni arra a kérdésre, hogy kikerülhetetlenül hozzátartozik-e az ember lelkiségéhez a vallásos hit és az ebből folyó kultikus viselkedés, vagy pedig ezek nélkül is le tudja élni a maga életét és be tudja tölteni sajátosan emberi hivatását? Erre a kérdésre mi e bevezető sorokban a kiváló francia vallásbölcselethez, *Sabatiernek* szavaival így válaszolunk: az ember „gyógyíthatatlanul vallásos”.¹ ösztönisége és szellemsége, testi és lelki szükségletei, az ezek által felébresztett hiányérzetei, sajátos érdekfixáltsága és affektív tendenciái, mindezek felett pedig egész életirányultsága és ennek megvalósítása közben jelentkező belső megrendülései: mind arra engednek következtetni, hogy az ember létalapjához szükségszerűen hozzátartozik a „vallásosság” minősége is. Az ember emberré igazában csak vallásos magatartása *közben* lesz. A „humánus” zavartalan birtoklója csak az oly ember lehet, aki előzőleg a „divinum”-mal érintkezett és azt valamiképen már sajátjává tette. Ezt a gondolatkomplexumot a theologiai, vallásbölcseleti és valláslélektani kutatások során eddig a legkülönbözőbb módon fejezték ki azok a tudósok, akik számára nemcsak kedvtelés, de nem is csupán hideg szemlélődés tárgyát képezte a vallás lényegének vizsgálata, hanem a legmélyebb értelemben vett egzisztenciális ügyükké vált az. Mielőtt tehát az ember gyógyíthatatlanul vallásos voltát a magunk lélektani elemzése által igazolni próbálnók, előbb nagy vonásokban néhány idevonatkozó felfogást fogunk röviden bemutatni, hogy azután az azokban rejlő helyes meglátásokat a saját megállapításainknál is hasznosíthassuk.

¹ August S a b a t i e r: Religionsphilosophie auf psychologischer und geschichtlicher Grundlage. Autorisierte deutsche Übersetzung von. August B a u r. Freiburg i. B. 1898. 3 1.

II. Már *Tertullianus* hangsúlyozza: anima est naturaliter christiana, amely mondását azóta is gyakran halljuk ebben a változatban emlegetni: anima naturaliter *religiosa*. Vagyis: a vallásosság természettől fogva (theologailag szólva: teremtésénél fogva) hozzátartozik az emberi lélekhez. Még gyakrabban idézett szép megállapítás az *Ágostoné*, aki Vallomásaiban írja a következő mondatot: „Fecisti (t. i. Isten) nos ad Te et inquietum est cor nostrum donec requiescat in Te”.² Ez a „nyugtalan szív” („cor inquietum”) az ember egész létalapját, annak életes és pszichés szükségleteit és hiányérzeteit, existenciális érdekfixáltságát magában foglalja. Az Istenre nézve teremttségünk tudata egész valónkat mozgalomba hozó kényszerű tendencia, amely Isten minket meghatározó szavára (Tu excitas! — írja *Ágoston*) visszhangot adva, nyugtalanná, belső megrendülések hordozójává teszi mindnyájunk szívét, míg csak Istenben meg nem pihen. Minket ez alkalommal természetesen nem az érdekel, hogy az embert Isten teremtette és hogy tevőleges közrehatása által ő teszi nyugtalanná az emberi szívét, hanem az a tény, hogy a „fecisti nos ad Te” kifejezéssel tulajdonképpen ugyanazt juttatja szóhoz *Ágoston* is, amit a mai lélektan így fogalmazna meg: az istenséggel mint végső hatalommal szembeni beállítódás az össz-személyiség szükségyszerű alkati jegye.

A keresztyén theologia általában az Isten megismerésének (cognitio Dei) kérdésével kapcsolatosan tárgyalja az ember természeti vallásosságát. A *római katolikus theológiát* ezen a ponton döntő módon köti a vatikáni zsinat végzése, mely szerint az igaz Isten az *Ő* műveiből a természeti ész világánál megismerhető. *Schütz Antal* ehhez a tételhez a következő magyarázatot fűzi: „A magára álló elme külső segítség nélkül, pusztán a lett dolgokból kiinduló megfontolás alapján *képes* rátalálni az igaz Istenre. Nem mondja ki a zsinat, hogy az emberek általában természeti eszük segítségével tényleg eljutnak az Isten ismeretére; hiszen ugyanaz a zsinat erkölcsileg szükségesnek mondja a (módja szerint természetfölötti) kinyilatkoztatást. Csak azt állítja, hogy *van az emberben természettől fogva erő és képesség megismerni az Istent*, még pedig nem akárhogy, mondjuk sejtésszerűen vagy valószínűséggel, hanem biztos ismeréssel, vagyis olyanul, mellyel szemben nincs helye józan (logikailag megokolt) kétségnek.”³ Ez idézet ez alkalommal szintén *nem theologiai*

² Confessiones I. 1. — Lásd idevonatkozólag G. Wenderle wüzburgi valláspszichológus kiváló fejtegetéseit az Archiv für Religionspsychologie und Seelenführung ötödik kötetében (Über die Hauptmotive zur Bildung von Augustins Gottesbegriff nach der Darstellung der Confessiones, 1—35 l., Leipzig, 1930.).

³ S c h ü t z Antal: Dogmatika. A katolikus hitgazságok rendszere. Első kötet, Bpest, 1923. 123 l.

szempontból érdekel minket. Hogy a római katolikus dogmatika az Isten természetfölötti megismerését az Ő természeti megismertetésére mint előfeltételre építi rá, a „theologia supranaturalis”-t tehát a „theologia naturalis”-ra, annak dogmatikai kritikája máshova tartozik. Ám az a ténymegállapítás, hogy „az emberben természettől fogva van erő és képesség megismerni az Istent,” lélektani szempontból nézve ugyanazt tartalmazza, amit mi a fentiekben már kifejtettünk: az ember vallásossága, és ennek központi ténye: az istenismerés kérdésének szükségszerű felmerülése egyetemes alkati jegy, sajátos lelki szerveződés eredménye. Az ember „természettől fogva,” „gyógyíthatatlanul” vallásos.

Ugyanezt vallja a protestáns theologia is. A reformátorok közül pl. *Kálvin* az *Institutiójában*⁴ többféle formában tanítja az ember természeti vallásosságát. „Hogy az emberi észben megvan és pedig *természetes ösztönből (naturali instinctu!)* az istenség érzése, ez vitán felül áll,” írja egyik helyen. Máshol ezt a szép, szemléletes kifejezést használja: a tapasztalat tesz bizonyosságot afelől, hogy a „vallásnak magvát” (*semen religionis*) maga az istenség vetette el mindenkinek a szívébe. Ugyanakkor azonban *Kálvin* a *Szentírás* alapjára helyezkedve nem késik annak hangsúlyozásával sem, hogy az embernek ez a természeti vallásos képessége a bűneset következtében annyira megromlott, hogy Isten igaz és helyes megismerésére többé bennünket a saját erejéből el nem juttathat. „Száz ember közül alig akad egy, aki az istenség által mindenki szívébe elvetett eme „semen religionis”-t szívébe fogadván megőrizné”, „olyan meg éppenséggel nincs, akiben megérne”, A bűn miatt az emberek szilárd hittel nem Istenben bíznak, hanem vallásos bizodalmutkat önmagukba, vagy teremtményekbe helyezik. „Utoljára a tévedések egy olyan roppant rengetegébe bonyolulnak, hogy azokat a szikrácskákat (*scintillas illas!*), melyek Isten dicsőségének megismerésére bennük fénylettek, elfojtja és végkép kioltja bennük a bűn köde. Csak az a magvacska (*semen*) marad fenn, melyet gyökerestül sohasem lehet kiirtani (*quod revelli a radice nullo modo potest*), hogy van Isten, de még e magvacska is annyira megromlik, hogy sohasem terem egyebet magából hitvány gyümölcsöknél”. Ide vonatkozó fejtegetéseit a következő két mondattal zárja: „Ebből hát világos, amit bizonyítani akarok, hogy t. i. az emberi szívbe természet szerint bele van vésve az istenség érzete (*contendo, naturaliter insculptum esse deitatis sensum humanis cordibus*), mivel még az istentelenek is kénytelenek megvallani, hogy van Isten. Ha jó dolguk van, gu-

⁴ 1559-iki kiadás. I. I, 2; I. 1, 1.

nyolják Istent, sőt az Ő mindenhatóságának csökkentésére nyelvelnek és fecsegnek. Ha azonban a kétségbeesés karjai közé kerülnek, ez Isten keresésére ösztönzi őket s rövid könyörgéseket mondat velük, amikből kitűnik, hogy az ilyen emberek előbb ismerték Istent, de makacsságuk elfojtotta azt, aminek már előbb napfényre kellett volna jönnie”.

Kálvint sem azért idéztük ezen a helyen hosszabban, hogy a római katolikus teológiától eltérő ama tanítását szólaltassuk meg, mely eleve visszautasítja annak még csak a pusztá kísérletét is, hogy a bűn miatt megromlott természeti vallásosságra és természeti istenismeretre („theologia natúr alis”-ra) építsük rá a kijelentett istenismeretet (a theologia supranaturalis”-t).⁵ A vonatkozó kálvini helyek idézésével sokkal inkább két egészen más dolgot óhajtunk igazolni: 1. azt, hogy az ember természettől fogva vallásos voltát Kálvin is tanítja; 2. azt, hogy ép ezért a református, általában a protestáns teológiával nem áll elvi ellentétben e természeti vallásosság lelki gyökereinek tudományos, közelebbről: valláslélektani vizsgálata. A „vallásos mag” romlott voltának megállapítása a ldjelentés zsinórmértéke alapján végrehajtott értékítélet eredménye. De hogy ez a „vallásos mag” valamiképen újra, meg újra csírázni kezd az emberi lélekben és ellenállhatatlanul vallásos minősültségű tevékenységekre készíti azt: ennek a ténynek a megvilágítása, lelki rugóinak feltárása theologiai értékítéletektől független valláslélektani feladatok megoldása elé állít bennünket. 3. Az ember természeti vallásosságára vonatkozó későbbi theologiai és vallásbölcseleti megállapítások *Girgensohn* találó szempontozása szerint két fő típusba csoportosíthatók.⁶ Az első típushoz tartozók az embert születésétől fogva külön vallásos tehetséggel felszereltnek tekintik. A vallásos fogalmak vagy kezdettől fogva kész adottságokként (ideae innatae) jelentkeznek az ember lelki életében, vagy pedig a potenciális vallásos tehetség kibontakozása közben szükségszerűen termi ki magából az egyes vallási fogalmakat. A második típushoz pedig azok tartoznak, akik külön vallásos tehetségről nem beszélnek, hanem az emberi szellem egyetemes formai organizációjából indulnak ki, hogy azután ebből szintén belső szükségszerűséggel vezessék le az emberi lélek vallásos tevé-

⁵ Részletesebb tárgyalását nyújtja e theologiai kérdéskomplexumnak az „Isten megismerésének kérdése Kálvin Intitutiója alapján a napjainkban folyó theologiai vitatkozások tükrében” c. tanulmányunk. (Megjelent a „Kálvin és a kálvinizmus” c. gyűjteményes mű 141—179. lapjain. Debrecen Szabad Királyi Város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda Vállalatának kiadása, Debrecen, 1936.)

⁶ Lásd: Die Religion, ihre psychischen Formen und ihre Zentrahdee. Ein Beitrag zur Lösung der Frage nach dem Wesen der Religion c. könyvet. (Második kiadás, Leipzig, 1925. 18 l.)

kenységeit. Az első típusra jellemző példák a XVI. és XVII. századi protestáns orthodox theologusok egész sora, valamint a „rajongók” tana az u. n. „belső ígéről”, a másodikra pedig Kant és az egész német idealizmus, el egészen napjainkig. Mindkét típusról csak nagy vonalaiban emlékezhetünk meg.

A XVI. és XVII. századi protestáns theologusok csaknem valamennyien említést tesznek a „notitia Dei naturalis *insita*”-vól, amely mellé lép azután egyeseknél a „notitia Dei naturalis *acquisita*”. E kétféle „notitia”-nak egymáshoz való viszonya sokaknál nem mindig tisztázott, a határok közöttük nem egyszer meglehetősen elmosódnak. A notitia Dei naturalis *insita* egyébként theologailag alapvető jelentőséghez náluk nem igen jut, mert szerintük a természeti vallásosságban rejlő igazságmozzanatok a pozitív isteni kijelentés egyszerűen kiegészíti, megismétli s így azt egyenesen fölsőlegessé teszi. *Chemnitz* találó megállapítása szerint Isten a „notitia Dei naturalis”-t hármassal adta az embernek: 1. propter externam disciplinam, quam Deus vult etiam a non renatis praestari, 2. ut emnes quaerant annunciationem revelationis divinae in Ecclesia, 3. ut Deus reddat homines inexcusabiles.⁷ Egy másik theologus, *Gerhard* a természeti vallásosság e hasznos voltának elismerése után mindazonáltal egészen reformatori nyomokon haladva a következők hangsúlyozását is szükségesnek látja: „Absit proinde, ut naturalem Dei notitiam gentibus ad salutem fuisse, vei per se sufficere potuisse dicamus”.⁷ A velünk született vallásosság a bűn miatt „aut Nulla, aut Imperfecta, aut Languida est”.⁸ Theologailag ép ezen a ponton tér el a XVI. és XVII. század „rajongóinak” csoportja (főbb képviselők: *Franck*, *Denk*, *Hetzer*, *M. Hofmann*) az orthodox protestáns theologusokétól. Egyoldalú hangsúlyt helyeznek u. i. a természeti vallásosság elégséges voltára. A „belső ige”, a „belső világosság”, az emberi lélekben megtalálható és fénylő „isteni szikra” magától is mindazt az ember birtokává teszi, amit meggazdagítására a „külső ige”, az őt kívülről megszólító isteni kijelentés nyújthatna neki. Ez a felfogás a quäckerekénél és általában a misztikus meghatározottságú theológiákban mindmáig egyeduralkodónak mondható. A velünk született vallásos tehetség theologailag egyoldalú hangsúlyozása klasszikus formát mindenestre náluk öltött és ölt magára. IV. A bölcséleti gondolkozás történetében *Locke* szenzualisztikus ismeretelmélete az új korban egyelőre nem kedvezett

⁷ Loci theologici, Polycarp Leiser kiadása, editio nova emaculata, Wittenberg, 1615. I. 21 l.

⁷a Loci theologici, I. 95 l.

⁸ Chemnitz i. m. I. 20 L

a vallásos tehetségről szóló tanításnak. Locke kifejezetten tagadta a velünk született eszmék lehetőségét és az Isten-eszmét sem tekintette idea innata-nak. Szenzuáлизmusára fölöttébb jellemző mondása a következő: „Nihil est in intellectu quod prius non fuerit in sensu”. Egyoldalú szenzuáлизmusát azonban nem sikerült neki a vallásbölcselet és theologia területén érvényre juttatnia. *Leibniz* válasza, amely Locke előbbi mondatát a „nisi ipse intellectus” szavakkal toldotta meg és ezáltal annak igazságigényét eleve erőtlenné tette, sokkal nagyobb mértékben befolyásolta a vallásos tehetség későbbi bölcseleti és theologiai értelmezését, mint ahogy ezt első pillanatra gondolni mérnők. *Kant-nak* az apriori ítéletekről szóló tanára döntő befolyása volt a *Leibniz* értelem magyarázatának, a *Kant* apriori tana pedig a vallásbölcseletben különösen *Troeltsch-nél* és *Otto-nál* talált újszerű továbbgondolásra és alkalmazásra.

Troeltsch vallásbölcseleti vizsgálódását különösképpen jellemzi, hogy egy u. n. külön „vallási apriori”-t igyekszik kimutatni, amely mint „ésmag” (Vernunftkern) minden vallási eszmealkotásnak transzcendentális (tehát egyetemes és szükségképi) feltétele⁹. A vallási ismeretelmélet feladata, hogy a valláslélektan leíró elemzéseivel által feltárt tényvilágnak igazságtartalmát bizonyítsa. Ezt pedig csakis azáltal érheti el, ha az empirikus vallási tudaton túl nyomozva az annak igazságtartalmát örökérvényű módon lehetségesítő, kifejezetten racionális jellegű vallási apriorit sikerül neki kimutatnia.

Troeltschnek a külön vallási aprioriról szóló tanítása sokaknál már csak azért sem talált visszhangra, mert kaput nyit a vallás egyoldalú racionalizálására. Már pedig a vallás racionalizálása egyúttal annak halálát is maga után vonja. Abból a szempontból azonban mindenesetre érdekes kísérletnek tekinthető a *Troeltsch* apriori tana, hogy benne *a vallásos tehetség kérdésének egy új megoldási változata* jelentkezik, amelynek azonban szerintünk éppen az a legnagyobb fogyatkozása, hogy ismeretelméleti téren akar igazolni olyasmit, amit csakis lélektani elemzés segítségével mutathatunk ki. A vallás ugyanis két valóságnak, Istennek és az embernek egymással való életviszonya. Ezt az életviszonyt elsődlegesen az a valóságtudat minősíti, amely nélkül Istenhitünk nem lehetséges. Mihelyt kételkedünk Isten valóságában, azonnal megszűnik vallásosságunk zavartalansága. Ez esetben már hiába is próbálja nekünk valaki külön vallási apriorira való visszanyomozás segítségével az Isten-eszme

⁹ Lásd különösen *Psychologie und Erkenntnistheorie in der Religionswissenschaft*, 1905. c. tanulmányát.

igazságtartalmának érvényességét ismeretelméletileg igazolgatni. Mert az Istennel, mint Végső Hatalommal szembeni magunktartását nem az Isten-eszme érvényes voltának ismeretelméleti igazolása lehetségesíti, hanem oly tényezők, amelyeknek egyike kétségtelenül össz-személyiségünk sajátos vallási irányultsága.¹⁰ Ennek közelebbi elemzése pedig valláslélektani feladat. Amint *Titius* is helyesen mondja: „A vallási apriori sokat vitatott kérdésének eredményes megoldását, látásom szerint, csakis a valláslélektan területén remélhetjük.”

V. A vallási apriori problémája új formában jelentkezik *Ottó* vallásbölcseletében.¹² A „Szentséges” kategóriájában jelöli ki a sajátos vallási apriorit, azonban tartózkodik attól, hogy egyetemes érvényűségi jellegének igazolása által egyúttal már a vallásos tehetség kérdését is megoldottnak tekintse. *Ottó* szerint *Zinzendorf* helyesen látott, midőn a „sensus numinis” tényét hangsúlyozta. Úgyszintén *Schleiermacher*, midőn az univerzum szemléletében és érzésében, valamint *Fries* és *de Wette*, akik pedig a „sejtelem”-ben (Ahndung) fedezték fel a vallásos magatartás őstényeit.¹³ Tévedtek azonban (különösen *Schleiermacher*) abban, hogy e divinatorikus magatartást „egyetemes emberi” mozzanatnak tekintették. Mert bár a „divináció képessége” kétségtelenül hozzátartozik az ember eszes valójához, ebből azonban még nem következik, hogy ezzel a képességgel „in actu” ténylegesen minden ember rendelkezik. A racionalizmus ez egyoldalú felfogásával véglegesen szakítanunk kell. Természeti vallásról, mint a történeti vallás ellentétéről nem beszélhetünk. Velünkszületett vallásról még kevésbé. Mert a vallás minden egyes esetben az emberi szellem történeti fejlődésének vonalán valósul meg, még pedig mindig abban a pillanatban, mihelyt a külső kiváltó tényezők és a belső „tehetség” (Anlage) kölcsönhatása közben és által az utóbbi aktualitáshoz jut. Mert a vallás valósággá bomlását mindig három mozzanat együttese teszi lehetővé. Először a külső kiváltó tényezőnek és a belső „tehetségnek” (Anlage) kölcsönhatása, amely az emberi szellem történeti fejlődése közben magát a vallásos tehetséget ténylegesen aktualitáshoz juttatja. Másodszor a Szentséges történeti megjelenésének a felébresztett

¹⁰ v. ö. W. Bruhn: Der Vernunftcharakter der Religion, 1921. és K. L e e s e: Vom religiösen Apriori. Ein Beitrag zum Problem der Existenz (Zeitschrift für Theologie und Kirche, Neue Folge, 1930. Heft 1) idevonatkozó fejtegetéseivel.

¹¹ Arthur Titius: Gibt es religiösen Instinkt? (Zeitschrift für Theologie und Kirche, 1929. évf. 379 1.).

¹² Das Heilige, 21. és 22. kiadás, 1932.

¹³ I. m. 187 s köv. 1., továbbá: Das Gefühl des Überweltlichen, Mün-r.heu, 1932. 4—10 lapjai.

vallási tehetség segítségével való felismerése. Végül harmadszor a Szentséggel való életkapcsolat kialakulása, amely azután az első két mozzanat alapján az egyén ismeret-, érzület- és akaratvilágát egyaránt döntő módon átformálja. Így tehát, Ottó szerint, a vallás minden egyes esetben történeti termék, mert a történeti (külső) ingerek nélkül a vallásos tehetség aktualizálódása sohasem következne be.

Ahol viszont ez a potencialiter minden emberben meglevő s ennyiben egyetemesnek mondható, vallásos tehetség mozgalomba jön, ott a vallási ismeretek, mint apriori ismeretek szintén megvalósulnak. Mert apriori ismereteknek nem azokat nevezzük, amelyekkel minden eszes lény rendelkezik (ez esetben „velünk született” ismeretekről kellene beszélnünk), hanem azokat, amelyeket minden eszes lény magáévá tehet. Ezt a sajátá tételt eszközli a vallásos tehetség, amely azonban korántsem a saját erejéből, önállóan hozza létre ez ismereteket, hanem csupán azok felfogására és megítélésére alkalmas képességnek bizonyul. Új vallásos ismeretek létrehozására csakis azok képesek, akikben az általános vallásos tehetség magasabb erősségű jelentkezésével találkozunk. Ezek a *próféták*. De még ezeken is felül emelkedik a *Füü*, aki nemcsak hogy a legmagasabb fokú vallásos tehetség birtoklója, hanem ugyanakkor egyúttal a történetben megjelenő Szentséges divinációjának is a tárgyává lesz¹⁴.

Ottó valláslélektani fejtegetéseinek sajátos jelentőséget három mozzanat kölcsönöz. Először is az, hogy a külön vallási apriori tanítása közben nem esik bele a vallás elracionálásának hibájába. Másodsor az a tény, hogy a vallásos tehetség fogalmának jelentéskörét nagyon helyesen leszűkíti, midőn határozottan kimondja, hogy az nem a saját erejéből hozza létre a vallásos ismereteket, hanem csak egyetemes emberi fogékonyság, amelynek aktualizálódását külső tényezők váltják ki bennünk. Harmadik erőssége pedig ép e külső tényező nélkülözhetetlen voltának a hangsúlyozása.

VI. Bármennyire is nagy jelentőségűek Ottó megállapításai, alapján véve még sem visznek bennünket közelebb voltaképeni problémánk megoldásához: a vallásos alapélmény létrehozó tényezőinek kimutatásához, közelebről pedig az u. n. „vallásos tehetségben belül jelentkező funkcionális összefüggések elemző feltárásához. Ítéletünk szerint ezen az úton eleddig az eredményt hozó döntő lépést *Girgensohn Károly* tette meg. Az ő valláslélektani fejlődésének tanulságos korszakait máshol méltattuk.¹⁵ Most csak a vallá-

¹⁴ V. ö. *Das Heilige*, 218—221 lapjaival.

¹⁵ Lásd: *A valláspszichológia fejlődésének története*, Debrecen, 1927. (104—123 l.) és *Girgensohn Károly élete és munkássága*, Debrecen, 1929. c. munkáinkat.

szos tehetség szellemi alkatára és funkcióira vonatkozó megállapításait összegezzük.

Első nagyobb valláslélektani művében, még 1903-ban,¹⁶ a vallás lelki formáinak és központi eszméjének (az Isteneszmének) elemzése közben a vallásos tehetséggel, mint „szubjektív tényezővel” szemben elsősorban az u. n. külső, „objektív tényezőnek”, a történelmi vallások hagyományainak (az „objektív szellemnek”) formáló jelentőségét hangsúlyozza. Súlyos ellenérveket sorakoztat fel minden oly felfogással szemben, amely a vallást az emberi szellem formai (tehát egyetemes) organizációjából vezeti le, illetve az u. n. vallásos tehetségnek vallást létrehozó önerejét hirdeti. Velünk született természeti vallásról tehát Girgensohn szerint sem beszélhetünk. A gondolkodás, érzés és akarás mellett mint önállóan organizált külön, negyedik lelki képességről, amit azután formai-szellemi vonásként vallásos tehetségnek kellene elneveznünk, nem lehet szó. Ez azonban ugyanakkor nem zárja ki, hogy vallásos minőségű szellemi tartalmak felfogására egyesek ne lennének másoknál jobban diszponálva. Amint vannak zenei, matematikai és bölcselő tehetségek, azonképpen beszélünk kell olyanokról is, akiknek különösebb fogékonyságuk van a vallásos eszmék appericiálására és elsajátítására. Ez elsajátítás menete pedig a következő: A kívülről nyert vallásos gondolatsort először az u. n. tiszta (elméleti) ész tanulja el. Idővel e gondolatok egyike-másika hatni kezd a „gyakorlati észre” is és megindul az érzelmi és akarati világ munkabavétele. E folyamat lezajlásának feltárása azonban a lélektan számára megoldhatatlan feladat. Mert kauzális-intellektuális vizsgálódás nem tudhat a vallás őstitikába behatolni. „Minden vallás titka (pedig) elsősorban abban a folyamatban rejlik, amelyben az ész új vallásos tartalmai létrejönnek, másodsorban pedig abban a folyamatban, amely által az eredetileg csupán az elméleti ész ”tartalmaként szereplő vallási gondolatok a gyakorlati ész tartalmává válnak.”¹⁷ A továbbiakban rámutat Girgensohn arra, hogy igen nagy egyoldalúság az emberi szellem formai organizációjának az általa appericiált szellemi tartalmaktól függetlenített vizsgálata. A vallás lényegét sem a pszichés forma, hanem az eszmei tartalom határozza meg. Mindebből folyik, hogy az ember vágyai és szükségletei sem tekinthetők a Vallás forrásaként. Sokkal inkább az ily vágyaktól és szükségletektől teljesen független, sőt sokszor azokat egyenesen életrehívó „titokzatos erő” (teológiai nyelven szólva: az isteni kijelentés) az, amely Girgensohn szerint az emberben újszerű vallásos gondolatsorokat

¹⁶ Már egyszer idézve a 6. sz. jegyzetben.

¹⁷ I. m. 105 l.

támaszt és azokat érzelmi és akarati világának mozgató tényezőivé teszi. E gondolatok, eszmék közül pedig központi jelentősége az Isten-eszmének van. Ennek tartalmi gazdagságától függ a mindenkori történeti vallás szellemi színvonala.¹⁸

Girgensohn ez első valláslélektani művében a vallásos tehetség vizsgálatát illetően nem igen jut tovább az Ottó eredményeinél. Korszakalkotó kísérleti valláslélektani kutatásai segítségével azonban, csaknem egy negyedszázaddal később, sikerült neki a vallásos tehetség aktualizálódásának folyamatára némely vonatkozásban fényt deríteni. Idevonatkozó végső megállapításait a halála évében megjelent utolsó könyvében publikálta.¹⁹ Itt már többé nem találkozunk az „objektív tényező” egyoldalú hangsúlyozásával, hanem az arany középutat választja s a vallásra való belső, őseredeti képesség, valamint a külső milieuhatások szükséges voltára egyforma mértékkel rámutat. A vallást e két tényező együttműködéséből” kell megmagyaráznunk.

Kísérleti valláslélektani eredményei alapján magában a vallásos tehetségben két sajátos irányító tendenciát fedez fel. Az egyik ezek közül gondolati, a másik pedig funkcionális tendencia. A vallásos alapélmény lelki organizálódása e két tendencia egybeszövődése által jön létre. A vallásos tehetség gondolati oldala negatíve a valóság minden pusztá földi-immanens felfogásával való elégedetlenségként jellemezhető. Pozitíve pedig mint oly képesség, mely lehetővé teszi számunkra azt, hogy legalább gondolati és képzeleti úton áttörjük a tudományosan megismertető dolgok világát s felemelkedhessünk egy magasabb világ eszméjéig, amely az átiógó szemlélet totalitására való törekvésünk megvalósulását jelenti. De másfelől a sajátos, központi szerepet betöltő vallásos énfunkciók is lelkünk eredeti tehetségeként jellemezhetőek. Negatíve ez a mi saját földi énünkkel való elégedetlenségben nyilvánul meg, pozitíve pedig énünknek a földöntúli dolgok összefüggésébe való beilleszkedésében. „Mindkét tényezőben az ember oly őseredeti szellemi képességeket mondhat magáénak, amelyek analógiájának az állattvilágban még csak a nyoma sem mutatható ki, de amelyek ugyanakkor, kivétel nélkül, minden emberben megtalálhatók.” Grirgensohn e tömör valláslélektani megállapításait tanítványai próbálták újabb meglátásokkal gazdagítani.²⁰ Jelentősebb eredményeket azonban a vallásos

¹⁸ V. ö. i. m. 42—59, 82—105, 173 s. köv. lapjaival.

¹⁹ Grundriss der Dogmatik, Leipzig, 1924. 17—19 l.

²⁰ w. G r u e h n : Religionspsychologie, 1926. — C. S c h n e i d e r : Gibt es einen religiösen Menschen? Beiträge zur religiösen Individualpsychologie auf experimenteller Grundlage. (Christentum und Wissenschaft, 1926. évf.)

tehetség gondolati és funkcionális oldalainak feltárását illetőleg az ő kísérletezéseik eddigelé még nem szolgáltattak.

VII. Az angolszász-amerikai valláspszichológusok problémáikat az eddigiektől eltérő módon, egészen más fogalmazásban tárgyalják. A kérdés, amelyre feleletet próbálnak adni, így hangzik: Van-e az ember pszichofizikai összetételében külön vallásos ösztön? E kérdésre adott feleletük eleinte szinte teljes egyhangúsággal *igenlő* volt, századunk kezdete óta azonban ép ellenkezőleg járnak el s ma már csaknem teljes egyhangúsággal tagadják a külön vallásos ösztön létezését. H. Rutgers *Marshall*,²¹ a múlt század végén, még külön „vallásos ösztönről” tud, amelyet azután vonatkozásba hoz az ember többi ösztönével, affektív tendenciájával, mégpedig úgy, hogy ugyanakkor a vallásos ösztönt kiemeli a többi Ösztön közül. „Kormányzó”, „szabályozó” ösztön ez, amelynek feladata az átütőbb jelentőségű ösztönök kedvezőbb szóhoz juttatása és a jelentéktelenebbek háttérbe szorítása. Marshall felfogását követi Morris *Jastrow*²² is, aki egyenesen axiomatikus tételként tanítja a vallásos ösztönnek, mint „szabályozó” ösztönnek a valóságát. Sőt még a megtérés jelenségét alapos valláslélektani elemzés tárgyává tevő *Starbuck*²³ is egy későbbi tanulmányában a külön vallásos ösztön elmélete mellett tör lándzsát. Az ember e vallásos ösztöne szerinte két fázisra bontható fel. Ezeket ő „kozmo-eszthetikai érzéknek” és „teleo-eszthetikai érzéknek” nevezi. E kettőnek egybeszövődése által alakul ki szerinte az emberi lélekben a vallásosság életrehívó tényezője, melynek az a hivatása, hogy az ember tudatvilágának életfolyamát állandóan irányítsa, a ránézve kedvező magatartásra és viszhangadásokra rákértesse, a lelki egyensúlyt, összhangot, arányosságot biztosítsa. A vallásos ösztön tehát alapjában véve nem más, mint a lélek háztartásának kiegyensúlyozott voltát igen finoman megérezni és megéreztetni tudó, külön lelki érzékszerv. Hasonló álláspontra helyezkedik *Hocking*²⁴ is, aki a feltétlen teremtő hatalom végleges diadaláért való sóvárgásban keresi az ember vallásos ösztönét. Legújabban W. P. *Paterson*²⁵ edinburghi professzor hangsúlyozta a külön vallásos ösztön felvételének szükségességét. Érveléseiben azonban a lélektani, ismeretelméleti, metafizikai

²¹ H. R. Marshall: *Instinct and Reason*, New York, Macinillan, 1898. IX. fejezet.

²² M. Jastrow: *The Study of Religion*, New York, Scribners, 1902. 101, 153 11.

²³ D. E. Starbuck: *The Instinctive Basis of Religion*. (*Psychological Bulletin*, VIII., 52—53 1.

²⁴ W. E. Hocking: *Human Nature and its Remaking*, Yale University, 1918. 331 1.

²⁵ W. P. Paterson: *The Nature of Religion*, Hodder and Stoughton, London, 1925. 72—110 1.

és theologiai szempontok meglehetősen összefolynak egymással.

VIII. A számottevőbb angolszász-amerikai pszichológusok, közelebről pedig a hivatásos valláspszichológusok, újabban mind nagyobb elővigyázatossággal kezelik ezt a kérdést. Így mindjárt elsőnek J. B. Pratt. Ne éljünk vissza az „ösztön” fogalmával, hangsúlyozza nagy valláslélektani munkájában.²⁶ Ha már a vallás is ösztön, ez esetben minden közönséges emberi érzést és gondolkozást ösztönösnek kell nyilvánítanunk s így maga az „ösztönös” jelző, miután mindent jelölnek vele, lassanként elveszíti alapvető, eredeti jelentését. Mindazonáltal ő is elismeri, hogy az ember, aki intelligenciával, sajátos ösztönökkel és affektív tendenciákkal egyaránt fel van ruházva, legalábbis „potencialiter” és „kezdőlegesen” mégis csak kikerülhetetlenül vallásos („is bound to be religious”). A sors Intézőjével szembeni tudatos magatartást és valaminő formájú kezdetleges állásfoglalást el nem kerülheti. Vallásos viselkedésében azonban egész valója, ösztönei és szellemisége egyaránt szóhoz jut. A külső, történeti és társadalmi tényezők szuggesztív formáló hatása természetesen itt is döntő jelentőséget nyer, de ugyanakkor itt sem szabad elfelejteni, hogy az ember az ily szuggesztív hatások felvételére természettől fogva fogékony.

IX. Még alaposabb vizsgálat tárgyává teszi a külön vallásos ösztön problémáját egy másik amerikai valláspszichológus: G. A. Coe. Valláslélektanának utolsó fejezetében²⁷ „az ember vallásos természetéről” ír. Rámutat arra, hogy e kifejezésen, még a tudósok is, egymástól mennyire eltérő dolgokat értenek. Egyesek a vallásos intuíciókat jelölik általa; mások a külön vallásos ösztönt. Ismét vannak, akik az ember életfolytatása közben kikerülhetetlenül jelentkező sajátos sóvárgásban, az önmagunkkal való elégedetlenségben és nyugtalan-ságban pillantják meg a természeti vallásos hajlam lényegét. Negyedik változatként a következő lehetőség adódik: még a külön vallási intuíció, ösztön, indulat hiánya esetében is szóba jöhet az, hogy a vallásban az ember tapasztalati világának egy tipikusan újszerű organizálódásával találjuk szemben magunkat. E tényállás felismerése azonban csak akkor lehetséges, ha „struktúra” és „funkció” között élesen különbséget teszünk. „Ha 'természetben' csupán struktúrát értünk, struktúrán pedig csupán azokat az elemeket, amelyekre maga a lélek-egész felbontható, nagyon könnyen megtörténhetik, hogy semmiféle sajátosan vallásos mozzanatot nem fogunk tudni felfedezni az emberi természetben, bár ugyanakkor az

²⁶ J. B. P r a t t: *The Religious Consciousness*, New York, Macmillan, 1923. 68—90 l.

²⁷ G. A. Coe: *The Psychology of Religion*, The University of Chicago Press, 1916. 321—326 l.

elemek organizálódásának Fölöttébb jellegzetes útja vallásos magatartást eredményezett.”

Coe e legutolsó megoldási mód mellett foglal állást. Szerinte nincs bizonyítékunk arra, hogy külön vallásos intuíciók előfordulnának (intuíción a külső, tapasztalati úton szerzett meggyőződésektől teljesen független meglátások iránti fogékonyságot érti); sem arra, hogy önálló vallásos ösztönről beszélhessünk. „Vallási reakcióink” nem a magunk kezdeményezései alapján jönnek létre. Tovább menve: arra sincs elegendő bizonyítékunk, hogy az említett nyugtalanság, belső elégedetlenség és felfelé sóvárgás minden egyes emberben jelentkeznek. Ellenkezőleg: az ember figyelmét, egész életirányát a legkülönbözőbb érdekek határozhatják meg (üzlet, golf, kutatás egyaránt lehetnek érdekkörének fixálóivá). Végül azt a negatív megállapítást sem kerülhetjük ki, hogy az Isten iránti sajátos emberi magatartások sem uniformizálhatók, hanem nagyon is sokszínű változatot mutatnak. Az ily magatartások meghatározói belső, ösztönös és külső, helyzeti tényezők. Ép ezért ezek sohasem kész adottságoknak, hanem állandóan fejlődő, alakuló valóságoknak tekintendők.

E negatív megállapításokból Coe két pozitív következményt von le. 1. Az ember vallásossága „a lelki organizáció különleges módja”, mely az eszményi értékek megragadása közben bomlik valósággá. Az ember vallásos magatartása a legfőbb életérdek idealizálásában és minden más érdeknek az előbbi szolgálatába állításában nyilvánul meg. 2. Igaz ugyan, hogy az eszményi értékek terminusaiban végbemenő emez organizálódási folyamatban bármely ösztönös érdek is kontrollirozó tényezővé válhatik, azonban mégis a társas ösztönök és érdekek irányító szerepe elvitathatatlan. „A társas ösztönökkel és érdekekkel kapcsolatban álló erkölcsi korlátok, eszmények és normák határozzák meg döntő módon az ember tudatvilágának ez állandó reorganizálódási folyamatát, mely utóbbi az isteni rendbe vetett hit formájában iolytatódni fog el egészen az eszményi megvalósulásig. „Az isten-eszme”, — fejezi be gondolatát Coe, — „még sok változáson mehet át, de valamilyen formában állandóan meg fog újulni, mint társas tapasztalásunk és társas aspirációink mélységének és magaságának kifejezője.”

X. Az amerikai valláspszichológusok közül még egynek a felfogását ismertetjük, az E. S. *Conklin-ét*.²⁸ Nagy érdeme, hogy magának az ösztön-fogalomnak a közelebbi értelmezéséből indul ki. Ismerteti először azt a magyarázati módot, amely az ösztönt gépies-életes tényezőnek tekinti. Nem a külső környezet ingere által jön ez létre bennünk, hanem a központi idegrendszer természeti velejárója. Más az ösztön, más a

²⁸ E. S. C o n k l i n: The Psychology of Hcligious Adjustment, New York, Macmillan, 1920. 14—28 l.

szokás és ismét más az önkéntes elhatározáson alapuló akarás. Valamely cselekmény ösztönös voltának megállapítása eddig a legkülönfélébb kritériumok alapján történt. Az első szerint, mihelyt a szóban levő emberi magatartás a magasabb rendű állatoknál is kétségen kívül megállapítható, azt azonnal ösztönösnek kell mondanunk (ezért ösztönös viselkedések pl. a harag, a menekülés, a fészekrakás). Második kritérium; valamely magatartás eredeti, vagyis nem tanításon alapuló voltának a megállapítása, ami természetesen igen nehéz. Harmadik kritérium: az egyetemesség vonása. Negyedik: az ösztönös magatartás formájának állandósult jellege. Végül ötödik kritérium: az ösztön foglyulejtő, leigázó természete (the engulfing nature of the instinct). Az ember tartósan nem tud uralkodni ösztönei fölött, hanem azok előbb-utóbb leigázzák, föléje kerekednek.

Ha már most a vallást a gépies értelmezés szerinti ösztönnek tekintjük, ez esetben, Conklin nagyon helyes okoskodása szerint, a vallásos magatartás meg kell hogy feleljen a fenti kritériumoknak. Ámde ép ez nem mondható el róla. Jgy pl. még a legmagasabb rendű állatoknál sem fedezhető fel olyasmi, ami vallásos magatartásnak volna minősíthető. — A vallás továbbá tanítás nélkül senkiben sem tud valósággá bomlani. — Az egyetemessége mellett szóló érv már nyomósabbnak mondható, de ez is mindjárt bizonytalan jelleget ölt, mihelyt a vallás lényegének közelebbi meghatározására kísérletet teszünk. Egyébként is a velünk született determinációk egyetemes voltának megállapíthatósága igen nagy akadályokba ütközik. Hasonló okok miatt a vallásos magatartás állandósult formájának körülhatárolása is hiábavaló kísérletnek bizonyul. Végül, bár kétségtelen tény, hogy egyes rendkívüli esetekben a vallásos tapasztalás foglyulejtő, leigázó voltáról számolnak be pl. az u. n. vallásos géniuszok, mégis — ez a vonás sem általánosítható. A vallásosság nélkülözi a harag, a félelem és az álom meglepetésszerűen jövő és ellenállhatatlan voltának rejtelmes dinamikáját. A vallás tehát a felsorolt kritériumoknak való megfelelés hiányában „ösztönnek” semmiesetre sem nyilvánítható.

Nem szabad azonban, hangsúlyozza Conklin, figyelmen kívül hagynunk azt, hogy az ösztönt a gépies értelmezéstől teljesen eltérő módon is lehet magyarázni. Ezt a második ösztönmagyarázati módot *dinamikusnak* nevezi (the dynamic conception). Ez a felfogás az egyénből mint állandóan fejlődő életegészből indul ki. Az egyén viselkedésében nem csak reagál a külső ingerekre, hanem azok fölött úrrá lenni is igyekszik, így azután nem szabad nekünk csupán merő reflexekről és reakciókról beszélnünk, hanem az ösztönökre úgy kell tekintenünk, mint *állandósult törekvésekre* („drives”). Ilyen pedig három van: 1. a hatalomra vagy kiteljesülésre törés; 2. a nemi

kielégülésre törekvés és 3. a kényelmes életfolytatásra törekvés. Ezek közül az első hajtja az embert mind magasabb célok elérésére és ébreszti fel benne a sikernek és felülkerekedésnek a vágyát. Kielégítetlenül maradása viszont a fogyatékoságérzés leverő hangulatát vonja maga után. A nemi ösztön kielégülésre törése, szublimálatlan vagy szublimált formában, de kétségtelenül az egész emberi, életbe szintén belefolyik. A kényelmes életfolytatásra való törekvés viszont sokkal több, mint amit régen az önfenntartás ösztönén értettek. Mert nem csak a pusztán lét fenntartására való törekvést jelenti, hanem ugyanakkor a minél teljesebb kényelmet lehetségesítő külső és belső tényezőknek (nevelés, civilizáció, konszolidált munkaviszonyok és kenyérkereseti lehetőségek, általában zavartalan életkörülményeknek) a biztosítását is. Mihelyt ezek a tényezők hiányoznak, az egyén fokozódó hajlamosságot mutat az aggódásra, töprengésre, sőt egyenesen az étellel való teljes meg hasonlásra, lelki összeroppanásra.

Az ember lelkiségének mindhárom törekvés kiirthatatlan vonása. Valamilyen formában minden életkorban és minden élethelyzetben okvetlenül jelt adnak magukról. Elfojtásuk sikertelennek bizonyul. Minden ily irányú kísérlet csak fokozóan hat rájuk. A megszokottól eltérő módon, de valamiképen mégis csak jelentkeznek. A kiteljesülésre törekvés sohasem szűnik meg, legfeljebb más és más irányt választ magának. A nemi törekvés is mindvégig megmarad, bár néha teljesen eltérő módon talál kielégülésre. Végül: a kényelmes életfolytatásra törekvésnek is csupán a halál vet véget, bár a kényelmet és örömet biztosító tényezők utáni vágyódás skálájában az életkorok szerint szintén nagy eltérések jelentkezhetnek.

A kérdés, amelyre ezek után feleletet kell adnunk, ez: A törekvésként értelmezett ösztön alkalmas-e a vallás lényegének maradéknélküli magyarázatára, vagy pedig nem? Tekintható-e a vallás a fentemlített három törekvés mellett, önmagáról jelt adó, teljesen önálló, negyedik törekvésnek? Conklin felelete erre a kérdésre a leghatározottabban nemleges. Ugyanakkor azonban rámutat arra, hogy a vallásos magatartás ösztönös motívumai kétségtelenül a már elemzett három fő-törekvésből táplálkoznak. A hatalomra és kiteljesülésre törés szükségszerűen vonja maga után a felsőbb hatalmak (istenek) segítségének kérését. A vallás a legjobb gyógyítója a sikerérzés ellentétének, a fogyatékoságérzésnek. A nemi törekvés is sokféleképpen színezi a vallásos magatartást, amint erről a vallásosságnak a szerelmi életből vett szimbólumai, a phallikus kultuszok stb. is tanúskodnak. Végül az élet elviselhetőbbé tételére való törekvés (a kényelem, a tudás, a békés életfolytatás célkitűzése) is ugyancsak szóhoz jut az ember vallásos életében (ima a mindennapi kenyérért) a

boldogság, az örökélet eszméinek domináns volta a vallásos életben).

A végeredmény, amelyre Conklin eljut, a következőkben foglalható össze: a vallás a három fő ösztönös törekvéssel életes kapcsolatban van, azok jelentős módon befolyásolják, anélkül azonban, hogy maga a vallás ezekre a törekvésekre maradék nélkül visszavezethető volna, vagy pedig a három mellett egy negyedik ösztönös törekvésként volna feltüntethető. Magát a vallásos magatartást döntő módon a mindenkori isteneszmével kapcsolatosan jelentkező *hívő viselkedés* (belief attitűdé) és ennek mindenirányú kivetítődései határozzák meg.²⁹ A hívő viselkedés közben elsajátított isteneszme, szóval maga az Istenhit és az ennek lényegét alkotó vallásos tapasztalat és érzület tartalmi mozzanatai elégitik ki a legtöbb embernél azokat a fő ösztönös törekvéseket, amelyek minden emberi létezés életes velejárói. A vallás gyökere tehát az emberi nemet sajátosan jellemző hívő magatartásban, e kifejezetten szellemi viselkedésben keresendő. A vallás ösztönelmélete ennél fogva csődöt mond, anélkül azonban, hogy a vallást az ösztönös törekvésektől egyodalúan izolálhatónak tekintetnők.

XI. A vallásos tehetségre, illetve a vallásos ösztönre vonatkozó, eddig ismertetett felfogások meggyőzhettek bennünket arról, hogy ez a kérdés a valláslélektannak kétségtelenül egyik központi problémája. A kérdés felvetése és tárgyalása a többi valláspszichológusnál is megtalálható, azonban e rövid tanulmány keretében elégségesnek tartottuk a márismertetett felfogások egymásmellé sorakoztatását, hogy végül, mindegyiknek igazságmozzanatait hasznosítva, rövid összefoglaló indokolását nyújthassuk annak, miért merjük mi az emberiségről s azon belül is az egyes emberről állítani, hogy „gyógyíthatatlanul”, vagyis kikerülhetetlenül vallásos? Lélektani megállapításaink előterjesztése közben természetesen a már ismertetett valláspszichológusok megállapításain kívül még más tudósok helyes meglátásait is felhasználjuk és gyümölcsöztetjük.

Conklin fejtegetéseivel mindjárt megtaláljuk a kapcsolatot azért, hogy egyenesen a *törekvő énből* indulunk ki. A törekvés tényét *öslénynek* tekintjük. Éntörekvések nélkül emberi életet elképzelni nem is lehet. Bármit is tesz az empirikus én, egy dolog bizonyos, mindig törekszik valamire. És minden egyes törekvésének legsajátosabb vonása a többékevésbé „énes-volta”. Vagyis minden egyes törekvés mögött ott áll maga a törekvő én és pedig, mint a legkülönfélébb törekvések kibontakoztató alanya. Törekvéseink melegágya a törekvő én mindenkori életérdeke. Ez életérdek pedig nem más, mint önmagának minél teljesebb kibontakoztatása, vagyis

²⁹ V. ö. i. in. 37—40 és 46-52 lapjaival.

a törekvő én személyes önmegvalósulása. A törekvő én minden pillanatban a személyé válás folyamatában él. Életérdeke tehát nem tekinthető csupán *ösztönösnek*, hanem ugyanakkor *szellemi* is. Vagyis, amint ezt Coe is helyesen hangsúlyozza, az ösztönös vágyak és szükségletek kielégítésére való törekvésen kívül, oőt egyenesen azok fölé kerekedve, a szellemi éntörekvések, mint értékelések és újraértékelések is jelentkeznek benne. A törekvő én egész életbeállítottságát tehát az ösztönös és szellemi érdekfixáltság e kettős dimenziójúsága jellemzi. Ugyanakkor azonban hangsúlyozandó az is, hogy ezek a sajátos (ösztönös és szellemi) éntörekvések sohasem csupán intrapszichikai, hanem egyúttal interpszichikai tevékenységek is. Mert a törekvő én személyi önmegvalósulása csakis azáltal lehetséges, hogy törekvései az őt környező ének törekvéseivel megegyeznek, illetve azokkal gyökeres ellentétben állanak.

A mondottak után kézenfekvő a következő probléma: az ösztönös éntörekvések osztályozása. A pszichológia történetében ez eddig nagyon sokféleképen történt. A Conklin által említett három fő ösztönös törekvésre való csoportosítás kétségtelenül csak egyik megoldási mód a többi között. Mi főként *Háberlinre*³⁰ támaszkodva két alapösztönt emelünk ki. Az egyiket elnevezzük az *önállitás* vagy *önérvényesítés ösztönének*, a másikat pedig az *önátadás ösztönének*. E két alapösztön kifejlésre törése egymással ellentétes irányú. Mindazonáltal mindkettő állandóan jelen van. Az első segítségével a törekvő én önmaga létének fenntartására és érvényesítésére igyekszik. Ez teszi őt maradivá, konzervatívva. A fennálló állapotszerűségért folytatott küzdelmében ez a leghathatósabb eszköze. Az önátadás, ösztönében viszont a törekvő én állandó változásra való készsége, sőt egyenesen az ezirányú törekvése jut kifejezésre. Ösztönös önátadása révén kerül a törekvő én környezetének állandó befolyása alá, ez lehetségesíti az ő állandó formálódását, alakulását. Ha csak az önérvényesítés ösztönös érdeke volna meg a törekvő énbén, ez esetben minden kívülről jövő hatás eredménytelenül és hatástalanul peregne le róla, de viszont ez esetben a törekvő énbén nem is volna semmi feldolgozandó hatás-anyaga s így többé az ő külső és belső törekvéses fejlődéséről sem beszélhetnénk. Ha viszont csak az önátadás ösztöne volna meg a törekvő énbén, úgy minden átmenet és folytonosság nélkül, mintegy ugrás-szerűen ide-oda dobáltatnék, ki kellene vetkőznie sajátmagából, s teljesen a külső hatások és események szeszélyeinek martalékává válnék. Egy filmszerűen lepergő nagyszerű hatás-

³⁰ P. H á b e r l i n: Der Geist und die Triebe. Eine Elementarpsychologie, 1924; Der Charakter, 1925; Die Suggestion, 1927; Das Wunderbare, 1930. etc.

sorozattá alakulna, de alapjában véve mindenféle törekvés és éniség megszűnnék benne.

E két alapvető ösztönös éntörekvés mindegyike minden időpontban egyeduralkodásra tör. Nagy megkötőjük azonban a törekvő én ösztönös érdekfixáltsága. Ha a kívülről jövő inger a törekvő én pillanatnyi érdekének megfelel, ez esetben természetesen az ösztönös önátadás győzedelmeskedik. Ha azonban az én ösztönös érdeke és a külső inger egymással ellenkeznek, ez esetben az önállítás vagy önérvényesítés ösztöne tud könnyebben felülkerekedni. De akármelyik is jut kettőjük közül uralomra, előbb a másiknak, mint gátló és akadályozó ösztönös tényezőnek a hatását le kell győznie.

Az ösztönös éntörekvések mellett, jobban kimondva azok felett, miután a törekvő én nemcsak ösztönös, hanem szellemi érdekek kibontakozó alanya is egyúttal, szólanunk kell külön az u. n. *szellemi éntörekvésekről* is. Ezekben a törekvő én kultúrigényei valósulnak meg. Ezek segítségével sikerült neki az objektív szellemként továbbelő énefeletti érték- és jelenségrealizációkkal s ezekben és ezek révén a törekvő énré normatív érvénnyel ható objektív értékek világával kapcsolatba jutnia. A szellemi éntörekvésekben tehát a mindenkori törekvő én szellemi életérdeke jut többé-kevésbé tisztult formában kifejezésre. E szellemi életérdek pedig a törekvő én lényéhez tartozó *szellemi sóvárgásra* vezethető vissza. A törekvő ént még legösztönösebb éntörekvéseiben is jellemzi az egyetemes, tőle teljesen független, objektív értékek utáni vágyakozás. De mivel ez benne sohasem tud egyeduralomra jutni, így azután életérdeke minden pillanatban nemcsak szellemi, hanem ugyanakkor ösztönös életérdek is.

A szellemi és ösztönös éntörekvések között állandó *feszültség* van. A szellemi sóvárgás hajtóereje az ént mindinkább arra készíti, hogy az ösztönös éntörekvéseket eredeti irányjellegük meghagyásával minél inkább a szellemiség szolgálatába hajtsa s a törekvő ént az egyénefeletti jelentés- és értékrealizációk struktúrahálózatán keresztül beleágyazza a normatív jelentés- és értékösszefüggések kategorikus világába. A szellemi éntörekvések tehát egyfelől az ösztönös éntörekvések elszellemiesítését munkálják, másfelől pedig a törekvő én személyes önmegvalósulásának folyamatát segítik elő. A törekvő én élete így azután alapjában véve nem más, mint állandó haladás az ösztönös éntörekvések minél teljesebb elszellemiesítése, vagyis a minél teljesebb személyes önmegvalósulás felé.

Hogy a törekvő énré empirikus lényként felfedezhető szellemi sóvárgás és az ettől motivált szellemi éntörekvések az életes fejlődés mely pontján jelentkeznek első ízben, ennek lélektani megállapítása nem lehetséges. Aminthogy másfelől a szellemi sóvárgásnak az ösztönös éntörekvések feletti vég-

leges diadalát sem konstatálhatjuk lélektanilag egyetlen törekvő énben sem. Mert ennek bekövetkezése a törekvő én ideális halálát jelentené.

Az elmondottak alapján most már a törekvő én vallásos magatartásának közelebbi elemzésére is rátérhetünk. Tényként állapítható meg az, amit Conklin is és más fogalmazásban a legtöbb valláspszichológus hangsúlyoz, hogy t. i. az egyén szellemiségének egyik alapvető funkciója a *híves*. Miután pedig a vallásban a „hívó magatartás” a legközpontibb tevékenység, ép ezért legjobb lesz, ha a fent kifejtetteket ép a híves tényén illusztráljuk.

A hitet ebben a gondolatmenetben eleinte a legtágabb értelemben vesszük s így nemcsak *bizodalmas hitet*, de *elhívást* is értünk rajta. A törekvő én élete ebben a vonatkozásban nem más, mint állandó fejlődés az ösztönös hívestől és nemhívestől a mind szellemibb híves és nem-híves felé. Az egész fejlődés életes alapját az ösztönös önérvényesítés és önátadás törekvései, szellemi irányát pedig a szellemi sóvárgás, illetve a törekvő én szellemi életérdeke adja meg. Az ösztönös önátadásnak az ösztönös rokonszenv, (el)híves és bizalom, az ösztönös önállításnak pedig az ösztönös ellenszenv, (el)nemhíves és bizalmatlanság felelnek meg. Mindezek oly elemi tényei a törekvő én életének, hogy nemcsak a primitív embernél, nem is csak a gyermekkorban, hanem még a szellemi fejlettség magasabb fokán is megtalálhatók és egyenesen elkerülhetetlenek. A szellemi sóvárgás és általában a törekvő én szellemi fejlődése (amelynek ismertetésére itt nem térhetünk ki) mind inkább azt eredményezik, hogy az ösztönös hívest és bizodalmat a mind szellemibb híves és bizodalom, az ösztönös nemhívest és bizalmatlanságot pedig a mind szellemibb nemhíves és bizalmatlanság váltja fel. Maga a hitaktus pedig közelebről egy *appercipiálási* folyamatnak tekintendő, amelyen belül minden egyes alkalommal végbemegy a törekvő én szellemi önállítása egy szellemileg magasabb fokon álló önátadás érdekében, illetve, ha ez appercipiálási folyamatot állandóan megismétlődő és megújuló folyamatnak tekintjük, ezt is mondhatjuk, hogy benne a törekvő én szellemi önátadása megy végbe egy szellemileg magasabb és intenzívebb önállítás érdekében.

Sajnos nem ismertethetjük behatóbban azt a konfliktust, amely ez appercipiálási folyamat közben az ösztönös éntörekvések és a szellemi éntörekvések között szüntelenül jelentkezik.³¹ E konfliktus és feszültség nélkül azonban személyiséggé fejlődés nem lehetséges. Sőt magának a *vallásos* hitnek is az egyik formáló tényezőjét ebben, a törekvő én

³¹ Mindezt részletesebben A hit lélektana címmel megjelenendő munkánkban óhajtjuk kifejteni.

által le nem küzdhető és meg nem szüntethető, feszültségben kell keresnünk.

A vallásos hitet mi az *alterospektív* hit egyik formájának tekintjük.³² Alterospektív hiten pedig azt a hitet értjük, amelyet másképpen szűkebb értelemben vett „bizodalmas hitnek”, vagy egyszerűen bizalomnak is nevezhetünk. Nem más ez, mint valamely embertársunk, mint *szellem-erkölcsi személy* egésze iránt tanúsított és mind jobban állandósuló (többé-kevésbé) szellemi *önátadó* viselkedésünk, amely az illetővel való huzamosabb életközösségünk folytán és a (többé-kevésbé) szellemi hitaktusok, mint appercipiálási folyamatok mindkét oldalon végbement sorozata alapján, fokozatosan alakult ki. Ennek ellenkezője (vagyis embertársunkkal szembeni bizalmatlanság) viszont nem más, mint az iránta tanúsított és állandósult (többé-kevésbé) szellemi önállító viselkedésünk.

Az ily alterospektív hitnek két fázisa van. Ezek egyikét elnevezhetjük egfo-fázisnak, a másikat pedig *alter*-fázisnak.³³ Az embertársunkkal szemben tanúsított (alterospektív) bizalomban (mint önátadó magatartásban) egyfelől feltárjuk és megnyitjuk magunkat előtte (ez az egofázis, mert tárgya az önmagát leleplező én), másfelől pedig az önfeltárással együtt, sőt már ezt megelőzőleg rá is bíztuk magunkat, titkunkat a *másik* személyre (ez az alterfázis). Amint észrevehető, a két fázis együtt jelentkezik. Egyikőjük sem lehet a másik nélkül.

Az ily önfeltárások és önrábízások közben minden emberben megindul a mind szellemibb értékelések folyamata. Egymás meggyőződéseit, értékelő állásfoglalásait, célkitűzéseit és aspirációit az ily kölcsönös kitérülések idején ismerjük meg. De még ezeknél is többre döbbenünk rá. Megtudjuk egymástól, hogy vannak szükségleteink, hiányérzeteink, amelyeket hiába is tárunk fel egymás előtt, vannak konfliktusaink (mint legkézenfekvőbb: a szellemi életérdek és az ösztönös életérdek közötti *feszültség*), amelyeket sem egymagunkban, sem pedig egymással szövetkezve nem tudunk megszüntetni. A mindinkább elszellemiesülő életérdekeinket sem tudjuk zavartalanul kielégíteni, már csak a halálvonal korlátozó hatalma miatt sem. Ebben az egzisztenciális szorultságunkban egyetlen menekvésünk a *vallásos hit*. Ennek központi magva kétségtelenül maga az isteneszme, amelynek vigasztaló, meggazdagító tartalmát, mint „objektív tényezőt”, mint „ingerszót” kívülről nyerjük, de amelyre a vallásos ember nemcsak pusztán „elhívással”, hanem ugyanakkor *bizodalmas magatartással* is reagál. Ám jól tesszük, ha mindjárt helyesbítjük az utolsó mondatunkat. Többé-kevésbé szellemi „elhívést” tanúsihatunk a mástól hallott isteneszmével szemben, az általa

³² Nevezhetnők *theospektív* hitnek is.

³³ V. ö. G i r g e n s o h n : Der Seelische Aufbau des religiösen Erlebens 1921. 464-466 lapjaival.

jelölt Istennel, mint valósággal azonban csak az esetben juthatunk életkapcsolatba, ha az Ő mivolta által megkövetelt önfeltárással és önmagunk reabizásával fordulunk oda Őhozzá, mint az alterospektív hitünkre méltó Valósághoz. Természetesen az isteneszme mindenkori szellemerkölcsi gazdagságának mérvétől függ vallásos hitünk gazdagsága is. Csakis egy feltétlen, mindenható, kegyelmes Atyába vetett hiten belül jelentkezhetnek például a feltétlen jellegű (tehát fenntartás nélküli) önfeltárások és önrábizások is. És csakis az ily Istennel való életkapcsolatba lépés közben lesz mind teljesebbé törekvésünk legemberibb célkitűzése is: a személyes önmegvalósulás.

XII. Fejtegetéseink összefoglalását és végső konklúzióit pontokba foglaltan a következőkben nyújthatjuk:

1. Az a tétel, hogy az ember „gyógyíthatatlanul vallásos”, nem okvetlenül követeli meg egy külön vallásos ösztön, illetve vallásos tehetség olyatén való előfeltételezését, mintha az ember vallásossága ebből maradék nélkül megmagyarázható volna. Csak az egyoldalú pszichologizmus vállalkozik annak hirdetésére, hogy a vallás az emberi szellem alkotása. Tudományos szempontból nézve teljesen indokolatlan és igazolatlan, még ennél is tovább menve: egyenesen szükségtelen követelmény a vallást csupán a homo religiosus-ból magyarázni s a szubjektív tényező egyoldalú hangsúlyozása kedvéért teljesen figyelmen kívül hagyni az objektív tényezőt: a hagyományt, illetve azt, amit theologiai nyelven „kijelentésnek” nevezünk. A külön vallásos ösztön, az önerejű vallásos tehetség elvetésében teljesen egyetértünk tehát mindazzal, amit idevonatkozólag Ottó, Girgensohn, Pratt, Coe és Conklin fejtegetései alapján már ismertettünk.

2. Ugyanakkor azonban ép oly erőteljesen hangsúlyozzuk, hogy a *szellemi sóvárgás* tényében legalább „potencialiter” és „kezdőlegesen” (Pratt), mégis csak megtaláltuk mi is az emberben magát a vallásos diszpozíciót. Ez a diszponáltság lehet gyengébb vagy erősebb, központibb jelentőséghez jutó vagy pedig periférikus mozzanatként megmaradó, de mindenesetre oly lelki tény, amely nélkül szellemi életfolytatás egyszerűen nem lehetséges. Mert az embert szellemi lényé, vagyis emberré ép az teszi, hogy állandóan hajtja valami a tőle független, őt normatív módon meghatározó értékeknek a megragadására. Ez a valami pedig nem lehet más, mint szellemiségének formáló tényezője: a *szellemi sóvárgás*. A külső, eszmei tényező hatását megelőzően ez a sóvárgás lehet bizonytalan,” sejtelemszerű tapogatózás, mint aminőnek a Fries—Otto-féle „Ahndung”, vagy a Zinzendorf-féle „sensus numinis” tekinthető, de mihelyt az objektív tényező tartalommal telíti, azonnal határozott irányt vesz fel és a hitbizonyosságig fokozódhatik. *Coewak* igaza van ugyan abban, hogy e „felfelé sóvárgás” nem minden emberben jelentkezik, de

sietnünk kell ehhez mindjárt annak is a hozzáfűzésével, hogy a különböző életérdekek pillanatnyilag háttérbe szoríthatják ugyan magát a vallásos beállítottságot, de azt végkép kioltani még sem tudhatják.

3. Az objektív tényező által mind intenzívebben mozgalmába hozott vallásos diszponáltság a *vallásos hit* formáját ölti magára, amely, mint említettük, az *alterospektív hitnek egyik lélektani esete*. Struktúra és eszmei organizáció szempontjából a vallásos bizodalom, amellyel Istenhez közelítünk, egyáltalában nem különbözik attól a bizodalomtól, amellyel embertársunkat ajándékozunk meg. A forma midkét esetben ugyanaz, ellenben az intuitív gondolati tartalom és az ezzel egybefonódó funkciók irányultsága már igen nagy eltérést mutat. (Ezen a ponton hasznosíthatjuk leginkább *Coe* legfontosabb meglátását.)

4. A továbbiakban viszont Girgensohn fejtegetései nyújtanak számunkra helyes indításokat. A vallásos tehetségben mint szellemi sóvárgásban a két irányító tendencia valóban a „gondolati” és „funkcionális” tendenciák. Ezeket azonban még annyira sem szabad szétválasztanunk egymástól, mint amily mértékben ezt elemzés közben maga Girgensohn megkockáztatta. A valóság minden puszta földi-immanens felfogásával való elégedetlenséggel szükségszerűen együttjár az önmagunkkal való elégedetlenség is, aminthogy a magasabb, érzékfeletti világ megragadása és a vele szemben megnyilvánuló önátadó viselkedésünk is elválaszthatatlanul összetartoznak egymással. Ezen a ponton röviden utalnunk kell még a *kettős intencionalitás* mozzanatára is. A gondolati-intuitív tényező képesíti a törekvő ént az isten-eszme tartalmi gazdagságának eszmei elrendezésére (ez még csak eszmei vonatkozás és utalás), a vele egybefonódó funkcionális tényező viszont magának az isteni valóságnak szóló önátadó meghódolást eredményezi (ez tehát már egy *valósággal*, sőt egyenesen: a valós valósággal való életkapcsolat!). Éz utóbbi nélkül a vallásos hit még csak merő „elhívés”, de korántsem „feltétlen állásfoglalás” (Stavenhagen³⁴), bizodalmas önfeltárás és ön-rábízás.

5. Mindez még egyszer szükségessé teszi az *objektív* tényező (isteneszme, hagyomány, kijelentés, sőt egyenesen: a kijelentő Isten) nélkülözhetetlen voltának a hangsúlyozását. *Coe* a vallást egyik helyen „társas közvetlenségének (social immediacy) is nevezi.³⁵ Ezen a ponton azonban nagyon is vigyáznunk kell. Mert a mérvadó itt is ez marad: *kivel* kerülünk közvetlen társas viszonylatba?! A legtöbb ember vallásos hite például megmarad a „tekintélyhit” vagy a

³⁴ K. S t a v e n h a g e n : Absolute Stellungnahme. Eme ontologische Untersuchung über das Wesen der Religion, Erlangen, 1925.

³⁵ I. m. 246—262 11.

„prestige-hit” szintjén. Egyszerűen elhiszi azt, amit egyháza tanít, illetve lelkésze hirdet. Szellemi tunyasága vagy pedig a prédikáló személyi-szuggesztív varázsa a „paphoz-kötött vallásosság” földi cölöpjeihez láncolja. A vallásos híres élettevékenységén belüli szellemi fejlődés azonban ép az ily „paphoz-kötött vallásosságtól” való minél sikeresebb mentesülést tűzi ki célként maga elé. A vallásos hit legalapvetőbb törekvése, hogy Istenben önmagáért higgyen s ne pedig csupán azért a valakiért, aki Róla valamilyen formában tanúskodott. Az istenezsme elsajátítása, mind szellemibb újraértékelése az Istenhez való mind teljesebb odafordulást követeli s ez nem lehetséges az emberi szinten mozgók felülmúlása, az azoktól való elfordulás nélkül. Ez az út a tekintélyhittől a személyes hithez való fejlődés útja. A *feltétlen* jellegű, vagyis a horizontális viszonyuláson is felülkerekedő, társas közvetlenség megvalósulása. (V. ö. János evangéliuma 4. részének 42. versével.)

6. A vallásos tehetség gondolati és funkcionális tényezőinek hangsúlyozott kiemelése után többé az a veszedelem sem fenyeget bennünket, hogy a vallást valamely ösztönös törekvésből próbáljuk meg levezetni. A Conklin által említett fő ösztönös törekvések és a többi még említhető ösztönös éntörekvés is alapjában véve vagy az önállóság (önérvényesítés) vagy pedig az önátadás érdekirányát követi. Ezek az ösztönös érdekirányok viszont pozitív jelentőséghez az ember szellemi (s így egyúttal vallásos) életfolytatásában csakis fokozott átszellemiesülésünk révén juthatnak. Más szavakkal: a személyi megvalósulás útján. Az eddigi értékelések eredményeinek újabb átértékelése, vagyis az ösztöniség és szellemiség közötti feszültség mindig új aktualitáshoz jutása közben. Az ösztönös életérdekek nyújthatnak ugyan érzet- és képzetanyagot a vallásos hitnek, azonban ez utóbbi mégsem az ösztönös törekvések által felébresztett hiányérzetek kielégítése okáért bomlik valósággá az ember szellemiségében. Sőt: mennél magasabb szinten mozog valamely történelmi vallás értékrendszere, annál több oly hiányérzetet tud kiváltani az emberi lélekben, amelyek ösztönös hiányérzeteknek és szükségleteknek egyáltalában nem tekinthetők. A vallás tehát nem ösztönös termék, hanem az ösztönös törekvéseinken is át-sugárzó és azokat meghatározott irányokba terelő produktív szellemi (gondolati és funkcionális) tendenciák aktív szövedéke. A vallásos hit pedig életgyökeres visszhangadás (existenciális rezonancia) a mindenkori istenezsme által keretbefoglalt értékrendszerre, illetve ez értékrendszer végső forrására és kisugárzójára, a kijelentő Istenre.³⁶ ő az, aki nemcsak a már említett existenciális szorultság-tudatot váltja ki bennünk, hanem ugyanakkor e legalapvetőbb hiányérzetünknek

³⁶ Theológiai szempontból ennek a megállapításnak bővebb kifejtését A hit misztériuma Sárospatak, 1032 című munkámban nyújtottam.

a kielégítéséről is gondoskodik. Mindez azonban csakis azért mehet végbe mibennünk, mert a szellemi sóvárgás, mint östény mindnyájunkban megtalálható. Az objektív tényező (Isten kijelentése) által mozgalomba hozva, aktualitáshoz juttatva és azzal egybefonódva, ez az östény tesz bennünket „gyógyíthatatlanul vallásos emberekké”. Mert „az Isten, aki teremtette a világot és mindazt, ami abban van... az egész emberi nemzetséget egy vérből teremtette... *hogy keressék az Urat*, ha talán kitapogathatnák Őt és megtalálhatnák, jóllehet bizony nincs messze egyikőnktől sem, mert őbenne élünk, mozgunk és vagyunk”. (Csel. 17:24—28.)

tordai VASADY BÉLA DR.

A humanitás és religiosum kapcsolatai Mitrovics Gyulánál.

I. A probléma lehetősége Mitrovicsnál s a megoldás útjai.

1. Mitrovics vallásos egyénisége.

A kálvinizmus hatása. Aktív egyháziasságának megnyilatkozásai: egyházi közszolgálati, egyháza érdekében kifejtett hírlapírói tevékenysége. Mitrovics vallásos egyéniségének jellemzése. Következmények világmérete s tudományos munkásságára. A probléma lehetősége az élet és világfölfogás összhangja alapján.

E dolgozat keresni és föltárni kívánja azokat a pontokat, hol Mitrovics Gyulánál a tiszta emberiség és vallás összefüggenek. Ezek adják és határozzák meg az ő vallásos világnézetének alapvonalait.

E kérdés jogosultságát különösen érdekessé teszik Mitrovics Gyulánál tudományos munkássága mástermészetű irányai. Mitrovics u. i. esztétikus, pedagógus és pszichológus. Mint pedagógus kapcsolatba jöhet a vallással, mint élet- és jellemformáló tényezővel, azonban ez a lehetőség sem nem jog, sem nem kötelesség. Kérdésünk lehetőségéhez a kulcsot, a megoldás velejéhez az utat így az egyéniséget karakterizáló élet és munkásság együttes vizsgálata s az ezekben megállapítható összhang adhatja meg. Az élet tükrözője u. i. az egyén világmérete. Ez forrja ki magából a lélek mondanivalóit. Így az élet alapiránya, — amiben benne rejlik az egyéniséget formáló élmények ereje, mint potencialitás s az elismert, de vonatkoztatott értékek érvényessége, amelyek együtt az ideál irányában újabb és újabb aktualizálódásra várnak, — dönti el és határozza meg az egyén világnézeti orientálódását s ennek színezetét. Tehát a problémakifejtés és megoldás szükségessé teszi egyrészt Mitrovics életének vallásos szempontból történő megvilágítását, másrészt világnézetének s rendszerének tömör, keretvonalas szerinti körvonalozását.

Mitrovics Gyula élete, egyénisége a kálvinizmus talajáról sarjadt. Úgy áll az ötven esztendő irodalmi munkásság határán, mint egy gyümölcsökkel gazdagon rakott fa, aminek törzsét az evangélium szelleme növesztette sudárba. Életének

s tudományos munkásságának értékeit éppen ezért nem lehet elválasztani attól a szellemtől, melynek egyénisége és élete hordozója. Ez a szellem a Sárospatak—Debrecen lelki tengely körül kialakult református öntudat élet és világnézet formáló erejében érezteti hatásait Mitrovics Gyulánál. Ezeknek a hatásoknak eredője lett nála az a felelősségérzet, mely egyrészt tudományos alkotásait sarjasztatja a keresztyén lelkiség talajából, másrészt életét kötelezi erősen aktív-jellegű egyháziasságra. Ott van a budapesti ref. ifj. egyesület bölcsőjénél s ő volt az a „filozófus”, ki a pesti egyházi köröknek alkalmat adott a ref. egyetemi ifjúság tömörítésére, hogy ezek vallásos érzelmeik ápolásával a fővárosi bűnbarlangok kísértéseitől elvonassanak. Ő volt az a tanárképezdei ösztöndíjas, ki az aláírást megtagadja, míg meg nem nyugtatják, hogy szolgálatot aláírás esetén ref. egyházi iskolánál is vállalhat (Sárospataki Lapok, 1900. 25. sz.). Miskolcon tanárkodik, majd Debrecenben lesz főiskolai tanár. Miskolcon ő az, aki Tóth Pál kezdeményezése után az ottani leányközépiskolát, melynek igazgatója volt, a mai virágzó színvonalra emeli (1. a Miskolci Ellenzék c. lap 1909. 135. sz.-ban megjelent közleményt a Debrecenbe távozott Mitrovics Gyuláról). Tevékeny szerepet játszik az egyházi élet s közvélemény irányításában is hírlapírói munkásságával. Patakon az Őrálló, a Magyar Szó, a Sárospataki Lapok agilis munkatársa s Debrecenben a Református Szemlében irogat. Sok közleménye jelenik meg a Protestáns Szemlében is. Sokáig világi jegyzője a Tiszáninneri egyházkerületnek. Majd, mint debreceni főiskolai tanár — a nemzeti kultúra egységének szem előtt való tartása mellett — ő fejt ki először, hogy a debreceni egyetem létesítése kapcsán nem fenyegeti veszély a ref. közéletet a főiskola beolvadásával. „Az egyetem föllállításával... az akadémiában bírt fegyvereit átnyújtja az államnak s ezzel mintegy a nemzet oltalmára bízta saját legféléttetebb kincsét és érdekeit. Bár a történelem folyamán csalódások sokszor érték... a nemzeti egység érdekében íme meghozza a legnagyobb áldozatot is s ezzel újból adósává teszi nemzeti génuszunkat a protestantizmus” (Budapesti Hírlap, 1911. márc. 26.-Í sz. 47. 1.). Az egyetem létesítését megelőzően az ő előadói javaslata szerint épül a Collegium egyetemi internátusa s alakul meg az első református tanárképző (Debreceni Protestáns Lap, 1912. 21. és 22. sz.). Mikor pedig Debrecen egyeteme végveszéllyel fenyegeti a pataki iskolát, ő tesz az elsők között értékes javaslatokat a veszély elhárítására s hosszú idő múltán ő eleveníti föl ismét a pataki ref. egyetem eszméjét (Lelkészegyesület, 1912. 19. és 20. sz.). Közleményeiben az egyetemes papság elve alapján állva szól bele az egyház érdekeit érintő kérdésekbe (Sárospataki Lapok, 1900. 26. sz. Református Szemle, 1926. 10. sz.). Éles szemű meglátója egyháza hibáinak. A hibák kiküszöbölése végett hatalmas politikai, kultúrtörténeti és

a keresztyénség lényegének ismeretét eláruló ludassal állít fel és old meg olyan kérdéseket, mint a protestantizmus világtörténelmi hivatása (Református Szemle, 1925. 2., 3., 4. sz.), a kálvinista jellem (Református Szemle, 1926. 14. sz.), a vallás értelme és értéke (Református Szemle, 1926. 10., 11. és 12. sz.), református politika (a református politikai pártot megalakítani akarók ellen, Református Szemle, 1926. 7., 9. sz.) stb. Talán első, aki a jelenkorban igen fölszínen mozgó problémát, az intenzívebb lelkészképzést az egyház jövője érdekében sürgeti (Református Szemle, 1926. 17. sz.) s aki a politikai és társadalmi élet hibáinak egyházunkban való jelentkezését észreveszi és az egyház belső válságának megoldását sürgeti a tekintélyelv hibás értelmezésének s az adminisztratív alá- és fölérendelés lélektelen mechanizmusának kiküszöbölésével (1. még 1904-ben Sárospataki Lapok, 21. sz. és Református Szemle, 1926. 15. és 20. sz.), a fordított kiválogatódás megszüntetésével, az egyéniségnek, továbbá a lélek és jellemfőnségnek protestáns alapelvből következő és elkötelező kialakításával (Református Szemle, 1926. 14. és 20. sz.).

Egész egyéniségében van valami megalkuvást nem tűró vonás, amit eszményeihez való ragaszkodása s egyháza érdekeinek egyéni érdekek fölé való helyezése magyaráz. Elvi harcaiban éppen ezért bátor, őszinte s legmélyebben keresztyéni. Fényes dialektikája veszedelmes ellenfélle teszi, de közleményei tartalmi részében uralkodik nála az igazságot esetleg más úton kereső lelkek iránti megbecsülés és szeretet.

Ezek az adatok és jellemzések — rövidek bár, — de elégségesek ahhoz, hogy föltárják Mitrovics Gyulánál a vallásos ember cselekedetekben megnyilatkozó jellemképét. Egyháziassága, aktív keresztyénsége, egész vallásos élete s ebben meghatározódó egyénisége mutatja, határozza meg és dönti el Mitrovics egész orientálódását kérdésünkkel kapcsolatban. Először: lehetővé teszi magát a problémát, mert Mitrovics Gyula élete szükségessé tette, hogy mint tudós harmóniát teremtsen tudomány és vallás között. Másodsor: meghatározza az egész problémakifejlés irányát, mert az élet szükségessé tette, hogy a tudomány és vallás harmóniáját, továbbá a kultúra koncentrikus körű területeinek átfogását és a bennük megnyilatkozó tiszta emberi mivoltunkat s viszonyulásainkat a vallás szféráján belől éppen az emberi ideál fogalmi körvonalozásában s az ennek megvalósulásához vezető utak és módzatok megjelölésében mutassa föl. Ennek érdeke Mitrovics Gyulát egészen érdekes és nagyvonalú világkép megszerkesztéséhez vezeti, aminek tudományos rendszerbe való lefektetésében csak a kerete van meg, belőle hiányoznak az egyes mozaikszemek. Valahogy úgy áll ezekkel szemben a kutató, mint Pindaros saltus lyricusaival szemben az olvasó. Igen erős analitikus és szintetikus képesség szükséges ahhoz, hogy az egész rendszer részleteiben is kirajzolódjék.

2. Mitrovics Gyula rendszere.

Rendszerének síkja és célfogalma: evolúció és tiszta humanitás. Ezek fölvételének indokai. Az evolúció életritmusa és alaptörvénye: differenciálás és integrálás, átöröklés és alkalmazkodás. Herbert Spencer evolúcionizmusának áttörése a tiszta humanitásnak, mint potenciális ideálnak fölvételével. Ennek kihatásai: szellemi tényezők prioritása és involvenciája a fejlődésben. E kihatások következményei a rendszeralkotásban: Az ismeret. Külső hatás és belső aktivitás. Alany-tárgyi korreláció ennek következtényeképp. Belső jelentéssé válás a belső aktivitás folytán. Ez, mint szellemiségünk életmozzanata. Az életmozzanat kétarcúsága: tényarc (ontológia), érvényességi arc (axiológia). Közös gyökér: a szellemiség. A szellemiség-hármas életsíkja s érvényessége irányai: értelem, érzelem, akarat, centripetálisság, centrálisság és centrifugálisság. Vizsgálatok e síkok és érvényességi irányok területén. Ezek karakterizálása: alkalmazott pszichológia a szellem aktivitásának hármas ísíkja irányában. Ennek következménye: Mitrovics a tapasztalatosság talajáról indul s mondanivalói egy bizonyos ponton axiológiában bontakoznak szét. Ezért a tiszta humanitás bölcselienek nevezhető axiológia. Rokonság a modern értékefilozófiával. Evolúcióelmélelének karakterizálása: kultúrevolúcióelmélet, a lélek fölfelé vezető útját nyomozza és programját állapítja meg. Mitrovics helyzete a gondolkodás történelmében.

E rendszer a természettudományi kutatás, kultúrtörténet és kísérleti lélektan eredményeire támaszkodik. Ezek határozzák meg síkját, amiben mozog és irányát, ami felé tart. Az egész rendszer síkja egy nagyvonalú evolúció, iránya pedig a tiszta humanitás (A lélek útja fölfelé. Protestáns Szemle, 1931. 103-111. 1. A neveléstudomány alapvonalai. Debrecen, 1933. I. r. 1. és 3. p.). Az evolúciót indokoltta teszi Mitrovics Gyulánál a transformizmus elfogadása, az ember és egyéniség kifejlődése s az ebben tapasztalt fokozatiság, amiket a természettudományi kutatás és kísérleti lélektan igazoltak. A tiszta humanitást viszont indokolja az evolúcióban jelentkező, kibontakozó, értékeket teremtő szellemiség tiszta lényege, amit maga a kultúrtörténet igazol.

Ennek az evolúciónak az életritmusa a differenciálás és integrálás (L. különösen A nemzeti szellem bölcselati alapjai. Debrecen, 1910. 6. 1.), alaptörvénye pedig az átöröklés és alkalmazkodás (v. ö. A nemzeti szellem bölcselati alapjai. 8—9. 1. A neveléstudomány alapvonalai I. r. 1—6. p.-it). Az előbbi megmagyarázza és megoldja az individualizmus és univerzalizmus kérdését, mert reá vezethető vissza az egyéni és közösségi életformák megteremtése (A nemzeti szellem bölcselati alapjai. 6. és kk. 1. A neveléstudomány alapvonalai. 7. és kk. 1.). Az utóbbi meghatározza az ember statikai és dinamikai helyzetpontját az egyéni és közösségi élet szellemi tartalmának kibontakozásában s ennek niveaujában (A nemzeti szellem bölcselati alapjai, 7. és kk. 1. A neveléstudomány alapvonalai, 4. és kk. I. Az esztétika fogalma és főbb problémái. Székfoglaló értekezés a M. T. Akadémia I. osztályának 1937 január 4.-i ülésén. Még kéziratban. 5. 1.). Ezen a ponton

Mitrovics Gyula félreismerhetetlenül Herbert Spencer evolúcionizmusához csatlakozik. Azonban e rendszer áttörését garantálja Mitrovics Gyula evolúcióelméletének célfogalma, maga a tiszta humanitás, mely mint aktualizálódásra tváró ideál potencialiter benne rejlik az ember tiszta szellemi alkátában (A neveléstudomány alapvonalai. I. r. 3. és 9. p. alatti részek). Ez az emberben potentialiter már benne szunnyadó ideál biztosítja a fejlődésben, kibontakozásban a szellemi tényezők involvenciáját és elsőbbségét s garantálja a fejlődés tényeinek, életmozzanatainak és értékeinek átfogásában a szellemiség aktivitásának elismerését. Érdekes ennek körvonalozása Mitrovicsnál. Szerinte a fejlődéshez szükséges az anyag, számolnunk kell a testtel, mindazzal, ami nem a szellem lényege, mert a fejlődés az átöröklés és alkalmazkodás pólusai körül forogva teremti meg a kultúrát, mint az evolúció útjelzőjét és értékmérőjét az ideál teljessége irányában. Éppen ezért hangoztatja, hogy egész testi-lelki életünk egyrészt a velünk született adottságok, másrészt a nyert benyomások összetevődéseiből s eme két tényezőnek egymásra gyakorolt hatásaiból fejlődik ki (A neveléstudomány alapvonalai, 5. 1.). Már ez maga jelzi, hogy az ismeret és ennek kapcsán a fejlődés az alanyi és tárgyi adottságok korrelációja által lehetséges. Mitrovics szerint az alkalmazkodás ténye a maga lényegében befolyásolást jelent (A neveléstudomány alapvonalai, 49. 1.), tehát úgy látszik, az egyén az ért hatások kapcsán szenvedőleges. Mikor azonban ezt elismeri, ugyanakkor hangoztatja azt is, hogy egész testi-lelki életünk szakadatlan sora a belső aktivitásnak (A neveléstudomány alapvonalai, 3. 1.). Ez pedig az ismeretszerzés síkjára átvetítve azt jelenti, hogy szükséges az ismeret létrejöttéhez a külső világ, mert ez nyújt magáról képanyagot az érzékeken át, de a legfontosabb szerepe mégis az alanynak van, mert ennek belső aktivitása folytán lesz valami számunkra azzá, ami. Vagyis a külvilág a belső jelentések világába épen a belső aktivitáson keresztül torkollik bele. Ez a körülmény emeli túl Mitrovicsot Herbert Spencer evolúcionizmusán s ad rendszerének mély értelmet és jelentőséget.

Mivel az alany-tárgyi korrelációban a szükséges benyomások belső jelentésekké a szellemiség aktivitása folytán lesznek s az egész úgy szerepel, mint a szellemiség életmozzanata, az egyes életmozzantoknak két arca van: van egy tényarca, aminél a jelenség-komplexum alanyi és tárgyi oldalról egyaránt tisztázható, ennek síkja az ontológikus sík és van egy érvényességi arca, aminél — a kiváltódás történéjként akár belülről, akár kívülről — a kísérő jelenségek mindig az alanyra magára mutatnak vissza, abból vezethetők le,

mutathatók ki, ennek síkja a deontológikus, vagy axiológiai sík. Az egyik a tárgyak világa felé tekint, a másik az alany világa felé. Az egyik kifejezésre juttatja a valóságot, a másik az értéket. A kettő párhuzamosan egymás mellett nyilatkozik meg s közös gyökerük a szellemiség természetének talajába mélyed. Mivel pedig a szellemiségnek hármassíkja van: az értelmi, érzelmi és akarati sík, ennek következtében az érvényesség centripetális, centrális és centrifugális irányú. Mitrovics a lelki élet egységének megfelelően egymással érintkező, egymásba összefolyó pszichikai tényeket vizsgálja e síkok és irányulások területén s így módszere nem lehet más, mint a lélektani módszer (v. ö. Az esztétika fogalma és főbb problémái, 10. és kk. 1. A neveléstudomány alapvonalai, 271. 1. Az esztétikai tetszés alapproblémája, 4., 7., 8., 86., 87. 1.). Mitrovics kutatásai és mondanivalói ezalapon a tapasztalatlanság talajából indulnak ki, de egy bizonyos ponttól kezdve axiológiába áthaladva kibontakoznak szét. A szellem aktivitásának hármassíkja irányában „alkalmazott lélektudomány” — a gondolatok koronáját és nem gyökérzetét tekintve — hármassíkú s az igaz, jó és szép irányában kibontakozó tiszta humanitás bölcséletének nevezhető axiológia (v. ö. Az esztétika fogalma és főbb problémái, 15., 16. 1. Az esztétikai tetszés alapproblémája 38, 41., 42. 1.). Mitrovicsnál e ponton az evolúció magába öleli a modern értékfilozófiai iránnyal rokon gondolatanyagot, H. Rickert, W. Windelband és J. Cohn vizsgálataikban Mitrovicsal majdnem teljes egyezőséget mutatnak. Mitrovics a modern értékfilozófia eredményeinek konzekvenciáit leszűri evolúcióelméletére nézve, és ezzel Mitrovics evolúcióelmélete kultúrevolúcióelmélet. Az evolúció a tiszta humanitás kibontakozása az értékek hármassíkja irányában. Az értékek megteremtése a tiszta humanitás leglényegéből származó életmozzanata. Bizonyos átszíneződés áll be Mitrovics evolúcióelméletében H. Höfding hatása folytán. Nevezetesen Mitrovics szerint a tiszta humanitás a maga kibontakozásában nemcsak a legmagasabb életmozzanatot éri el, ami által az értékek világa teremtődik meg és tárul föl, hanem a legmagasabb életformát is, amiben teljessé lesz a tiszta szellemiség kultusza. Az életforma a fejlődés során éppen úgy tökéletesül, mint ahogy tisztábbá és szellemibbé válnak az' értékek felé való irányulás életmozzanatai. Az életmozzanatok és életformák között összhang van, mert amint az életforma az egyes, mind szélesebb és szélesebb sugarú életkörök átfogásával eléri az Istennel való transcendentális életközösséget, ugyanakkor az életmozzanatok legtisztább szellemi gyümölcsei lesznek az igaz, jó és szép értékei.

Tehát a legmagasabb életszint magában hordja a leg-

magasabbrendű értékek kitermelődésének lehetőségét és garanciáját, egyúttal az értékek és értékélet Istenben való transcendens lehorgonyozódását. Ez a pont biztosítja Mitrovics rendszerében a különböző irányú hatások összhangját és egységes célfogalom alá való rendeződését. Tisztán érvényesül nála a Herbert Spencer-féle differenciálódás és integrálódás ütemeződése az életegységek mind szélesebb és szélesebb sugarú köreinek átfogásában. Teljességre jutnak az axiológiai szempontok is, mert az életkörök mind egyetemesebb átfogása legfelsőbb fokon magában rejti azt az életformát, mely mint a tiszta szellemiség kultusza megteremti a legmagasabbrendű értékeket. Nem állítható bele az újhéglíanizmusba (Höfddingre ez inkább vonatkozhatik) Mitrovics e gondolat-operációja annak kapcsán, mintha a kultúrában fokozatosan tárgyiasulna és értékesebbé lenne a szellem fokozatosan öntudatosabbá váló lényege és életiormája. Mitrovicsnál az evolúció a tiszta humanitás kibontakozása, a „lélek útja fölfelé”, amiben a megnyilatkozó értékek a szellemiség legmagasabbrendű életformájában megnyilatkozó életmozzanatok gyümölcsei.

Mint látható, Mitrovics rendszere különféle hatásokat egyesít magában, de megmarad egyéninek. Igen nehéz, igen bonyolult, mert megjelent, különféle irányú tudományos munkáinak tömegében sokszor hiányosan és szétszórtnak vannak az egyes részletek s ezeknek összefoglalása által válik csak világossá, sokszor a meglévő hézagok kitöltésével, hogy az egyes mondanivalókban milyen nagyszerű világkép jelentkezik s milyen szerves rendszerrel állunk szemben.

II. A vallás helyzete és szerepe Mitrovics evolúció-elméletében.

1. A tiszta humanitás és istenfiúság azonossága, mint potenciális ideál. Az aktualizáció programja.

A vallási probléma beillesztése Mitrovics rendszerébe. Jelentőségének kiemelése a humanitás és istenfiúság azonossága alapján. A szellemiség, mint az azonosság tartó eleme és éltető ereje. Az emberi méltóság, ennek jellemző vonásai és következménye: képesség egy tisztább életállapotra. Út ennek megteremtése felé. A totalitáselmélet egyetemes világszemléletre vonatkoztatott jelentősége és lényege: összefüggés és életközösség. Differenciálódás és integrálódás paradoxona, ennek megnyilatkozásai: egyén és közösség, egoizmus és altruizmus ennek feloldása, a Herbert Spencer-féle dualisztikus életerők kiegyenlítődése az evolúció rendjén a tiszta humanitásból folyó egyetemességre törekvés alapján, mely az életegység törvényére mutat rá. Az életegység törvényének következményei: a Höfdding-féle életegységek mind szélesebb sugarú körben való átfogása; fokozatos fejlődésben személyiséggé válás és nagyobb életegységekbe való integrálódás.

E rendszer keretébe illeszkedik bele a vallás s az első pillantás nem árulja el, hogy lényegét és értékét tekintve reá mily erős hangsúly esik. A vallás jelentősége világossá válik az evolúció rendjén az ideál aktualizálódásának ütemeiben, amik a lélek fölfelé vezető útjára s ennek programjára világítanak rá. Ez a fejlődés a maga részleteiben is legmélyebben átítatódik a humanitás és religiosum legbelsőbb kapcsolatai által, melyek az egész fejlődést áthatják, irányát meghatározzák, garantálják s megmutatják a célt, mert a kibontakozó tiszta humanitás az ember kibontakozó, teljesebbé és teljesebbé levő istenfiúi lényege. Ezért az evolúció Mitrovicsnál az istenfiúság útját és programját öleli át (v. ö. A neveléstudomány alapvonalai, 27. 1. Református Szemle, 1926. 11. sz. 81. 1. A lélek útja fölfelé. Protestáns Szemle, 1931. 111. 1.). Tartó eleme és éltető ereje ennek az azonosságnak a szellemiség, melynél fogva az ember a teremtés hierarchiájában a legmagasabban áll. Ezért az embert — Mitrovics szerint — nem technikai vívmányai jellemzik, hanem a szellemiség, nem anyagi életének gazdagsága, hanem bekapcsolódása a transcendens világba. Ez utóbbi jellemzi az emberi élet magaslatait, melyen a világ Teremtőjével erkölcsi kapcsolatot találva, e kapcsolatból magasabbrendű kötelességeket írva elő a maga számára, megteremti az istenfiúság fogalmát. Ezért az istenfiúság megalkotására egyedül az ember képes s emberi méltóságunkat semmi anynyira nem jellemzi, mint az, hogy lelkében az istenfiúság gondolatát ápolja és vallásos hite állandó forrása lelki erőinek s kiegyensúlyozó ereje vívódásaiban (A neveléstudomány alapvonalai, 27. 1.).

Mitrovicsnál a tiszta humanitás és istenfiúság azonossága, mint az emberben potencialiter benne szunnyadó s aktualizálódásra váró ideál nemcsak rendszere eredetiségét biztosítja (Parallelek mégis: Augustinusnál. V. ö. ide Aurelius Augustinus világnézete c. munkánkat, Gyula, 1937. Coraeniusnál: Phisica. 1633. Lipcse. XI. fejt. Scholae Pansophicae Delineatio seu Deliberatio 1. Opera Didactica Omnia-ban, 1657. Amsterdam, mely iratokban az „új humanitás fogalom” is kifejezésre jut, továbbá Unum Necessarium 1668. X. fejt. Isten, világ s ember közötti viszony a Centrum Securitatisban Lissa, 1663. bevezetésében), jegecpontjait mélyíti el, nemcsak okfűzése befefejezése s az értékek abszolút érvényessége felé nyit utat és nyújt lehetőséget és garanciát a modern értékfilozófia szellemében az értékek Istenben való transcendens lehorgonvozhatósága által (v. ö. ide: W. Windelband Einleitung in die Philosophie. Tübingen, 1914. 390. és kk. 1. Präludien II. Tübingen. 1916. 295-302. 1. J. Cohn Wertwissensch. ft. Stuttgart. 1932. 110. és kk. 1.), hanem megnyit

számára egy tisztább szellemi életállapotot, amiben az ember igazi nemes énjét éli ki, valósítja meg.

Mi ez az életállapot, hogyan alakul ki, s mi ebben a vallás szerepe és jelentősége? Kapcsolatba kerülünk itt Mitrovics Gyulánál az evolúcióelmélet azon részével, hol az általa leírt (Höfödingre támaszkodik, 1. Ethik c. művének III. német fordítását, 1922. ennek III. fej. 28. 1.-án található alap gondolatot), különböző szélesebb és szélesebb sugarú életkörök kerülnek vizsgálat alá. Ebbe a kifejlődésbe illeszti bele Mitrovics az egyéniség, jellem, személyiség kialakulásának problémáit s a kialakulást a Herbert Spencer-féle egoisztikus és altruisztikus erők küzdelmének drámájában és kiegyenlítődéseben szemléli s a differenciálódás és integrálódás ütemezésével magyarázza meg.

Mitrovics szerint minden ezen a teremtett világon egyetemes összefüggést mutat, hogy valamennyi együtt egy fontos eszmei harmóniában Teremtőjére utaljon. Ebben a kozmikus életközösségben mindennek meg van a maga helye és szerepe s így alakul ki az egész világegyetem szerkesztés összefüggést mutató életközössége. Mitrovicsnál ezt a totalitáselméletnek egyetemes világszemléletre vonatkoztatott lényege és jelentősége indokolja (A neveléstudomány alapvonalai, 1. 1.). Az integrálódásnak ebben az életközösségben föltáruló nagy tényével szemben áll azonban a világstruktúrának egy másik megnyilatkozása, ami Mitrovicsnál szintén megtalálható. Nevezetesen, minél szervezettebb valami, egyedei annál differenciáltabbak (A neveléstudomány alapvonalai, 6. 1.). A világstruktúrának e differenciáltságban és integráltságban mutatkozó ellentéte az emberi organizmusra vonatkoztatva úgy nyilatkozik meg, mint az egyén és közösség ellentéte. E paradox valóságban ütközik az egyéni és közösségi akarat s az egoizmus és altruizmus ellentéte megoldásra vár. Mitrovics feloldja a paradoxont azzal, hogy minél nagyobb eltérés van az egyes individuumok között, annál inkább kell törekedni a közösség erősítésére s minél differenciáltabb az egyén, annál inkább kell az összeségre támaszkodnia (A neveléstudomány alapvonalai, 7. 1.). Ennek igazolását az emberi természetben találja meg, mely szellemi mivoltunkra mutat rá. Itt találja meg az alapot, mert a tiszta humanitás exploziós erejére támaszkodik az evolúció. Az evolúcióban a szellemiség kényszere az ideál irányában rendezi a fennálló paradoxitát s az emberi kifejlés nélkülözhetetlen következményévé válik a faj és egyén harmonikus összeműködése (A neveléstudomány alapvonalai, 7. 1.). Hogyan? Azt mondja Mitrovics, hogy az ember organikus fejlődésében fokozatosan bontakoznak ki azok az életnyilvánulások, melyek őt az élet magasabb régióiba

vezetik át (A neveléstudomány alapvonalai, 22. 1.). A lélek fölfelé vezető útján tehát fennáll bizonyos fokozatiság az életnyilvánulások egyetemében. Ez a fokozatiság az életnyilvánulások egyetemében első és legfontosabb megnyilatkozásait tekintve az ember szellemisége azon törekvésére vonatkozik, mellyel szabályozni akarja a maga viszonyait. Ebben a szabályozni akarásban az ember egyetemességre való törekvése nyilatkozik meg. Már az élet problémáit sem külön-külön, elszigetelten mérlegeli az egyén, hanem egyéni életélményeinek, céljainak és világszemléletének összességével egybevetve (A lélek útja fölfelé. Protestáns Szemle, 1931. 104. 1.). Maga ez az embernél megnyilatkozó életegység törvényére mutat rá. A tiszta humanitásból folyó következmény, hogy az ember nem állhat meg saját individuális életegysége határán, hanem az életegységek mind szélesebb sugarú köreinek átfogására törekszik (A neveléstudomány alapvonalai, 29. 1.), amiknek átfogásával saját szempontjait alája rendeli a másokénak (A lélek útja fölfelé. Protestáns Szemle, 1931. 105. L.). A differenciálódás és integrálódás életritmusában ezért minél előbbre halad a fejlődés, az egyéni eltérések annál gazdagabb individualizmust igazolnak, viszont a megvalósuló, önmagát kielő tiszta humanitás kapcsán az egyre szélesbülő sugarú életközösségek annál teljesebbé teszik az univerzalizmus diadalát s ezzel az egoizmus és altruizmus kiegyenlítődsét.

Ez határozza meg Mitrovics orientálódásának további irányát. Ebben válik világossá az egyéniség, jellem és személyiség kibontakozásával a vallás szerepe és jelentősége.

2. Szellemerkölcsi kifejlődés. A vallás, mint legmagasabb életállapot.

A humanitás belső lényegéből folyó létparancs: egyetemességre törekvés, szellemerkölcsi kifejlődés nagyobb életegységek átfogásán keresztül. A vallás, mint kulminációs pont. A fejlődés célja: valläserkölcsi személyiség, okfűzések befejezése transcendentális világszemlélet kialakításával. az Istennel való transcendent életközösségbe való integrálódás. Augustinus és Comenius eszményeinek megvalósulása: az istenfiúság megvalósulása a valläserkölcsi személyiség életszférájában, Istenországának tagsága. Hasonlóság és különbség Augustinus, Kant és Mitrovics között az individualizmus és univerzalizmus kérdését illetően.

Az ember tiszta humanitásból folyó egyetemességre való törekvése kapcsoltban áll az ember szellemerkölcsi kifejlődésével. Ennek a kifejlődésnek teljességét a világegyetemre átvitt ok és okozati összefüggések kiépítettsége s a világnézet betetőződése jelenti és határozza meg.

Első megnyilatkozása az egyetemességre való törekvésnek, mikor az ember a maga individuális életegységének tudatára jut, amikor a pillanatok szuverenitását áttörve,

helyére az egyén szuverenitását emeli (v. ö. A neveléstudomány alapvonalai 28. és kkk. 1. t.). Ez azonban még nem az erkölcsi szempontok hatalmi körébe való érkezés (A lélek útja fölfelé. Protestáns Szemle, 1931. 105. 1. A neveléstudomány alapvonalai, 30 1.). Az öntudatra, erejének, hivatásának megismerésére ébredt ember mohó vággyal kapcsolódik bele a mind nagyobb és nagyobb életegységekbe, végül a kozmikus életközösségbe (A neveléstudomány alapvonalai, 31. 1.). Fölismeri és vállalja a társadalmi és erkölcsi életközösséget (A neveléstudomány alapvonalai, 38. 1.), megőrzi a maga individualitását, de a közösség tagjának tudva magát, vállalja az ebből származó kötelezettségeket. Ez már az erkölcsi közösségérzés szuverenitása az egyéni életegység fölött (A neveléstudomány alapvonalai, 31. 1.). De az emberi lélek emelkedése nem állhat meg az egyetemes emberiség erkölcsi életközösségbe való egybefoglalásánál sem. Létparancsa hajtja okfűzései befejezésére, érzéklési körén túl a világegyetem Urának és Teremtőjének lélekbe fogadására, hogy ezzel kiegyenlítse földi életének hézagait és teljessé tegye az egyetemes erkölcsiség eszméinek diadalát (A neveléstudomány alapvonalai, 33. 1.). Ezen a ponton világossá lesz, hogy:

1. Mitrovicsnál az erkölcsiségben az ember egyetemeségre való törekvése nyilatkozik meg, mert ezzel szabályozza viszonyát az embertársakhoz, társadalomhoz, emberiséghez; lefelé az állatvilághoz is, végül egész egyetemes kiterjedésben a transcendens világhoz a hit és valláserkölcs alakjában (v. ö. ide A neveléstudomány alapvonalai, 28. 1.-t).

2. Az evolúció hármass fokozatai, egyéni, társadalmi és vallási életegységek az öntudatra, erejének és hivatásának tudatára ébredt ember egyre szélesbbülő világnézetének erkölcsi tartalommal való kitöltései, amikor a tiszta humanitás mindenséget átfogó ereje aktualizálódik s lesz személyiség, jellemformáló hatalommá s ezeken keresztül értékeket teremtő létté (v. ö. ide A neveléstudomány alapvonalai, 273., 278., 313., 314. 1. Református Szemle, 1925. 3. sz. 17. 1. 1926. 17. sz. 129., 130. 1. 1926. 11. sz. 81. 1.-it).

3. Azokat az életegységeket illetően, melyeket a tiszta humanitás kibontakozása során egyre szélesbbedő sugarú körökben átfog, a vallás a legmagasabb, legegységesebb, így emberi méltóságunknak legmegfelelőbb életforma, életállapot, mert itt minden lelki erő megszabadul az anyagi terheltetésektől (A lélek útja fölfelé. Protestáns Szemle, 1937. 107. 1.), mert itt éri el az életnek azt a teljességét, melyben világmindenség Urának hozzánk való kegyelmét, akaratát fölismerve, megszűnik a dualisztikus életerők küzdelme, hol örökélet van, mert folyamatosság van, harmónia a múlt és jövő között (A lélek útja fölfelé. Protestáns Szemle, 1931. 107. sz. Református Szemle, 1926. 4. sz. 25. 1, Református Szemle, 1926. 11.

sz. 81. 1.). Éppen ezért a fejlődés célja a valláserkölcsi személyiség kialakítása, mert ennek életformájában jut tisztán érvényre az értelmi, érzelmi és akarati síkok irányában a tiszta humanitás valósága (v. ö. ide: A neveléstudomány alapvonalai, 39., 59., 64. 1.-t). Itt békül ki és lesz mégis teljessé az individualizmus és univerzalizmus paradoxája, mert a személyiség fogalma kifejezi egyrészt az egyéni erők lehető legteljesebb kielésének és kifejesztésének a jogát és kötelességét, de másrészt azt is, hogy ezt az erőt az emberi közösség életfolytonosságának szolgálatába kell beállítani.

Ezen a ponton a személyiség egyaránt jelenti az egyént, mint a társadalom felelős tagját s az életnek valláserkölcsi színvonalát (A neveléstudomány alapvonalai, 64. 1.), amennyiben a valláserkölcsi személyiség méltóságához tartozik, hogy a mindenséget legfelsőbb életközösségbe fűző legfőbb Szellemnek megfelelően (A neveléstudomány alapvonalai, 78. 1.) szolgálja és valósítsa meg a saját életegységébe 'beillő, így az egyéni életben aktualizálódást kívánó erkölcsi eszményeit, melyek egyetemesek s megkövetelik az egyéntől az egyetemes életközösségbe való harmonikus betagolódást (A neveléstudomány alapvonalai, 88. 1.). Az egyéni erők legteljesebb kielése, a tiszta humanitás kifejesztése tehát az embernek saját fajával való legbensőbb közösségében, a társadalom keretein belül történhetik meg (A neveléstudomány alapvonalai, 45. 1.). Ezen a ponton éri el Mitrovics Gyula Augustinus és Comenius eszményét: az istenfiúság megvalósulása a tiszta humanitás kielésében betagolódás Istennek országába. (Comeniusnál v. ö. ide: Centrum Securitatis. Lissa 1633. I. részét, Schola Infantiae sive de perida Juventutis primo sexennio Educatione — L. Opera Didaetica Omnia 1657. Amsterdamban 198. laptól latinul — X. fejezetet, Phisica. Lissa 1633. XI. fej.-t. Augustinusra nézve L. Aurelius Augustinus világnézete c. munkánkat. Gyula, 1937. 103., 97., 98., 101. lapokon található adatokat s a hozzájuk fűződő megjegyzéseket. Mitrovics ismerte Augustinus és Comenius elgondolásait, v. ö. ide Református Szemle, 1926. 20. sz. 154. 1.-t.) Az ember, mint Istenországának tagja nyeri el az erkölcsi jellem értékeit, ezzel emelkedik az igazi személyiség méltóságára s ezzel valósítja meg istenfiúságának ideálját (v. ö. ide A neveléstudomány alapvonalai 59. L-t).

Az eddigiek folyamán láttuk, hogy az ember az Istennel való transcendentális életkapcsolat megvalósulásával éri el és teljesíti istenfiúsága ideálját. Ez az életegységek legszélesebb sugarú körben való átfogását, a legmagasabbrendű életállapotot fejezi ki, amiben a tiszta humanitás útjának kulminációs pontjához ér s evolúciójának programját koronázza meg a valláserkölcsi személyiség kialakításával. Jelenti ez egyrészt az individuális szempontok teljes diadalát, az egyén saját magáért felelős, saját magának kötelessége a lényéből folyó,

lényében szunnyadó potenciális ideál kibontakoztatása, aktualizációja, de jelenti a szellemiség azonossága, az istenfiúság egyetemes jellege alapján végső fokon a transcendentális életkapcsolat megteremtésével a theokráciába való betagozódást, az istentársadalmi rend univerzalizmusában való felelős, aktív részvételt is. A differenciálódás csúcsa a vallás-erkölcsi személyiség, de ennek elérése integrálódás a transcendens életkapcsolat alapján Istennek országába. Ezen a ponton Mitrovics Gyula rokonságot mutat Augustinussal és Kanttal is. Mindhárom külön úton éri el ugyanazt, de mindhármát egyaránt jellemzi a szellemiség magasabbrendűségének kiemelése s mindháromnál az univerzalizmus értelmezése tulajdonképp az abszolút ethikai egész ideáját fedi.

Kant szerint Isten országa bennünk van, törvényei szívnünk táblájára vannak írva, melyek saját kötelességek, de éppen egyetemes érvényüknél fogva egy morális világalakuló akarattal azonosaknak postuláltak. Megvalósul, ha a tiszta vallásos hit, mint ennek az érvénynek megnyilatkozása kiformálja az erkölcsi közösséglényeket, melyeknek egyeteme, tehát Isten morális világkormányzás alatti szocietása az Istennek országa (v. ö. ide lm. Kant *Die Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft*, 1879. kiadás, Halle. 102., 100., 98. l.-it).

Augustinus szerint a szeretet személyi jellege, — ami nemcsak a személyiség abszolút értékének kidomborítását eredményezi, hanem Krisztus bennünk élőségének, az istenfiúság megvalósulásának is hordozója, — kifejezésre juttatja az individualizmus teljességét. De a Krisztusban és Krisztus szerint élők, mint az abszolút Jó élvezésének közös céljában egyesültek közössége, mint az Isten világkormányzása alatti igazak egyesülése, éppen a szeretet által alkotnak egy abszolút ethikai egészet a civitas Dei-ben, amiben viszont kifejezésre jut az erkölcsi közösségi lények univerzalizmusa (v. ö. ide *De vera religione* 90. *Tractatus XXII.* 8. in *evangelio Joannis.* XXIII. 5. *Epistolae* 155. 12., 167. 15., 179. 6. *Enarratio in Psalmo* 89. 17. *De fide et operibus* 42. *De peccatorum meritis et remissione* 1. 60. *Sermo* 4. 11. *De civitate Dei* XIV. 28. s ugyanezen munka számos helyén a civitas coelestis-re, vagy ci vitas aeterna-ra vonatkozó különféle megjegyzéseket).

Nyilvánvalók a rokon vonások Mitrovics elgondolásait illetően. Mitrovics talán közelebb áll Kanthoz az erkölcsi elvek hangsúlyozása tekintetében (v. ö. *A lélek útja fölfelé.* *Protestáns Szemle*, 1931 107. és kk. l.-it), viszont az életállapot és vallás-erkölcsi személyiség istenfiúi karakterizálásában már Augustinus gondolataival mutat közelebbi rokonságot.

III. A valláserkölcsi személyiség világa.

1. Az értelmi tények szerepe és jelentősége a valláserkölcsi személyiségre nézve.

A lelki erők dűnamizmusa s ennek irányulásai. A lelki egység törvénye és hatásai a valláserkölcsi személyiségre nézve. Értelmi és érzelmi orientálódás logikai és érzelmi parancs alapján. Előbbi gyümölcse: világnézeti befejezettség, értelmi kielégülés, utóbbi: Istennel való belső életviszony. A valláserkölcsi jellem, mint a statikus személyiség dinamikussá átcserélődésének eredménye. Nem szociálpszichológiai magyarázat. Az értelmi orientálódás tisztázása. Az istenkeresés egyetemessége. Az értelmi ösztön megnyilatkozásai: tapasztalatok kiegészítése, hiányok betöltése, isten léte és legfőbb attribútumokkal való fölruházása a kauzalitás törvénye alapján. Isten, mint végső ok; az erkölcsi világrend egyetemessége és törvényeinek érvényessége Isten legfőbb attribútumokkal való fölruházása, illetve postulálása alapján. A tapasztalat fölötti igazság érvényessége logikai szükségesség alapján. A teoretikus értelem e munkájának kihatásai: világnézeti befejezettség, az értékek Istennel való transcendens lehorgonyozódása alapján, a vallás kultúrfilozófiai indokolása . . . ezek értelmi téren. Érzelmi téren rámutat az Istennel való életviszony szükségességére. A valláserkölcsi személyiségre nézve pedig világnézetét fejezi be és mélyíti el istenben, az értelem számára elismertté teszi a valláserkölcsi életet.

Milyen most már Mitrovics szerint ennek az életállapotnak teljessége, ami magában rejti, magába öleli a valláserkölcsi személyiség világát, magának a vallásnak a lényegét, ami emberi méltóságunkat legmagasztosabban reprezentálja, mert legszélesebb sugarú életköre s legmagasabb életformája a megvalósuló istenfiúság ideáljának?

Problémánk végső megoldását, a humanitás és religio-sum legbelsőbb kapcsolatát ennek tisztázása adja meg, illetve teszi teljessé. Az eddig tárgyaltak mozaikszemeibe kapcsolódik e kérdés. Bennök egy szokatlanul mély és igen széleskörű alapvetés tárult föl, ami már maga meghatározza a valláserkölcsi személyiség egész életformáját.

Mitrovicsnál a tiszta humanitás irányában mozgó fejlődés magában rejti a lelki erők dűnamizmusát. Hármassíkja van ennek a dűnamizmusnak az ember értelmi, érzelmi és akarati lelki nyilvánulásainak megfelelően, amik a totalitás elvéhez mérten egységbe tömörülnek. Amint a fejlődés az életkörök mind szélesebb sugarainak megfelelően kibontakoztatja a tiszta humanitás lényegét s eléri legfelsőbb fokozatát az istenfiúsági ideál megvalósulásában, az egyetemességre való törekvés nemcsak az életközösség fokozatosan táguló, végül tökéletes szférájában éri el betetőződését, hanem a világnézet tökéletes kialakulásában is. Előbbire érzelmi, utóbbira értelmi, logikai parancs hajtja az embert. E kettős sík irányában bontakozik ki az evolúció koronája, a valláserkölcsi személyiség, melynek vitalitását az akarat adja meg és garantálja. E három, a valláserkölcsi személyi-

ség statikus jellegének dűnamikussá való átcserélődése irányában, mint egység forrja ki magából a valláserkölcsi jellemet, mint készséget, potencialitást a cselekvésre, vagy aktualizálódásra (Ezek Mitrovics elgondolásainak logikus következményei). Ezek kapcsán Mitrovics Gyulánál a vallás nagy egyetemes összefüggések keretébe van beleállítva s lényege a lelki élet erő és irányvonalaiiban nyilatkozik meg. A kérdést nem szociálpszichológiailag vizsgálja. A vallás számára nem társadalmi funkción alapul, hanem énfunkción. Mitrovicsnál — bár nem ismeri a W. Windelband által kimutatott dualizmust az egyetemes tudat és lelkiismeret között (v. ö. W. Windelband *Einleitung in die Philosophie* 390. 1.) — a kérdés helyes átfogását garantálja az evolúció életritmusának, a differenciálásnak és integrálásnak érvényesítése s ebben a tiszta humanitásnak s ezzel a szellemiség életáramlásának bekapcsolása. Ez megóvjá attól, hogy magát az egyéni hiten alapuló belső vallást úgy tekintse, mint a társadalmi vallás hü, vagy hűtlen visszhangját az egyéni öntudatokban (Ahogy pld. Durcheimék nézik).

Mitrovicsnál a jelzett értelmi és érzelmi parancs irányában természetszerűleg két lehetőség nyílik. Az egyik tisztán logikai, a másik tisztán érzelmi. A kettő nála az Istenség és személyiségünk egymáshoz való viszonya irányában összefonódik a lelki élet egységének alapján s a centrifugalitással karakterizálható akarat irány-vonalán végső fokon a cselekvésre beállított valláserkölcsi jellem eredőjébe torkollik. (Ezért szerepelnek értelmi, érzelmi és akarat elemek a vallásban). Különválasztva és így nézve a hármát, mint a valláserkölcsi személyiség lényegének beállítottságát, a logikai lehetőség a világnézet megformálásához, teljessé válásához vezet, az érzelmi lehetőség belső átéléshez és bizonyossághoz, amik együtt biztosítják a jellemben, mint készségben, arra valószínűségben, potencialításban az akaratí sík irányá felé a valláserkölcsi személyiség vitalitását.

Azt mondja Mitrovics: Ősi, egyetemes probléma az istenség megismerése. A fejlődés legkezdetlegesebb fokán is bele van oltva az emberbe az istenkeresés vágya s a civilizáció raffináltságában és dekadenciájában sem tudja ezt magában elfojtani (Ady példájára hivatkozik. „Hiszek hitetlenül Istenben”. L, A lélek útja fölfelé. Protestáns Szemle, 1931. 106. 1.). Az ember kitörülhetetlenül beléje oltott ösztönénél fogva kényszerül tapasztalatainak kiegészítésénél, hiányainak betöltésénél, problémáinak megoldásánál arra, hogy Istent keresse. Az anyagvilág összefüggéseinek oksorán el kell jutnia a legfőbb lény fogalmához. Ezt megalkotván magának, a tökéletesség kritériumaival kell felruházni, amellet pedig földi életünk egyenetlenségei-, zökkenése, az erköl-

csiség megvalósításában tapasztalt fennakadások, hézagosságok és ellentmondások éppen a Legfelsőbb tökéletességéből lolyólag a kiegyenlítés és erkölcsi igazságszolgáltatás föltételezésére kényszerítenek olyan létformák között, melyek már kívül esnek külső, anyagi tapasztalásunk és életformánk látókörén. A tudás a kauzalitás törvényeivel dolgozik, föl kell tehát tételeznie a látható okokon túl levőket is, egészen a végső okig. A tudás föltételezi okozatát, tehát a látható okokon túl levőket is, amiből következik önként, hogy ha a földön gyakran bukik az erény, kell boldog országnak lennie, hol az erény diadalával s a bűn bukásával lett teljessé az evolúció. Tőlünk függ, hogy a végtelenségnek ilyettén kiengesztelését egyéni valónkra is kiterjesszük. A legnemesebben átélt élet is teljes katasztrófákkal. Elég annyit mondanunk, hogy élnünk kell. Alig fokozhatjuk ezt azzal, hogy meg is kell halnunk. Nos, ha nemesen élünk az élet és halál kettős tragédiája között hömpölygő árja a kifejlésnek nem lehet befejezve. Hiányzik ehhez az igazságszolgáltatás megdicsőülése. És ha gyakoribb ennek ellenkezője: a bűnnek földi diadala, annál inkább kell következnie a kiegyenlítésnek. Tehát a kurta egyéni élet érzéki tapasztalása is kétségtelenül tanúskodik arról, hogy a mindent kiegyenlítő erkölcsi erő korlátlansága nélkül nincs világrend, hogy ez a világrend egységes erő akarata s végül, hogy ez az egyetemes erő és akarat egyszersmind érvényesítésében határokat nem ismerő erkölcsiség is. Mindezek a kauzalitás törvényének ellentmondást nem tűrő, kivételt nem ismerő kényszerének, a logikai összefüggéseknek kérlelhetetlen következményei (v. ö. ezekhez A lélek útja fölfelé. Protestáns Szemle, 1931. 106. és kk. 1. Református Szemle, 1926. 12. sz. 89-90. 1. A neveléstudomány alapvonalai, 32., 33. l.-it), mert helytálló tételek, az igazságok egymásnak ellent nem mondhatnak egyfelől, másfelől, ha valami túl esik érzékeink tapasztalása körén s logikai szükségesség vezet annak megállapítására, az érvényes igazság marad. Ha pedig ezek a transcendens tételek, melyekhez eljutottunk, igazságot tartalmaznak, Istennek felismerése, a Vele való kapcsolatnak lelki életünk integrális részévé való beillesztése emberi mivoltunknak fontos alkatrésze (A lélek útján fölfelé. Protestáns Szemle, 1931. 108. l.).

Mitrovics ezzel nemcsak rendszerére nézve tesz jelentős lépést, hanem a vallásra nézve is. Amott kerete világképpé szélesül, betetőződik rendszere s megtalálja a szellemiség érvényessége az értékeket illetően éppen morális oldalról a maga biztosítékát és garanciáját a teoretikus ész Istenre mutatóásával, az értékek Istenben való transcendens lehorogonyozódásával. Ha e kérdést megfordítjuk, az egész magán

viseli a vallás kultúrfilozófiai indokolásának alapvetését (L. u. ezt W. Windelbandnál *Einleitung in die Philosophie*. Tübingen. 1914. 250., 254. 1. s v. ö. ide a III. r. bevezetését is), melynél az alap postulatumot tartalmaz ugyan, de mihelyt az individuális és történelmi realitás fölé akarjuk emelni az értékeket, szükséges ezeknek metafizikai lehorgonyozódása Isten létébe, melynek realitása a lelkiismerettel magával adva van (ez Windelband gondolata, v. ö. *Einleitung in die Philosophie* 392., 393. 1.-t). A vallásra nézve jelentős lépést tesz ezzel, mert részint szükségessé válik az élet Istenben való elmélyítése, a Vele, mint ok és okozatilag fölfedett és posztulált valósággal való viszony kiépítése, részint a vallás-erkölcsi személyiség élet- és világnézetének befejezettségét és Istenben való elmélyítését is biztosítja, elismertté teszi az értelem számára a vallás-erkölcsi életet magát.

2. A hit, mint a belső bizonyosság világa s mint Istennel való életközösségünk erőtényezője.

Kozmikus érzés és vallásos érzés. Feszültség értelem és érzelmerközött az Isten felé való irányulásban. Nyugalomra, harmóniára való törekvés a lelki élet egységének törvénye alapján. A hit kiegyenlítő és áthidaló jellege. A hit helyzete lelkünk életében. Hit és értelem területei és egymáshoz való viszonyuk Augustinusnál és Mitrovicsnál. A két felfogás különbségei. A hit, mint belső tapasztalás, belső bizonyossághoz vezet. A hit formai oldala: belső személyi élmény. A hit tartalmi oldala: a lélek belső igazságát foglalja magában. Az igazi vallásosság kritériumai. Ennek tükröződése a protestáns vallás-erkölcsi személyiség életformájában. A hit tartalmi átszíneződése az istenfiúsági ideál és Krisztus azonossága alapján. A vallás-erkölcsi életesemény: Krisztus feltámadása bennünk. A protestáns vallás-erkölcsi életforma értékelése a hit individuális jellegéből leszűrött következtetések alapján. Humanizmus és keresztyénség. A protestantizmus világtörténelmi jelentősége és hivatása. Az evolúció célhoz érkezése, a tiszta humanitás és istenfiúsági ideál megvalósulása a vallás-erkölcsi életben az értelem lendítő, hajtó erői alapján: a hit kísérő érzelmei.

Mitrovics számára éppen a lelki élet egységének égisze alatt sarjasztott élet és világnézet befejezettsége még nem jelenti a vallásosságot magát. A vallás-erkölcsi személyiség magasabb életállapotában csak az értelmi oldal teljességére mutat rá (Magasabb erkölcsiség nem képzelhető el magasabbrendű értelmiség nélkül, sőt bizonyos mértékig — bár a vallás nem belátás, hanem a hit dolga — a magasabbrendű vallásosság is az értelem látókörének egyetemességével van kapcsolatban. A neveléstudomány alapvonalai, 85. 1.), csak szükségli magát a vallásosságot, de nem ez adja és határozza meg lényegét. Az anyagvilág összefüggéseinek okosán eljuthat az ember Istenig, mint postulatumig, föltárulhat a világtörvény kozmikus alkata, azonban az intellektuális munkát kísérő érzések még nem adják meg a vallásosság specifikus jellegét. A kozmikus érzés még nem vallásos érzés (A neve-

léstudomány alapvonalai, 255. 1.). A kozmikus érzést a legalacsonyabb anyagelvű tudományos felfogás is magával hozhatja, mert ez is rámutat az egyén egyetemes kapcsolataira. Csakhogy ez transcendentális érzéseink körében a nyugalmat nem adhatja meg. Lelkünket az összhangtalanságtól csak a vallásos érzés mentheti meg (A neveléstudomány alapvonalai, 255. 1.), mondja Mitrovics. Már ez maga jelzi, hogy a tudás végső foka, ennek Isten felé való irányulása az ezt követő kozmikus érzéssel még nem jelenti a belső bizonyosságot és ebből a belső bizonyosságból fakadó és erre épülő legmagasabb életállapotot magát, amiben az ideálnak, az istenfiúságnak lényege tárul ki. Tulajdonképp egy szakadás áll be az ember lelki alkatában szereplő két érvényességi sík között, az értelem és érzelem között. Az értelem postulátumot állít fel s az érzelem ennek megfelelő viszonyulásra kényszerít, egyensúlyra törekszik nemcsak belsőleg, de egyensúlyra és harmóniára törekszik a tudás és élet, az ég és a föld között is (Református Szemle, 1926. 17. sz. 129. 1.). Szembe kerülnek egymással, mert az értelmi belátás és a hozzá fűződő esetleges kozmikus érzés épen a fönti adat szerint nem jelenti és adja meg a belső nyugalmat, tehát összhangtalanság uralkodik. Azt mondja Mitrovics, hogy ebből az összhangtalanságból csak a vallásos érzés menthet meg (A neveléstudomány alapvonalai, 255. 1.). Hogy a vallásos érzés mire támaszkodik s az értelem és érzelem közötti feszültség miben egyenlődik ki az Isten léte felé való irányulásunkban, föltárul a lelki élet egysége következményeinek vázolásánál. Azt mondja Mitrovics: 1. Lelki életünk alkotó elemei között ellentét, ellentmondás nem lehetséges. 2. Az értelmi belátás világkép megalkotására önmagában nem elégséges. Nem elégséges, mert a valóságnak csak igen kis részét ismeri, de nem elégséges azért sem, mert a lélek az így nyert kép hézagait betölteni kívánja. Vágyak és lehetőségek kerülnek így egymással szembe. Vágyunk látni oda is, ahova látni nem tudunk. Emberi lelkünkbe belé oltatott az isteniből annyi, amennyi az Egyetemesnek megismerésére, annak tudására, hogy Ő „van”, ösztökéljen. Mi azonban, mint ennek része, beleolvadni kívánunk. Értelmünk véges. Alázatosságból folyó kötelességünk ennek beismerése. Emberi méltóságunknak tartozunk az alázatossággal. És ezzel az alázatossággal közelíthetjük meg legjobban a legmagasabbat is. Tudományos megismerésünk határaihoz érve, ennek büszke lováról leszállunk s magunkra öltjük a hitnek szárnyait. Ezzel végig száguldhatjuk a végtelenséget. Nincsen útjában akadály. Nincs, mert a tudós semmit sem tagad, aminek ellenkezőjét bizonyítani nem tudja. Sőt egyenesen ő ölti magára ama végtelenséget járó szárnyakat, mert föl-

lélelezi föl kell tételeznie a túlnan valókat (Református Szemle! 1926. 12. sz. 89. 1.).

Az alázatosság hangsúlyozása, továbbá az értelem különválasztása a hittől s területeiknek meghatározása erősen emlékeztet Mitrovicsnál Augustinusra. Augustinusnál a hit az alázatosság feltétele alatt születik meg, mondhatni, hogy ez a levegője. Ahol az értelem ereje megszűnik, ott emel tovább a hit. Egyiküknél sincs ellentét hit és értelem között. Elsősorban azért, mert területük más, ahol az értelem végződik, kezdődik a hit, másodsorban azért, mert mindkettőnél az értelem a hit lehetőségeire mutat rá (Mitrovicsnál láttuk ennek kifejezését. Augustinusnál v. ö. ide Enarratio in Psalmo 118. Sermo 19.3., 44.4., 43.7. és 9., 118.1., 18.3. Epistolae 120.3. Tractatus in evangelio Johannis 29.6. De praedestinatione sanctorum 2.5. Különösen fontos a Sermo 19.3. a hit és tudás előbbre jutását s a kettőnek viszonyát illetően.). Augustinus világnézetének a fides és ratio a két pólusa, miket a tekintély gondolata hidal át s ez utóbbi magában rejti az isteni munka szükségességét az „igazság” megismerése és bírása irányában. Mitrovics viszont evolúcióelméletében a lélektani módszer irányvonalában haladva vizsgálja a tiszta humanitás megvalósulásának életmozzanatait s e megvalósulás legszélesebb körű életszférájába, az Istenországába betagolt valláserkölsi személyiségnek életformáját is lelki tények vetületeként kezeli (ontologikus) s érvényességi síkba vetíti át (axiologikus). Augustinus a tiszta érvényességek irányvonalában halad, Mitrovics pedig szigorúan szétválasztja az ontologikus és axiologikus pontokat. Ez pedig igen lényeges különbség.

Mitrovicsnál a humanitás belső lényegében egységbe olvadnak a szellemiség erői s az evolúció csúcán álló valláserkölsi személyiségben, mint Istenországába, az Istennel való transcendens életközösségbe integrálódott individuumban tárul föl tökéletes harmóniájuk és összeműködésük. Láttuk, hogy ennek biztosítója a vallásos érzés, minek éltető ereje a hit. De hogyan és minélfogva? E kérdésre való feleletadás bevezetőjéül Mitrovics meghatározza a hitnek lelki életünkben elfoglalt helyzetét. Azt mondja, hogy az egyén intellektuális és érzelmi fejlődése az egyetemes, illetve transcendentális világnézettel tetőződik be (A neveléstudomány alapvonalai, 254. L). Most ezt, a lelki erők harmóniájának követelménye alá állítva, a következőképp tartja lehetségesnek. Azt mondja: harmonikus élet csak a lelki erők harmóniájából fakadhat. Annyival is inkább, mert kölcsönösen egymásra utalnak. Akaratunk közvetlenül érzelmeinkből táplálkozik s mindkettőnek emberi színvonalát értelmünk tartja fent. Csakhogy az értelem épen a válság óráiban hagy cserben s ha érzelmeink szegények, összetörnek az élet rozoga sajkáját. Itt jó segítségére az észnek

az érzés, ha át tudja hidalni köztük az űrt a hit (Református Szemle, 1926. 11. sz. 82. L). E ponton tehát a hit a lelki erők harmóniájának biztosításával, mely épen áthidaló jellegéből következik, biztosítja a harmonikus életet magát, jelent egy belső kiegyensúlyozottságot, belső bizonyosságot az élet és világnézet tekintetében. Most a hit áthidaló jellegében milyen elemek vegyülnek, a két ellentétes életpólus összekapcsolásában milyen jelenségek tárulnak föl? Láttuk, hogy az ember transcendentális magasságok felé törekszik s ez az istenkérésben nyer kifejezést értelmi téren, érzelmi téren pedig a vele való életközösség megalkotásában (A neveléstudomány alapvonalai, 32., 250. 1. A lélek útja fölfelé. Protestáns Szemle, 1931. 160. k. 1.). Az anyagvilág összefüggéseinek oksorán mint végső ok, az erkölcsiség alapján mint érvényesítésében határokat nem ismerő erkölcsiség, életünk visszasságai alapján mint kiegyenlítő posztulátatik az Istenség, de az értelem heroizmusának e teoretikai gyümölcse nem elégíti ki az embert. Az értelem következtet, de csak posztulálja az Istent mint ens perfectissimus-t, látni nem láttatja, a tisztán értelmi belátás még nem belső, rendíthetetlen bizonyosság, amire pedig érzelmi életünk kötelez. Mitrovics most az értelem eredménye és az érzelem követelménye közötti feszültséget feloldja a hittel, mely nem egyszerűen passzív elfogadása a vallási elveknek, hanem ezeknek belső átélése. Az intelligencia és elmebeli fegyelmezetség különböző mértéke szerint részben magunkból termeljük ki, részben pedig, vagy egészben másoktól kapjuk ugyan az indításokat, de minden esetben személyes élmény tárgya, a hit belső élmény (Református Szemle, 1926. 11. sz. 81. 1. A neveléstudomány alapvonalai, 314. 1.). Ebben a belső élményben benne rejlik a belső tapasztalás, mellyel a transcens világ fogalmkörébe (kapcsolódunk (A lélek útja fölfelé. Protestáns Szemle, 1931. 106. 1. A neveléstudomány alapvonalai, 32. 1.) úgy, hogy fölismerjük a legfelsőbb lény hozzánk való kegyelmét és magához emelő akaratát (A lélek útja fölfelé. Protestáns Szemle, 1931. 108. 1.). A hitélmény tartalmi részében tehát a lélek belső igazságáról van szó (Református Szemle, 1926. 10. sz. 73. 1.), melyben teljessé lesz a hit és élet, tudomány és vallás, ég és föld közötti viszony a lélek belső bizonyossága kapcsán (Református Szemle, 1926. 17. sz. 129—130. 1.). Ezért a hitélet belső szükségézete és a vallásos igazságok átérzése nélkül nincs igazi vallásosság (Református Szemle, 1926. 15. sz. 14. 1.).

Mitrovicsnál a hit életformája és tartalma érdekesen mélyül s teljesen átfinomodik az evolúcióban megvalósuló tiszta humanitás megnyilatkozásai által. A valláserkölcsi élet magaslatán szerepelteti Mitrovics az evolúció életritmusát, melyben a kulminációs pont, a valláserkölcsi személyiség világa egyszersmind legteljesebben differenciált életforma és Isten országába való integráltság. E látszólagos (feloldását

láttuk!) paradoxon irányában nézve a hitélet kibontakozását, Mitrovics az istenfiúsági eszmény teljességét a protestáns keresztyénség valláserkölcsi életformájában látja teljesülhetőnek, vagyis az evolúció itt fejeződhetik be, itt érheti el csúcspontját. Ennek garanciáját abban látja, hogy a hit itt a legszemélyibb, legindividuálisabb, a valláserkölcsi személyiség itt a legintegráltabb s az istenfiúsági eszmény itt tökéletesen aktualizálódott Krisztusban. Ezek következtében Mitrovics az igazi vallásosságot óvja a történelmi dogmatizmus minden erőszakolásától. Gondolkodást nem lehet erőszakolni, érzést még kevésbé. Hangoztatja a személyes átélés, belső megbizonyosodás szükségességét, a cselekedetekkel szemben a hit prioritását (Református Szemle, 1926. 14. sz. 106. 1. 1926. 59. 1. 1926. 15. sz. 14., 15. 1.). Élő, a Krisztusban vetett hit, élő valóság, hogy Ő és nem más az isteni kijelentés eszköze és valósága. Minden más csak az Ő magyarázása lehet, melyet elfogadunk, vagy elvetünk, de minden esetben saját meggyőződésünk és életélményeink szerint. Ez az egy ..a lényeg szerinte: saját élményeink és a Krisztus találkozása. Ezt meg kell tisztítani minden erőszakolástól, ha ilyen érvényesülésének útjában áll, mert mint egy az írás, úgy egy a Krisztus is, hitünk alfája és ómegája. Őt nem láthatom má más szemével, csak a magaméval. Hitünk egyedüli forrása Krisztus és az Írás (Református Szemle, 1926. 15. sz. 15. 1.), mert ami életünk irányát s személyiségünk értékét megadja e transcendentális életviszonyban, az első renden az isteni ígének átérzett jgazsága (Református Szemle, 1926. 17. sz. 130. 1.). Ezek következményeképpen Mitrovics leszűri, hogy elsőrendű cél a vallásos élet' elmélyítése, az egyéniség kidornborítása, Krisztusnak minden egyes egyénben külön-külön való mintegy feltámadása. Az egyház minden élő tagjának legfontosabb keresztyéni feladata egyénenkint segíteni elő felebarátaink lelkében ezt a feltámadást és újjászületést (Református Szemle, 1926. 20. sz. 154. 1.). Mitrovics ezek alapján igen jelentős következtetést von le úgy a nevelésre, mint a protestantizmus világtörténelmi helyzetére és szerepére nézve. A nevelés célja Istenországába való betagozás, mert Isten országa számára kell nevelnünk & ennek az egyéniség jegyében kell megvalósulnia. Az egyéniség kultuszából következik a protestantizmus világtörténelmi jelentőségének és szerepének megállapítása. Az egyetemesség magaslatától az individualizmushoz a nacionalitáson keresztül vezethet az út s a protestantizmus ezt az utat nyitotta meg s a hit által való megigazulás alapelveivel az individualizmus teljességét emelte ki. Amikor akaratának bölcs használatára nevelte a tömeget, ugyanakkor erejének bölcs mérsékletére és felhasználására az egyént (Református Szemle, 1926. 20. sz. 154. 1.). A protestantizmus jelentőségét emelte ki a humanizmussal szemben, melynek a keresztyénség szellemétől való elidegenedését veszélyesnek tartja s végzetesnek, hogy elvesz-

tette kapcsolatát a krisztusi hittel. Ugyanitt meghatározza a protestantizmus programját: az egyéniség, az emberiség szellemi és erkölcsi javait gyarapítani az egyéniség teremtő erejével (Református Szemle, 1925. 2. sz. 11. 1.). Ezt a kis kitérést indokolta, hogy a kérdést tisztábban láthassuk az összefüggések keretében a társadalmi, közösségi élet irányvonalai és a személyiség kialakulása szemszögéből. A közösségi élet irányvonalai felé leszűrt konzekvenciák a hit belső, személyi természetére, élmény jellegére és életformájára épülnek rá, úgy viszonylanak egymáshoz, mint a (fordított piramis csúcsa és alapja, mint a fagyökér és lombkorona. A személyiség felé pedig elég megjegyeznünk annyit, hogy az egyéni érzés tudata ébreszti föl Mitrovics szerint az egyéni felelősséget s teremti az erkölcsi öntudatot (Református Szemle, 1925. 3. sz. 17. 1.). Most térjünk vissza fejtegetésünk azon részéhez, hol a hit lényege magában rejtje az isteni ígének átérzett igazságát, aminek következménye a Krisztussal való életközösség és belső egység. Ez magában foglalja az utolsó kérdést, ami még megoldásra vár, amit tisztázni kell, másoldalról e kettő rámutat a kérdés csúcspontjára is, mert a tiszta humanitás az emberben potenciáliter benne szunnyadó ideál, a Krisztusban vetett hit alapján aktualizálódik, éri el teljességét és valóságát. Fogalmazzuk meg most így utolsó kérdésünket: minél fogva válik a hit formai és tartalmi tekintetben meghatározott lényege, mint élet a bennünk potenciáliter szunnyadó isteni ideálnak, vagy tiszta humanitásnak megvalósítójává, kitermelőjévé? Mik azok az erők, amik bennünk szunnyadnak, amiket a hit életre kelt, amiknél fogva az evolúció célját eléri a valláserkölcsei személyiségben, mint Istenországába integrálódott, istenfiúi méltósággal élő egyénben?

Mitrovicsnál ez természetesen a lélek hármas életsíkja irányában nyerhet megoldást s kimeríti a lelki egység törvényének megfelelően a valláserkölcsei jellem analízisét. Láttuk, hogy a valláserkölcsei jellem potenciálitást, készséget, arra valóságot jelent, a személyiség statikus meghatározottságának dinamikussá való átcsereződését. Főntebb már láttuk, hogy a hit megmenti lelkünket az összhangtalanságtól, nyugalmat ad és harmóniát teremt áthidaló jellegénél fogva. Láttuk azt is, hogy belső bizonyosságot és befejezettséget eredményez. Ezek a valláserkölcsei személyiség vitalitásának föltételei és meghatározói. Hiányzanak ezekhez a cselekvési síkba lendítő erők, az egyéniségben levő szellemerkölcsi értékeknek dinamikussá való átszíneződése. Mitrovicsnál idevonatkozóan aránylag kevés adat található. A kálvinista jellemre vonatkozólag mondja egyik helyen, hogy benne kell lennie a keresztyén alázatosságnak, a bizodalomnak és az egyéniség önerejében bízó tudatosságnak. Különös erőt ad hitének személyes, közvetlen kapcsolata Krisztussal és a Teremtővel. Ez nála

személyes meggyőződés és élmény eredménye. Személyes élménye annak megtapasztalása: milyen kicsiny ő az Egyetemessel izemben, mily porszem az emberiség nagy hőseinek egyéniségéhez viszonyítva. Emberi fejlődésének ezt az ideális irányát hite biztosítja (Református Szemle, 1926. 14. sz. 105.1.). Egy másik: a kozmikus együvértartozás felismerésével, az istenfiúság kötelezettségeinek és következményeinek elfogadásával fejlődik ki a jellem (A neveléstudomány alapvonalai, 38. 1.). Az egyetemességi elv belső átélése és érvényesítése éppen úgy hozzátartozik az emberi jellem teljességéhez, mint a személyiség legteljesebb kiélése. E kettő egyesítése emeli a jellemet erkölcsi színvonalra. Harmadik adat: egyén és faj fejlődése transcendens kapcsolatainak kultuszával lesz teljessé. A teljesség azonban még nem jelenti a fejlettség legmagasabb fokát. Azért a legmagasztosabb hitrendszerre, a keresztyéniségre épített érzés és gondolatvilágban mozgó vallásos neveléssel tetőződik be a nevelés feladata. Nem elégedhetik meg a szertartásos keresztyéniséggel. Célját csak akkor éri el, ha a legfelsőbb lényvel való kapcsolatát a lélek belső élményévé tudja elmélyíteni s az egyén érzelmi életében a szeretet emelkedik uralkodó erőre (A neveléstudomány alapvonalai, 64. 1.). Negyedik adat: legnagyobb az Istenember, aki a legmagasztosabb érzést, a szeretetet a legfenségesebb igazságok formájában közölte az emberiséggel (A neveléstudomány alapvonalai, 216. 1.). ötödik adat: egy mindenre kiterjedő nagy egyetemesség tagjának tudjuk és érezzük magunkat és ezt a fenségesnek megdöbbenéssel és felemeléssel járó érzése kíséri. Fölemelő ez az érzés azért, mert az Egyetemestnek mérhetetlenségébe és korlátlanságába kapcsol bele bennünket, de meg is döbbsent, mert érezzük egyéni létünk végességét és gyöngéjét (A neveléstudomány alapvonalai, 254. 1.).

Ezekben az adatokban egy dolog mindennél nyilvánvalóbb. Mitrovics a legerősebb érzelmi hajtóerőket állítja oda az akarat táplálóiul: a szeretetet, a megdöbbenést és a fölemeltség érzését. A vallás erkölcsi élet hitbéli mélységének e velejárói határozzák el az akaratot, illetve ezek eredményezik azt a lelki habitust, beállítottságot, amiből kiforjra magát a cselekvő belső élet. Ezért mondja ugyanazon a helyen, hol a hit prioritását hangoztatta a cselekedetekkel szemben, hogy ez a prioritás nem jelentheti a cselekedetek elmaradását (Református Szemle, 1926. 59. 1.), egy másik helyen pedig, hogy a személyiség aktivitása megkívánja a jellemünkben felhalmozott értékek érvényesítését (A neveléstudomány alapvonalai, 273. 1.). Mindezek megmutatják, hogy e vallás erkölcsi erőtevényezők alapján a vallás erkölcsi személyiség méltóságát élvező^v ember tekintete állandóan a legmagasabb életegység felé irányul s az ennek átfogásából folyó erőtevényezők alapján munkálja akarata a legmagasabb életközösség céljait. Ezek

lehetségessé teszik, hogy egyéni érdekeit állandóan a magasabb szempontok bírálata alá vesse s a döntést így hozza meg. Akaratunk csak bennük ad a valláserkölcsei személyiség és istenfiúság eszményeinek megfelelő segítséget az ember magasabbrendű törekvéseinek szolgálatához (A neveléstudomány alapvonalai, 278. 1.), mert a lelki egység következményeként a lélek harmonikus megnyilatkozása a cselekvés síkjában általuk lesz teljessé és jellemük alaplényegének hordozójává a tiszta humanitás irányában.

Ezzel a témával kapcsolatban láthattuk, hogy Mitrovicsnál a humanitás és religiosum egymással mily belső kapcsolatban áll. Mitrovics tulajdonképeni rendszere nem más, mint a kettő belső szintetikus egységének analízise a szellemiség hármasságának és szélesebb és szélesebb körű életszférái irányában. E kapcsolat mélyíti el Mitrovics evolúció elméletét. Nemcsak a fejlődés célját karakterizálja s ezzel kapcsolatban nemcsak a fejlődés irányvonalait határozza meg, hanem rámutat az emberi méltóságból származó kötelességekre is s meghatározza azt a legmagasabb életszférát, hol ezek teljesülhetnek és a humanitás lényegéből folyó értékek megteremtődhetnek. A humanitás legszélesebb körű, legegységesebb életformája, a vallás az az életszféra, amiben az ember Istennel való transcendentális életkapcsolatánál fogva úgy jelenhet meg, mint Istenországának tagja, s ahol a differenciáló és integráló erők ritmusában kiegyenlítődik, megoldódik az individualizmus és univerzalizmus paradoxona a valláserkölcsei személyiséggel és Istenországa valóságával. Láttuk, hogy Mitrovics rendszerét kik gondolatainak gyümölcsoztatásával építette föl és kikkel mutat rokonságot. Értékelésére elég annyit mondani, hogy e rendszerben egységbe olvad a modern világkép és az evangéliumi keresztyénség világképe. Következésképpen úgy szerepelhet, mint az evangéliumi keresztyénség olyan apológiája, ami kifejezésre juttatja az evangélium kultúra és társadalmi életformáló erejét. Megtalálható benne a fides és ratio autonóm elhatárolása, de egyben harmóniája is a személyiség és társadalmi organizáció kibontakoztatása kapcsán. E záradéknál nem mellőzhető el azonban az az ismételt megállapítás sem, hogy Mitrovics e rendszert nem egységesen, lépésről-lépésre építette ki, hanem tudományos munkásságának más-más természetű részletein át szövögette a lelkében élő világkép szálait. Annál feltűnőbb és annál értékesebb, hogy következetes maradt s mondanivalói óriási tömkelegéből kiolvasható az egységes világkép és egy zárt következetességű rendszer nagyvonalúsága. Ez megkövetelné, éppen értéke alapján, hogy Mitrovics rendsze-

rét az igaz és jó értékeinek irányában teljesebbé tegye, mert e teljesség eddig csak a szép irányában elért. Témánk kapcsán elgondolásaink és meglátásaink igazságát így egy megírandó nagyszabású etika volna hívatva méltóképen reprezentálni és igazolni, amire Mitrovicsot tudományos fölkészültsége, átfogó ereje, spekulatív készsége, éleslátása és módszere képessé teszi. Különben is csak szélesbbitésről, részletesebbé tételről volna szó. Így válnék teljessé a tiszta humanitás bölcselete.

RÁCZ JENŐ FERENC DR.

LÉLEKTAN.

A lelki jelenségek felosztásának revíziója.

Platónról Kantig, a pszichológia e két nagy határvöve között befejeződni látszik a lelki kutatásnak az a része, amely a lélek alkotóelemeit keresve, magukat a lelki jelenségeket igyekezett rendszerbe foglalni. Kant ugyan már fontos útkeresztződés, ahonnan az a törekvés is látható, amelyet Müller-Freienfels „subjektivierende Psychologie”-nek nevez és a következőket állítja róla: „Sie ordnet nicht die hypothetischen Bewusstseins-elemente, sondern die ganzheitlich erfassten Subjekte.” De az nem vitatható, hogy Kant még osztályozott; Testenssel együtt ő az atya a ma is használatos lelki felosztásnak. Attól a perctől kezdve, ahogy kettőjük munkái alapján köztudatba ment át a lelki életnek értelemre, érzelemre és akaratra való hármas felosztása, nem jutott eszébe senkinek, hogy a lelki élet jelenségeinek másféle osztályozását megkísérelje, vagy mások efféle törekvéseit komolyan vegye.

Pedig ez a felosztás több szempontból szűknek bizonyul. Nem a lélektan, hanem a metafizika feladata lenne az afölött való elmélkedés, hogy a léleknek a lelki tartalom-e a lényege, vagy valami egyéb, nevezzük azt struktúrának, én-nek, vagy éppen „Es”-nek, mint ahogy Groddeck nyomán Freud teszi. Annyi azonban bizonyos, hogy a Kant-Tetens féle felosztás akkor sem elegendő, ha a lelket azonosnak vesszük tartalmaival s ezek mögött semmi más átfogó egész fel nem tételezünk, akár azért, mert megismerését lehetetlennek tartjuk, akár azért, mert léte vagy nemléte közömbös a lélekre, mint átélt valóságra nézve. Nem áll meg ez a felosztás minden metafizikai fölé- vagy mögénézés nélkül sem pusztán logikailag, mivel nélkülözi a tudományos felosztás lényeges jegyeit.

Osztályozást a hagyományos logika kétfélet ismer, természetest és mesterségeket. A kettő között különbség a fundamentum divisionis tekintetében van. Természetes az olyan felosztás, ahol a felosztandó fogalomkörnek valamely lényeges vonása szolgált a felosztás alapjául, pl. a zenei hangnak a magassága. Az a valami ugyanis, amely a C hangot a D-től megkülönbözteti, lényege mind a C, mind a D hangnak. Ezért e kettő össze nem keverhető valamelyiknek, vagy mind

a kettőnek a csorbítása nélkül. A C nem marad C, ha egy vonallal feljebb, az E helyére írom, vagy helyette elénekelem. Ezzel szemben mesterséges az olyan felosztás, ahol a megkülönböztető jegy nem lényege a felosztandónak, ilyen az adófizetők névjegyzéke lakóhely szerint, vagy a szótár szavai betűrend szerint. Felcserélhetek, összekeverhetők lényegük feladása nélkül, az adófizető adófizető marad, akármelyik lapra írják a nevét, s a szó ugyanazt fogja jelenteni, akár az elejére, akár a végére kerül a szótárnak. Ez az osztályozás független ugyan a dolgok lényegétől, azonban mégis osztályozás, mert ha csak egy név is kerül a neki nem megfelelő kategóriába, széthull a rendszer, melynél fogva egybetartozott. Mondhatjuk tehát, hogy az egyiknél a szempont belső volt, a másiknál külső, s bár az utóbbinál a szempont kívülállósága nem köti meg ugyan az osztályozandók individualitását, maga az osztály csakis úgy maradhat fenn, ha tagjai egymástól szigorúan elhatároltatnak. Nincs osztály ott, ahol az osztálytagok helyet cserélhetnek, akár önmaguk szabták ki helyüket belső lényegük szerint, akár valami külső hatalom a maga céljai szerint.

Osztály-é tehát az értelem, érzelem, akarat, amikor fennen vagyunk kénytelenek hirdetni, hogy nincs egyik sem önmagában, hanem csak a többivel összekeveredve? Márpedig ezt hirdetni vagyunk kénytelenek, ha nem akarunk ellentétbe kerülni a legvaskosabb tapasztalati tényekkel. Nincs önmagában *értelem*, mert legmélyebb alapja, az érdeklődés érzelmi forrásokból táplálkozik. Az állat figyelme azért élénk, mert vagy fél, vagy éhes; az emberi kultúrát az táplálja, hogy az ember szerelmes lett a végtelenbe, s nem képes tőle messze, a porban existálni. De nem független az értelem az akarattól sem, mert az értelmi élet alapját alkotó emlékezet és figyelem mind akarati funkciók, s fel lehet tenni azt a kérdést, hogy az értelmi nagyság nem azonos-e az akarati nagysággal? A figyelem koncentrációja, valamely problémán való töprengés állhatatossága, gondolatainknak logikus mederbe való kényszerítése, az emlékképek megőrzése mind az önuralom és akarat eredményei. Aki nem állhatatos a cselekedeteiben, az nem tud állhatatos lenni gondolataiban sem. Nincs önmagában *érezlem*, mert annak tárgyának kell lenni, amely az értelem műve. Felsőbbrendű érzelmei csakis felsőbbrendű intellektussal rendelkező embernek lehetnek, mint ahogy az Arany érzelmei értelmi kvalitásuk által is különböznek az alantabb állókéttől. De az érzelem egyben akarat is, hiszen akarni csakis azt tudjuk, amely énünkkel összeforrt, szívügyünk és lehet a lelkünk fenekéig. Ugyanígy érzelmeink mélységének és komolyságának is a kitartás, nem egyszer a fanatizmus az igazi mér-

teke. Az olyan lélek, melyben az érzelem nem ötvöződött egybe az akarattal, az beteg és exaltált, érzelmi megnyilvánulásai hisztérikusak s így nem lehet tárgya a normális emberrel foglalkozó pszichológiának. És végül nincs önmagában *akarat* sem, mert értelem nélkül legfeljebb ösztön lehet, nem tudva, hogy minek álljon a szolgálatába. Az akarathoz szükséges valamely célnak a tudata, mely felé irányulhat, szükséges a célképzet felmerülése után a motívumok között való válogatás, latolgatás, amely mind logikai, azaz értelmi munka, nem is beszélve az akarati cselekvés logikusságáról, melyet éppen ez a tulajdonsága különböztet meg az ösztön-cselekvéstől. Ugyanígy nem választható el az akarat az érzelemtől sem, mely kezdettől fogva inspirálója, fűtője és irányítója volt. Egy szalmaszálnak a másikon való keresztbetételéhez kevés akarat kell, de még ennyire sem volnánk képesek, ha valamely érzelmi mozzanat erre nem ösztönözne. Ha nem volna éhség, félelem, vagy becsvágy, kivesznének akár érzéki, akár erkölcsi érzelmeink, többé egyetlen tett sem születnék ebben a világban. Az akarat akkor válik világhódító hatalmassággá, amikor logikai és érzelmi forrásai kiapadhatatlanok, s találkozásokból kultusz születik.

Mindezek nyilvánvaló dolgok, s szokás is a lelki élet egységének hangoztatásával fátyolt borítani minden önellentmondásukra. Mondják, hogy a lelki jelenségek között összefüggés van, azok együtt és nem egyenkint alkotják a lelket. Minden jóakarat s ezirányú belátás ellenére sem tekinthetjük azonban az egység elvét olyan hatalmasnak, hogy egy merőben fiktív látást lehessen a tekintélyével rendszerré avatni. Egy olyan osztályozás, ahol minden osztálytag *egyben a másik kettő is*, nem osztályozás, mégcsak nem is mesterséges, mert attól is megkívánjuk, hogy az adott *szempont szerint* tagjai különbözzenek.

Közelebb állnak látszólag az értelein, érzelem és akarat kategóriái ahhoz a módszertani formulához, amelyet *típusnak* nevezünk. Ettől ugyanis nem kívánjuk, hogy határvonalai élesen elválasszák mellérendelt fogalmaitól, elég, ha benne valamely tartalmi jegy annyira túlnyomó, hogy rajta keresztül jellegzetessé válik. Eszerint beszélünk emberfajokról, amely nem azt jelenti, hogy az európai emberben semmi sincs az ázsiaiból, hanem azt, hogy ama tulajdonságok, melyeknél fogva az európaiat európainak nevezzük, *jellemzőbbek* ránézve, mint az ázsiaira. Itt a határok összefolyhatnak, s az eg} azon típusba tartozó egyedek jellegzetes tulajdonságaikat több vagy kevesebb mértékben bírhatják, annyira, hogy némelyik egyedről el sem dönthető, hogy melyik típusra jellemző tulajdonságok dominálnak benne. Lehet, hogy az értelem, érzelem és akarat jelenség-csoportjai

végeredményben típusok, s csupán a nyelvhasználat pongyolasága révén szokhattuk meg az „osztály” elnevezést. Ennek eldöntésére azonban mélyebbre kell ásunk.

Típusalkotásnál az első és a legfontosabb dolog az, hogy a tipikus vonás *lényeges jegye* legyen annak a csoportnak, melyet éppen ezáltal választunk el a többitől. Ha például a Földön élő népeket vallásfelekezetek szerint csoportosítom, nem lényeges, tehát nem is tipikus vonásukat emelem ki, mivel ebbe a csoportba, hogy „keresztyén”, a világ összes fajtái beletartozhatnak, s e tarka képből senki kívülálló megállapítani nem fogja, hogy miáltal tartoznak egybe. De viszont e csoportok határai nem folyhatnak össze, mivel minden ember egyszerre csak az egyikbe tartozhatik; nincs olyan ember, aki egyszerre hivatalosan keresztyén is, meg pogány is lenne. Mindebből az következik, hogy ez a csoportosítás *osztályozás*, azonban nem természetes, hanem *mesterséges*, mivel a fundamentum divisionis a felosztandóknak nem belső, természetadta vonásából ered. Ha viszont a világ lakosságát fajták szerint csoportosítom, akkor valami látható és letörölhetetlen, statisztikai szempontokkal meg nem változtatható, azaz természetes és lényeges vonást emeltem ki és tettem meg a csoportosítás alapjául. Ennyiben ez a csoportbefoglalás *természetes*, azonban nem osztályozás, hanem tipizálás, mivel a faji jelleg keveredhetik s állhatnak elő vegyes típusok, amelyet az osztályozás logikai szerkezete eleve kizár. A típus tehát azzal rokon, amit fennebb *természetes felosztásnak* nevezünk, azzal a különbséggel, hogy a szétválasztó jegy lényeges ugyan, de nem kizárólagos.

Ebből a szempontból az értelem, érzelem és akarat kategóriái nem *típusok*. Nem azért, mert elválasztó jegyük *nem lényegükből* ered. Például az érzetet, érzékelést ez a felosztás az értelmi élet jelenségei közé kénytelen sorolni azon az alapon, hogy az értelmi életnek alapjait adja. Igenám, de az érzet ilyen alapon még inkább alapja az érzelmi életnek, hiszen a süketnéma megtanul érteni és beszélni akár több nyelvet is, tehát intellektusa megközelíthető idevonatkozó érzetek nélkül is, gyönyörködni viszont a hangok szépségeiben soha megtanítani nem lehet. A csaknem kizárólag öntudatlan, ösztönéletet élő rovarnak külön érzéklése van nem egy esetben az emberénél, egyes hangyafajták pl. a szagot három dimenzióban „látják”, mint mi a tárgyakat (Forel: Das Sinnenleben der Insekten, valamint: Die psychischen Fähigkeiten der Ameisen und einiger anderen Insekten), miért nem fejlesztettek ki akkor az emberénél külön szellemi életet? A példák végtelenjével lehetne bizonyítani, hogy *az érzetnek* egyáltalán *nem az intellektualitás* a lényeges vonása. Ugyanígy vagyunk az érzelmekkel is, ahol teljesen heterogén elemek kerülnek ugyanabba a csoportba a helytelenül

megválasztott felosztási alap következtében. A szeretet és a gyűlölet egyformán érzelm, ha tehát az embereket aszerint csoportosítom, hogy mennyi bennük az érzelm, akkor Krisztus és azok, akik megfeszítették, mivel ugyanúgy gyűlöltek, ahogy ő szeretett, ugyanabba az ember-típusba fognak tartozni. Az érzelmenek sem az tehát a lényege, amelynél fogva éppen érzelmenek minősített. S a leghatározottabban kitűnik ez az akarati élet vizsgálatánál is, ahol nyilvánvaló, hogy az akarat lényege az elhatározás. Nem végrehajtani nehéz valamit, hanem elhatározni, s az akarat végrehajtásának a sikere mindig az elhatározás erejétől függ. Az elhatározás pedig végeredményben autoszuggesztió, ez pedig leelemezve nem más, mint intenzív elképzelés, azaz intellektuális munka. Ez a magunkbaszuggestált tudattartalom aztán áthatja érzelmeinket s ez képesít bennünket arra, hogy akarni tudjunk. Kiderül tehát, hogy az akaratnak nem az a lényege, amelyet általában akaratnak hívunk, hanem helyett értelmi és érzelmi elemek.

A második fontos dolog, amit a típusról tudnunk kell az, hogy a típushoz tartozó egyedekben *a tipikus vonás több vagy kevesebb mértékben fordul elő*, mert ha minden egyed egyenlő mértékben bírná az illető jellemző vonást, akkor nem lenne átmenet egyik típusból a másikba, s ezzel a típus *osztállyá* válnék. Ez a jellemző dolog tehát olyasvalami, ami elasztikus, azaz a zérustól felfelé fokozható, mondhatnók, hogy a végtelenségig, hiszen olyan egyed, amely még tipikusabb ne lehetne, a valóságban nincs. A tiszta típus végeredményben *idea*, amely száz százalékban soha meg nem valósul. Vájjon idea-e bármelyik lelki jelenség, amikor bármelyiknek a túlzása a többi rovására, vagy csökkentsége a többi előnyére már kóros tünet s nem mérlegelhető normális jelenségekként? Akinél az érzékelés annyira túlzott, hogy a többi lelki jelenségeken uralkodni képes, az hyperaesthesiában szenved, akinél egyéb jelenségek túlsúlya következtében az akarat csökkent, az abuliában. Ezzel szemben a néger annál is jobb néger, minél kevesebb benne az európai vagy az eszkimó s minél több a néger. Nincs túlságos néger, valamint nincs olyan sem, akinél a négerség hiánya bármiféle kóros állapotot jelentene. A lélekben mindennek megvan a maga szigorú mértéke: azon innen és azon túl nincsen lelki élet.

Nem tévesztendő össze az itt elmondottak azzal a tény-nyel, hogy a lelki jelenségeknek is van kvantitásuk, hiszen az érzelm vagy az akarat sohasem egyformán intenzív, hanem hullámzik, akár egy individuumon belül, akár úgy, hogy az egyik ember a másikhoz viszonyítva jellemző módon értelmi, érzelmi vagy akarati tény. E kérdést most nem fejthetjük ki teljes részletességgel, mivel vannak egyszerű és összetett lelki jelenségek, amelyekről alább szólunk, s ismer-

iuket most nélkülözhetjük. Azonban itt kell rámutatnunk arra, hogy az ilyen túlnyomóság rendszerint látszólagos. A látszólag hideg tudósok, kiknél az értelem mindenek fölött uralkodik, rendszerint igen mély érzelmi életet élnek, ha más iránt nem, a témájuk vagy az egyetemes kultúra iránt éreznek olyan szeretetet és felelősséget, melynek mélységéről és hatalmáról egy ömlengő troubadournak sincs fogalma. Nem érzem, hanem *temperamentum* dolga az, hogy ki mennyire *látszik* érzékeny vagy érzéketlen lénynek, s egészen természetes, hogy egy komoly szellemi munka révén fegyelemhez szokott léleknek nem lehetnek hisztériás kitörései még akkor sem, ha gyengébb intellektus mellett erre hajlamos is volna. Vagy a rettenhetetlen akarató emberek, akik részvétleneknek vagy kegyetleneknek látszanak, nincsenek-e elteve az erkölcsi törvény szeretetétől, amikor a jellemzilárdságot mindenek fölött értékelik s nem engedik meg maguknak azt a kényelmet, hogy azt elfeledve vezettessenek? Ne feledjük, hogy a lélek nívója mindenirányú, s egy komoly elmében nem dominálhatnak gyerekes érzelmek, vagy egy mélyérzésű ember lelkében hibrid gondolatok. Az, aki „okos” ember minden érzelmi vagy akarati képesség nélkül, legfeljebb ügyes önadminisztrátor, de végeredményben korlátolt és semmivel sincs több értelme, mint amennyi érzelme és akarata. Aki azzal tüntet, hogy az érzelmek mellett az akarat és az értelem nem fontos s ez utóbbiakal valóban nem is rendelkezik, annak érzelmei is útszéliek, mert ítélőképesség hiányában egyformán íóg szeretni jót és rosszat, akarat hiányában egyszerre lesz hü és hütelen. Éppen egyik döntő bizonyítékunk amellet, hogy a Kant-Tetens féle lelki jelenségcsoportok nem típusok az, hogy *a lélekben egyik jelenség maga alán vonja a másikat*, minél nívósabb az egyik, annál magasabb színvonalú a másik. Akinek emelkedett gondolatai vannak, annak emelkedettek az érzelmei és csiszolt az akarata is, s akinél csak az egyik is fogyatékos, hiánya van a másik kettőnek is, akár látható, akár ügyesen el van takarva. Legfeljebb a kifejezési és megnyilvánulási mód tekintetében tűnik fel egyik ember intellektuálisnak vagy emocionálisnak, mint ahogy egyformán költő a lírikus és az epikus is, csak a világba való kiáramlás módja és menete más.

De nem is ez a fontos, hiszen azt kutatjuk, hogy az értelem maga típus-e az érzelemmel szemben, vagy az akarat az értelemmel és érzelemmel szemben, nem pedig azt, hogy ezek kapcsolataiból származhatik-e típus. Fontosabb a harmadik tudnivaló, hogy most már végkép tisztázódjék ez a sokfelé elágazó kérdés, és ez az, hogy *a típusban a tipikus tulajdonságokon felüli vonások nem a többi típusokból vannak véve, mintegy kiegészítésképpen és pótlásképpen, hanem ezek a vonások egyetemesek*, ami azt jelenti, hogy ha csak ezek

volnának, nem keletkeztek volna típusok. Ha egy négerből leszámítjuk mindazt, ami négerré teszi, ha kevert egyed, akkor azt is, ami benne más rasszra jellemző, akkor megmarad egy faji jelleg nélküli egyetemes ember mindazokkal a vonásokkal, melyek a Föld minden lakójában megtalálhatók. Lesznek testrészei, élni fog, stb., minden speciális tulajdonság nélkül. Ez az egyetemes vonás minden egyesben benne van, ezáltal ember, a tipikus tulajdonságok erre, mint kiegészítendőre rakódnak. Így vagyunk-e vájjon az értelmi, érzelmi és akarati jelenségek típusaival is? Van a lelki jelenségeknek valamely egyetemes osztálya, melyet az értelem, érzelem és akarat sajátosságai csak több-kevesebb mértékben színeznék? Sajnos ezután hiába kutatunk. Kant rájön, hogy vannak a léleknek a priori kategóriái, Bergson is felfedezni véli ezt a lelki öselemet a „tartam”-ban (durée), Freud és iskolája is feltételez egy olyan lelki őstalajt, amelyből minden más jelenség sarjad, ez az öntudatnak tudatalatti része, az „Es”, szemben az „Ich”-hel. Ilyenféle a R. Semon mnéméje, amit azonban ő nagyon helyesen „erhaltendes Prinzip”-nek nevez, jelezve, hogy ez feltétele, nem pedig megnyilatkozási módja a léleknek. Valóban ez és az ehhez hasonlók *nem jelenségek*, hanem formák, készségek, diszpozíciók, azaz *megelőzői* a jelenségeknek, kutatásukra tehát nem vállalkozhatunk akkor, amidőn csupán a lelki jelenségek, tehát a lélek *élményeinek* osztályozása a feladatunk. Amikor pl. a számtani műveleteket osztályozzuk, nem iktathatjuk emez osztályok közé magát a számot, mint minden műveletnek az előfeltételét. Mi marad meg már most lelki „jelenségének”, ha leszűrjük róla mindazt, ami értelem, érzelem és akarat? Hiszen e három jelenségcsoport a léleknek *tartalmai*, ezektől megfosztva a lelket, többé semmiféle jelenségről nem beszélhetünk. Nem úgy, mint az embernél, ahol az ilyen tartalmi jegyek, mint: gerinces, melegvérű, eszes, stb. minden faji vonást elvonatkoztatva is megmaradnak, mivel nem specifikumai egyetlen fajnak sem.

A lelki tartalmaknak egyetlen ilyen átfogó, egyetemes tulajdonsága lenne s ez az, hogy mindig az „én”-hez kapcsolódnak s ezért mindig egyéniek. Csakhogy ez két szempontból nem olyan alaptulajdonság, melyből más tulajdonságokkal keveredve típusok keletkezhetnének. Először azért nem, mert ez nem a *lelki tartalomnak* a sajátosága, hanem magának a léleknek. Ez a tény egyszerűen a lelki jelenség eredetének egy körülménye, mint minden jelenségnek, amely valamely forrásból származik. Ha én a fénysugarakat osztályozom, akkor ennek alapja a fénysugár természete, hatása és színe lesz, nem a fényforrás, amely megint egészen más, mint maga a fény. Ha én a színeket osztályozom, akkor ettől függetlenek

tesznek a színes *tárgyak*, jóllehet színes tárgy nélkül nem lehet szín. Másodszor azért nem, mert a lelki jelenségeknek az éhez való kapcsolódása is *már élmény*, azaz lelki tartalom, semmivel sem más, mint az, hogy pl. hideget érzek, vagy hangot hallok. Nem lehet tehát genus, amikor egyben species is. Mindenféleképpen oda vezet a vizsgálódás, hogy a lelki tartalmak e hármas felosztása sem nem osztályozás, sem nem tipizálás, mivel nélkülözi e kétféle eljárás logikai feltételeit.

Mi tehát akkor? Hiszen nyilvánvaló, hogy lelki életünknek ezek a legszembetűnőbb, legvalóságosabb élményei, s szinte csodálkoznunk kell azon, hogy e hármas felosztásra olyan későn jött rá a világ. Még a nagy Kant sem fedezi fel az érzelmeket, mint külön jelenségcsoportot, Tetensnek kellett jönni, hogy az érzelmeket a többi lelki jelenségek közé szervesen beiktassa. S mégis úgy van, hogy ezek a legszembetűnőbb megnyilvánulások vetik a legkevesebb fényt a lélek igazi belső valóságára. Osztoznunk kell Aristoteles metafizikájának amaz alapvető megállapításában, hogy a létező dolgok formából és materiából vannak, s hogy a matéria mulandó és változékony, a forma viszont örökkévaló. S ha ez így van, akkor a létezők legvégső alapjait *tudományosan* nem a materiában, hanem a formában fogjuk keresni. Egészen természetes, hogy a gyermek az eléje tett tárgyakat színeik alapján fogja osztályozni, s a legkülönfélébb alakú és rendeltetésű dolgok között is belső rokonságot lát, mert mind a kettő piros. A költőnek teljesen igaza van, amikor egy virágos rétet színe, zamata és illata szerint értékeli s ugyanúgy lelkesedik egy hasznos és egy haszontalan, egyszikű vagy kétszikű növényért, mihelyt annak színében érzi megelevenedni. De a tudomány hidegebb világában a mikroszkóp dönt és nem a hangulat. Valóság szerint a dolgoknak nem mindig a lényege látható, nincs mit csodálkoznunk azon, ha a szembetűnő, a leginkább érzékelhető az elsőség, s a lényegnek ítéletnapig várnia kell, míg a kutató értelem ajtót nyit rája. A tudomány, a kutatás joga, hogy szembekerülhet a látszattal, s míg a nézőtér közönségét hatalmas jelenetek ragadják magukkal, addig a rendező mindent átfogó értelme előtt nem lehet semmi illúzió. A mai felosztás a lélekben azt ragadja meg, ami a legközvetlenebbül adódik: a lelki tartalmakat, összekeverve elemibb és összetettebb jelenségeket, pusztán *hangulati rokonságuk* szerint, nem pedig a változatlan formát, melyet a változó tartalmak csupán kitöltenek. Nem osztályozás, hanem egyszerű *fenomenológiai leírás* a mostani felosztás, felsorolva mindazt, amit az ember magában közvetlenül érez; tájkép, ahol kimagasló csúcsok láthatók, s nem a hegyek geológiai rétegződése.

Szinte különös, hogy manapság, amikor a lélektani kutatásnak annyi új ága keletkezett s termett igen értékes gyümölcsöket, a lelki jelenségek osztályozásának nagy heurisztikus szerepét nem méltatják kellő figyelemre. Pedig az összehordott anyag, a rengeteg részletmegfigyelés, sokféle elmélet és szempont nyilván léphetett volna fel itt is igényekkel s megkísérelhetette volna a lelki jelenségek olyan átrendezését, mely e haladó tudomány újabb szempontjaival is gazdagodott. Az osztályozás, mint minden rendszer, nem külső csín, amely lényegbevágóbb dolgok mellett elhanyagolható, hanem a tudományos kutatásnak olyan eszköze, mint a kard és a csákány, mellyel utat törünk a sötét bozótban. A rendszer, épen azért, mert rendszer, önmagából következik s így külső tévedések által félre nem vezethető, hanem csakis immanens törvényszerűségei szerint kormányozható. A fundamentum divisionis, azaz a *lényeges jegy*, melynek keresésére az osztályozás rákényszerít, a valóság legmélyét tárja fel előttünk, tehát az osztályozás már önmagában is *ismeret*, mégpedig nélkülözhetetlen ismeret a vizsgált tárgy szempontjából. Ez az ismeret mindenek fölött való, mert minden más ismeret belőle következik; sokszor elég maga a lényeg meglátása, s a többi minden empirikus munka nélkül levezethető belőle. Ha másért nem, már azért is fontos az osztályozás, mert művelete rávezet a dolgok mélyének vizsgálatára.

Pauler Ákos tíz esztendővel ezelőtt egyik egyetemi előadásában felhívta hallgatói figyelmét *Aristoteles* lélektani felosztására, melynek sorsát Aristoteles szavaival jellemezte: a világ már sokszor felfedezte az igazságot, de aztán ismét elfelejtette. Mintha a nagy filozófus előre látta volna eszméi jövőjét. Azóta mindössze Pauler méltatta figyelemre ezt a felosztást, s felcsillan Mitrovics Gyula Neveléstudományának 271. lapján is, jóllehet nem azzal a szándékkal, hogy az összes lelki jelenségeket eme szempontok köré csoportosítsuk. Félig-meddig ez a tény vezetett arra, hogy szerény gondolataimat éppen emez Emlékkönyv számára foglaljam írásba.

Aristotelest az az egyedül lehetséges szempont vezette felosztásában (érzéklés, törekvés, gondolkodás), hogy a lélek mint minden létező három funkciót végez: hatást fejt ki a rajta kívül eső világra, reagál az őt bárhonnan ért hatásokra, s végül önmagában létezik, amely lét önmagában bírja az érvényét. Mint orvos nagyon jól tudta, hogy a lelket mint élő valóságot kell tekinteni, ha róla pozitív ismeretet akarok szerezni, hiszen úgy él, úgy tevékenykedik, mint minden más élő dolog. Akár különálló substantia a lélek — itt már túl megvünk Aristotelesen —, akár a test szekréciója, tehát

keletkezésében és elmúlásában is függvény, jelenségcsoport, amelynek nincsen a testtől független individualitása, semmi képein sem tekinthető másnak, mint amely *tevékenykedik*, akár önállóan, akár a fiziológiai lét folyamányaképen. Ma, amikor a lélektan *az egész embert* igyekszik megfogni s nem részletjelenségeket, hanem individuumot, egyéniséget, jellemet kutat benne, amikor az egzisztenciafilozófia nehezen bár, de kivívja magának azt a jogot, hogy minden szaktudomány fölött a legegységesebb kategóriával, *a lét kérdéseivel* foglalkozzék, akkor itt van az ideje annak, hogy az emberi lelket ne abból rakjuk össze, amiből nincs, hanem abból, amiből minden megnyilvánulása, jelensége és tartalma megérthető, azaz *a létét jelentő alapfunkcióiból*.

Emez alapfunkciók tehát először a lélekből kifele irányulnak s hatnak egyéb létezőkre, így rájuk az a legjellemzőbb, hogy *centrifugálisak*. Másodsor a lélek azáltal létezik, hogy hatásokat fog fel, befogadja vagy visszaveri, de ezekre mindenképp reagál, életmegnyilvánulásának ez az iránya tehát *centripetális*. Végül őrzi individualitását, magából indul ki és magába tér vissza, mint ahogy egy kődarab mindentől eltekintve magában is kő, ennyiben tehát életfunkciója *centrális*. Első pillantásra e hármas felosztás megfelel az akarat, érzelm és az értelem kategóriáinak, hogy azonban ez az azonosítás mennyire felületes lenne, a továbbiakból nyilván ki fog tűnni. Röviden most csak annyit, hogy 1. a hagyományos felosztás egyes osztályai szét fognak töredezni s lesz olyan, amelyikből a mi osztályaink valamennyijébe jutni fog. Pauler még megelégedett azzal, hogy az osztályokat meghagyta, csupán behelyettesítette, mi ellenben az osztályokat is átcsoportosítjuk. 2. Az eddigi felosztás szerint az egyes osztályok mellérendeltek voltak, a mi osztályaink között fokozatok lesznek. 3. A hagyományos lélektan nagyon sok lelki jelenséggel nem számol, mi viszont az élet egyetemességét tartván mindenütt szem előtt, ezeknek is helyet kell biztosítanunk a lelki jelenségek rendszerében. Annyival is inkább meg kell ezt tennünk, mivel ezeket a jelenségeket az újabb irányok hovatovább felismerik, sőt bizonyos -izmussal ellátva önálló iránnyá dagasztják. Ezek egyoldalúsága ellen csakis úgy védekezhetünk, ha egy átfogó rendszerben meghatározott helyet szabunk ki a számukra. 4. A mi csoportosításunk nem a lelki tartalmak szubjektív jellege és hangulati színezete szerint, hanem *funkciók* és ezek *iránya* szerint történik. Azonfelül a lelki szerkezetnek nemcsak egyirányú, hanem többirányú keresztmetszetét igyekszünk adni.

1. Az idegrendszerrel bíró élő szervezetnek legelső és legalapvetőbb tulajdonsága az, hogy *érez*. Akár kívülről, akár belülről a saját szervezetéből éri valamilyen hatás, arra oly módon képes reagálni, hogy abban egész valójával *rész-*

vez. Az élettelen tárgy is reagál az egyes hatásokra, a kő összetörik, az érc hangot ad, megolvad stb., azonban ezt a közvetlen változást semmiféle szekunder jelenség nem kíséri. A lelkes lényeknél ellenben mindenféle hatást valamilyen *tudomásulvétel* követ, amely korántsem fogalmi, hanem egész lényét érintő közvetlen észlelet. A hagyományos lélektani terminológia érzet, érzéki érzelm stb. névvel jelöli ezt az elemi lelki tartalmat, amely szerintünk alapja és megindítója az egész lelki, tehát érzelmi és akarati életnek is. Iránya *centripetális*, mert sohasem az érzékelő központból, hanem azon kívülről indul el. A lelki funkciók emez első csoportjába tartozik mindenféle érzékelés, beleértve a szemléletet is. Idetartozik mások jó- vagy rosszindulatának a megérezése, helyzetérzék akár topográfiailag, akár a társadalomban, akár a világmindenségben. A félelem, csodálat, meglepődés, mind olyan lelki tartalmak, amelyet a külső világot jelzik a számomra, arról értesítenek, amely a rajtam kívülálló valóságban *énrám vonatkoztatva* végbemegy. A legelemibbtől a legösszetettebb lelki jelenségekig valamennyit megtalálhatjuk e külső világot felfogó aktusok között.

2. A lelki jelenségek másik csoportja ezzel ellentétes irányú: nem a világot jelzi a számomra, hanem a világ számára jelzi, hogy én vagyok. Kezdődik az affektív tónussal, amely bár utána következik az érzőképeségnek s annak meglétét, mint minden, ez is feltételezi, mégis azzal egyenlő mértékben alapozza meg az egész lelki életet. Belőle sarjad ki a vágy, akárcsak az érzékelt dolgok káoszából a szemlélet, aztán jön a törekvés és mindenféle ösztön, amely a gyermeket sírásra, követelőzésre, mozgásra, számára a világban való hely kivívására ösztökéli. Ezeknek a lelki aktusoknak az iránya *centrifugális* s mindig valami protuberancia, hatás és provokáció. Idetartozik mindenféle cselekvés, az akarat, a tettekészség, a harag, az indulatoknak az a része, amely támadásba megy át a részemről. Az aktivitás, kitartás, bele nem nyugvás valamibe s mindenek fölött a befolyásolhatatlanság. Eme készségeken múlik, látjuk, akárhány embernek egész karaktere, sikere és egzisztenciája, s a Kant-Tetens féle felosztásban legfeljebb az „akarat” cím alatt hallhattunk róla, anélkül, hogy lényegük világosan állana előttünk.

3. A lelki jelenségek harmadik csoportjánál a lényeg sem a hatások felfogása és tudomásulvétele, sem hatások kilövetése a külső világra, hanem az önmagam világának az érzete, amely bennem keletkezik és énfelém tart. Eme funkciók iránya *centrális*. Ilyen ama képességem, hogy minden külső hatástól függetlenül láthatok, hallhatok, érezhetek, azaz képzeteim keletkezhetnek. Vigyázzunk: képességről

beszélünk és nem magáról a képzetről mint tudattartalomról, amely megint másnemű alkotása a léleknek: Ilyen az emlékezőképesség, asszociáció, fogalomalkotás és mindenféle gondolkodási művelet, amennyiben nem több merő asszociációnál. (A gondolkodás egyéb elemei más kategóriákba fognak tartozni.) Ilyen a képzelet, elvonás, amelyet kizárólag önmagamból, az önmagam számára teremtek. Idetartozik valamennyi autopatikus érzélem, mint amilyen az önérzet, felelősségtudat, lelkiismeret, továbbá a hit és az ihletettség, a belső, gondolati alkotás ösztöne és képessége. Idetartozik az a lelki aktus, amely Aristoteles szerint az Első Mozgató uralkodó tevékenysége, vagyis az önmagfának a *gondolása*. Ebből származik az önismeret, ösztöneink tudatosítása, általában az önmagunkkal való tisztábanlevés képessége. Ilyen a valamivel való eltelni tudás, szeretettel, gondolattal, ideákkal vagy életcélokkal való telítettség, a lelki gazdagodás ösztöne s élménye.

Eme vázlatos felsorolásból két dolog nyilvánvaló, először az, hogy e három kategória egymással *analógiát* mutat. Ezt több irányban felfedezhetjük. 1. Alapvető képességeken kezdődnek s onnan haladnak a magasabbrendűek felé. Az érzékelőképességtől a valóságérzékig, az affektív tónustól a tettekkészségig, a képzetalkotástól a lelki gazdagodás képességéig *fokozatok* vannak. 2. E fokozatok onnan származnak, hogy az alant álló készségek, bármelyik kategóriának is az alapjai, egyben fundamentumai a többinek, tehát az egész lelki életnek is. (A mostani felosztásban mindössze a képzetről állítatik ez.) Minél feljebb haladunk azonban, annál inkább önállósulnak az egyes kategóriák s alkalmasakká válnak arra, hogy egy-egy emberi individuumot jellemezzenek. Lehet valakinek a legnagyobb valóságérzéke anélkül, hogy önmagát ismerné, vagy bármit is meg tudna valósítani. Lehet valaki a testetöltött cselekvés anélkül, hogy a világgal számot tudna vetni, vagy cselekedeteiben lelkiismeret vezetné. S végül élheti le valaki az életét szent áhítatban, önmaga gazdagodásán szemlélődve anélkül, hogy észrevenné: gúnyolják-e vagy becsülik érte, vagy hogy elmondhatná: cselekedtem is, nemcsak tétlenkedtem. E csoportokon belül tehát az avatja valamelyik készséget felsőbbrendűvé, hogy *jellembeli* tulajdonságot jelent, szemben az alantállókkal, melyek egyetemesek, *így most már lehetséges az egyes embereket típusokba osztanunk, mert mindenkiben lesz egyetemes s ugyanakkor egyéni vonás*. 3. E csoportok egymáshoz viszonyítva is lépcsőzetesek, mivel első a centripetális irányú *érzékelés*, ez tesz lehetővé mindenféle lelki életet. Második a centrifugális irányú *törekvés*, amely az elsőt feltételezi, de ugyanúgy alapja az egész léleknek, s mindkettőre épül a centrális irányú

képzet- és fogalomalkotás, mely magasabb fokon, de szintén alapvető. E fokozatosság alapja ugyanaz mint az előbbinél, azaz haladás az általánostól az individuális, megkötöttől az önálló felé. Mert amíg a centripetális lelki aktusok célja az, hogy a világtól való függésünk tudomásunkra jusson, a centrifugálisoké pedig az, hogy a világfolyamatba képesek legyünk bekapcsolódni, addig a centrális lelki képesség célja és értelme az, hogy mindentől felszabadulva önállókká váljunk. Ez az út megfelel annak a fejlődésmenetnek, amely a világban mindenütt tapasztalható, s így felosztásunk egyetemes törvényszerűségben kell, hogy gyökerezzen. A másik dolog pedig az, hogy mindenütt készségről, képességről, aktusról beszéltünk, nem pedig jelenségekről és tartalmakról, melyekről kimutattuk, hogy osztályozás és típusalkotás alanyaivá nem tehetők. Ezek, mint látni fogjuk, másnemű felosztás síkjába esnek. Ha most már azt kutatjuk, hogy miáltal különbözik a lelki *tartalom* az itt nagyjából nem is felsorolt, hanem jellemzett *képességektől*, akkor azt találjuk, hogy e készségek *állandóak*, a lelki tartalmak viszont *változók*. Ezzel a különbséggel függ össze az is, hogy emez állandó vonások potenciális természetűek, kis igazítással mondhatnók, hogy diszpozíciók, míg a lelki tartalmak aktualitások. A diszpozíció állandó sajátosság, melynek léte nem függ attól, hogy akcióban van-e vagy sem, a lelki tartalom viszont csakis akkor jelentkezik, amikor valamely képesség akcióba lép. Mondhatjuk, hogy nem egyéb, mint a számunkra való jelzése annak, hogy valamely diszpozíciónk aktualizálódott. *Tudomásulvétel* tehát, amely ilyen formában függvénye annak, amit közöl, vagy miután a történés megindítója és észlelője egyaránt az *én*, a lelki tartalom végeredményben nem egyéb, mint az önmagam jelentkezése önmagam előtt. Így természetes, hogy örökké változik, hiszen leírhatatlan azoknak a lelki aktusoknak a száma, melyek bennem percenkint végbemennek. Gondoljuk el, hogy egy kődarabnak, mely jóval kevesebbféle tényben nyilvánul meg, mint az ember, tudata volna, melyben minden belső rezdülése, vagy külső hatása jelentkeznék és számontartatnék, volna-e egy másodperc, amely e tudatban ugyanúgy telnék el, mint az előző? Az atomok mozgása, kibocsátott energia, felvett hő- és fényhatások, ráható kozmikus sugarak kiszámíthatatlan kereszteződései stb. olyan változatosságát idéznék elő a kődarab élményeinek, melyek között semmi összefüggést, vagy eligazító szempontot soha nem találna, ha nem volnának *változatlan* tulajdonságai is, melyekkel megmérhetné a változókat. Ugyanígy az emberi tudattartalmak is, bármennyire hiányosan adnak hírt még a bennem végbemenő fiziológiai folyamatokról is, soha a lélek magát mihez tartani nem tudná, ha azok a történések, amelyeknek színtere

vagyok, rendszerbe nem tartoznának. Ezt a rendszert a lélek változatlan tulajdonságai adják, az imént három csoportba osztott alapfunkciók, (mégsem diszpozíciók tehát!) s ezekhez kapcsolódnak a lelki tartalmak mint változó tulajdonságok. Terminus technicus-szal élve: a háromirányú alapfunkciók a léleknek *attribútumai*, a tudattartalmak pedig *kvalitásai*.

A lélekben tapasztalható valóságok eme két főosztályával azonban még nem merítettük ki a lelki élet valamennyi tényét. Ha megvizsgáljuk például a gondolkodást, akkor azt találjuk, hogy abban nem csupán a világtól függetlenül akaró centrális alapfunkció, mint lelki attribútum, továbbá bizonyos képzetanyag mint lelki kvalitás vesz részt, hanem annak jórészt bizonyos *vonatkoztató aktusok* teszik. Kari Bühler, aki a Külpe által megalapított würzburgi iskola módszerével beható vizsgálat alá vette a gondolkodást, megállapította, hogy abban az eddigieken kívül háromféle funkció vesz még részt. Először az u. n. *szabálytudat* (Regelbewusstsein), ami abban áll, hogy gondolkodásunknak az útját előre látjuk, ezért magunkra örökösen figyelünk s képzeleteink felmerülését ellenőrizzük, s miközben például számolunk, állandóan a szabályra gondolunk, amely gondolkodásunk menetét irányítja. Másodsor a *viszonyok tudata*, mely képesít bennünket arra, hogy összehasonlítsunk, állandóan tudjuk, hogy mi több, mi kevesebb, milyen dolgok állanak egymással kapcsolatban, milyen tudattartalmak feltételezik egymást stb. Harmadszor az u. n. *vélés*, amely állandóan sejteti velünk a még meg nem lévő eredményt, állandó utalást tartalmaz az elérendő megoldás felé. Van tehát a lélekben még valami, ami felüláll az eddigieken s így külön vizsgálnunk kell annnyival is inkább, mert úgy látszik, hogy lényeges és uralkodó vonás. Közelebről tekintve kiderül, hogy lényege bizonyos *determinálódás*, amely megszab, irányít, utat jelez az egész lelki életben. Eddig a kutatók csak a gondolkodás folyamatában mutatkozó determináló tendenciát (N. Ach kifejezése) tárták fel részletesebben, ellenben egészen bizonyos, hogy az jellemző az egész lelki életre. Ach szerint ezek az állandó tendenciák teleológiai rendeznek és irányítanak, ez teszi lehetővé azt, hogy egész cselekménysort vagyok képes végrehajtani reggeltől estig anélkül, hogy minden lépésemnek a célján külön gondolkoznom kellene. Ebből a determináló tendenciából erednek nézetünk szerint az u. n. ideomotórius mozgások, amikor a legkomplikáltabb mozgásokat hajthatom végre anélkül, hogy minden részéhez külön akarati impulzus lenne szükséges, ilyen az írás, a zenélés, amikor ezer betűt leírhatok, vagy ezer hangot leüthetek anélkül, hogy mindegyiket külön el kellene határoznom. Eme tendencia műve az *egyéniesség*, amikor is minden tettem, gondolatom vagy

alkotásom énreám vall, amikor egy szó vagy egy mozdulat is láthatólag belőlem következik és engem jellemez. Ez csakis úgy lehetséges, hogy folytonos tendencia uralkodik bennem, amely egységgé forraszt és megszab olyannak, mint amilyen vagyok.

Hova tegyük ezt a különös lelki tény, amelynek a lelki jelenségek közé való beiktatására eddig senki nem gondolt és nem is gondolhatott, pláne Kant és Tetens korában? Ha a lényegét szemügyre vesszük, akkor úgy találjuk, hogy vég-eredményben törekvés arra, hogy a lélek tényei szét ne hulljanak, hanem egységet alkossanak. Ezzel akarja a lélek biztosítani azt, hogy *ön maga maradjon*, gazdája önön jelenségeinek. Ez pedig nem más, mint amit minden öntevékeny létezőben felfedezhetünk s tudományos műszóval *conatus*-nak nevezünk. Az aranyak vannak változatlan és változó tulajdonságai, azaz attribútumai és kvalitásai, előző az a mód, ahogyan az egyes hatásokra más elemektől eltérően minden körülmények között reagál s ez minden esetben rá, az aranyra lesz jellemző, akár fagyasztják, akár megolvasztják, utóbbi a halmazállapota, hőfoka, alakja stb. De ezenfelül tény az is, hogy ezeket a tulajdonságait minden áron védelmezni törekszik, nem lehet kézzel összelapítani, vagy egy lehelettel megolvasztani. Ellenáll a tűznek s még cseppfolyós és gázállapotában is arany marad. A *conatus* tehát minden szubsztanciának lényeges vonása, s erre ismerünk rá lelki téren a determináló tendenciában. Amelyik lélekben ez a tendencia csökkent vagy kiveszett, schizophréniás tüneteket mutat, azaz a lélek szétesett és magáról való tudata homályos. Hogy ez a jelenség mennyire szervesen illeszkedik bele rendszerezésünkbe, még jobban kitűnik, ha a determináló tendencia egyik fontos megnyilvánulását, a *világnézetet* vesszük vizsgálat alá. A világnézet ugyanis nem más, mint olyan egységes lelki magatartás, melyen minden sajátos módon színeződik, benne tehát a lélek egysége jut kifejezésre. Ha mármost elfogadjuk K. Jaspers felosztását az egyes világnézeti típusokról (*Psychologie der Weltanschauung*), akkor azt találjuk, hogy lényegük az általunk attribútumoknak minősített hármassal megnyilvánulási mód valamelyikének a kiemelése azzal a tendenciával, hogy az egész lelki életben uralkodóvá válják. Jaspers szerint a világnézet attól függ, hogy az ember milyen magatartást tanúsít a világgal szemben, s ennek háromféle típusát különbözteti meg. 1. Van olyan típus, amelyiket az objektív világ érdekli s afelé fordul. Az ilyen embertípusnak a lelke nyilván a valóság befogadására van berendezve, s uralkodó tendenciája sem az, hogy magát a valóra ráerőszakolja valamilyen expanzív ösztönzés következtében, sem az, hogy egész életén át teóriákkal és ön-

maga szemlélésével bíbelődjék. Itt az ember és a világ viszonya, az egymásra való hatás iránya centripetális. 2. A második típusra az enthüziasztikus magatartás a jellemző, az ilyen embert a lelkesedés vezeti és a végtelenség felé törekszik. Ez a magatartás nyilván centrifugális. 3. S végül van az önreflektáló típus, amely elsősorban önmagával foglalkozik. Természetes, hogy itt a lelki irány centrális. Érdekes volna a további párhuzam, mivel Jaspers mindhárom főtípuson belül három altípust különböztet meg, s azok valamennyije is megfelel a pszichikai létezés hármas irányának. A Jaspers sorrendjét megváltoztatva, csupán példaképpen említjük fel az első főtípus alosztályait: 1. misztikus magatartás, amikor az egyén és a tárgyas világ összeolvad, (centripetális). 2. Aktív magatartás, amiben fő a cselekvés, (centrifugális). 3. Kontemplatív magatartás, amikor az embert a tárgyi világ a szemlélődés céljából érdekli, (centrális).

Mit jelent egy egészen másszerű elgondolásnak a miénkkel való emez egyezése? Azt, hogy a lélek egységesítésére való törekvés, mint amilyen a világnézet alkotásának ösztöne, összefügg a lélek attribútumaival. Másképpen egységesítés nem képzelhető el, mint a léleknek valamelyik immanens elve alapján, éppen azon keresztül, amelyik túlsúlyban van. Ezáltal a determináló tendencia valóban ősprincipium s célja a lelki sajátságok fölött való olyan örködés, amely az attribútumokat egyetemesítés által igyekszik erősíteni. S jelenti azt is, hogy a determináló tendencia valóban conatus, mivel említettük, hogy a lélek attribútuma magasabb fokon *egyéniiség*; íme ikertestvérének, a *világnézetnek* vele való rokonsága épp a conatus vizsgálata alapján vált nyilvánvalóvá azon az alapon, hogy mindkettő a három attribútum valamelyikének a kiemelése. A determináló tendencia útja nem is lehet más, mint az, hogy minden lehető összefüggésre reflektorfényvel világítson rá s ezzel a lelki élet megmaradását egysége által dokumentálja.

Azonban még ezzel sem merítettük ki ama lelki tények sorát, melyeknek a nagy lelki összefüggésbe mint rendszerbe és szerves egészbe bele kell tartozniok. Visszatérve az arany hasonlatához, az sem mellékes a létező dolgok sorsára nézve, hogy megnyilvánulásuk és önmagukhoz való ragaszkodásuk mennyire intenzív. Különbségnek kell lenni az arany s mondjuk egy fadarab között abban a tekintetben is, hogy milyen erővel nyilvánulnak meg, hiszen a fából egy erdőre valót meg lehet semmisíteni egy gyertyalánggal, az aranynak edig még egy külső tulajdonsága, mondjuk a színe is letörölhetetlen. A létező dolgokban levő amaz erőfokot, mellyel tulajdonságaik megmaradását biztosítják, hatásukat a környező világra kifejtik, nevezzük a szubsztancia kapacitásának.

Nyilván az emberi lelkek között is kell lenni különbségeknek abban a tekintetben, hogy a külső világot milyen mértékben képesek magukba fogadni, hogy kiáramlásuk a dolgok felé mennyire átütő, hogy önmaguk belső függetlensége milyen bizonyosságú. Az is feltétlenül kapacitás dolga, hogy a lelki tartalmak kellő élességűek-e, világítanak-e úgy, hogy azon keresztül magamat és világomat minden rezdülésében felfoghatom, vagy csak pislákolnak s finomabb rezzenésekről nem hoznak hírt? S a bennem uralkodó egységelv, az a tendencia, hogy lelki aktusaim logikusan és szabály szerint haladjanak is kell, hogy a kapacitás bizonyos mértékével működjék, különben a logikus és logikátlan, jellemes és jellemtelen, hatalmas és jelentéktelen ember között nem lenne különbség. A kapacitás éppen úgy, mint a *conatus* valamennyi lelki tényre kiható, azt meghatározó tulajdonság, két teljesen azonos lelki szerkezetet is egymás ellentétévé képes tenni a kapacitásnak valahol mutatkozó kisebb vagy nagyobb mértéke. A jellemre, képességre, egyéniségre nézve mindenkép döntő fontosságú, hogy valamely lelki mozdulás milyen erejű, s a lélek belső dinamikája milyen elosztású.

A lelki életnek ilyen szempontból való áttekintése világosan mutatja, hogy benne mindazok a vonások felfedezhetők, amelyek a *szubsztanciára* jellemzők. Az a dolog, amely áll egy leelemezhetetlen és megismerhetetlen belső lényegből (a lelki életben ez az „én”), vagyis *formából* melyet *attribútumai, kvalitásai, conatusa* és *kapacitása* tölt meg és tesz láthatóvá, az a dolog nem más, mint szubsztancia. Világnézeti kérdésekben most nem vitatkozhatunk, de megjegyezzük, hogy ez az állítás nem cáfolható meg a monizmus által sem, amely nem tartván különlényegűnek a testet és a lelket, idegenkedik attól, hogy a lélek szubsztanciának neveztesse. Ez az idegenkedés itt alaptalan, mivel a megállapításokon az sem változtat, ha a lelket a test, illetőleg az idegrendszer kisugárzásának tartanok. A test ugyanis feltétlenül szubsztancia, ha tehát a lélek ennek vetülete, megnyilvánulásának törvényszerűségei azonosak az egész organizmus működésének törvényszerűségeivel.

Hogyan lehet az, hogy a szubsztanciának ebbe a klaszikus fogalmazásába, mely nagyrészt visszamegy egészen Aristotelesig, inkább beleférnek azok a lelki jelenségek, melyekkel csak a legújabb pszichológia kezdett foglalkozni, mintsem a Kant-Tetens féle modernebb felosztásba? Ennek a magyarázata egyetlen egy tény, mégpedig az, hogy a szubsztanciának ez a fogalma *szintetikus*, azaz a *teljes létezőt* ragadja meg, nem pedig annak részmegnyilvánulásait. A régebbi pszichológia, amely elemeiből igyekezett összerakni a lelki életet, nagyon is eltávolodott a valóságtól, amely

valóság mindig egészet és nem részletet produkál. A görög szellem egyetemessége ma a legmodernebb szemlélési mód, ebben az esetben a modernség független a történelmi kortól. A lelki életben is az egyetemesség az irányadó szempont, vagyis az ember *összegyéniségéből* — mint ahogy azt Klages nagyon helyesen megszabta — kell mindenféle lelki kutatásnak kiindulnia, mert a lélek élő organizmus, s törvényei az élet törvényei.

A következőkben rövid kísérletet teszünk arra, hogy eme lélektani felosztás alapján két tudományágat áttekintsünk s ezzel egyrészt az elmondottakat szemléltessük, másrészt e teória gyakorlati hasznára mutassunk rá. E két tudományág megválasztását emez Emlékkönyv célja szabja meg: azokra a területekre vetünk néhány pillantást, melyeken Mitrovics Gyula olyan nagy előszeretettel működik immár évtizedek óta. Az egyik a neveléstudomány és a lélektan együttese, a *karakterológia*, illetőleg tehetségvizsgálat, a másik az *esztétika*.

A karakterológia klagesi fogalmazása, mely szerint annak alapja az ember *fenomenális összegyénisége*, felment bennünket az alól a kicsinyeskedés alól., hogy az utóbbi időkben elterjedt tehetség- és jellemvizsgálati módszerekkel perbe szálljunk, vagy azoknak részleteredményeit akár tagadólag, akár igenlőleg sorra boncolgassuk. Az a szorgos munka, mellyel a kísérleti pszichológusok sok részletjelenséget kikutattak, (megismerhetők W. Sternék *Methodensammlungjából*), hasznára válik kétségtelenül a nagyobb összegezeknek is, s az a tény, hogy mi jelenleg teljesen más utakon járunk, nem lekicsinylése e fontos előmunkálatoknak. Sőt ellenkezőleg: azzal, hogy átfogóbb szempontokat adunk, csak elrendezzük és tudatosítjuk a már meglévő eredményeket. Olyan területeken pedig, ahol a részletmunka még nem indult meg, az eddigiéhez hasonló aprólékos kutatás lesz hivatva a tágabb kereteket kitölteni. Maradunk tehát bírálat helyett a Klages célkitűzése mellett s részletek helyett az összefüggő egészből fogunk kiindulni.

Mit jelent ilyen értelemben az „összefüggő egész”? Azt, hogy a vizsgálandó személyt mindig mint *egész embert* nézzük abból a szempontból, hogy *mit ér az emberben* egyik, vagy másik lelki tény. Elméletünkből következik, hogy sohasem lelki *jelenségeket* fogunk vizsgálni, mint ahogy az eddigi módszerek túlnyomó részben tették, hanem *képességeket*, elsősorban a lélek attribútumait. És ebben az elmondottak alapján könnyű különbséget tenni a szűkebb értelemben vett, manapság közkeletű intelligenciavizsgálatok, valamint a jellem vizsgálatok között.

Megállapítottuk ugyanis, hogy a centripetális, centrifugális és centrális lelki funkcióknál — melyeket a lélek attributív tulajdonságainak tartunk — mind az egyes kategóriákon belül mind azokat egymáshoz viszonyítva *fokozatok* vannak. Legalól vannak a legalapvetőbb készségek, felfelé pedig ezek egyre magasabbrendűekké válnak, amely pluszt fokozatos individualizálódásukból nyerik. Nyilvánvaló, hogy ha az alapvetőbb készségeket vesszük vizsgálat alá, akkor olyan készségeket vizsgáltunk, melyek minden emberben egyformán fellelhetők, legfeljebb ezek kapacitásában lehetnek eltérések, ha ellenben felfelé haladunk, mindegyre kitűnnek azok az individuális különbségek, melyek a lélek conatusánál fogva a világnézetnek, kapacitásánál fogva a jellemnek lesznek alapjai. Az alapvetőbb készségek vizsgálata tehát tehetségvizsgálat, a felsőbbrendű képességek vizsgálata pedig karaktervizsgálat lesz. Mivel azonban alapvető és felsőbbrendű lelki készségek között éles határ nincsen, hiszen megállapítottuk, hogy közöttük az átmenet fokozatos, ez a pusztán elméleti levezetés is igazolja azt a valóságos tényt, hogy a tehetség és jellem egymástól elválaszthatatlan. *A jellem ugyanis nem egyéb mint tehetség, valamint a tehetség mértékét és irányát is az szabja meg, hogy milyen a jellem.* Az a közkeletű tévedés, hogy vannak zseniális gazemberek, valamint ostoba becsületesek, csakis onnan származhatott, hogy a lelki jelenségek hiányos osztályozása révén hiányos volt a lélekről és annak működéséről alkotott fogalmunk. *Egyirányú képességeket*, nem pedig a *lelki összműködés hiánytalanságát* minősítettük az emberi én értékmérőjének. A valóságban úgy van, hogy egy agyafűrt betörő végeredményben korlátolt, mert nem számol cselekedetei következményével, valamint értékelő tudatában is van valamiféle defektus, melynél fogva nem képes a tényeket sem erkölcsileg, sem gyakorlatilag (néhány pengőért egész életének megbélyegzése!) összemérni és viszonyítani. Az, hogy tettét „zseniálisan” hajtja végre, *az egész ember szempontjából* éppen annyira nem zsenialitás, mint ahogyan nem vallásosság a vallási tébolyban szenvedő ember rajongása sem. Látjuk, hogy az a bizonyos determináló tendencia, amely a lélekben az utakat kiméri s az egész lelki életet egyensúlyban tartja, mennyire lényegéhez tartozik minden pszichikai megnyilatkozásnak. Ugyanez áll az ostoba becsületes emberre is, akinél a becsületeség semmiestre sem lehet értékjelző, mivel a becsületeség lényege mindig valami pozitívum, nem pedig negatívum. Becsületes ember az, aki becsületesen gondolkodik és cselekszik, tehát önmagához pusztán létezésén kívül valamilyen *pluszt* tesz. Az ostoba ember erre képtelen, nála a „becsületeség” legfeljebb abban nyilvánul, hogy szótlanul, reakció nélkül tűri, ami vele történik. Ebben az esetben a centripetális irányú magatartás mellett hiányzik a másik kétirányú

képesség megfelelő kapacitása, s épp e hiány következtében, mivel hiányzó aktivitása senkinek sem árt, tűnik fel becsületesnek. Az ostoba ember legtöbbször csak azért becsületes, mert nem éri fel ésszel, hogy gazember is lehetne.

Mindig valamilyen *összmagatartást* kell tehát vizsgálat tárgyává tennünk, ha az ember értékéről világos képet akarunk nyerni. Vannak ugyan életpályák, ahova elszigetelt részletképeségek is elegendők, azonban a világot sohasem a jó kamatszámítók, a jó cipészek, a jó beamterek, hanem mindennek előtt *emberek* vitték előre. Diogenes lámpása ma is szimbólum lehet: nem gépektől, agyonmechanizált vázaktól, egyetlen-beállítottágú eszközemberektől, hanem *egész* emberektől lehet várni a világ megújódását. Mert ezek az egész emberek jobb számolók és jobb beamterek, mint akik csupán ez utóbbiak. S kiket keresne a karakterológia, ha nem éppen ezeket a talpig embereket?

Egy ilyen vizsgálat szempontjai a következők lennének:

1/1. Hogyan veszi tudomásul az ember a körülötte lévő világot? Vizsgálandó érzékelése, annak gyorsasága és pontossága. Milyen mértékben vonják magukra a figyelmét az egyes jelenségek, mit vesz észre és mit nem? Mélyen érintik-e az egyes benyomások, vagy pedig felületesen, megmozgatja-e bensőjét valamely esemény, vagy közömbös ránézve az, amit tapasztal? Észreveszi-e, ha másoknak terhére van, kiolvassa-e az emberek magatartásából azt, hogy milyen indulattal viselkednek vele szemben? Van-e veszélytudata, megérzi-e, hogy mitől kell félnie s mitől nem? Hatalma alatt állónak érzi-e magát az erkölcsi és a polgári törvényeknek, érzi-e, hogy beletartozik a világ összefüggésébe? Tud-e tájékozódni, van-e idő- és tájérzéke? Érzi-e helyét a társadalomban, vagy azon kívül állónak tekinti magát? Meg tud-e lepődni, tud-e csodálkozni, ismeri-e a legyőztetetés élményét? Nagynak és hatalmasnak érzi-e a rajta kívül eső világot; sokat fog-e fel abból, vagy keveset? Valóságosnak tűnik-e fel előtte a világ, vagy összefolyik álmokképeivel, vágyaival, érzelmeivel? Ügy ítéli-e meg a világot, ahogyan van, vagy félreérti az egyes jelenségeket. Eme vizsgálat iránya, amint látjuk, centripetális.

2. Milyen körre terjed a világba való kiáramlása? Betölti-e vágya az egész valóját? Vannak-e szívügyei, melyeket minden áron el akarna érni? Kisszerű dolgok után vágyik-e, vagy az egész egyetemesség után? Konkrét dolgok felé törekszik-e, vagy álmai felé, általában tudja-e, hogy mit akar elérni, vagy csak cél nélkül vágyakozik? Belenyuszik-e abba, ami van, vagy mindenáron bele akar folyni sorsa alakításába? Akar-e a világon változtatni, vagy úgy jó neki, ahogy van? Kielégíti-e a vágya, vagy el is akarja érni azt? Sokáig gondolkozik-e valamin, vagy azonnal végrehajtja? Szeret-cselekedni, örül-e, ha valamit csinálhat? Abbahagyja-e az el-

kezdtet dolgokat, vagy nem nyugszik addig, míg meg nem valósítja? Otthonülő-e, vagy szeret jönni-menni, utazni, magáévá tenni mindent, ami van? El lehet-e tántorítani céljaitól, vagy célkitűzéseiben semmi nem befolyásolja? Harcol-e az igazságáért, szeret-e meggyőzni másokat, akarja-e, hogy mások respektálják s elfogadják, amit ő akar? Könnyen jön-e haragba, s ilyenkor magában bosszankodik-e, vagy kitör s támadja a haragja tárgyát? Tud-e goromba és kíméletlen lenni, s legyűrni maga előtt mindent, ami az útjában áll? Itt a vizsgálat iránya centrifugális.

3. Határozottak és világosak-e a képzetei; esetleg nem eidetikus-e? Mit tud a legintenzívebben elképzelni, mekkora ezeknek a köre? Tud-e szagot, fájdalomérzetet stb. felidézni? Emlékképei elmosódottak, vagy élesek-e? Milyen emlékezeti típushoz tartozik? Hosszúak-e asszociációs sorai és gyorsan képződnek-e? Min alapul nála az asszociáció? Érintkezésen, hangulati vagy logikai tartalom? Fogalmait miféle jegyek alapján alkotja? El tudja-e magát mindentől vonatkoztatni? Tud-e annyira elmerülni, hogy nem veszi észre a környező jelenségeket? Túlnyomóak-e fantáziaképei, szoktak-e ezek akaratlanul támadni és illúziókba ringatni? Örül-e egy-egy gondolatának, vagy a gondolkodás sikeres menetének? Magáéának tartja-e gondolatait és szereti-e azokat? Világos-e az öntudata; tisztázta-e, hogy ő kicsoda? Éber-e a lelkiismerete, érez-e felelősséget akkor is, ha külső tényezőknél nem tartozik számadással? Kutat-e önmagában, meg tudja-e figyelni ösztöneit és ismeri-e azokat? Vannak-e az egész lényén elömlő jó érzései, melyek a tudat éberségéből és világosságából erednek; fel tudnak-e ezek fokozódni az ihletig, az alkotás gyönyörűségéig? Bizonyos-e abban, hogy ő valóban az, akinek megismerte? Nyilvánvaló, hogy a vizsgálat itt a lélek centrális erejét akarja megismerni.

II. A lelki szubsztancia második jelenségcsoportjánál — melyeket kvalitatív tulajdonságoknak nevezünk s a tudattartalmakat soroztuk ide — könnyebb is és nehezebb is az eljárás. A legszorosabb kapcsolatban vannak ugyanis az attribútumokkal, elég volna tehát egyszerű párhuzamot vonni köztük. Mivel azonban ezek éppen kvalitatív tulajdonságok, a minőség pedig soha meg nem mérhető, itt van szükség a legfinomabb tapintatra és érzékre, mint ahogy egy zeneműnél is nem a ritmus és az összhangzat, hanem a piano és forte sejtelmes változatai adják meg az egész mű varázsát. Egy ilyen rövid összefoglalásban itt is csak szempontokat adhatunk.

1. A centripetális lelki aktusoknál a minőséget az adja meg, hogy dur-e vagy moll az a lelki alaphang, mellyel a világnak ránk való hatását fogadjuk. Lehet a hatásokat sötétben és rosszindulatúlag fogadni, s lehet derűtlen meg-

békélve, mint ahogy a nyári vetés adja át magát a szellő lágy himbálásának. Előző esetben a lélekre a borongás és a gyanakvás démonai ülnek, másik esetben az önátadás derült életprogrammá és hivatássá válik. Az első típushoz tartozik Schopenhauer, másikhöz az a fiatal lány, aki az öreg filozófus mellé kerül s „a női kedély szelíd fényével veszi körül a sötét bölcsesség háborgó emberét” (Ravasz). Az egész embert megértettük, ha a világhoz való viszonyának ° ezt a kísérőzenéjét felfogtuk. (A legelemibb érzékelés is aszerint tölti meg a tudatunkat valamiféle tartalommal, hogy az érintkezéssel szemben milyen álláspontot voltam kénytelen elfogadni. Ha éles kés éri a testemet, a ráhatás „rosszindulatú”, természetes, hogy ami a lélekben kvalitatíve történik, az rossz, kellemetlen tartalomként fog a tudatban jelentkezni. Ellenkezője történik pl. a tavaszi napsugár érintésekor, amikor önként fogadom el a hatást, s ezért a lélek kvalitatív magatartása, illetőleg helyzete „kellemes”.)

2. A centrifugális lelki viszonyulásnál is kétféle tartalom — illetőleg ezek változatai — tölthetik meg a lelket aszerint, hogy milyen ennek a viszonyulásnak a minősége. Ráront-hatok a világra haragból, önzésből, uralomvágyból, amit ennek megfelelő érzések és hangulatok — részvétlenség, káröröm, diadalérzet — fognak tartalomként a tudatban jelenteni. És lehet ez a világ felé való irányulásom szeretet, megváltás és újjáteremtés, amelyet nem az irány, nem az erőfok (lehet ugyanolyan erős, mint a gyűlölet), hanem a másféle érületi tartalom fog az előzőtől megkülönböztetni. A karakterológust ebből annyi érdekli, hogy a lelki tartalomnak mint minőségnek a jellem és egyéniség szempontjából való megismerése csak úgy lehet alapos, ha mint szubsztancionális tényezőt fogjuk fel s a lélek attributív tényezőivel karöltve vesszük vizsgálat alá. Minden tartalom ugyanis valamely lelki történésnek a *jele*, amely nem önállóan létezik, hanem csak *fényt vet* a lélek valamely funkciójának természetére.

3. A lelki valóság centrális alapfunkciói körében szintén lényeges jegye lesz a karakternek eme funkciókkal együttjáró, az azokat *valamilyenné* tevő tartalom. Más az, ha valakinek a képzetek és fogalmai úgy keletkeznek, hogy a jelentésük szép és magasztos, s más, ha valakinek a világ szemléléséből csak az undor maradt vissza a lelkében. Vannak széplátású emberek, akiknek az egész lelki életük esztétikus, s elméjük irtózik a profán dolgoktól. S vannak, akiknek benső képzetvilága Adyként szólva „egy nagy mocsár, a fürtelem”. Ugyanígy a magunkba való zárkózás is eredhet a világ iránti gyűlöletből, s eredhet a magunkban felfedezett örökkévalóság boldogító szemléletéből. S a belső teljesség érzete bár végső fokon csakis eufórikus lehet, előfordulhat,

hogy valaki keserű gúnyjal szemléli önmagái egész életén át, s ez a tulajdonsága determináló tendenciaként határozza meg egész jellemét. Magunkra vonatkozó érzelmeink és gondolataink, ha csak a centrális irányt tudjuk róluk, semmit énünkről el nem árulunk, hiszen mint ilyenek tisztán nem is jelentkeznek, szükséges tehát, hogy a karakterológia a készségek mellett azokat a tartalmakat is kutatás tárgyává tegye, melyeknek köntösében emez attribútumok érzékelhetőkké válnak.

III. A lelki valóságot mint szubsztanciát érvényrejuttató *conatus* kétféle szempontból kell a karakterológiának szemügyre venni. Láttuk, hogy az végeredményben az egész *szubsztancia* törekvése az önmaga megvalósítása felé. Lényege tehát valami összetartás és irányítás, ha tehát a karakterológia az egész embert akarja megismerni, emez irányítás módjait kell kikutatnia.

1. Megállapítottuk, hogy a lélekben bizonyos tendenciák érvényesülnek, ezen alapul egész életmódunk, a gondolkodás szabályossága, az ideomotórius mozgások, a világnézet s majdnem minden, amit mi egyéniségnek nevezünk. Egyik legjellegzetesebb műve e tendenciának hasonló ahhoz, amikor a víz medret váj magának, vagy amikor a hegyoldalon a szál-fák legörgetéséhez utat vágnak a rengetegben a csúcstól le egészen a hegy lábáig. Ilyen állandó bevájódások ágazzak keresztül-kasul a lelket is, ez teszi lehetővé, hogy céltudatosan gondolkozzam, önmagamhoz következetesen érezzék, akaratom célját el ne felejtsem, mielőtt végrehajtottam volna. A karakterológiának tehát kutatnia kell emez utak tekervényeit, hogy megtudhassa: milyen hosszúra nyúlik a vizsgált egyén esze, milyen nagy darabokban éli és látja a maga világát. Nagyvonalú ember csakis az lehet, aki minél messzebbre belátja jövőendő gondolatai útját, s első lépésében benne van az utolsó is. Nem közömbös tehát, hogy ez a funkció hiánytalan legyen a lélekben.

2. A második mód, amellyel a lélek a maga teljességét éli az, hogy bizonyos lelki tények uralkodóvá válnak és szét-sugárzanak a lelki élet többi területein. Innen ered az egyén világnézete. Kutatni kell tehát a karakterológiának, hogy egyénenkint melyek ezek a lelki tények s a lelki valóság mely területeire terjed a hatásuk. Van, aki leéli az életét anélkül, hogy egyetlen egész valóját betöltő ideája lett volna, s van, akit prófétává avat az, hogy valami eszme hatalma lenyűgözte. Vannak blazírtak és vannak megszállottak, két ellenkező sarka a világnak ugyanabból a szemszögből nézve. S az sem közömbös, hogy micsoda ez a kiemelt lelki tény, mert egy szent gondolat lehet épúgy mint sarlatánság. Elég egy emberről azt megtudnunk, hogy micsoda, mennyi ideig,

milyen mértékben képes betölteni, s lelki kontúrjai már is előttünk állanak.

IV. A kapacitás kérdése is igen fontos a karakterológia szempontjából. Itt ismét két főkérdés lehet.

1. Általában milyen erejű maga a lélek. Ez kvantitatív jellege minden embernek, az egyéniség súlyát az adja meg, hogy a lelki tények milyen erővel képesek megnyilatkozni. Lelki tényen minden mozzanatot, tehát, képességet, funkciót és tartalmat is értünk, mert egy képzet ereje, világossága és intenzitása ugyanúgy kapacitás dolga, mint pl. a törekvés ereje és szívóssága.

2. A lelki tények talán egyetlen emberben sem mind egyenlő kapacitásúak, ezért az is érdekel bennünket, hogy melyek erősebbek és melyek gyengébbek. Vannak, akiknek az asszociációi igen élénkek, de gyenge a memóriájuk, vagy akik kitartóak a sportolásban, de pár perc alatt elfáradnak az olvasásban. Így az egyes lelki tények kapacitásbeli különbségeiből számtalan variáns keletkezhetik, amely már minőségét határozza meg a vizsgált személynek. Külön kell azonban élesen választanunk ezt a minőségbeli meghatározottságot az eddig tárgyaltaktól. Minőség állt elő ugyanis akkor is, amikor az egyik attribútum vagy kvalitás, vagy éppen a conatus révén kiemelt valamely lelki tény átvette a többiek fölött a szerepet, azonban ott a túlnyomóság merőben *relatív* volt, mert csupán a többi tényekhez viszonyítva jelentett főlényt, itt ellenben a mérték az individuumon *kívül* van, mert a kapacitás vizsgálatánál azt a kérdést is fel fogjuk tenni, hogy ennek az embernek kitartóbb-e a figyelme, vagy a másinak? Azt is vizsgálni fogjuk, hogy két teljesen egybevágó lelki szerkezet közül melyiknek nagyobb a kapacitása? Mert előfordulhat, hogy két egyén egyformán centrifugális típus, egyformán önző és kíméletlen, egyformán az anyagi érdek irányítja, s mégis az egyik súlytalan, a másik súlyos egyéniség. Lehet két emberben domináló a szerénység, de az egyiké lenyűgözőbb, megkapóbb és imponálóbb, mint a másiké. S meg kell még jegyeznünk, hogy minden lelki mozzanatnak van kapacitása, s e különböző energiamegnyilatkozásoknak egymást ki kell egészíteniük, mint ahogy a világmindenség is a különféle vonzóerejű égitestek végtelen sokaságából tevődik össze, s éppen azáltal van közöttünk rend, hogy a kisebb és nagyobb erők egymást egyensúlyban tartják.

S már előttünk is állanak eme lélektani felosztás szerint kialakuló jellem- és tehetség típusok, melyek mindegyikénél valamely egyetemes emberi mivolt, nem pedig egy merőben fiktív, önmagában soha elő nem forduló részjelenség lesz az elkülönítő jegy. Csak a kereteket adva, ezek a következők:

1. *Centripetális magatartású ember.* Ennek, mint a következőknek is három válfaja lesz aszerint, amint e magatartás a többiekkel kereszteződik.

a) Békételenkedő, lázadozó típus. Ez onnan áll elő, hogy a környező világ hatásait igen élénken, vagy túlzottan érzi, ellenben emez alaptulajdonsága párosul *centrifugális* ösztönökkel, amely örökké tiltakozik eme hatások befogadása ellen. Az ilyen ember Adyval szólva „nem rúg vissza, csak sírva átkoz”, s egész élete nem egyéb hatások szakadatlan érzésénél és el nem fogadásánál. A mellőztetés örökös érzése, sorsa iránti állandó keserűség, összeférhetlenség jellemzi ezt az antiszociális embertípust, aki éppen ezért alkalmazkodni nem tud és ösztönei uralmán kívül semmiféle állhatatosságra nem képes. Forradalom, demagógia, sőt mondjuk kritika sem volna lehetséges emez emberi tulajdonság nélkül.

b) Béketűrő, önmegtagadó embertípus. A világ hatásai benne semmiféle reakciót ki nem váltanak, szólanul tűr és mindent elfogad. Kritikátlan és jóhiszemű, alávetetésében semmi megalázót, a nagy világban semmi kifogásolnivalót nem talál. Természetesnek találja, hogy nincsen több joga, s több lenni sohasem akar, mint amennyit körülményei neki juttatnak. Ez a típus onnan áll elő, hogy a centripetális irányú lelki aktusaihoz, mely a külső hatások tudomásulvételében áll, egy szintén *centripetális* irányú elfogadó, igenlő tendencia járul. E típus nélkül hiányoznék a történelemből az embertömeg fogalma, nem lett volna középkor, s nem lenne közkatona.

c) Sztoikus típus. Érzi a világmindenségnek való alávetettséget, de érzi azt is, hogy több lenne az ember, ha ő uralkodhatnék mindeneken és nem megfordítva. De mindez akaratlan vagy céltudatos elmélkedésen keresztül belátássá válik, s nem oktondi módra, hanem világos tudattal bölcsen és önként hajtja meg fejét a változhatatlan törvények hatalma előtt. Itt tehát egy *centrális* irányú lelki aktus keveredett az előzők közé, mely által a lélek a belátás, a tisztábanlevés illúzió nélkülsége és filozófiai fölénye által akar bensőleg függetlenné válni. A sztoicizmus egész pszichológiája benne van tehát abban a törekvésben, mely a világot determináló akarata miatt megvetve az önmaga elvonatkoztatásával akar végső nyugvópontra jutni. Ez az embertípus épít kolostorokat, legyen Buddha, vagy egy keresztyén szent.

Íme az első csoporthoz tartozó három karaktértípus a léleknek pusztán attributív oldaláról nézve. Nem elég azonban ennyi egy teljes karakterológiához, mivel a lelki szubsztanciának egyéb jegyei is vannak. Így a *kvalitás* oldaláról nézve az első típus lehet purifikátor és izgága (Szabó Dezső, aki felfokozottan érez és megnagyítva lát mindent csak azért, hogy fokozottan tiltakozhassék ellene) s lehet

neuraszténiás depresszióban szenvedő beteg, akinek még a saját létezése is terhére van. A második lehet szeretetreméltó jámbor, de ugyanúgy lehet komikus vagy megvetendő aszerint, hogy lelki magatartása miféle tartalmakban nyilatkozik meg. A harmadik lehet epés és cinikus, de ugyanúgy kegyes és istenfélő magának a lelki megnyilvánulásnak minősége szerint. A *conatus*, amely vágyat jelent az önmagunk kielétele után, osztályozható a vágy motívumai szerint. Így az első típusban lesznek, akik megsemmisíteni vagy megjavítani szeretnék a nekik nem tetsző világot, a másodikban, akik kényelemből vagy szeretetből engedékenyek, a harmadikban lesznek, akik ütni vagy vigasztalni akarják a világot azzal, hogy hiábavalóságát bizonyítgatják. A *conatus* különben igen bonyolult működés, hiszen említettük, hogy a lelki élet egységét van hivatva szolgálni, ezért minden területre kihat; bővebb vizsgálata a lelki életben egy részletesebb műnek lehetne a feladata. Csak néhány szempontot említünk még: a lelki élet teljességének kérdése az az első típusnál, hogy helyesen vagy helytelenül, részleteiben vagy a maga egészében fogja-e fel a világot és bírálja-e el. A másodiknál az, hogy a világban való feloldódás, belevegülés és megsemmisülés valami misztikus ösztönből származik-e, mint a hindu yoginál, vagy egyszerűen öntudathiányból? Harmadszor pedig, hogy a sztoikus magatartás nemtörődömség és felelőtlenység, vagy pedig céltudatos, komoly erkölcsi belátás eredménye-e? Ezek mind járatlan utak ezidőszert s a végső elvi szempontok útmutatása szerint kirándulások szükségesek a részletkutatások területeire is. Végül a *kapacitás* kérdése az, amely talán a legszorosabban összefügg a *tehetség* kérdésével. Valamennyi lelki ténynek bizonyos ereje van, így az első típusnál más a finnyáskodó, sopánkodó és más a visszaságokra és bűnökre felszisszenő ember, aki talán épp ezért számkivetett, de mégis élő lelkiismerete a környező világnak, s sikoltásaira ha most nem, de a későbbi korok mégis felfigyelnek. A másodiknál említettük már a hindu yogit, aki az önmaga megsemmisítésében oly határtalan erő-kifejtésre képes, s hasonlítsuk ezt össze egy fejbólintó-jános sivár szintelenségével! A harmadik típusnál az ajkbiggyesz-tők fitymáló blázirtsága kapacitás dolgában különbözik a stoa bölcseinek rendszereitől, akik megokolják azt, amit az előzők mímelni szeretnének. A léleknek eme sokszerű átmetszetétől remélhető csupán, hogy némileg beletekinthetünk abba a bonyolult hálózatba, amelyet jellemnek, egyéniségnek nevezünk.

II. *Centrifugális magatartású ember*. Szintén három típusát kell megkülönböztetnünk, mert ez is kereszteződhetik a többiekkel.

a) Mindig másba kezdő, megtorpanó embertípus. Vonatkozhatik a lélek bármelyik területére csakúgy, mint a többi felsorolt típusok. Nem is gondoljuk, hogy az embereknek mily nagy százaléka tartozik ide. Ezek gondolkodás közben egy-két mondatig jutnak előre, aztán, mielőtt a sor befejeződne, másfele folytatják. Így vannak elhatározásaikkal, cselekedeteikkel is: örökké terveznek, mindig újat és újat, de egyet sem valósítanak meg. Mindez onnan származik, hogy lelkük alaptulajdonsága a kifelé való törekvés, ez ellenben keveredik *centripetális* irányú lelki tényekkel, melyek minduntalan visszavetik az előrejutásban. Vezető állásra teljesen alkalmatlan típus; magyarságunk ügye nem állna itt, ahol áll, ha ez a lelki képlet nem került volna nemzeti vonásaink közé. A híres szalmaláng, a megvalósítás mellékessége, a szép szavakkal való megelégedés mind ebből a lelki alkatból következik.

b) Önmagából kilépő, bravúrokra képes ember. Állandóan kifelé törekszik s ez az ösztöne állandó fűtője lesz további kilövetéseknek, vagyis a *centrifugális* lelki tények önmagukkal hatványozódnak. Az ilyen ember mindig előre gondolkodik, előre megvan a konklúzió s aztán a premisszák. Idetartozott Gauss, aki azt mondta: „már megvan az eredmény, csak azt nem tudom, hogy jutok oda”. Akarati életében is túltesz önmagán, sokszor az akarat öncéllá válik s azért, mert akar akarni. Ez a szuperlatívuszok és a képzelet embere s minden megnyilvánulásában kifelé tör, eleme a tett és az előrejutás. A reformátorok, merész újtók ebbe a csoportba tartoznak. A magyarság legkiválóbbjai között igen tiszta egyedeit találhatjuk meg e típusnak.

c) Feltaláló, alkotó típus. Energiájának kifelé sugárzása örökös vonatkozásban áll önmagával s ezért minden lépésének célja és értelme van. Minden lelki mozzanatában van valami *centrális* mag, ami összetart, s amit tesz, egyben birtolja is. Az államférfíui képességnek ez a lelki alkat a legfőbb feltétele. Tervezők, konstruktőrök nélkülözhetetlen alapvonása, koncepciók és szervezetek enélkül nem születhetnének.

Természetes, hogy a szubsztancia többi jegyei e típusokat is sajátosan színezi. Így *kvalitás* szempontjából különbözni fog az első típusnál a rapszodikus gondolkodású ember az akaratában gyenge és kapkodó embertől, jóllehet ezek nagyon közel állanak egymáshoz. A második típusban lesz stréber és szélhámos, de ugyanúgy hérosz is (a kettőnek csupán *kvalitásbeli* különbsége itt a „legnyilvánvalóbb”). Harmadszor lehet művész és mesterember, rétor és próféta, mint ahogv e fogalmakat Ravasz László Kossuthra és Széchenyire alkalmazza. A lelki valóság *conatusát* tekintve a mindig

másba kezdő embertípus lehet érdekes és egyéni, mert mozaikszerű énjében valami egységes kristályosodási rendszer érvényesül, de lehet egyszerűen ostoba és következtelen. Lehet vergődő és önmarcangoló, de lehet felületes és léha aszerint, hogy a benne érvényesülő tendencia mélyre hat-e, vagy csak a lélek felületét borzogatja. A második lehet fantasztá és álomlátó, de lehet egy ország vagy világrész újjáteremtője, aszerint, hogy a conatusként ható tényezők csak egymáshoz illesztették, vagy összekovácsolták lelkük alkatrészeit. Harmadszor lehet valaki egy lokomotív, vagy egy társadalmi szervezet megalkotója, mivel a lélek erői ebből és abból a célból is egyesülhetnek. S végül a *kapacitás* fogja megszabni, hogy e lelki szerkezetek milyen erejűek, mert lehet valaki jelentős és jelentéktelen ember teljesen egyező tulajdonságok mellett. Van, aki csak törekszik valamire, de egyénisége nem hatol keresztül az akadályokon, s van, akinek elég az elhatározás, s minden valósággá válik a számára.

III. *Centrális magatartású ember.* A kombinációnak itt is három esete lehetséges.

a) Vallásos embertípus. Önmagának elvonatkoztatásához centripetális irányú lelki aktusok kapcsolódnak, egész lénye tehát olyan hatások és törvények elismeréséhez, azoknak való alávetetés számára van megalkotva, melyeket az ember önmagából termel és önmagában érez. Nyilván a centrális és *centripetális* irányú lelki mivolt kombinációja ez, s jelent mély magunbafordulást, mint eme harmadik csoportba tartozó jellemek mindenike, de egyben mélységes elismerését eme csupán magunk valóján keresztül megérezhető és felfogható felsőbb világrendnek.

b) Esztétikus típus. Szintén centrális, mert minden esztétikumot az ember önmagából termel, ellenben ehhez nem centripetális, azaz magunkat valaminek alávető lelki mozzanatok kapcsolódnak, hanem éppen megfordítva: *centrifugális* irányúak, s ezáltal minden, ami az emberben születik, kisugárzik a külső világra s azt a maga hasonlatosságára teremti át. S itt nem szükséges kizárólag alkotóművésznél lennünk, mert a centrális lelki berendezettség általában nélkülözi az energiának ama kitéréseit, melyek az „ős-zseni”-nek annyira sajátjai, az alkotóművészek eme képessége ezért a centrifugális lelki jelenségek közé (II. b.) tartozik, természetesen más, ha az alkotóképesség mély reflexiókkal s kontemplatív alaptermészettel párosul, mint pl. Leonardonál, Goethénél, vagy Aranyánál. Jelenti ennél sokkal inkább az esztétikai látásmódot, mely különösen a „Schönggeist”-oknak a sajátja, s felfedezhető a világot minden szépnél látni tudó embernél, akár képzett esztétikus, akár nem. Az ilyen ember minden szempillantásával alkot, előtte a világ egyetlen óriási

műalkotásnak tűnik fel.* Természetesen a művészi alkotóképesség egész problematikája is idetartozik.

c) Kontemplatív típus. Itt a centrális magatartás önmagának válik tárgyává, ezért mindig befelé nő és gazdagodik. A nagy önismerők, bölcsek, elvont kutatásokra képes elméknek leggazdagabb lelőhelye ez a terület. Képlete: a lélek befele fordul, tehát minden ízében *centrális* s eköré csoportosul mind a külső világ felfogása, mind a magunk kiáramlása a világ felé. Mondottuk, hogy a három főcsoport egymásutánjában értékbeli fokozat van, azaz a centrális lelki irány az, amely bennünk a tiszta embert meglátatja és jelenti, ha mármost ez a legutóbbi válfaj még ennek is önmagával ötvözőtt, tehát legteljesebb mintája, akkor ebben kell látnunk az emberi fejlődés tetőpontját, a homo sapiens eszményképét. Legtisztább típusa a tudós, de idetartozik, aki érzelmeiben és akaratában is egyaránt bölcs.

Kvalitás szempontjából ennél a csoportnál lesz szükségképpen a legkevesebb variáns, hiszen a kvalitás a szubsztanciában a matéria képviselője szemben az örök és változatlan formával, kell tehát, hogy ez a legfelsőbb embertípus, legközelebb lévén az ember-ideálhoz, minél kevesebbet vegyen fel a változó tulajdonságok közül lényeges vonásai közé. Vallásos ember csakis egyféle lehet, legfeljebb a vallásos világnézet lehet különböző, ez ellenben már a conatus dolga lesz. És így a többi típus is. *Conatus* tekintetében lesz a vallásos tisztelet tárgyát külsőségeiben látó ember, s lesz, aki azt valamely eszmei tartalomban fogja felfedezni és átélni. Van, aki olvasója forгатásában, van, aki tudományos kutatásaiban (Einstein: Mein Weltbild) éli a maga vallását aszerint, hogy lelkét milyen funkciókon át érzi legteljesebbnek. Az esztéta mivolt is megnyilatkozhatik komoly méltóságteljeségben és fennköltségben, de megnyilatkozhatik játékos kicsinységekben, mely az életet szivárványszíneire bontja szét. Mindez attól függ, hogy a lélek mennyit és hogyan képes átfogni önmagából. A kontemplatív ember is merenghet egyetlen falevélen s tágulhat a világmindenség értelmezésévé; mindez a lelket behálózó s benne rövidebb vagy hosszabb utakat kimérő képességektől függ. A *kapacitás* természetesen itt is fontos tényező; a filozófus csizmadia bármily kontemplatív is, bölcséleti rendszert csakis az alkothat, akinél a szellemi erők teljesebbek és megszervezettebbek.

Bejárva problémánk főbb területeit két dologra kell

* A valláserkölc és művészet közötti emez irány béli különbséget Mitrovics Gyula is konstátálta. (A művészet, Prot. Szemle, 1938. júl.—aug. sz.) A vallás szerinte alávetettség, tehát centripetális, a művészet felszabadulás és aktivitás, tehát centrifugális. Szerencsés voltam, hogy tanulmányát még e sorok nyomása előtt olvashattam,

visszaemlékeznünk. Az egyik kiindulópontunk volt: típusok-e a Kant-Tetens féle lelki kategóriák? Kifogásunk az volt ellenük, hogy egymásban annyira bennrejlők, hogy nem fokozhatók és nem csökkenthetők a lelki épség érintése nélkül. Ezzel szemben a mi felosztásunkról egy tudományágra való alkalmazásával bebizonyosodott, hogy a típusnak általunk kifejtett fogalmát teljesen kitölti. Az itt felvett lelki aktusok, képességek és jelenségek mindenike az egész *emberre* vonatkozván alkalmasak a karakterizálásra azáltal, hogy *paradeigmák*, azaz egy-egy tulajdonság olyan ősmetszet, amely a maga teljességében egyetlen emberben sem lehet meg, hanem csak mint idea megvalósulásának mértékénél fogva valamely egyedet jellegzetessé tehet. A centrifugális lelki aktusban semmi sincs a centripetálisból, s mihelyt keverednek, mindkettő veszít eredetiségéből. Tiszta képletek tehát, melyek bármennyire belemosódnak is az egyes individuumokba, arcuk kivehető s szerintük bármelyik egyed jellemzhető. A másik dolog az, hogy az embertípusoknak eme rendszerével akaratlanul is *értékeltünk*, mégpedig az egész embert és nem a részleteit. Az eddigi vizsgálatok irányultak pl. a figyelemre anélkül, hogy a figyelem szerepére a lelki háztartásban tekintettel lettek volna. A figyelem magában véve egy embert sem jellemez, se nem értékeli, hiszen a figyelemnek jelentőséget nem az ad, hogy van, hanem az, hogy *mire irányjai*, s egy egész embernek hányadrészét teszi. Lehet a figyelem egyoldalú is, vagy intenzitása kórosan felfokozott s már nem értékjelző, hanem szimptóma. Ugyanez áll az emlékezetre is, melyet nem elég egyszerűen mérlegre tennünk, hiszen még egy alapvető tulajdonságnak is annyira részlete, hogy lehet zsenialitás és lehet elmebaj aszerint, hogy a többi lelki tényekkel segíti-e az egész lelket a kiteljesedésre, vagy mint fixa idea csak zökkenője a lelki kerékességnek. Ezzel szemben az egész lelket a maga szubsztanciális lényében vizsgálat alá véve minden kiragadott vonás magán hordja a maga kémiai analízisét, melyről leolvasható, hogy káros-e, vagy jótékony-e a jelenléte. Ennyiben e módszer valóban megfelel a karakterológia céljainak, hiszen mi szabna annak utat más, mint a lélektan és az értékelés kettős szempontja?

Részletes karakterológiai módszerek kidolgozása, értve azokon a vizsgálat technikáját, nem lehetett ezúttal feladatunk, mivel előbb az alapelv helyességét kellett a nyilvánosság ítéletére bízunk. Annyi bizonyos, hogy a részleteljárásoknak nagy gondnal és tervszerűséggel kell majd elkészülniük, hogy azt a vázat, amely az egész emberi világot akar magába foglalni, kitölthessék. Csakis a módszeres eljárások rugékonyságával, sokféle keresztezésen át való egymáshoz-

csiszolásával, valamennyinek szintetizálásra való alkalmasságával érhető el majd az, hogy az elméletet a gyakorlat is igazolja.

Az esztétika problémái között is áttetsző módon teremt rendet a lelki működésnek a lelki szubsztanciából való levezetése. Csakis ilyen irányú vizsgálódás után derül ki, hogy mennyire elhanyagoltuk eddig a problémák rendszerezését, s volt idő, amikor még a fölött is vita folyt, hogy mi is tulajdonképpen az esztétikai kutatás tárgya?

Előbbi rendszerezésünk során eljutottunk egy lelki típushoz, melynek létmegnyilvánulásai, illetőleg ennek alapjai centrális irányúak, ellenben centrifugális kisugárzásai révén egész világát átformálja és benépesíti az önmaga szülötteivel. Felismertük erről, hogy ez esztétikus típus. (III. b.) Minden további vizsgálódásnak ebből kell kiindulnia.

Adva van tehát egy lelki tény, amely a lelki szubsztanciának a külvilághoz való sajátos viszonyulásában áll. Mi adja meg ennek a viszonyulásnak a sajátosságát? Az, hogy ami a világra kisugárzik, abban visszatükröződik, az a lelki szubsztanciának minden olyan köteléktől felszabadult része, amelyet nem önmagából termel. Hatunk a világra a két karunkkal, az akaratunkkal, ellenben a két karunkat nem mi teremtettük, az akaratunk közvetítéséhez és érvényre juttatásához nem a lelki szubsztanciából termelt eszközök szükségesek, azaz minden ilyen hatás durva és profán a lélek centrális részéhez képest, amely nem mozdit meg a külvilágban egyetlen porszemet sem, hanem csak magát éli, gondolja és teremti. Noézisz noézeón, mondja Aristoteles a világ ősmozgatójárói, azaz Istenről, aki örökös gondolkodás, amely önmagát gondolja. Az emberi léleknek is van egy ilyen része, amely mozdulatlan s nem rabja a világ változásainak, s ha Aristoteles szerint Istennél ez a tulajdonság tökéletességéből ered, akkor elmondhatjuk, hogy önmagunkat élő énünk bennünk a tökéletesség visszfénye. A léleknek ez a centrális irányban élő része vetítődik valamimódon a világra s teremt kontaktust köztem s a világ között.

Itt sem állhatunk meg azonban, mert mihelyt viszony valami, mindjárt háromirányú, s ezek szintézise jelenti magát a viszonyt. Ennek a ténynek, hogy bennem valami a világgal kapcsolatba került, három oldala van, mégpedig ismét centripetális, centrifugális és centrális. Lehetséges-e az, hogy ami már eleve a centrálisnak és centrifugálisnak ötvözet volt, ismét megtúrje magában ezt a háromirányú létezését? Lehetséges, mert az egész világrrend szerkezete hierarchikus, ahol a nagyobbban benne van a kisebb, a kisebb-

ben a még kisebb, azaz a makrokozmoszban a mikrokozmosz, s a legkisebb világ a legnagyobbat teljesen analóg szerkezetű. A világmindenség olyan, mint a társadalom, a társadalom olyan, mint az egyes ember (Menenius Agríppa meséje), az egyes ember sejtje és atomja ismét olyan, mint az egész világmindenség. Van nap és bolygó, proton és elektron, az utóbbiak megszámlálhatatlanjából állnak az előbbiek, s a kétféle szerkezet mégis ugyanaz. A lélekben a rész jelenségeknek az egésszel való analógiája éppen arra vall, hogy a képlet felállítás helyes, hiszen a léleknél a legszembetűnőbb az, hogy a legapróbb megnyilvánulásban is benne van a lélek egész egyetemessége.

I. A lélek jellemzett alapfunkciójának a külvilághoz való viszonya megnyilvánulhat abban, hogy a lélek a külvilág hatásait az említett sajátos módon *befogadja*. Ez a régiek *aistheseis*, amely Aristoteles lélektanában egyszerűen érzékelést jelent, s Baumgarten ad neki széptani jelentést. Mi Arany Jánosnak sokkal szebb és teljesebb értelmezésében vesszük ezt a szót, amely szerint az *megérzést*, valaminek valamiből való *kiérzését* jelenti. (L. Arany Aisthesis c. versét.) A emberi léleknek megvan az az ősi alaptulajdonsága, hogy a környező világból valamit kivesz, kiérez, mert lelkének egy részével rokonnak érzi. A primitív népek természetimádása, a kultúremler kirándulása a szabad természetbe, festők és poéták rajongása a természetnek végeredményben élettelen és jelentés nélküli létezői iránt, mind valami kozmikus ösztönből ered, amely kontaktust érez az ember és a környező világ között. Minden aisthesis valami titkos jelbeszéd köztem s más létező között, érzése annak, hogy közöm van hozzá, s valami belőle engem közvetlenül érdekel. Természetes, hogy az esztétikai szubjektivizmus és objektivizmus nagy pöre már itt elintéződik: se nem az objektum, se nem a szubjektum szülöttje *kizárólag* az esztétikum, hanem a *kettőnek kapcsolatbajutása*. S hogy ez létrejöhessen, a nullától fel az abszolútumig bármelyiknek a hatalmában állhat az a kérdés, hogy melyik találta meg előbb az utat a másikhoz. A legnagyobb fenyves sem szép, ha nincsen aisthesis, amelynek viszonya szépérezet formájában jut vele kifejezésre, s egy korhadt faág is szép, ha egy széppé varázsolni tudó szem reápillant és azzá teszi. A szépet a lélek teremti, lehetséges tehát, hogy a világban egy atom sem létezik, s egy lélek képes benne tündérmeséket látni. S itt a probléma kétfelé ágazik, mégpedig: 1. hogyan léteznek a világnak olyan tulajdonságai, melyeknél fogva mintegy elébe jön az emberi érzékelésnek úgy, hogy a kevésbé teremtő szemek is szépnek fogják látni, 2. miféle képessége a léleknek az, hogy a különben néma világot beszélni hallja

s a tőle fizikailag különálló dolgokat lelke részeseinek fogja fel?

Említettük a lelki élet egységéről szólva, hogy annak hiánytalansága a lélek legexisztenciálisabb kérdése, s ami által ez fennáll, az állandó törekvés egységek és összefüggések teremtésére. Ezt a funkciót neveztük *conatus*-nak. Ha mármost azt keressük, hogy melyek a léleknek azok az élményei, amelyek érzéklésén keresztül jutottak bele, akkor a látható és hallható világ óriás malmát kell ennek tekintenünk kezdettől fogva. Mióta az ember a földön megjelent, hegyek és völgyek, fák és folyók ostromolják érzékszerveit, kellett tehát, hogy emez állandó ingerek állandó felfogó készséget teremtsenek benne, s ahogy a láb kialakult ahhoz, hogy járni tudjunk vele, ugyanúgy alakult ki a léleknek egy külön laboratóriuma, amely készen várja emez évezredek óta ismétlődő benyomásokat a feldolgozásra. Valóságos a priori kategóriává vált a lélekben a szemléleti világ felfogása, mint Kant szerint a tér és az idő, s minden látott és hallott dolog ebbe a kész kategóriába helyezkedik bele. Ezáltal a szemléleti világ a *lélek részesevé* vált, vele egyet alkot, kerektségéhez és csorbíthatatlanságához éppúgy hozzátartozik, mint akármely más tény. Egészen természetes ilyenformán, hogy bizonyos dolgok az emberhez közel kerültek, s a lélek általuk kiegészül, bennük az önmaga építőanyagára ismer. A lelki szubsztanciának a szemléleti világot önmagával egynek vevő tendenciája tehát a *conatus* műve, ugyanúgy, mint a világnézet, vagy a gondolkodásnak Bühler által kivizsgált menete.

Igenám, de sok mindent szemlél az emberiség kezdettől fogva, s mégsem tűnik fel minden egyformán esztétikusnak. Szemétdombot éppoly régen lát az ember, mint virágot, miért nem törekszik tehát a lélek az előbbit is emez a priori képességénél fogva önmagába beilleszteni? A feleletet rögtön megkapjuk rá, ha eszünkbe jut, ahonnan kiindultunk: egész esztétikai mivoltunk nem centripetális, hanem centrális alapokon nyugszik, hiszen ennek egyik válfaja az esztétikus mivolt. A világot, úgy ahogy van, felfogni a centripetális lelki funkciók dolga, azért soroltuk oda a valóságérzéklet, ennél fogva észre vesszük és kell, hogy észrevegyük a legundorítóbb realitást is. Mászt jelent azonban a lélek” centrális részének az aisthesise, amelynél tudnunk kell azt, hogy az az *önmaga gondolása és érzése, nem pedig a külső világe*. Amennyiben a külső világ számára benne hely van, ez csakis úgy lehetséges, ha valami gondolati tartalom által csempésztetett oda, azaz a környező világnak ez az a része, amely soha az ember világgal való birkózásának, verejtékének és állati vegetációjának tárgya és eredménye nem volt. Kell, hogy a világnak

ez a része az embert sohse bántotta légyen, hogy hozzá könynye és nyomorúsága ne tapadjon, hogy a szemébe csak akkor tűnjék, amikor a lelke örül és gondtalan, amikor érzi a maga teremtő erejét. Szinte serceg a fű, ahogy nő, mondja Ady, nyilván a léleknek is van ilyen önmaga-élménye, Spinoza szerint ez kelti az emberben az örömezzetet. Ez az állapot csak úgy következik be, ha az ember feljebb szállt a „tiprott anyag”-tól s rá semmi nem emlékezteti. Röviden: a Lust und Unlust dualizmusa az, amely szétválasztja számára az esztétikailag tetsző és nem tetsző világot.* Ami tehát minden időben tetszett, számíthat csak arra, hogy a léleknek eme legmélyebb geológiai rétegében, mint a lelket alkotó elemek egyike helyet foglaljon, s a conatus egységbe foglaló ereje rá is kiterjessze a lélekké való érlelés és beolvasztás munkáját. A külső világban ezáltal van egy objektíve esztétikailag tetsző dolog, amelyet meg *kell* érezni, hacsak a szemlélő alannak nincsen valami szubsztanciáját érintő hiányossága.

Így jön tehát elébe az embernek a rajta kívül eső világ, hogy megérintse s benne szépséggé transzformálódjék. Minden, ami nem pusztá belénkáramlás és minden, ami nem kifelé való törekvés, a szépség kényszerével ragad meg bennünket, mert a befelé és a kifelé való áramláson felül van egy szuverén valóságunk, melyben a befogadás az önmaga törvényszerűségei szerint determinálódik, s minden, *ami a lélek eme legbelsőbb gyűűjét átallépi, nem a külső világ, hanem egyedül belső integritásunk célja és szolgálata által kerülhet belénk.* Innen van az aisthesisnek tapasztalaton kívülállónak látszó, világelőtti fluoreszkálása minden reális való előtt és mögött; általa nem valóságot könyvelünk el s nem beolvaszthatatlant avatunk beteg vízióként lelkünk részesévé, hanem a noézisz nóezeón teljesedik ki az önmaga gondolattárgyának születéselőtti emlékeivel. Ami rajtunk kívül szép, az valaha már bennünk járhatott s itthagya nyomait nem mint elfelejtett s ismét visszatérő vándor, hanem mint építész a maga szíve vérét s rálehelte álmait a hajdani kövek dómmá boruló beteljesedésén. A lelkünk lett ebből, érezzük minden falevélen, mihelyt bensőnk megremeg s kitekintünk valami transzcendens világontúlíságba, s vágyunk arra felé mutat, mely annál távolibb, minél inkább magunkon kívül keressük.

S innen csak egy lépés a másik probléma kellős közepébe: mi indít arra, hogy ami önmagában, mondjuk a többség szerint és általánosságban nem szép, mi, ha akarjuk, mégis szépnek látjuk? Honnan van az aisthesis felfokozó-

* Mitrovics Gyula is a tetszésből vezeti le az összhang, jellegzetesség, világosság stb. esztétikai fogalmait. (Az esztétikai tetszés alapproblémája.)

dása, hogy egy korhadt fakereszt is lelkünk ügyévé, egész életünk költészetévé válik? Nyilván a szóban lévő lelki szerkezet *kapacitása* az, amely önmagán túl mutat, s ereje lévén az önmaga centrális magábfordulásán át az egész világot magáának tudni, előhívja lelke lemezéről az évezredekkel ezelőtt exponált képeket is. Vannak, akiknek minden valaha volt benyomás beépítődött lelkük szerkezetébe s ezért a tekintetük egyben bűvölet is; regék születnek ott, ahol mások csak romokat látnak. Az ilyen lélek teremt és varázsol; Lust und Unlust mellékes az ilyen lelkek belülről jövő mágiája előtt. Szépnek látni egy tündérregét, amely ősapáink bölcsőjénél hagzott, lehet mindenkinek tucat-talentuma, de megrezzeni egy útszéli kő előtt csak annak adatott, aki bensőjét mindenre, még erre is pazarolni képes. Az ilyen ember lelke a Mindenségből épült, s nincs tekintete előtt, mely társa s kialakulásának részese ne volna.* Az esztéta nem szűnt meg élni, ha a világból minden szépség kihalt is; teremt szépséget még a semmiből, lelke utolsó porszeméből is. A kétfelé nyíló probléma itt egyesül ismét: a szép kiindul a tárgyból és a szemlélőből is, a kettő egymásnak elébe megy, akár hozzám közel, akár tőlem távol, valahol összetalálkoznak. Minél távolabb történik a találkozás, annál nagyobb a megézés kapacitása, s annál több dolog lesz, amely szépnek tűnik fel előttünk.

Az eddigieken önkénytelenül a természeti szépet értettük, de ugyanez a szabály érvényes valamennyi szépre. A görög hősi mondák, Homeros nagy költeményei az *emberi tettet* magasztalják, mert ez volt az, amelyben a görögség eme korszakában kiteljesedett, elébe jött tehát az alkotó művésznek, mint az önmaga és faja egyik létrehozója és kiegészítője. Az újkori társadalmi élet, mint makrokozmosz átcsoportosítja az őt alkotó mikrokozmoszok, vagyis az ember lelki sejtjeit, mivel olyan szülője lesz annak, mint az apja vagy az anyja. Ezért hálójába kerül az aisthesisnek az emberi *közösség* s megszületik a társadalmi regény és dráma. A képzőművészet tárgya is minden időben az volt, amely már annyi ideje útítársa az embernek, hogy az arca belemintázódhatott, s ha az ember lelkében kutat, ugyanúgy

* A művésznek ez az élménye világosan kidomborodik Szabó Dezső egyik kötetének (Tanulmányok és jegyzetek) előszavából: „.... aki e tanulmányokat írta, úgy született, hogy erdő, hegy, elgurult kő, régi könyvek, lakodalmas nép, elítélt emberek: a teremtett világ minden kacagó bosege és minden jajgató valósága az ő életének boldogsága vagy sajgása legyen. A roppant világegyetemben nincs közömbös dolog számára. Külön mindennapi személyes viszonyban van egy összefaragott vén fatuskóval, a porra lett Dávid Ferencsel, egy tóra hajló nyírfával, az indiai erdőben hallgató dermedt istenekkel s a Brest sziklái harsogó tengerrel. A mérhetetlen világon minden úgy fáj vagy olyan jól esik neki, hogy mindent sapi ensének örvend vagy saját betegségének jajgat”.

benne találja, mint a külső világban. Ilyen elsősorban az *emberi szépség*, férfinak a nő, nőnek a férfi. *A vallás* is azért művészi téma, mert azok közé tartozik, amin az ember felnőtt, mint a tejen a gyermek, s egy lefestett szent szemlélésekor lelke egyik létrehozójának örvend. Az aisthesis ilyen értelemben nem más, mint platóni ráismerés (anamnesis) a külső világban arra, ami egyben mibennünk is van.

önként következik ebből, hogy amit az aisthesis felfog, azaz előttünk szépnek látszik, mindig valami *psychomorph* létező. Ennek megmagyarázására az emlékezeti optimizmus kínálkozik a legjellemzőbb példának.

Minden, amit az ember átél, *idővel szebbé válik*, mint amilyen az átélés pillanatában volt. Ezúttal nem e lelki tény biológiai okaira gondolunk, amely már eleve való kiválogatódást jelent, lévén kellemes hangulatunkban az agy vér- és oxigénellátása bővebb, tehát ezzel egyidejű kellemes benyomásainkat inkább megőrizzük, hanem arra az *esztétikai értéknövekedésre*, mely valamilyen élményt azáltal ér, hogy több-kevesebb ideig lelkünkben hordoztuk. A gyermekkor mindig szebb meglett korban s az ifjúság öreg korunkban. Itt megint nem az a lényeg, hogy valaminek az elmúlását sajnálva többre értékeljük, hiszen ifjú korunkban sokat küzdhattünk, nélkülözhattünk, amit nem kívánunk még egyszer átélni, hanem az, hogy valaminek *szébb az emléke*, mint maga a konkrét létező. Mintha azáltal, hogy egy valóságos élmény, mondjuk egy séta a rózsák között már elmúlt, azaz lehámozódott róla a valóság, lelkibbé, eszmeibbé változott volna, mert nincs hozzá többé semmi köze a külvilág mulandó zakatolásának. A szebbé válás onnan származott, hogy megszűnt valóságnak lenni s ezáltal *a léleké lett*, beépítődött a lelki szervezetbe, mint a táplálék a testbe, s mostmár ez is tárgya lehet az önmagunk gondolásának.

Ugyanígy a külvilág bármely tárgya is, ha abba az emberi látás belekeveredett s ezzel a materiális valóságból egy másik, mondjuk lelki síkba lendült át, esztétikussá válik. Nem szükséges ehhez művészi formálás, elég, ha valami csupán a valóságából veszített, ilyen a tóban visszatükröződő rengeteg, amely már nem erdő többé, hanem hogy van, csupán a látás számára van. Ilyen egy arc a tükörből nézve, egy kép a vászonra vetítve, egy esemény elbeszélve, vagy elképzelve. Valaminek le kell hámozódnia, vagy hozzátevéődnie a valósághoz, hogy csökkenjen benne valami módon a matéria. Innen az esztétikus tárgy hiányos és misztikus mivolta, amely Mitrovics szerint azért szükséges, hogy a szemlélő önmagából egészíthesse ki. Valami lélek számára kell benne helynek adódnia, vagy ennek a léleknek valami módon benne rejelnie, különben a lélek számára idegen és közömbös marad.

A legnagyobb hozzátevést természetesen az alkotó művész végzi, de végzi ezt az aisthesis minden körülötte álló dologgal, ha ehhez a kapacitása megfelelő. Az aisthesis mindig olyan dolgokat vesz észre, amibe valahogyan ember keveredett, vagy megvan a lehetőség, hogy belekeveredjék. Akármelyik oldaláról nézzük ezt a problémát, egyetlen tény válik mind világosabbá, hogy a legősibb alap az esztétikai megérzésnél a lélek centrális valósága, melynek a tárgya önmaga s célja az önmaga örökös teremtése, növelése és kiegészítése. Ebből ágazott ki, mint láttuk az ember esztétikai ösztöne, melynek ismét egyik ága az aisthesis. Az esztétikailag tetsző dolgok psychomorph-lényúsége folytonos bizonyítéka annak, hogy minden esztétikum a legmélyebben emberi ügy, mégpedig legfelsőbbrendű valónknak ügye.

XI. Amíg az aisthesis egész esztétikai lényünknek centripetális irányú működése, addig a *művészi alkotóképesség és alkotóösztön centrifugális*. A művészi alkotás minden kritériuma emez irányú lelki tényeinkből határozható meg.

Mondottuk már, hogy ami a külső világban általában tetszik — nem beszélünk rendkívüli kapacitásról, mely előtt minden széppé válik — az valami lelkinak felfogható, önmagunk kiegészülésének tekinthető dolog. Nyilvánvaló, hogy minden műalkotásnak eme tulajdonságot kell felfokozottan bírnia, s mindazt, ami a természetben esetleges és elszórt, azt *tendenciózusan*, mondhatnók „mesterségesen” kell utánafejeznie és megsokszoroznia.

Problémánk ismét kétirányú: 1. Miféle ösztön az az emberben, hogy olyasmit hozzon létre, amely a kerek minden-ségben lélekformáló szerepénél fogva emberivé s ezzel esztétikussá vált létezőket mímeli, megnagyítja, s ezzel nemhogy pótolja, hanem túllicítálja azt, ami a nagyvilágban van? Miért alkot az ember olyan furcsaságokat, melyek eleve nem azok, mint amit ábrázolnak, hanem az ábrázolt világ csak *ürügy* valami másnak az elmondására? 2. Miféle határozmányokkal kell bírnia emez alkotásoknak, hogy e különös szerepet betölthessék, hogy ebből a szempontból célszerűbbek legyenek, mint amit Isten s a nagy mindenség produkál.

Mindkét probléma az aisthesisről mondottakban gyökerezik és oda tér vissza. Az első, vagyis, hogy miért hoz létre az ember művészi alkotásokat, a magyarázatát abban találja, hogy az ember öröktől fogva gyűjti magába a külvilág ihletét, mint lelke építőanyagát s ez benne elraktározódik. Ezzel azonban nem csupán maga gyarapodott, hanem nőtt, változott a magába szívott világ is, vagyis a lélek a világot az önmaga képére és hasonlatosságára teremtette át. Ezzel ez a maga teremtette és maga formálta világ előtte becsebb lesz, hiszen ő alkotta, s kezdi fölébe helyezni mindennek, mint az önön gyermekét. A kőkorszak embere azért

vészte a rénszarvast a csontdarabra, mert a rénszarvas valahogy a lelke része lett, s látni akarta, hogy mivé teremtette. A festő megfest egy virágot, s amikor elénk teszi, ezt mondja vele: húszszer éve van meg ez a virág és ugyanaz maradi, én láttam, a lelkeimmel összekevertem s ez lett belőle. Amennyivel más ez a virág, mint a valóságban, az én vagyok. Claude Lorrain a maga csipkévé és éterré bővült tájain saját-magával több, mint a valóság, s ezért tárja elénk ezt a többletet, mert érzi, hogy a szemébe hullt tájak nem vesztek el, hanem mint magban a csira tovább nőttek s éppen azzal a látással lettek többek, melyek az ő szemének s lelkének sajátja. Minden művész végeredményben beszámol egy nagy sáfarkodásról, hogy mivé vált benne a világ, hogyan volt képes a látottakat emberivé tenni. A művész nem azért hiú a művére, mert az utánozhatatlan és utolérhetetlen, hanem azért, mert az övé, mert az ő lelke keveredett bele. Itt tűnik ki a művészi tevékenységnek a játékkal való végzetes összetévesztése, az abból való megmagyarázás tarthatatlansága, mert a játék elvégre is nem fontos azelőtt, aki játssza, az alkotás viszont halálosan komoly minden vérbeli művész számára. A művész nagyon emberien lát, a lelke nem fényképezőgép, amely reprodukál, hanem vér, amely étellel árasztja el a látottakat. Nem utánoz, hanem a világból emberit csinál, s lelket visz abba, amelybe a teremtés lelket nem adott. Ezért tör ki belőle, mint a prófétából az, ige, mert benne keletkezett, vele teremtődött, s azért mellékesebb az ábrázolt valóság, mert a hozzátett ember a fontosabb.

A másik kérdés, hogy miáltal hat a művészi alkotás jobban, mint a természeti szép, kissé bonyolultabb, mivel hatásról lévén szó, ez ismét háromirányú.

a) Előfordul, hogy a művész semmi egyebet nem akar, mint azt, hogy amint ő lát, mással tudomásulvétesse s elfogadtassa. Ebből keletkezik a *képzőművészet*. A festő ilyennek vagy olyanak látja a világot, ezt kifejezi, a szemlélő munkája pedig az, hogy megkísérli az ábrázolt valóságot ugyanúgy látni, mint ahogy a művész ábrázolta. A szemlélő gyönyörűsége onnan származik, hogy egy lélekkel mélyebben átítatott módon — éppen erre kell a művésznak képesnek lennie — tanulta meg a világot látni, mint ahogy arra a saját erejéből képes volt. Új fegyverrel gyarapodott tehát, mellyel a szemléleti világot jobban meghódíthatja s vele önmagát építheti. A nagy művésznak tehát nagy léleknek kell lennie, legalább is abban a vonatkozásban, hogy a látható világból minél több matériát tudjon az önmaga lelkével pótolni. A szemlélő számára a művészetnek ez a faja *centripetalis*, mert részéről észrevételt és elfogadást kíván. A legjobb műélvező az, aki a legtöbbet vesz észre a műn, a legjobban tudja ugyanúgy látni, mint ahogy a művész láthatta.

b) Nagyobb az igénye a művésznak akkor, ha nem

mutatja meg a szemlélőnek azt, amit ábrázol, hanem csak elbeszéli, s kényszeríti a szemlélőt arra, hogy elképzelje. Így jön létre az *irodalom*, ahol a szemlélőnek ki kell lépnie önmagából s útrakelni, mint Dante Vergiliusszal, bejárva mindazokat a birodalmakat, amerre a művész; csábítja s kényszeríti. Itt tehát a művész *kevesebbet tesz*, mint az előbbinél, de ugyanakkor nagyobb szabadságot ad a szemlélőnek; ugyanazt a regényhőst ki így, ki úgy képzelheti el szemléletileg, a művész csak megjelöli néhány vonással. A művészi képesség abban áll, hogy olyan vonásokat és úgy domborítson ki, hogy a szemlélő azokat utánaképzelve a hézagokat hiánytalanul kitölthesse s ezáltal vázából élő emberek, eseményekből és egymásutániságból történés szülessék. A szemlélő, illetőleg olvasó munkája itt *centrifugális*, mivel képzeletével és érzelmeivel rohannia kell a művész által megszabott úton, mert ha csak elhiszi, vagy ráismer az elmondottakra, akkor az alkotás lényegét nem tette magáévá.

c) Ha a művész semmit meg nem mutat, semmit el nem képzeltet, hanem csak *puszta benyomásokat* ad, melynek nyomán a szemlélő bensője mozgásba jön, akkor előáll a *zene*. Nincs tárgya, eseménye, mindent a szemlélőnek kell magából kitermelnie. Amennyiben az u. n. programzene valamit „elmond”, az *Se* nem látható tárgy, se nem konkretizálható esemény, hanem *hangulat*, annak dinamikai eloszlása és egymásutánja, s ehhez asszociál a szemlélő — ha tud — látható képeket, vagy történéseket. Még több a feladata tehát és nem kevesebb. A művész tudománya abban rejlik, hogy a hangok variációjával olyan hangulatot teremt, mely a legigazabban *emberi*, tehát a leginkább átélhető. Ezért nem zene a vonat zakatolása — hacsak asszociációi révén nem akar valamire emlékeztetni — mert semmiféle emberi érzelmenek (legfeljebb az unalomnak) nem volt soha erre a célra rendelt tolmácsolója. Sem öröm, sem szomorúság, sem felemelődés, sem levertség ilyen módon ember részéről soha megnyilvánulni nem akart, de akart egy dallamon, vagy tónuson keresztül, amely éppen ezért tárgya a művészi alakításnak. Vagy hogy végképen eloszlassunk minden aggodalmat: lehet eene a vonat zakatolása, ha azt valamely hangszerrel valamely kompozíción keresztül *utánozzuk*, mert az emberi eltervezés és utánzás által bizonyos lelkiséggel ruházott fel. Nem zene azonban úgy, ahogy a pályaudvaron halljuk, mert semmi psychomorph jelleget magán nem hord. A már többször bebizonyosodott megállapítás itt sem mond csődöt: valami lelkiségnak kell a hangokon keresztül tükröződniök, hogy zenévé, azaz művészetté váljanak. A szemlélőben ennek hallatára az történik, hogy *önmagába fordul*, a sajátmaga valamilyen állapotát érzi, lélekzetén és érverésén keresztül az önmaga lénye fokozódik fel minden külső tárgy

és tartalom nélkül. Eme lelki áramlás tehát *centrális*, benne semmi mást nem érzünk, mint önmagunkat, mint amely valami meghatározhatatlan módon nőni akar úgy, hogy még a testi kísérőjelenségek is (kebeltágulás, mély lélekzet) ezt jelképezik. Az a *sóvárgás* valami ismeretlen után, amelyet már Platón a széperzelmek legjellemzőbbjeként ismer fel, a léleknek az önmaga végtelensége utáni vágyából ered, nem lehet tehát semmi más a magyarázata, mint az önmagunk növése, „transcendens kitekintés” (Pauler: Liszt Ferenc gondolatvilága) a magunk határtalansága felé.

A léleknek háromirányú létezési módja különös módon függ össze azzal a figyelemreméltó ténnyel, hogy a centripetális irányúnak felismert képzőművészet közvetítője és felfogója a *látás*, a centrifugális irányú költészeté a *beszéd*, míg a centrális irányúé a *hallás*. Mi ennek a szembeszökő ténynek a magyarázata?

1. Ha megfigyelünk egy süket embert, akkor azt találjuk, hogy nem mer átmenni az utcán, mindenben meglepődik, amit lát, s egész lényé félszeg és bátortalan. Mindebből az következik, hogy ami az embert a külvilággal szemben való respektusra és alkalmazkodásra megtanítja, az a *látás*, s a süketnél ez a funkció azért túlzott, mert hiányzik a hallás kiegészítő és ellenőrző munkája. A szem biológiailag véve jelző apparátus, amely azt mutatja, hogy mitől kell félnem, mire kell vigyáznom életem fennmaradása érdekében. Nyilvánvaló, hogy az alkalmazkodásban *függésem jut kifejezésre*, tehát *centripetális* mivoltom legfőbb ébrentartója a szem.

2. Ha belőlem valami kitör, azaz lényem kifelé áramlik, önkénytelenül beszéddel kapcsolódik. Jele ennek az is, hogy a beszédet gesztusokkal kísérvük, míg a látást vagy a hallást nem. Hitler írja a Mein Kampf előszavában, hogy a világra a nagy szónokok vannak a legnagyobb hatással. *Az emberi szó* tehát *centrifugális*, ebben nyilatkozik meg lényem legnagyobb szuggesztíója s protuberanciája. Innen van az, hogy a néma ember tehetetlen és antiszociális, mert érzi, hogy a világban irányító szerep nem adatott neki. Beszélni annyi, mint kifelé törni, lelki tartalmainkat másokon érvényre juttatni.

3. Mindezekkel szemben a látásától megfosztott, tehát csaknem egyedül a hallására utalt vak emberek álmodozók és kontemplatívok. Ebből az következik, hogy az 1 ordít leginkább magam felé, amit *hallok*. Ezért van az, hogy jobban megkap és hatalmába kerít az élőszó, mint az írott. A hang az, amely éppen azért, mert tárgya nincsen, önmagamat tesz meg élményem tárgyává. A vakok között, akiknek tehát a világ a fülükön keresztül jár a lelkükbe, nagyon sok az istenfélő es szelídlelkű ember, talán azért, mert a világból kevesebb matéria jut el hozzájuk. A hang nyomán tehát lelkem *centrális*

mivolta jut az előtérbe, nem véletlen tehát, ha ennek foglalkoztatására épp a zeneművészet vált hivatottá.

Ha a művészeteknek ezt a három főfaját (minden más ezek variációja) szemügyre vesszük, akkor azok fokozatbeli viszonyában a következő figyelemreméltó dolgokat találjuk:

1. Fokozat van közöttük a *hatás intenzitásában*. Legkevesebbé megrázó egy kép, vagy épület szemlélete. Soha képzőművészeti irányzatokkal forradalmat, vagy háborút előidézni nem lehetett. Ennél erősebb a hatása az irodalomnak, akárhány világtörténelmi eseménynek az irodalom volt az előkészítője. A francia forradalom, a magyar szabadságharc, mind irodalmi előzményekre vezethető vissza. S a legelementárisabb erővel ragadja meg a lelket a zene; hatására elszomorodunk, vagy táncra perdülünk, a (harci riadókra ökölbe szorul a kezünk s megborzong a hátunk, mondják, hogy a Rákóczi-induló ütemére még a lovak is indulatba jönnek s ágaskodnak. Ennek magyarázatát lélektani osztályozásunk alapelve adja. Lelkünk centripetális irányzata ugyanis az, amely a legkevesebb önmagunk élését jelenti, szinte csábít a szó, hogy ezt passzivitásnak minősítsük, ha nem lennénk tisztában azzal, hogy végeredményben ez is cselekvés, amely által a lélek éppen hogy nem marad közömbös, hiszen vele visszahat az őt ért hatásokra. Ennél több magunk-élését jelentik a centripetális lelki tendenciák, melyeknek célja a magunk érvényrejuttatása egyéb létezőkkel szemben. A 'látzólag talán a legcsendesebb, de egész lelki szubsztanciánknak legátfogóbb ténykedése az a centrális irányulás, mellyel a lélek mintegy a maga lényegét tapasztalja, éli és folyton gazdagítja. Nem véletlen tehát az, ha e három lelki kategóriában gyökerező művészeti fajok ehhez mérten több és több lelki megmozdulást provokálnak, s önmagunk lelki valójából több és több atomot mozgósítanak.

2. Fokozat van e művészeti fajok között abban a tekintetben is, hogy lentről felfelé haladva egyre *kevesebb konkrétumot*, azaz matériát tartalmaznak. A képzőművészet talaja az anyag, azzal bánik, azt alakítja. Az irodalom humusza a képzelet, érzékelhető dolgokat él utána, de már több lelki produktum belekeverésével éri el a célját. S leginkább anyag-talan a zeneművészet, itt már a lélek legleszűrtebb birodalmában járunk, s minden konkrétum csak távoli beszűrődés, a többbit a lélek önmagában végzi. Nem csoda, ha felfele haladva egyre többet kell a léleknek kiegészítenie. Ezzel párhuzamban áll az a tény, hogy centripetális lelki valónkban rabjai vagyunk a környező világnak, centrifugális erőinkkel mi uralkodunk, s a centrálisakkal függetlenné válunk, azaz kibontakozunk lelki hatalmunk teljes koronájában. Ez is bizonyítéka annak, hogy e három művészeti ág *különbségé-*

nek az említett háromirányú lelki tendenciában van a lényege.

3. Különbség van a három művészeti ág között abban is, hogy felfele haladva mind több és több *elmélet* szükséges hozzájuk. A képzőművészetekben legfontosabb a technikai rész; az ősember ezzel kezdi meg művészeti tevékenységét, s sok nagy művész sohasem tanult s mégis nagyokat alkotott. Ezzel függ össze az is, hogy a képzőművészeti alkotásban a hatást, az alkotás módját a legnehezebb megmagyarázni, ez válhatott valamennyi művészet között a legkevésbé diszciplínává. Ezzel szemben az irodalomnak sokkal több a tétel törvénye; a legeredetibb költők is nagyon sokat tanultak s tágabbkörű műveltségre volt szükségük, mint a képzőművészeknek. Ezt a legtöbb író ösztönösen érzi; nyelvet tanul, politikával foglalkozik, az élet valamennyi jelensége számára nyitva tartja a szemét. S leginkább tudomány a zene, törvényei szinte a matematikai törvényekkel egyenlő szigorúságúak és kivételt nem tűrők. Az összhangzattan, hangszerelés, stb. ismerete annyira nélkülözhetetlen minden zenei alkotásnál, hogy le kell ülni hozzá és megtanulni, mert ismerete nélkül, figyelmen kívül való hagyásával a legnagyobb muzikus is a legelemibb hibákat követheti el. Mindez arra vall, hogy felfele haladva egyre közeledünk a lélek centrális magva felé, s olyan követelményekkel találkozunk, melyeket a lélek kizárólag önmagából termelt. Ebből következik, hogy e művészetek ebben a sorrendben haladva egyre *veszítenek utánczó jellegükből*, jelül annak, hogy a lelki szubsztancia hovatovább mentesül a külső világ figyelembevétele alól.

Ha már most egy percre megállunk és azt kutatjuk, hogy a művészi ábrázolóképeség és ösztön valami egyszerű adottság-e, vagy pedig a művész lelkében egy sokszerű variáció és rétegződés áll fenn, akkor már az eddigiek alapján is egy igen szövevényes és bonyolult képlet áll előttünk, amelynek hiánytalanságán és szervességén múlik a művészi alkotóképesség. Az alkotóművész lelkének geológiai keresztmetszete a következő.

1. Az alapréteg centrális, ennyiben minden művész a maga általánosságában önmagát, az önmaga bensőjét élő ember. Rokon ennyiben a vallásos, valamint a kontemplatív (tudományos) embertípussal. 2. Emez alapréteg három iránya közül kiemelkedik a középső, tehát a centrifugális irány, ezáltal kap a lélek esztétikai színezetet. Ez még nem jelent alkotást, csupán a szemléleti világhoz való viszonyulást. 3. Az esztétikai alapszínezetnek ismét kidomborodik a centrifugális tendenciája, ezáltal a lélek a világba beleavatkozik és átalakítja, így előáll a művésztípus, amely alkotni képes. 4. E típusnál az a kérdés, hogy lelke három irányú funkciója közül

melyik képes leginkább arra, hogy az egész embert képviselve valamely tárgyat önmagával egybeépítsen. Ha a centripetális, akkor képzőművész lesz, ha centrifugális, akkor poéta, ha centrális, akkor komponista. 5. Eme művésztípusok tovább specializálódhatnak. A képzőművésznak festőre, szobrászra és építészre, a poétának regényíróra, drámaíróra és lírikusra, a komponistának a hatás tendenciája szerint különböző típusaira való további osztódása következetesen a lélek háromirányú alaplüködéséből ered.

Látjuk tehát, hogy hányzoros emeletén a léleknek kell felfele haladnunk, hogy elérjünk a művészi teremtés fellegrvárába, amely nem hiába látszik éppen ezért az emberi szellem csúcsteljesítményének még az ösztönük alapján ítélő laikusok előtt is. S éppen azért, mert a művész lelke ennyire bonyolult, egyben kényes és könnyen bomló szerkezet is. A legkisebb kisiklás, aránytalanság vagy egyensúlyhiány is rendkívül döntő az egész épületre, innen van a művésznak a nagy tömeg számára sokszor érthetetlen excentrikussága, hóbortossága, sőt beszámíthatatlansága. Mindenesetre a *conatus* dolga az, hogy e labirintusban hogyan tart rendet, eme sokszoros réteget hogyan világítja át egységes elv és tendencia szerint. A művész, aki egyben mint ember is nagy, nem elérhetetlen, s bár ritka és kivételes, (Leonardo da Vinci, Goethe stb.) semmi szín alatt nem állítható, hogy a művészet és excentrikusság szükségképpen involválja egymást.

III. Ha az aisthesis az esztétikus lélek centripetális, a művészi alkotóképesség centrifugális képessége, akkor kell lenni egy harmadiknak is, amely mindezeket önmagában *tudatosítja*, azaz iránya *centrális*. A művészet s a szép *theoretikusai* tartoznak ide, akiket az különböztet meg az előzőktől, hogy képesek magukban *lemérni* azt a lelki gyarapodást, amelyet az esztétikus tárgy szemlélete jelentet bennük, s ezáltal amit átéltek, *értékelik*.

Nem kell azt gondolni, hogy a műbírálat valami inferioris és a művészet nagy birodalmában másodrendű, sőt éppen felesleges és nélkülözhetetlen dolog. Ha helyes a dedukciónk, akkor ez egyenrangú tényező a másik kettővel, hiszen a kétirányú lelki működés mindenütt feltételezte a harmadikat. És valóban: ha az emberi léleknek nem volna meg az a képessége, hogy valamely művészi élmény után magát többnek érezze, azaz esztétikai lényének centrális erejét gyarapodni lássa, tovább menve ezt a gyarapodást nem tudná egyszer kevesebbnek, máskor többnek érezni, azaz magában valamit viszonyítani és értékelni, akkor nem lenne aisthesis, amely éppen az esztétikailag különböző dolgokat van hivatva a világból kiérezni, s nem lenne műalkotás sem, mert minden egyforma súllyal esvén latba, szükségtelen és értelmetlen

volna bármely műretek előállításán fáradozni. Éppenséggel az esztétikai *értékelőképesség* az, amely által a két előbbi a világban létezhetik, nem toldaléka, hanem praesumptioja tehát az előzőknek. Természetesen az ítélőképesség alapja az ösztön, jussuk tehát nem csupán azoknak van hozzá, akik tudományos eszközökkel képesek az értékelést elvégezni, hajnem azoknak is, akiknek egyszerűen megérzésük súgja azt, hogy melyik alkotás értékesebb a többinél. Maga az alkotó művész sem mindig tudja, hogy mit miért csinál; a művészi öntudatosságban olyan magasan álló Goethe is azt mondja, hogy nem ő, hanem valami más az, ami benne alkot. Számtalan tény igazolja azt, hogy az alkotás hevében az alkotó művész nincs tudatában annak, hogy ő alkot, s gyakran van az az illúziója, hogy azt valaki más végezte el helyette. Az alkotás eme nem-tudatosságát és ösztönösséget fejezi ki Arany János, amikor azt írja: „A nyelvnek is törvényeit Széppé jóvá teszi: Nyelvész urak jobban *tudják*. A költő jobban *érzi*.” (Aisthesis.) De tagadhatatlan az, hogy emez ösztönös értékelés eszményképe a tudatos értékelés kell, hogy legyen s minden ezirányú fejlődésnek efelé kell haladnia. Az ösztönhöz legfeljebb kénytelenségből nyúlunk s elégszünk meg vele, s nem pedig azért, mintha valamely tetszés vagy nem-tetszés *okát nem akarnók tudni*. Azonfelül az elméleti elmélyedés maga után vonja az ösztönök finomodását, mivel minden tudatos idővel lesüllyed a tudatalatti lelki rétegekbe, s szüntelen munkál akkor is, ha a tudatmezőt közben más tartalmak töltik ki. Minden megérzés valaha tudatos volt, s minden elméleti megismeréssel egyben az ösztönélet is gazdagabb lett. Akár tudományos tehát valamely esztétikai értékelés, akár nem, éppoly jelentős az esztétika birodalmában, mint az aisthesis, vagy a műalkotás.

Az esztétikus tárgy és az esztétikai értékelő tudat között szükségképen létesül bizonyos *viszony*, amely éppen azért, mert viszony, háromirányú kell, hogy legyen, mégpedig centripetális, centrifugális és centrális. Mindháromnak megfelelő egy-egy esztétikai álláspont, mellyel a múltban is és a jelenben is egyre találkozunk, jeléül annak, hogy eme *distinctio* nem csupán logikai finomkodás és tudományos elvonás eredménye, hanem egy történeti tény konstatálása is egyben. Amikor a gondolkodás túlságosan spekulatívnak látszik, eredményét mindig valamely ontológiai tényre kell vonatkoztatnunk, hogy világossá váljék: látszat-e, amely előttünk vibrál, vagy a valóság a szokottnál magasabbról nézve. A mi esetünkben ki fog tűnni, hogy az esztétikai gondolkodásunk eme hármastendenciája mindenkor a kérdés, magvához tartozott, minden harc ekörül dült, s a vélemények eszerint különböztek. Soha el nem dőlt és nem is fog eldőlni, hogy melyiké a győzelem, mert mindhárom látásmód egy és

ugyanannak az élő valóságnak tükröződése, külön tehát hiába harcol bármelyik is a kizárólagosságért, de negyediket is hiába kísérelt meg produkálni az emberi szellem, mert képzelenségbe és dekadenciába fűlt az ilyen próbálkozás, mind azt bizonyítva, hogy az emberi elme a valóságtól és az élet törvényeitől elszabadult, s a képzelet beteg ösztönei teremthetnek csupán néhány torz ideát egy ilyen légüres térben.

1. Az esztétikai reflexiónak logikailag is és történetileg is az a felfedezés a megindítója, hogy vannak dolgok, amelyek *önmagukban szépek*, s ezek *objektíve* különböznek a nem szép dolgoktól. Az a nagy múltra visszatekinthető kutatás, amely az egyes tárgyakat széppé tevő elemek után folyt (pl. Hogarth szépségvonala), abból a sejtésből táplálkozott minden időben, hogy a szép kizárólag a tárgyakra jellemző sajátosság, azokban kell tehát titkát felfedeznünk. Ez a kutatási irány a szépség objektív tekintélyének örökös érzéséből ered, megalkotásában a szemlélő részesnek nem érzi magát, egyetlen feladatának azt találja, hogy abból, ami kívülről adatott, a szépség törvényszerűségeit és kritériumait kielemezze, itt a lélek magatartása a szép tárggyal szemben *centripetális*, mert azt csupán vizsgálja és sajátosságait felismerni igyekszik. Vannak, akik az esztétika minden szabályát kizárólag a műalkotásból akarják leszűrni és tételeiket ennek alapján felállítani. A kutatás módszere itt az *indukció*, melynek alapját tárgyak adják, melyek valaha — néha csupán a tradíciónál fogva — a művelt világnak tetszettek.

2. Az esztétikai gondolkozásmód egy másik iránya részben ebből ered, ellenben egészen másféle tart. Ha ugyanis vannak a szép tárgynak olyan vonásai, melyek azokat szépség tekintetében más tárgytól megkülönböztetik, akkor ezek *örökérvényű dogmák*, melyek minden lehető tárgyra *érvényesek*. Itt az esztétikus elme néhány alapelv segítségével *uralkodni* akar a szépség egész birodalmán, nem felismerni, hanem megszabni akarja annak kritériumait. Tétel volt például, hogy a gótikus épületnek nem lehet kupolája, ezért hallatlan merészségnek tartották Steindl újítását, aki a gótikus magyar parlament tetejére kupolát rakott. A legtöbb új művészeti irány azért találkozik ellenszenvvel és sokszor méltánytalansággal, mert a régi dogmák hatalmasabbak a művész vésőjénél, az elvek a teremtő lángésznél. Egy-egy korszak, iskola, vagy elismert tekintély kínai falként dacol sokszor az alkotó emberi lélek legmélyebbről jövő igényeivel, mert az a korszak, iskola, vagy mester a maga divatját, elvét és látásait akarja minden leendő korra érvényessé tenni. Az értékelő elmének nyilván valami *túlsugárzása* történik itten, amely a maga ítéletével halhatatlan uralomra vágyik s állandósítani akarja önmagát a jövő korokban, itt az esztétikai mérleg egyben kormánypálca; irányítója *centrifugális* erő,

amely az értékelő Ludat kifelé való lőrése és érvényesülése a környező világon. Módszere *deduktív*, törvényadója a tan-tétel, amely előtt mindenknek fejet kell hajtaniok.

3. A harmadik féle látásmód se nem a műalkotást, se nem valamely dogmát tesz meg értékelése mértékéül, hanem az önmaga megérzését, amelyben feltétlenül bízunk. Ha az első irány módszere az indukció, másodiké a dedukció, akkor ezé a harmadiké az *intuáció*. Lélektani folyamata abban áll, hogy a szemlélő a szemlélt dolgokkal valami egyéni kontaktust keres, bírálja, mérlegeli, hogy énjével összeillik-e, van-e lelké-nek olyan hiányzó része, amelyet éppen eme dolog keltette élménye tud kiegészíteni. Az ilyen lélek örökösen maga felé fordul és önmagát éli, hogy bármelyik percben kimutathassa a maga egyenlegét akár a tartozik, akár a követel oldalon. Az ilyen léleknek mindig éreznie kell, hogy hányadán áll önmagával, hol jár, milyen a teltségi foka, mentes-e eléggé a világ porától s kész-e mindenkfölkött a maga örökkévaló-ságával való együttlétre. Ez a tónus feltétlen *centrális*, amely abból a szempontból szükséges, hogy a lélek az önön maga társát legyen képes felfedezni a műalkotásban, magával ösz-szevesse s döntsön értéke fölkött a belőle jövő s magán érzett rokon lehet! mértéke és ereje szerint. Az így értékelő esztéta maga is művész s méltán követelheti osztályrészét, mert az alkotó művésszel együtt ő is teremtett. Bármennyire is rokon ez a funkció azzal, amit aisthesisnek nevezünk, lényegében mégis különbözö, mert az aisthesis mértéke a mértéktelenség, ott, ha a lelki lemez elég érzékeny, akár éjjeli felvételle is alkalmas, anélkül azonban, hogy ezzel a napfényt és a süket éjszakát bárminö értéknek minösítene. Eme most jellemzett értékelöképességnél azonban szükséges az intuitív léleknek az a képessége, mely egyensúlyt tart önmaga és külsö világ között s megövjá az objektum és a szubjektum birodalmának határait az eltolódásoktól. Innen az intuáció heurisztikus jelentösége, mert benne mindig van valami *megismerési* funkció, szemben az aisthesisel, mely ennek a megismerésnek csupán egyik előfeltétele. Megismerés azáltal, hogy a lélekben kiváltódott reakciók arányban állanak a benyomásokkal, mint a mérleg serpenyöjében a két egyforma súly, s ezáltal egymás megmérésére alkalmasak.

Ha az esztétikai értékelö-lehetöségek eme három irányát összevetjük, akkor itt is tapasztalni fogjuk mindazokat a tör-vényszerüségeket, melyek a lelki jelenségeknek általunk java-solt felosztásából következnek. Nyilvánvaló legelőször is az a *fokozat*, amely az emez elv szerint való minden felosztásnál annyira szembetünö volt. A fokozat itt is értékbeli, hiszen az Aristippos egyszerű vitájától (Sokratessel), mely a szép alanyi feltételeinek semmi szerepet nem tulajdonított, fel a modern esztétikai irodalomig, melyben mind több és több részt követel a vizsgálódó értelem is a szép létrejöttében

felfelé ívelő út mutatkozik, melyben az értékbeli többlet nem szorul bizonyításra. S az is kétségtelen, hogy eme többletet az elmélkedő individualizálódása Jelenti, akár csak a karakterológianál, ahol minél inkább közeledtünk a centrális lelki funkciók s vele az egyéni vonások túlnyomósága felé, annál inkább kivilágított a tiszta humánus éles profilja, mutatva azt, hogy az emberi tökélesedés útja befelé, a lélek centrumába vezet. „Isten országa tibennetek van”, mondja az Ige. s ezt erősíti meg akaratlanul egy különben elég rideg következetességű logikai rendszer, melynek tetején a lélek önmagateremtése áll, nem mintha ezt akartuk volna bebizonyítani, hanem mert a Világmindenség egyik egyetemes tételét a lelki életre alkalmazva — úgy látszik — szükségképen kellett ide eljutnunk.

Az esztétikai vizsgálódás eme hármassal irányja természetesen nem járhat külön-külön, hanem mindig keveredve, egyik a másikban tükröződve. Annak a lehetősége sincs azonban *elvben* kizárva, hogy bármelyik uralomra jusson, hiszen a *típus* fogalmához hozzátartozik a tipikus jegy *ideamivolta*, mint amelynek több-kevesebb jelenléte tesz valamit inkább vagy kevésbé tipikussá. Az esztétikai vizsgálódás múltja azt igazolja, hogy eme hármassal irány túlnyomóságából vagy variációjából állott elő valamennyi esztétikai elv, irány és rendszer, s annyira újat a gondolat soha teremteni nem fog, hogy emezekre vagy variációjukra visszavezetni és ezekből megmagyarázni ne lehessen.

E három esztétikai irány azonban a léleknek csupán attributív lényéből következik, hol van a szerepe pl. a *conatus*nak? A leglényegesebb ott, hogy eme három iránynak mindig sajátos módon kell egymásra vonatkozni, hogy ezáltal a lélek egysége meg ne bontassék. Az abszolút objektivizmust már Sokrates vezet ad absurdum, a túlzott dogmatizmust pedig saját önellentmondásai teszik tarthatatlanná. Mennyi legyen ebből és mennyi amabból, a *conatus* diktálja, mindig és egyesegyedül a lélek amaz existenciális érdekétől vezettetve, hogy a lélek mindenképpel önmaga maradjon, s önmagával való azonosságát minél teljesebb egysége biztosítsa. Csupán eme szubsztanciális egységből következhetik egészséges esztétikai rendszer és látás, s minden eddigi beteg *idea* emez egység valamiféle megbomlásából következett. Igaza van Pauler Ákosnak, amikor a modern művészetek túlzásait schizophreniás tünetekre vezeti vissza, mivel a lelki élet masszivitásának meglazulása az oka akár az expresszionizmusban mutatkozó infantilizmusnak, akár a zenei és költői alkotások strukturális szétesésének. Az a nagy hatás és népszerűség, mellyel a közvélemény Proust híres regényét (*A la recherche du temps perdu*) fogadta, jele a modern ember esztétikai ítélőképességében mutatkozó schizophreniás hajlamoknak, mivel a regény képeinek álomszerű felmerü-

lése, erkölcsi és akarati passzivitása, közömbössége, asszociációinak ötletszerűsége, hypermnésziás és ambivalenciás tünetei a modern emberben éppen azért, mert bennük az önmaga élményeire ismer, rezonanciát képes támasztani. (V. ö. Pauler: A lelki élet egysége és szerkezete.) Nem mellőzhető tehát az értékelő tudatnak a maga *állásfoglalása*, lényé minden atomjának felsorakoztatása, résztvévése az ítélethozatalban, mert különben a műtől sem fog kompozíciót, szervességet és semmi olyasmit követelni, amely a conatusból ered. Itt is bebizonyosodik, hogy az esztétikai ítélőerő csakis akkor teljes, ha mindazok a tényezők közreműködnek benne, melyek egyúttal a léleknek mint szubsztanciának is tényezői és fenntartói. Kétségtelen, hogy nem szakíthatja el magát a nagy alkotó látásaitól, mert azok ihlete mindig újat, tehát többletet jelent, művük irányt mutat és konzekvenciára kötelez. Bizonyos az is, hogy eme konzekvenciáknak rendszerré kell tömörülniök s parancsolólag fellépniök korokkal és egyénekkel szemben, hogy minden alkotó és alkotás egygé tömörüljön a világot alkotó lelkek nagy kollektívumában; kellenek dogmák, amelyek fegyelmeznek és konzerválnak, s szükséges, hogy jégkérőket csak egy előzőknél hatalmasabb és frissebb originalitás fuvalma legyen képes leolvasztani. S valamennyinél kétségtelenebb, hogy sem a mintának megtett műalkotás, sem az úrrá vált szabály nem biztosítják még az esztétikai ítélet igazságosságát, hanem kell lenni valami örökké élő fórumnak, amely törvényt hoz és törvényt eltöröl, bűnöket avat erénnyé és ha kell, lejárt erényeket bélyegez hibákká. Ez a fórum a léleknek önmagát folyvást teremtő része, melynek korokon, egyéneken, divatokon és törvényeken felülálló eltervezettsége diktálja, hogy örökké készülő épületéhez most ilyen, vagy olyan téglára van szüksége. Ennek nincsen előre megírható törvénykönyve, egyedüli törvénye a maga végtelenségének igényei, az, hogy minden percben több legyen, mint az előzőben volt. Ennek vettetik alá minden művész és minden műélvező, ezért hal meg egy percnyi élet után, vagy válik halhatatlanná minden alkotás. A szépség egész történelme nem más, mint a léleknek emez önön építőanyagát kereső tevékenysége, egy képtár nem egyéb, mint színtere és emléke a lezajlott küzdelmeknek. Ezért jutnak eszünkbe mindenek fölött a szépség szemlélése közben Spinoza szavai: „Tudjuk és érezzük, hogy mi örökkévalók vagyunk.”

Az aisthesis, művészi teremtő erő és az esztétikai ítélőképeség nagy problémaköreivel azonban még nem tekintettük át az esztétika egész területét.* A hagyományos problé-

* János i Béla esztétikai történetének előszava ízlésre, művészetre és széptudományra osztja fel az esztétika problémáit. Ez a lényegbeli egyezés azt mutatja, hogy a logikai spekulációnak s az empi-

mák nagyrésze beilleszthető ugyan az eddigiekbe (nem kell külön tárgyalnunk pl. a *stílus* problémáját, mert egyszeri pillantásra látszik, hogy az a művész lelkében *determináló tendencia*, azaz *conatus*, helyét tehát ezzel kijelöltük), azonban egy igen sokat vitatott kérdés látszólag kívül maradt a felölelt körön, s ez az *esztétikai egységtípusok és kategóriák* kérdése. Előbbihez tartozik a tragikum, komikum és a humor, utóbbihoz az érdekes, bájos, fenséges stb. Lássuk, hogy mint minden esztétikai jelenség, ezek is megfejtethők-e a lelki élet egyetemességét szem előtt tartó lelki felosztással.

Az esztétikai egységtípusok úgy keletkeznek, hogy az esztétikus tárgy egységében valamely kontraszt támad, mire a tárgy részéről törekvés indul a megbontott egység helyreállítására. Pauler szerint az esztétikus tárgy egysége „annál gazdagabb és mélyebb, minél nagyobb akadályokon diadalmaskodik”. Kár, hogy ezt a mély igazságot Pauler csak a tragikumra alkalmazza következetesen, mondván, hogy a tragikum „az esztétikai tárgy egységességének diadalmaskodása azon a diszharmónián, melyet az örökkévaló érték és a mulandó valóság végzetszerű összeütközése okoz.” A komikumnak ebben rejlő lényegéről már csak annyit mond, hogy ez az összeütközés nem nyugtalanít, sőt örömet kelt, a humornál meg éppen csak sejteti, hogy benne a kontrasztot a tragikus és a komikus elem kapcsolatbajutása okozza, a kiegyenlítődést, tehát az esztétikus tárgy egységét pedig az a bölcs világszemlélet jelenti, mely képes minden helyzetében felismerni, mint a tragikumot, mind a komikumot. (Bevezetés a filozófiába, Budapest, 1920. 162—165. 1.) Mindenesetre tanítása oly magvas, hogy elfogadhatjuk kiindulópontnak, tovább keli azonban fűznünk s kiegészítenünk a magunk rendszerének szempontjaival.

Legelőször is azzal kell tisztában lennünk, hogy minden esztétikum eleve a legmélyebb lelki ügy. Következik ez abból, hogy minden esztétikai jelenség a lélek centrális erőiből fakad, szellemi lényegét a léleknek állandó önmagára való vonatkozása adja meg. A lélek eme centrális magvának kell tehát valamiféle konfliktusba jutnia egyéb valóságokkal, s eme harc kimenetelétől és színezetétől fog függni, hogy az egységtípusok melyike áll elő.

A *tragikumnál* a lényeg az ember benső önértékének a többlete azáltal, hogy *tudatában van* a maga értékességének. A tragikus hős egész alakja beállítottságánál fogva eleve valamely értéket reprezentál; ahol ez az érték nem *magától értetődő*, tehát akár el van rejtve, akár mondvacsinált, a mű-

vészi ábrázolás alapján hibás. Nem is a hős értékessége tehát a fontos, hanem az, hogy ennek jellegét a hős *magán hordja*, a szemlélő *tudja*, hogy amit szemlél, az érték. Ez az erőttöbblet szükségképen kifelé hat s állandó provokálása lesz a környező világnak. Innen van az értékesnek állandó veszedelmek között való hányattatása, a tragikus élménynek a lényege ezért a féltés és aggodalom az értékes fölött lebegő veszélyek miatt. Valami kifelé való törés, mégpedig legvalóságosabb, önmagunk előtt a legkevésbé letagadni akart énünknek a kitörése, nem színlelt és mutatott, nem akart és elhatározott, hanem legvalódibb lényünknek a kiáramlása és beleütközése a külső realitásokba. Az értéknek eme meztelensége nélkül nincsen tragikum; esztétikai színezetét éppen emez önkénytelen teremtettségében való elénktünése adja meg. Az sem kétséges, hogy miért: emberi szemmel nézve csakis az lehet értékes, amely az embernek legbensőbb lényegét adja, vagyis amit mi a centrális lelki aktusok nevéen foglaltunk össze. Ennek kell felszínre jutnia, kiterítődnie, az egész embert cselekedeteivel, sorsával együtt jelképeznie. Innen van az, hogy a tragikus hős jellemző tulajdonsága (az, amely tragikumba sodorja) mindig valami legegységesebben emberi vonás, s a tragédiaíró nagysága éppen abban rejlik, hogy vagy ilyet tud kiválasztani, vagy valamely tulajdonságot ilyennek megtenni. Az olyan tragikus hős szemlélete, amely nem az egyetemes emberarcot teszi egy vonással gazdagabbá és plasztikusabbá, általa nem *az emberről* alkotott fogalmak lesznek tartalmasabbakká, soha sem lehet esztétikai élmény.

Ez a tulajdonság, éppen azért, mert lényegbeli, szükségképpen tör kifelé, mert minden szubsztanciának a lényege törekszik leginkább a megnyilvánulásra. Ez a kifelé való törekvés a második leglényegesebb vonása minden tragikus hősnek és sorsnak. Az *esszenciának existenciává* való válása az, amely a legmélyebb megkülönböztető jegye a tragikumnak a komikumtól és a humortól. Csakis így lehetséges az, hogy a hős főtulajdonságának a kudarcával *az egész ember bukik*, a tragikus hős botlása soha *jóvá nem tehető*, mert a tét az egész ember volt, ahol utólagos alknak, reparációnak nincs meg többé a lehetősége. S ezzel azt is megállapítottuk, hogy a tragikum lényege valami *centrifugális felfokozódás*, ez az, amely megbontja a fennebb hangoztatott egységességet, ez az, amelynek a végén le kell csillapulnia és ki kell egyenlítődnie.

Hogy ez a kiegyenlítődé, Atistotelesnek sokat vitatott híres katharsisa miben áll, a tragikus *élmény* boncolgatásával válik világossá. Valamely tragédia szemlélése közben ugyanis kettős érzésünk van, az egyik a mű tárgya felé, az

abban való részvételre, az ott történő cselekmények és sor-sok vállalására indít. Ezt a tragikus hős jellemében fennebb hangoztatott emberi egyetemesség váltja ki, amely által énünket megnőni és kiteljesedni érezzük. A másik érzésünk ellenkező irányú: a sors borzalmassága elijeszt, minden látottól menekül a lelkünk, mert az előzőkből következőleg az az érzésünk, hogy az a sors bennünket ér utól. A lélekben tehát egyszerre vonz és taszít valami, úgy, hogy recseg és ropog, mint az óceánjáró eresztékei a hullámcsapások között; a két karunkat tépi ki a vihar, s a test óriási erő-feszítéssel igyekszik mégis ép maradni. Felcsigázódott tehát az énünk centrifugális irányba, ugyanakkor minden ereje centripetális; ezért mered égnek a hajunk s fut végig a hátunkon hideg borzongás, amelyről azért nem tudjuk, hogy kellemes-e, vagy kellemetlen, mert nem tudjuk, hogy belevetni szeretnők-e magunkat az emberi sors dúló áradásába, vagy menekülni előle hanyatthomlok, nehogy démonok nőjenek még az emlékeiből is. Ez a *merénylet az énünk egy-sége ellen*, ez a legbensőnkben érzett birkózás a szétszaka-dással adja meg a tragikus élmény megrázó hatását. Van benne vágy és iszonyat, gyönyör és borzalom; két irányból csap át a hullám fölöttünk s egymásba morzsolódva zuhog ránk iszonyú robajjal, s talán csak ép azért nem szakadunk szét, mert mindkétirányú csapás egyenlő erejű. Ez az óriás lelki torna, amely órák múlva is zsibbaszt bennünket, lényege minden tragikus élménynek. Az a tudat pedig, hogy átéltük és éppen maradtunk, lélektani oka annak a felemelkedésnek, melyet különféle névvel illettek a történelem folyamán, de mindig egyet értettek rajta. Megkönnyebbülés egy szörnyű álom után, gyönyöre annak, hogy a lelkünk nem vált ketté, megmenekülés a borzalmas lehetőségtől, hogy lezuhanunk-e a meredek szikláról, vagy pedig fent maradunk, nyugtat meg és emel fel bennünket, amelyben azért érzett már Aristoteles mélységes erkölcsi tartalmat, mert hasonló a vallásos élményhez: egy nagy veszedelemtől való megmenekülés, a kockázat és kétség elmúlása imára kulcsolja a még remegő kezeket. A helyreállt egység diadalt ül: nem szétesett, hanem edzettebb lett a lélek egy nagy tortúra kiállásával, tágabb egy nagy alternatíva, élet és halál közvetlen közeli tapasztalatával.

A *komikum* ennek homlokegyenest az ellenkezője. Itt a szereplő legbelsőbb emberére, azaz a lélek magába-irányozottságára nem az jellemző, hogy az ember egyetemes fogalmát teszi teljesebbé, hanem az, hogy olyasmi domborodik ki benne, amelynek a lélekből éppen szubsztancia mivoltánál fogva hiányoznia kellene. Olyan tulajdonság vált a lélek cent-rális állományává, amely nem képes kifele hatni, itt az esz-

szencia minden lehet, csak egzisztencia nem. Azért csetlik-botlik, azért fog mindig a lényegnek mellé, mert nem képes karjaival a világmindenségbe belekapaszkodni, lényét annak részesévé tenni. Itt az ember egyoldalúan és félszeg módra *centripetális*, minden fuvallat érvényesül rajta, ő maga nem érvényesül semmin. Örök példája ennek Don Quijote: légió-nak látja a szélmalom karjait, eposzi arányúnak egy békés juhnyáját. Az a típus ez, amelynek nincsen helye a világban, mert lényegében semmi sem közös a lényeggel bíró létezők sorával. Állandó kudarc, örökös nem-érvényesülés a sorsa az ilyen félerejű, fél-lényű embervisszaságnak, nem tragikus, mint a falról visszaguruló borsószem, a békák és egerek harcának epikává nőni nem tudó erőlködése. A komikum lényege tehát nem a támadás, hanem a menekülés; örökös visszakozz a semilyen célhoz nem vivő utakról.

A szemlélő előtt mindez azért nevetséges, mert önmagát minden erőlködés és heroizmus nélkül uralkodni érzi az ábrázolt fonákságokon. A legkisebb hatóerejű, a legkevésbé kifele törő lélek előtt is úgy tűnik fel, mint fölényének önként kínálkozó bizonyítéka, ahol a győzelemhez nyilvánvaló a háború szükségtelensége. Az igazi, esztétikailag értékes komikus ábrázolásnál ehhez az önző és olcsó győzelemhez az az élmény ad erkölcsi tartalmat, hogy a művész lehellete által *emberivé* tett komikus tulajdonságokat önmagukban is kénytelenek vagyunk több-kevesebb mértékben megsejteni, s ezzel fölényünket az önmagunk gyarlóságai fölött is érezzük. Az alacsonyrendű komikumot éppen az különbözteti meg a művésztől, hogy káröröm helyett teljesebb énünk fölénye és diadala gyönyörködtet félszeg és együgyű mivoltunk felett.

Ami a *humort* illeti, szószerint magunkévá tesszük Pauler megállapításait, mely szerint az a tragikum és komikum *együttes* szemléletében áll. A humor élménye azért „könnyeken át való mosolygás”, mert valamely dologban egyaránt felismerjük mind a tragikumot, mind a komikumot. „... minden emberi ténykedés egyidejűleg mindkét vonással bír: tragikus, mert bár értékeset produkál, szükségképpen a mulandóságnak van alávetve, komikus pedig, amennyiben aránytalan kis erővel lebíratatlan nagy feladatok szorgalmazásának szolgálatában áll. Éppen ezért *aki az életet legmélyebb átértéssel tekinti, az a humor szemüvegén át nézi: a legbölcsebb poéta nem Sophokles, vagy Molière, hanem Dickens*”. Mondanunk sem kell, hogy ha a tragikum az ember legbensőbb valóságának egyoldalú” centrifugális, a komikum egyoldalú centripetális viszonyulásából ered, akkor a humor ugyanennek *centrális* kiteljesedése; benne a legmélyebb öntudat szintézise foglal össze a lelki szubsztancia érzékelési

körébe eső minden önmagával rokon, tehát emberi dolgot. Ezért van a humorban mindig filozófia, s ezért tételezi fel ennek művészi formába való öntése a legnagyobb ember- és önismeretet.

Hátra volna még, hogy *esztétikai kategóriákról* szóljunk, ennek bővebb kifejtése azonban túllépné értekezésünk megszabott keretét. Ezúttal csak utalunk arra, hogy ezek is a lélek attribútumainak bizonyos viszonyulásán alapulnak, sajátos színezetük azonban a lélek többi szubsztanciális feltételeiből ered. Így a fenséges a tragikummal, a bájos a humorral rokon azzal a különbséggel, hogy ezeknél a *conatus kevésbbé teremt egységes jelentést* s éppen ezért a jelenségeknek nem az értelmét, hanem a *hangulatát* ábrázolják. Rendszerbe való foglalásuk külön tanulmánynak lenne a feladata.

Összegezve az elmondottakat számot kell adnunk az eredményről, melyet érzésünk szerint világosabban látunk önmagunkban, mint amennyire ez összesűrített mondatokban nyilvánvalóvá tennünk sikerült. Megkísérelnünk előbb egy egész rendszer felépítését, majd alkalmaznunk két nagy tudományág egész területére, oly merész vállalkozásnak tűnik fel előttünk, hogy véghezvitelére csak az a hosszú múltra visszatekintő szakadatlan elmélkedés tudata és bizonyossága veszi rá a lelkiismeretünket, mely e rövid összefoglalás legkisebb eredményét is megelőzte. S mégis a most következő számadásba egyetlen olyan adatot sem akarunk felvenni, amely a valóban elmondottakon felül bármit is indokolatlanul kívánna eredményképen feltüntetni. Csak ami a mondottakból következik, tart igényt arra, hogy végső maradványnak könyveitessék el e problémahalmaznak talán itt-ott hevenyében végzett összehordása után.

1. A lelki élet lényegét nem változó tartalmainak kifürkészhetetlen és összeszámlálhatatlan felmerüléseiből, egymást kergető ködképeiből igyekeztünk megérteni és megmagyarázni, hanem abból, ami örök változatlanságánál fogva egész lelkiségünk meghatározója, vagyis *attribútumaiból*.

2. A lelki élet részjelenségei helyett mindig az egész lelkét, *az egész embert* tekintettük vizsgálódásunk valódi tárgyának, mert az embert nem érzései, akarata és gondolatai eredményezik, hanem *az ember hozza létre* mindazokat a jelenségeket, amelyek létezését bármely más létezőnek s vele együtt önmagának is tudtára adják.

3. Az emberi élet egészét úgy tekintettük, mint amely se nem teória, se nem filozófia, hanem a világmindenséghez ugyanúgy hozzátartozó önálló és konkrét valóság, mint bármely más létező. Ezért mindennek előtt ama határozmányait

kerestük, melyek létezővé teszik szemben a nemlétező dolgokkal, így jutottunk arra a meggyőződésre, hogy *a lélek szubsztancia*, s ennek minden kelléke ugyanúgy keresendő és megtalálható benne, mint minden más *öntevékeny létezőben*, azaz szubsztanciában.

4. Ha a lélek valóság s éppen ezért az Univerzum részese, akkor nem vizsgálható a világmindenségből kiszakítva, hanem az azzal való összefüggésében. Az embernek más létezőkhöz, legtágabb értelemben a *világegyetemhez való viszonya* ugyanúgy lényegéhez tartozik, mint az, hogy él s erről tudomása van. Az emberi lélek nem érthető meg másképpen, csakis úgy, hogy a világ hat rá, ő meg a világra, s létezése eme kölcsönös hatás kereszteződésében áll. Egész lénye, minden, amit alkotott: kultúra, társadalom, vallás és világnézet mind önmaga és a rajta kívül eső világ valami viszonyulásának a műve; az ember nem élhet meg a Mindenség nélkül, s a Mindenség is süket az ember lehelete nélkül.

5. Ezen az alapon lett világossá, hogy a lélek analóg szerkezetű a világmindenséggel. Ez utóbbira ugyanis az a jellemző, hogy a részben benne van az egész s minden egyesben az egyetemes. A lélekben ez azáltal nyilatkozott meg, hogy a háromirányú alapfunkciók érvényesek az egész lélekre, de ugyanakkor legkisebb részjelenségére is. A lélek eme *sejtszerű felépítettségének* felismerése afelől nyugtat meg bennünket, hogy kutatásunk *pozitív* irányú volt s nem merő spekuláció, amely egy sarkalatos élettörvény figyelmen kívül való hagyásával fejtette ki a maga tételeit.

6. Mivel a világtörvény azáltal, hogy a lélekre érvényes, egyúttal minden emberi alkotásban megnyilatkozik, szükséges, hogy az emberi tudományt is eme törvény érvényesülése tegye teljessé. Mindent, ami a világban van, más dolgok létezése tesz lehetővé, kell tehát, hogy a tudomány tételei is egymást magyarázzák, azáltal, hogy egyik a másikban bennfoglaltatik. Az, hogy amit állítottunk, mindig az előzőkből, a többiekből következett, bizonyítéka annak, hogy *valamely törvényszerűség felismerése a megismerést is előbbre viszi*. A lelki élet jelenségeinek rendszerezésétől is sok új igazság s az eddigieknek magyarázata és kiegészítése várható, mert ahogy a Mindenség lényege a rendszer és a hierarchia, ugyanúgy lényege az a lelki életnek is. Egy egyetemes törvénynek a lelki életre való alkalmazásával az ember a világban elvesztett helyét újból megtalálja, mert ha minden lépésében az Égre szegezi a tekintetét, akkor önmagára szegzi. A világban öszszességét látni az emberi öntudat egyszülött fia: annál büszkébb rá, minél inkább önmagát ismeri fel benne.

BARTÓK MIKLÓS.

A testvázlatról.

Minden klinikai tünetelemzésnek egy célja lehet, és pedig az, hogy a „tisztá” empiriának eszközeivel megismert syndromalis zavarképződményeket szétagolja és ha lehet, azokat néhány kevés alapzavarra vezesse vissza; egyben kiderítse a komplex jelenségcsoport belső functionális összefüggéseinek fundáló feltételeit, a cerebralis mechanizmusokat, a biodynamikus hajtóerőket és a kategoriális rendtényezőket. Így járva el, bár a klinikai empiriokriticizmus kutatási iránya mindinkább immanens teleológiás színezetet nyer, mégis inkább felel meg a gyakorlati orvosi cselekvés céljának. Ennek a kutatási iránynak is természetesen csak addig lehet tudományos célja, ameddig nem adta fel a reményt arra, hogy tény gyűjteményét racionalizálni sikerül.

Az életfolyamatok rhythmusán, a biotónuson és az alkat-typologiai szerkezeten kívül a testiesség úgy is, mint a saját-testről felépített phaenomenalis térbeli kép adva van a szemlélő-elemző megragadási mód számára. Szerzők a schema-kérdésnek továbbvezetését vélték szolgálni azáltal, hogy egyrészt gondosan észlelt psychiatriai eseteknek, másrészt kísérletileg shock-kezelések kapcsán előállott syndromáknak elemzésével azon phaenomenologiai tényálladékoknak tisztázását vették célba, amelyek közelebb hoznak a testiesség subjectiv képzeti képének megértéséhez, ahogyan az a szemlélő, vonatkozató és megismerő „én” számára felépített. Az organikus laesióknak ismert távolhatásai a zavartypusoknak anatómiai göcszerű meghatározottságát vagy közös élet-tani substratumra való vonatkozottságát nem ritkán kétséssé és ingadozóvá teszik. A psychiatriai anyagból nyert mellé-rendezettségek ilyen contaminációktól inkább lehetnek mentesek. Az utóbbi évek gondos megfigyelései mindinkább jut-tatnak bennünket a pschosisoknál is neurológiai tünet-együtteseknek birtokába.” *G. Bukowski* 5 év előtt spasticus syndromának schizophreniánál való enyhébb megjelenési alakját írta le, amelyben többek között: *Rossolimo*, *Jakobsohn*, *Bernhard*, *Schrijver-féle* tünetek jutottak szóhoz; — ezenkívül, mint arra *Kehrer* is reámutat, a centralis vegetatív idegrendszer néha pschosisoknál kifejezetten alterált. A psychiatriai esetekben a testvázlat-zavarok előfordulására és jelentőségére eddig csak kevés utalás történt (1. *Gurewitsch*, *Angyal* etc). Pedig a psychiatriai kórképekben a testvázlat-

zavarok a neurológiai testvázlat-zavarhoz viszonyítva előreláthatóan sokkal színesebbek, változatosak, kevésbé massivak, sőt gyakran in statu nascendi megfigyelhetők, kialakulásukban és feldolgozásukban nyomon követhetők és ezáltal úgy a normális testvázlat, mint a testvázlat-zavarok struktúrájába mélyebb és több oldalról való bepillantást engednek és a testvázlat szerkezeti felépítésére vonatkozóan újabb adatokat nyújtanak. *M. Gurewitsch* tehát méltán értékeli sokra a localizálható neurológiai tünetegyütteseket psychosisoknál. Ez a törekvés nem újszerű, mert már *Pick* kívánta az agykórtani, illetve neuropathológiai kutatási iránynak hasznosítását a pszichiatriában.

Dacára a központi szerv nem ritkán hangsúlyozott elsődleges total-aktivitásának (*Coghill*, *Buytendijk* és mások), továbbá a kialakulás kezdetén lévő modern funkciós tannak, amely változó multiformis izgalmi képeknek hordozását (szemben a vezetési elvvel) elképzelhetőnek tartja, — végül dacára annak, hogy az alaktanilag jól jellemzett arealis agyrészek épúgy, mint a vérellátás, illetve az angioarchitektonika által kijelölt területek csak kivételesen hozhatók kapcsolatba — éles határok megrajzolása mellett — reájuk vonatkoztatott működésekkel, mégis úgy az agyvelő fejlődéstörténelme, mint a salus aegroti szolgálatának parancsoló szükségyszerűsége a minél pontosabb agy velői localisatióra való törekvésünket magyarázzák. Idevonatkozólag *Conrad-ra* utalhatunk: „Hinsichtlich der Lokalisation kann daraus die Forderung abgeleitet werden, dass niemals psychische Funktionen, wohl aber verschiedene Störungstypen einer Grundfunktion, nämlich der Gestaltsfunction lokalisierbar seien und es kann in diesem Sinne von einem occipitalen und einem parietalen Störungstypus gesprochen werden.” (Z. f. N. 147., 364.) Előrebocsátjuk, hogy észleleteink kapcsán a zavarterületeket illetően anatómiai vagy histológiai verificatióra nem került sor; miért is a localisatiós, topisticus kérdések tárgyalásába alig bocsátkozunk.

Nyilvánvaló, hogy a testschema raison d'être-je nem lehet más, mint a biológiai alkalmazkodást a környezet felé megkönnyíteni és biztosabbá tenni, illetve a szervezet és milieu közti reakciós rendszerben a fizikai és „hormicus” (*Mc. Dougall*) energia minél gazdaságosabb felhasználását elősegíteni.

A subjectumnak testhez kötöttségéből eredő testvázlat lényegét illetőleg, dacára az utóbbi évtized kórtani munkálatainak, még ma is eléggé szétágazó véleményekkel és tétova kérdésfeltevésekkel találkozunk. Pedig úgy klinikai, kórlélektani és agypathológiai, mint normállélektani szempontból tekintve igen jelentős a testschema-nak kérdése, mi-

ként van a saját-test az Őt integráló részekkel a tudatban representálva; mely központi strukturáknak épségéhez van ez a kép kötve; milyen feltételek között van alávetve változásoknak és mennyire jogosítanak ez irányú ismereteink localisatoros következtetésekre? *Head* concepciója szerint a helyzet és felületi érzések transformálva tudatosulnának („mentái imagery”), vagyis tudatossá válásuk előtt eredeti és elemi kvalitásukon kívül a mértéket, irányt, illetve helyzet jelző jellel láttatnak el, terhelhetnek meg. Az érzéscsoportok ezen sajátyszerű vonatkoztatottsága teszi ki a „schema”-t, amelynek előállítása a cortex funkciójához fűződik. (*Brown* és *Stewart* szerint minden felületi pont érintése egy bizonyos, erre a pontra jellemző individuális érzést kelt). *Schilder* a testschema alatt a saját-testről alkotott „Raumbild”-et érti; a testiességnek ezen tudata az egyes testrészeken kívül azok kölcsönös térbeli vonatkozását is tartalmazza és mint egyéni térfelfogás minden mozgásra nézve „jelent valamit”.

A testschema felépítésében a tactilis és optikai benyomásokon kívül proprioceptív érzések is résztvesznek. Ezek közül a térbeli kvalitást legfőképp az optikai receptiók biztosítják. A proprioceptióknak osztozása ebben az építő munkában annál valószínűbb, miután nem ritkán tesznek említést amputáltak arról, miszerint az amputált végtagrészekből mozgás-érzések származnak. Élettani viszonyok között tactilis eredetű térszemléletek csak az opticaival összeköttetésben jönnek létre, — a vakok modellálására tekintettel azonban rudimentár, kezdetleges térfelfogás is lehetséges tactilis-kinaesthesiás alapon is. Úgy látszik, hogy az optikai és kinaestheticus constituenseknek épsége sem nyújt biztonságot a localozás számára a tapintási adatok nélkül, bár *Goldstein* és *Gelb* esetelemzéseik kapcsán a tapintási kvalitásoknak nem tulajdonítanak térbeli értéket. *Goldstein* és *Gelb* betegénél ugyanis, dacára a megtartott tactilis érzékelésnek a térbeli elképzelés hiányzott. Az is figyelemreméltó volt, hogy a tapintási benyomások kiterjedésére és localisatiójára vonatkozó teljes tájékozatlanságot csak a „localozó” mozgásokból származó kinaesthesiás érzések enyhítették. *Schilder* kísérletei nyomán úgy véli, hogy a szemléleti jelleg nincs okvetlenül az érzéki benyomásnak jelenlétéhez kötve; egyben megerősíti a Lípss-féle felvételt, hogy t. i. a képzetnek tendenciája van arra, hogy szemléletté váljon. A közti fokozatok arra látszottak utalni, hogy noesisek vannak, amelyek a képzeti és szemléleti actusok összeolvadására példákat szolgáltatnak.

Engerth és *Klein* saját testről való tudásként határozza meg a testvázlatot. *Forster* iskolája a *Palágyi-Stein-féle* „képzelt” mozgások összességére kívánja a testvázlatot építeni.

Eszerint a test normaliter anyagtalánodik („entmaterialisiert”), vagyis a saját-testérzések nem életnek meg. A szemlélet helyett lép fel, „insofern der Körper nicht auf äussere Reize zu reagieren hat”. Egyébként a testvázlat alapjául egy az érzékleti tevékenységhez közelálló folyamat szolgálna.

A testvázlat-zavar a klinikai elemző munka számára értékes anyagot szolgáltat, mert a somatogeneticusan meghatározott kórtani feltételeknek és lelki jelentés-tartalmaknak szövődését és symbolumos kapcsolódását gyakran instructív módon mutatja be. A testkép kóros élmény változatai között a phantom-végtag, az anosognosia (*Anton, Babinski*) és az autotopagnosia (*Pick*) különös méltatásban részesültek. Az utóbbinak alfajaiként ismeretes a „jobb-bal” irányú tájékozódási zavar (*Bonhoeffer*) és a *Gerstmann-féle* ujjagnosia. Mindezekre a fenti szerzőkön kívül *Wernicke, Holmes, Redlich-Bonvicini, Westphal, Obersteiner, Schilder, Pözl, Hoff, Pineas, Bechterew, Calligaris, Róbert Klein, I. Stein, Kramer, Angyal, Brower, Pap, Albrecht, Halpern* és mások közöltek neurológiai észleléseket. Lényegüket illetően a különböző zavartípusok úgy is jellemezhetők volnának, hogy az egységes somatopsichéből (*Wernicke*) részek emelkednek ki, amelyeknek subjectív jellege változást szenved.

Ezen ismertebb neurológiai schemazavar-szindrómákkal ezúttal részletesebben nem foglalkozhatunk. A phantomtag elméleti magyarázatában a „schema-retentio”, a (idegélet-tani) „környéki projectio”, a psychoanalysis szerint pedig a testnek integritásáról lemondani nem tudó „narcisticus önszeretet”, megcsönkítási élmény és az ezzel járó félelem (*Kogerer*) jutottak szerephez. Újabban *Gallinek* úgy véli, hogy sensibilis izgalmak szükségesek a kiváltáshoz, de a teljes kialakítás központi folyamatoknak következménye. Az amputált végtag csonkjához tartozó környéki idegekben (már 1909-ben) *Hotaku* kifejezett szövettani eltéréseket talált. Ismeretes, hogy a phantomtag kiterjedésére vestibularis receptiók is hatással lehetnek. Mérgek, amelyek corticalisan hatnak, az amputáltaknak phantom-structuráját deformálják (*I. Forster, Zádor*). A mescalín hatása alatt a phantomtag a testhallucinációkban osztozhatik a többi végtaggal.

Gondos adatgyűjtés szolgáltatott adatokat arra, hogy a phantomtag mint közeledik a törzshöz, mint válik kisebbé, illetve rövidül meg, gyakran egy-egy közti végtagrész teljes eliminálásával. Ismeretes, hogy benne különböző kvalitású paraesthesiák, intenzív fájdalmak, tabesnél lancinálások, amputatiókat megelőző inkább distalisan eszközölt incisióknak fájdalomérzései felléphetnek, illetve újra jelentkezők, az utóbbiak (*I. Kogerer*) még akkor is, ha eredetileg általános narkózis-ban ejtették. *D. Katz* szerint az amputálnál a phan-

tomiag csak lassú progressióval kisebbedik. Egyik 22 év előtt a harctéren lövés sérülés okából (gangraena miatt, a jobb comb felső és középső harmad határán) amputált betegünk az utóbbi években a phantomtagot zsugorodni érzi; most egy 2—3 éves gyermek végtagjának felel meg. Az *Anton*-féle tünet, vagyis a testi zavarnak „idegen” gyanánt való megélése egyfelől a „test-én”, másfelől az érzékelés, benyomásfeldolgozás és cselekvés közötti kapcsolatnak fellazulásából és az érzékelés és cselekvés eszközeivel való cooperatív tevékenységnek hiányából ered. *Kleist* a cingularis tájnak és a kerges testnek sérülését, avagy a jobb agyféltekében lévő többszörös gócot, amelyek a társítási és commissuralis rostotatot áttörték, teszi felelőssé a fenti zavarért.

Pözl szerint, mint arra már fent hivatkoztunk, a jobb parietalis táj sérülése esetén, a deviatiós impulsusok részaránytalansága miatt a bal testfélre vonatkozó kinaesthesiás és optikai testképeknek szétválása következhet be a testidegenné lett testfélnek kifelé-vetülésével. Ezzel szemben az anosognosia esetében a leválásnak sensatioja nem forog fenn, dacára a bénult végtag ignorálásának. *H. Urban* (Psychiatr. Neurolog. W. 1936. No. 44.) a bal központi tekervény talpi részének elektromos izgatásával a jobb kéznek „elidegenedés”-ét váltotta ki. *Kleist* szerint továbbá a regio retrosplenialisnak granularis része valószínűleg a thalamus ventralis magja felől nyer corona radiata rostokat, amelyek valószínűleg közérzeti, testérzési receptióknak vezetését eszközlik. *Enreniu* Jd-nak egyik betegénél a bal és jobb végtagok összetévesztése egy olyan lövés sérülés folytán következett be, amely a corpus callosumnak dorso-occipitalis részét és a jobb parietalis tájat roncsolta. *Conrad* a zavar-jellegek között elsősorban a nyakszirti és a fali zavartypust tartja megkülönböztethetőnek: szerinte csak az alapfunctio zavara localisálható. Érdekes, hogy az autotopagnosia, vagyis a schemazavarnak az a typusa, amelynél a saját-test structurájának elméleti ismerete dacára bizonyos testrészekre vonatkozó tudatosság hiányzik, más egyének hasonló testrészeire is kiterjedhet és még functionalis bántalmaknál is felmerülhet. Fennáll természetesen annak lehetősége is, hogy bizonyos kóros feltételek között a beteg az intact testschemát az identificatio műveleteiben felhasználni nem képes. A térfogat, alak, tömeg és súlyschema-változás mellett megváltozhatnak a belső szervekre, azoknak működésére vonatkozó complex közérzet. Alkalmunk volt észlelni ilyen functionalis schemaváltozást a hólyag működésére és a menstruációra vonatkozólag. *Hoff* és *Pözl* egyik koponya-traumás esetében a bal interparietalis regio sérülése mellett rohamok következtek be, amelyeknél aura-tünet gyanánt a saját-beszéd elidegene-

dése jelent meg. (1. *Gurewitsch, Klein* hasonló észleleteit). Egyébként már *H. Ehrenwald* a pseudoorganicus és neurológiai zavarképeknek tartalmi hasonlóságát hangsúlyozva egy toxicus amentialis typusú psychosisra, a schizophreniás folyamat és a mescalibódulat által felszínre vetett depersonalisációs élményekre hivatkozik. Azóta kimutattuk, hogy hasonló jelenségek insulin-coma által is az esetek egy részében kísérletileg előidézhetők.

Az intoxicációs állapotoknál vagy főleg schizophren betegeknél észlelt bizarr érzékcshalódások sajátosságát éppen a testschema-zavar adja meg. Ide tartoznak elsősorban az átváltozásra, a „test-én” határainak és dynamicus kihatásainak kiterjedésére, a környezettel összefolyására, szétesésére vonatkozó, továbbá a jellemzően groteszk schizophren hypochondriás paranoid élmények. Régebben, midőn tüneti együttesek könnyebben nyertek systematologiai jelentőséget, a *Wemicke* értelmében vett elemi „somatopsychosis”-ról is beszéltek ilyenkor. Itt említem meg, hogy különösen *Stransky* utalt az insomnium-nak a psychoticus testsensatiókra emlékeztető élményeire.

A psychiatriai eseteket és a shockkezeléssel kapcsolatos kísérletes testvázlat-zavarokat felölelő teljes anyagunkat máshelyütt részletesen közöljük. Jelen összefoglaló közlésünkben csak mintegy illustratióképen néhány érdekesebb észleletünket óhajtjuk röviden ismertetni.

A testschema-zavarok és coenaesthesiás hallucinatiókra szolgáltató példát alábbi esetünk.

Sz. S. 26 éves, műegyetemi hallgató. 1918. VIII. 9—1919. I. 10-ig. Dg.: Schizophrenia.

Családi terheltség nincs. Praemorbide úgy a visualis, mint az acusticus memóriája nagyon jó volt. Két év előtt kezdte észrevenni, hogy fokozatosan megváltozik. A lába gyakran nagyon hideg volt; az arcán valami haragos vonás, kellemetlen ránc jelent meg. Egyidejűleg észrevette, hogy zenei memóriája csökken, és hogy *éneknél a hang kínosan jön ki a torkából*. Emiatt az a gondolata támadt, hogy megmérgezik. Később taktusérzéke is hibás lett; a szavakat nem tudta tisztán kimondani; *a szemei kidülledtek*. Észrevette, hogy nem tud rendesen rajzolni: „finom fokozatban leromlott a kellemes perspektívalátásom”. Az alkarokban „kellemes idegfeszültséget” érzett; az arcának kellemetlen olajszaga volt; az arca sárga, „unsymphaticus” lett egyszerre. „Olyan érzés volt, hogy szerettem volna a testemről lerázni a karjaimat, eldobálni őket. A bajuszom merev volt, mint a drót, szinte törni lehetett volna. Az ajkam duzzadt volt, főleg a felső, az arcom állandóan beesett volt.”

Amikor szabadságra utazott, a panaszai újból és újból javultak, a szemei csillogtak, az arca piros lett, mint a nyíló rozsa és egészen megszépült; mikor azonban ismét visszautazott állomáshelyére, a mérgezési tünetek és a test megváltozása ismét meg-

kezdődtek. Előadja, hogy a koponyatetőn nehéz nyomást érzett, „*mintha az egészet alulról húzták volna*”. „Ugyanakkor, mintha az *arcbőrömet a szemek között összehúzták volna*, úgyhogy haragos lett az arcom. A szemem valami nagyon különös fényben égett”. 1918 márciusában Budapestre jött. Itt eleinte egész jól érezte magát, úgy vette észre, hogy az arc és kéz bőrszíne csodálatosan megváltozott; egészséges színe lett. Felülvizsgálatra bevitték a szombathelyi kórházba; itt észrevette, hogy az *orra duzzad* és vörösödik. „Többször éreztem egy bizonyos agy-összehúzódást; a *szemeim az üregükben visszamentek*, fájtak és a szemfehérje sárgás, beteges, halotti színű volt. A *fülnyílás megszűkölt*, az ajkam és a foghúsom kékes lett; egyébként tiszta fogaim megsárgultak; az *arcbőröm* is egészen sárgás volt; a homlokomon a bőr egész ráncos lett és *elől az arccsontokat mintha egy láthatatlan kéz összehúzta volna; az orrtőcsont jobbra és felfelé húzódott, a jobb szemfogam felett daganatféle keletkezett*, amely állandóan fáj. A *homioiktájon concentricusan a szem irányába húzódtak a csontok*, a ráncok szaporodtak a homlokon és ez rettenetes fájdalommal járt.” Mihelyt koplalt, az állapota azonnal gyorsan javult. „Júniusban újra éreztem az előbbi tüneteket. Ebéd után egyízben észrevettem, hogy az állkapcsom egész éjjel nyitva volt, mintha kifeszítették volna. Egész megrettentem a tükörben a koponyámtól, annyira el volt változva. A *jobb homloki részen két sík által képezett él keletkezett, a bal felső homlokdudor egészen belapult. A bal szemem lecsúszott, az orrom alsó része jobbra húzódott, a fogsorom félrehúzódott, a bal felső fogak derékszög alatt állottak az elülsőkhöz, a jobboldaliak hátrább húzódtak, mintha az állkapocs meghajlott volna. Az alsó állkapocs balra húzódott; az arcra groteszk, hülye mosolygás íródott; az ajkam nyolcasalakú lett.*”

Neurológiai lelete negatív. Mérgeztetési, vonatkoztatásos, üldöztetési téveseszméket hangoztat. Coenaesthesiás hallucinációi vannak. Viselkedése a klinikán rendezett, nyugodt. Szervérzési hallucinációk időnként a klinikai ápolás alatt is előfordultak; így pl. előfordul, hogy az állkapcsát megnagyobbodottnak érzi; máskor kéri, hogy a fejét mérjük meg, mert szemmérték szerint úgy látja, hogy a koponyájának az alakja megváltozott, a sapkája sem illik a fejére.

Sz. S. *betegünk*nél a tüneti kép előterében a tömeges coenaesthesiás illúziók és hallucinációk („*illusions internes*”, *paresthésies cénesthésiques*”), testschema-zavarok, továbbá bizonyos érzékelési és motoros funkciók és képességek megváltozása állanak.

A coenaesthesiás hallucinációk diffusak, úgyyszólván az egész testre kiterjednek; mindamellét észlelhető, hogy a testnek egyes érzelmileg erősebben hangsúlyozott részei, így a fej, az agy, a szemek és a száj organ-paraesthesiái aránytalanul sokkal gyakrabban szerepelnek a „*troubles du sens interne*” között, mint a többi testrészekre vonatkozók. A coenaesthesiás hallucinációk egy része tisztán *mint kóros szervérzés* van adva; más részét azonban visualis csalódás is alátámasztja.

A saját-testre vonatkozó torzított látás *antometamorphop-*

siának nevezhető. Ez nem *illusio*, mert az arc és a koponya a nagyfokú változás, átalakulás dacára megmarad arcnak és koponyának. A *dysmorphopsiás* saját-koponya, mint szemléleti tárgy, külső ismérvekben gazdag, élesen határolt, kifejezetten szemléletszerű, *testiesen* adott, mert stereometriás, polyedricus kiterjedése kivételes jellemzést nyer a síkok által határolt lapszög, a homlokdudor ellaposodott gömbfelszíne etc. által. A complex meghatározottságot és kifejezés-funkciót tekintve közeli és valószínű felvétel volna a tudat-hypotonia miatti bizonytalanságnak, kérdésességnek, kétségnek *projectióját* látni az *autodysmorphopsiában*. Talán a betegnek a kezdődő *schizophren* folyamattal szemben való ingadozó állásfoglalása tükröződik az érzékszalódásban, amely az „én” megélt fenyegetettségének volna *reincarnatiója*, szemben a kritikát gyakorló „ideál-én”-nel, amely (a beteg szavait idézve) visszaretten a képtől. Ez utóbbi magatartásmódban az elfojtási törekvés, a szemléletzavarban az *énprojectio* gyanítható, vagyis olyan mechanizmusok, amelyekben *partialis ösztöntendentiák* jelenülnek meg. Így válik az *autometamorphopsia* a lelki élet kóros *dynamismusának* helyzetkifejező *glossájává*. A folyamat ebből a *szemszögből* nézve a *Werner* féle „*dynamicus fogalmak*” előállítására emlékeztet.

Kézenfekvő a gondolat, hogy ezeknek a panaszoknak *pathologiai* alapiát részben a *vestibularis temporo-parietalis* kérgi területének *functionalis alteratiójában* keressük. Hasonló panaszok különben más esetünkben is előfordultak s ezeknek tárgyalására később még részletesen ki fogunk térni. A saját-test hiánytalanul *objectivált* szemlélete *élettani* és *normál-lélektani* viszonyok között csupán az *optikai* érzékelés *apparátusainak* útján lehetséges. Észleletünkben, amint ez a *kórrajzból* kétségtelenül megállapítható, a panasz középpontjában mindig a *testiesség* érzésének kóros megváltozása áll: a kóros *testsensatiók*, amelyek külső ingerek nélkül léptek fel, a látási észrebevést a maguk kóros irányának megfelelően *másodlagosan* változtatták meg és *synchron optikai csalódásokat* idéztek elő.

Fenti esetünk zavarai tehát a következőkben foglalhatók össze:

1. A *diffus coenaesthesiás* zavarok között az érzelmileg *hansúlyozottabb* szervek közvetlen *testérzésének* *praevalentiája*;

2. A *vestibularis temporo-parietalis* kérgi területének *functionalis alteratiójára* utaló jelenségek;

3. A *coenaesthesiás hallucinatiót* az *opticus észrebevés* is megerősíti, de megállapíthatóan itt *elsődleges* a *pathológiás szervézés* és ez utóbbi a *complex látást* *másodlagosan* a maga kóros irányának megfelelően *befolyásolja*;

4. A testschema somaticus-staticus része mellett fel kell vennünk egy functionalis testschema-rész létezését is; a *Deny* és *Camus* értelmében vett coenaesthesiákhoz és testschema rendellenességekhez ugyanis nemcsak az alaknak, hanem a funkciónak hamis irányú megváltozás-érzését is hozzászámíthatjuk. Ilyen értelemben értékesíthető a betegnek az az önmegfigyelése, hogy hangja „kínosan jön ki a torkából”, hogy a taktusérzéke hibás lett, hogy a perspektivikus látása megváltozott. Ebből következik, hogy a kóros áthangolódás (v. *Kries*) alapján a somatopsychés egységből tehát nemcsak egyes testrészek válnak ki, hanem az objectiválódási törekvés olyan lefolyásmódokon is úrrá lehet, amelyek normál viszonyok között az „anyagiatlanodás” révén alacsonyabb tudati fokon létezhetnek, vagy az activ „én” alakított egészében feloldódnak. Minél hangsúlyozottabb dynamicus változásban áll a részletlefolysási mód a megélő actualis „én”-nel, annál inkább jelenti a megváltozottan tudatosuló részletműködés egyszersmint a saját-aktivitás megélésének zavarát, tehát a depersonalisatió egyik formáját, a *Grahe* értelmében vett „énbénulás”-t.

A depersonalisatio és testiesség zavarainak vonatkozásai jelenülnek meg következő betegünknel.

P. M. 21 éves, egyet, hallgató. 1933. III. 2.—V. 27-ig. Dg.: Schizophrenia,

Atyai nagyszülők elmebetegek voltak, atyja alkoholista. A beteg praemorbide kifejezetten visualis típusú. Egy hete az az érzése van, hogy valami összezavarodott a fejében, a tér és idő „fogalma” elmosódott előtte. Mindent irreálisnak, furcsának, megváltozottnak lát. Öngyilkossági gondolatokkal foglalkozik.

Astheniás alkatú *egyén*. Belgyógyászati, idegyógyászati és vérvizsgálati lelete negatív. Magaviselete rendezett, de tétovázó, tanácstalan. Spontaneitása csökkent, kifejezetten introvertált. Betegségéről elmondja, hogy ez év januárja óta néha éjszaka hirtelen sajátságos félelemérzés lepi meg. „Hirtelen... mintha valami meg-rázott volna... és akkor az volt az érzésem, mintha elvesztettem volna az Ego-m tudatát. És egy pillanat alatt végigéltem az egész életemet és az a sok élmény, ami felmerült olyan réginek tűnt fel mintha száz év előtt éltem volna azokat át. Aztán az egész eltűnt és én elaludtam.” Az utóbbi időben semmi sem érdekli, kötelességét elhanyagolja, állandó tárgyaltalan félelmi érzés kínozza, öngyilkossági tervekkel foglalkozik. „Négy nap óta tart ez az állapot. Úgy érzem ezt az életet, mintha én egy elvontság lennék, egy absztraktum és én úgy messziről nézném magamat. Megváltoztak a fogalmak a számomra: ha ránézek valamire, az nem azt jelenti mint régen, hanem úgy visszagondolkozom, hogy mit jelentett régen, tehát most is ugyanaz. Úgy érzem, mintha az emberiség és közötttem egy hasadék lenne..., mintha elszigetelt jelenség lennék ... mintha én nem lennék. ... mintha az érzésem a világgá!

szemben megszűnne.”* Minden akaratelhatározás vagy cselekvés rendkívül neheze érik. Úgy érzi, mintha két személy lenne benne; az egyik akarja az illető cselekvést, a másik nem. Az érzelmi élete hasonlóan ambivalens: egyszerre örül valaminek, meg nem.

Sajátos *érzékelési rendellenességekről* panaszkodik. Így előfordul, hogy a tárgyakat nagyobbaknak vagy kisebbeknek látja, mint amilyenek a valóságban. Időnként a tükörbe nézve, teljesen idegenszerűnek találja magát. Úgy érzi, mintha a tagjai idegenek lennének; *kezeit, lábait megtapogatja vagy megcsípi, hogy a fájdalomérzés által meggyőződjék róla, hogy ezek valóban az ő testéhez tartoznak.* — Előfordul, hogy az utcán úgy látja, mintha a két házsor falai összetérülnének, mintha a házak rá akarnának dőlni. A házfalak összetérülését rajzzal is illusztrálja. „Néha a távbecslésem abnormális — mondja, — pl. 3 m távolságban levő tárgyra azt mondom, hogy 6 m-re van és előlött vitatkozom. Megtörtént az is, hogy valamit el akartam venni az asztalról és amikor kinyújtottam a kezem, láttam hogy még cca 1 m-re van a kezemtől. Sokszor megtörtént, hogy valami vagy nagyon közeinek, vagy nagyon távolnak tűnt fel, ami nem felelt meg a valóságnak. Az is előfordul, hogy a tárgyak nagyságát nem tudom megítélni. Pl. egy tollszárra, ami 25 cm, azt mondom, hogy 10 cm hosszú, hiába mondják nekem, hogy több, hiába mérem le, én csak azt érzem, hogy 10 cm. — Máskor, különösen reggelenként, olyan furcsa volt a látásom: a tárgyak határvonala elmosódott, mintha az egész vízben lenne, ami az alakot eltorzítja, néha megtöri. Néha nem tudtam, hogy hova lépek és ha léptem, nem tudtam, hogy lent van-e a lábam. Az is előfordult, hogy sakkozás közben a figura mellé nyúltam és feldöntöttem.”

III. 17-én panaszkodik, hogy nem tud olvasni, mert a megkezdett sor középütt megszakad és a folytatása 2—3 sorral lentebbi nivåba tolódik el. — Tárgyak mellé nyúl néha ½ méterrel is (kísérletileg is kimutatható).

P. M. betegünk praemorbide kifejezetten visualis typusu egyén. Mikropsiák, makropsiák és távolságbecslési zavarok (Störungen der Distanz-Abschätzung) mellett a beteg a tükörképét gyakran teljesen idegenszerűnek látja: ilyenkor kezeit, lábait megtapogatja vagy megcsípi, hogy a fájdalom érzés által szerezzen bizonyoságot afelől, hogy ezek az ő testéhez tartoznak. Ebben az esetben a zavar elsődlegesen az optikai funkciót érinti: az optikai functio és pedig elsősorban a saját-testre vonatkozó complex opticus észrevezés idegenszerű, megváltozott és nem vezet a testschema activálásához. Ezzel szemben a fájdalom- és tapintás-érzés a testschemát activálja. Ugyanitt a kinaesthesiás rész zavara is megállapítható: a beteg időn-

* L. érte vonatkozóan Benedek: Stellungname eines Schizophrenen zum beginnenden Krankheitsvorgang. J. B. Psychiatr. u. Neurol., 1925, Bd. 44. H. 2—3.

ként nem tudja, hogy hova lép, hogy milyen helyzetben van a lába. Esetünkben tehát a zavar *részben az opticus, részben a kinaesthesiás testschemarészre vonatkozik*, míg a tapintási és fájdalmi ingerek a testschema felidézéséhez vezetnek. Valószínűnek tartjuk, hogy esetünkben *az interparietalis csíknak és a thalamusnak functiozavara*, a Pözl féle értelemben vett „complement és amboceptor” functio szenvedett. Míg az egységgé alakító, globalisáló működés Pözl szerint a jobb hemisphaeriumot terheli, addig a különböző testrészeknek, a „test-én” részeinek éntartalmi kvalitása a bal hemisphaerium épségéhez volna kötve. A Pözl féle elmélet szerint P. M.-nél a folyamat által mindkét félteke érintve van.

Az időszemlélet zavarának összefüggése a testiesség érzésének defectív voltával még nativisticus felfogás esetén sem tagadható, amint *Straus* és *v. Gebattel* észleletében a vitális gátoltság az élmény-immanens „én-idő”-nek (*Volkelt*) retardációját okozta. A chronognosiát (*Boumann*) nyilvánvalóan károsíthatja, ha a sorozatos vegetatív receptiók a sensibilis és sensoros benyomások egymásutánjára nem vihetők reá. A vegetatív időmérést *Gamper* főleg a corp. mamillarenak és thalamusnak, a tractus mamillo-thalamicusnak és esetleg a thalamo-tegmentalisnak az épségéhez köti. A schizophreniánál az időfelfogás zavarát *Fischer*, *Minkowsky* és mások is leírták. *Benedek* insulin-shock hatása alatt az „én-idő” élményének megváltozását észlelte. *G. Pisk* találóan jelöli meg az általa insulincoma után észlelt időgyorsulást „Zeitrafferphänomen”-nek. Ógy véljük, közelfekvő volna az időregisztrálás zavarát ez esetben arra visszavezetni, hogy a pathicus jellegű „vegetatív időjelzés”-nek sensibilis-sensoros megjelenési módokra való transponálása a testschema hiányzó stabilitásával gátolva van. Még inkább látszik biztosítottnak előttünk annak a felvétele, hogy a térbeli létezési mód általában a saját-test megélésének zavarával, a testschema alakulásával („Schema-Wandel” *Schindel*), sőt már az „én”-, „test”-vonatkozás megváltozásával súlyosan alterált lehet, vagy phaenomenalisan átértékelődhetik. A jelen eset példát szolgáltat erre az alteratióra.

A functionalis schemazavarra nyújt példát következő esetünk.

Dr. P. J.-né, 49 éves, ügyvéd neje. 1936. XI. 12—1937. III. 2-ig. Dg.: Psychosis climaeterica.

Egy testvére gyengeelméjű. Menstruációja 1 éve kimaradt, azóta megváltozott, túlzottan vallásos lett. Kb. 6 hét óta fél a megőrüléstől. 1 hét óta téveszméket hangoztat. Vádolja magát, hogy férjét megcsalta, gyermeke nem a férjétől van, öngyilkossági terveket hangoztat.

Agyidegek, mozgató és érzőkör részéről semmi kóros. Belső szervek épek. Vérnyomás 125—80 Hg. mm. Vizelet- és vérvizsgálat negatív.

Gátolt, egykedvű, apathiás, tanácstalan. Introvertált. Bűnös-ségi és vonatkoztatásos téveszmékről számol be, férjét régebben megcsalta, férje azóta bosszúból hypnotizálja; megjelent előtte az ördög, vagy talán ő az ördög, mert érzi, hogy a kezének kénköves szaga van. Bolondnak érzi magát, mert össze-vissza beszél; *nem is azt, amit mondani akar; nem is igaz amit mond; valaki más mondatja azt vele*, talán az Úristen, talán egy kommunista, akit 17 évvel ezelőtt látott, amikor teherben volt és ez nagyon ránézett.

Gyakran az az érzése, hogy *nem is akarja mozgatni a karjait és azok mégis mozognak*,

Január 25. Indentifikáló érzékesalódások: orvosait nem ismeri meg, eonsequensen hozzátartozóinak tartja. II. 20. Badar indentifikációkról számol be; ő férfi; az orvost feleségének szólongatja.

Dr. P. J.-nél kizárólag a karok mozgásaira vonatkozó depersonalisációs elidegenedési érzés áll fönn: a beteg úgy érzi, hogy a karjai az ő akaratától függetlenül mozognak. Megemlítendőnek tartjuk, hogy *Hoff—Pötzl* kísérletes anosognosia-vizsgálataikban izolált kérgi lehűtésre a depersonalisációval rokon jelenségként *a saját beszédnek idegenszerűvé válását észlelték*. Ez esetben tehát főleg a bal hemisphaerium parietalis tájának feltételezett *működési deficitje miatt a karoknak dinamicus, functionalis vonatkozása az egészhez marad el* Ezzel kapcsolatban kifejezett „én-zavar” jelenik meg, még pedig az „én”-aktivitás időnkénti felfüggesztésével.

Testschemazavart insulinhockban is több ízben észleltünk; így J. F. 23 éves képezdésznál is.

1934. XII. 3—1935. I. 19-ig. Dg.: Schizophrenia.

Mindig zárkózott, félénk természetű volt. Egy hét ófa izgatott, nyugtalan, agresszív; beszéde gyakran összefüggéstelen. Bizarrság, modorosság, negativistikus tendenciák és kataton izgalmi állapotok váltakozása.

Neurológiai lelet negatív. XII. 12. 3-szor 70 egység insulin. D. u. 4 óra után izgalmi állapot, majd 6 óra 30 perckor insulin-coma, amelyből a beteget félóra múlva 100 ccm 50% doxtrose oldat i. v. alkalmazásával ébresztjük. Néhány perc múlva a be⁺eg öntudatát visszanyeri, teljesen tájékozott. Panaszkodik, hogy az egész testében nagyon kellemetlen hidegséget érez, száj ürege és a légcsőve „Jéghideg”. A mellkasból lefelé terjedően az a furcsa érzése van, mintha *a test érzése teljesen hiányozna; ez egy nagyon kellemetlen, kínos élmény számára. Több ízben panaszkodik, hogy úgy érzi, mintha a törzsének az alsó része a mellkas és az alsó végtagok között teljesen hiányozna*.

A betegnél az *insulin-coma* megszüntetése után átmenetileg a test érzésnek egy sajátos zavara jelentkezik: úgy érzi, mintha a testének az alsó része a mellkas és az alsó végtagok között teljesen hiányozna. A negatív testsensatió és a kryaesthesián kívül jellemző zavarok voltak megállapíthatók az alak, mélység és mozgásszemléletbeti; továbbá „Ich-

Lahmung”, rendellenes és *vitális jellegű* „Unlustgefühl”, elsődleges tárgynélküli mozgásnyugalanság — teljes „Störungseinsicht” mellett — egészítették ki a képet (1. *Benedek: Insulin-Shockwirkung auf die Wahrnehmung.* Karger. Berlin. 1934. 8—10 oldal).

Nem érdektelen megemlékezni egy paralysis progressivában szenvedő betegnek sajátos élmény anomáliáiról, amelyek szinte egyedülállóan szemléltetik, hogy a szervi folyamat által leépített synthesisek talán a biológiai célszerűségnek és szükségességnek megfelelően új globális egységekbe szövődnek. Esetünkkel kapcsolatos észleleteink a következők.

Dr. Zs. János, 25 éves, papnövendék 1937. VI. 11-én vétetett fel a klinikára. Dg.: Paralysis progressiva.

Kórelőzmény: Családi terheltég nincs. Lueses infectióról nem tud. 1 hónap óta úgy veszi észre, hogy „valami lötyög a lejében”, úgy érzi, hogy a belső szervei megváltoztak. Fáradékony, feledékeny. Jelen állapot: Pupillák tágak, a bal tágabb mint a jobb, mindkettő szabálytalan, fény merev, alkalmazkodásra és összetéritésre renyhén és kis kitéréssel reagálnak. Bal facialis száji ága kissé paretikus, egyébként a beteg neurológiai lelete negatív. Vérben W. a. ++, liquörban Wa. r. + + + +, az albumin és globulin vizsgálatok, valamint a coll. henzoe pp.-re jellegzetes elváltozásokat mutat. Panaszainak az előterében belső szerveinek sajátos megváltozása áll. Úgy érzi, mintha valami lenne a beleiben, „szétszedettnek” érzi magát, kezei, lábai mintha egész külön világ lennének. Fürdés közben súlyos tömegnek érzi a törzsét, kezeit, lábait „lefüggő dolgoknak” érezte; a testét csak a gerincoszlop tartja, egyébként egy fortyogó tömeg van a testében. Most már úgy érzi, mintha gerince sem lenne, mintha csak a bőr tartaná össze a törzsét. — Időérzékét teljesen elvesztette, fogalma sincs róla, mennyi egy óra vagy egy perc. Dátumokat, világesemények időpontjait helyesen adja. A „ma” és a „tegnap”, a bibliai idő megfelelően van distantiálva. — Július 28. Tagjait nehéznek érzi. Úgy érzi, hogy ha jobboldalára fekszik, a test alakja megváltozik és a bal csípő tája megvékonyodik. A mellkas és a hasüreg tartalma teljesen összeolvadt, fortyogó tömeggé vált, csupán a szív és a tüdő tartotta meg korábbi alakját és helyzetét.

A teljes ordinatív vázszövedék, illetve a „négydimensionalitás” szempontjából bír jelentőséggel dr. Zs. J.-ra vonatkozó észleletünk, akinél az élmény-immanens idő — szemben a transeunssal — elvesztette strukturáltságát. A dátumok, történelmi események distantiált „világedije” szembenáll a kiterjedését, tagoltságát elvesztett, „összeesett” „én-idő”-vei. Az insulinshockban is észlelhattük a másodlagos időbecslésnek zavarát és a szemléletek kórosan megváltozott időszínezetét. Ezen adatainkat *Pisk* a „Zeitraffer”-jelenségnek (*Hoff-Pötzl*) elemzése rendjén újabban megerősítette. Érdekkel bír reámutatni, *hogy amikor dr. Zs. J. patientsüknél az intact*

tárgyi világgal és absolut térrel a részeire „szétszedett” („fortyogó tömeg”-nek jelezett) test — „Raam-Bild” — áll szemben, ugyanakkor a leépült „én-idő”-vel az ép világidő simultan van jelen. (Az időtudatra nézve lásd *Hönigswald, Klien. Straus, v. Gebattel Minkowski* és mások munkáit.) Idevág, h^ogy V. v. *Weizsäcker* a testschemával szembehelyezi az „Umweltschema”-t és ezt egy tartósabb representationak alkotására használja fel, amely az idő- és tér-coordináták által alkotott szerkezeti vázlat, a térbeli benyomásoknak rendezett egységbe szövésénél bír nagy fonossággal.

Ha valamelyik complex dynamismusnak működésbe lépése impulsus-deficit vagy gátlás következtében zavarttá válik, akkor alacsonyabb formanívó által jellegzett működési mód áll elő, amely a központi idegrendszer sajátzerű integráló képessége miatt ismét egységbe épül. E tekintetben az idegszövet tömegének kisebbedésével a kollektívált, szolidarizált munkamódokra való készség még inkább fokozódik, összefügg ez a körülmény a somatopsichés egység megőrzésére irányuló alaptendentiával, amelynek az új „substractiós”-nak nevezhető képződmények (a testiesség területén is) egységes jellegüket köszönhetik. Találónan azonosítja a phantomtagot *M. Gurewitsch* a nem tudatosult látótérdefectussal: „Die Agnosie des Verlustes eines Gesichtsfeldbezirktes bei der Hemianopsie ist dem Phantom beim Verlust einer Extremität analog. Hier wie dort macht sich die Resistenz das Schemas geltend.” *Ehrenwald* az idő-tér complexnek károsodásában a parietalis tünetsyndromák alapzavarát látja. Felhozható volna, miszerint körülírt corticalis szerkezetekhez localisálhatónak csak azt tarthatjuk, ami neurophysiologiailag (neurodynamicusan) egységes önálló különfunctiót alkot. A tudatosult időélmény pedig nem tekinthető ilyen különműködésnek, még kevésbé önálló érzékelésnek, mert többek között a *Lindworsky-féle* követelménynek sem tesz eleget; „nur Qualität zu sein”. Ugyanis az utóbbi szorosan más élményekhez, érzékleti műveletekhez, executiv folyamatokhoz van kötve. Helyesen mondja *Kleist*: „Es gib nicht die Zeit, sondern — nur die Zeiten der Vorgänge.” — Mint kifejtettük, ezúttal nem lehetett célunk, hogy alapzavaroknak vagy gyakran egymást részlegesen fedő működési köröknek „localisatiós” vonatkozásait vita tárgyává tegyük; idevonatkozólag említésbe hozzuk, hogy *Ehrenwald* „primitív idő-érezék”-et és „gnosticus időfelfogás”-t állít egymással szembe; az előbbi a megzavart cortico-subcorticalis egyensúlynál változást szenvedhet; az utóbbinak zavara kétoldali parieto-occipitalis góckhoz van kötve. Ezen kezdetleges időérezékét *Bergson* „intuitív időmegélés”-nek, *Boumann* és *Grünbaum* pedig chronognosiának (szemben a „chronometria”-val) jelöl-

ték meg. — Ugyanő* (*H. Ehrenwald*) a kétdimenzionalis irányzavart a jobbkezes betegnél a bal alsó fali lebeny sérülésénél látta fennforogni, de az általa közölt eset góci konstellációja indokolta annak felvételét, hogy a három- és négykiterjedésű rend-zavar a fali-nyakszirti convexitasnak és a correspondeáló kérges-test-rendszernek bántalmához van kötve. — Ezen ordinatív tényező több összetett teljesítménynek közös constructiv eleme.

A saját-test térbeli képének kialakítása tekintetében épügy nem az egyes receptionnak gnosticus tartalma és jelenléte bír fontossággal, hanem azoknak phaenomenalis praesentivus adottsági módja, mint ahogy a világ structuráinak felfogásában is ez utóbbi szempont irányadó. Alátámasztják ezt a megállapítást a színek és hangok phaenomenalis elemzése által nyert különbségek (1. *Werner*, v. *Hornbostel*, *E. Straus* etc), amelyek szerint a hangbenyomások praegnantiája, saját activitása a színeket messze felülmúlja.

Amint pedig bizonyos ingerek alapján térbeli és időbeli alakokat és magát a homogén constructiv teret és a négydimenzionalitásnak ordinatív szövedékét szemlélethez, tudatosuláshoz juttatjuk, — akként alkalmasok intact centralis szerv esetén bizonyos benyomások, élmények arra, hogy a „saját testrészfórmákat”, illetve a testtömeget részben vagy egészen activálják. A bemutatott észlelet érdekes allúziót tartalmaz arra, hogy ezen abstractio folytán keletkezett syntheticus szerkezetek, kategoriális „Gestaltkreis”-ek a szervi leépülés folyamatában nem tartanak egymással lépést. Magától értetődő, hogy a tér-idő-metrikának relativálódása, a *Kiemann-éle* négydimenzioju formulának érvényessége a nyugvó absolut térrel, illetve az euklidesi geometriával szemben, ha kihatással is van a transcendentalis aestheticára, — de nem befolyásolhatja a testschema problematicáját.

Összefoglalás.

A testschema a különböző modalitású centropetalis izgalmak alliólt kölcsönhatásán alapszik. *Sherrington* kimutatta, hogy kölcsönös támogatás functionalisan különböző receptor szervek ingerületei között is lehetséges.

Az extero-proprioceptiv (exo- és endokinetikus) és sensoricus benyomásoknak a testvázlat egységes felépítésében való osztozásában sem a receptív szervek belső tagoltsága, sem az élményi térnek sajátosságai nem lényeges tényezők; sőt úgy látszik nekünk, hogy még az sem tekinthető döntő mozzanatnak, vájjon az impulsusok, mint egyéni érzékleti

* Z. f. N. Bd. 132. S. 518. és Bd. 134. S. 512.

qualitások tudatosulnak-e? (A posturalis complexnek a testegészre vonatkoztatottsága a *Head-féle* concepció szerint, mint az elemi érzékeléseknek kvalitása, még a tudatosulás előtt adva van. — Tehát valószínűnek látszik előttünk, hogy a *Head-féle* felfogás az érzékelés intentionális tárgyainak ismereti mozzanatahoz a testszerkezethez való rendezettséget, — mint még az élménytartalom köréhez inkohaerens módon tartozó, dynamicus határozmányt értékeli.) — A phaenomenologiai élmény-analysis arról győz meg, hogy a testvázlat-synthesisnek egységesítő funkciója számára majdnem kizárólagosan az bír jelentőséggel, miként van a testegészhez való vonatkozással telítődött, illetve azt már pathicusan magában hordozó actualis elemi érzés phaenomenalisan adva. (Pathicusan vagyis a „quo modo”-t illetőleg, — szemben a quiditással.)

A fentiekben utaltunk arra, hogy ezidőszerint kérdés tárgyát képezi, vajjon a vestibularis készülék által közvetített elemi receptiók tudatosulnak-e? Egyik esetünkben nyilvánvaló volt, hogy a „dimensionalis” tájékozódás zavara, továbbá a verticalis lift „mozgás”- és dőlés-ézés (mint reactiv jelenségeknek) kíséretében sajátos schemazavarok jelennek meg, amelyek az optikai szemléletre is projiciálódnak. A vestibularis izgalmak útján előálló újszerű phaenomenalis élmények szerepe a szemlélet és testvázlat zavarának létrehozásában szerintünk még akkor is nyilvánvaló, ha a vestibularis elemi benyomások saját modalitását és tudatosulását kétségbe vonnák. Ennélfogva nem volna indokolva tovább a ragaszkodás az optikai, tactilis és kinaesthesiás elemekből való summaüv vagy globálisait felépítettséghez, amely nézet nyilvánvalóan azon, ma már -érvényességében kétséges tételből indul ki, hogy a homogén térre vonatkozó szemléletünk csak az optikai, tactilis és kinaesthesiás benyomásokra támaszkodhatik, mert tulajdonképpen térjellegekkel csak ezen érzésqualitások volnának felruházva.

A testvázlatot kitevő, a cselekvő „én” szolgálatára activálható összdispositio számos tactilis, kinaesthesiás és főleg optikai élmény hatása alatt jön létre. Csak természetes, hogy ezt a complex összehatást sem az egyszerű summaüv atomisticus képződmény, sem valamely olyan találkozás formájában nem tudjuk elképzelni, amely valamelyes módon a multiplex proportiók (chemiai) törvényszerűségére emlékeztetne. Sajnos, sem a kórlélektan, sem az agykörtan még nem hagyta el tudomány-elméletileg az elszigetelt qualitativ tartalmú causal-tételeknek időszakát; — másrészt ilyen atomisticus kísérleti törekvésektől legfeljebb olyan konstruktív jellegű rendvázlatoknak, kategóriáknak felállítása volna várható, amelyek éppen a biológiai történések létrejövetelére

annyira jellemző és lényeges összehatásnak mozzanatát hanyagolják el.

Minden térbeli szemléletet jellemez egy constituens: a testrészekhez, illetve az érzékelő szervhez való helyzeti viszony.

Az exteroceptív inger által ébresztett érzésnek tudatosulásával együtt jár annak localozása, vagyis annak felismerése, hogy az inger a testfelületnek melyik részére hatott be. Az ingerelt testfelületi pontnak azonosítása a tudásban megadott testschema valamely pontjával, tehát a teljes relatio-megragadás teszi ki a tudatos localisatióknak lényegét.

Az elemi érzésnek, illetve minden actualis érzésnek a testegészhez való viszonya dynamicus oldalról nézve azt jelenti, hogy az actualis érzet dynamicus tartalmának egy része a testegész vagy testschema activálására fordítatik. Ha ez a vonatkozásba-helyezési művelet elmarad vagy hiányos, az actualis testézés dynamicus tartalmának a kiegyenlítődése sem jön létre, ami energia-pangáshoz („Energiestauung”) s az illető érzés vagy az érzés által érintett testrész végleges vagy teljes izolálódásához és erősebb kihangsúlyozódásához vezethet. Az ingerületi inductio a potentialisan adott complexumnak működésileg kapcsolatban álló resonáló rész-melódiáit szólaltatja meg. Így jelenülnek meg a *Head* által megmerevített „posturalis” és „felszín-schemák” („postural” standard és „standard of surface”), avagy más még nem legitimált staticai, formai vagy functionális (dynamicus) vázlatvariánsok.

Az interferentia hatások rendjén — amelyeknek idegéletteni jelentőségét *Sherrington* óta *Eccles*, *Cooper*, *Graham*, *Denny*, *Brown* és mások kísérleti vizsgálataik kapcsán, az utóbbi évek folyamán megállapították — azon lehetőség is fennáll — a zárt rendszerben constans összenergia elvének megfelelően, — miszerint a hierarchicus tagoltság rendjén fölérendezett („representation and re-representation”-ról beszélt egykor *Hughlings Jackson*) szerkezeti substratumok elosztó, oekonomizáló tevékenysége bizonyos, az actualis izgalmi hullámmal, illetve az izgatott üzemrésszel funkciós kapcsolatban nem álló rendszerrészeket denerválja, energia-töltésétől vagy ennek maradványától megfosztja (1. *Pözl* „Aufsaugungsfunktion”) és ezen negatív öninductio által az inductio útjába erőműtani impedantiát iktat. A correlativisticus, illetve synallacticus (*W. Scheidt*) szemléleti módnak értelmében különböző fokú incidentia-helyek összevezetéséről is beszélhetnénk.

Anélkül, hogy a bevezetésben említett egyes definitiókkal vagy felfogási módokkal vitába akarnánk szállni, röviden vázoljuk saját felfogásunkat: A testschema egy potentialisan

organizált, functionalis complexum, „plastic standard”-érték, amely a szervezet működési és staticai ingereinek centripetális projectió jávai járó corticalis energetikai (potential feszültségi) változásai által van adva. A működési és staticai ingerek az élet folyamán a születéstől a halálig fokozatos, egyenletes, lassú változást mutatnak, amely mellett azonban az actualis testkinetikai viszonyoknak megfelelően egy physiologiás skálában mozgó további szabálytalan változás is fennáll. Az általános formai és functiós testézésnek tehát egy progressiv és egy actualis változásával kell számolnunk. Az élettani határon belül mozgó actualis formai és functiós testézés-változási lehetőségek élettani középértéke minden fejlődési phasisban a formai és functiós testézés (= testschema) progressiv változási vonalán nyugszik, amelyet másrésről az illető korban az illető egyénre nézve élettanilag optimális alaki és functiós testi viszonyokat kísérő testézések határoznak meg.

A fentiekben staticus, működési és formai testézésekről beszéltünk. Tisztában kell lennünk azzal, hogy mindezek az érzések már nem a gyrus centralis posteriorhoz kötött elemi érzések, hanem hátrább fekvő kéregterületek működési és keletkezésükben kétségtelenül szerepet játszanak az opticus és kérgi-vestibularis eredetű iránytendenciák: különösen az utóbbiak azok, amelyeknek az érzések térszerűségének kialakításában döntő szerepet kell tulajdonítanunk, míg a formai testézés kialakulásában természetesen az opticus functiók játszik a legfontosabb szerepet.

A kérdés neurodynamikai összetettségére utalnak a testiesség- és tér-szemléletére általában vonatkozó agykórtani adatok.

Az amputatiós phantom megjelenésére nézve úgy véljük, nem hanyagolható el az amputált végtag izomzatában beálló tömegdeficithez fűződő hiány az afferens ingerületeknek mennyiségében, illetve a modális érzékleti működéseknek területén, ami a testszemlélet intentionális functioegységét megzavarhatja. De ezenfelül a localisatiót szolgáló orientáló izomrágásokra (1. *Goldstein* és *Gelb* észleletében), az „ösztonmotoros feltételezettség”-re (*Scheler*) és a „beziehungsschaffende, Empfindungen verknüpfende Bewegung”-ra, ez utóbbinak szerkezetadó és „gestaltende” szerepére tekintettel nem kis fontosságot kell tulajdonítani annak a körülménynek, hogy az amputatio egyszersmint az eltávolított vagy nagyfokban redukált végtagizomzat működését megszüntetve, az utóbbi által a gátló saját-receptiókat (1. *Liddel* és *Sherrington*) is kiiktatja. Ezen deszenzibilizálás következtében megváltozik az ingerconstellatio, mert elmarad az „autogén” gátlás és fugalis innervatoros impulsusok, tehát mozgás constituensek, amelyek a szemléletnek általában, de a test-térszemléletnek

felépítésében hangsúlyozottabban vesznek részt, tömegesebben termeltetnek.

A schema legellentállóbb szakaszainak felépítésében azon testrészek játszanak vezetőserepet, amelyeknek differenciált motoros aktivitása az értelmi fejlődés folyamán az intellektualos készségekkel szorosabb kölcsönösségbe került. Így pl. a „test-orientáló fogó kéz”-nek kétségtelen jelentősége van elsősorban a jobb- és baloldalság fogalmának fejlődésében; épügy, miként a térbeli vonatkozás-fogalmak felépítésében — *Lange* szerint — a jobb kéznek nagy szerepe bizonyos. De ezen tovább menve *Róbert Klein* még azt is joggal kérdezi, hogy vajjon a szabad ujj-mozgékonyásnak akadály o-zottsága nem játszik-e döntő szerepet a parietalis agnosia-ban. Hiszen kétségtelen, hogy a térbeli kiterjedés képének kialakulásában nem aequipotentialis végtagmozgások annyi-val is inkább fontossággal bírnak, amennyiben a tárgyi világ tactilis megismerésében a környéki végtagrészeknek tapogató mozgásai lényeges szerephez jutnak. Az akalkulia és „Finger-agnosie” localisatiós-tani közelségét pedig a számfogalom fejlődésének a kézu-j jakhoz kötöttsége is magyarázza, (amelyre evidens példát nyújt a szanszkrit nyelv, amelyben az ötös számot a „kéz” szó: *pendza* fejezi ki). Ugyanígy minden testhelyzethez szükségképpen bizonyos meghatározott térfogatérés (nevezhetjük egyik betegünkkel együtt „dimensionalis érzés”-nek) és ugyancsak meghatározott optikai képzetű kép tartozik, vagyis valamely testhelyzet úgyszólván determinálja a hozzátartozó dimensionális érzést és optikai képet és viszont. Fentiekből szükségszerűen két tény következik és pedig:

1. A testschema a különböző actualis formai és funkciós testérés-lehetőségek középértéke, egy élettani optimum: az actualis testérésű változások csak ezzel az élettani optimummal való vonatkozásban válhatnak tudatossá és pedig mint pozitív vagy negatív irányú partialis ingadozások. Az actualis testérés és így a testschema is nem mystikusan, részek és elemek nélkül létező egész, hanem különböző agykéreg-területek fajlagos működéseinek quasi egymásravezítődéséből functionalisan adódik. Hogy a testschema-synthesis az egyes érzékelési működések felől izoláltan is szenvedhet, azt *Schilder*, *Goldstein* és *Gelb*, valamint saját eseteink is kétségtelenül igazolják;

2. Az opticus, vestibularis vagy az aesthesiás testschemarész izolált változása többféle formában jut kifejezésre és pedig vagy abban, hogy a) a megfelelő érzékelési rész izolálódik és nem vezet a testschema aktiválásához, vagy b) a megfelelő érzékelési rész dysaesthesiássá válik, torzul, ami az általa determinált másik két érzékelési testschemarész

azonos értelmű változásait idézheti elő, c) a testszémlelet delect voltát az egyik sphaera felől érzékelt benyomások túlzottan kiterjedt szétsugárzása is okozhatja, amelynek erőtani feltételei az induction kívül a resonantia-elvből adódnak; agy-pathologialag pedig abból a tényből, hogy (amint V. ö. *Weizsäcker* találóan megjegyzi) az izgalom-korlátozás nagyobb idegrendszeri energiát és több működő parenchymát igényel. Midőn pl. a phantomtag leépül, mintegy „dedifferentiálódik”, illetve unificálódik, akkor a maradék-structura sajátzerű korcsformákat mutat, amelyek még ha groteszkek is, akkor is egy bizonyos szerkezet-füctiónak, a „collectiv consolidálás”-nak eredményei. Amint a mozgássphárában a supranuclearis károsodások nem mozaikszerű kieséseket okoznak, úgy itt is a működési decompositio primitív, alacsonyabb fejlődési foknak megfelelő, dedifferentiált, unificáltabb, de consolidált formákat részesít előnyben. (*Lashley* az idegrendszernek kiegészítéseket, újraszerveződést létrehozó „ön-szabályozás”-áról beszél, amely az ő öntevékenységének „logikus jelleg”-et kölcsönöz. Igaz ugyan, hogy már *Hughlings Jackson* „regulációs principium”-ról, *Sherrington* „integrative action”-iöl emlékezett meg, egyes német iskolák pedig ugyanezt mint „teleológiás elv”-et igyekeznek megformulázni.)

Ki kell még térnünk annak a kérdésnek a tárgyalására, hogy mik lehetnek az okai ennek a testegészhez való vonatkoztatás megváltozásának. Az első ok a tudati állapot megváltozása. Úgy látszik, hogy a tudati változás következtében fellépő testschema-zavarok oka abban kereshető, hogy a tudatzavar alapjául szolgáló cerebialis folyamat az inger intracortialis szétterjedését gátolja. Ez a gátlás a test valamely pontját érő inger következtében valamelyik érzékelési mezőre befutó ingerület dynamicus kiegyenlítődését akadályozza és ezáltal az illető érzékelés a testegészről vagy izolálódik, vagy a testegészhez viszonyítottságában aránytalanul nagyobb energiaértékkel szerepel, ami különböző kóros testschema-érzésekben (pl. végtagmegnyulás, megnehezülés, duzzadás, leválás, elidegenülés stb.) juthat kifejezésre. Neurológiai göccs agykérgi bántalmaknál a fent kifejtettek alapján természetesen adva van a partialis és constans testschema-zavarok keletkezési lehetősége, Míg a neurológiai kórképek-nél a testschemazavarok inkább egyes tagokra, testrészekre, vagy egy valamely testrésze korlátozódnak, addig schizophi eniánál a testschemazavar inkább bizonyos affective erősen hangsúlyozott területekhez (pl. erogen zónák) szokott kötődni, vagy gyakran többé-kevésbé izoláltan egyes érzékelési testschemarészre szorítkozik. Ugyanezt tapasztaljuk az insulin, cardiazol-shock által mesterségesen előidézett testschemazavarokra vonatkozóan is. Eddigi tapasztalataink alapján

valószínűnek látszik, hogy a személyiségtypus és a testschemazavar között olyan értelmű összefüggés áll fenn, hogy a psychosisokban vagy insulinhypoglykaemiában a testschemának az az érzékelési része szenved leginkább, amely érzékelési mezőnek a speciális fejlettsége az illető egyén személyiségtypusát jellemzi.

Végül a functionalis typusu testschemazavar, mint elutasító lelki alaptartás valamely testrésszel szemben, kétségtelenül valamely complexumra vezethető vissza és keletkezésében gyakran *Freud-i* mechanizmusok ismerhetők fel.

Itt nem mulaszthatjuk el arra utalni, hogy a testschema részei az „én-közelség”-ét illetőleg nem egyenértékűek. E tekintetben pl. a „gondolkozódnak attentiv centralt mimikája szembenáll az élénk kifejező mozgások, vagy éppen a tánc symbolicája kapcsán teremtett helyzettel. A mélypsychologiai magyarázat és összefüggések felderítése mellett azonban fentiekben arra is törekedtünk, hogy a complexum-képződéssel összefüggő élettani dynamismust lehetőleg felderítsük, amely utóbbi gyakran — még látszólag hiánytalan lelki feltételezettség esetén is — a megváltozott megélésnek kristallisatiós pontjává lesz.

A psychoticus esetekben előny származik abból a körülményből, hogy a schemazavar-jelenségekre nézve a penetrantia, az existenciális bizonyosság élménye és a saját praesentia többnyire fokozott, miért is a dologi assertio erősödik; ennél fogva a schemazavar tartalmi a valóságélményekkel egy síkba kerülnek. Itt bír érdekléssel reámutatni, hogy az „in-tact-egész”-nek érzése és a schema-hasadás közötti ingadozás és az ingadozó fogalmi tartalom *Klaus Conrad* szerint a subjectiv szemléleti módnak és az objectiv realitásnak hiányos különtartására vezethető vissza. Nyilvánvaló, hogy subjectiv élményi tényálladéknak a reális szemlélet objectiv correlatumát képező, saját-testre való vonatkoztatottsága nem egyéb, mint egy logikai „oppositio contradictoria”.

Semmiesetre sem oszthatjuk *Mourgue-nak* túlzott aggályoskodását, aki még a hallucinációkat is az egészséges kísérleti egyéneknél óhajtja tanulmány tárgyává tenni, nehogy az egyéb psychotikus tünetek elfedjék azokat. Úgy véljük egyébként is, hogy a kórlélektani jelenségeket előállásuk helyén és nem élet- és valóság-idegen modell-gyűjteményben kell felkeresni. Kívánatosnak látjuk az előadottak alapján a testschemazavarok elemzését minél kiterjedtebb psychiatriai anyagon, sőt ennek kapcsán a problematica egyes kérdéseinek értelmező megvitatását is, mert nyilvánvaló, hogy a tiszta tapasztalati positivizmusban magábanvéve itt sincs megismerő érték és ezért nem elégíthetnek ki az észleletek idio-graphicus registrálásai.

BENEDEK LÁSZLÓ és ANGYAL LAJOS.

A „lelki” fogalma és az „eszméletek”.

Az *eszmélet* (ill. „eszmélés”) és az eszmélet-szerveződések fogalmait, az alábbiakban kidomborítandó jelentésben, a szerző először egy, 1929-ben megjelent dolgozatában használta. („*Az eszmélések organizálódása. Két alaptörvény*”, Magy. Psych. Társ. Közleményei 2. sz.) E dolgozat középponti problémája tudattartalmainknak mint „eszméleti szerveződéseknek” problémája volt, magának az „eszmélet” szónak pontosabb fogalmi tisztázása későbbi munkák tárgyául maradt: vele legelsősorban a szerzőnek egy német lélektani kongresszusi előadása (kivonatát 1. *Psychologie des Gemeinschaftslebens* Bericht üb. d. XIV. Kongr. d. Deutsche Gesellschaft für Psychologie c. kötetben), majd *Bevezető a lélektanba. Egy lélektani rendszer vázlat*a c. munkája (1934.) keresett pontosabb leszámolást. Az alábbiakban könnyen áttekinthető rövid összefoglalását adjuk az eszmélet („Sinnung”) fogalmát a lélektani rendszerezés középpontjába állító lélektani szemlélet néhány főbb tételének.

I.

Az említett munkák az „eszmélet” fogalmával egy mind- eddig világos fogalmi kialakítottságra nem jutott olyan lélektani alapfogalmat kívántak jelölni, amely bármely lehető lélektani szemlélet számára, logikus szükség szerint, mellőzhetetlennek ítéltető. Az eszmélet fogalmi körébe beletartoznak:

a) a lehető tudattartalmak összes féleségei, tehát az *érzéletek*, érzéki szemléletek, képzetek, emlékképek, utóképek, eidetikus képek, illúziók, hallucinációk stb., csakúgy mint *fogalmaink*, ítéleteink, gondolataink, elvont értelmi szemléleteink, vagy pedig *érzéseink*, hangulataink, tudatosult törekvéseink, elhatározásaink stb. Az eszmélet fogalma kifejezésre juttatja azt, ami mind e lehető tudattartalomféleségekben közös: jelentősége ezen a ponton főképen abban áll, hogy általa *szorosabb egységbe* vontuk különösképpen az *érezklések*, *gondolatok* és *érzések* köreit. Ennek a szorosabb egységnek, végső egybetartozásnak helyes felismerése szükséges lépés ahhoz is, hogy az e különböző pszichés tartalmak között ténylegesen fennálló mélyebb és finomabb analógiákat, szerveződés- és fejlődés-kapcsolatokat,

tehát az érzéklés-, az érzés- és a gondolatvilágnak egymás-közötti mély megfeleléseit mélyebbről, gazdagabban és pontosabban ismerhessük fel.

b) Az eszmélet fogalmában az *aktuális* és a (csak) *volt* tudattartalmainknak *lényegi egyfésége* is kidomborítottatik. Az, ami *jelenleg* nem tartalma tudatunknak, de tudatunk tartalma *már* egyszer, bármikor, volt, lényegében — és objektív mivolta szerint — ugyanolyan pszichés alakulat, mint aktuális tudattartalmainknak: a *volt* érzékelés és benyomás, gondolat stb. *nem más jellegű* lelki képlet, mint a jelenleg tudatos. Nem is csak *objektív* pszichés mivoltukban és szerkezetükben egyneműek, de azonos jellegűek *továbbfejlődéseikben* és *pszichés hatásaikban*, lelki következményeikben is: a csak „volt” benyomás, hangulat, érzés is *aktuális* lelki értéket — és *meghatározó* (determináló) tényezőt is — jelent, lelkünkben *továbbszerveződik* és *továbbhat*, a maga részéről is befolyásolva — amiként ez közönségesen ismeretes — minden új meg új tudattartalmunkat, és a tudattartalmakon túl *egész* lelki életünket és fejlődésünket. Az eszmélet fogalmában tehát fogalmi rögzítést nyerhet a *volt* tudattartalmaknak és a pillanatnyilag aktuális tudatosultságnak *objektív-pszichés* egyneműsége. — Ennek az egyneműségnek és egybetartozásnak helyes felismerése lehetővé teszi — egyebek között —, hogy — (a volt tudatosultságoknak e továbbszerveződő és továbbható objektív [bár talán tudaton kívüli] aktualitása által) — lélektanilag kielégítően értelmezhessük az *emlékképeknek* felmerülhetését, majd ismét a tudatosság alá sülyedését, valamint állandó módosulásait is. Lényege szerint az emlék — mint „eszmélet” — akkor is fennálló, szerveződő és ható objektív pszichés valóság, amikor aktuálisan nem „újul” fel tudatunkban: vele szemben a tudatosságnak lényege valójában csak a *tükröződés*. De nem szabad természetesen felednünk azt, hogy a tudati tükröződésre jutás maga viszont az emlék egész további pszichés élete tekintetében a maga részéről is további jelentős — esetleg rendkívül fontos — alakító és módosító tényezőt jelent.

c) A lelki jelenségek pontosabb megfigyelése rákényszerít arra, hogy feltegyük — amint erre már a fentebbiekben is tartalmaztatik utalás — *világos tudatunktól függetlenül kifejlő* (és az objektív lelki realitásban továbbmozgó, élő) olyan pszichés képletek, eszméletek fennállását, amelyeket fel kell tételeznünk pl. azoknak az *értelmes* pszichés lefolyásoknak, mozgalmaknak, fejlődéseknek mélyén, amelyek a felszínesebb szemlélet előtt talán csak tisztán „automatikusok”-nak vagy „tudattalanok”-nak tetszenek. A problémák — mint a volt benyomások általában is — tudatunktól függetlenül is továbbélnek, fejlődnek, szerveződnek bennünk,

és amikor egy régóta nem tudatosított régi problémát újra felidézünk magunkban, az sokszor *azonnal* más, mintegy *magasabb* fejlődésfokon tudatosul élénk, mint amikor tudatosan utoljára foglalkoztunk vele. Valami *történt* közben: a probléma *tovább* szerveződött, fejlődött, ért, kiforrt, a nélkül, hogy töprengtünk volna rajta, és a régebben megoldani nem tudott probléma kész, világos megoldásban elevenedett, váratlanul, tudatunk elé. Ez a jelenség is olyan, amelyek igazságát, valóban fennálló ténszerűségét közönségesen ismerjük, hiszen nem-pszichológus kutatók is (így H. *Poincaré*) sokszor szép, gazdag és mély elemző vallomásokban segítettek e ténszerűséget tudományos köztudatba emelni.

d) Az eszmélet fogalma magában foglalja azonban az oly lelki alakulatokat is, amelyek mintegy csak az „én” *bizonyos rétege* vagy rétegei, vagy csak az én bizonyos parciális *szűkebb* tudatfele előtt tudatosultaknak látszanak, míg az én egyéb rétege vagy rétegei, vagy az én-nek egy másik tudatfele előtt nem tudatosulnak. Így nyerhet lélektanilag kielégítő értelmezést pl. a *hipnotizált* egyénnek sokszor tárgyalt kétféle tudata: ébertudata és a *szuggesztiókat* átvevő és azoknak engedelmessé váló tudata, amelyek egymással szemben igen sajátos, némelykor komikusan, máskor drámaian érdekes módon viselkednek. De éppen így elkülöníthetjük — amint ezt legelőbb egy 1921-ben megjelent tanulmányunkban („Kísérlet az álom lelki problémáinak új megvilágítására”) tettük — az álmodó egyénnek *álomszövő* és *álomszemlélő* tudatrétegeit: az egyik tudatfél kitermeli, szövi, alakítja az álmokat, míg a másik tudatfél csak inkább passzívan szemléli őket. (Az álomszövő folyamatokra az emlékezetben hosszabb-rövidebb ideig megmaradt álmok alapján vagyunk képesek, egy visszafelé ható elemző következtetés, mintegy „redukciós” nyomozás útján, visszakövetkeztetni.) De nem ismerjük-e vajjon az oly abnormisan „*két életű*” egyéneknek eseteit is, akik az egyik, mondjuk „A” tudatállapotukban esetleg csupán egy *megelőző A* állapotukban szerzett tapasztalatokra, élményekre, gondolatokra stb. emlékeznek, hogy a „B” tudatállapotaikban viszont csak az előbbi B tudatállapotukban eszméltekre emlékezzenek vissza. Hasonlít ez a viselkedés a *hipnotizáltak* ahhoz a viselkedéséhez, hogy amikor a hipnózisból felébredt, nem tud visszaemlékezni arra, hogy mit élt át, beszélt és cselekedett a hipnotizált állapotban, ám ha újra hipnózisba merítjük, hipnotizált tudata előtt felújulhatnak az előbbi hipnotikus állapot élményei. (Felemlíthetjük az ú. n. „*trans*”-állapotok oly eseteit is, amelyekben nem is csupán két, de *több* egymástól többé-kevésbé független tudatfelet különíthetünk el és í. t.)

Az utolsókul tárgyalt, nem tudatos vagy nem *teljes érté-*

küen (pl. nem az *egész* én által vagy csak nem *világosan*) tudatos jelenségek értelmezése terén érdekes kapcsolatok adódnak szemléletünk és pl. *Bleuler-nek* az általa „nem elegendőképpen tudatos”-nak („nicht zureichend bewusst”) vallott tudattalan-fogalma között, vagy másfelől pl. *Ranschburg-nak* „primer vagy személytelen tudaf-fogalma és a „látszólagosan tudattalan” („scheinbar unbewusst”) jelenségekre vonatkozó felismerései között. Hangsúlyozzuk azonban a magunk részéről is, hogy elmélyülőbb lélektani elemzések arra is reávilágíthatnak, hogy mind e bármi szétvágó vagy széteső személyiségfelek vagy személyiségrétegek között is valami *egységes személyi kapcsolat*, ha fogyatékosabb mértékben is, fennáll és még a legabnormisabb tudatszétesés esetén is kimutatható.

e) Végül: az eszmélet fogalma oly egységes lélektani alapfogalomnak kínálkozik, amelyik a *legkisebb, legelemszerűbb* tudattartalmaknak (pl. érzetfésésegeknek, elemi érzéseknek stb.) és a *legátfogóbb* értelmi szemléleteknek (pl. filozófiai mindenségszemléleteknek) bizonyos szempontból — épen emberi „eszmélt”-ségeként — való *lényegi egyneműségét* is kifejezésre juttassa. Az eszmélet fogalmi köre magában foglalja mind a legelemszerűbb érzeteket, mind a legátfogóbb szintetikus képleteket — természetesen minden tekintet nélkül aktuális tudatosultságukra vagy tudatvilágossági fokukra: Kant számára a maga már egyszer kialakított szemlélete akkor is élő, fejlődő és ható pszichés valóság volt, amikor aktuálisan egyáltalában nem gondolt filozófiai tanaira.

A fentiek után a legrövidebben akként határozhatjuk meg az eszmélet fogalmát, hogy „*eszmélet*” *mindaz, ami az én egésze vagy bármely tudatfele vagy tudatrétege előtt, bármikor és bármely tudatvilágossági fokban, tudatossá vált.*

II.

Az eszmélet fogalmának, a fentiekben kidomborított jelentőségén túlmenően, még *alapvetőbb* jelentőséget tulajdoníthatunk. Az eszmélet fogalma középponti és alapvető szerephez juthat a *sajátképpen* (specifikusan) „*lelki*”-nek a *nem-lelki* összes köreitől, de legfőképpen az *általánosan biológiástól* való elkülönítésében és Így a *lélektan tárgyának* meghatározásában is. E fogalom alapvető rendszertani jelentőségét a legrövidebben ebben a tételben foglalhatjuk össze: „*a lelki mozgás kezdete az eszmélés*”. Az eszmélésre mint a specifikusan lelki mozgás kezdetére vonatkozó e felfogásunk a lelki és a tudatos egymáshoz való viszonyának problémájában újabb *fordulatot* jelenthet, amennyiben — szemben az

utolsó évtizedekben a tudattalan lelkeségre vonatkozóan elterjedt különféle szemléletekkel — bizonyos *közeledést* (de nem egyszerű visszatérést) jelent a régebben uralkodó „*lelki annyira mint tudatos*” szemlélethez. Ez alapfelfogásnak megfelelően a lelkinék fogalmát és körét a következőképpen különíthetjük el: sajátképen „lelki”, lefelől és centrálisán, mindaz, amire az egyén valamiképp *ráeszmélt*. Egyszerű példa: az az átélésem, hogy egy hangyát vagy hernyót akként tapos el a lábam, hogy ezt az objektív fizikai és biológiai történést *semmilyen* reávonatkozó eszmélésem nem kíséri, nem „lelki” tény. Ám ebből a történésből mintegy kipattan valami *bizonyosan* „lelki”, amint valamiképpen — esetleg csak igen *homályosan*, sőt akár csupán utólag — *ráeszmélek* arra, hogy valami szokatlan dolog a lábam alá került vagy ha (az eszmélés valamely fokát elérően) valami kellemetlen *borzongás* vagy irtózásféleség fut át rajtam, — még akkor is, ha talán e borzongás tényleges okáról alig is volnék képes világos tudatosságú beszámolást adni. Ekként 1. bizonyosan „lelki” minden eszmélés, de ezentúl a sajátképpen lelki síkba emelkedik általában mindaz, ami bármely fajta és fokú *eszmélésből indul*, azon épül és fejlődik tovább, ami az eszmélésen alapulóan tevékenykedik (nemcsak élményként, érzékletes, gondolati eszméleteredményként, érzelmi, törekvéses, akarati hatás-ként, de lelki „*állapotként*”, emberi „*viselkedés*”- és „*cselekvés*ként” is). Ez a *legsajátosabban* lelki is, természetesen, *biológias* képződmény: a lelki az „életes”-nek általunk ismert legmagasabb fejlődésfoka. 2. Csak a szóbeli kifejezés, terminológia kérdése, hogy szintén egyszerűen „lelki”-nek, vagy inkább „*biopszichés*”-nek nevezzük az életes jellegzetességeknek az eszmélést mintegy megelőző azt a további körét, amely mint éppen az *eszmélésre* (— és az eszmélésen alapuló lelki *továbbszerveződésekre* —) irányuló *szükséglet*, *vágy*, *törekvés* és — másfelől — *képesség* él és hat bennünk. — E mondott jelenségkörökkel szemben azonban mindaz, ami e specifikusan lelki (és biopszichés) mineműségeknek *testi* (szómás), fizikális, kémikális, anatómiai, morfológias, fiziológias és általában *biológias* előfeltétele, lehetőségalapja, felsarjasztó ja, röviden „*determinánsa*”, mindez nem „lelki”, hanem egyszerűen „*biológias*”. A maguk „*objektív*” mivoltában (—tehát nem szubjektív eszméleti *tükröződöttségükben* —) „*biopszichés*”-ekként elkülöníthető szükségletek, irányulások, törekvések, hajlamok, képességek, tevékenységek így mintegy középen helyezkednek el az „egyszerűen vagy általánosan biológias”-nak és a legspecikusabban „lelkinék” körei között, hiszen „biopszichés” jellegük éppen az eszmélésre és az eszmélésen alapuló további „lelki” szerveződésekre és tevékenységekre való irányultságukból ered.

A legrövidebben tehát azt mondhatnók: van 1. az (egyéni) eszméléssel kezdődő sajátképpen *lelki* sík, amelyen a „biopszichés” szükségletek, törekvések, képességek az eszmélés lelki alaptényéhez kapcsolódva hatnak tovább; vannak 2. az eszmélésre és az azon is épülő további tevékenységekre irányuló *biopszichés* minőségek, törekvések, képességek, tevékenységek, amelynek körei teoretikus joggal és praktikus szükséggel odasorozandók a *tágabban* értelmezett lelkinék körei közé: mert hiszen nem alakítható ki oly tudományos „lélektan”, amelyik ne nézzen az eszméletek *mögé* és ne számoljon az eszméletek és az egész lelki élet „életes” dinamikájának tényezőivel; van végül 3. az „általánosan vagy egyszerűen biológias” jelenségkör, amely mind a mondott lelki és biopszichés minőség-, képesség-, tevékenység-köröket a maga részéről különféle módokon meghatározza, azok számára aktualizálódási lehetőségeket jelent és amelynek természetesen meghatározott mennyiségi, téri, idői, fizikális, kemikális, morfológiás, fejlődéses, fiziológiás, szómás stb. határozmányai és feltételei is vannak. A legspecifikusabban lelki eszméléseink és az eszmélések alapján kibontakozó még oly gazdag és pompázó lelki életünk, biopszichés szükségleteink, képességeink, törekvéseink, tevékenységeink, állapotaink, energiánk stb., stb. (és éppen így a lelki életet élő egyén többé-kevésbé egységes *személyi* összjellegzetessége) is végső fokon éppen ezekben az „általában életes” egyéni szükségletekben, hajlamokban, ösztönökben, erőkben, energiákban, képességekben, egyedi biológias egységben stb. alapoztatnak meg, abból bomlanak ki.

Aktuális eszméléseink, bármely fajtájúak legyenek is, sajátos *szerveződési kapcsolatokba* lépnek *egymásközött* és az egyén *egyéb* lelki tartalmainak, elsősorban a már volt egyéb eszméléseknek különböző csoportjaival, az egyéni eszmélet kincseinek, a lelki tartalmaknak összességével. Amint valami eszméletté válik (bármelyfajta eszmélet szintjébe mintegy felemelkedik), valami módon *azonnal beleszerveződik* többi eszméléseink összességébe. Még pontosabban: bármely eszmélés *már* e nagy egységbe való valami *szervezettségnek formájában* eszméltetik, csupán mint már *valamiféle* eszméltség eszmélhető: mint érzetféleség, érzésféleség, mint érzéki szemlélet, mint emlékkép, képzet, gondolat, sejtelem, elhatározás stb., stb. Eszméltségének minemősége természetesen eleve determináltatik egyfelől 1. az egyéni alkat (konstitúció) *bioszomatikus* tényezőitől (testi „habitus” stb.), másfelől 2. az egyén *régi* tapasztalataitól, élményeitől, de mind ezeken túl, végül 3. általában a *körülményeknek* részben külső, részben benső (egyénen belüli) — tudatosult vagy eszméltségre nem jutott — determinánsaitól: a külső ingerfor-

rásoknak „objektív” mineműségétől vagy az ingerlések (behatások) külső körülményeitől, de éppen így a pillanatnyilag aktuális fiziológiás-pszichés benső konstellációtól. Aki — vagy amely lélektani rendszer — e hármas determinációs tagolódás *bármely* tagját a kellő figyelmen kívül hagyja, súlyos hiányosságnak és ebből folyó szűkkörűségnek, egyoldalúságnak és mindezek sokféle káros következményeinek hibájába esik, mint ahogy ily hiányosságokra a legkülönbözőbb lélektani szemléletek sok-sok érdekes példát nyújtanak. Esméleteink kialakulásában és milyenné formálódásában egyként fontos tényezők tehát — kissé más csoportosításban osztályozva őket — mind az eddigi *pszichés* tartalmak, mind a lelki mozgalmaknak *szomatikus és biológias* megalapozói és előfeltételei, mind a *külvilági* tényezők (beleértve ez utóbbiakba természetesen mind a fizikális és szellemi „*milieu*”-nek vagy „*champ*”-nak, mind a külső ingerforrásoknak objektív fizikális, kémiai stb. meghatározottságait) — bár, természetesen, a *közvetlenül* döntő tényezők mindig az *egyéni* benső *biopszichés és pszichés* tényezők: ez a tétel különösen némely újabb (fizikai irányzottságú) szemlélettel szemben kíván hangsúlyozást.

III.

Az *eszméletszerveződések* kérdései — amint egyéb munkáinkban részletezőbben kidomborítottuk — nagyérdekességű kiterjedt új problémakört vetítenek elénk. Ezútal csupán néhány vázlatos problémajelzést teszünk. Az eszméletszerveződések jelentik az egyes eszméleteknek egy többé-kevésbbé egységes oly szubjektív *egyéni eszméletrendszerbe* való többé vagy kevésbbé harmonikus beleilleszkedését, amely bár *általános emberi* determináltságokat is tükröz, mégis *egyéni*ként valamennyire mindig más és más. E szerveződések *általános fejlődésmenete* világosan elkülöníteni enged *három alapfázist*, amelyek így az általános pszichés fejlődés tükrözői: a) egy primitív-elsődleges „*globalitás*”-nak fázisát, vagyis egy *bensőleg* tagolatlan és talán *kívülre* is (más eszméletek felé) világos élességgel még el nem különülő, többé-kevésbbé határozatlan *általános benyomás* fázisát, b) a differenciáló *elemzés* (analízis) fázisát, amely jelenti az eszméleteknek egyfelől más eszméletektől való fokozatos elhatárolódását és másfelől benső differenciálódását és egyéni eszméletösszességben való tagozódását, végül c) a szintetikus *egységbevonás* fázisát, amely ideálisan jelenti az *összes* eszméleteink egészének rendszerébe való szerves beleilleszkedést és egyben, természetesen, a (bensőleg differenciált és tagozott) nagy szubjektív eszmélet-egész egységének és egész-jellegének magasabbfokú helyreállítását is (így amikor pl. a részletező

elemzések után jobban, mintegy magasabbrendű átfogásban meg tudok érteni egy új művészi irányt vagy valamely tudományos, vagy filozófiai szemléletet, bele tudván őt illeszteni ismereteim és szemléleteim összességének és egységes egészének rendjébe, úgy hogy pl. magasrendű kritikai állásfoglalásra is képessé válok vele szemben). Az eszméletsszerveződésekben elkülöníthetünk különböző *szerveződési fokokat* és *szerveződés-féleségeket* és az egyszer már bizonyos formában szerveződött eszmélet különféle módokban alakul tovább. Így pl. egy szerveződés előállhat *ugyanazon a mélységi szinten*, amelyen az első szerveződés állott: pl. azt, amit az imént mint „*domborúságot*” kifejező ábrát érzékelttem, most egyszerre „*homorúságot*” kifejező ábraként eszmélem („inverziós” jelenségek). Az ily *egy szinten* maradó organizációs változás maga is többféle organizációs *alcsoport* elkülönítését engedi: a bár ugyanazon szinten vagy síkon történő új szerveződés válhatik ki, pl. *gazdagabbá* vagy *differenciáltabbá*, *világosabbá* stb., vagy pedig ellenkezőleg elszegényül és í. t. Előállhat azonban az új szerveződés egy másfajta, esetleg *mélyebb* vagy *pedig felszínesebb* szinten vagy síkon is: az *egészséges* élet fejlődésmenete általában az egyre *mélyülő* (és egyúttal világosabbá, gazdagabbá és differenciáltabbá váló) eszméletsszerveződések követeli meg: természetesen e ponton is az egyéni sajátosságoknak természetes „*visszafejlődési*” esetei, gyakori széteséseknek stb. jelenségei is élénk tűnnek. Az eszméletek szerveződés-módjában, közelebbi elemzésekkel, *típusos különbözőségeket* is könnyen megállapíthatunk, így típusait az általában felszínesebb vagy szegényesebb vagy határozatlanabb körvonalú stb. (és, az ellentétes irányban, mélyebb, gazdagabb, élesebb stb.) egyéni eszméletsszerveződéseknek. Különbséget tehetünk *állandóbb* formájú, szilárdabban megtapadó és *változóbb*, könnyebben módosuló egyéni eszméletorganizálási jelleg (perszeverációs-konzervatív és újító elv különbsége) között. Az organizálások különbözhetnek egymástól *én-közelségük*, „*melegségük*” stb. tekintetében is. Mind e pontokon, és egyebütt is, mély és érdekes kapcsolatok kínálkoznak általános *személyiségtani* és speciálisan *tipológiai* problémákkal: sem e kapcsolatok, sem a személyiségi és a tipológiai problématevéseknek különbözősége e helyen azonban nem foglalkoztathat. Az *általános*, minden lelki körre kiterjedő organizációs típuson és egyéni jellegén belül *sajátos* organizálódási *eltéréseket* tüntethetnek fel egymás között külön-külön az érzéklési, értelmi, érzelmi, sőt akár az objektív („*biopszichés*”) törekvésben szerveződések. Konkrét példaként hivatkozunk pl. az *érzelmi* szerveződések vizsgálata által elkülöníthetőnek bizonyult „*emóciós*” és „*szenvedélyes*” típusaink éles kettősségére

(1926.), vagy a „*lereagálás*”-jellegnek nagy típus-meghatározó jelentőségére (1936. 1. a szerző cikkét a Deutsche Gesellsch. Psvch. XV. Kongresszusáról szóló „Bericht”-ben). Az ily benső differenciálódások nem törik meg az egész személyiség énegyeségét: de kifejezésre jutattják az élet sokszerűségét, bonyolultságát, az étellel (mint örök mozgással és állandó egyensúlyi változások egymásutánjával) fogalmi szükségességgel együtt járó bizonyosfokú *egyenetlenségeket* is. Nélkülük csak mozdulatlan, merev és élettelen harmónia volna lehetséges, de nem az élet mozgása, fejlődése, változékony-sága, sokszerűsége, bonyolultsága, folytonos egyensúlybomlá-sai és új meg új egyensúlyi állapotok felé való törekvései. A fentiekből kifejezhető már az a tétel is, hogy az eszméleti szerveződések *legáltalánosabb* végső kifejelettségül a legegye-temesebb, legátfogóbb, leg-„igaz”-abb, legmélyebb, *filozófiai* szemléletkialakulások tekinthetők, míg a *speciális* szerveződési területeken a speciális „tehetségek” csúcsteljesítményei áll-hatnak elénk. Az általános szellemi fejlődés és a különös, speciális tehetségek irányában való fejlődések különbözőségeinek és különféleségeik mélyebb alapjainak kérdései azon-ban ismét oly problémakör, amelybe ezúttal bele nem hatol-hatunk.

Formai szempontból az eszmél esek szerveződése nem jelent *folyamatos* fejlődésmenetet. Újabb elemzéseink erősítik a lelki történések *ugrásosságára*, diszkontinuitásosságára vo-natkozó általános tételünket (1929.). Diszkontinuitási elvünk-ke, amelvet a hagyományos folytonossági szemléletekkel szemben *általános* és *egyetemes* lélektani alaptörvényként tüntettünk fel, rokonszellemű szemléleteket az utóbbi évek-ben idegen kutatóknál is egyre határozottabb formában talá-lunk (így pl. az orosz *Efimoff*-nál, aki azonban — 1934-ben is — csupán a modern *fizikai* szemléletek példájára a lélek-tanba bevezetett és ott sikerrel értékesíthető *munka-hipoté-zisként* alkalmazza a diszkontinuitás elvét). A pontosabb lélektani elemzés *minden* eszméletsszerveződést valójában *ugrásos fokozatokban* előrehaladó alakulásnak bizonyít, a fejlődés is ugrásszerűen előálló új meg új szerveződések egy-máshoz kapcsolódó láncolatát mutatja. Nem hagyható azon-ban figyelmen kívül, hogy minden új szerveződés egvfelől az *őt megelőzőkön* továbbépülve alakul ki. hogy másfelől az egymásra következő új meg új szerveződések egy többé-kevésbé azonosnak maradó *ugyanazon irányban* folyhatnak le, illetve történhetnek meg (vagyis a *változás irányának egy-sége* jellemző jegye az egymáson épülő eszméletláncolatok-nak, és hogy végül ez ugrásosán előálló új meg új eszmélet-szerveződésekkel szemben is érvényesül a pszichének egy sajátos, természetes és végső, *egységbevonó tendenciája* is,

amelyet könnyű elméletileg az egyéni lelkeségnek végső fokon (bár soha nem tökéletesen) *egységes* személyi jellegzetességéből vezethetnünk le. E tekintetben olyasféle helyzettel állunk szemben, mint az ú. n. „sztroboszkópos” látásnál, így a *kineamatografikus* képszemléletnél, ahol is a gyorsan egymás után következő új meg új, külön képek sorozatából *egyetlen folyamatos történés illúziója* kerülhet tudatunk elé. A mondott egységbe vonó benső tendenciát (amely bizonyos előlegezés, sőt vágy formájában — amint a jó megfigyelő könnyen észreveheti — még a mozgóképek szemlélésekor is szükséges ahhoz, hogy az előttünk lepergő filmet *zökkenésmentesen* élvezhessük) természetesen elősegítik érzékelésünknek bizonyos *fizikális-kémikális* meghatározottságai is: így az éppen lezajlott eszmélés (pl. érzéklés, hirtelen értelmi ráébredés stb.) továbbmaradó *utóhatása*, vagy speciálisan *pszichés*, *ül. biopszichés* tényezők is, pl. a következő képre vagy képekre, egész képsorozatra irányozott (és eleve meghatározott beállítódása) igen sokféle egyéb benső *előlegezéseink*, *elvárásaink*, észrevétel-hajlandóságaink, óhajaink, vágyaink, reményeink stb., stb.

Mind e jelzett problémák sok egyéb, a fentiekben még nem említett, és igen különféle körökbe tartozó problémákkal kapcsolódnak: lehetővé teszik pl. a „*jelentés*” problémájának eredménnyel kecsegtető újvizsgálását (v. ö. *Az eszmélések organizálódása ...*), az általános pszichés „rezonancia”, *összehangzás* kérdésében új megoldás-irány felmutatását, a végső lelki — és ezek között pl. sajátképpen az értelmi — *meghatározottságok*, „determinációk” lélektani és ismeretelméleti problémáinak eredményes újvizsgálását és egyéb-fajta filozófiai problémákkal is való új leszámolások megkísérelhetését, mert hiszen — amint már utaltunk reá — a legmagasabbrendű eszméleti szerveződések (felfogásunk szerint nem is *csak az értelmi* síkon), éppen a *filozofikus* szemléleti egység egészében való szerveződések. És bizonyára nem is kíván külön igazolást az a tétel, hogy mind a gyakorlati, mind az elméleti (így a *bármely* körbe tartozó tudományos) értelmes emberi *szervezések és felépítések* összes köreiből is, és éppen így a *művészi* alkotások területein is lelepleződik az egyáltalában lehető emberi és egyéni eszméletsszerveződések sajátos mineműségei az ezekre kellően figyelő és látni képes tekintet elé. Az emberi *önkifejtés és fejlődés* összes folyamatai és tevékenységei az egyéni emberek végső életes-lelki szerveződés-törvényszerűségeinek megfelelően folynak le: az „eszmélet”-szerveződések maguk az egyéni-emberi *általános biológias* szerveződések keretében alakulnak ki (más lehetséges biológias egyéni szerveződésekkel többé-kevésbé összhangzatosan), az *emberre* éppen kö-

zépponti, centrális jelentőségű, a kultúra-kialakításban alapvetően fontos biopszichés szerveződés-területként.

* * *

Eredményeinkből átfogó pillantást vetve a lélektan *középponti* jelentőségű tudományelméleti problémái felé, csupán egyetlen belátást legyen szabad, befejezésül, kidomborítanunk: a *reális* (objektív) lelki életnek tudományosan kielégítő értelmezésére semmiféle (egyoldalúan) „*kívülről*” vagy „*felülről*”, vagy akár „*alulról*” induló (tehát pl. egy az egyéni lelken kívül vagy felül álló „abszolút Szellem” vagy akár a *Stern* értelmezésében tekintett pszichofizikai „személy” felől, vagy pedig a *fizikai* világ felől induló) lélektani irányzatok nem lehetnek elegendők. Arra, hogy a valóságos lelki tényekkel lehető teljes mértékben tudjunk *tisztán pszichológiai* szempontokból, mintegy lélektani „*tisztaelvűséggel*”, aktuálisan kielégítő értelmezésekben leszámolni, csak egy *belülről*, a pszichés életet élő egyén bensőjéből induló lélektan válhatik képessé. Egy ilyen lélektani szemléletnek helyes tudományelméleti megalapozása képessé tehet oly rendszerezés-alapok feltárására, amelyek mintegy „*nyílt rendszer*”-ként szolgálhatják, hosszú időkre elegendő alapként, a tudományos lélektan további fejlődését, kellő biztosítékot nyújthatva arra, hogy a különböző irányú divatos egyoldalúságok jogosulatlan rendszertani érvényesülése elkerülhető legyen, amint ily irányú törekvés szerény első kísérleteként jelentettük meg 1934-ben kiadott lélektani rendszerezés-vázlatunkat. (*Bevezető a lélektanba*. Egy lélektani rendszer vázlata.)

BODA ISTVÁN.

Az értelem. Funkcionális és minőségi lényege, szerkezete, kísérleti vizsgálata.

I. Bevezető.

Az „értelmi” (intellektuális) lelki tevékenységek köre a lélektannak, közismerten is, egyik legalapvetőbb fontosságú, legtágasabb és igen sok tekintetben — a „tisztán lélektani” problémát meghaladóan is¹ — középponti jelentőségű vizsgálati köre. Reáirányuló lélektani vizsgálódásaink arra a belátásra vezettek el, hogy ez a hatalmas és nagyszerű kutatásterület — éppenúgy, mint a lélektannak több más alapvető jelentőségű probléma-köre — a maga *egészében* és legkülönbébb vonatkozásaiban is újrvizgálatra² szorul. Szükséges ez a kritikai újrvizsgálat mind a reá vonatkozó *értelmezés-kísérletek* terén, mind a megszokott értelmezéseken alapuló *gyakorlati* vonatkozású felépítések (így az *értelem* „nevelési-ének megszervezése³ vagy az egyéni *általános* értelmi szint, illetve az *egyes* értelmi *képességek értékének kísérleti megállapítása*⁴ terén), ezentúl az értelem problematikájával kapcsolatos sok *egyéb* lélektani, filozófiai, (általánosabb vonatkozású) gyakorlati, kulturális — így közösségi életszervezési stb. — kérdések terén. Mind e kérdésekben valósággal egy általános elméleti és gyakorlati *fordulat* kényszerű szükség-szerűségéről beszélhetünk. Az alábbiakban egyfelől — eddigi kritikai elemzéseink kiegészítéséül⁵ — illusztrálni kívánjuk a fordulat tényleges szükség-szerűségét, másfelől összefoglaló rövid előadásban ismertetni kívánjuk — az újabb, elemzőbb természetű, mélyebbre hatolni törekvő saját és idegen lélektani vizsgálatok alapján — az emberi értelem *szerkezeti* viszonyairól kibontakoztatható képet, a magunk ú. n. „tisztá-

¹ Utalnak ily tágabbkörű kapcsolatokra pl. a lényeges gondolkodás és a logika, az elvont megértés, a valóság és az igazság, az értelem, törvényszerűség, objektív „szellemi” rend stb., stb. egymásközötti viszonylatai.

² Részletezőbben szólnak e kérdésről a Könyvészeti utalásokban felsőli olt különböző tanulmányok.

³ L. főleg: 5—7. (Az utalások számai a Könyvészeti utalásokban hasonló számmal jelzett tanulmányokra vonatkoznak.)

⁴ L.: 2—3, 8—14, továbbá a szerző zseni-tanulmányait: 15 17.

⁵ A szerzőnek már említett munkáiban, továbbá a Magyar Pszichológiai Szemlében és a Journal de Psychologie-ban közölt bírálataiban.

elvé⁶ *értelmiségvizsgálatainak* alapelveit, valamint az ez alapelvekre felépített *kísérleti vizsgálati* eljárásunknak és az e kísérletben hasznosított próbasorozatoknak (teszt-sorozatoknak) fölépítési elveit, hogy végül a vázolt szellemben végzett vizsgálatoknak némely eddigi *eredményét* is összefoglalhassuk.

II. Kritikai rész.

1. Az értelmi jelenségek egész körére kiterjedő revíziónak szükségessége már akkor élénk lepleződik, amikor az „értelmi” jelenségek (az „értelmiség”⁷) *tartalmi körének* pontosabb meghatározását keressük. Példaképpen felemlítjük az *emlékező* képességre irányuló újabb vizsgálódásoknak egyre világosabbá váló azt a tanulságát, hogy az *emlékező képesség* — bár nélkülözhetetlen *előfeltétele* az „értelmi” kapcsolások létesítésének — voltaképpen nem tartozik a *szorosabban*, szűkebbkörűen értelmezett (magasabbrendű) „értelmi” képességek közé. Érthető ezért, hogy az *egyéni* általános *értelmi szint magassága nagy mértékben független* az egyén emlékező képességeinek értékétől: a jó emlékező képesség nem jár szükségszerűen együtt a magas értékű általános értelmi szinttel és viszont a legnagyobb értelmiségű egyének gyakran tüntetik fel az emlékezetnek közönséges, sőt bizonyosfajtajú

⁶ A lélektani „t i s z t a e l v ű s é g” fogalmának általános jelentőségéről l.: 1, 2, 19, 20, 26—27 stb.

⁷ Nyelvünk használja az „érzel m i” és az „érteim i” (pl. élet, „világ”, beállítódás, stb.) kifejezéseket, használja továbbá, igen helyes és természetes továbbképzéssel, az „érzel m i s é g” szót (valakinek érzelmissége az érzelmi jellegzetességei, érzelmi élete, világa stb.). Ennek az utóbbi kifejezésnek analógiájára használtuk magunk 1929-től (l. 25.) az „értelmiség” kifejezést az értelmi jellegzetességek, értelmi világ stb. nyelvi jelölésére. A szokásosabb „értelmesség” szót kevésbé megfelelőnek ítéljük, mert hiszen „értelmes” nem pontosan annyit jelent, mint „értelmi” (v. ö. pl. az „érzelmes” és az „érzelmi” kifejezések jelentés-különbségeit: „érzelmes” élet, dal, beállítódás stb. csak egy sajátos, meghatározott érzelmi színezetet jelöl, de távolról sem jelöli sem az érzelmek, hangulatok stb. életének l é n y e g é t, sem az idetartozó jelenségek e g é s z körét.) Ugyanígy az „értelmesség” kifejezés sem alkalmas az értelmi világ, élet, jelenségek lényegének és egész körének jelölésére: értelmes csak az, amiben értelem van, ami értelemmel vagy inkább, valami értelmi jelleggel bír, ám nem maga az az „értelmi” l é n y e g, nem az, ami ezt az „értelmes” dolgot éppen értelemmel bíróvá, értelmessé teszi. Az értelmes szó jelentése: értelemmel bíró, értelemnek megfelelő, „értelemszerű” stb. Az értelmi l é n y e g e t és t e l j e s s é g e t éppen az „értelmi”-ség szó fejezheti ki a legjobban. (Elismerjük azonban, hogy bizonyos g y a k o r l a t i szempontok az „értelmesség” szóhasználatot ajánlják: így az értelmiség szónak bizonyos t á r s a d a l m i r é t e g (— tanult, „értelmes” emberek —) jelölésére való lefoglaltsága. Ezért használtuk magunk is egyes, inkább gyakorlati vonatkozású munkákban (l. 12. címében) az értelmesség kifejezést a pontosabb értelmiség helyett. E jelen tanulmányunkban visszatérünk az értelmiség kifejezéshez.)

emlékezések terén egyenesen alacsony értékét.⁸ Talán felesleges ma már külön fölemlíteni, hogy a pusztá „*érzéklések*” körei még kevésbé tartoznak a szorosabban vett értelmi körbe, bár a hagyományos lélektani felosztás — értelem (megismerés), érzélem, akarat világa — szerint az *érzéklések* gyakran tárgyaltatnak az általánosabban felfogott „*értelmi*” körbe tartozókként.⁹ A pusztá *érzéklés* valójában csak előfeltétele (és pedig az „*inger*” oldaláról) annak a szorosabban vett, magasabbfokú értelmi tevékenységnek, amely az *érzéklések viszonyító* felfogásával és feldolgozásával kezdődik, de amelyik határozott, világos és egymás között minél jobban „*differenciált*”¹⁰ *érzéklések* nélkül csakúgy nem bontakozhat ki normális értékűvé, mint határozott, világos, differenciált emlékképek nélkül. Vagyis: a helyes *érzéklésben* (miként a helyes emlékezésben is) már *rejlik* valamely végső, elsődleges (úgy is mondhatnók: primitív) értelmi jegy is.

2. Az értelmiség körének tartalmi tisztázása terén továbbhaladva jelentős követelménynek ismerjük föl a *szorosabban* vett értelmi kapcsolásoknak az *asszociációs* és a *fantáziaműködések*től való kellő élességű elkülönítésének követelményét. Az asszociációnak tágabb értelmezésű lélektani fogalmán természetesen nem csupán a *képzet-* és *fogalom-asszociációt* értjük, de *bármifajta* eszmélésnek¹¹ bármilyen másfajtaival való kapcsolódását, a legkülönbözőbb *érzéklési, értelmi, érzelmi, akarat*i tényezők egymáshoz való kapcsolódását is.¹² Az asszociáció is előfeltétele az értelmi munkának, de a pusztá asszociáció maga még nem *szorosabb* értelemben vett értelmi munka, hiszen az asszociáció pusztá tényével nem is jár *szükségszerűen* együtt az „*értelmesség*” jegye: az asszociáció éppenúgy lehet „*értelmes*”, mint értelmetlen. *Lényege* szerint a *fantázia* sem *szükségszerűen* „*értelmes*” funkció — bár az *értelmességnek valamely foka* nélkül nincsen „*fantázia*”-tevékenység: t. i. a *fantázia*-munkában, az asszociációk pusztá pillanatnyi „*esetlegességén*” túl, mindig van valami *célnak* megfelelő, többé-kevésbé *következetes, értelmes, „célszerű”*, egységes *irányítottság*. Ezt az *irányítottságot* azonban a leg-hatalmasabb, leggazdagabb *fantáziában* is — főképp a „*csapongó*”, „*szabad*” *fantáziában* — nem az „*igazság*” és „*logi-*

⁸ Irodalmunkban már R a n s c h b u r g Pál világosan kifejezésre juttatta a szorosán vett értelmi munkának az emlékezet munkájától való nagymé-lékű különállását.

⁹ Ezt a szemléletet az *érzéklések* szerves és *szükségszerű* értelmi vonatkozásai érthetővé teszik.

¹⁰ Itt már jól látszik a teljesebb értékű *érzéklésnek* az *értelmiségtől* is feltételezett volta (pl. az élesen differenciáló elkülönítések, pontos tagolás, az elmeszerőségek „*értelmes*” egybefogása stb.)

¹¹ Az „*eszmélés*” fogalmára vonatkozóan l.: 18; v. ö. a következőket is: 19, 20; l.

¹² L.: 1.

citús” objektív értékvetelményei határozzák meg, hanem az egyén szubjektív tetszésvágya, kielégülésvágya és egyéb hasonló tényezők.¹³

3. Az értelmi jelenségekörök újraátgondolásának szükségességére reávallanak egyéb fajta problémák is, így az *ítéletek* problematikája, az (igaz, mély stb.) *megértés* és a (helyes) logikus *gondolkodás* egymásközi viszonylatainak kérdése, az *intuáció* fogalmával való (és főképen filozófiai munkákban gyakori) visszaélések, az *invenció* (találékonyság) problémája vagy a *különös* (speciális, pl. matematikai stb.) értelmi képességeknek nagy mértékben való függetlensége az értelem *általános* szintjének magasságától, az *időben* lefolyó gondolkodás egymásután következő vagy együtt érvényesülő *fázisainak*, lépéseinek nem pontosan tisztázott volta stb. stb. Az a terület azonban, ahol az elméleti értelmezésekben és a gyakorlati értékesítések terén teendő újravizsgálódás és újraértékelés talán a legszembetűnőbbben és a legáltalánosabb jelentőséggel szükséges, ez a terület az ú. n. „*intelligencia*”-fogalom és intelligenciavizsgálatok területe. Nem kívánjuk ezúttal újra ismételni azokat az érveket, amelyeket az „*intelligencia*-fogalom tudományos értékével szemben — részben idegen, főként azonban saját kritikai elemzések eredményeképpen¹⁴ — más alkalommal már tüzetes részletezéssel felsorakoztattunk. Röviden csak arra utalunk, hogy az intelligencia-fogalom *tartalmilag* pontosan és egyértelműen nem rögzíthető (kor és hely szerint más és más lelki tartalmú emberek értékeltetnek „*intelligens*” emberekként), az intelligencia fogalmi *meghatározásai* is a különböző szerzőknél igen eltérők és a legelterjedtebb fogalmi meghatározások — így az *alkalmazkodó* és *alkalmazó* képességet középpontba állítók — jellemzően éppen a „*tisztaelvű*” értelmiség szempontjából fogyatékosak: mert hiszen minden alkalmazkodásban és alkalmazásban már *egyéb* is van, mint a tisztán *értelmi* belátás (megértés) és gondolkodás, és e meghatározásban a hangsúly éppen erre a nem *legsajátosabban* „*értelmi*” tényezőre, az alkalmazkodó és alkalmazó *gyakorlati* értékesítés, hasznosítás különös (speciális) tényezőire esik. Éppen ezért az intelligencia fogalmának egyértelmű pontos meghatározása *elvileg* lehetetlen.¹⁵ Az intelligencia tartalmilag amúgyis igen bizonytalan fogalomhoz ezenfelül egy rendszerint túlságosan erős *gyakorlati* jelleg és sokféle egyéb elméleti tisztázatlanság tapad, továbbá általában egy *differenciátlanul*-primitíven „*globális*” *teljesítmenyi*/jelleg, amely viszont a szükséges *elemző*, összetevőket felbontó feladatnak *elhanyagolására* hajlamosít és az értelmi

¹³ Részletezőbben l.: 1, továbbá 15—17.

¹⁴ L. főleg: 2, 8, 11, 13 stb.

¹⁵ L. a már említett értelmiség-elméleti dolgozatokban.

problémáknak valóban *mélyére* tekintése elé is nehezen legyőzhető akadályokat gördít. Éppen ezért az „intelligencia” hagyományos fogalma ott, ahol *elméleti* kérdések tisztázása lényeges feladat, nemcsak elégtelennek bizonyul, de gyakran a „lélektan”-tól és a vizsgálandó probléma lényegétől *idegen-
elvű* (heterogén) kiindulási pontok és beállítódási *szempontok* átvételét határozza meg. Ez az elméleti tisztázatlanság nem egyszer vezet ezért még *egyéb* tudományok terén is helytelen értelmezésekre (így pl. a *következtető* képesség tisztán *logikai* vizsgálatában is).¹⁶ Természetes, hogy a mondott hiányokkal jellegzetes intelligencia-fogalom¹⁷ nem bizonyulhat a legalkalmasabb alapnak azoknak a *kísérleti* vizsgálatoknak igaz, teljes, megbízható kiépítésére sem, amelyek az egyéni értelem általános szintjének és az egyes összetevők értékeinek biztos megállapítását célozzák. A szokásos ú. n. intelligenciavizsgálatok magukon hordják az intelligencia-fogalom említett elégtelenségeinek: *tartalmi rögzíthetetlenségének*, *szabatosabb elemzésekre alkalmatlan* voltak, az igazabb, mélyebb *belátásokra* eljutást megnehezítő, az értelmi munkáról kellő *differenciáltsága*, és *szerkezetileg* pontosan tagolható tiszta képet elénk nem bontakoztató jellegének bélyegét, nem engedik ezentúl az *egyéni* értelmiségnek sajátos *egyéni*, individuális színezetét sem kellőképpen elénk lelepleződni, — mindezeknél fogva tehát nem vezethetnek el az *általános* egyéni értelmi szintnek helyes és megbízható értékelő meghatározásához, és az értelmi *egyes* képességek kellően differenciált felismeréséhez és biztos értékeléséhez sem. Ily természetű kritikai megfontolások vezették a szerzőt arra, hogy az elméleti és gyakorlati szempontokból egyként elégtelennek fölismert intelligencia-fogalom helyébe — mind az elméleti továbbkutatásban, mind a gyakorlati kísérleti vizsgálatok alapjául — a *pontosan* és *egyértelműen* meghatározható és *minden* emberi egyénben lényege szerint ugyanazonos „*értelem*” fogalmát állítsa. Ha „intelligencia” *sokféle* van, — a történeti korhoz kapcsolódó, a földrajzi, néprajzi, művelődésben” stb. különbségek szerint *változó* tartalommal, és az „*elméleti*” vagy „*gyakorlati*”, „*technikai*”, „*iskolai*”, „*művészi*”, „*mozgásos*” stb. intelligencia (sok kutatónál élesen elkülönített) fogalmaiban kifejezésre jutó különféleségek szerint is —, az emberi: *értelem*” minden kor, földrajzi hely és nép *bármiféle* műveltségű, érdeklődés- és tevékenységkörű *minden* egyénében lényege szerint *egy* és — a történeti emberre vonatkozó minden eddigi tapasztalásunk szerint is — változatlanul *ugyanaz*. Ugyanaz mind az igazi *megértés* (belátás) örök tartalmi jegyeiben, mind a (helyes) *gondol-*

¹⁶ L.: 2—4.

¹⁷ Részletezőbben: 2, 8, 9, 11—13.

kodás örök logikai formái jegyeiben, ugyanaz mind végső *összetevőiben* és ezek *szerkezeti* tagolásában és viszonylataiban, mind tényleges „*lefolysának*” örök törvényeiben, ugyanaz mind a *legelméletibb* problémamegoldásokban, mind a *gyakorlati* életteljesítmények bármely cselekvő vagy „élvező” aktivitású körében. Ez az egy és mindenkor, minden-
kiben és az értelmesség összes területein változatlanul azonos emberi értelem a pontosabb elemzéseknek és a maga *szerkezeti* mivoltában való megragadásnak hozzáférhető, megengedi a „végsőkéig ható elmélyülést, és utakat nyit a *lélektan* tárgykörén túlvezető legkülönbözőbb *objektív* „szellemi” síkok mélyebb, emberibb, természetesebb-immanensebb megértésére. De a vele való biztosabb leszámolás lehetővé teszi a mélyebb és tisztázottabb lélektani ismereteknek tökéletesebb *gyakorlati* hasznosítását is (így pl. a nevelés terén is) és az *egyéni* értelmi alkat és képességek differenciáltabb, teljesebb, tisztább és mélyebb kísérleti nyomozását és értékelését is.¹⁸ Ebben a dolgozatunkban a főhangsúlyt éppen a kísérleti értelmiségvizsgálatokra, főképen az általános értelmi szint meghatározására kívánjuk vetni.

III. Irodalmi utalások.

1. E szónak: „értelem”, a magyar nyelvhasználat más és más jelentőséget tulajdonít a szerint, hogy — szűkebbkörűen és szabatosabban — értékfogalomként használjuk-e „értelmes” csak az, ami valóban „értelem”-mel bír, tehát *objektíve* „*igaz*”: vagyis a végső értelmi *alapelvekkel* (azonosság stb. elve) megegyezően, az összes *egyéb igazságokkal* összhangzóan és az emberi *tapasztalásban* is igazolhatóan „igaz”, vagy ami legalább *célszerű*, ami logikailag *helyes* stb. (— látható, hogy csak az „érték” szempontjából is többféle kritériuma állítható fel az értelmességnek —), vagy pedig (pongyolább nyelvhasználattal) egyszerű *funkció*-fogalomként használjuk-e a *ténylegesen* lefolyó (helyes vagy *helytelen*) „*gondolkodás*” jelzésére. E kétféle szóhasználat jelentős fogalmi és egyéb tudományelméleti zavarokra vezethet: ilyenek állanak elő, ha pl. az „*igaz*” vagy legalább „logikailag *helyes*” (vagyás a valóban „értelmes”) gondolkodás problémáinak megoldását, jogosulatlanul, a *tényleges*, de esetleg nem „igaz” *alaphól* induló vagy nem igaz *eredményre* elvezetett (mert logikailag „helytelen”) *gondolkodáslefolysok* vizsgálati szempontjai és

¹⁸ A kísérleti vizsgálatokra vonatkozóan 1. főleg: 8—11, 6—7. Újabb magyar irodalmunkban — a fentiek értelmében kialakított felfogásunk szellemével összhangzóan — egyre jobban terjednek az intelligencia, intelligens és intelligencia-vizsgálat kifejezések helyett az „értelmes”, „értelmiség”. „értelmiség-vizsgálat” kifejezések, nemcsak a szerzőkhöz közelebb álló szegedi lélektani iskola munkálataiban, de más kutatók szóhasználatában is.

vizsgálati eredményei alapján kíséreljük meg. A tisztánlátást zavarja az a — bizonyos tekintetekben még mélyebbre utaló — végső meghatározottságunk, hogy az értelmi problémák kielégítő megoldására nem elegendő sem pusztán a *formális logikai* gondolkodás vizsgálata (pl. a következtetés-vizsgálata¹⁹) — amelyik csak az értelem *bizonyosfajta* tevékenységeinek legmegbízhatóbb *formai* követelményeit tisztázhatja —, sem pedig a pusztán *funkcionális* lélektani megértés- és gondolkodás-vizsgálat, amelyiknek éppen az „*értelmes*” jelleg lényege marad esetleg hozzáférhetetlen. Kielégítő csak olyan értelmiségvizsgálat lehet, amelyik egyenlőképen tud számotvetni az (igaz vagy nem igaz, helyes vagy helytelen) tényleges megértés és gondolkodás *leíró* és *funkcionális lélektani* követelményeivel (*a—b*), az igaz megértés és a helyes gondolkodás általánosan ismert *elméleti* és *logikai* követelményeivel (*c*), ezentúl az „igaz” megértés és a „helyes” gondolkodás egymás-közi lényeges különbségével (*d*), és amelyik, mindezek felül, képes mind e szempontok és vizsgálati eredmények *egységeselvi* és következetesnek maradó szintetikus *egy-máshoz rendezésére* is (*e*).

2. Azok az újabb intelligencia-szemléletek és kísérleti sorozatok, amelyekről az alábbiakban röviden szólni kívánunk, az imént jelzett nehézségeknek illusztrálására is alkalmasak. E kritikai fejtegetések csak *folytatásai* azoknak az elemzéseknek, amelyeket egyéb helyeken régebben közöltünk.²⁰ Első példánkul szolgáljon J. Monnin-nek az *Année Psychologique* 1934. évfolyamában megjelent tanulmánya: „*Quelques données sur les formes de l'intelligence*”. Ezen a dolgozaton keresztül elég hű képet kapunk a Franciaországban máig uralkodó elméleti értelmezésekről és kísérleti vizsgálatokról. A tanulmány fejtegetéseiben újabb bizonyosságát találjuk annak az igazságnak, hogy az intelligencia-fogalomra vonatkozó szemléleteknek és az ezeken felépült intelligencia-vizsgálatoknak egyik legjellegzetesebb hibája a *még mindig túlnyomó* — néha szinte kizárólagos — *gyakorlati*, praktikus beállítódás. Ezen természetesen csak annál kevésbé csodálkozhatunk, mert az „intelligencia-vizsgálatok” gazdag sorozatának igazi nagyhatású *megindítója*, a *Binet—Simon* gyermeki intelligencia-vizsgálati rendszer maga is a gyakorlati élet szükségességéből fölvetett követelményt kívánt kielégíteni és ezentúl alapjaiban is és fölépítésében is sokkal inkább egy nagy gyakorlati érzékű (és szerencsére *ösztönösen helyes*

¹⁹ L. alább a (logikus) gondolkodás (raisonnement) és a belátó megértés (compréhension) elkülönítését. L. a következőkben az „intuíciónak”, a végső „evidenciák” stb. problémáit is.

²⁰ L. az 5. jegyzetet.

*intuícója*²¹⁾ szellem megnyilatkoztatója, semmint tisztázott és öntudatos elméleti alapvetés eredménye volt. Minthogy a gyakorlati szükségesség továbbra is a maga gyors (és körülbelül megbízható) kielégítését követelte meg, sem az uralkodó beállítódás, sem a rendelkezésre álló munkaidő nem tette lehetővé, hogy az intelligencia-vizsgálatok *elmélete* kellőképpen elmélyülhessen. Az a tapasztalati tény, hogy az eddig felmerült *gyakorlati* szükségletek legnagyobb részét a szokásos (és nagymértékben mintegy tapogatózva fejlődő) intelligencia-vizsgálatok is kielégíteni képesek, a maga részéről is elősegítette az elméletileg ki nem elégítő alap megmaradását és új, kielégítőbb alaptevések megkísérlésének mellőzését. Maga az idézett tanulmány is kiemeli, hogy „dans les différentes conceptions proposées apparait un trait commun a l' ensemble des définitions, c' est l' aspect pratique”, vagy hogy „La notion d' un succès est présente dans tous les cas”. — Ma már nem szorul külön bizonyításra, hogy ez a gyakorlati beállítódás éppen nem a legalkalmasabb arra, hogy világos mélyebb belátásokra vezessen el. — Másik fontos hiányossága az uralkodó szemléleteknek, hogy nem elegendőképpen mélyrehatóak, sőt némely fontos szempontból egyenesen *felszínesek*, amennyiben csak nagyon kevésbé kutatják éppen azt, ami — mint bármiféle „értelmes” munka lényege — szükség szerint és lényegesen *közös* az értelmi műveletek és teljesítmények *minden* fajában, de inkább bizonyos külsőleges *funkciós* jellegzetességekből indulnak ki,²² amennyiben csak azt kérdezik, hogy *mely* (pl. konkrét vagy elvont) *aktivitás-területen* (— és az „elvont” gondolkodás terén is pl. vajjon a kritikában vagy a „megértés”-ben vagy a „konstruktív” gondolkodásban —) és hogy milyen *módon* (pl. „intuitív” a szabad invenció útján, vagy a diskurzív logikus gondolkodás útján) nyilatkozhatik meg az intelligencia, ám nem keresnek választ arra a bármi nehéz, de *végső és középponti* kérdésre, hogy *bármiféle* „értelmes” teljesítmény mely közös és végső, *specifikusan* „értelmi” tényezők által nevezhető (akár a „megértés”-ben, akár a kritikában, akár a szabad invencióban; az elvont gondolkodásban éppenúgy, mint a konkrét tárgyakon és gyakorlati életterületeken érvényesülve; a logikus gondolkodásban csakúgy, mint az intuitív megértésben

²¹⁾ Ezt az intuitív helyes érzéket szépen bizonyítja pl. a definíciós próbáknak fejlődési évenként, (fázisonként, korszakonként), másként és másként (egyre magasabbértékűen) megkívánt megoldása — de általában is bizonyítja maguknak a próba-sorozatoknak gyakorlati használhatósága.

²²⁾ A funkcionális szempont azért vezet csak „külsőlegesebb” eredményekre, mert nem a *m i n d e n f a j t a* értelmi munkában jelentkező legmélyebb (és szükségszerűen közös) értelmi jegyek kereséséből és elkülönítéséből indul, hanem csak az értelmi munkának mintegy külső, kívülre megnyilatkozó érvényesülésterületeinek elkülönítéséből.

vagy a „technikai” gondolatmunkában) éppen „értelmes” teljesítménynek. Íme: e jelenségben az értelem funkció-fogalmának egyoldalú érvényesülését és az értelem érték-fogalmával való kellő leszámolás hiányát is láthatjuk, pedig nyilvánvaló, hogy — nyilatkozzék bár meg az értelem a lelki aktivitások bármely terén és módján — a főkérdés mindig az marad, hogy *miben is áll* az értelmesség, melyek az értelemnek *lényeges* (és a legkülönbözőbb „tisza” és alkalmazott érvényesülésterületeken és érvényesülés módokban *közös*) jegyei, vagyis melyek a specifikusan „értelmi” jegyek?

3. Az elméleti elégtelenségnek mindig szükségszerű következménye a reá épített *gyakorlati* eljárásoknak is fogyatékos volta. A mondott francia dolgozatban ismertetett kísérleti intelligencia-vizsgálatok e tekintetben is lényeges fogyatékos-ságokat tüntetnek fel. Ezek néhányát a következőkben említjük föl: *a)* Igen kevés hely jut a vizsgálati tesztorozatban az egyéni *invenció* szabad játékának, *b)* a vizsgálatok nem alkalmasak arra, hogy általuk az egyéni értelemnek a „*heterogén*”, vagyis nem szorosan értelmi tényezőkkel (szubjektív, egocentrikus, érdekbeli, affektív tényezők; „*kész*” átvételek, megszokottság stb.) szemben bírt „*autonómia*”-jának kisebb vagy nagyobb értéke²³ kellően elénklepleződjék. Az alkalmazott próbasorozat *(c)* elégtelen az egyéni értelem *elmélyülő* képessége értékének megállapítására, mert nem teszi lehetővé annak meghatározását, hogy a kísérleti személyek mily mértékben képesek a mind mélyebben fekvő, végsőbb okok, logikai alapok, cselekvés-motívumok, meghatározó (pl. szerkezeti) elvek stb. irányában való elmélyülésre. Hiányzik ebben a próbasorozatban *(d)* annak lehetősége is, hogy a kapott teljesítményben (feladatmegoldásokban) pontosan elkülöníthessük a szigorúbban vett *megértés* (németül ill. franciaul így mondhatnók: „*Verständnis*”, „*compréhension*”) és a diszkurzív-logikus *gondolkozás* („*schliessende Gedankenführung*”, „*raisonnement*”) értékeit. A *megértés* lehet „*igaz*” vagy hamis, globálisan primitív vagy differenciált, világos vagy homályos, mély vagy felszínes, tágkörű vagy tartalmában korlátozott stb., míg a szorosan vett *gondolkozás* — mint értelmünknek úgyszólván csak *technikai* eszköze — lényegileg csak „*helyes*” vagy helytelen lehet. Hiányzik *(e)* annak a lehetősége is, hogy megtehesük a szintén lényeges szétválasztást az „*általános*” értelmi érzékeknek vagy képességeknek (pl. az elvonás — absztrakció — képességének, az elemző szétkülönítés — differenciális — képességének, az elmélyülés, átfogás és szintetikus egységbevonás képességeinek stb.) egyéni értékei és a „*különös*” (speciális) értelmi képes-

²³ L. a következőkben is.

ségeknél (pl. érzék a matematikai vagy a mértani vagy a kémiai, nyelvi, lélektani stb. viszonylatok iránt) egyéni értékei között. Az alkalmazott próbák (!) — főképpen az utoljára említett hiány következtében — alkalmatlanok mind az egyén *általános* értelmi szintjének (amely elméletünk szerint első-sorban az ú. n. „általános” értelmi képességektől függ) pontosabb meghatározására, mind a különböző értelmi képességek *egyenkénti* értékeinek az adott teljesítményekből való elemző szétválaszthatására. Hátrányosnak keli ítélnünk (g) a használt próbáknak általában való túlságos *egyszerűségét* (és ennek megfelelően általában való *könnyűségét*), valamint az *életközelség* és életteljesség hiányát. Végül (i) a teljesítmény-eredmények *értékelésével* szemben is tehetünk kifogásokat: így az egyes próbákban adott összes válaszok — minden további differenciálás nélkül — *egyenlőértékűen* jóknak, ill. rosszaknak ítéltetnek: ami azonban ezekben a feladatokban kétségtelenül mesterkéltséget és jogosulatlan egyszerűsítést jelent.

4. Az elemzett francia példa — itt nem részletezhető értékei ellenére is — világosan magán viseli tehát a még napjainkban is uralkodó intelligencia-vizsgálati rendszerek több alapvető fogyatékoságát. Nagyobbfokú elméleti tökéletességet azonban a ma egész Európa-szerte divatos *amerikai* intelligencia-vizsgálati rendszerek sem adnak, sőt az elméleti alapvetésben ezek bizonyos tekintetekben még az európai vizsgálati rendszereknél is fogyatékosabbak. Némely *speciálisabb* irányú vizsgálat terén a helyzet itt-ott (így hazánkban is²⁴) kedvezőbb, az *általános* értelmiségvizsgálatok alapvető hiányai azonban csak igen lassú fejlődés rendjén látszanak valamennyire enyhülni. Igaztalanok volnánk azonban a gondolkodás- vagy értelmiséglélektani irodalomnak egészével szemben, ha mellőznék egy-két olyan elmélet felemlítését, amelyek az eddig említetteknel egy vagy más tekintetben — ítéletünk szerint — mégis *mélyebb* és jelentékenyen igazabb bepillantást engednek a szorosán vett értelmi munka igazi lényegébe és minőségébe. Ily értékű irodalmi példaként ezúttal *O. Selz*, *Fr. Scola*, *A. Wenzl* szemléleteire kívánunk utalni. A nevezett szerzők közül főleg *Selz* az, aki igen világosan hangsúlyozza, hogy az „intelligencia” éppen nem valami titokzatos *tagolhatatlan* egység, hanem valami „jól struktúráit” dolog. (E struktúra pontosabb rajzát azonban *Selz* sem kísérli meg.) Ő a következő intelligencia-meghatározást adja:

²⁴ Utalhatunk pl. a *Ranschburg*-iskola vizsgálatain kívül különösen *Cser János* tevékenységére, a *szegeci egyetemi pedagógiai-lélektani intézet* munkálataira (igazgató: *Várkonyi Hildebrand*), a *budapesti katonai képe- ség vizsgáló intézet* gazdag értelmiségvizsgálati eljárásaira, a *budapesti Pázmány*-egyetem lélektani intézetének (igazgató, illetve vezető *Brandenstein Béla* br., *Schiller Pál*) speciális vizsgálataira.

Az intelligencia „belátást közvetítő és belátást értékesítő viselkedésmódnak” struktúrája vagy rendszere.²⁵ Ebben a meghatározásban nemcsak az értelmiség *strukturális* felfogása nyilatkozik meg, hanem a „megértés” (belátás) nagy fontosságának helyes felismerése is (— úgy mondhatnók: szemben a *gondolkodásnak* mintegy csak technikai-eszközi értékével). E kutatónál ezenkívül megtaláljuk itt-ott még az *általános* és a *speciális* értelmi műveletek között való különbségtévést is (bár kissé más értelmezésben, mint ahogy azt mi magunk tesszük), és még értékesebb talán az a tény, hogy nála is találunk olyan megjegyzést, amely szerint az intelligencia-szint magassága az *általános* értelmi képességektől függ. — Fr. *Scola* szemlélete²⁶ joggal hangsúlyozza két ellentétes tevékenységű értelmi képességnek, az *elkülönítés* (differenciális, elemzés) és az *egybenlátás* (egybekapcsolás, szintézis) képességeinek nagy fontosságát: ezeket a képességeket a szerző 3 különböző magasságú szinten látja megnyilatkozni. A. *Wenzl*²⁷ igen érdekes elemzését nyújtja az ú. n. értelmi „kapacitásoknak”, ezentúl azonban hangsúlyozza sok más, inkább *kvalitatív* tényezőnek nagy fontosságát is. Ezeket az elméleteket is kritikai szemmel ellenőrizve, *Selz* felfogásával szemben legjelentősebb ellenvetésül azt a megfontolást kell szembehelyeznünk, hogy a *viselkedésmód* („Verhaltensweise”) fogalma még nem hatol be a specifikus „értelmi” tevékenység legmélyebb lényegébe. Bizonyára nem vitatható, hogy a mintegy *külsőleges* viselkedésmódnak magának is *mögéje* kell tekintenünk és feleletet kell keresnünk arra a mélyebb kérdésre, hogy maga ez a (belátást közvetítő és hasznosító) viselkedésmód mely *végőbb*, éppen *specifikusan* „értelmi” tényezők által határozatik meg, mely specifikusan értelmi végőbb tényezők biztosítják éppen az „értelmes” *belátásokra* való eljutást és a belátásnak „értelmes” felhasználását, alkalmazását, értékesítését. Az *utolsó* szó tehát a nevezett szemléletben is hiányzik, bárha ez a szemlélet — véleményünk szerint — bizonyos alapproblémák elvi tisztázása terén már lényeges haladást jelent. — *Scola* szemléletével szemben két ellenvetést teszünk: 1. az *elkülönítés* és az *egybefogás egymaguk* korántsem merítik ki az értelmi munka lényegét, de az értelmi munkának éppen *csak két* (igen fontos) funkció-irányát jelzik; 2. minthogy vannak *hamis* *elkülönítések* és *szintézisek*, és a különböző differenciálások *különböző értékűek*, kérdezendő, hogy vajjon *mi*

²⁵ O. Selz: Versuche zur Hebung des Intelligenzuiveaus. (Zeitschr. f. Psych. 134. B. H. 4—6, 1935.)

²⁶ Fr. Scola: Über Intelligenz und Intelligenzunerschiede („berurteilung in der Mittelschule”, Reichenberg, 1935.)

²⁷ A. Wenzl: Theorie der Kegaluig. Entwurf eim-r InU-lhgenzkunde (1934.).

által válnak a lehető differenciálások és egybefogások „értelmesekké” és hogy mitől függ az elkülönítéseknek vagy egybefogásoknak *kisebb vagy nagyobb* sepcifikusan „értelmi” értéke. A *helyes* (értelmes) differenciálás lehetősége már maga is feltesz bizonyos *végsőbb* értelmi képességeket vagy legalább értékeket, így egyebek között a (kérdéses szempontból²⁸) *lényegesnek* megragadására való képességet, a lényegérzéklet. Mert hiszen (konkrét példán szemléltetve e tételt) bizonyára igen rossz és értelmileg egyenesen „abnormisan” értéktelen differenciálás volna, ha pl. egy *almát* és egy *körtét*, mint gyümölcsfajtákat akként ítélnék egymástól elkülönítendőnek, hogy az almát *hámozatlanul*, a körtét pedig *meghámozva eszik* — bár a valóságban tényleg úgy lehet, hogy én (vagy aki más ezt az elkülönítést — mint általánosan és objektíve igaz valóságot, differenciálást — tenni kívánja) az almát valóban hámozatlanul, a körtét azonban meghámozva szokta enni.²⁹ Hasonlóképen értelmi előfeltételei a helyesen differenciáló tevékenységnek pl. bizonyos fajtájú „*megfelelések*”, vagyis a valamihez odatartozó vagy oda nem tartozó iránt való érzék, sokszor az elmélyülés képessége stb. Ami a *magasértékű* értelmi *egybefogást* illeti, e tevékenység egyenesen *egész* sor végsőbb értelmi érzék és képesség érvényesülését teszi föl — még *kvantitatív* (tágasság, gazdagság) és *energetikai* (tartós együtt-, egybentartás) képességeket is, amint alábbi fejtegetéseinkből is világossá fog válni. — Ami végül az igen érdekes, szinte hasonlíthatatlanul gazdag tartalmú, nem egyszer valójában mélyreható Wenzl-féle elemzéseket illeti, ezekkel szemben is legelsősorban azt a tényt kell hangsúlyoznunk, hogy a végső és legsajátosabbképpen „értelmi” tényezők valójában *mögötte* rejlenek azoknak az ú. n. „dimenzióknak” (mélységi, magassági és szélességi dimenziók)

²⁸ Minden értelmi kapcsolat (csak) bizonyos meghatározott szempontból történhetik. Értéke nem önmagában, de csak e meghatározott szempontból (és, természetesen, a mi éppen ilyen emberi értelmünk számára) „föltétlen”, „abszolút”. Általában figyelmen kívül maradó alaptétel ez, amelyik azonban jelentős filozófiai következményeket is rejt magában magában. Nem az emberi értelem kapcsoló és megértő képességeinek gyöngeségén, de csak a „korrekt” (helyes és igaz) értelmi munkát (tisztán értelmi és morális szempontokból egyként) károsan befolyásoló — és az alábbiakban felemlítendő — bizonyos idegen, az értelmi lényegtől „heterogén” (és idegenelvű, „heteronom”) gátló és félrevezető tényezők erején múlik az emberi elméleti alkotásoknak, (így filozófiai rendszereknek is) e ponton is fennálló némely fogyatékosága.

²⁹ A példa jól mutatja az értelmi — egyetemes — helyesség, az igazság, a valóság és a szubjektív-konkrét vélekedés egymásközi viszonyait is. Az értelmi helyesség nem a valóságok változó esetlegességeit és szubjektív értelmezéseiket, hanem — a kérdéses értelmi kapcsolás-láncolatokat meghatározó szempontokból — változatlan, objektív és egyetemes érvényű (logikailag is helyes) igazságtartalmakhoz kapcsolódik.

és „kapacitásokénak, amelyeket Wenzl a maga rendszerének — geometriai, kvantitatív és kvalitatív fogalmak és elképzelések e különös és csodálatosképpen differenciálatlan egybekeveredésének — középpontjába állít. Érdeemes hangsúlyoznunk, hogy Wenzl maga is kényszerítve érzi magát arra, hogy ezeken az igen zavarosan bonyolult „kapacitásain” kívül még másfajta „speciális” *tisztán* „kvalitatív” képességeket is felemlítsen (így pl. a „sinnliche Wahrnehmungsfähigkeit”, „Fähigkeit zur Raumanschauung”, „ausgesprochener psychologischer Sinn” stb. képességeit), és hogy könyve végén önmaga elismeri, hogy a maga rendszerezése az intelligenciakülönbségeknek — mi szerintünk éppen *leglényegesebb* — „kvalitatív” oldalát bizonyos fokig elhanyagolja. Így Wenzlnek eredeti, sőt bizonyos tekintetekben nagyszerű kísérlete is képtelennek bizonyult arra, hogy az értelmi struktúra végső és legmélyebb építő köveit fölfedje és hogy a végső értelmi jegyek és képességek legfontosabb egymásközi szerkezeti viszonyait tisztázza.

IV. Az értelmi munka és az értelmiség szerkezete.

1. Az értelmi munka *funkcionális* lényege: („értelmes”) egymáshoz kapcsolása, egymással (értelmes) vonatkozásokba állítása önmagukkal *azonosoknak* maradó és változatlanul *szilárd* gondolatmenetek. Ez a szó: „gondolatelemek” itt csak „*funkció*”-fogalmat fejez ki: bármi, ami tudatos (vagy régebben tudatossá vált), tehát minden érzékelt és elképzelt dolog: az *elemi* „eszméletek”³⁰ — érzékelések (érzetek, képzetek stb.) vagy érzések és í. t. — éppenúgy, mint a „fogalmak”, gondolatok, sőt egész gondolatrendszerek, mindez egyenlőképpen gondolatetemenként „*fungálhat*”, vagyis értelmi kapcsolásoknak, további gondolatláncolatoknak és rendszerezéseknek összetevő elemeként szerepelhet, amennyiben eleget tesz annak az egyetlen feltételnek, hogy — (legalább) a kérdésben forgó egységes gondolati aktus tartamára és a kérdéses meghatározott szempontból³¹ — változatlan és, természetesen, önmagával azonos marad.

2. Az „értelmesség” minőségi „*érték*”-jellegét egyfelől — amint már jeleztük³² — *a*) az (elméleti és tapasztalati) „*igazság*” (és igazolhatóság), *b*) a *logikai* helyesség és *c*) a *célszerűség* — valamely célnak megfelelően „értelmes” jelleg — jegyei határozzák meg, másfelől a „*magasrendű*” értelmi kapcsolásoknak azok a jegyei, amelyeket az alábbiakban

³⁰ E fogalom értelmezésére vonatkozólag l. a 11. sz. jegyzetet.

³¹ Pl. a matematikában a változatlan és ugyanannak maradó számértéknek szempontjából, a logikai kapcsolásokban a viszonyított fogalmak-lényeges tartalmának szempontjából.

³² L. III. feje. 1.

fogunk megvilágítani: a lényegmegragadás, elmélyülés, — látszatellenmondásokat is feloldó — magasrendű szintetikus egybefogás, továbbá a gazdagság, teljesség, „eredetiség”, értelmi „autonómia” és ellenállóképesség stb. mértéke. Az „értelmes” kapcsolásokat végző értelmi tevékenységek különböző *féleségeit* célszerűen csoportosíthatjuk — az értelmi kapcsolások tárgyköröitől (pl. elvont-konkrét tárgykörök, elméleti-gyakorlati tárgykörök stb.) függetlenül — a következőképen: a) „*receptív*”, befogadó értelmi munka (pl. tanulás), b) *reprodukáló* értelmi munka (pl. felmondás), c) *következtető* értelmi munka, d) *invenció*, találékonyság (— c) és d) mint a „konstruktív” értelmi tevékenység voltaképeni alapjai —), e) az összetett-bonyolultabb *feldolgozó* tevékenységek (*szemléltetés* — illusztrálás —, tényállásigazolás, előzményekből *bizonyítás*, *kritikai* elemzés és értékelés, a teljes értékű „konstruktív” értelmi munka), f) az értelmi viszonylatok helyes belátásán alapuló *alkalmazó*, *adaptáló* értelmi munka. Minden irányú értelmi tevékenységnek egyetlen közös — és egyedül megbízható — *tudatos* technikai *eszköze*, mintegy speciális szerszáma a logikus *gondolkodás*, míg legvégső „*belátás*”-, megértés-alapja a mindig *intuitív*, de nem mindig megbízható szubjektív „*evidencia*”. Amint az értelmesség értékjellegének meghatározásában tekintettel kívánunk lenni az értelmi „érték” *minden* forrására, az iménti rövid csoportosításban, úgy véljük, sikerült számotvetnünk az értelmes kapcsolásoknak *minden* tényleges és (ember számára) lehető *fajtaival*, végső minőségi *alapjaival* és fő technikai *eszközeivel*.

3. Amint már a fentiekből kitetszik: az értelmi munkának éppen „értelmesen” értékes jellegét a *csupán funkcionális* szemlélet egyedül még nem leplezheti elénk. Imént utaltunk arra, hogy honnan ered a befogadó, reprodukatív, következtető, invenciós, feldolgozó és alkalmazó értelmi tevékenységek közös végső pszichés (*intuitív-evidenciás*) alapjának és közös technikai eszközének (a „*logikus*” gondolkodásnak) valóban „értelmes” vagy „értelmetlen” volta, helyesebben kisebb vagy nagyobb fokban — és mindig csak meghatározott szempontokból — bírt pozitív vagy negatív értelmességi értéke (igazság — logikai helyesség — célszerűség). Bár ez az utóbbi problematika e tanulmányban részletező megvilágítást nem nyerhet, néhány — tisztán *lélektani* szempontokból is értékesíthető — kiegészítő megjegyzést e ponton is célszerűnek ítélünk. Nyilvánvaló, hogy az értelmi funkcióknak már *biológiai* rendeltetése is nem a *bármilyen* gondolati (elmebeli) kapcsolások létesítése volt, hanem éppen az „*értelmes*” (igaz — és lehetőleg igazolható —, logikailag is helyes és az éppen kitűzött célnak megfelelő) és ily módon

a fölmerült (elméleti vagy gyakorlati) problémát megoldáshoz segítő elmebeli kapcsolások létesítése. Ezt az egyszerű alaptényt azért is kívánjuk hangsúlyozni, hogy egyfelől az *érték*-problémának, még a leg-„természettudományosabb” *biológiai* megértés teljességéhez is *szükségszerint* kapcsolódó jellegét vele is szemléltessük (értelmesség nincs az „igazság” és a „logikai helyesség” értéktényei nélkül), és hogy másfelől reá támaszkodva is még erőteljesebben hangsúlyozzuk az értelem *lélektani* problémájának is nem pusztán *leíró* és *funkcionális*, de egyúttal *érték*probléma jellegét. E belátásra szükségünk van az oly elméletek értékének helyes kritikai megítélésére is, amelyek az (emberi) értelmes funkciók lényeges problémáira *alacsonyabbrendű* állatokon végzett, pl. *labirintus-kísérletek külsőleges* statisztikai és megfigyelési eredményeiből kívánnak világot deríteni, esetleg kellő figyelmen kívül hagyva nemcsak általában a lelkinék „bensőség”-jellegét,³³ de azt a tényt is, hogy a labirintusból való kijutás (és sok másfajta hasonló fizikai külsőleges teljesítmény) igen nagy mértékben függ nem-értelmi, sőt „*esetleges*” tényezőktől is, pl. a „véletlen” találgatással vagy tapogatással „ráhibázott” kiút-találásoktól. Ezenfelül ily vizsgálatok általában csak igen alacsonyrendű, *nem* a *legértékesebb* értelmi funkciók megvizsgálására alkalmasak. Ezekkel az állatkísérletekkel szemben haladást jelentenek azok az *embereken* végzett, sokszor szellemes kísérletek, amelyek a valamely feladott egyszerű problémát megoldó kísérleti személyek *eljárásmenetének*, akár szubjektív vallomásainak is megfigyelése, gondos feljegyzése, statisztikai rendezése és — esetleg — kritikai értékelése útján kivánnak gazdagabb és kielégítőbb eredményre jutni. Kár, hogy az ily irányú vizsgálatoknak is általában fogyatkozása a pusztán *funkcionális* vizsgálati és értékelési beállítódásnak szinte mindmáig tartó egyeduralma, sokszor még a föltétlenül szükséges *kritikai* ”mérlegelés elmulasztása is. Hiszen — nem is beszélve a lélektanilag gyakran kevésbé iskolázott kísérleti személyek vallomásainak e kényes kérdésekben gyakran nagyfokú elégtelenségéről (főképen megbízhatatlanságáról), a kinyilvánított gondolat élmény éknek a *kísérletvezető* által való helyes értékelésének és osztályozásának is kényes és bonyolult voltáról stb. —, végső fokon csak *mi magunkon*, a *magunk* (introspektív szemléletben elmélyített) élményein keresztül ragadhatjuk meg a lelki bensőségek *valódi* mibenlétét (*a*) és — főképen — (*b*) az értelmi teljesítmények értékfokának helyes megítélése nélkül az értelmi lényeg „*értelmes*” *teljességének* megértéséhez nem juthatunk hozzá. Ezért a szóban forgó — és sokat ígérő — problémá-

³³ L.: 1.

megoldásmeneteket elemző kísérleteket oly irányban kell továbbfejlesztenünk, hogy bár inkább egyszerű, de a megoldásmenetekben *több* egyéni *szabadságot* és nagyobb *kapcsolásváltoztatosságot* és főleg *magasabbrendű*, (elméleti és gyakorlati) elmemunkát kívánó — feladatokat adjunk kísérleti személyeinknek, és pedig olyanokat, amelyeknek lehető *különböző* megoldásai pontosan meghatározható *más-más értékfokkal* is bírjanak. Ezenkívül a kísérleti személyek szubjektív vallomásait a legpontosabban kell tudnunk rögzítenünk és a lehetőség szerint gondosan *ellenőriznünk*, elemeznünk, megbízhatóbban értékelnünk, továbbá e vallomásokat az *arc és testjáték* stb. *megfigyelésének* adataival is *kiegészítenünk*, végül *önmagunkon* keresztül kell tudnunk rekonstruálni a kísérleti személyben *ténylegesen* lefolyhatott benső problémamegoldó folyamatot. (Természetes, hogy az ily vizsgálatok éppen nem közönséges *kísérletvezetői* képességeket kívánnak: ezért *minden* — egyéb vizsgálatokra bármennyire alkalmas — pszichológus vagy pszichotechnikus nem végezheti őket, és az ily vizsgálatok, természetesen, általában íőmegvizsgálatok tárgyaiul sem alkalmasak.)

4. A fentiekből még teljesebben kitűnik, hogy az értelmi munkának éppen „értelmes” jellegét tehát a csupán *funkcionális* szemlélet valóban nem képes elénk leplezni. A lelki életnek talán egyetlen területe sem leplezi elénk olyan szabatosan igazolhatóan, mint az értelmi tevékenységek köre, azt a tényt, hogy az *értékelő* beállítódás és az érték-fogalom az életes jelenségek *lelki* köreinek vizsgálatában nem hanyagolható el. Ezért *teljes értékű* értelmi vagy más szóval: értelmes kapcsolásoknak csak azokat az elmebeli gondolati kapcsolásokat nevezzük, amelyek bizonyos *érték-kritériumoknak*, az értelmesség *objektív* jegyeinek is megfelelnek. Ezek, amint már láttuk, lényegében két, illetve három jegyre redukálhatók: 1. az „*igazság*”-nak való — összes egyéb igazságainkkal is összhangban álló és a mindenkori emberi tapasztalásban is³⁴ igazolást találó — megfelelés, röviden — az értelmi kapcsolások *igazságelméleti* követelményeként —: az értelmi kapcsolások *tartalmi* igazsága; 2. a „*helyes*” gondolkozás *logikai* alapjainak és törvényszerűségeinek való megfelelés³⁵ — mint az *új* igazságra való módszeres eljutásnak legfőbb *formai* jegye —; 3. az értelmi funkciók valamely kitűzött *cél* felé

³⁴ E tapasztalás körébe beletartoznak: a) a m a g a m mindig azonos evidenciái, b) aratás embereknek az enyémmel azonos evidenciái, c) a mindenkori emberi t a p a s z t a l á s n a k az a jellege, hogy benne mindig ugyanazokat a végső igazságokat és törvényszerűségeket látjuk érvényesülni (az aktuálisan látszólagos törvényellenességeket a továbbhaladó tudomány később sikeresen tudja beleilleszteni a nekünk lehetséges egyetlen igazság-és törvényszerűségrendszerbe),

³⁵ Erről részletezőbben 1. a szerző logikai vonatkozású munkáiban.

irányulásának (és ezzel együtt valamely eleve meghatározott *szempontnak*) való megfelelés, röviden a *célszerűség* jegye. Az első jegy meghatározza az alapvetően és középpontian (tehát leglényegesebben) jelentős abszolút (pozitív) értelmi értéket vagy értéktelenséget (kevésbé szabatos szóval: a negatív értelmi „értéket”), vagyis a hamisságot, a második jegy a helyes gondolkodás objektív formai szabályainak való megfelelést, vagyis az új igazságokra való eljutás menetének objektív megbízhatóságát, a harmadik lehetővé teszi, egyebek között, az elvont értelmi belátásoknak *gyakorlati* (így az életvezetés, cselekvések stb. terén is való) felhasználását, értékesítését, *alkalmazását*. Különösen fontos, hogy az *első* és a *második* jegy egymáshoz való viszonyában tisztán lássunk: a *logikusan leghelyesebb* gondolkodás egymagában még *nem* biztosítéka az *igazságra* való eljutásnak (az igaz, mély, lényegget felfogó megértésnek, belátásnak): hiszen pl. ha *hamis* (nem igaz) alaptételből indulunk ki, a logikus következmény legfeljebb csak „véletlenül” lehet egyúttal „igaz” is, viszont ha igaz tételből indulunk ki, de helytelenül, *logikátlanul* gondolkodunk, ismét csak a véletlentől függ, hogy helytelen következtetésünk eredménye (amint általában elvárható) „hamis” vagy pedig esetleg mégis *igaz* új tétel lesz-e. Csak az *igaz* tételből logikailag *helyes* továbbkövetkeztetés (*a*) vezet biztosan „igaz” új tételre, míg az *igaz* alaptételből való *helytelen* továbbkövetkeztetés (*b*) valamint a *hamis alaptételekből* való akár helyes (*c*) akár *helytelen* (*d*) továbbkövetkeztetés valószínűleg hamis (de szerencsés véletlen esetben, „véletlenül”, akár igaz) eredményre vezet. A mondotokban a leglényegesebb az, hogy a belátás és megértés *igazságértéke* lényege szerint *független* a logikai *gondolkodás helyességértékétől* (amelyik csak *egy* esetben, t. i. ha igaz alaptételből indulunk ki, biztosítja a következmény igazságértékét, de amelynek *hiánya nem föltétlenül* biztosítéka a következmény hamisságának). Röviden, a könnyű gyakorlati tájékozódás számára: 1. a (logikailag) *helyes gondolkodás* nem jelenti egyúttal az igaz megértést és belátást (a helyes gondolkodás az igaz új belátásnak csak meghatározott előfeltételekhez kötötten — t. i. az „igaz” alaptételekből való kiindulás esetében — válik biztos előkészítőjévé, az igaz belátáshoz e meghatározott esetekben tényleg biztosan elvezető technikai eszközzé). 2. Vannak *végső belátások* (evidenciák), amelyek mintegy következtetés- (tehát gondolkodás-) *előttiek*: ezek minden igaz felfogásnak és megértésnek volta képeni végső alapjai. *Bármely* (pl. nagy sági vagy téri vagy hasonlósági vagy különbözősi stb., stb.) *viszony-belátás* végső fokon csak éppúgy ezekre az evidenciákra támaszkodik, mint valamely fogalom” vagy gyakorlati helyzet „*lényegének*”, nyit-

jának stb. „intuitív” felismerése, megsejtlése, átélése, megragadása, vagy akár éppen a *következtetések* logikai menetében is az egymásra következő új meg új *következtető lépések helyességének* evidens belátása.³⁶ 3. A logikusan *helyes* gondolkodás csak akkor biztosítja a logikus következmény igaz voltát, ha a gondolkodás *kiinduló* tételei igazak: a „helyes” gondolkodás, *funkcionálisan*, éppen az a valami, ami *igaz* alapból kiindulva *biztosan és tudatosan igazságra* vezetheti az elmét. A mondottakból világosan elkülönül az értelmi elmemunka két lényeges funkciója: 1. az igaz belátás és *megértés* (mint középponti és lényeges jegy) és 2. a helyes *gondolkodás* (mint igaz belátásoktól igaz új megértésekre elvezető eszköz) —, míg a célszerűség (és szemponttartás) a helyes gondolkodás és az elmélyülő igaz megértés ténylegesen lehetővé válásának és gyakorlati hasznosíthatóságának *benső beállítódási*, irányzódási és energetikai elősegítője és feltétele. Felesleges lesz külön hangsúlyoznunk, hogy közülük a *megértés* funkciója a jelentősebb, míg a gondolkodás igazában csak a *további* megértést szolgálja (ezt is csak új meg új belátás-evidenciáktól támogatva) és így a megértett igazságok *következményei* levonásának, egyúttal új törvényszerűségek megállapításának is, valamint ezek gyakorlati hasznosításának és alkalmazásának is eszköze.

5. Az igaz belátásokra (megértésekre) és a helyes gondolkodásra a különböző egyének igen különböző fokban képesek. Értelmességük mértéke függ a pontosabb elemzés számára hozzáférhető különböző *egyes értelmi képességeknek* vagy *érzékeknek* egyénileg más-más fejlettségétől, „értékétől”. Ily értékek pl. az elvonó (absztraháló) vagy az elkülönítő (differenciáló), az egybefogó (szintetikus) képesség, a sajátos matematikai vagy geometriai érzékek, a logikai érzék, a kémiai viszonylatok iránt vagy a történeti fejlődésviszonylatok,

³⁶ A legközönségesebb és legegyszerűbb szillogisztikus következtetés sem állhatna elő (mint valóban *helyesnek* átérzett következtetés) ily végsőbb evidens belátások nélkül, amelyek az egyes következtetési lépéseket megelőzik. „Minden ember halandó” és „Péter ember” alaptételekből csak akkor tudok megértően és önállóan továbbkövetketetni, ha evidensen, nyilvánvalóan *belátom*, hogy „tehát Péter is — mint ember — halandó kell, hogy legyen”. A lényeg szempontjából mindegy, hogy képes vagyok-e ezt a következményt, bizonyos közbeiktatott új tétélekkel öntudatosabban készíteni elő, vagy pedig hogy ily közbevetések nélkül „azonnal” átlátom a következmény szükségességét. (Teljesebb következtetéssel pl. így okoskodhatom: „Ami áll az általánosra, áll az egyesre — Az ember: általános, Péter: egyes. — Tehát, ami áll az emberre, áll Péterre is. — Ezért, ha az emberre áll, hogy halandó. — Áll ugyanez Péterre is” stb.) Ebben az okoskodásban is az egyes következtető lépések szükségességének átlátása egy-egy végső, (— és még végsőbb érvre itt már tudatosan se visszavezethető —), intuitíve evidens belátáson alapul. Ugyanilyen a helyzet a „kihagyásos” lánckövetkeztetések vagy a nem-szillogisztikus következtetések sokféle eseteiben is.

vagy a nyelvtani viszonylatok stb. iránt való sajátos érzékek. Ezek — amint pl. mi magunknak a logikai következtető képességre irányult vizsgálataink is bizonyították³⁷ — *specifikusan értelmi* jegyek, olyanok, amelyek másfajta lelki tényezőkre (pl. érzékelési, emlékezeti, vagy *pusztán* asszociatív, vagy érzelmi, vagy akarati, figyelmi stb. tényezőkre) vissza nem vezethetők. Ezeknek a specifikusan értelmi jegyeknek, érzékeknek, képességeknek fejlettségi foka, egyéni „értéke” *középponti és leglényegesebb*, bár (amint látni fogjuk) nem egyedüli tényezőként határozza meg az egyéni értelmi kapcsolások sajátosan jellemző vonásait: mind az egyéni értelmességnek *általános értékszintjét* és a lehető különféle *speciális* (pl. matematikai, kémiai, nyelvi stb.) kapcsolásirányokban vagy kapcsolásterületeken bírt értékét, mind, más szempontból, az egyéni *megértés*, igazság, mélység, átfogás, gazdagság stb. értékét, illetve az egyéni gondolkodás *logikai* helyességének mértékét.

6. A saját és idegen kísérleti vizsgálatok eredményei arra kényszerítenek, hogy a specifikus értelmi képességeket akként fogjuk fel, mint amelyek együttesen, és némely egyéb — előkészítő, aktiváló és befolyásoló — pszichés tényezővel szoros kapcsolatban, az egyéni lelki életnek egyik legsajátosabb és legkifejezettebb szerkezeti egységét, specifikus *értelmi struktúráját* határozzák meg. Ez az (emberi) értelmi szerkezet bizonyos tekintetekben kifejezetten *hierarchikus* jellegű, amennyiben egyes értelmi képességek más képességek érvényesülésének alapjai és előfeltételei, és az összes képességek — legalábbis az általunk „*általános*” értelmi (minőségi) képességeknek nevezettek — oly hierarchikus rendszerben szerveződnek, amelynek csúcán a lényegmegragadásnak, elmélyülésnek, magasrendű szintetikus egységbevonásnak egymással sokszorosán kapcsolódó képességeit találjuk. Ez az értelmi szerkezet, mint minden „életes” struktúra, minőségi-formális tekintetben minden (normális) emberi egyénben lényegszerint szükségképpen azonos. Az egyes értelmi képességek a különböző egyéneknél nem fajlagos *minőségükben*, de csak *kvantitatív* (teljesítmény-) értékükben, fejlettségükben, *értékfokaikban* különböznek.

7. A legáltalánosabb egyéni, ú. n. „személyi” lelki egységnek és szervezettségnek ez a rendkívüli kulturális jelentőségű sajátos *értelmi* (rész-) struktúrája pontosabban a következő pszichés tényezőkből tevődik össze: a) a már említett *specifikusan értelmi* képességek, b) a szorosan vett, tisztán értelmi képességek tényleges-konkrét érvényesülésének *nem-értelmi előfeltételei* (így már a pontos *érezkelés* vagy a gyors és könnyű *asszociációk* vagy a teljes, hű és tartós *emlékezés*

³⁷ L. a szerző logikai vonatkozású dolgozatait.

képessége stb.) c) végül azoknak a legkülönbözőbb fajtájú lelki tényezőknek rendkívül gazdag csoportja, amelyek — bár lényegük, jellegük szerint az értelmi tényezőktől teljesen idegenek, *heterogének* — minden értelmi munkát igen erősen, részben előnyösen, de főképen sokszor rendkívül károsan *befolyásolnak*; így pl. egocentrikus impulzusok, mindenféle egyéni vágyak, a legkülönbözőbb érzelmek, szenvedélyek, törekvések, hangulatok, átvett hagyományok és előítéletek, eleve kész beállítódások, elfogultságok, szubjektív értéktényezők, megszokottság, milieuhatások, korszellem, kasztszellem, egyéb szugesztív befolyásolások stb., stb.

8. E hármas tagozódás középpontjában természetesen a *specifikusan értelmi* tényezők állanak. Ezeken kívül különösen a *heterogén* befolyásoló tényezők szerepe kíván különösebb vizsgálatot. A speciálisan értelmi képességek, elméletünk szerint, két nagy alcsoportra különíthetők el: a) az *általános* és a *különös* (speciális) értelmi képességek csoportjába. Az általános értelmi jegyek (és a nekik megfelelő érzékek vagy képességek³⁸) az egyént a maga *összes* (bármely irányú) értelmi teljesítményeiben meghatározzák, mintegy az értelmi kapcsolásoknak *általános* (vagyis bármely irányú értelmi kapcsolatban érvényesülő) helyességét, finom differenciáltságát, mélyre hatolását, átfogó tágasságát határozzák meg. Ennek megfelelően „általános” értelmi képességek — mint *minőségi* (kvalitatív) tényezők — pl. a *differenciáló* képesség és az elemzés képessége, az *elvonás* (absztrakció) képessége, a *szintézis* képessége, a dolgok (tárgyak és fogalmak), összefüggések, helyzetek *lényegének* megragadása, a végsőbb (egyre „mélyebb” és mélyebb) logikai *alapok*, okok, cselekvésmotívumok, rendező és strukturáló elvek stb. irányában való elmélyülés; továbbá maga az általános logikai következtető képesség. Ezek — mint mondtuk — „*minőségi*” általános jegyek. Vannak azonban *kvantitatív*, *energetikai* általános jellegzetességek is. Ilyenek: az értelmi tevékenység *tempója*, *ritmusa*, az értelmi befogadás *tágassága* és gazdagsága, a *megtapadás* és kitartás jegyei, a *fejlődés*-jellegzetességek stb. Az általános értelmi képességek leglényegesebbjeiül — az igaz *megértés* szempontjából — a következő hármat ismertük föl: a *lényegmegragadás* képessége (vagyis — a szóban forgó szempontból — „lényegesnek” felismerésére, átértésére való képesség), b) az *elmélyülésnek* imént jelzett („végső” tényezőig hatoló) képessége, c) a *magasrendű* szintetikus *egységbevonásnak*, *egybenlátásnak* össze-

³⁸ A meghatározott speciális irányú értelmi kapcsolásokra hajlamosító végső csírákat pontosabban „érzék”-nek nevezhetjük, „képesség”: a tényleges megnyilvánulásra jutott érzék, „készség”: a kifejtett és begyakorolt képesség.

tetteb jellegű képessége, vagyis képesség a „dolgozók” c¹) tágas és *gazdag* tartalmú, c²) kívülre élesen *elhatárolt* (jól kontúrálta), c³) bensőleg jól *differenciált*, ezentúl jól *rendezett* és *szervezett* (struktúráit, organizáló szintetikus egybenlátására. A mondott három középponti képesség (amelyek további széttörése egyelőre szükségtelennek látszik) egymásközött olyan szoros kapcsolatokkal bír,³⁹ hogy együttesen egy magasrendű összehangzó egységet tesznek, amelyik, ha az egyénben *mindegyik összetevőjében* nagy mértékben fejlett és ha természetesen megfelelően fejlettek ez összetevők *előfeltételei* is: a nem-értelmi (a) előfeltételek és a hierarchikus rendben alább álló értelmi (b) előfeltételek (pl. elvonó képesség, differenciáló képesség, tagoló képesség, tágasság, gazdagság, egyszerű szintézisbevonás), továbbá ha ezentúl a különféle heterogén *befolyásoló* tényezők az említett középponti értelmi képességek legjobb, tiszta és „autonóm” érvényesülését nem akadályozzák meg: ilyen esetekben az értelmileg legmagasabbértékű emberi egyének ritka példái állanak előttünk, olyanok, akik az igaz *lényegeket* a *legmélyebb* okokból és alapokból képesek megérteni és minden (lényege szerint helyesen — igazán — és mélyről megértett) dolgot *átfogó*, gazdag tartalmú, világos, jól differenciált, tagolt, szervezett *szintetikus egységben* képesek felfogni és értelmezni. Az ú. n. „zsenik”, mint a pszichésen legfejlettebb emberi egyének — tevékenykedjenek bár a legelméletibb, vagy a leggyakorlatibb, vagy a művészi stb. téren — az így” jellemzett magasrendű értelmiséget, mint *elmaradhatatlan* („sine qua non”) jegyüket, soha nem nélkülözik.⁴⁰ Az értelem legigazibb általános magasrendűsége nem a következtető-diszkurzív logikai *gondolkodástechnika* fejlettségétől függ, nem is a világos *tudatosultság* fokától, hanem a helyes (bár teljesen világos tudatosultsággal kifejtteni és meggyőzően igazolni esetleg nem tudott) belátás és megértés *lényegi* igazságától, mélyrehatolásától, a helyes (igaz) szellemi átfogás hatalmas arányától.

9. Az értelmi magasrendűségről adott fenti kép teljes összhangban van az értelem tényleges fejlődésmenetével. Az értelmi fejlődésmenet — maga is összhangban áll az „*eszméleti szerveződések*” általános fejlődésmenetével⁴¹ — ugyanis rendszerint *primitív-globális* (kívülre nem jól elhatárolt és bensőleg differenciálatlan) szemléletekből (a) indul, hogy áthaladva a világos elhatárolódás, benső differenciálódás és tagolódás különböző fokozatain, (b) eljusson végre a főntebb jellemezett magasrendű (világos, jól elhatárolt, differenciált

³⁹ L. a logikai vonatkozású és a zseniről szóló dolgozatokat.

⁴⁰ L. a zseni-tanulmányokban.

⁴¹ V. ö. már: 19, 20, továbbá 1, 18.

és rendezett) szintetikus áttekintésekig. A fejlődés legmagasabb fokán így a széles területeket átfogó lényegmegragadó és elmélyülő értelemre bizonyos — az alacsonyabb értelmi szinten fel nem oldható — *ellentéteknek* (antitéziseknek) *feloldódása* is jellemző.⁴² Végül a magasrendű értelmiségre — az általános szellemi fejlődésmenetnek megfelelően — bizonyos *morális* emelkedettség is jellemző, már csak azért is, mert az igaz és mély megértés és a valóban helyes gondolkodás az egyén részéről mindig *önlegyőzést* követel: ellenállást az érzelmi, vágybeli, érdekbeli, befolyásoló stb. heterogén tényezőkkel szemben, engedelmeskedést az objektíve igaz dologviszonylatoknak és a helyes következtetések szigorú törvényszerűségeinek. Még általánosabban kapcsolódik az erkölcsi emelkedettség követelménye a magasrendű értelmi munkához azok által a szoros kapcsolatok által, amelyek az objektív értelmi eszményt, az *Igazságot* egyéb magasrendű végső eszményeinkkel egybekötik, amint erről egyebütt részletezőbben tárgyaltunk.⁴³

10. A *különös* vagy speciális értelmi képességek — az általánosakkal szemben — az értelmi teljesítményeket csak bizonyos meghatározott kapcsolásfajokban határozzák meg; úgy is mondhatnók, hogy — mintegy iránytényezőkként — azt határozzák meg, hogy az egyén általános értelmi képességei mely sajátos területen juthatnak különösebb sikerrel érvényesüléshez. Ilyen speciális értelmi képességek pl. a sajátos matematikai, vagy a téri-geometriai, vagy a fizikai, kémiai, nyelvi, történeti, lelki vagy a szimbolikus stb. viszonylatok iránt való különösebb érzékek. *Annyi különös értelmi képesség van, ahányféle értelmi kapcsolásnak lehetősége az emberi értelem számára fönnáll.*

11. Az értelmi képességeknek a *befolyásoló* heterogén tényezőkhöz való viszonyában külön hangsúlyozást követel az értelmi „autonómia” fogalma, amelyen — az általános „személyi autonómia” egyik legsajátosabb megnyilatkozásaként⁴⁴ — a tényleges értelmi munkának a heterogén tényezők káros hatásaival szemben való (az „előfeltételek” megfelelő értékei által is lehetővé váló) ellenállását és önállóságát értjük. A heterogén, vagyis nem értelmi befolyásoló tényezők rendkívüli jelentőségű káros szerepét⁴⁵ különösen

⁴² L.: 15—17, továbbá 1.

⁴³ Erről részletezőbben először: 6.

⁴⁴ L. különösen: 21.

⁴⁵ A heterogén ható tényezőknek (alább is értendő) serkentő értékével ezáltal nem foglalkozhatunk: e tanulmányban minket éppen a heterogén tényezőkben rejlő „heteronóm”, idegenlívű jelleg által meghatározott *eltérítő* hatások érdekelnek. Érdekességénél fogva megemlékezünk azonban E. Rignano elméletéről, amelyik szerint minden magasrendű értelmi munka érzelmi alapra vezethető vissza: az ellenőrzés és a kritika „másodlagos” érzelmi tendenciájára,

az oly jelenségekben láthatjuk, mint pl. a téves eszmétől vezetett ú. n. „*paranoia*” gondolkodás, az érzelemtől vezetett „*katathimiás*” gondolkodás, az értelmileg önállóan egyének gondolkodása, vagy láthatjuk *mindannyiunk* tényleges gondolkodásában olyankor, amikor ítéleseinben és értékeléseinkben az értelem józan és „hideg” objektivitásának rovására affektív impulzusok, szenvedélyek, ösztönök, előítéletek és elfogultságok, értelmileg nem ellenőrzött primitív vágyak jutnak vezető szerephez. A heterogén — különösen bizonyos *érzelmi* és akarati — befolyásoló tényezők sokszor nélkülözhetetlen *ösztönző*, kitartást, lassan kieriő megtapadást, nagy szellemi erőfeszítéseket stb. reánk kényszerítő *hasznos* szerepe közönségesen ismert. A tényleges emberi gondolkodás *igazságértékének emelésére* sokkal célszerűbb, ha a heterogén befolyásoló tényezők rovására Írandó sokkal nagyobb jelentőségű *káros* hatásokat hangsúlyozzuk jobban.

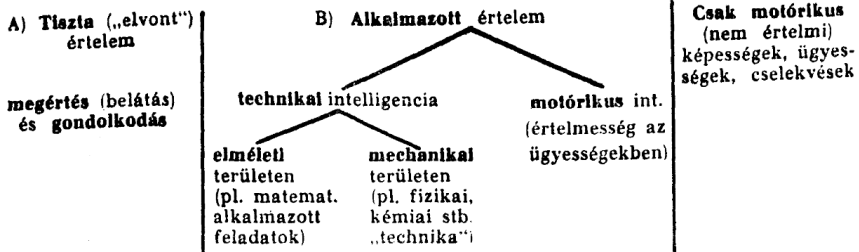
12. A megbeszélte szerkezeti viszonylatokat a következő táblázat szemlélteti:

Az értelmi szerkezet tényezői

13. A gyakorlati élet szempontjából igen jelentős tény, hogy a tényleges értelmi munka a tiszta megértésen (belátáson) alapulva és a helyes következtetés eszközeivel élve nem pusztán az *elméleti* megértés és továbbkövetkeztetés feladatát végzi, hanem a megértést logikus következtetéssel *alkalmazza* is bizonyos *gyakorlati* kérdések megoldására. Mind a pusztán „átvevő” megértés, mind az egyéni invención alapuló „konstruktív” gondolkodás megnyilvánulhat a gyakorlati alkalmazás különféle területein is. Az elméleti és gyakorlati munka egymáshoz való lényeges viszonyulásairól a következő táblázat ad szemléltető képet:

Tiszta és „alkalmazott” értelem.

Megjegyzések: I. A *tiszta* értelmi elmemunkától, lépésről-lépésre haladva, egyenes sorban jutunk elvégül oly funkciókhoz (cselekvésekhez), amelyekben immár *semmi* (vagy szinte *semmi*) sajátosan (specifikusan) „értelmi” jelleg nincsen. — 2. Az elvont-elméleti megértéseknek konkrét gyakorlati (praktikus) feladatokban való tényleges hasznosítása, értékesítése egy eddig még nem elemzett új tényezőnek, egy specifikus *alkalmazó* képességnek felvételére kényszerít, amelyet egészen téves dolog — bármennyire szokásos is — egyszerűen magával az értelemmel, illetve az „intelligenciával” azonosítani. Hiszen már a közönséges iskolai tapasztalat is mutathatja a tiszta (elvont) értelmi képességeknek és az alkalmazó képességeknek különbözőségét. Így az a tanuló, aki az *elméleti* matematikai levezetések terén igen jó érzékről tesz tanúságot, sőt esetleg *önálló* felfedezésekre (matematikai viszonylatok eredeti felfedezésére) is képes, lehetséges, hogy az ú. n. „szöveges példák” megoldásában, vagyis az elméletileg bármi jól belátott matematikai viszonylatoknak *gyakorlati* feladatokban való alkalmazásánál éppen nem tonik ki (mert pl. nem tud könnyen rájönni arra, hogy a konkrét gyakorlati adottságokat célszerűen *hogyan* is rendezze hozzá a bármi jól megértett elméleti viszonylatok törvényszerűségeihez), míg vele szemben egy másik, elméletileg kevésbé tehetséges növendék az egyszer megtanult matematikai szabályt vagy tételt (amelyet csak újra *levezetni* is talán képtelen volna) a szöveges példára azonnal pompásan alkalmazni tudja, mintegy azonnal képes a feladott gyakorlati szöveges példára való alkalmazásnak „*kulcsát*” feltalálni. Az első diák: nagyobb matematikus, a második: jobb „technikus”. — 3. Nem szabad megfélemednünk arról, hogy mind a *technikai*, mind a *motorikus* „intelligencia”-teljesítmény⁴⁶ csak éppen annyiban, olyan mértékben „*értel-*

⁴⁶ Az alkalmazott értelmességre magunk is jogosan alkalmazhatónak ítéljük az „intelligencia” szót, éppen azért, mert az alkalmazás sikere sokféle (nem is tisztán értelmi) tényezőkön fordul.

mes” (intelligens) teljesítmény, amennyiben a „*tiszta értelmi*” tényezőktől határoztatik meg. Speciálisan „értelmi” értékük *csak a mindig ugyanazonos* és állandó értelmi tényezők értékén fordul. A végső, „tiszta” értelem forgalmából indulva ki — az értelmi „tisztaság” fokozatos szűkítésével és fokozatosan több és több heterogén tényezőnek bekapcsolásával, — a fentiek értelmében tehát értelmezhetjük mind az általános intelligenciának (kor és hely szerint változó tartalmú), mind a „technikai” és a „motorikus” intelligenciának fogalmait, hogy ezen az úton végül az értelemről mintegy sterilizált, pusztán motorikus-ügyességi teljesítményekig juthassanak el.

V. Kísérleti értelmiségvizsgálat.

1. A fentiekben jellemzett értelem-fogalom és értelmi szerkezet alapján nagyobb nehézség nélkül állíthatunk össze olyan értelmiségvizsgálati próbasorozatokat, amelyek segítségével akár az egyéni értelem *általános szintjét*, akár az egyének *egy-egy* (általános vagy különös) értelmi terén bírt értékét, akár (valamely meghatározott irányú) *technikai* vagy *motorikus intelligenciáját* biztosabban, mélyebbrehatólan, az egyes összetevők elemzőbb elkülönítését megengedően — az egyéni értelem sajátos egyéni színezetét is⁴⁷ leleplezően — kísérletesen meghatározhatjuk. Minthogy a „tiszta” értelmiségvizsgálatok, mint *elemző* természetű „*képesség*”-vizsgálatok, a hagyományos intelligenciavizsgálatok „globálisabb” „*teljesítmény*”-vizsgálati jellegével⁴⁸ szemben általában *hosszabb időt* vesznek igénybe: hiszen a különféle értelmi képességeket *egyenként*, a lehetséges fokú elkülönítettségükben hivatottak és képesek kinyomozni, az *általános* értelmi szint megállapítására, gyakorlati szempontokból, tanácsosnak kellett ítélnünk oly vizsgálati próba-sorozat összeállítását is, amelyik — bizonyos „kompromisszumot” jelentve a tiszta-elvű (és képességetemző) értelmiségvizsgálat és a hagyományos (globális teljesítményt értékelő) intelligenciavizsgálatok közt — aránylag rövid ideig tartó vizsgálatban adhasson a szokásos intelligenciavizsgálati eredményeknél (az ú. n. intelligencia „profil”-nál is) általában mélyebbre hatoló, egyénibb, lényeg szerint igazabb, és a pontosabb elemzéseknek is hozzáférhető átfogó képet. Ilyen vizsgálati teszt-sorozatot ajánlott a szerző a *főiskolai kiválogatás* érdekében az érettségi vizsgálatához kapcsolható értelmiségvizsgálat számára is.⁴⁸

⁴⁷ Helyesebben: a (mindenkiben azonos) értelmi szerkezet egyes összetevőinek egymásközi egyénileg más és más fejlettségi fokú erőviszonyait leleplezően.

⁴⁸ Különbségekre és az egyiknek meg a másiknak megfelelő vizsgálati feladatok pontosabb elhatárolására vonatkozólag v. ö. már: 2.

⁴⁹ L.: 12.

E kompromisszumos próbasorozat fölépítési elvei elsősorban a következők voltak: *a)* csak olyan próbák alkalmazása, amelyek helyes megoldása elsősorban éppen az egyén *általános* értelmi képességei által válik lehetségessé; *b)* a tesztek az általános értelmi képességek értékét azonban igen *különböző tárgykörű* feladatokban teszik próbára — hogy ne juthassanak, egyéb (és főképpen az általános) értelmi képességek rovására, különös előnyhöz bizonyos meghatározott irányú (pl. matematikai vagy logikai irányú vagy analógia-érzéki stb.) speciális értelmi érzékek (amelyek terén kiválóbb egyén ekként, jogosulatlanul, magasabb *általános* szinten állónak mutatkoznék, mint az általános értelmi képességek terén vagy a kevésbé előnyös érvényesülés-arányhoz jutott másféle speciális értelmi érzékek terén nála valójában magasabbértékű egyének); *c)* a lehetőség szerint ki kellett küszöbölnünk az olyan feladatokat, amelyek megoldását elsősorban az *iskolai* (átvett) tudás és hasonlók teszik lehetővé, hiszen nem a tudás, sem csupán a szokásszerinti vagy előítéletes kritika stb., hanem az *egyéni* értelmiségi érték a vizsgálandó; *d)* nagy szerephez kellett hogy jussanak ezzel szemben olyan próbák, amelyek a tapasztalaton, megszokáson, hagyományon és környezetbefolyásoláson alapuló asszociációkkal, az egyéni érdek, hangulat, ösztönös impulzusok stb. *heterogén* tényezőivel szemben való értelmi önállóság és szembenállás, a sajátos értelmi *autonómia* fokának leleplezésére alkalmasak; *e)* oly próbák voltak alkalmazandók, amelyek megoldása különösebb *technikai nehézségekbe* nem ütközik, nehogy a megoldás bonyolultabb technikai keresztülvitelére szükséges figyelem és energia (vagy sajátos technikai érzékek) megakadályozhassák a „tisztá” értelmi képességek fokának hű lelepleződését: legelőször az értelmi képességeknek mintegy önmagukban való „tisztá” értékével kell, a lehetséges fokig, leszámolni tudnunk; *f)* az alkalmazott próbákban az *összes* legfontosabb értelmi képességeket megfelelően *arányos* érvényesüléshez kell juttatni (nem könnyű feladat); *g)* kellett, hogy az összes próbákra adott feleletek alapján a vizsgált egyéni értelmiségnek *egyéni* színezete is minél élesebben világosodjék elénk;⁵⁰ *h)* kellett, hogy a fel-

⁵⁰ Pontosabban: ez akkor lehetséges, ha a nyújtott értelmi teljesítmények alapján nemcsak a személyiség legfelső, különlegesebb felszíni (I.) rétegébe: az átvétel (receptió) emlékezet és ezentúl a kívülre megnyilatkozó gondolkodás, érzelmi állásfoglalás és cselekvés funkcióköreibe (még helyesebben: eredmény-köreibe) vagyunk képesek bepillantást nyerni, hanem utalásokat nyerünk az aktuálisan ható (elsődleges kifejlődésű vagy másodlagosan kialakult stb.) mélyebb irányító érdeklődések, hajlamok, dinamikus ösztönzöttségek, impulzusok, vágyak, törekvések, akarássok középső (II.) rétegébe is, sőt, még ezen is túl, lehetőleg az örökletesalkati (konstitúciós) legmélyebb (III.) személyiségrétegbe is: a végső szükségletek és képességek, energia - (meg egyébféle kvantitatív) és fejlődési-lapok rétegébe.

adott próbák *érdekesek, változatosak, élethez közelállóak* legyenek és lehetőleg olyanok, hogy a kísérleti személyek maguk — vagy legalább azok normális átlaga — megoldhatóknak véljék őket; *i)* a pusztán elvont *szimbolikus* jelekkel (figurák, betűk stb.) való feladatok csak igen kis mértékben alkalmazandók, mert a legtöbb ember nem bír az ily jelekkel való műveletekhez szükséges külön előkészültséggel és készséggel; *j)* a lehetőség szerint elkerülendő a megoldásnak a kísérletvezetők által való *befolyásolása* — ezért *minden* szükséges utasítást (— minden esetben természetesen pontosan ugyanazokat —) magára arra a papírlapra nyomtatva kap kézhez a kísérleti személy, amely lapon a feladat maga foglaltatik és amelyen azt a kísérleti személynek ki kell dolgoznia; *k)* változatosságra, sokszerűségekre kell törekedni még a *megoldástechnikában* is: némely próbában megoldásként csak a kiválasztott megfelelő betűt vagy szót kell *aláhúzni*, másokban számokat kell a szavak fölé írni, ismét másokban egyetlen szó Írandó a megfelelő helyre, a sajátos nyelvi készséget kívánó feleletek csak nagy körültekintéssel alkalmazandók, hacsak nem éppen a *nyelvi* készség megvizsgálására szolgálnak — és í. t.

2. Ily elvek elvek alapján összeállított tesztsorozatokkal, tömegvizsgálatként is,⁵¹ a szerző különösen 1932. óta végzett Budapest és több más város különféle középiskolaiban — és különféle osztályokban — vizsgálatokat, e próbasorozatok hasznosítottak pszichiátriai vizsgálatokban is (így a lipótmizei áll. elmeógyógyintézetben és főképen a hárshegyi áll. ideggyógyintézetben). Megbízhatóságukat egyetlen részletezett példán szemléltetjük: Az 1936/37. tanév végén megtartott országos középiskolai tanulmányi versenyen az egyik budapesti középiskola (az evangélikus gimnázium) növendékei egészen rendkívüli sikerrel szerepeltek: az intézet VIII. osztályából nem kevesebb, mint öt növendék nyert első díjat (és mások is helyezéseket értek el). Az iskolának ezt az évfolyamát, az *előző* (1935/36) tanév közepén (a félévi osztályozások után), mint akkor a VII. osztály növendékeit, megvizsgáltam 60 kérdéses tesztsorozattal. Az *egyszeri* tömegvizsgálatban adott feleleteket egyszerű teljesítménypontokban — elérhető maximális pontszám 60 — értékelttem és az intézet igazgatójához megküldött eredmény kimutatásomban minden növendék teljesítményéhez az elért pontszám mellé néhány hosszabb-rövidebb megjegyzést is tűztem. Megjegyzést kíván,” hogy e növendékek egyikét sem ismertem, és róluk előzetes tájékoztatást az előttem addig ismeretlen iskola vezetőségétől és az osztály tanáraitól sem kértem.

⁵¹ A vizsgálat lefolytatásának részletezését mellőzzük.

Olvasva a napilapokban az 1937. évi tanulmányi verseny eredményét, kíváncsian vettem elő az *elmúlt* év februárjában tartott értelmiségvizsgálat magamnál tartott papírjait és az annak idején az intézet igazgatóságához megküldött eredménykimutatásom és rövid véleménymondásom megtartott másolatait: vajjon a VIII. évfolyam végén oly kiváló eredményt felmutató diákok hogyan voltak értékelhetők a VII. évfolyam közepén végzett egyszeri tömegvizsgálat eredménye alapján? Bár addig is állandóan tapasztaltam az e tesztorozatokkal való vizsgálatok megbízhatóságát, ez az alkalom — a tanulmányi verseny és az értelmiségvizsgálat között eltelt mintegy másfél iskolaévnyi időköz révén — különösen kínálkozott arra, hogy próbáját adja e vizsgálatok gyakorlati, esetleg prognosztikus értékének. — Legelőször feltűnt az *egész* évfolyam értelmiségvizsgálati eredményének *igen magas* átlagos pontszáma. Ami pedig a tanulmányi versenyen első díjat nyert egyes növendékek teljesítményét illeti: szabad legyen mindenikkel kapcsolatosan szórói-szóra idéznem az említett eredménykimutatásom adatait, kiegészítésül és összehasonlításul melléjük helyezve a vizsgálataim után kézhez kapott osztályfői megjegyzéseket is. 1. A *menyiségtani* tanulmányi verseny jövődő nyerteséről kimutatásomban a következő adatokat találjuk: „H. J. 52 57, —3. *Igen értelmes külön* kritikai megjegyzések. Jó *kritikai* átgondolások, *precíz matematikai indokolással* is. *összes következtetése* jók. Bár első impulzusban adott válaszai gyakran tévesek, *helyesen korrigál*: logikai munkája, *önellenőrzése* és kritikája egészen elsőrendűnek látszik” Hogy ez a vélemény még meglepőbb legyen, közölnöm kell azt is, hogy a vizsgálati próbasorozatban *egyetlen matematikai feladat sem szerepelt*: a nevezett növendék matematikai tehetsége ennek ellenére megnyilatkozásra jutott és, amint idézetünk mutatja, a nyújtott teljesítményből kiolvasható is volt. (A kezemben lévő osztályfői vélemény ennyit mond: „H. J. róm. kath., tiszta jeles. Az osztály legeszesebb tanulója.” Az *általános* értelmi színtről adott két vélemény örvendetesen egyezik, a speciális matematikai érzéket és a kapcsolatos egyéb értelmi jellegzetességeket az oszt.-fői vélemény nem tünteti fel.) — 2. A *fizikai* verseny leendő győztesére vonatkozóan először az oszt.-fői véleményt közlöm: „B. M. 8. jeles, egy jó. Értelmes, szorgalmas, nem különös tehetség.” Az *értelmkévizsgálati* eredmény az értel-

²² A növendékek neveit itt nem közlöm. Az eredeti kimutatás a teljes vezetéknevet és a keresztnév kezdőbetűjét adja meg. Az osztályfői megjegyzésekben a tanulmányi eredmény a VII. osztályos I. félévi osztályzatokat jelzi. (a vizsgálat — amint fentebb már szó volt róla — február hó elején folyt le.)

mességet erősebben domborítja ki: „B. M., 55, —2, $\frac{2}{2}$, 0.⁵³ Kár, hogy következtetései gyöngébbek. Jó kritikai átgondolások, értelmes végső megjegyzések. Jó javítások.” Ez a rövid vélemény is kidomborítja a növendék komoly, külön szellemi munkára való hajlandóságát, önellenőrzésre és az elmélyülő fejlődést biztosító helyes javításokra való képességét. — 3. A latin verseny győztese a következő értelmiségvizsgálati eredményt adta: „Z. M. 56, —1, $\frac{3}{2}$. Értelmes munka. A dolgozat végén érdekes és gondolkodó fejre valló külön megjegyzés van. Egészen hibás válasza egyetlen egy van csupán: tapasztalati (történeti természetű) befolyásoltság vezeti el ítéletét az értelmi lényegtől.” Az értelmesség, a külön szellemi munkára való képesség ebben az eredményben is benne volt és világosan kiolvasható volt. (Még elkövetett hibája is jellemző talán: az empiriához való erős kritikai érzéket megkövetelő fizikai tehetséggel pl. aligha férne meg ily jellegű botlás.) Az osztályfő adatai: „Z. M. izr., 8. jeles, egy jó. Igen jóeszű, erős gondolkodó.” Már az eddigi idézetekből is feltűnhet az igen nagy és precízen szabatos értelmi munkát követelő matematikai, fizikai, latin nyelvi versenyben győztes diákoknak magas pontszáma. Ennek a ténynek jelentősége még jobban kidomborodik a következő növendékek adataival való összehasonlítás után: 4. A történelem-verseny jövőendő győzteséről a következő értelmiségvizsgálati eredmény szól: „K. V. 53, —7. Különféle természetű nem nagyon jelentős hibák mellett egy durvább asszociációs befolyásoltság. Viszonylag legtöbb hibája a kritikai átgondolásokban van. Általában értelmes fej.” Nyilvánvaló, hogy az említett hibák a történelemnek sajátos jellegével sokkal inkább megférnek, mint pl. a matematikával, vagy a fizikával, vagy a latin fordítással. Éppen azért találok különösen érdekesnek a laikus előtt (egyik részében) talán meglepő osztályfői véleményt is: „K. V. ev., 5 jó, 4 jeles, igen szorgalmas, a latinban gyenge dolgozatokat ír.” Az osztályfő véleménye itt sem jelzi a növendék tehetségének sajátos irányát — amelyet az általános értelmiségvizsgálati vélemény sem említ: hiszen nem volt erre szolgáló próbánk —, de tehetségének egyik fogyatékoságát pontosan megjelöli — és ez a fogyatékoság is jellemző erejű. — 5. A földrajzi verseny leendő győzteséről az osztályfő adatai a következők: „V. Z. ev., 1 jeles, 3 jó, 3 elégséges, 2 elégtelen. Jó fejű, de tanulmányait nagy szegénységük és álthatatlan természete következtében elhanyagolja. Az

⁵³ Vagyis: (a 60 próbából) 55 egész pont (jó megoldása 2 hibás megoldás, 2 félpont, 1 válasz nélkül maradt próba. Talán nem is kíván külön említést, hogy ebben az általános értelmi szint nyomozására szolgáló próbasorozatban, természetesen, nem szerepeltek a speciális (különös) fizikai tehetség, vagy a sajátos matematikai vagy földrajzi slb. érzékek kivizsgálására szolgáló külön próbák.

értelmiségvizsgálat eredménye a következő volt: „V. Z. 51, —7, 2.0. „Lehangoltságra hajlam?: („elröppen”, „csügged” helytelen válaszok). Gyöngébb következtetések és többféle egyéb hiba, *durva* asszoc, *szubjektív*, *érzelmi* befolyásoltság (21., 24. pl.)”⁵⁴ Ebben az esetben nem az a legérdekesebb, hogy a két elégtelen osztályzat ellenére is inkább értelmes növendékről van szó és hogy ez az értelmesség (amelyet világosan hangsúlyoz az osztályfő is) a sokféle gátló és károsan befolyásoló tényező ellenére is az értelmiségvizsgálati (még mindig eléggé magas) pontszámban is lelepleződik, hanem legfőképpen az, hogy a *csak* az egyéni *értelmiség általános* szintjét vizsgáló próbák leleplezni engedték a kérdéses növendékre különösen jellegzetes *személyi-érzelmi* jegyeket is, úgyannyira, hogy az értelmiségvizsgálaton adott — kissé ugyan bátortalanul, kérdőjellel megkockáztatott — vélemény nemcsak meglepő összhangba jutott az osztályfői ítélettel, de felfedte a nevezett diák személyiségi, pontosabban érzelmi különösségének mintegy lélektani okát, egy mélygyökerű érzelmi és szubjektív-egocentrikus beállítódásban. (A földrajz is egyébként olyan tárgy, amelynél a feltüntetett értelmi hiányok — az érzelmi alapon befolyásoló heterogén tényezők erős hatása — nem föltétlenül akadályozzák a speciális irányú tehetség érvényesülését, sőt az erős érzelmi és egyéb nem szorosan értelmi igénybevétel éppen fokozhatja (mint pl. a történelemnél, vagy az irodalomnál is) a tárgy iránt való érdeklődést és alapjárá válhatik az e tárggyal való elmélyülőbb foglalkozásnak.)⁵⁵ Csak a fenti adatokból is kiolvashatók bizonyos *pedagógiai tanulságok*. Ezek szemléltetik, hogy az (általános és speciális) értelmiségvizsgálatok nem kicsinyelhető általános pedagógiai haszonnal járhatnak. E vizsgálatok nemcsak a különféle iskolai *tantárgyakban* való eredményes előhaladás más-más értelmi előfeltételeire vethetnek egyre világosabb fényt, de pl. a *fiú-* és *leány*növendékek értelmi különbségeire, különböző *típusú* iskolák, *más-más városban* vagy ugyanegy városnak más-más részén levő iskolák más-más kiképzésben részesülő, vagy más-más társadalmi osztá-

⁵⁴ T. i. a 21. és 24. próbákban adott válaszokból kitetszően.

⁵⁵ Hasonlóan érdekes példákat vonulathatnánk fel egyéb iskolák vizsgálati eredményeivel kapcsolatban is. Csak azt említjük fel, hogy a Budapesti Kereskedelmi Akadémia felső kereskedelmi iskolájában végzett értelmiség-vizsgálatok eredményeit némely esetben még h o s s z a b b idő eltelte után igazolták a legkomolyabb iskolai vizsgálatnak, az érettségi vizsgálatnak eredményei: az érettségi vizsgálaton kiemelkedő, részben íaz eredménykihirdetésekor) a vizsgálati elnök által külön is felemlített értelmi teljesítményt nyújtottak oly növendékek, akiket értelmiség-vizsgálatunk a III. évfolyam elején a legértelmesebb növendékek közé sorolt, de akiknek évközi és évvégi iskolai jegyeik — többféle ok együttes közrejátszásával — csak a jó, illetve elégségesrendűség elérésére voltak elegendők (bár a tanárok maguk nem vonták kétségbe értelmi képességeiket).

lyokból kikerült növendékeinek átlagos értelmi színvonalára stb. is. A pszichiátriai értékesítésre e helyen nem térünk ki.

3. A vizsgálati eredmények arra ösztönöznek, hogy teszt-sorozatainkkal szemben még fokozottabb igényeket támasztunk. Ezért legújabb próbasorozatunkon további módosításokat végeztünk, egyfelől — a „kompromisszum” ellenére is — még teljesebb *elvi tisztaság* biztosítására, másfelől még teljesebb *elemzés*-lehetőségek biztosítására. A végzett módosítások leglényegesebbjei a következők: *a)* törekedtünk az *általános* értelmi képességeknek még teljesebb figyelembevételére: ezért a próbasorozatba beiktattunk külön *elvonás*-próbákat és újabbáajta analógia-próbákat; *b)* törekedtünk a sajátképeni *megértés* és a helyes logikus *gondolkodás* értékének még élesebb elkülönítésére; *c)* jobban kifejezésre juttattuk a csak *két* megoldás-lehetőség között való („igen” — „nem” stb.) kritikai ítéletnek, *a több* megoldás-lehetőség között való választásnak és a *szabad invenció* és önálló konstruktív gondolkodásnak különbségeit; *d)* új sorozatunkban több helyet juttattunk néhány — az általános értelmi szintet jelentékenyebben színező — *speciális* értelmi képesség számára is: így próbasorozatunkba most már külön matematikai, geometriai, lélektani érzékek lelepleződésére alkalmas próbákat is felvettünk; *e)* erősebb hangsúlyozottságra jutottak *bonyolultabb* gondolkodásfeladatok, végül *f)* még teljesebben érvényesítettük azt a követelményt, hogy az összteljesítményben a különböző *összetevők* szerepe a lehetőség szerint elkülöníthető legyen. Ebben az új próbasorozatban a következő feladatsoportokat találjuk:

I. (Lényegérzék)

1. Meghatározás - (definíció) próbák: *a)* két meghatározás között való választás (igen-nem, igaz-hamis), *b)* több definíció közül a legmegfelelőbbnek kiválasztása, *c)* *s z a b a d* meghatározás („Mit értünk ezen és ezen a kifejezésen?”)

2. (mintegy ellenpróbaként:) *n é v a d á s*-próba („Hogy nevezzük azt, ami ilyen és ilyen?”)

3. (magyar és idegen) *k ö z m o n d á s o k* értelmezése

4. *a)* *l é n y e g e s a d a t o k* kiválasztása (egy ismertett történetben vagy helyzetben), *b)* lényeges *o k o k*, *c)* lényeges (pl. pszichés) *k ö v e t k e z m é n y e k* megállapítása.

II. (Elmélyülés és rendezés:)

1. mélyebb okok után érdeklődő kérdések

a) választás

2. mélyebb *c s e l e k v é s i m o t í v u m o k*⁵⁶ után érdeklődő kérdések

b) szabad találményság

3. (matematikai, geometriai és egyéb) *r e n d e z ő* elvek után érdeklődő kérdések

⁵⁶ Az elmélyülés képességének a logikai alapok iraiok) felfedésére való irányulását külön nem vizsgáltuk, mert egyfelől a *k ö v e t h e z t e t é s i* próbák és a felső fogalom-találás próbái a logikai érzékek próbáiként elegendők az általános értelmi szint nyomozására szolgáló próbasorozatban, és mert másfelől a logikai alap iránt való érzékek sokféle *e g y é b* próbának megoldását a maga részéről meghatározta.

III. (Egybefogás és rendezés:)

1. logikai „felső fogalom” próbái
2. „szemléletes”-érzékletes anyag próbái: különféle ábrák sorozatból mely ábrák hogyan foghatók nagyobb csoportokba, egészbe?
[3. megadott részekből egész helyzet — helyzetkép — jellemzése]

IV. (Kiegészítő próbák:)

1. elemi elvonás (absztrakció) próbái
2. (logikai) következtetés próbái
3. matematikai érzék próbái (1. II. 3. is), részben geometriai ábrákkal kapcsolatban; többféle feladattípus
4. a) analógia-próbák (hasonló viszonylatokba állítás; többféle feladattípus, fogalmakkal és ábrákkal)

b) (ellenpróbaként:) a „nem találó”-nak, bele nem illőnek elkülönítése

c) ellentét-érzék próbái

5. hiányos szöveg kiegészítése

6. a) szórend-próbák

b) „idegen nyelv”-próbák

7. abszurd mondatok megítélése és

b) bonyolult kérdésben körütekintő megfontolás alapján adott kritikai ítélet.

E sorozat — a személyiségmegismerés kívánatos kiszélesítésére”⁵⁷ is — kiegészíthető:

8. fantázia- és találékonysági próbákkal:

a) síkidomszerű ábrák értelmezése,

b) Rorschach-próba,

c) Wartegg—Boda: kezdővonalak kiegészítése,

d) labirintus-sorozat,

e) megadott adatokból történet, eszköz stb. szerkesztése (konstrukció).

9. emlékezés- és megfigyelő-spróbákkal. —

Megjegyzések: 1. A próbák tényleges egymásra következősének *sorrendje* — didaktikai okokból — nem a fenti elméleti rendet követi. — 2. Az új próbasorozatokkal (maximálisan 80 próba) végzett első évi vizsgálatok *jó eredménye* megfelelt a várakozásnak; gyakorlati szempontokból azonban megengedhető a próbák számának csökkentése, illetve célszerűnek ítéltető a feladatoknak — kis szünet közbeiktatásával — *két részletben* való elvégeztetése (ily módon a kis személy több időt fordíthat a bonyolultabb és körütekintőbb megfontolást, hosszabb mérlegelést, többféle megoldáslehetőség átgondolását, gondosabb elmélyülést, önállóbb invenciót stb. kívánó legutolsó próbákra). 3. A próbasorozat feladatainak viszonylagosan nagy száma lehetővé teszi, hogy ha gyors vizsgálat szükséges, az egyes konkrét esetekben — a vizsgálandó személyek életkora, előképzettsége, neme stb. szerint — más és más feladatokat hagyassunk el: így *egyetlen* próbasorozatrendszerrel *különböző* korú, társadalmi osztályú, előképzettségű, foglalkozású stb. kísérleti személyeket vizsgál-

⁵⁷ Részletező személyiség-vizsgálatra vonatkozólag v. ö. 22, továbbá 23. Személyiségvizsgálataink elméleti alapjaival foglalkozó dolgozataink részletezett jegyzéke megtalálható 22-ben.

hatunk meg — ami a pontosabb összehasonlító mérlegelési és értékelést adott esetekben elméleti és gyakorlati szempontokból egyformán eredményesebbé teheti.⁵⁸

VII. összefoglalás és kiegészítés.

A vázolt kutatásiránynak eddig elért elméleti eredményeit és gyakorlati jelentőségét a fentiek alapján röviden a következő pontokban kívánjuk összefoglalni:

1. Újabb biztos megállapítása külön *specifikus* értelmi jegyeknek és biztosabb szétválasztása a *szűkebb* értelemben veti, „tisztán” értelmi tényezőknek az értelmi munkát csak *előkészítő* és *lehetővé tevő*, valamint — ami talán még jelentősebb — az értelmi munkát (részben előnyösen, ösztönzően, de főképen károsan) *befolyásoló heterogén* tényezőktől.

2. Világos felmutatása az *általános* értelmi képességeknek, mondhatnók így is: az „*általános értelmi kapcsoló képesség*” *főjegyeinek, különféle szempontokból* absztraháló (elvonatkozó), hasonlító, differenciáló (elkülönítő, ellentétbe állító stb.), egységbe vonó, változatlan „lényegeket” megragadó, elmélyülő, valamint következtető erejének; gazdagságának és „teljességiének;⁵⁹ tempó-, ritmus-, energia-, fejlődési jellegzetességeinek — mint az egyéni „általános” értelmi szint fő meghatározóinak —, és ezeknek az általános értelmi jegyeknek elkülönítése a *különös* (speciális) értelmi érzékek-től és képességektől — mint a különféle (matematikai, kémiái, gazdasági, lélektani, nyelvi stb.) értelmi kapcsolóterületeken való eredményes értelmi tevékenységnek fő speciális meghatározóitól.

⁵⁸ a) Az egyes értelmi képességek elkülönített vizsgálatának problémájára ezúttal nem térhetünk ki (erről egyébként eddig részletezőbben csak 9-ben szólottunk), b) E tanulmányban nem térhetünk ki a főleg S p e a írmán nevéhez fűződő „általános” intelligencia-faktorról és a több kutatótól felállított egyéb szintén „általánosoknak” ítélt értelmi tényezőkről szóló elméletek kritikai vizsgálatára. Velük kapcsolatosan csak annyit közlünk, hogy ezek a sok egyoldalúságot mutató (nem egyszer matematikai vonatkozásaikban is kifogásolható) és egymásnak lényeges pontokban ellentmondó elméletek az e tanulmányban is ismertetett elméletünket egyetlen lényeges pontban sem gyöngíthetik; azoknak a kapcsolatoknak kimutatása viszont, amelyek ily elméletek és a magunk szemlélete között fennállanak, külön — és még be nem fejezett — vizsgálatokat igényelnek. c) Fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy a tanulmányokhoz mellékelt értelmiség-vizsgálati próbasorozat már számot vet a fenti M e g j e g y z é s e k n e k 2. pontjában említett kívánalommal (valamint a szerzőnek némely egyéb, kevésbé lényeges újabb kritikai megfontolásaival is).

⁵⁹ A t e l j e s s é g j e g y e i s csak bizonyos meghatározott szempontból való teljességet jelent: elsősorban a kérdéses szempontból l é n y e g e s , mert a helyes és igaz megértéshez mellőzhetetlenül szükséges, a **dolgok** valódi j e l l e g é t meghatározó tényezők hiánytalan meglétét jelzi. — A „lényeg” problémájára vonatkozóan v. ö.: 28.

3. Az értelem pontosabb *szerkezeti* fölépültségének felmutatása.

4. Az „intelligencia” szerfölött bizonytalan, változatlanul egyöntetű és szabatos tartalmi és szerkezeti meghatározást elvileg nem nyerhető (idő, hely és körülmények szerint változó tartalmú) hagyományos fogalma helyett az önmagával mindig és mindenhol változatlanul azonos *értelem* végsőbb fogalmának középpontba állítása. Míg az intelligencia-fogalom kivételt nem tűrően *mindenik* intelligencia-vizsgálati rendszerben alkalmatlannak bizonyult arra, hogy reája elméletileg csak körülbelül is kielégítően megalapozott teljes kísérleti vizsgálati rendszer fölépíthető legyen, az értelem fogalma természetesen egységes végső alapnak kínálkozik nemcsak a tartalmi (minőségi, mennyiségi, dinamikai, motorikus stb.) és szerkezeti *elméleti* értelmezések számára, de az (elemzőbb jellegű) *kísérleti értelmiségvizsgálatok* kielégítőbb fölépítése számára is. A szerző egész értelmiségelméletének középpontjában éppen az *alapvetésnek ez a módosítása* áll.

5. Az „intelligencia-vizsgálati” és a („tisztaelvű”) „értelmiségvizsgálati” rendszer összehasonlító értékelése lehetővé tette azoknak az *egyes vizsgálati területeknek* pontosabb meghatározását, amelyekben a mellőzhetetlen *elméleti* igények a (tisztaelvű és elemzőbb jellegű) értelmiség-vizsgálatok bevezetését, illetve amelyekben bizonyos *gyakorlati-célszerűségi* szempontok továbbra is a — gyorsabb, de csak körülbelül való tájékozódást engedő — hagyományos (bár e tereken is tökéletesítendő) intelligencia-vizsgálatok fenntartását javallják.⁶⁰

6. *Világos* felmutatása a *megértés* (belátás) és a „*logikus*” *gondolkodás* lénygszerű különbségének és világos fölismerése annak, hogy az objektíve igaz, mély, lényegi, differenciált, átfogó stb. megértés — amelyik végső fokon mindig intuitív és „evidens” belátásokon épül — alapvetőbben és középpontban jelentős tényező, semmint az értelmi munka legfőbb és elvileg *egyedül* teljes megbízhatóságú eszköze: a következtetés logikai képességén fölépült „diszkurzív” gondolkodás.

7. Az értelmi funkciók főcsoportjaiként szétkülönítése különösen a *befogadó* (receptív), az *alkalmazó* (adaptatív), az önállóan találékony és konstruktív (*produktív*), továbbá a (mintegy a befogadó” és konstruktív között helyet foglaló) *kritikai*⁶¹ értelmi munkának, más szempontokból a *tiszta* és *alkalmazott* értelmi tevékenységek köreinek. Mindezekben a

⁶⁰ L. a 48. sz. jegyzetet.

⁶¹ A kritikával részletezőbben foglalkozott — 1. és néhány már említett egyéb munka mellett — 24.

tereken való értelmi munkának legfőbb közös *technikai eszköze* az imént említett logikus gondolkodás, és a bennük megnyilatkozó „értelmi” tevékenységek *végső alapja* (és egyben minden további értelmi feldolgozó munkának is végső célja): a helyes, igaz, mély, lényegyet megragadó, minél átfogóbb *megértés* (és az ezen alapuló gyakorlati életszervezés). „Az” *értelem* maga azonban mind e különféle funkciókban *egy és ugyanaz*: akár „*tisztán*” (az elvont megértésben), akár az *alkalmazásban*, a *technikában*, a *művészetben* vagy bárhol egyebütt — befogadóan, teremtően, kritikailag stb. — nyilatkozzék is meg.

8. a) Világosabb fölmutatása az általános *értelmi fejlődés* három fázisának: primitív-globális szemlélet; kívültre való világos elhatárolás és benső differenciálás (és meginduló tagolás); magasrendű (tág, valamint jól differenciált és tagolt) szintetikus egybefogások.

b) Pontosabb értelmezése az *értelmi magasrendűség* fogalmának (amelyik legfőbb *szubjektív* tényezőjeként az általános értelmi képességek együttes értékétől függ), és fölismérése a valóban magasrendű értelmi fejlődés legfőbb funkcionális-dinamikus jegyeként az — új (helyesebben: *eredeti*) *összefüggés-* és *problémaídtássaí* kapcsolódó és a *probléma-megtapadástól* és az *önellenőrzés* és *önhelyesbbités* képességeitől is támogatott — *új meg új* átgondolásoknak és *elmélyüléseknek*.

c) Az értelmi magasrendűség elvileg kimutatott objektív (igazság-, logikai, helyességi és célszerűségi érték) és szubjektív jegyeinek a „*zseniális*” személyiségre vonatkozó tapasztalatok elemzése útján való konkrét tapasztalati igazolása.

9. Az „értelmesség” *funkcionális* és érték-jegyeinek kellő szétválasztása.

10. Az „*általános*” *értelmi szint* magasságának biztosabb és pontosabb — és a végsőbb összetevőkhöz is hozzáférni képes, valamint további elemző elkülönítéseket lehetővé tevő — *kísérleti* megállapítása, valamint a különböző *speciális* értelmi képességek elkülönítettebb-elemzőbb jellegű kísérleti vizsgálatának biztosítása.⁶²

11. Pontosabb megállapítása a) az értelmi „*autonómia*” mibenlétének (— nagy gyakorlati jelentőségének is hangsúlyozottabb kidomborításával —), továbbá b) az értelmi munkát meghatározó bizonyos *energetikai-kvantitatív* tényezők szerepének.

12. Jobb megvilágítása az *intuáció* problémájának, illetve az intuáció és megértés, valamint az intuáció és a logikus

⁶² L. 58. sz. jegyzet, a) pont.

gondolkodás viszonyának (— minden megértés és gondolkodás végső alapja az „intuitív” evidencia⁶³ —).

13. Hozzájárulás a *férfi* és női értelmiség különbözőségének megállapításához (pl. a kvantitatív-energetikai tényezők szerepe és az értelmi feladat sima megoldásának útjában álló akadályok halmozódásának a női értelem számára fokozottabb nehézségeket meghatározó jelentősége; az asszociációs és érzelmi befolyásoltság szerepe; általában a szuggesztív behatások szerepe; a lényeglátás, a szellemi elmélyülés és az átfogás tágasságának problémája, érdeklődésbeli különbségek stb.).

14. Mint további pedagógiaileg értékesíthető fölismerések: hozzájárulás annak tisztázásához, hogy a *sikeres iskolai előhaladás* általános döntő tényezői, szemben a nem egyszer *túlbecsült* egyéb tényezőkkel (mint szorgalom, jóakarát, morális értékek), főként az *értelmi szint* és az *emlékező képesség*;⁶⁴ elősegítése a *rendkívüli tehetségek* (és a kevésbé tehetséges) tanulók biztosabb kiválasztásának, a *főiskolai tanulmányokra* való alkalmasság meghatározásának; a különböző egyének ilyen vagy olyan (elméleti vagy technikai) pályára való alkalmasságának kérdése, az egyéni értelmi életbe való mélyebb bepillantásnak általános pedagógiai jelentősége stb.

15. (Elméletileg jobban megalapozott teszt-sorozat segítségével) kielégítőbb *kísérleti megállapítások* lehetősége mind a tisztán *elméleti* továbbkutatás céljaira, mind a legkülönbözőbb *alkalmazott* pszichológiai, pszichotechnikai és pszichiátriai célokra.

16. A vázolt fölismerések *egyetemesebb* pszichológiai és filozófiai értelemének lehetősége: a) pl. az általános „*eszméleti organizálás*” problémájában, a *zseni* problémájában, a pszichés *fejlődés* problémáiban, *személyiségi* és különféle „*differenciális lélektani*” problémákban stb., b) tiszta *logikai* hasznosítások lehetősége: pl. a (szillogisztikus) *következtetés* problémájában,⁶⁵ c) általános *filozófiai* hasznosítás lehetősége: így már a filozófiai feladat oly felfogásában, amely szerint a filozófia a magasrendű, tágabb, átfogó, bensőleg világosan differenciált, tagolt és rendezett *szintéziseknek*, a végső lényegfelismeréseknek és a *legmélyebb* és legvégső értelmezés-alapokból való *megértésnek* tudománya.⁶⁶

Mind a mondottak után úgy bontakozik eléink az értelem, mint életharcunknak az a leghatalmasabb eszköze, amelyik

⁶³ L. már: 25, legutóbb: 13—14.

⁶⁴ V. ö. R é v a y Zoltán: Értelmesség- és emlékeztetvizsgálat a kereskedelmi iskolai nevelés szolgálatában (1937.).

⁶⁵ L. főleg: 2, 4.

⁶⁶ L. részletezőbben: 5.

minket, embereket az egész külső és benső világ igazságainak és „*változatlan*” *lényegeinek* (és az értelmünk számára fennálló végső meghatározottságoknak is) fölismerésére és mély megértésére; igaz megéréseink alapján való biztos *továbbkövetkeztetésekre*; végül a biztos és igaz ismereteknek, mély megértéseknek, helyes értelmi továbbépítéseknek legkülönbözőbb célú és irányú *gyakorlati* alkalmazására — és ekként egész szellemi és technikai „*kultúránk*” biztos továbbépítésére⁶⁷ — egyedül képesít. Ily felfogásban helyes fölismerést és kellő értelmezést nyer az értelem *összekötő* szerepe is a szubjektív lelki érzések és az objektív *értéksík* között, és kellő tisztaságban ismerszik meg az értelemnek *középponti* — mély morális vonatkozásokkal is teljes — szerepe az ember összes „szellemi” konstrukcióiban.

⁶⁷ Minthogy a szabad intuíció és a szubjektív evidencia-érzés egyként vezethet a legmélyebbre hatolóan helyes és igaz, vagy pedig hamis és téves „megértésekre”, a *biztosan* helyes megértéseknek és gondolati továbbépítéseknek igazi szerve a — biztos tapasztalásra támaszkodó és kétségtelen igazságokból kiinduló — *logikus*an tudatosító, ellenőrző, dokumentáló, bizonyító, feldolgozó gondolkodás.

Könyvészeti utalások.

(A szerzőnek a tanulmányban tárgyalt kérdésekkel foglalkozó munkái)**

1. Bevezető a lélektanba. Egy lélektani rendszer vázlata, 1934.
2. A következtető képesség mint értelmiség-vizsgálati probléma. (Magy. Psych. Szemle, 1931.)
3. A következtető képességre irányuló némely újabb vizsgálat. (Magy. Psych. Szemle, 1932.)
4. A szillogisztikus következtetések egy új elmélete. (Athenaeum, 1933.)
5. A filozófia eszményéről és feladatairól. (Szellem és élet, 1926.)
6. Az értelmi nevelés feladatairól. (Magy. Psych. Szemle, 1933.)
6. Les problèmes de l'éducation de l'intelligence. (Actes du VIII. Congrès intern. de Philosophie, 1936.)
7. Die Intelligenzprüfungen u. d. sogenannten „reinen Verstandesprüfungen“. (Arch. f. d. gesamte Psychol., 1934.)
8. Zur Methodik der reinen Verstandesprüfungen. (Comptes rendus de la VIII. Confér. intern. de Psychotechnique, 1.935.)
10. Bericht üb. einen ung. Versuch der psychologischen Abilurientenauslese. (Psychotechnische Tagung Wien, 1935.)
- II. Beirrage zur Frage der Versiandesstruktur und der experimentellen Intelligenzprüfungen. (Psychotechn. Tagung Wien, 1937.; még nem j e l e n t meg.)
12. Tervezet az érettségi vizsgálatához kapcsolódó válogató értelmesség-vizsgálat és ... személyi megfigyelő napló tárgyában. (Magy. Psych. Szemle, 1935.)
13. La structure intellectuelle et le développement mentai. Contribution nouvelle a une théorie structurelle de l'intelligence. (XI. Gong. intern. de Psychol., 1938.)
12. Sur la pensée constructive et l'invention. (U. ott.)
14. A zseni lélektanához. (A Magy. Psych. Társ. Közleményei, 5. sz. 1932.)
15. Pour la solution du problème psychologique du génie. (Journ. de Psychol., 1934.)
16. L'uomo di genio come probléma psicologico. (Rivista di Psicol., 1936.)
17. A „lelki” fogalma és az „eszméletek”. (Sajtó alatt: Mitrovics-Emlékkönyv és Új élet felé, 4. sz.)
19. Az eszmélések organizálódása. Két alaptörvény. (A Magy. Psych. Társ. Közleményei, 2. sz., 1929.)
20. Die Analyse der Empfindungen. Ergebnisse ung. analytischer Forschungen. (Psychol. d. Gemeinschaftsleben. Ber. üb. d. XIV Kongr. d. Deutschen Gesellsch. f. Psychol., 1935.)
21. A személyi magasrendűség kibontakozása. (Szellem és élet, 1937. és Új élet felé, 1. sz.)
22. A személyiség szerkezete és kísérleti vizsgálata. (M. Psych. Szemle, 1937. és Új élet felé, 3. sz.)
23. Persönlichkeitsstruktur und Persönlichkeitsprüfung. (Industr. Psycholechnik, 1938.)
24. Esztétika és filozófia. Az immanens idealizmus esztétikája. (Észtét. Szemle, 1937. és Új élet felé, 2. sz.)
25. Temperamentum, karakter, értelmiség, személyiség. (Magy. Psych. Szemle, 1930.)
26. „Perszonalisztika”, biológia és lélektan. (Magy. Psych. Szemle, 1931.)
27. Lélektan és karakterológia. (Magy. Psych. Szemle, 1933.)
28. Filozófiai problémák I. A lényeg fogalma. (Debr, Szemle, 1928.)

** A tanulmányban, illetve ennek jegyzeteiben e munkákra csak egy-egy számmal, sorszámaiknak megfelelően, történik hivatkozás.

Próbasorozat.*

Név.....

Kelet:.....

1. *Legelső feladata:* az alábbiak *figyelmes* átolvasása.

2. Ezek a lapok tartalmazzák:

- a) kidolgozandó *feladatokat* (próbákat),
- b) pontos *utasításokat*,
- c) a próbák megoldását megkönnyítő *példákat*.

a) A megoldandó feladatokat *igen pontosan figyelje* meg és *nyugodtan* gondolja át. Megoldásukat azonban *ne siesse el*: a próbák nem nehezek, de *kényesek*, gondos átvizsgálást, körültekintő megfontolást kívánnak. *Ideje bőven van: 60 perc* — de azért, ha valamely példánál elakadna, meddő töprengéssel *ne fecsérelje el az időt*: oldja meg előbb a *következő* feladatokat és *azután térjen vissza* a kihagyott feladathoz. Ne mulassza el *újra meg újra átnézni és ellenőrizni* a már elvégzett megoldásait!

b) A próbák kidolgozásához szükséges *minden felvilágosítást* megtalál a feladatokat bevezető írott utasításokban és magyarázatokban. *Kérdeznie* tehát *semmit* nem kell és *nem szabad*; hiába is kérdezne — választ úgy se kaphat semmi kérdésére.

c) A próbákat megelőző megoldott *példákat* és megoldásuk módját *jól figyelje meg*: csak így válhatik könnyűvé és pontossá a feladatok megoldása.

3. *önállóan dolgozzék!* A próbák helyes megoldása *nem függ az iskolai ismeretektől*: a helyes megoldásokat egyedül a *természetes* józan értelem ereje, a kellő *figyelem*, körültekintő megfontolás és a *kitartóan* gondos munka biztosíthatja. *Bízzék a saját értelmességében!* *Aki mégis, oktanul, idegen segítséghez próbál folyamodni: azt a vizsgálat továbbfolytatásától feltétlenül eltiltjuk!*

* E — csoportvizsgálatra is alkalmas — sorozat kidolgozási ideje -- a középiskolák felső tagozatába tartozó 14—19 éves tanulókat és érettségizett felnőtteket véve alapul — 60 perc. Alacsonyabb életkorú és képzettségű egyének vizsgálatánál vagy a *m e g o l d á s i* időt hosszabbítjuk meg, vagy elhagyjuk az általában legnehezebb feladatokat. A szerző szakembereknek e tekintetben is készséggel ad közelebbi felvilágosítást.

A kiegészítő sorozat kidolgozási ideje általában 25 perc. Ha azonban kísérleti személyünk tovább kíván dolgozni, meg kell hosszabbítanunk munkaidéjét: *e n n e k* a sorozatnak feladatai olyan természetűek, hogy megoldásuk értelmi értéke a megoldás *g y o r s a s á g á t* ó l nagy mértékben független.

4. Bármely feladathoz és megoldáshoz, ha szükségesnek érzi, *megjegyzéseket tehet!*

I. Hasonlóságok, különbségek.

A) A következő sorok mindenikében van *egy* szó, amelyik *nem illik jól a többiek közé*: keresse ki ezt a szót és *húzza alá!*

(Azt húzza alá, amelyik a *legkevésbé illik!*) — Egyúttal írja ki az egyes feladatok után az aláhuzatlanul maradt *többi* szó (fogalom) *együttes nevét* (gyűjtő nevét, osztályfogalmát)!

Növények

Példa: a) orgona, fenyő, ibolya, oroszlán, kaktusz:.....

b) tankönyv, márvány, ceruza, dolgozatfüzet, térkép:

Tanszerek

Hely határozó szók

c) lent, itt fent, *nemrég*, ott: .....

Feladatok:

1. alma; répa; cékla; kő; hagyma:

2. szökdöszni, futni, ugrani, aludni, menni: .....

3. vakmerő, elkerülhetetlen, nyughatatlan, haragos, vállalkozó: .....

B) A következő feladatokban *húzza alá a megfelelő szót!*

4. Mi az a *gáz* számára, ami a *drót* a *villanyáram* számára?:
a kipattanó szikra; az égő láng; a keletkezett hőség;
a vezető cső; a tűzhely?

5. A *jég* úgy lesz a *vízből*, mint ahogy a *víz* lesz a sárból;
a gőzből; italból; hóból; szirupból

C) 6. A következő sorban *húzza alá a két leghasonlóbb jelentésű szót:*

kocsma, barát, ismerős, vendéglő, ellenség, étterem, palota
I, A következő sorban melyik *két ábra* hasonlít legjobban egymáshoz?:

Húzza alá a két leghasonlóbb ábrát!

8. A következő dolgokhoz: *csésze, tányér, csészealj, tál*, az alább felsorolt dolgok közül *melyik hasonlít a legjobban?*:

villa; asztal; táplálék; pohár; kanál

Húzza alá a leghasonlóbbat!

D) A *jónak* ellentéte a *rossz*, az *erősnek* a *gyöngé*.

9. Az alábbi szavak közül melyik jelenti leginkább az *őszinteség* ellentétét?:

csalás; lopás; tudatlanság; hamisság

A megfelelő szót húzza alá!

10. Figyelje jól meg a következő sor szavait:

lassú, lomha, eleven, gyors, kényelmes

a) Írja ide, a pontozott helyre, a 2—2 egymással *leginkább* ellentétes jelentésű szavakat:

..... és....., ... és.....

b) Melyik 2 szó a *leghasználtabb* jelentésű? (Írja le őket!):

..... és .....

E) A következő feladatokban figyelje meg, hogy *milyen viszonyban van egymással az első két (aláhúzott) szó*. A *harmadik aláhúzott szó mellett üres hely* maradt. Feladata az, hogy keresse ki a *zárójelben álló szavak közül* azt a szót, amelyik ezzel a *harmadikkal a leginkább* van olyan viszonyban, mint amilyenben az első két szó van egymással. Azt a szót, amelyik így a *zárójelben álló szavak közül a leginkább* kívánkozik a harmadik szó mellé, írja be az üres helyre!

Példák a feladatok megoldására:

rossz

a) *világos* — *sötét*: jó — ..... (gyerek, nagy, becsületes, rossz, helyes)

A „jó” szó mellé tehát beírtuk a „rossz” szót, mert a jó és rossz éppen úgy ellentétei egymásnak, mint a világos és a sötét.

több

b) Jó — jobb: *sok* — ..... (ezer, kevés, számos, több, kevesebb)

pikkely

c) tigris — szőr: *ponty* — ..... Mz, hal, pikkely, úszni, eledel)

Feladatok:

11. *ház* — *szoba*: *füzet* — ..... (boríték, írás, feladat, papírkereskedő, lap)

12. *méreg* — *halál*: *táplálék* — ..... (enni, madár, élet, rossz, jó)

13. *város* — *polgármester*: *hadsereg* — ..... (tengerész, katona, tábornok, harcos, gyalogos).

F) A következő feladatban *csak a két első* szót találják aláhúzva és ki kell keresniök a *zárójelben álló szavak közül* azt a *harmadik és negyedik* szót, amelyik a *leginkább* áll egymással az első két szó egymásközi viszonyához hasonló viszonyban, ez a két (a harmadik és negyedik) szó beírandó az üres helyekre!

Példa:

gazdag   *szegény*

palota — kunyhó: ..... — ..... (jámbor, város, gazdag, istenfélő, szegény)

Feladat:

14. *szövet* — *szabó*: ..... — ..... (ítél? Liszt, hideg, pék, sütemény)

G) A következő két feladatban csak az *első* szót találják aláhúzva. Magának kell kiválogatni a zárójelben álló szavak közül azt a legjobban találó második szót, amelyik a leginkább áll az elsővel olyasféle viszonyban, mint amilyen viszonyban a szintén kikeresendő *harmadik* és *negyedik* szó áll egymással.

Feladatok:

15. *petrezselyem* — .....: ..... — .....
(pisztráng, növény, kender, kötél, hal)
16. *ló* ~ .....: ..... — ..... (nyerít, emlős, szárnyas, szalad, madár)

II. Elvonás.

17. *Rajzolja le* a sor végén álló üres hálózatba azt, ami *közös* az *összes* alábbi ábrákban:

III. Mondatkiegészítés.

A következő próbákban hiányos mondatokat találunk. A hiányokat ki kell tölteni: minden egyes üresen hagyott (pontosított) helyre *be kell írni* egy-egy (de *csak egy-egy*) olyan szót, amely e mondatokat értelmesekké egészítheti ki! (Ahol *két* üres hely áll egymás mellett, oda természetesen *két* szót kell írnia.)

Írja be kiegészített mondataiba a hiányzó írásjeleket — pl. vesszőket — is!

Példa:

..... *akik* ..... *meg-*
Mindazok a gyermekek, ... rosszul viselkedtek, ...
érdemlik, ... *kapjanak.*
..... hogy büntetést .....

Feladat:

18. *Tegnap* esett ..... *eső ma* is..... ha ez így
..... bizonyosan ..... is .....
19. .... *szeretném* ..... *ki fog megfelelni*.....
a kérdésre ..... most fogok ..... maguknak.
20. A feladat igen ..... bizonyára ..... se lesz
..... jó .....

IV. Mondattá rendezés.

Az alább következő mondatokban a *szavak sorrendje* zavaros, esetleg egy-egy szó kétfelé is van szakítva. Állítsa e szavakat

valamely *értelmes rendbe* és a *szavak fölé írt számokkal* jelezze az értelmes szórendet!

A névelők és ragok alakjai is jól megfigyelendők: ha a *legkisebb pontatlanságot*, változtatást, vagy kihagyást elköveti, megoldása *helytelenként* fog értékelteni.

Példa:

9 5 2 6 4 7 13 8
ült, egy három, fa, holló, ág, a, fekete, -on (-en, -ön)

Feladat:

21. az, találunk, -ban (-ben), virágok, erdő, -at (-et)
  21. ír, -nak (-nek), betűi, -ja (-je), ábécé, első, a (az), -t, le
- Mondatait ne mulassza el átvizsgálni!

V. Számsorok.

Figyelje meg jól az alábbi szám-sorokat: *milyen rendben* követik egymást a sorozat tagjai, vagyis milyen viszony van az egymásra következő számok között? Ha megfigyelte ezt a viszonyt, nem lesz nehéz a sorok végén levő *pontozott* helyre az *odaillő* következő két vagy három számot beírnia.

Példák a megoldások megkönnyítésére:

13 15

- a) 1, 3, 5, 7, 9, 11, ..., ... Beírtuk: „13” és „15”, mert ebben a sorozatban minden (következő) szám két egységgel (2-vel) nagyobb a megelőző számnál: „1 + 2 = „3^M”, „3”+ 2=„5”, „5”+2 = „7” és így tovább

6i 128

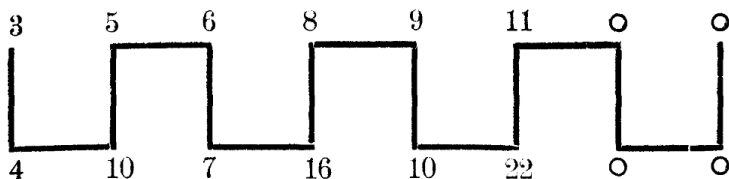
- b) 2, 4, 8, 16, 32, ..., ... Beírtuk: „64” és „128”, mert ebben a sorban mindenik (következő) tag, vagyis szám kétszer annyi, mint az előtte álló: $2X_{„2”} = „4”$, $2X_{„4”} = „8”$, $2X_{„8”} = „16”$ stb.

15 16

- c) 1, 3, 4, 6, 7, 9, 10, 12, 13. ...., ... E sorozatban az egymásra következő számok rendje: „1” + 2 = „3”, „3” + 1 = „4”, „4” + 2 = „6”, „6” -f 1 = „7”+2=„9”, „9” + 1 = „10” és így tovább, az előző számhoz egyszer í-et, majd 2-öt, majd ismét í-et, azután ismét 2-öt kell hozzáadnunk, hogy az új számokat megkapjuk.

Feladatok:

23. 2, 4, 7, 11, 16, 22,
24. 32, 27, 22, 17, ..., ...
23. Figyelje meg az alábbi ábrát: mindenik alsó sarkon és mindenik felső sarkon egy-egy szám van: ezek a számok is pontosan megszabott rendben követik egymást. Írja be az ábra végén, az utolsó sarkok mellett található kis körökbe az e sarkokra ill. számokat:

Írja be a pontozott helyekre az alábbi számsornak *három* következő tagját!

26. 3, 7, 6, 12, 12, 20, 24, 34, 48, 60, ..., ..., ...

A következő szám-sorokban egy-egy *hibás* tag (szám) van. Keresse azt ki, *húzza át*, és *írja a sor végére a helyes* számot, (azt, amelyik oda illett volna)!

27. 1, 6, 2, 6, 3, 6, 4, 6, 5, 6, 7, 6 (.....)

28. 1, 2, 4, 5, 7, 8, 10, 11, 12, 14 (.....)

VI. Lényeges következmények, okok, jegyek, meghatározások.

Gondolja jól át az alább következő feladatokat és *húzza alá* mindenikben a feladatok mellett található válaszok közül azt, amelyik a *legmegfelelőbb!*

A) 29. Az a gyermek, aki érzi, hogy rosszul viselkedett, kell hogy

1. magát rosszul érezze; 2. beteg legyen; 3. jobban érezze magát; 4. megrémüljön; 5. szégyelje magát

3#. Ha egy ember, aki csendes helyen sétál, hirtelen nagy zajt hall, mit fog csinálni? Kétségtelenül

1. meg fog állni; 2. elkábul; 3. meglepődik; 4. belerendül; 5. dühös lesz

B) 31. Melyik meghatározás illik a legjobban az „üvegablak”-hoz?:

1. az a dolog, amelyik arra való, hogy keresztül lássunk rajta; 2. üveges ajtó; 3. üveges keret; 4. a ház falában levő üveges nyílás; 5. fával körülvelt üveglemez

G) Az alábbi próbákban az a feladata, hogy a *jobbaldalt található meghatározások közül* keresse ki azokat, amelyek a *baloldalt olvasható tulajdonságokhoz* a legjobban illenek. Minden egyes tulajdonság (32—35.) neve mellé (tehát az *aláhúzott* és számozott szavak mellé) oda kell írnia, az *üres* (pontozott) helyre, azt a *betűt*, amelyik a kérdéses tulajdonságnak *viszonylag legjobban* megfelelő meghatározását megelőzi.

Csak *egy-egy* betűt (*a* vagy *b...* vagy;) írjon és ügyeljen arra, hogy betűi *világosan olvashatók legyenek!*

Példa a feladatok helyes megoldására:

d

1. *tankönyv*: .....

a) könyv

b) játék

2. *szembekötő*: .....

c) tárgy

d) tanulásra szolgáló könyv

(Be kell írunk tehát a „tankönyv” mellé a *d* betűt, mert a tankönyv „tanulásra szolgáló könyv” és a „szembekötösi” mellé a *b* betűt, mert a szembekötösi „játék”.)

Feladatok:

32. <i>Tűrés</i>	a) felismerni az igazságot
33. <i>méltányosság</i>	b) önszeretet nagy foka
34. <i>önhiűtség</i> (beképzeltség)	c) feladatunk elvégzésére fordított munka
35. <i>hiűség</i>	d) önérdek szem előtt tartása
	e) bajt, szenvedést elviselni
	f) túlzott önszeretet az elismeretés keresésével
	g) a jellemből vagy az egyéniségből származó erő
	h) buzgón dolgozni
	i) érzelem, amely arra bír, hogy mindenkinek megadjuk, ami megilleti
	j) a maga értékéről nagy véleménnyel lenni.

Nézze át és *ellenőrizze*, amit írt. Ha úgy találja, hogy *rossz* betűt írt valamely tulajdonság mellé, *húzza át* és írja *meltéje* a jót! A már egyszer leírt betűt nem szabad *átírással* javítania másra; ha véletlenül mégis megtette volna, akkor a rossz betűt *újra* írja le és *áthúzással* érvénytelenítse! *Ha nem így jár el, megoldását hibásként fogjuk értékelni!*

- D) 36. Egy közmondásunk azt mondja, hogy „Ajándék lónak «e nézd a fogát”. Mit jelent ez? Azt, hogy
1. nem tanácsos a lóhoz nagyon közel menni; 2. bármit gondolunk is arról, amit ajándékba kapunk, szívesen kell azt fogadnunk; 3. nem kell elfogadnunk, ha lovat adnak nekünk; 4. ha a ló jó, a foga is jó.
Vájjon mit jelent a következő közmondás?
(Húzza alá a legmegfelelőbb választ!)
37. „*Aki jól szeret, jól büntet*” Ez azt jelenti hogy...
1. nemcsak az büntet, aki haragszik; 2. a vétkeket mindenképpen büntetni kell; 3. igazságosan kell büntetni; 4. aki igazán szeret, igazságosan büntet; 5. aki szeret, tud büntetni is.
- E) írja oda a következő feladatokhoz a legtalálhatóbb szót!:
38. Mi az, aminek a legyőzéséhez erős akarat kell?
39. Mi az, ami a jóltevőnek fájdalmat okoz? .....
- F) Húzza alá a legmegfelelőbb választ:
40. Milyen érzést érez rendszerint az apa a gyermekeivel szemben?
1. szeretetet; 2. lenézést; 3. örömet; 4. szánalmat; 5. tiszteletet

G) A következő feladatok mindenkében *két-két legmegfelelőbb szót* kell kikeresnie és aláhúznia!

Példák:

- a) Mi tartozik minden *hóviharhoz*?
szél, halál, mennydörgés, veszedelem, hó, rom?
- b) Mi kell, hogy legyen minden *hangversenyen*?
kórus, szereplő, hegedű, zongora, zene?
- c) Mi van minden rendes *folyóiratban*?
hirdetés?, papiros?, történetek?, nyomtatás?, képek?
Aláhúzendó: *papiros* és *nyomtatás*

Feladatok:

41. Mi tartozik rendszerint hozzá minden *tűzhöz*?
riadó?, tűzoltó?, láng?, forróság?, biztosítás?
42. Mit tételez fel minden *beszélgetés*?
szívélyességet?, személyeket?, kérdéseket?, szellemességet?, nyelvet?
43. Mi van mindig a *múzeumban*?
állatok?, osztályozás?, gyűjtemények?, ásványok?, látogatók?

VII. Egybefogás.

Példák az alábbi feladatok megoldására:

- a) Kertemben alma, szilva, körte, tehát háromféle *gyümölcs*
..... terem.
- b) A vasútnak, hajónak, autóbusznak, repülőgépnek, *közlekedési eszközöknek*
szóval a ..... nagy jelentősége van.

Feladatok:

írja be az alábbi mondatokba a hiányzó szót (osztályfogalmat)!

44. A mérnökök, mesterek és munkások gyári .....
45. Ez az ember rabolt, gyilkolt és lopott, tehát őt háromféle
..... terheli
46. Az élőlények növekednek, erősödnek, szóval .....
vannak alávetve.

VIII. Elmélyülés (és rendezés).

Az alábbi próbák mindenkében *húzza alá a legmegfelelőbb választ!*:

- A) 47. A rabokat miért tartják *börtönben*? Azért-e, mert ez felel meg nekik, vagy azért, hogy dolgoztassák őket, vagy azért, hogy megvédjék a társadalmat, vagy azért, hogy megbosszulják a becsületes embereket!

48. Néhány éve ajánlották, hogy a vasárnapot a hét közepére tegyék, hogy így a hét két egyenlő részre oszoljék. Miért abszurdum ez? Azért-e, mert nem lehet a vasárnapot áthelyezni, vagy mert lehetetlen szerda és csütörtök közé tenni, vagy mert a vasárnap szombat után kell hogy következzen, vagy mert vasárnaptól vasárnapig akkor is egyben maradna a hét?

- B) 49. Mi a főok, amiért az emberek órát használnak? Azért, hogy
1. reggel fölébresszen minket;
  2. díszítsük vele a lakást;
  3. napi életrendünket szabályozza;
  4. ne késsünk le a vonatról;
  5. idejében érkezünk az iskolába vagy a munkahelyre

IX. Következtetések.

Húzza alá a legmegfelelőbb választ (következtetést)!

- A) 50. Ha Henrik nagyobb, mint Edvárd és Edvárd olyan nagy, mint Károly, akkor Henrik
1. nagyobb, mint Károly;
  2. kisebb, mint Károly;
  3. olyan nagy, mint Károly;
  4. nem tudok biztos feleletet adni
51. Ha Pál nagyobb, mint Péter és Pál kisebb, mint Róbert, akkor
1. Róbert kisebb, mint Péter;
  2. nagyobb, mint Péter;
  3. éppen olyan nagy, mint Péter;
  4. nem lehet biztos feleletet adnunk
52. Ítélje meg, hogy helyes-e vagy helytelen az alábbi következtetés:
 „*A* nagyobb, mint *B*; *D* kisebb, mint *B*; tehát: *A* nagyobb, mint *D*”
 Húzza alá a megfelelő szót: helyes, helytelen.
53. „Az osztály tanulói nagyjából jó úszók és nagyjából jó evezősök. Tehát: *az osztály tanulói között biztosan^ vannak oly tanulók, akik jó úszók és egyúttal jó evezősök.*”
 Helyes, helytelen?
54. „János tartozik 100 pengővel Imrének, Vilmos tartozik 115 pengővel Jánosnak. Tehát: *ha Imre kap 100 pengőt Vilmostól és abból 15-öt Jánosnak ad, ezáltal a tartozások kiegyenlítettnek.*”
 Helyes, helytelen?

B) A következő példákban írja be a pontozott helyre, az aláhúzott második mondat (előzmény) után a helyes következményt!:

55. Az a gyöngye ember, akivel találkoztam, vagy Borsos Pál vagy Kővári Pál. *A Borsos-fiúk mind erősek.*

Tehát: akivel találkoztam, az csak .....

56. Némely $x = y$

$$\underline{V = z}$$

Tehát: .....

X. Értelmes és értelmetlen (helyes vagy helytelen) mondatok.

Figyelje meg, hogy *helyesek, értelmesek*, lehetségesek-e a következő mondatok és ha valamelyik mondatban esetleg valami értelmetlenséget vagy lehetetlenséget talál, írja le, hogy miért értelmetlen a mondat tartalma.

Először az a) pontokra feleljen!

57. Egészen sötét volt és így a szegény vak ember eltévesztette az utat.

- a) értelmes, értelmetlen (Húzza alá a megfelelőt!)
 b) miért értelmetlen? .....

58. Az apa így kezdi levelét: „Kedves fiam, ha e levelet nem kapnád meg, értesíts róla azonnal.”

- a) értelmes, értelmetlen
 b) miért értelmetlen?

59. Ha igen erős szél fúj, a repülő csak nehezen tud előrejutni.

- a) igen, nem, nem biztos
 b) miért nem (nem biztos)? .....

68. Bereki Pál egymásután három különböző városban lakott és mindenik városban három évvel tovább tartózkodott, mint mindenik másikban.

- a) értelmes, értelmetlen
 b) miért értelmetlen? .....

Megjegyzések:

1. Ahol szükségének érzi, utólag is odairhatja, hogy *miért* adta ezt a megoldást.

2. *Ha kívánja* és van ideje hozzá: feleljen — egészen őszintén — az alábbi kérdésekre:

- a) *Frissen* vagy *fáradtan* dolgozott-e? (Mely okok miatt?)
 b) *Megértette-e* a feladatokat? (Melyiket nem értette meg?)
 e) Tudta-e *figyelmét* kellőképpen összpontosítani? (Miért nem?)
 d) *Akadályozta-e* valami a legjobb erő kifejtésben?

Voltak-e munkája alatt különös érzései? (pl. a feladatok könnyűségének vagy nehézségének érzése, félelem, „drukk”, erős izgatottság, nyugtalanság stb.)

3. Esetleges egyéb megjegyzései:

Kiegészítő próbasorozat.

1. Vájjon mit jelent a következő közmondás? Írja le röviden, de minél pontosabban, hogy hogyan kell értelmeznünk!
 „*Ne háborgasd, ami nyugodt*”

Jelentése: .....

2. Figyelje meg a következő szöveget: „Fölsiettem III. emeleti lakásom dolgozószobájába. Az ablakon át észrevettem, hogy az utca túlsó oldalán, a különben mindig zárt ablakii palotának egyik, pontosan az én ablakommal szemben levő ablaka nyitva van.”

Mit jelent a fenti szövegnek ez a kifejezése: az én ablakommal „*pontosan szemben*” levő ablak? Jól gondolja át, hogy mi mindentől függ, hogy adott esetben mi van éppen „szemben” és határozza meg minél pontosabban, hogy miről van jogom azt mondani, hogy az én ablakommal „*pontosan szemben*” van. Írja ide, a pontozott helyre, a meghatározást!

3. Mi minden „*tetszik*” magának? Gondolja át *mindazt*, amire *bármely* értelemben azt mondhatjuk, hogy „*tetszik*”, és határozza meg, hogy mi mindenfélét jelent ez a magyar szó: *tetszik*. Előbb *gondolkozzék* (esetleg példákat is leírhat), azután lehetőleg *csoportosítva* írja le a különböző meghatározásokat.

4. Egy idegen nyelvben azt, hogy „*egy fiú*”¹ úgy mondják, hogy „*Boka Hepo*”, azt hogy *Jobb fiú és leány* úgy mondják, hogy „*Böki Ella Martö Hepi*”, azt hogy „*több leány mint fiú*” így mondják: „*Boko Martö Hepi Rute*”

- írja ide: 1. hogyan fejezi ki ez a nyelv az „és” szót:.....
 2. megállapítható-e, hogy hogyan fejezi ki ez a nyelv a *többes* számot? Mit tud e kérdésről?

3. Van-e valami érdekes *szórendi* sajátága ennek a nyelvnek? .....

4. Észrevett-e még valamit erről a nyelvről? .....

5. Az alábbi elbeszélés-részletben melyek a leglényegesebb adatok?

„H. Jenő” el akart menni a fürdőbe. Éhes volt, de azt gondolta, hogy gyorsan megjárja a fürdőt és csak azután fog ebédelni. Fölkelt tehát a piros huzatos, díszpárnákkal körülrakott pamlagról, átöltözött: papucsát levette, cipőt vett magára, házi kabátját felcserélte új barna zakójával. Majd az előszobába ment, ott tett-vett egy darabig, azután megfordította a folyosóra vezető ajtó kulcsát, kiment a folyosóra, lesietett a lépcsőn és a kapualján át az utcára ért. Elég kényelmesen ment: X utcán 8 perc alatt, Y utcán 5 perc alatt, Z utcán 3 perc alatt haladt végig, úgyhogy a fürdőig 16 percet gyalogolt. A fürdőben, sajnos, soká kellett várnia, míg üres kabinhoz jutott; de végre megürödhett. A fürdés után gyorsan felöltözött, és ugyanazon az úton, amelyen jött, hazasietett. 12 perc alatt már haza is ért. Felment a lépcsőn, kinyitotta lakása ajtaját és otthonába lépett. Vége megebédelhetett.”
 írja ide, *minél rövidebb* formában (egyszerű mondatokban), hogy a fenti történetben melyik *hat* adatot ítéli a legfontosabbaknak. (Csak 6 adatot szabad feltüntetnie! Ha pl. ezt írná: „Fölkelt, átöltözött”, ez már 2 adat.)

1.....

2.....

3.....

4.....

6. ....

Ezek közül is *melyik* 4 a legeslegfontosabb? Húzza alá a 6 mondatból azt a 4-et, amelyek valóban a legeslegfontosabb adatot mondják meg!

6. Milyen *okai* lehetnek annak, hogy valaki eddigi legjobb barátját a nyilvánosság előtt igaztalanul megrágalmazza? Kísérlelje meg az elképzelt okokat *még mélyebb okokra* visszavezetni!

Megoldás:

7. a) Ha egy idegen nyelvben bizonyos *kicsiny* és *nagy, tiszta* és *csíkozott* ábrákat a következőképpen neveznek:

a	következő	ábrának		neve: <i>hil</i>
"	"	"		" <i>hil</i>
"	"	"		" <i>put</i>
"	"	"		" <i>kal</i>
"	"	"		" <i>hil</i>
"	"	"		" <i>kal,</i>

b) ha továbbá ez a sárga színű ábra		= <i>putti</i>
" " <i>kék</i> " "		= <i>hilső</i>
" " <i>piros</i> " "		= <i>kalke,</i>

akkor : 1. mi a neve ennek az ábrának ? : .....

" " " " " " " : .....

" " " " " " " : .....

2. milyen ábrá(ka)t jelenthet

a „kalke“ szó : .....

a „hilső“ „ .....

a „kalti“ „ .....

Az emberi beszéd strukturáltságát feltételező tényezők törvényszerűségeiről.

Az állatvilágban a kölcsönös érintkezés csak fizikai és élettani jellegű, míg az embernél belsővé lett és megtelik szellemi tartalommal a kifejező eszköz, a beszéd erejéből.
Mitrovics Gy.: A neveléstudomány alapvonalai. (1933., 25. 1.)

I. A vizsgálat célja és módszerei.

Az itt előadandók azt a problémát vizsgálják, mennyiben érvényesül az általam 1901-ben először közölt, az egyidejű érzetek s képzetek gátló, ill. egyengető kölcsönhatásairól szóló törvény, mely e hatásokat az időben érintkező folyamatok, történések, tartalmak egymáshoz való *minőségétől*, egyformaságától ill. eltérőségétől hozza függőségbe s melyet már akkor s azóta egyre újabb és újabb kutatásaim alapján az emberi elme egyik alapvető törvényének állítottam, az emberi beszéd területén is.¹

A *specifikusan emberi*, magasabb s a beszéddel szorosan kapcsolatos elmeműködések közül az értelemszerű olvasás, írás s a gépírás ép és téves jelenségei, a betűszedés, a korrekúra- és végleges sajtótermékek, az elemibb és magasabb számolási és algebrai műveletek helyes, ill. téves lefolyású teljesítményei körében igazolták tételtem helyességét részben a saját, mindmai napig továbbfolytatott közléseim, részben a tanítványaiméi,² igen nagyrészt azonban külföldi, amerikai, svájci, legfőképen német filozófus, filológus, paedagogus, paedoiogus, psychotechnikus, részben pszichiater és neurológus szakemberek vizsgálatai. Ténybeli állításaim lényegét, de gyakorlati jelentőségét illetően is a legelterjedtebb irányzatú iskolákból (*H. Münsterberg, Fr. Schumann, O. Külpe, G. E. Müller, E. Kraepelin, E. Bleuler, G. F. Lipps, G. Wirth, F. Krüger, O. Köhler, R. Marbe, O. Klemm, E. Becher, Alois Fischer, O. Seb, H. Weimer, E. Lesch, Pauli, J. Pikler, stb.*) kikerült közlemények megerősítették, míg általános törvényként a lelki élet összes területein való érvényességét többen kétségbe vonták ill. másképen igyekeztek magyarázni. *A nyelv*, a beszéd struktúratana is csakis éppen ezen törvényeknek világításában kapja majd meg, úgy vélem, sajátképeni, az összes egyéb elmetani jelenségekkel egységes kapcsolatú magyarázatát.

Külön ki kell emelnem azt az értékes segítséget, melyben éppen a *beszéd* tanára vonatkozó vizsgálódásaim *Kollarits Jenő* neurológus professzor honfitársam részéről részesültek, az ő rendkívüli türelmet igénylő, csipkefinomságú elmemunkáját s minden ezirányú külső nehézségekkel dacoló évtizedes kitartását.⁴ A beszédstruktúra irodalma egyébként *Anathon Aall* norvég psychologusnak már 1907-ben történt, de évtizedekig szinte visszhang nélkül maradt reáutalása után, éppen a legutolsó huszonöt évben kezdett reáeszmélni arra, hogy törvényem e téren is rejt magában jelentős értelmet. Nevezetesen *Félix Krueger-nek*,⁵ *Wundt* utódjának a lipcsei egyetem pszichológiai tanszékén, nemkülömben tanítványának, *Ipsen-nek* kísérletes vizsgálatai foglalkoznak azzal a kérdéssel,⁸ melyre a következőkben reátérek, mi a jellemzője az ú. n. *Ranschburg-féle phaenomen-nek*, ill. *Ranschburg-féle gátlásnak* éppen a beszéd bizonyos jelenségeinek a már *Wundt*,⁹ sőt előtte már 1897-ben *Meringer* filológus és *K. Mayer*¹⁰ pszichiater által a nyelv életével való kapcsolatukban leírt s figyelemben részesített *asszimilációk* és *disszimilációk* stb. területén. Válaszuk az, hogy tételem igazi értelmét s a róla évtizedek óta folyó irodalmi vita ellentmondó állásfoglalásai kiegyenlítő közös nevezőjüket ottan kapják meg, ahol azokat a *Gestalt*- ill. *Ganzheit-probléma* látószögéből ítéljük meg, melynek tételem szerintük beigazolt, de csak egyik részproblémája. Magyar tanítványaim közül mint e téren működőkként ez ideig csakis phil. dr. *Schmidt Ferenc* igazgató tanár¹⁰ és h. *Schiller Pál*¹¹ egyet, magántanár urat említhetem meg, mint akik a homogén gátlás tételének a *beszéd*, ill. a beszéddel kapcsolatos *betűszedés tévedései* szempontjából értékes adalékokkal szolgáltak. Maga *Mitrovics*¹² professzor is pedagógiai tankönyvében — részben *Boda Istvánnak* 1928-ban megjelent „Störungen d. Lesens u. Schreibens...” című könyvem főleg idevágó részleteit behatóan ismertető kritikájával kapcsolatosan — foglalkozik gátlási törvényemmel, s annak nevezetesen a *gyermek fogalomalkotásával* s *abstrakciójával* való összefüggéseit tárgyalja a fejlődés különböző fázisaiban. Egyébként tételemet *Komis Gyula*¹³ már 1918-ban „A lelki élet” II. kötetében éppen a beszédbeli kontaminációkkal s a szó- és névemlékezet gátlásaival kapcsolatban ismerteti s *Bognár Cecil* is lélektani tankönyvében megemlíti. *Brandenstein Béla* „Az ember a mindenségben” c. pszichológiai nagy munkája II. kötetében,¹⁵ egybevágóan *An. Aall* véleményével, mint a lelki élet egy ökonomikus vonására utaló, egyúttal a változatosság nagyobb lelki hangsúlyát és könnyebb lelki érvényesülését is közelebb hozó érdekes jelenséget sorolja fel a homogén gátlást az asszociációs és reprodukciós gátlás mellett. *Magam* e tételem

jelentőségét a lelki élet minden területén — éppen a beszédet, nyelvet kivéve — egybefoglalóan magyar nyelven utoljára „Az emberi elme” c. 1923-ban megjelent két kötetében¹ ismerttettem, természetesen csak legrövidebb vonásokban, német nyelven pedig „Die Lese- und Schreibstörungen d. Kindesalters. Ihre Psychologie, Physiologie und Pathologie, heilpaedagogische und medizinische Therapie” c. munkámban (Halle a. S. 1928.) kapcsolatosan a mennyileges gátlásról és serkentésről szóló s az affektív gátlást is tárgyaló megállapításaimmal, foglaltam össze. Azóta csak egyes, inkább kórtani közleményeimben tértem rá újból, élettani s életismeim alapjait is kutatva, e problémára,^{1, 16} de viszont évek sora óta dolgozom az egész kérdéstről megindult igen széleskörű bel- és külföldi kutatás, vita és saját régebbi s újabb ép és kórtani lélektani kutatásaim egybefoglalásán.

Jelen tanulmányom kialakulásában igen értékes segítségemre voltak *Balassa József* alapvető régiebb, 1886 és 1894-iki a magyar irodalomban alapvető fonetikai munkái mellett a sajna, csak elkésve kezembe jutott *Gombocz Zoltán-féle* egyetemi előadások²¹ sokszorosított jegyzetei (2. kiad. Hangtan I. 1925) s végül *Istenes Károly* gyógypedagógiai főiskolai tanárnak, siketnéma intézeti igazgatónak, már 1924-ben megjelent, de — úgy látom — meglehetősen ismeretlenül maradt „Hangkapcsolódások a magyar beszédben, különös tekintettel a siketnémák hangos beszédére” című, a kérdésnek engem éppen tételem szempontjából felette érdeklő s egyúttal igen értékes munkája, melyből, annál inkább, mert szerzője tételemet láthatólag nem ismerte, mint elfogulatlan forrásból bőségesen merítettem.¹⁸

Vizsgálódásaim részben *módszeresen ismételt önészlelésből*, részben *mások*, hol *alkalmi*, hol *ugyancsak módszeres észleléséből* állottak. Magamon újra meg újra kipróbáltam a különböző magán- és főleg a mássalhangzók találkozásából a magyar s jórészt az általam teljesen, ill. eléggé ismert latin, olasz, francia, másrészt a német, angol, de egyéb, kevésbé ismert nyelvek területén is adódó kiejtésben* és saját kiejtéséből keletkező hallási komplexumok sima vagy gátolt, hibátlan vagy a szándékolthoz képest elváltozott, ilven vagy amolyan irányban módosult voltát s az ilvenkor keletkező transformatiok, elisiok. stb. elkerülésének lehetőségeit. Másokon, éveken és betegeken, részben alkalmak adtán, részben bizonyos szövegek fennhangú olvastatása közben figyeltem az ilyen kölcsönhatásokból eredő módosulások lényegükben azonos jelenségeire, valamint egyéni természetű változataira. Végül, egyelőre kizárólag ép egyéneken, *kísérletes vizsgálatakat* is végeztem minden készülék nélkül, melyek egyszerű módszertanát a következőkben közlöm, míg eredményeiről

fejezetről fejezetre fogok e helyütt csak rövid vázlatban beszámolni. Négy nagyobb intelligenciájú, 26 és 40 közötti korú, a vizsgálat célját nem ismerő egyénnek azonos rythmussal és lehetőleg azonos tempóban mondtam elő kéttagú hangzóhalmazokat, midőn is mindegyik szótag két mássalhangzó közé foglalt egy magánhangzóból, mindegyik szótagban más- és másból állott. A mássalhangzók egymásra gyakorolt kölcsönhatásait főleg az első szótag végén s második elején álló két „intersyllabaris” szomszédos konzonánsnak egymásra tett hatása volt hivatott felismerhetővé tenni. A vizsgálati személy kb. 2 méternyire ült előttem, háttal felém olyképen, hogy a tőlem hallott, mindig első szótagukban hangsúlyozott kísérleti szót hangosan utánam kellett mondani s úgy, ahogy hallotta és kimondta, le kellett írnia, ilyképen módomban volt elsősorban sajátmagamon észlelni a nyolcszáz különféle szótagpár összesen 2800 *kiejtési reakcióját* s elbírálni személyes tapasztalatom alapján azok könnyű vagy nehéz voltát. Alkalmam volt azután ilyenkor mindjárt utána önmagamon a kiejtett szók elhangzását többezerszeresen hallásilag észlelni s egyúttal ellenőrizni, hogyan adta vissza, tehát miként fogta fel hallásilag s nevezetesen hogyan ejtette ki helyesen vagy tévesen a szót a vizsgálati személy (v. sz.), minek utólagos ellenőrzésére szolgált az általam előmondottaknak általa írásba rögzített sorozata. Egy, részben előzetes, részben utólagos vizsgálati sorozatban egytagú kísérleti szót (n = 275) is alkalmaztam, melyek két mássalhangzóval kezdődtek, avagy ilyképen végződtek. Ezek, bár a részletekben többnyire gazdagabban és pontosabban, de lényegileg ugyanazt mutatták, mint a kéttagú kísérleti szók.

A kísérletek szélesebb körben való kiegészítése, egyúttal lehetőleges fizikai megalapozásuk is, folyamatban van, de lényegileg az eddigiek is megfeleltek már feladatuknak, amennyiben sokkal több és határozottabb felvilágosítást és mélyebb betekintést nyújtottak, semmint arra magában a mindennapos beszéd észlelése akár önmagunkon, akár másokon képes.

Közleményemet *Mitrovics Gyula* professzornak, a neveléstudomány, az esztétika s a bölcsélet négy-évtizedes kiváló magyar építőmesterének, egyúttal a nyelv értékei, a nyelv mélységei és a nyelv szépségei kutatójának és művelőjének szeretettel ajánlom.

II. Vokálisok találkozásából adódó kölcsönhatások.

1. Találkozhatnak egymással a magyar nyelv összetett, valamint egymással szomszédos szavaiban szót befejező és szókezdő, fonetikailag *egyforma vokálisok*. Az ilyenek a hall-

gátóra nézve — nevezetesen *folyamatos beszédben* — többé-kevésbé *egybeolvadnak*. Idegen nyelvű szóokban ilyenek egyazon szón belül is előfordulhatnak. Ilyen páros vokálisok: *aa, áá, óó, uu, ee, éé, ii, öö, üü*. (Ráállott, leesett, a kávé édes, elemi iskola, álló óra, dicső őseink, hosszú út, erős fényű üstökös.) Sokkal teljesebb az egybeolvadás összetett szóknál, mint előős, odaadtam ill. odáttam; kiittam = kittam, stb. A *beszélő egyén hangképzése* szempontjából nézve s nevezetesen objektíve vizsgálva az ily homogén magánhangzók páros képzésekor az első hangzó kezdő levegője erősebb és bőségebb, mint a másodiké, ezé viszont erősebb mint az elsőnek végső levegője. „Minden oly esetben, amikor fonetikailag szorosan együvé tartozó vokális kapcsolódik egymáshoz” — így mondja *Istenes*, — helyes a kiejtés akkor, ha a két vokális zöngés levegője teljesen egybeolvadottan hangzik. Szerintünk „szorosan együvé tartoznak” a *homogén* beszédhangok, homogének pedig egyrészt a hangképzésileg, másrészt a hangzásilag, valamint a hangképzésileg s egyúttal hangzásilag egyaránt minél kevesebb eltérő elemet magukba foglaló, egymással egyúttal minél kevésbé összetéveszthető hangok.

2. Két szomszédos nem-egyforma hangzó között, nevezetesen ha azok egyike *i*, átmenetnek bizonyos körülmények között akaratlanul is / betűt ejtünk. Áll ez az idegen nyelvekre is. Pl. a *német*: Die arme; Die Engländer, Diát; *latin*: fűit, mei, stb.; *olasz*: fiore, mio dio (mijó dijo); *francia*: bien. Ez a / mindig a második magánhangzót vezeti be. Pl. — miért? = mijért? — ki-é — ki-jé? Kié ez = Kijéjez? Sőt: kijjéjez?; fiú = fijú; síel = síjel; fiók = fijók; miatt = mijatt. De más esetekben is, nevezetesen *á*, *ó*-nak a birtokos *é*-vel vagy *á*-val való találkozásakor bizonyos esetekben a két vokális közé beszúrt ú. n. *késettett* hangot hallatunk. Ilyenkor — szerintem — a két erősen differens hangzót az átmenettel illesztjük bele hangzásilag tetszetősebb, harmonikusabb és ejtésiiegg gazdaságosabb egységbe. Pl.: Jenője; Gézájé; Ottójé; magájé; leány — le-j-ány. Előfordul a magyarban a *vésítés* is, pl.: Franciávu!l beszél. Csunyávu!l nézett rám.

III. Vokális találkozása konzonánssal

Egy vokális szomszédossága egy konzonánssal — és viszont — fonetikailag vagy azzal jár, hogy a mássalhangzó ajakállása alkalmazkodik a magánhangzóéhoz, vagy pedig a konzonánssokkal olyan nyelvállás jár, mint amilyen az előttük vagy utánuk álló vokálisé, vagy pedig végül mindenütt, ahol a nyelv is módosítólag vesz részt a képzés műve-

létében, a mássalhangzók az őket követő vokális nyelv-állásához idomulnak.

IV. Két konzonzáns találkozásából adódó kölcsönhatások.

I.) A kettős mássalhangzók egybeolvadása.

A mi szempontunkból a vokális-vokális és a vokális-konzonzáns szomszédosságokénál jóval több felvilágosítást nyújt a két mássalhangzó találkozásából, avagy kettőnél többnek torlódásából adódó kényszerű kölcsönhatások tanulmányozása.

Balassa szerint az, hogy a találkozó, ill. kettős mássalhangzók valóban egy hangnak tekinthetők-e, attól függ, képzésük alkalmával teljesíthetők-e az egyes hang képzésének előfeltételei, tehát csak egyszer hajthatjuk-e végre a hang létrehozására szolgáló mindhárom működést, ú. m. a lélekzet kibocsátását, bizonyos helyen ill. helyeken megakasztását s az így keletkezett hang megfelelő módosítását.

A szó- vagy szótagvégző hosszú vagy kettősen azonos mássalhangzóknál, mint pl. itt, ott, hall, toll, vess, fuss, agg, fenn, több, hecc, makk, szenny, íjj, fütty, hopp, forr, hozz, stb. a magyarban ez valóban teljesül is. Nem egészen így áll a dolog a kéttagú szók szótagkapcsoló kettőzéseinél, mint pl. ottan, abban, éjjel, mással, kézzel, észszel, stb. Ezeknél u. i., bár a zárlat helye és a képzésben résztvevő szervek helyzete azonos, a harmadik tényező mégsem egyezik. U. i. — ahogy azt bárki önmagán ellenőrizheti — a két szótagot, melyek elsejét a konzonzáns zárja, másodikát nyitja, kettőzött, helyesebben tán két részre szakított, egyazon lehellekibocsátással képezzük. És mégis, az egybeolvadás ilyenkor is, legalább is a folyamat legfontosabb részletére, bekövetkezik, amennyiben a lehellek ilyenkor sem sajátképen kettős. Ennek az állításnak helyessége megint önmagunkon is könnyen ellenőrizhető: a két lehellekből „hiányzik az elsőnek végső, a másodiknak kezdő mozzanata, a középső pedig egybeolvad”. *Balassa J.* Magyar fonetika 104. 1. Eszerint a kettős mássalhangzók képzését illetően egyazon szótagon belül mindenképen egynek, két szótagot összekötő szereplésük esetén pedig, bár nem tökéletes, de lényegileg egybeolvadt egy hangzónak tekintendők. Ha l l á s i l a g ill. hangzásilag nyomatékosabb s hosszabb tartamú egy hangjelenségként hatnak elménkre, de kettős eredetük éppen ezen fokozott nyomatékukból s tartamukból minden nehézség nélkül felismerhető.

Ezzel a minden egyes mássalhangzóra — a vele egyformával való szoros szomszédossága esetén — egyaránt érvényes megállapítással tételelem a nyelv terén máris” jórészt igazolást nyert.

II.) A szomszédos folyékony hangzók (liquidae) találkozásának fonetikai kölcsönhatásai.

1. Az r—l szomszédosság:

a) Jóval bonyolultabbak s első látszatra nem is kimutathatóan törvényszerűek a nem egyforma, csak bizonyos mértékben képzésileg rokon, vagyis részben közös, részben eltérő fonetikai természetű, hangzásilag nem feltűnően hasonló hangzású, egymással mégis könnyen felcserélődő folyékony konzonánsok, az r és l, részben az ly egybeolvadásra törő kölcsönhatásai.

Az *rl* találkozásakor az *r* végső momentuma kapcsolódik az *l* kezdő momentumához. Pl. kérlek, párlat, szűrlet, szűrlek, torlasz. Az ily *rl* esetében folyékony beszédben számtalanszoros megfigyelésem szerint sem kiejtésileg, sem hallásilag az r egyáltalán nem olyan hangzású, mint pl. a szóvégző r eseteiben, aminők kér, pár, szúr, tör stb., vagy akár egyazon szótagon belül egyéb mássalhangzóval utána, mint terv, kert, pörk, sírsz, szúrsz, farm, szórt, Karszt, szúr], korcs, körte, pörben, stb. szókban. Az *l-t* megelőző r szerintem egyénenként változó mértékben ugyan, de *mindig észrevehetően el-es hangzásba megy át*, vagyis a kettő többé-kevésbé hasonul. Ilyenkor az r mindig hallható ugyan, de — hacsak az r kiejtése után kifejezett szünetet nem tartunk — számtalanszoros önmagamon és igen sok egyénen tett megfigyeléseim szerint — mindig hallhatóan eltér az előző példákban hallható kapcsolat hangzásától és többé vagy kevésbé, de legalább is befejező részében mindig észrevehető benne valami az utána következő Z-hez való hasonlatosságából, vagyis a nagyobb mértékben magánhangzó-szerű r *enyhén, de hasonul a szomszédos l-hez*. Vagyis: párlat, szűrlet, törlés stb. Ezzel szemben az r-t követő egyéb, szótagmegnyitó mássalhangzó előtt sem az r, sem a vele szomszédos konzonáns meg nem változik, miként ezt a pörkölt, pirkad, pörge, páfom, porban, bárha, párja, porhanyós, borsó, árpa, tervez, törzsek stb. szók teljesen eltérő hangzása mutatja.

2. Az l—r szomszédosság. Az / kiesése az r előtt.

Ugyanezen két liquida megfordított irányban, mint *lr*, szerintünk a mindennapos fesztelen *magyar* beszédben szintén az *l* módosításával jár. E módosulás megnyilvánul mint

hasonulás az utána következő r-hez, avagy csak kissé is fesztelen beszédben mint az r-rel való részleges egyenlőség, mint pl. elraktam, folyékonyan ejtve: érraktam, vagy pedig az *l* teljesen kiesik, azonban pótlólag az előtte álló magánhangzó megnyúlik, ha rövid volt (elraktam — ééraktam), még hosszabb lesz, ha hosszú volt, pl. félre helyett fére, férentenni, férebeszél, stb.

3. Az *l* kiesése a magyarban bármely mássalhangzó előtt.

3. Az *l* szomszédsága egyéb mássalhangzókkal: Az *al*, *el*, *él*, *ol*, *öl*, *al* kapcsolatait nemcsak az utánuk következő r-rel, de bármely mássalhangzóval is, a magyar ember nyelve szívesen elkeni, elkomotizálja. *Istenes* azon tétele, hogy a magyar ember, nem szeretvén a mássalhangzók torlódását, a szótagvégző és szótagkezdő mássalhangzó egyazon szóban való találkozásakor „a két konzonáns közül az elsőt egyszerűen elhagyja s az előtte való vokálist hosszúvá teszi”, általánosságban ugyan nem érvényes, ellenben kétségtelenül áll az *l* betűt követő mássalhangzóra, amint azt fenti példák mutatják. Viszont az egyéb mássalhangzókra szóló érvényességét a tarka, tüske, pontos, közbe, irka, rest, korty, szabvány stb., stb. példák esetei cáfolják. Az *i*-t követő tetszésszerű mássalhangzóval járó szókban az *l* elkenésének példáulként álljon itten *alvilág* = *ávilág*, *alsóház* = *ásóház*, *felső* vagy *fölső* helyett *féső* vagy *föső*, *általment* helyett *átalment* vagy *áttáment*, *kiállhatatlan* h. *kiáhatatlan*, *oldalt* h. *ódátt*, *földet* vett helyett *fődet* vett, *túlsó* h. *túsó* vagy *tússó*, *külseje* h. *ktiseje* vagy *küsseje* stb., sőt *oldalt* h. *ódátt*, melyben mindkét *l* elsikkadt, ül. helyette a szomszédos mássalhangzó megkettőződött. Kevésbé vagy nem áll ez néha — úgy tapasztaltam — az *il* és *ül* egynémely mássalhangzó kapcsolódásaira, mint *Ilka*, *Vilmos*, *szilfa*, *szilva*, *fülbevaló*, ellenben igenis: *sültem* h. *süttem*, *küldtem* h. *küttem*, *ültem* h. *ütem* vagy *üttem*.*

4. Az *l* kiesése idegen nyelvekben.

Megtaláljuk az *l* ilyenén kiesését az *öt* követő mássalhangzóval együtt, úgyszintén ezeknek *a* hangzóval való helyesírásbeli (történelmi) pótlását a *francia nyelvben* is pl. a *chaud*, *sou*, *fou*, *sauveur*, stb. — szemben a latin *calidus*, *solidus*, *Salvator* szókkal. Az *angol nyelvben* — itten már csak kiejtésileg és hangzásilag — elmarad az *a*-t követő *l*

* Gyermekkoromban a Dunántúlon a szilva általában rövid *i*-vel csak sziva néven ismertük.

hangzó egytagú szóban, néha többtagúban is, ha *m*, valamint egy némely más mássalhangzó követi, helyette az *a* még erősebben megnyúlik. Péld.: Palm (tenyér, pálma): pá^m, alms (alamizsna): ám^z, balm (balzsam): bá^m, psalm (zsoltár): pszám, calmnes (nyugodtság): kámnesz. Ugyanígy balíc: báó^k, chalk: csáó^k, falcon: fáö^kön, salmon: száö^mön, stb. Ezekkel ellentétben megmarad az *l* s rövid marad a magánhangzó egyéb magánhangzók után, mint helm: helm, help: help, gold: gold, bald: báö^{ld}, pulp: pö^{lp}, realm: relm és számos egyéb szóban. Az óiaszban a latin *l* a nyelv fejlődése során gyakorta valóban, tehát kiejtésben is, írásban is, szintén kiesett és *i* hangzóval pótlódott, főleg *f*, *p*, *c* mássalhangzók után, pl. fiammá: fiammá; flavus: fiavo; plus: piü; flumen: fiume, piacere: piacere; plaga: piaga; flos: fiore; florens: fiorente (az *o*-t is elhagyva Firenze); clamare: chiamare, clarus: chiaro stb., stb. Visszont megmarad az *l* a clamore, classe, plasma, planetario, plasticita, platano, plausibile stb. szókban s — ellentétesen a magyarral — megmarad kivétel nélkül mássalhangzók előtt, mint alto, molto, altro, psalmo, palco stb. A franciában is — eltérően a fentebb felsorolt példáktól, az *l* igen jól tud megférti az előtte álló mássalhangzóval, még pedig ugyanazon szókban, melyekben az olaszban nem fér meg, mint pl. fleur, pleurer, claire, clóture stb. Míg az óiaszban megmarad változatlanul ott, ahol a franciában kiesett, mint pl. a caldo, soldo, folle, salvatore stb. szókban. Nem esik ki s nem módosul az *l* mássalhangzó előtt a nemeiben sem, miként a kait, Wald, Helm, Palme, Salbe, Silbe, Pulver, Gelse stb. szók mutatják.

5. Kísérletes vizsgálat.

Kísérleteimben a szók közepén ill. intersyllabarisan az *l-r* 100, az *r-l* is 92%-ban változatlan maradt, vagyis mindhárom kísérleti személyem helyesen fogta fel s írta le a diktált szószerű halmazokat (folruk, hörlip, stb.). Ezzel szemben *szó elejéri* (lrum, rlöp) *l-r* 44, *r-l* 66.7, *szó végén* (bilr, zsarl) *l-r* 66.7, *r-l* 111.1%-ban aequalisálódott, ill. ahol a visszaadás téves volt, ott a szó elején mindig az első liquida maradt el. Az *l-r* helyett tehát csak *r*, az *r-l* helyett csak *l* hallatszott, míg a szó végén az esetek két harmadában az *ir*-ből *rl* lett, egy esetben *-r*, míg az *rl* csak kivételesen (1:9 = 11.1%) változott el, midőn szintén csak sorrendet változtatott. Valóban a néme^f és az angol nyelvben akadnak ily *rl* végződésű egytagú szók (Kari, Kerl, Schnürl, Berl, angolban girl, pearl), míg nem találok egyik nyelvben sem *fr*-re végződő egyetlen szóval sem.

6. Az *l* kényessége.

A valóság mégis ez: az *l* a magyarban, de több más nyelv szavain belül is. kényes mássalhangzó, mely egyéb mássalhangzókkal való találkozás esetén a maga egyéniségét könnyen feladja *s* kiesik, de ezen eltűnésének nyomait a vele szomszédos hangzók kiejtésének megváltoztatásában vagy legalább is a kiejtéstől erősen eltérő helyesírásban rendszerint megtalálhatókká tette.

Az *l* módosulása, ill. kiesése az *r* előtt a magyarban tehát nem fajlagosan az *r*-szomszédság folyománya. Ellenben az írási és a sajtóhibákban, de a beszéd terén is a normálisok elszólásaiban, valamint kóros állapotokban az *i* és *r* szomszédosságának tévedéseket okozó gátlásos szerepe igen jelentékeny.

Kiemelendőnek tartom, hogy az *Z*-nek mássalhangzókkal való torlódásokkor beálló változatlan kiejtése egyáltalán nem oly nehézség, melyet énünk a figyelem bizonyos csekély kvantumának odairányításával leküzdeni ne tudna.

7. Az *r* érzékenysége kölcsönhatások irányában.

A magyarban, jórészt a latin nyelvben is, az *r* érzékenysége más hangzók kölcsönhatásaival szemben jóval kevésbbé feltűnő *s* még az *l* hangzó szomszédsága esetén is rendszerint csak akkor válik átalakulásra, kiesésre hajlamossá, ha a) a két hangzó nem szorosan egymás mellett áll, ha b) idegen eredetű szóban szerepelnek együtt vagy c) magyar szóban, ha az *r* mellett egyéb mássalhangzó is áll *s* azonfelül a homogén gátlás esete az *l* és *r* együttesén kívül is terheli a kérdéses szót. Pl.: kristálytiszta h. elszólásként: tisztálykrista; elcserélni h.: elcselélni. Extramedullaren h. „extramedurraren”; ugyanakkor: intramedullare h. „intramedurrale”.

8. Az *r* magatartása idegen nyelvekben.

A nemeiben az *l* nem, de az *r* igenis hajlik hasonulásra, egyformásulásra, elkopásra és elkallódásra, ill. az *i*-nek, melybe beleolvadt, fokozott nyomatékuvá való tételére, ha az *l* szoros szomszédságban követi, mint Perle, ejtsd Perle, sőt Pelle; Kerl, ejtsd Kerl, sőt Kéli; verlieren h. féliren, felliren vagy ferlirn. Nyelvtörténelmileg is kimutatható az *r~l* kapcsolatnak egybeolvasztva gátló kölcsönhatása a germán nyelvekben pl. a Welt szóban, mely hoííandusban wereld, míg az angol world (= uörlđ) szóban már az *r—l* egymás mellé került *s* a két *e* közül a második az elsőbe olvadt, az *r* pedig kiejtésben szinte eltűnik. A nemeiben ellenben az *r* nyomtalanul eltűnt, viszont a szóvégi *d*-bol *l* lett. Az *r—l* egymás mellett állásának meg nem tűrése mellett szól a hol-

landus parel, kerel, a német Peile, Kerl szókkal szemben, mely utóbbiak r-je azonban mindig jelentékeny mértékben veszít kiejtéskor önállóságából. Mutatja ezt magyar példában is a németből átvett latinus Quartier = kvártély, Korpora/ = káplár (az első or-nak a másodikba való beleolvadásával egyúttal az *rl* sorrend meglazult s ír-ré változott, a második o pedig á-vá egyformásult. Ugyanígy Barbara h. Borbála, Barbier, barbiere h. borbély stb., de az angol colonel szó is, melyet Körnél-ként kell ejteni. Tehát sem *r-r*, sem *l-l*, sem *r-l*, ahogy a nyelvtörténelmi példák mutatják, nem jól fér meg egymással, még pedig éppen a nem-közvetlen szomszédságban sem.

Észleljük az r félmagánhangzó ellentállóképességének gyengeséget képzők, ragok, szók végén a *német* er-, ver-, zer-képzőkben, ha a velük kapcsolt szó bárminő mássalhangzóval kezdődik, mint pl. erfinden = efinden, (effinden); verbinden = febindn, főbindn, febbindn; zerbeissen = cebájszen, cöbbájszn. Ugyanígy elmarad a szók végén a valamennyire is folyamatos beszédben az r kiejtése az er végződésű többes számú főneveknél, mint: der Mensch h.: de Mensch, Kleider h.: Kleidé, Manner h.: Menő, de ugyanígy egyszámú er végződésű szóknál mint der Sanger h.: de Szenge, der Eifer h.: de ájje vagy a középfokban pl. grösser, kleiner stb. h.: grösszé, klejne, stb., ahogy ez a fesztelen beszédben történik. Az *angolban* egyéb mássalhangzóval szomszédságba jutva, azt megelőzve, az r az esetek nagy részében — akár csak az *l* — szinte nyomtalanul beleolvad kiejtésileg az őt követő mássalhangzóba, mint az egytagú charm = csám, churl = csői, church = csöcs, park = pák, gorge = gódzs, George = dzsódzs, girl = göl, pearl = pöl, turn = tön szókbán, melyek mindegyike kiejthető az előző magánhangzó nagyfokú megnyújtásával, az r legkisebb nyoma nélkül. Ugyancsak a szóvégi *er* vagy *ar r* hangzója, ill. betűje az angolban is szinte nyomtalanul elkopik a kiejtésben, mint az informer — införmö; scholar = szkolö stb. Egyébként a franciában is megfelelően a *latin* első igeragozás infinitivusa are ragjának, a kiejtésben, hogy úgy mondjuk az er rag — hacsak nem í vagy oi után következik — „hivatalosan” elvesztette az r betűjét, mert parler, monter stb. a kiejtésben parié, monté lett. Sőt vendre, prendre, descendre sb. infinitivusokban is a latinból az ofaszban is megőrzött, harmadik igeragozásbeli gre eltünőfélben van. Ugyanez áll többnyire az *er*, *ier*, *enr* végű (quartier, menseur, stb.) főnevek r végződésére is, mely ugyan írandó, de nem olvasandó és a beszédben is ma már szinte magától értetődően elmarad. Ezzel szemben a latin 4-ik igeragozásnak megfelelő ire-ből (audire, finire) alakult francia második igeragozási csoport *ir* ragja a maga r-jét

a kiejtésben is hiánytalanul megtartotta, mint íinir, obéir,

Az *olasz* nyelvben viszont az *r* elhanyagolásának és a kiejtésben való végleges hivatalos elkopásának nyomát nem találom. Fonetice az *r* e nyelvnek a szók elején legerőteljesebben ropogtatott, a szón belül s a szó végén is teljesen világos kiejtésű hangzóikhoz tartozik. Bár az olasz fonológusok az *r*-t a *u*-vel, az *m*-mel, *n*-nel, *Mel* és *gli* — *íy*-el együtt a félmagánhangzókhoz számítják, az *r* az olaszban soha, sem a mással-, sem a magánhangzó javára önállóságát fel nem adja.

7. *Fizikailag* az *r*-t az *l*-től elválasztja azon tulajdonsága, hogy az igazi nem rácsoló (nem rotacizmusos) *r*, tehát a *magyar is*, *Gemelli* és *Pastori* szerint *tiszta* zörej mentes, periodikus, tehát *zenei hang*, kb. 3.500—5.000—7000 mp-kénti rezgéssel, igen csekély amplitúdóval s 15—0 szigma (ezredmásodperc) tartammal, amennyiben önmagában többnyire nem követel időt, hanem fölébe fekszik az őt követő magánhangzó bevezető periodikus rezgéseinek. Ezzel szemben az *l* alaphangja 250—500 rezgésű; tartama 38—60 szigma (= ezredmásodperc), duplázódása esetén 162 szigma tartamú. Egy mp-kénti 480—750 rezgései az *r*-énél jóval nagyobb amplitúdó juak, csak kivételesen s múlóan jelennek meg 3000—4000 mp-kénti rezgések s ezek nem ciklusosak, tehát zörejszerűek. Ezért is, — szemben a semivocalisoknak nevezett s egyszerűsített hangzóként jellegzett *v*, *m*, *n* és *r fél magánhangzókkal* — az *l*-t *Gemelli* és *Pastori* a *kisfokban tisztátalan, könnyű és nyúlékony zörejekkel kevert magánhangzókhoz* sorolják.

9. Az *l* és az *r*-féle hangok élettani alapjai.

Élettanilag a magyar nyelvben az *l*- és az *r*-féle hangok csoportjában az a közös vonás, hogy mindkét alcsoport a folyékony mássalhangzók csoportjához tartozik. *Balassa* szerint jellemző reájuk, hogy „tiszta zöngehangok és módosításuk a szájüregben történik”. Az *l*-féle hangok valamennyiénél a nyelv eleje valahol, de végeredményben a középvonal mentén, a szájpadláshoz szorul, olyképen, hogy két oldalt marad szabad ür a zöngé számára (*oldalsó* v. *laterális hangok*, *Seitenlaute*). Ettől eltérően az *r*-féle hangoknál a nyelv nem a középvonalban, hanem vályúszerűen, kétoldalt zárna el a szájüreget. A *magyar*, *olasz*, *szláv* s részben az *angol Z*-nél is ugyancsak a kemény száj padot érintő nyelv csúcsa hátrahajolva kétoldalt tért hagy a kiáramló levegő számára, melyre rendszerint a nyelv hegye vagy elülső részének szélei rezgésbe jutnak (rezgő hangok, *Zitterlaute*, *tremulantes*).

10. Az *l* és az *r* fonetikai képzésének és hangzásának részleges egyformasága és összetéveszthetősége.

Eszerint az *l* és *r* fonetikai képzésüket illetően annyiban volnának homogének, hogy mindkettőjüknél a nyelv zárja el részlegesen a száj üreget, továbbá az elzárás helyileg a második képzési helyen, retrodentálisan s amellet nyelvhegyperemmel (*Istenes*) történik. Mindkettő folyékony, zöngés, viszont különböznek az elzárás módjában. *Képzésük ezen túlnyomóan egyforma tényezőkből összetevődő volta a főoka tehát annak, hogy az r—l-gátlás a normálisok, még fokozottabban a beteg idegzetnek beszélésében a különösen gyakori hasonlatossági gátlások között szerepel, még pedig, amint láttuk, mind a magyar, mind a német, sőt az angol nyelvben is. Hangzásukat illetően kedvező hallási feltételek adásával értelmes szövegben alig találok hasonlatosságot. Kedvezőtlen hallási körülmények között azonnal beállanak az összetévesztések, amint idegenebb nyelvű szöveget diktálunk, vagy ismeretlen tulajdonneveket mondunk elő, avagy értelmetlen szószzerű halmazokat 2—3 méter távolból, anélkül, hogy a diktálót látná, vagy méginkább telefonon hallva kell utána-mondania a vizsgálati személynek.*

11. Az *l* és az *r* a nyelv egyéni fejlődésében.

Itt említhetjük mindjárt azt is, hogy *a beszélni kezdő gyermek* éppen ezt a két hangot hosszú időn át képtelen megfelelően kiejteni s mindkettőt rendszerint *l*-vel pótolja.^{1, 2} Például: Laci szereti a kenyeret h. Jaci szejeti a tenyejet. Az *l* rendszerint hamarabb áll be, mint az *r*.

Balassa szerint* (1893) a beszélni kezdő gyermeknél a mássalhangzók közül elsősorban az explozív és nasalis mássalhangzók, ezek közül a *b, p, m, d, t, n*, ellenben a *k* és *g* gutturálisok csak később fejlődnek. A *v* helyett a gyermek sokáig *b-t*, az *f* helyett *p-t* használ, az *s, sz, zs* hangokat (sziszegő spiránsokat) is eleinte különféle más hangokkal pótolja, az *r* helyett *j-t* vagy *l-et* ejt, de „az *r, l* és használata általában sokáig ingadozó”. Később fejlődik a *ty, gy, ny*, valamint a *s, zs, cs* kiejtése is.**

Kenyeres Elemér szerint*** lánykája az első év utolsó negyedében tisztán ejtette a magánhangzók közül az *a-t, á-t, e-t* és *i-t*, a mássalhangzók közül a *b, d, h, j, m, n, p, t* és *sz*

* Balassa József: A gyermek nyelvének fejlődése 1893.

** Kindler, R, Ueb. d. bedingenden Faktorén d. Erregbarkeit v. Aufmerksamkeitsleistung, Arch. f. ges. Pslgie, 72, 1929, 179—392. i.

*** A gyermek beszédének fejlődése, Szülők könyvtára 6—8.

hangokat, ez utóbbit olyképen, hogy nyelvét két fogsora közé dugta. Az *f*-et 1; 1 (egy év + egy hónapos) korban helyesen ejtette a szó végén (puff!), de még 1; 3 hónapos korban is a szó közepén *p*-nek (*kefe* helyett *pépe*). A *v* néha már 1; 2 korban megjelenik, de egyes szóban még 18 hónapos korban *b*-nek ejtetik; *c* és *k* 1; 4, *g* 1; 6 táján jelenik meg. *Ugyanekkor* — tehát másfél év körül — a lányka az *l-t a szavakból kihagyja s az előtte levő magánhangzót megnyújtja*. Pl. *e/mész* h. *émész*, *feiveszi* h. *féueszi*; 1;8 korban azonban már tisztán ejti ki. Még 1; 7 korban is néha *j-t* mond / helyett (jevelet = ,levelek). Az *r* eleinte szintén *j*: *madár* h. *madáj*; *virág* h. még 1; 8 *világ*; *sír* h. *sii*, majd *szíj*; 1; 10 már ,virág'. A *gy-t* ,mely eleinte *d*, majd *dj*, 1; 8 már tisztán ejti. A *z* eleinte a szók elején elmarad, a *cs* eleinte *sz*, majd *c*; 1; 10 már tisztán ejti a *bácsi* szót. A *ty* 1; 11, a *zs* ugyanezen korban ejtődik csak tisztán.

12. A faji beszédfejlődés.

A japán nyelvben az l hang hiányzik s a japánok rendszerint képtelenek azt egyáltalán vagy legalább is tökéletesen kiejteni. Még az idegen nyelveket jól beszélő műveit japánok is az *l* hangzót egy az *r*-hez közelebb álló átmeneti hangzóval pótolják.

13. Az *r—l* kölcsönhatásából eredő sajtó- és íráshibák s az *T—l*-elszólások.

Utalok itt egy *japán* tudósnek angolul megjelent közleményére, melyben *kizárólagosan oly sajtóhibákat találtam, melyek az l betűnek javítatlanul megmaradt pótlásai* a nagy optikai különbség ellenére annak helyébe lépett s ott korrektúrák ellenére javítatlanul megmaradt *r betűvel*, pl. *strictiy* h. *strictry*. Ezekkel szemben feltűnő, hogy sem a *Gutzmann-iéle*, hallási hasonlatosságon alapuló hangzófelcserélések sorában, sem a *Stoll-iéle másolási íráshibáknál* az írásjelek elcserélési gyakoriságáról szóló táblázatban, sem a *Weimer* által közölt *diktátum-hibákban* (44. 1.), sem *Erwin Lesch-iéle spontán írási ortographiás* hibák sorában éppen az *r—l* eltévesztéseknek egyáltalán nem jut szerepük.

Ezzel szemben a *H. Kindler* által végzett *Bourdon-iéle testkísérleteknél* akadt vizsgálati egyén, kinek az *l* és *r* megkülönböztetése feltűnő könnyű volt (látásos típus), de akadt olyan is, ki szinte minden egyes sorban egy-két betűt, főleg *l-t* vagy *r-t* kihagyott (218. 1.), ami inkább beszédmozgásos képzettypus mellett szól.

Annál jelentékenyebb, szinte domináló jelentőségű, nem szoros szomszédságában álló *l* és *r* *s* még inkább az *r* és *l*

egymásra gyakorolt tévedéseket okozó kölcsönhatása valamint a maga *Meringer* (Aus d. Leben der Sprache, 1907.)¹ által felsorolt *beszédbe li elszólásoknál* és felsorolt *olvasási hibáknál*. „Es ist vor allem sprachlich wohl kaum zu läugnen, dass r und l und die Nasalen, auch wenn sie nicht gleichwertig sind, aufeinander zu wirken vermögen” mondják *Meringer* és *Mayer* (162. 1.). szölván a *különösen nehéz hangzók* hibanemző jelentőségéről még azon esetekben is, midő n azok helyzetük révén nem fokozottan hibahajlamosak.² Ilyen elszólási és hangos olvasási hibákat fentebb saját tapasztalásunkból is felsoroltunk.

III.) Két nasalis mássalhangzó találkozásá sa.

1. Az *m—n* szomszédosság hatásai.

Az *m—n* találkozásából kifolyólag *Istenes* egyáltalán nem említ hasonulási folyamatot. Példái a kifejezésre nem jutó vagy hiányzó kölcsönhatásnak: szemnek, irodalomnak, számnév, stb., melyekben azonban — úgy tapasztalom — az *m* kiejtésének főleg befejező, az *n* annak kezdő fázisában erősebben nasalis árnyalatú, az *m* egyúttal *n*-szerű, az *n* kezdőszakában *m*-szerűvé lesz. Egészben véve azonban az *mn* szomszédosság valóban a két elem egyikének önállóságát sem változtatja meg feltűnően. Ugyanígy a *német* nyelvben is Versáumnis, Verdammnis, stb. szókban az *mn* nem változik a kiejtésben s ugyanígy van ez a *latin* nyelvben is. Ellenben ez a hangzástani magatartás távolról nem minden nyelvre áll. A rokon *m* és *n*, ill. *n* és *m* mindkét irányú egybeolvadási, vagyis legalábbis egyformásulási tendenciája világosan megnyilvánul az *olasz* nyelvben, még pedig nemcsak fonetikailag, hanem helyesírási lag is. Vagyis a *latin* damnus olaszban danno; somnus: sonno; solemnis: solenne; columna: colonna; stb., tehát az *mn* itten is a második konszonáns túlsúlyra jutásával egyetlen, de két lélekzetben ejtett, hangsúlyozottabb konszonánssá olvasztja egybe az *mn*-t. Viszont az *nm*-nek *mm*-mé egyenlősülését, ha nem is ily mértékben, de megtaláljuk az *angol* nyelv római eredetű szavaiban is. Így

1. „Von den Konsonanten werden zuerst die Labialen, darui die Dentalen, endlich die Gutturaien richtig wiedergegeben. Die Liquida *r—l*, sowie *s*, *sch* und *h* machen meist zulängst Schwierigkeiten.” (Me, 216).

2. *Martha*, 3; 6 év: K/aid = jeia; Bäckerei = bebeyei; *Johannes* 2; 0 Jahre: Grete = *Jeke*; fiisa = Jida; 2; 2 Jahre: Lampe = Jampe; íauf en = yauf en; fiouleaux = Julo; 2; 5: Rési = lézi; 2: 6 év: Terese = Taléz; ruhig = luhig

pl. soiemn (ünnepélyes) kiejtése szolem, vagy pl. a to condemn (elítélni) kiejtésileg hivatalosan is condem, hymn: him, column: kolöm. Amint azonban az *mn* két szótag között oszlik meg, akkor már angolban mindkettő világos kiejtése a kötelező, vagyis solem-nity; indem-nity, míg u. e.-ek olaszban igenis egyíormásultak, mint colonna, calunniare, solennità, eondannare, indennità, stb., franciában pedig részben írásban s kiejtésben megmaradtak, mint pl. condamner, calomnier, részben szintén az első orrhangzónak a másodikba való beléolvadásával, ili. ahhoz való aequilizálódásával azt kiejtésben megerősítették, nyomatékosabbá tették, írásban megkettőzték, mint colonne, solenne, stb., részben a másodiknak az elsőbe való olvadásával visszahatólag az elsőt megkettőzték vagy átalakították, mint sommeil, ill. songé.*

2. Az *n—m* szomszédosság hatásai.

Az *nm* a magyarban annyiban különbözik az *mn*-től, hogy az *n* a folyékony beszédben szinte teljesen hasonul az utána következő *m*-hez. Példák: színmű: szímmű, utánmondás: utámmondás, énmondom: émmondom, stb. Miként látni fogjuk, az átmenet az *n*-ről az *m*-re bonyolultabb, mint megfordítva, így inkább az *n* hasonul az *m*-hez, midőn is azt szinte megkettőzi. A *német* nyelvben is unmöglich = ummöglich, unmerklich = ummerklich, anmassend = ammassend stb. Az *angol* köznapi beszédben is — ahogy *Jones* megjegyzi — pl. ten minutes h. temminuts (temminutsz) hallatszik. Latinban is rendszerint, ha ugyan nem mindig, az *n* és *m* fonetice, de grafice is *m—m*-ként jelenik meg, mint inmissio = immissio, inmergere == immergere stb. Ugyanígy áll a dolog az ú. n. történelmi assimilatiók terén az *olasz* és *francia* nyelvben stb. Példák: *lat.*: commissio; *ol.*: commissione; *fr.*: commission; commotio, commozione; commotion stb. Ugyanez történt kivétel nélkül az *angol* nyelvben megmaradt sok száz latin eredetű *con-* és *in-* kapcsoló képzőkkel kezdődő szóösszetételekben is. Pl. commission, commercial, immoral, immortal, immodest, immutability, stb.

Ezek szerint tehát *a képzésileg és hangzásilag hasonló m és n, de még inkább az n és m egymás mellé kerülve a nyelvek nagy részében vagy már történelmileg egybeolvadt, vagy — a magyarban ez csak az nm-re áll — kiejtésileg feltétlenül egynek hangzik.*

* Kivételesen *angolban* a szó elején is elmarad az *n* előtt az *n* a görög eredetű mnemonic szóban, mely nemonic-nak ejtetik. *Jones* „English Phonetics” (153. 1.)

3. Az *n* és az *m* elektroakusztikai görbéje.

Gemelli és *Pastori* szerint a szóvégi *n* átmenetét a szomszédos szó bevezető *m*-jéhez pl. „a non mi far male” mondatban az „elektroakusztikai felvétel görbéjében lehetetlen volna egymástól megkülönböztetni, minthogy a két felhangzó, bár külön szókhöz tartoznak, a valóságban egyesült és részben egybeolvadt. Bizonyos kettéválasztás a két szóhangkomplexus (non mi) között csak annyiban lehetséges, amennyiben az *m*, mely maga is két összetevőből áll, az őt követő *i* hangzóhoz való második átmeneti fázisában megváltozik”. Eszerint tehát az *nm* szomszédosság az elektroakusztikai készülékek tisztán fizikai rögzítésében is egybeolvadásra vezetett s az eredmény egy közös hangnak megfelelő görbe lett. A *Gemelli—Pastori* által közölt két görbe ellenben, az *n* és *m* elektroakusztikai görbéje, alakilag inkább emlékeztet két egyes *n*, semmint két *m* görbéjére, minek folytán, ha itten a hangtani felvétel fizikai alkata volna a döntő, inkább várhatnók non mi szóknak nommi h. nonni, a színműnek szimraü h. színnü-ként való hallását ill. percepcióját.*

IV.) Spiránsok szomszédosságából eredő kölcsönhatások.

A különböző spiránsok szomszédossága is az egész vonalon *bizonyítékait szolgáltatja a homogén vonzási és egybeolvadási tendenciának*. Találkozásaik kölcsönhatásaira *Istenes* nyomán, de saját tapasztalásaink tükrében is a következő szabályokat állapíthatjuk meg:

1. *Ha mindkét spiráns zöngés, csak a z—zs és a zs—z változik meg „nyelvkényelmi” szempontból. A z—zs-ből zs—zs lesz, mint pl. tíz-zsákból tízszsák, ház-zsindely-ből házszsindely s ugyanígy zs—z-ből z—z válik, mint pl. darázs-zümmögésből darázzümmögés. Az ily egyenlősülésnél is tehát, mely zöngességüket illetően erősen hasonló spiránsok szomszédosságából ered, mindkét esetben az első hangzót változtatja saját színére az utána következő második.*

2. *Ha két szomszédos spiráns elseje zöngés, a második zöngétlen, fonetikailag 3 lehetőség áll fenn.*

* Feltűnő, hogy értelmetlen betűhalmazokban az *imne* halmazt két kis. szem. három közül *inne* gyanánt fogta fel s írta le, a *Rumn* halmazt *Runn* gyanánt, ellenben a *Denmo*, *panmi*, *fönme*, *renme* és *vinme* szókat mindhárom egyformán két zn-el hallotta s jegyezte fel.

a) A második helyen álló zöngétlen spiránsok hasonító hatásúak, amennyiben az *f*, *sz*, *s*, *h* az előttük álló zöngés *v*, *z*. *zs* hangzókat a maguk színére zöngétlenné formálják. Fonetice: évfolyam — éiíolyam, évszak = éfszak, névsor = néfsor, szívhat — szíthat, házfal = hászfal, vitézség = vités-ség, tíz sor = tíssor, tízser = tízszer, vízhatlan = vízshatlan, varázsfuvola = varásfuvola, varázssíp — varásíp, darázs-szúrás = darászsúrás, rizshantolás = rishantolás, parázshamu = paráshamu. Valamennyi esetben a későbbi, vagyis a zöngétlen alakítja át az öt megelőző zöngéset teljességgel vagy legalábbis zöngétlenségét illetően egyformásítva a maga színére.

b) A valóságban ismételt, nem-szándékos, de ugyanígy szándékos módszeres önészlelés, valamint mások észlelése útján úgyszintén kísérletileg is, hallásilag különbséget találok a) az egyrészt zöngésségbeli minőségüktől eltekintve egymás között egyforma *v—f*, *z—sz*, másrészt *fi*) a képzésileg is, hangzással is egymástól eléggé kifejezetten eltérő *u—sz*, *v—h*, *v—s*. &) a *z—s*, *z—f*, *z—h* és b) a *zs—sz*, *zs—f* és *zs—h* zöngétlenülése terén egybeolvadásra törő konzonáns párok kölcsönhatásai között. Az első három említett pár, hol egyazon képzési módú és helyű hangzó csakis zöngésség szempontjából tér el egymástól, szinte 100 százalékban egyformásul a zöngétlenülés terén is, valósággal eggyé summálódott kettős más-salhangzóként hat (*f—f*, *sz—sz*, *s—s*) és folyékony beszédben, vagyis, ha a kettő között mesterségesen szünetet nem tartunk *v/ /f*; *z/ /sz*; *s/ /s*, lehetetlenség is másként kiejteni. Ezzel szemben *s* még inkább a */ʔ*, *8* és *ő*-csoportoknál, bármily folyékony beszédben is az első helyen álló zöngésből egészen rövid ideig hallatszík bizonyos hányad, mely átme-gy a huzamosabb zöngétlenségbe. Így pl. évszak *e*) nem annyira éfszak, mint inkább é[^]fszak, sőt néha *f*), ezenfelül a második helyen álló zöngétlennék kezdeti szaka hangzik zöngésülten, pl. névsor *h*. névzssor-nak ejtjük, ill. halljuk, avagy végül *y*) a két szomszédos konzonáns egybeolvad egy oly hangzóba, mely zöngés és zöngétlen között áll. *Élettanilag* a hangszalagok ilyen, a megfeszült és ellazult között álló helyzete egyáltalán nem elképzelhetetlen.

Itten is tehát az észlelés azt bizonyítja, hogy az egybe-olvadás *s* ezzel az egyformásulás mértéke a szomszédos konzonánsok egy formáságának mértékétől függ.

c) Ezzel szemben kivételt tesz a zöngétlen spiráns előtt álló zöngés */*. Így a *jf*, *jsz*, *js*, és a *jh* hasonítás nélkül kapcsolódnak. Példák: fej *fa*, fejsze, hajsza, újság, fájhat, Új hely. Magyarázat: A */* hangzónak a magyarban általánosságban nincsen zöngétlen alakja, főleg azonban a */*-nek réshang vol-

tán kívül alig van képzésileg s egyáltalán nincs hangzásilag közös vonása az *f*, *sz* *s* és *h* hangzókkal. (V. ö. 29-ik 1.)

3. Zöngétlen spiránsnak utána következő zöngés spiránsal való kapcsolódásánál az *sz—z* és *s—sz* a képzés módja és helye szerint asszimilálódva, ill. aequalizálódva Istenes szerint *sz—z-ből z—z*, *s—zs-höl* pedig *zs—zs lesz*. Itt is tehát a második, vagyis ezen esetekben a zöngés, hasonítja magához az elsőt, a zöngétlent: rősz zene — rozzene, hős zsandár = hős zsandár. Az *sz—zs* és az *s—z* esetében u. e. történik; itt is a második, még pedig zöngés hangzó a győztes: húsz zsandár = huzs zsandár (észlelésem szerint azonban gyakorta inkább huz zsandár), hamis zene = hamisz zene. Mind ezen esetekben megállapítható, hogy tételtem értelmében az elemek képzési s hangzási egyformasága a túlnyomó, minek folytán a folyamatosság kedvéért a differens jegyek lemorzsolódnak s az egyformák summatív egybeolvadása történik, mely azonban tökéletesebb az egymástól csakis zöngésségére eltérő *sz—z* és *s—zs*, semmint a több jegyre nézve különböző *sz—zs* és *s—zs* konszonáns párnál.

Ezekkel szemben a *hv*, *hz*, *hzs* és *hj* kapcsolatokból Istenes szerint a *h* kiesik. Ám ez — úgy vélnék — főleg azért van így, mert a legtöbb helyütt magyarban a *h* hangzót szó végén már önmagában is alig hallhatóan vagy egyáltalán nem ejtjük ki: céh = céé, méh — méé, pléh = plée, juh = juu, esetleg ju. Ugyanez áll minden irányban a *hf*, *hsz* és *hs* hangzóhalmazokra, mint juh fej = j úf ej, méhszúrás — méé-szúrás, pléhsíp = pléesíp. A *h* mássalhangzóként magyarban sajátképen csak ott szerepel hallhatóan, hol utána magánhangzó következik. Pl.: méhek, céhek.

Az *fv*, *fz*, *fzs*, *ff*, *szv*, *szj*, *sv* és *sj* szomszédossága Istenes szerint egyenlősülés, ill. hasonulás nélkül marad. Nem ismerhetjük el ezt a két fűvő spiránsra, vagyis az *fv-re*, mely *igenis*, *gyakran* = *vv*, mert bizony csúf világ folyékony beszédben csúvvilág-nak hangzik; rőf vászon rővvászon-nak, gróf Vay ugyancsak gróvvaji-nak. De az *fz* is gyakran ejtődik többé-kevésbé feltűnően, mint *vz* pl. gróf Zichy h. gróvzichy, csúf zene h. csúvzene, széf zár h. szévfár, a gróf Zselénszky h. gróvzselénszky-nek hangzik. Sőt az *szv* is *jzu*-nek, penészvirág hangzásilag penészvirág-nak, a húsvét húsvét-nak, ritkábban inkább húsfét-nak felel meg.

Megtalálhatjuk ugyanezt a *német* nyelvben is, hol pl. Hofszánger inkább Hovzenger-nek hangzik, a Hofwache hóvache-nak. Legfeljebb azt ismerhetjük' el, hogy ezen hasonulások nem annyira fülbeszököek és általánosak, mint ugyan ezen konszonásoké a megfordított irányban való találko-

záskor.* Az *fv* itten is kifejezettebben egyenlősül *vv* gyanánt, semmint a többi zöngétlen zöngés spiráns kapcsolat.

4. *Zöngétlen spiránsnak zöngétlennel való kapcsolódásakor* az *ff*, *fsz*, *fs*, *fh*, *szsz*, *szf*, *szh*, *sf*, *ss*, *sh* és *hh* kettősök *Istenes* szerint nem esnek át asszimilációs változásokon. Ez betű szerint véve így is van *s* eszerint — úgy látom — a homogének vonzásának, egyesülési tendenciájának törvényén itten fenyegető rés támadna. Ezzel szemben azonban ki kell emelnünk, hogy a fentiek közül az *ff*, *szsz*, *ss* és *hh* kettős mássalhangzók nemcsak hasonlóak, hanem már egyformák, tehát már nem is hasonulhatnak. Reájuk már a *Balassa* által leszögezett tételek állanak, vagyis mint kettős mássalhangzók szó végén teljesen egynek számítanak, bár hangzásuk így együttesen hosszabb és hangsúlyozottabb, mint az egyetlen mássalhangzóval végződőké (*muff*, *hass*, viszont *rőf*, *has*), vagyis itten szerintem a *summációs egybeolvadás* esete forog fenn, míg szótagot végezve és a következő szó tagot nyitva, ha nem is annyira egyik, de kiejtésileg s főleg hallásilag meghosszabbodva *s* fokozott nyomatékot nyerve *quasi-eggyé olvadnak*, mint *puffan*, *aszszony*, *szeressen*, *ahhoz*, *stb.* Itten tehát — tételünknek megfelelően — *többé-kevésbé tökéletes summációs egybeolvadás az egyformák vonzásának folyamánya*. Viszont az *fsz*, *fs* és *fh* kapcsolatokban a *homogenitás képzésileg spiráns voltokon kívül csak egyetlen jegyre, a zöngétlenségre* vonatkozik. Az *f* dentilabiális, az *s* és *sz* linguális, a *h* laringeális hang, az *s* apikális, az *sz* koronális. *Hangzásilag* pedig a magyarban, de a németben, szlávban, latinban is semminemű hasonlatosságot a *s*, *sz* és *h* az *f*-el hangos beszédben nem mutatnak *s* természetesen ugyanez áll megfordított irányban az *szf*, *sf* és *sfi-ra* is, ami *világos magyarázatát adja a hasonulás, ül. egyformásulás elmaradásának*.

A két zöngétlen sziszegő spiráns *sz* és *s* találkozáskor *s—s*-nek és az *s sz* pedig *sz—52*-nek hangzik. Mindkettő egyrésű apikális ill. ehhez közeleső koronális, lingvális sziszegő és itten is a zöngésségbeli egyformaság is adva lévén, beáll a többé-kevésbé tökéletes egyenlősülés *s* itten is a második hangzó hasonítja magához az elsőt. Példák: *egészség = egeesség*, *Jászság = Jásság*, *másszor = másszor*, *késszúrás = késszúrás*. Ugyanezt említi *Jones** az angolban is, mint pl.

* *Horger* szerint mindazon zöngétlen mássalhangzók, melyeknek nyelvünkben zöngés párjuk van, zöngés mássalhangzók előtt zöngésekké válhatnak. Indukálhatják a zöngésülést a *b*, *d*, *d'*, *g*, *z*, *zs* mássalhangzók, a Dunántúlon a *v* is, de nem a *likvidák* és az orrhangzók (125—126. lap).

** Engl. Phon. 210. 1.

horse — shoe (phon.: hós — sù) gyors társalgó beszédben mint hósú hangzik.

5. Kísérletes vizsgálat:

a) *Zöngés spiráns zöngésségre megegyező, egyébként minőségileg eltérő másik zöngés spiránssal* (n = 123) 19.3% hibás reakciót ad. Külön számbajö itt mégis a homogénebb *zs—z*, mely 33%-ban *z—z*, míg a *z—zs* csak 11.1%-ban lett *zs—zs*. Még kevésbé egyformásul ill. hasonul az akár első, akár második helyen álló; (pl. *jz* vagy *zj*), mely csak 3.5% egyformásulásos hibát eredményez, ami teljesen megfelel a fentebb 2. c) alatt közölt értelmes szókön tett tapasztalásnak.

b) *Zöngétlen spiráns minőségileg egyébként eltérő zöngétlen spiránssal* (n = 38) 17.8%-ban ad téves, mert egyformásulásos reakciót. *A hibákat a hasonló képzésű s hangzású sziszegő-párok adták* (*s—sz. sz—s*) á 66.7% adaequatis tévedéssel, míg a képzésük szervére és helvére *eltérő sziszegő-fúvó és fúvó-sziszegő, hangzásukra is lényegesen heterogén s—f, f—s, sz—f és f—sz egyáltalán nem adtak tévedést.* Az alacsony átlagos százalékszám tehát a sziszegőknek a tőlük heterogén fúvókkal és viszont való találkozás rovására írandó, míg a homogén zöngétlen spiránsok maguk között nagyon is tekintélyes számban aequalizálódtak.

c) *Zöngés spiráns zöngétlen spiránssal* (n = 106) igen nagy mennyiségben, átlag 90.3%-ban adott hibás reakciói. Nevezetesen *v—f* 23: 24 esetben = *ff*, *v—sz* 20: 21 = *fsz*, *z—sz* 5:6 *sz—sz* stb. Ezek hibaszázalékai tehát túlnyomóan 83—95% között mozogtak. Hasonlatosságukat, ill. a *v—f*-nél egyformaságukat, valóban csak zöngésségbeli különbségük zavarja meg. *A döntő tehát itten is a túlnyomó hasonlatosság, ill. quasi-egyformaság.*

d) *Zöngétlen spiráns minőségileg eltérő zöngés spiránssal* (n = 124) átlagban csak 14.4%-ban adott téves reakciót. Ahol ellenben mindkettő sziszegő, ottan 64—83%, átlagban 76.0% adott egyformásulást. Ellenben a fúvó spiránsok, vagyis *f—y* találkozása összesen 17%-ban vezetett hibára, melyek közül kettőben a zöngés második hasonult az előtte álló zöngétlenhez. Ugyancsak bármely zöngétlen spiráns a } zöngés spiránssal összesen 4.5% tévedést adott. Ígyképen jön létre a félrevezetően alacsony 17.8 %-os átlag.

V.) Az explosívák találkozásának kölcsönhatásai.

1. *Ha zöngés explosiva jön össze vele egyébként nem azonos zöngés explozívával, a magyarban hasonulás, helyesebben egyformásulás, Istenes szerint csak a dqy és megfordítva gyd esetében következik be. így hadgyakorlat: hagy-*

gyakorlat, és ne hagyj magad: ne hadd magad. Ilyen eredetűnek gondolhatnák a „vegyed” vagy „tegyed” (vegyd, tegyd) h. vedd, tedd stb. szóalakokat is. Mindkét esetben *itten is az időbelileg első hasonul, avagy helyesebben egyenlősül a másodikkhoz.*

A nemeiben, az *angol nyelv nemei* eredetű szavaiban, a *hollandusban* egyáltalán nincsen zöngés és zöngés explozíva között — mindig kivéve a két teljesen egyforma egybeolvadását — észrevehető kölcsönhatás (Handbuch, endgültig, Habgier, Wegbau, Obdach, stb.) A *latin* eredetű nyelvekben sem a *b*, sem a *d* egymást nem változtatja (adbibo, abdicó), míg a *g* a *b*-t is, a *g*-t is magához egyformásítja (suggero, agglutino). Lényegileg ugyanígy van ez az *olasz* és a *francia* nyelvben is. Az *angol nyelv latin* eredetű szavai is, bár nem mindig, adaequalják a *b*-t és a *d*-t a *g*-hez (suggestion, aggravation).

Eszerint igenis két zöngés explozíva találkozásánál a *homogének vonzásos s egybeolvadásos tendenciája* a nyelvek egy részében *teljes világossággal megnyilvánul*, még pedig ma már nyelvtörténelmileg, az egyformásulást mint befejezett tényt rögzítő ortografiás írásban is. *Kísérleteimben* az *átlagos* hibaszám 15.2% volt, míg a *gy—d* (= *dj—d*) 0, a *d—gy* (= *d—dj*) 77.8% hibaszámot eredményezett. Szót-befejező *gy—d* kísérletek, ill. *d—gy* kísérletek nem történtek.

2. *Zöngés explosiva találkozásakor zöngétlennel* ugyancsak *mindig az időbelileg második*, vagyis a zöngétlen hasonlítja magához, azaz *teszi zöngétlenné az előtte álló zöngését*. Példák: szebbtől: szeptől; vadkan: vatkan; vádpont: vát-pont; rabkoszt: rapkoszt; rágtam: raktam; vadtyúk: vattyúk; szegtem: szektem; megszegte: mekszegte; megcímelte: mekcímeste; reád célzott: reát célzott; vagy a *t* és *c* [*f—tsz = c*] további egyformásulásával *it—c = ccl*: ráccélzott); agykocsány: atykocsány; hagytaal: hatytaal. Nem hasonulás, de egyformásulás áll be a *bp* (jobb párt = joppárt), *dt* (adtam = attam), *gk* (végekpen = vé/c/cépen), *gyty* (*gyöngytyúk = gyöníi/tyúk*); hegycsúcs = hecscsúcs; nagy csend = nacscsend, stb. kapcsolatokban. Ahol tehát a beszélőszervek nagyobb helyzetváltozásáról van szó, miként a hangzásilag egyáltalán nem rokon *dp-nél* vagy *gf-nél*, ottan a hasonulás” csak a zöngétlenség terén áll Be. Ahol ellenben a helyzetváltozás csekély, mint a hangzásilag is quasi-egyforma *bp — pp*, *gk -.- kk*, *dt = tt*; *gyty = tyty*, avagy *gyes =*

*) A francia és az olasz nyelvben egyébként az *ad-*, *sub-* és *ob-*, sőt a *cum-* (*co-*, *con*) *praepositivok* is mássalhangzóval kezdődő szókkal kapcsolódva egyenlősülnek, még pedig nemcsak zöngétlen explosivák, de zöngések, sőt spiránsook, nasalisok és liquidák előtt is.

eseteiben, ott a hasonulás hangzásilag tökéletes egyformásulást jelent többé-kevésbé teljes egybeolvadással és fokozott intenzitással.

Ugyanez megvan a *németben* is. Landkarte — Lantkarte, Raubtier = Rauptier, wegkommen = wekkommen, Wandtafel = Wanttafel, Lobpreisung = Loppreisung. Ugyancsak megtalálhatók ezen hasonulási tendenciák az *angolban* is. I am used to h. áj em juzd tu h. ... juszt tu vagy pedig jusztu, vagyis a *d*-ből a *t* befolyása alatt szintén *t* lett, de már a *d* előtti *z* ezen. asszimilatív *t* hatása alatt *sz* lett és végül a két *t* egyike beleolvadt a másikba (1. Jones, Engl. Phon. 210. 1.).

A latin *s* vele rokon nyelvek, úgyszintén az angolba átjutott latin szók ugyanezt a viselkedést mutatják. A *de* = *cc*, pl. accipio, *de* = *kk*, mint accolo, accumulo, *e* és *i* előtt *ke*, mint accipio, franciában ugyanígy accorder, accoucher, accepter, accidentel; olaszban: accettare (ácscsettáre), accingersi, accomodazione; angolban: accomodation (ekömödésön), ellenben *e* és *i* előtt *ksz*, mint to accede (ekszid), accident (ekszident). Ugyanígy a *dp*: lat.: appetere; franc.: apporter; ol.: apparato, apperitivo; ang.: appear, stb. Az *adqa* = *akv*, acquiesco, vagy = *kk* mint fr.: acquerir; ol.: acquisito; ang.: to acquire (ekvájő). A *d—t*: lat.: attribuire; franc.: attribuer; ol.: attributo; ang.: to attribute (etribjut). Ugyanez az eset áll fenn az *ab*, *ob*, *sub* latin előljárók találkozásánál zöngétlen explosívakkal: occiput, oppositio; az *ab* a *c*. *qu* és *t* előtt /afinban, valamint franciában zöngétlen *s*-et vesz maga mellé átmenetnek, mely előtt már *p*-nek hangzik: abseondo, abstineo,, abseodo. Az *olasz* a *bé-ből*, illetőleg a *bsc*-ből a *b-t* kihagyja és az *se-t* *e* és *i* előtt magyar *s*-ként ejtve ki, ily módon hangzásilag leegyszerűsítve, megtartja. Ezen alapon lett abscesso-ból ascesso (assesszó) stb. A *t* előtt pedig egyszerűen elhagyja a *bs*-ből a *b-t*; astinenzia. A *francia* a latin mellett maradt meg, azaz *s-t* kapcsol a *b* és a zöngétlen *t* közé, mint abstenir, abstrait, vagy pedig a *b* mellett a *c-t* megtűri, de a *b-t* *p*-nek a *c-t* *s*-nek ejti, abcess (apsze). Az *angol* a latinból vett megfelelő szóknál ugyancsak a latint követve a *c* és *l* előtt a *b* után *s-t* tesz: abseess, abstinent, midőn is a *b* már *p*-nek hangzik (epszesz, epsztinent), hasonlóan az *ob* és *sub* kapcsolatoknál is a *b-t* *c* előtt írásban *c*-vé (*k*) egyformásítja, mint occident = okszident, occipital = okszipitál, succession = szökszesön, succur = szökör stb., vagy *p* előtt a *b-t* *p*-vé változtatja (opposition, supposition). Ezzel szemben az *angol* nyelv szász eredetű és ragozasú szavaiban a *pd* = *pt*, pl. worshipped = uörsipt; leaped - lipt, midőn is a kiejtésben nem a *p* hasonult zöngésülve *b*-ként a második helyen álló *d*-hez, hanem megfordítva a (*i* hasonult zöngéjét elveszítve a megelőző *i*-licz.

Kísérleteimben az átlagos hasonulási hibaszám a lehető legnagyobb valamennyi csoport között, vagyis 90%. Kivételek csakis ottan akadtak, ahol az értelmetlen szótagok (pl. bagküd, lábtif, stb.) kiejtésében akaratlanul is annyira igyekeztem mindkét konzonánst világosan előmondani, hogy a kiejtés folytonossága kárt szenvedett s hallásilag a két beszédhang a gondosan figyelő v. sz.-re, de magamra nézve is, feltűnően megkülömböztető lett.

3. *Zöngétlen explosiva találkozási zöngéssel.*

Saját magamon és másokon tett megfigyeléseim alapján csakis nagyfokú hasonlatosságnál, vagyis ott, ahol egyazon explosívás consonans zöngétlen és zöngés formája található (*t—d; ty—d; pb; kg; ty—gy; cs—gy*), áll be az első helyen álló zöngétlennek kétségtelen és quasi-tökéletes zöngülése, vagyis egyformásulása a másodikkal, mint pl. két dudás = kéd-dudás, népbarát = nébbarát s ennek megfelelően szagat = szaggat; pontgyomor = ponggyomor. Ugyanígy található ez a németben is, mint pl. Senkgrube — Zenggrube; Markgraf = marggráf; Kneipbruder = Knejbbruder; Weltdame = veld-dáme, s hasonló egyéb kapcsolatokban. Ezeket szabatosan, hogy úgy mondjuk, orthographice kiejteni, anélkül, hogy a két consonans között szünetet tartanánk, vagyis a két egyesülni

akaró elemet külön energiabefektetéssel egymástól szétszakítanánk, nem is lehet. Ahol ellenben a találkozó explosivák explosív jellegük megegyezőségén kívül teljesen heterogének, ottan a magyar nyelven belül csakis a hasonulás, vagyis a kizárólagosan zöngésség szempontjából való egyenlősülés érezhető ugyan, de ez is elég gyakran nagyon is hiányos. Legtöbbünknel „hátré” folyékony beszédben sem feltétlenül hadba, népdal nem okvetlenül nébdal, rőf bársony sem röv bársony, sok baj nem sog baj. Vagyis a *t, p, k, f* ily találkozásnál rendszerint veszítenek ugyan zöngétlenségükből, miként a fenti példákban is, de gyakorta távolról nem teljesen zöngésülnek. Ugyanígy fafinban is obscurus, observo hangzásilag opszkurus, opszervo, *franciában* is opszkür, opszervé a kiejtés, míg az *olaszban* teljes az egyenlősülés, vagyis osservare, ottenere, vagy ugyancsak oscuro. Nincsen másképen a nemeiben sem, hol Ábt = apt, Ringturnen — Rinkturnen, Gesangverein — geszankferejn, stb.

Kísérletes vizsgálataim tanúsága szerint:

a) *A zöngétlen zöngés* sorrendnél is valóban tekintélyes a hasonulások száma, amennyiben zöngétlen explosiva után következő zöngés explosiva csak 45%-ban adott helyes, ellenben 55%-ban szolgáltatott téves, vagyis hasonult, ill. egyformásult írásos reakciót. A tévedések, vagyis egyformásulások

túlnyomó része azonban itten is a zöngesség szempontjától eltekintve az egyforma képzésű és hangzású elemekből álló *pb*, *td*, *kg*, *tygy*, kapcsolatokra vonatkozik. Ezeknél — a különbség kezdettől kizárólag a zöngesség terén áll fenn — közel 100 százalékban áll be az egyenlősülés. Az ok kétségtelenül a túlnyomó homogenitás egybeolvasztó, különbség-megszüntető hatása. Előfordultak azonban ezen tévedések között a vizsgáltak egyikénél három esetben *tévedések szokatlan irányban* is, vagyis a hasonulás a másodikról visszafelé, azaz az első helyen álló elem zöngétlensége értelmében történt; *pb* = *pp*; *tygy* — *tyty* (kétízben). De hasonultak zöngésülés irányában tekintélyes számmal explozivitásuk közösségén kívül több szempontból heterogén kapcsolatok is, mint *pd* — *bd*; *pg* = *bg*; *pgy* = *bgy*; *ty* = *gy*; *tb* = *bd* (megfordult *db*); *tg* = *dg*; *tyg* = *gyg*. Ezek négy vizsgált egyén közül kettőnél mutatkoztak, míg a másik két vizsgált az ilv többirányban heterogén zöngétlen-zöngés kapcsolatokat 100 %-ban helyesen, vagyis hasonulás nélkül fogta fel és reprodukálta írásban. Legfeltűnőbb kivételelességgel hasonultak sziszegő zöngétlen explosívák (*c*, *cs*), valamint a *ty* és a *k* is a tőlük túlságosan, főleg hangzásilag eltérő 5-vel, d-vel s részben a (/ -vei is.

Ezek szerint a kísérletes vizsgálat lényegileg megerősíti az észlelés által megállapított tételeket, de részben finomabb megkülönböztetéseket enged meg. Ezek végeredményben főleg az első helyen álló zöngétlen explosívának a második helyen álló zöngéshez való hasonulásáról szóló tétel érvényességét szinte kizárólag túlnyomóan egyforma, azaz csakis zöngességükre eltérő explosívák csoportjára (*p—b*, *t—d*, *k—g*, *ty—gy*), bizonyítják bekövetkezőnek, amint ezt észleléseim szerint (1. f.) a mindennapos beszédnél tett tapasztalatok is megerősítik.

A nem ezen szűkebb csoportba tartozóknál is a hasonulás annál könnyebben következik be, minél többirányú az egyformaság, üil. a megegyezés. Legritkábban áll be a hasonulás az explosivitásuk és zöngességük terén való megegyezésük ellenére egymástól hangzásilag igen eltérő labiális, a nyelvcsúcsi, és a garati explosívák, a *b*, *d*, *g* találkozásánál a sziszegő spiráns elemeket tartalmazó, zöngétlen, előttük álló *c* és *cs* (*tsz* és *is*) explosív consonansokkal. Ezeknél a hasonulásokozta tévedés csak 10.7%. A számra szerényebb 55% tévedés tehát, melyet vizsgálatunk a zöngétlen-zöngés explosívák összességére kimutat, jórészt csak a hasonló, ill. igen hasonló, vagyis az akustice és egyúttal motonce, ill. kinaesthetice hasonló elemek szomszédosságának eseteire vonatkozik, vagyis a hasonulást, üil. egyformásulást leginkább determináló elv itten is a homogenitás.

Egyúttal a kísérlet azon esetekben, melyekben a második helyen a zöngés consonans áll, megmutatja, hogy vannak egyének, akikre e téren egyáltalán nem vagy alig áll az, ami másokra 100%-ban érvényes, vagyis akadnak, kiknél az illetén sorrendű zöngésségbeli differencia egyáltalán nem jár hasonulással.

Végül kiderült az is, hogy a zöngétleneknek a fonetikusok által elismert nagyobb erősségéből származható, fokozottabb assimilatív hatása egyes egyéneknél adott esetekben az explozívok terén is legyőzi a főleg a magyar nyelvben szinte általános érvényességűnek tetsző azon fonetikai tételt, hogy a második helyen álló consonans hasonítja magához az első helyen állót. Ezeknél az egyéneknél a zöngétlenség ténye nagyobb hatékonyságú, mintsem a helyi tényező. A második helyen álló, zöngésnek induló konsonans kialakulásában ezeknél az *erőmegtakarítás elve a döntőbb, szemben a helyi, ill. időbeli summatív gátlásnak* a beszédben a rendszerint a második elemet előnyben részesítő hatásával. — Mint már említettük, az *angol* nyelvben ez szabályszerűen így van, bár igaz, hogy csak a szóvégi zöngétlen-zöngés találkozásoknál.

4. *Zöngétlen explozívának zöngétlen explozívával való találkozása* csak ott mutat hasonító, ill. egyformásító folyományokat, ahol íc-ből *ce*, fcs-ből *cscs*, fiy-ből *tyty*, ill. *ty* lesz. >

Itt is mindig a sorrendben a második hangzó lesz a hasonító. Példák: *utca = ucca, két csacsi = kécsacsacsi, hét tyúk = hétytyúk.* Mindezeknél a nyelv helyzete a hasonításkor nem kell, hogy lényegesen változzék, vagyis a *nyelv rokonhelyzetű.* De hangzásilag is *megvan a nagyfokú homogenitás*, mert ha nem is hajszálnyi azonossággal, de a c-ben és cs-ben mint alkotó elem hangzásilag is benne van a *t (tsz, ts)* a *íy*-ben (*tj*) ugyancsak a *í.* A *döntő tényező tehát itten a hasonlóság, rokonság, ill. a részletes egyformaság*, melyet a találkozó elemek közös zöngétlensége és közös explozívitása túlnyomóvá tesz.

Kísérletben a csoport 11.6% egyformásulásos, ill. hasonulásos hibaátlagot ad. Ha ellenben a *te, tcs, tty* és *csty* találkozásokat különválasztjuk, akkor a hibaszám 33.3%-ra, átlagban 26%-ra emelkedik.

VI.) **Eltérő zöngésségű spiránsok találkozásai explozívakkal és viszont.**

1. *Zöngés spiránsok találkozása zöngétlen explozívával.* „Nyelvkényelmi” szempontból hasonulás — *Istenes* szerint — *mindenütt történik, ahol zöngés spiráns a l kivételével zöngétlen explozívával találkozik. A módosító tendencia a folyamatos beszédben itt mindig a második konsonans*

irányában hatékony, de a módosulás itten kivétel nélkül csakis a zöngésségbeli eltéréség kiegyenlítésére szorítkozik, míg egyébként a találkozói konsonánsok jellege változatlan marad. Ilyképen lesz a zöngés *v* találkozásakor az összes zöngétlenekkel zöngétlen *f-ié*, tehát így lesz a *vp-ből fp*, *zp-ből szp*; *zsp-ből sp*. Példák: az ívpapír = íipapír; központ = köszpont; rizspor — rispor. Ugyanúgy lesz továbbá a *u/-ből ft*, *i'c-ből fc*, *vcs-ből fcs*, *vtv-ből fty*, *vk-hől fk*, mint a szívtelen = sziftelen, könyvcím = könyfcím, névcseré = néfesere, ölyvtyúk = ölyftyúk, révkapitány = réfkapitány példák mutatják. Ugyanígy megy végbe a *zt = szt*, *zc = szc*, *zcs = szcs*, *zty — szty* *s a zsi = st*, *zsc = se*, *zsk = sk* találkozásánál is, ahogy ezt a víztartály = visztartály, házcím = hászcím, vízcsap — vízcsap és a tíz tyúk =: tiszt tyúk, paráztítíz = parásztíz, varáscsipő = varáscipő, darázscsipés = daráscsipés, rozskenyér = roskenyér példái mutatják. A *német* is többnyire hauszhór-t ejt, ellenben hauzgärten-t, nachhauzgen-t, lauzbut-ot, ellenben lauszkherl-t. (V. ö. a 2. p. alatt közöltekkel.)

A *kísérletes* vizsgálatban 76.0% volt a zöngésségbeli hibák száma, vagyis az értelmetlen anyagnál a múltbeli szóanyag kiegészítő segítségével nélkül a zöngésségbeli eltéréségből eredő heterogén gátlás tekintélyes mennyiségű, ezen eltéréséget megszüntető hasonulásos reakcióra visz. Ez a szám azonban a *ji-k* zöngétlen expozívakkal való kölcsönhatásmentes magatartásának beszámítása nélkül adatott, amely 100%-os.

A *j* asszimilációs hatása *Istenes* szerint azért nem érvényesül, mert a *j*-nek a magyar nyelvben nincs zöngétlen párja, másrészt a *j* zöngéssége oly erős, hogy azt a mögötte álló zöngétlen zárlatos hangzó legyőzni képtelen. Példák: ajtó, hajcsár, krajcár, új tyúk, rajkó stb.*

2. *Zöngétlen spiránsnak zöngés expozívával való találkozása.* Az *fb*, *fd*, *fg*, *fgy*; *szb*, *szd*, *szg*, *szgy*; *sb*, *sd*, *sg*, *sgy* túlnyomólag sem képzésileg, sem hangzásilag nem hasonló konsonánsok találkozásakor a hátul álló zöngés expozíva „*többé vagy kevésbé*” vagy *egyváltalan nem zöngésíti* az előtte álló zöngétlen spiránst. Ilyen rendszerint nem állandó és nem tökéletes zöngésítések példái: csúf béke: csúvbéke, döfdős: dövdős, Afganisztán: Avganisztán, csúf gyerek: csuvgyerek,

* *Gombocz* a *j* zöngétlen párjaként a *X* hangzót jelöli meg s szerinte a zöngés *j* a történelmi fejlődés során az eredetileg majt, fajt szók *i-jét* előbb alkalmi, végül állandó hasonulásban majd, fajt mai formájukra változtatta (Magyar történelmi nyelvtan II. Hangtan I. Magyar Fonetika 2. Egyetemi Jegyzet. Kiadja a Bölcsészethallgatók „Árpád” Bajtársi Egyesülete. Bp., 1925.). Ezen hasonulás azonban a fentiekétől eltérően határozható irányú volt.

részben: rézben, vészben: vézben, csúszva: csúzva, mészgöngy: mézgöngy, szeszgyár: szezgyár, kevésbé: kevézsbé, vasdorong: vazsdorong, vasgyár: vazsgyár, kis gazda: kizs gazda. *Amint tehát a zöngés kerül a második helyre, az első helyen álló zöngétlen zöngésülése, ahogy az Istenes szövegéből is kiderül, nem valami kifejezett.* Nagyon függővé válik e magatartás eltérően a megelőző csoportbeliektől — a magam tapasztalása szerint az egyéntől, a vidék nyelvjárásától. (Vasz vármegye*), s egyazon egyénnél is meg lehetősé ingadozhat.

Kísérleteinkben is a zöngésségbeli eltérőség ellenére igen kis asszimilatív hibaszámot kaptunk, valamennyi csoport között a legkisebb, kerek 10%-ot, vagyis: *a zöngétlennek első helyen állása a spiráns-explosiva kombinációnál értelmetlen halmazokban szinte teljesen elveszíti a maga terhelő hatását, a mi teljesen igazolja a fonetikusok ezirányú értelmes szóanyaggyűjtött tapasztalatait, csakhogy azokat még élesebben fejezi ki.*

Jeffersen szerint *a német-ben* is az ilyen konzonáns találkozásoknál a zöngétlennek az első helyen való szereplése utána következő zöngés előtt (Lb. d. Phon. 174-ik 1.) ritkán jár hasonulással s csak északnyugati (hollandus) vagy keleti (kelet-sziléziai, poseni) vidéken fordul elő, mint: *ich treff* *Bekannte: ich trevbekannte; bis jetzt: bizjetzt.* *Saját* tapasztalásom szerint a zöngés-zöngétlen hasonító kölcsönhatása főleg a hozzánk leginkább osztrák-német területről átszármazott német kiejtésben elég gyakori, irányában ellenben ingadozó, hol előre, hol hátraható. Így pl. *Betriebsunfall: Betripsunfall; aufgeben: auvgében, v. auvgémn, de aufkébn is; aufdringlich: auvdringlich, esetleg: auvtringlich; ausgehen: auszkén v. auzgén, esetleg: auzkén; Hausbrot: hauszprót v. hauzbród; hüttdich: hüttich v. hüddich; ich bitt'dich: i(ch) pitti(ch) v. biddich.*

3. *Zöngétlen spiránsnak zöngétlen explosívával való találkozásánál, aminők fp, ft, fk, fc, fcs, fty; szp, sp, szí, szc, szcs, szty, szk; sp, st, sk, se, scs és sty, a találkozó konzonán-sok, a mindkét oldali zöngétlenség ellenére zöngésség szempontjából ennekfolytán nem járnak észrevehető kölcsönhatásokkal, minthogy, eltekintve a zöngésség terén mutatkozó egyformaság szempontjától, nem áll fenn számbavehető képzésbeli, vagy hangzásbeli hasonlatosság és ugyanezen konzonáns párok zöngés — zöngés formájukban is egészen 14.3%-os hasonlítást adtak. Viszont a képzésben és hangzásbeli különbségeik sem nagyok, semmiesetre sem akkorák, hogy eltérősé-*

* Már gimnazista koromban csodálkozva tapasztaltam ezt, mint győri diák a velünk járó néhány vasmegeyi társam egynémelyikénél.

gük nagysága folytán áthidalást, kihagyást vagy egyéb kiegyenlítést követelnének.

Ezzel konformisan a *kísérletes vizsgálatban* az asszimiláció okozta téves reprodukciók száma a zöngésségbeli különbség hiányában nem több, mint 16.5%. A két csoport közötti különbség elegendő nagy, hogy semminemű hasonulásra a sor ne kerüljön, viszont a zöngétlenségbeli egyformaság eléggé enyhíti e különbséget annyira, hogy abból ellentétesség s ennek folytán a kiegyenlítés szükségessége fel ne merüljön.

4. Zöngés spiráns találkozása zöngés explosívával

Az ezen csoportba tartozó esetek egytől egyig képzésük és hangzásuk egymást egyensúlyban tartó eltérése és egyformasága folyán zavartalanul megvannak egymás mellett a legfolyamatosabb beszédben is.

Kísérletes vizsgálatainkban előfordult ugyan egyik vizsgálati személyünknel, hogy zb — szb , zsb = sb , zd = szd gyanánt hallatszott és ejtődött ki. Ennek folytán az összeredmény 108 vizsgált szótagpárból 17% téves reakció volt, melyek részben a *l-gy-nek*, nagyobb részben a *z-* ill. *zs-nek* a zöngés explosívákkal való kapcsolataira vonatkoztak.

5. Zöngés explosívának találkozása zöngés spiránssal.

Mint hogy a zöngésség közössége ellenére e csoportnál a magyar nyelvben a képzési és hangzási eltérések elegendő nagyságúak, e találkozások általában ritkán járnak hasonlítással. Mégis bekövetkezik ez a *gy-j* (= *dj-j*) esetében, mint *hagyjon* = *hagygyon* és a *d-j* = *gygy* esetében, mint *adjon* — *agygyon* > *védjen* — *végy gyen*. Az első esetben a szokástól eltérően hátraható egyformásítás történik; a / egyformásul az előtte álló *gy*-vel ugyancsak *gy-vé*. A másodikban a képzésileg és hangzásilag egyaránt eléggé heterogén *d-j* folyamatos egybekapcsolására keletkezik a mindkettőt abroncsként egybekapcsoló, de nem egybeolvasztó *gy*.

A *francia* nyelvben is megtalálható a *d* és a /-ként veendő *i* egybekapcsolódása az *á Dieu* — *adieu* kifejezésben (isten vele!), mely, mint *agyő*, avagy *aggyő* a familiáris németbe is átment.

Az *olaszban* a latin *dí* magánhangzó előtt szintén <*i*-vé lesz, még pedig lágyabb, a magyar *gy-hez*, vagy túlnyomóan keményebb, a *dzs-hez* hasonló kiejtéssel. Így lett a [^]n *dies-bőí*, ill. *diurnus-ból*: *giorno* = *gyorno*, gyakrabban *dzsorno*.

A hasonlatosságok, valamint az eltérések iránt egyaránt érzékeny olasz nyelvben egyébként a latin bilabiális *bv*, de a *dv* sem marad meg egyformásulás nélkül. Így *subvenire*, *subvenio* = *sovvenire*, ill. *sovvenzione*, *advenire*, *adversus* = *avvenire*, *avverso*.

A *dz*, bár a magyarban eddig külön írásjelet nem kapott, fonetikailag önálló hang, vagyis a *c* zöngés formája (madzag, bodza), mely ejtése azonban *Istenes* szerint csakis egyazon szón belül szokásos.

A *d-zs* is a magyarban fonetikailag teljesen önálló hang, mely közelebb áll az *angol* James, Jone, pledge, stb. ejtésénél hallható dzsi-hez, mint az *olasz* gi-hez, ahogy az *oggi*, *regina*, stb. szavakban hangzik s mely a *cs* hangnak zöngés párja (*findzsa*, *lándzsa*, *bandzsit*).

Megfelelően a mindennapos beszédből merített tapasztalatnak, az értelmetlen halmazokon végzett *kísérletben* is az idevágó hasonulások gyakorisága a *dz* kivételével rendkívül csekély, 3.5%. Kivételt egyedül a *dj* tesz, mely 8:9, vagyis 89%-ban ád téves, még pedig 3 ízben *d-gy*, 5 ízben *gygy* reakciót.

6. *Zöngés explosívának zöngétlen spiránssal való találkozásából adódó asszimiláló kölcsönhatások.* A magyar nyelvben intra-, sőt interverbálisan is felette gyakoriak és szinte kényszerítő erővel hasonulásra vezetnek. A *bf*-ből *pf* lesz, a *bsz* = *psz*, *bs* = *ps*, *bh* = *ph*, *df* — *tf*, *dsz* — *tsz*, vagy néha *cc*, vagyis a zöngétlen második a zöngés elsőt folyamatos beszédben szinte feltétlenül zöngétlenné alakítja. Mindezekre példák: *láb-fájás* = *láp-fájás*; *dobszó*: *dopszó*, *rabság*: *rapság*, *zabhéj*: *zaphéj*, *klubház*: *klupház*, *adhat*: *áthat*, *módfelett*: *mótfeltt*, *vadszöllő*: *vatszöllő*; *nádszál*: *nátszál*; *módszer*: *mótszer*. Ellenben *d-re* végződő szóhoz illesztett rag kezdő hangzójaként a *dsz-ből* *tsz* s ebből hangzásilag, annak hatása alatt, hogy két önálló elemből keletkezett, *cc* lesz, mint pl. *másodszor*: *másoccor*; *elfáradsz*: *elfáracc*. Ugyanígy a *dzs* hol *ts*, hol *cscs* lesz, mint pl. *hadsereg*, de inkább *hatsereg*; *imádság*: *imácscság*; *zöldség*: *zölcscség*. A *d/i*-ből *th* lesz, pl. *adhat*: *áthat*; *védhet*: *véthet*; a *gyf*-ből *tyf*, pl. *lány fekély*, *látyfekély*; *egyforma*: *etyforma*; a *gyé*-ből *tysz*, ill. *cc* lesz, pl. *gyógyszer*: *gyótyszer*, ellenben *egyszer*: *eccer*; a *gyh-hől* *tyh*, mint pl. *agyhártya*: *atyhártya*; *egyházi*: *etyházi*. Ugyancsak a *yf*-ben a *g* áthasonul zöngétlen *k* hangzóvá, mint az a *fogfájás* szóban történik. A *gsz*-ből is *ksz* válik, a *ys*-ből *ks*, a *yii*-ből *kh*, mint pl. *fogsz*: *foksz*; *fogsor*: *foksor*; *légsúlymérő*: *léksúlymérő*; *meghalt*: *mekhalt*; *Szeghalom*: *Szekhalom*.

Ugyanígy a *nemeiben* *Lieb'* *Vaterland* h. *liepfäterland*, *Liebschaft* h. *Lipsaft* vagy: *Liebkosung* h. *Liepkosung*; *Waldzauber* h. *waltzauber*. Sőt *dsch* is *tcs*- vagy *cs*-ként hangzik, mint *Wildschutz* h. *viltsuc* vagy *vilcsuc*, "Landschaft h. *lancsaft*, vagy *gs* = *ksz*, mint *langsam* h. *lankszam*. Ugyanígy továbbá *gs* = *ksz*, mint *langsam* *lankszam*, *gsch* = *ks*, mint *Erfolgschaft* h. *erkfolksáft*, *Bürgschaft* h. *bürksaft*, stb.

Az ilyen fajtájú hasonulások egyébként a legtöbb, ha ugyan nem minden nyelvre kényszerűen érvényesek, hacsak a beszédtempó lassításával stb. el nem kerüljük a heterogéneknek széjjelhúzással járó, autonómiájukat őrző, az egységet szétrobbantó tendenciáját.

A kísérletben az összesek átlagában 44.8% a hasonulásos, ül. egyformásulásos tévedés. Ha ellenben a spiránssok közül csak az önmaguk között képzésileg és hangzásilag hasonló sziszegőket vesszük a második helyen álló zöngétlenek gyanánt, a hasonulások átlaga 87.0%-ra megy fel.

7. Zöngétlen *explosiva* találkozása zöngés spiránssal.

Nem áll be hasonulás a *pv*, *tv*, *tjv*, *cv*, *kv*, *tj*, és *kj*, valamint *ej*, *csv*, *csj* találkozásoknál. A második helyen álló *v* túlságosan gyenge ahhoz, hogy mint fél mássalhangzó a kemény és ellenálló zöngétlen *explosivákat* a maga zöngésségének átvételére kényszerítse, viszont helyzeténél fogva erősebb, semhogy a szokatlan hátraható hasonulás útján az előtte álló zöngétlen hatása alatt önmaga is zöngétlen *f-ié* változzék. Mégis a *lopva*, *sütve*, *lökve*, de a *lopja*, *rakja* stb., a *nincs jól* stb. szókban a *v* nem egyszer hangzik hátraható hasonítással *f*-szerűen, a / is többé-kevésbé % -szerűen. *Gombocz* szerint valóban a zöngétlen *p* a zöngés *j*-t igenis zöngétleníti s ő ismerteti a magyar mássalhangzók között a zöngétlen *j*-t is, mint *x-t*, melyé eszerint a *j* a *p* után hasonult, még pedig *hátraható* irányban: *lopx*, *rakx*. Valóban a / e szókban a német ‚ich‘ mintájára hangzik.*

Ellenben, ha a zöngétlen *explosívákhoz* a zöngés spiránssok közül *z* vagy *zs* kapcsolódik, ez utóbbiak megzöngésítik az előttük álló zöngétlen *explosívát* is. Ilyképen *pz*-ből *bz*, *tz*-ből *áz*, *kz*-ből *gz*, *psz*-ből *bzs*, *tzs*-ből *dzs*, *kzs*-ből *gzs* lesz. A *fj*-ből, feltéve, hogy egyazon nyelvtani szón belül fordul elő, kétszeresen kapcsolódott *tj—tj*, azaz *tyty* lesz, ugyanúgy mint ahogy a *d/-ből* *gygy* lett; a *c—z*-ből *d—z*, a *cs—2S*-ből *dzs—zs*. Mutatják ezt a következő példák: képzelet: *kébbelet*; két *zerge*: *kédzerge*; *lakzi*: *lagzi*; *kapzsi*: *kabzsi*; két *zsák*: *kédzsák*; két *zsinór*: *kédzsinór*; sok *zsandár*: *sogzsandár*; *látja*: *láttya*; *bátyja*: *báttya*; ellenben két *juh*: két *juh*; *tornácár*: *tornádzár*; *kilenc zsák*: *kilendzszak*; *nincs zsák*: *nindzs zsák*; *nincs zord idő*: *nindzs zord idő*.

A kísérletes vizsgálat átlagban 40% téves reakciót adott, melyekben a hiba mindig a zöngétlen *explosívát* érte, de a hibás reakció kivételesen jelentett csak zöngésülést, vagyis

* *Horger* Általános Fonetikája szerint a dunántúli nyelv-járásokban a zöngétlen *explosívát*, valamint spiránst követő *v* igenis képes megrögzíteni elődjét: nyoldzvan, sog volt, rágva, i'egve, esúzva, húzsvét, Zsvarc.

a következő konzonánshoz való hasonulást. Viszont a *tj* találkozás 100%-ban *ty* vagy *tyty* reakciót adott.

8. *Zöngétlen explosívának zöngétlen spiránssal való szomszédosságából adódó kölcsönhatások.*

Az összesen 26 lehetőség közül kizárólag kettő, a *tsz* és a *ts* találkozása jár hasonulással. A *tsz*-ből *cc*, a *ts*-ből *cscs* lesz, feltéve, hogy egyazon nyelvtani szón belül kapcsolódnak. Példák: látszik: láccik, metsző hideg: meccő hideg, úgyszintén segítség: segícscség, borítsunk: borícscsunk, ellenben — szóvégi *t* a szókezdő *sz*-el a szók közé eső szünet folytán — meglazítja vagy meghiúsítja a *c*-vé vagy *cs*-vé való egybekapcsolódást, két szalag: két szalag, fut sokáig: fut sokáig.

Kísérleteinkben e csoport csak 13.9% hasonulást ad, ami azonban lényegesen megváltozik, ha a képzésileg a homogének, így a *tsz*, *ts* kapcsolódási hibaszámát külön vesszük tekintetbe. A *tsz*-nél a hibaszám 73.2, a *ts*-nél 66.7%-ot tett ki.

V. Összefoglalás.

A szót alkotó összes hangzók találkozását s az ebből eredő egymáshoz illeszkedésüket ép érzelmeknél, idegrendszereknél és elméjükénél vizsgálódásaink szerint következő tényezők szabályozzák:

I.) Psychofiziológiai, ill. neuropsychológiai téren.

1. *A heterogének mennyileges gátlásának és önállóságbeli egyengetésének elve.*

A pillanatonkénti energiamennyiség végeességéből folyó energia-gazdaságosság irányában végbemenő történések elve fonetikai téren a következő törvényszerű jelenségekben nyilvánul meg:

a) *A hallásilag* könnyebben megérthető és *kiejtésileg* könnyebben kimondható beszédhang a tudatosulásért és a mozgásos aktiválódásért való versenyben — így pl. a hasonítás vagy egyformásítás eseteiben — előnyben van a fonetice nehezebbel szemben. Így a zöngétlen > zöngés; az explosíva > spiráns; az erősebb zárlatú *m* > *n*; a magánhangzó-szerű gyenge *l* és *r* egyéb konzonánsokat egyáltalán nem' hasonít, ellenben mindegyikük, a magyarban különösképen az *l*, *könnyen* kiesik a többi elem javára. Kettőnél több konzonáns torlódása lehetőleg a gyengébbiknek átalakulásával vagy kihagyásával jár.

b) *A kevesebb energiamegoszlást kívánó komplexum* előnyben van a több irányban való szétszóródást megkívánóval szemben. Bizonyítja ezt egyebek között a rövidebb szavak előnybe jutása helyes megértés és hiánytalan világos kiejtés

* V. f>. 2. b), 3 v) és 5. pontokkal.

szempontjából a hosszúakkal szemben. A többhangú szók a nyelv életében fokozatosan kevesebb tagúvá — usque egytagúakká kopnak, egyes elemeik, főleg a befejezők, szívesen elhagyatnak. (Hol van? A szobába'. Honnan jöttél? A városba'. Hová mész? A szomszédho', stb.)

c) A még éppen keletkezőfélben, az énes tudatosságba belépőfélben lévő, időbelileg szomszédos elemek között az erőbeli elsőbbség, tehát a szomszédos hangzók, főleg mássalhangzók asszimilatív befolyásolásának képessége, normális folyamatosságú beszédtempó esetén szinte egyoldalú hatóképességgel a legtöbb nyelvben a másodikat illeti meg, mely tehát az előtte állót már kialakulásának legkezdetén a maga képére átfesteni s e célból differenciáló jegyeitől megfosztva homogenizálni igyekezik. Az egymást a beszédben rohamos gyorsasággal felváltó beszédhangok megértését, ill. kiejtését lehetővé tevő központi ingerületek ezen egymásba kapcsolódásán, *fiziológiai interferenciáján* alapuló magatartás teszi lehetővé a magyar nyelvben csaknem kivétel nélkül legfőképpen előreható irányban tevékeny egyformásulást, ill. hasonulást. Kapcsolatosan az a) pontban lefektetett elvvel ez biztosítja tehát leginkább az $nm = mm$ előreható aequalizálódást szemben az mn -el, mely megmarad mn -nek, idegen nyelvekben esetleg hátraható, de akkor is az erősebbet hatóképesebbé tevő mm -mé vagy csak m -é lesz.* Úgyszintén ennek köszönhető, hogy bp -hó\ pp , bk -hó\ pk lesz, stb., míg ha az erősebb zöngételen kerül első helyre, a gyengébb zöngés asszimiláló és aequalizáló hatása sorrendbeli elődjére erőtlenebb s bizonytalan, de mégis felismerhetőleg érvényesül. Ez szabályozza végül egyéb konzonáns csoportoknak a következő pontban felsorolandó zöngésségbeli különbség hiányában is mutatózó egyformásulását.

2. A homogének önállóságbeli minőleges gátlásának és summálódásának elve.

a) A homogének egybeolvadásos összegeződésének és minőségbeli gátlásának törvénye. A térben ill. időben egybeeső avagy érintkező homogén, tehát az egyforma valamint a hasonló, azaz részleges eltérőségük ellenére túlnyomóan egyforma folyamatok és tartalmak a beszéd terén is neuropsychológiai tételelem értelmében egymáshoz közeledni, egyesülni és összegeződni igyekeznek, minek beállta esetén fokozott nyomatékra tesznek szert.

b) Ezzel szemben a heterogének eltérőségük mértékében, tehát közülök leginkább az ellentétesek, az egybeolvasztással szemben ellentállást fejtenek ki, minőségük autonóm érvé-

* V. ö. 17-18 ik 1.

nuesítésére és ezzel kapcsolatosan minél világosabb szétkülönülésre törekszenek, s soha nem összegeződnek.

Ezért *summálódik*, bár minősége szempontjából önállóságát veszíti, *nyomatékában növekedve a beszéd terén két egyforma, egymás szomszédságába jutott konszonáns* akár szó végén, akár, bár nem annyira világosan, intersyllabárisan is. (Pl. toll, kell, agg; akkor, otthon, stb.) Helyes kiejtés esetén ez a fokozott nyomaték s a jóval hosszabb tartam az, ami a hallgatóra az eggyé vált két elem eredésbeli kettőséget elárulja. Egyáltalán nem mellékes, hogy a gazdaságosság elvéből kifolyólag egyes nyelvekben, mint pl. az angolban, az elég gyakori kettős hangzók hangzásbeli fokozott nyomatékukat már elveszítették és csak történelmi emlékként, vagyis csak helyesírási állanak fenn, míg beszédbeli kiejtésük végérvényesen azonos az egyszerű konszonánsokéval pl. sorry — szőri, full = ful, pretty = priti, stb.) Ily tendenciák, egyelőre csak mint egyre sűrűbben jelentkező *sajtóhibák*, a magyar nyelv terén is kezdenek főleg a napi sajtóban észrevehetővé válni.

c) A homogének vonzásánál fogva a folyamatos beszédben egyformásul két oly nem egyforma, de *hasonló* szomszédos konszonáns is, melyben az időbeli különbségen kívül minőségbeli, azaz képzés- vagy hangzásbeli vagy mindkét fajta eltérés is van, de az egyforma hangalkotó tényezők vannak túlsúlyban. Ilyenek egymás szomszédságába kerülve a már fentebb említett, egyaránt zöngés és egyaránt nasalis *n* és *m*, az *n* és *ny*, valamint az *ny* és *m*, feltéve, hogy az *m* vagy *ny* van a kedvezőbb második helyen. Közülök az *m* bilabialis képzésű és zárlatú, az *n* linguális és pedig nyelvcsúcsi fogmedri zárlatú, az *ny* linguális coronális zárlatú. Bár az első és a másik kettő képzőszerve nem azonos, a zárlatuk helye is közel esik s ezenfelül mindhárom egyformán nasalis. Hangzásuk, ha képzésüket nem láttuk, már néhány lépésnyi távolból erősen hasonló s összetévesztésre hajlamosít. De ilyenek a *zs* és *s*, a *z* és *sz*, a *s* és *zs*, a *zs* és *z*, az *sz* és *s*, az *s* és *sz*, a *z* és *zs*, a *zs* és *z*, a *i* és *ty* stb. is; *valamennyi minden zöngésségbeli különbség hiánya ellenére szívesen egyformásul*. Viszont zavartalanul áll meg egymás mellett a magyar folyamatos beszédben is a labio- ill. a postdorsalis linguális képzésű *b* és *g*, valamint a *g* és *b*, az apico ill. postdorsalis *d* és *g*, *g* és *d*, ill. *p* és *k*, *k* és *p*, avagy *i* és *k*, *k* és *t*, melyek bár egyformán zöngések, ill. egyformán zöngétlenek és egyformán explosívák, de egyrészt *heteroorganumos képzési módnak*, másrészt *heterotop képzési helyűek*. Ezeknél *a hasonló és eltérő tulajdonságok egyensúlya mind az egybeolvadást, mind a széthúzást feleslegessé teszi*.

3. A *homogén és heterogén gátlás, ül. egyengetés együttes hatásának elve.*

a) Az előző pont értelmében a homogének észrevehetőleg *gátolják egymást*, de *csak minőségileg*, azaz autonómiájuk megőrzése szempontjából, amennyiben u. i. valóban egymásba olvadtak, avagy a gyengébbik az erősebbe olvadt bele, ellenben *menyiségileg* összegeződésük formájában nyomatékuk s tartalmuk szempontjából észrevehetőleg *erősbitik egymást*. Ez a *primaer homogén minőségbeli gátlás és erősségbeli egyengetés jelensége*. A homogének *ilyetén módon létesülő sammációján alapszik minden gyakorlás és gyakorlat*, mint a *felismerésnek*, a *felfogásnak* és az *emlékezésnek* egyik legjelentékenyebb tényezője. A summálódott egyformákat, vagyis egyazon tartalomnak térbeli vagy időbeli többszörös ismétlődéséből eredő összegét eredeti komponenseire felbontani, azokat a summában a mennyiségileg fokozott nyomatékban s tartamban önálló minőségekként elkülönítve újra fellelni nem lehet, ami ismét csak a *homogének summációs gátlása*.

b) Ettől megkülömböztetendő a *másodlagos homogén gátlás és egyengetés*. Ez a gátlás beáll, ha a vállalt feladat szolgálatában figyelmünknek a megilletőt túlhaladó hánvadát a komplexum felfogásakor kénytelenek vagyunk az egybeolvadni törekvő szomszédos homogén elemek szétkülönítésére fordítani. Az ily erőlködés a céljaira elvont energiaquantum arányában *bizonytalanná teszi, megghiúsítja, vagy meghamisítja a komplexum többi elemeinek, esetleg az egész sornak vagy csoportnak a helyes felfogását*. A beszéd terén erre például szolgálhat az e téren begyakorlott múltbeli szóképekkel nem rendelkező egyénnel reá nézve új, számos homogén elemet nem feltűnően szimmetriás elosztásban tartalmazó szóknak vagy szócsoportoknak, mint pl.: „*physiologiai*” utánamondatása, hangos olvasása vagy leírása, gépelése vagy betűbe szedése.

c) A heterogének viszont minőségileg heterogenitásuk arányában, a rendelkezésre álló energiaösszeg határain belül egymást *minőségileg* nem háborítva, *erősséggel ellenben* éppen ezen autonóm, de bonyolultabb voltak fenntartására mennél több differenciáló vonással, ill. jeggyel rendelkeznek, annál nagyobb hányadot kívánnak meg a szó egész számára megkövetelt rendelkezésre álló véges összenergiából e differenciálás fedezésére. Éppen ezért heterogének minőségbeli autonómiájának ezen könnyebb érvényesülése bizonyos határon túl szükségszerűen együttjár az elsődleges *quantitatív gátlással*. A szó egységét az” elemek túlságos heterogén volta éppen ezen autonómiára való törekvésük folyamányaképpen

megbontja; a szó ilyenkor kiejtésileg, hangzásilag szétdarabolódik, széjjelszakad.

d) *Mérsékelt heterogenitás* kb. azonos a *mérsékelt homogenitással* Mindkettőt egyaránt jogosan nevezhetjük hasonlóknak vagy *különbözőnek*. Mindkettőben egyaránt van elosztva az egyforma és az ellentétes, ahogy már arra éppen a beszéddel kapcsolatban a második pont keretében reámutattunk. Azok a konzonánsok, melyek tulajdonságai képzési és hangzási szempontból a homogenitást és heterogenitást ilyen harmonikusan egyesítik magukban, leginkább biztosítják találkozásuk esetén a szó folyamatos kiejtését és megérthetőségét, vagyis a beszéd, a nyelv feladatának teljesíthetőségét.

4. *A zöngés és zöngétlen beszédhangok kontrasztos gátolása.* Ahol ellenben a heterogenitás maximumára növekedve, *ellentétességet*, azaz *poláris eltérőséget* jelent, igent és nemet, zárást és nyitást, szinte ugyanazon időben, ottan *az ellentétesek egymás minőségbeli autonómiáját nem zavarják ugyan, de nem is férnek meg egymás közelében. Nem vonzzák, de kiszorítják, elnyomják egymást, nem olvadnak egybe, de elvonják egymástól a tért. Analóg módon viselkednek, akárcsak két párhuzamos, de ellentétes irányú villamos áram a térben meg nem fér s az Ampère-féle állványon valósággal löki, távolítja egymás vezetékeit, hacsak külön erővel nem fixáljuk őket. Ilyenkor is az egymással meg nem férő, egymást távolítani látszólag csak elméletben törekvő hatás a két vezetéket körülfogó üveglapra szórt vaspor erővonalainak ütközésén világossággal demonstrálható. Éppen ellentétben áll ezzel az erővonalak egymás felé fordulása s a két erőmező önállóságának megszűntével egy közös ellipszis-szerű ábrává egyesülése, ha az áramok nem ellentétes, de megegyező azaz egyforma irányúak. Ha ilyenkor a vezetékek nincsenek rögzítve, azonnal közelednek egymáshoz és külön energiára van szükség, hogy ezt a közeledést és egyesülést megakadályozzuk. A beszédben, a szóknban ezt az ellentétességet képviseli a két szomszédos eltérő zöngésségű konzonáns.* A *dt*, *kg*, *bp*, stb. intersyllabarisán, a szón belül egymás mellett meg nem tűri, valósággal érezhetően löki egymást, még pedig az erősebb nem tűri meg szomszédságában a gyengébbiket. S minthogy miként mondtuk, a beszédhangok komplexumaiban a sorrendben második rendszerint az erősebb, az különösen nem tűri meg a zöngésségére nézve ellentétes formájában előtte állót. Ahogy már arra ismételt reáutaltunk, ez valóságos, a szó szoros értelmében veendő fizikai hatékonyságú meg nem tűrés. Ha megpróbáljuk szón belül eredeti alakjában folyamatosan kimondani a *bp*, a *dt*, a *kg* szóhangpárokat pl. a*

*: V. ö. Lese- u. Schreibst9rungean, 234. 1.

dobpergés, az adtam, a megkaptam szókban, lehetetlen, hogy ezt a legyőzhetetlen ellenállást a grammatikai ill. orthographiaszerű kiejtéssel szemben meg ne érezzük. Ilyenkor *pp*, *tt*, *kk* lesz az, ahogyan folyamatos kiejtésükben e konszonáns-párok valóságában kialakulnak. Ez a *primaer* még pedig *kontrasztos heterogén gátlás*, mely a teljesítmény helyessége szempontjából sajátképen *hibás teljesítményt* jelent. Erőszakoskodásunk, hogy a zöngéset zöngétlent szomszédosán, folyamatosan, de változatlanul ejtsük ki, sikertelen volt s a heterogének ill. ellentétesek elseje kénytelen-kelletlen feladta mindannak megvalósítását, ami a másodiktól megkülönbözteti, ill. azzal ellentétbe hozza, vagyis a mnga zöngésségét, s önmaga is zöngétlenné, ezáltal szomszédjával teljesen homogénné vált, minek folytán menthetetlenül egybeolvadt vele. Ezt a homogenizálódást elkerülni csak úgy tudjuk, ha, ahogy ezt már ismételtelen leírtuk, az ellentéteséget külön energiabefektetéssel pusztá tűrhető heterogenitássá csökkenni ük olvképen, hogy a két ellentéteset az időben egymástól különválasztjuk, vagyis a beszéd folytonosságának rovására így ejtjük ki: dobpergés „dob pergés,” „ad tam”, „fog kő”, ami a szó egybefolyó egységének megbontását jelenti. Ha ellenben a szabatos, de mégis folyamatos kiejtést erőszakoljuk, szándékunk ellenére egy *e* és *ö* között álló nyögésszerű rövid magánhangzó képződik közöttük, mint doböpergés. adötam. fogökő, stb. Lényegileg miben sem különbözik ettől azon folyamat, midőn a két eltérő zöngésségű szomszédos konszonáns egyébként is eltér egymástól képzését és hangzását illetően. Lehet a különbség csekélv, mint *s-zs*, *zs-s*, *sz-z*, *z~sz* sniránsok között, vagy lehet jelentékeny, mint a *zs-f*, *z-t* stb. spiráns-explosivák között; itten is egyrészt a varázssíp, vízszintes, másrészt a varázsfuvola, háztető *zöngésségileq* ugyanúgv egyformásul, mint a fentiek, vagyis varássíp, vízszintes, ill. varásfuvola, háztető lesz belőle. A két utóbbi szóban a minőségbeli homogenitás hiányában a két konszonáns közeledett ugyan egymáshoz, sőt egyformásult is, de csak zöngésségét illetően, ellenben változatlan maradt képzésének módjára, szervére, helyére vonatkozóan. Ezen a magatartáson ismét csak úgy tudnánk változtatni, ha a szót megszakítjuk, vagy a fatális áthidaló hangzót hallatjuk a két szomszédos hangzó között, vagyis a komplexum egységének megkárosítása árán (*másodlagos heterogén gátlás*).

5. Sikerült tehát bizonyítani, hogy a homogén gátlás és egyengetés, valamint a heterogén egyengetés és gátlás törvéneve a szók strukturálódása terén is érvényes. A zöngésség-zöngétlenség kontraszt-elve, mint a konszonánsok sajátképem képzésétől szinte független, kizárólag a hangrés zárt vagy nyitott voltától függő magatartás egyrészt, az előbbi sorrend-

ben második elem helyzeti előnyéből adódó fokozott hatékonyság másrészt nehezítik, de el nem takarhatják az igazság meglátását. Ilyen nehézségek a homogén gátlás körül már a múltban a hangok optikai jelképeinek komplexusaival szemben is felmerültek volt. Ezzel erősen analóg látszólagos ellenmondás volt pl. a Schulz-féle *szín- és alaksorok* gyors felfogásakor a heterogén elemek, ill. heterogén sorok előnyben részesülése. A valóság, az alapigazság időleges eltakarására alkalmas ilyeszerű esetekben rendszerint a homogén és heterogén gátlás elvének együttes közrehatása, bonyolítva még az *egyes részfolyamatokra szükséges minimális időtartam elteltével* is, nehezítik a helyes meglátást.*

6. A *perseverációnak* a beszédben normális viszonyok között a szó szomszédos vagy távolabbi beszédhangjait gátlóan megváltoztató szerepe nincsen, ami nem jelenti azt, hogy bizonyos, a szó további hangjait kiválogató, egyengető szerepe ne volna. Leginkább lehet ilyen valamely szóbeli hangzó által a további, a tőszóhoz illeszkedő hangzókra kiható elektív-determinatív szerepet megállapítani éppen a magyar nyelvben. Aszerint, ahogy a szótó magashangú, ill. mélyhangú, tehát *a, á, o, u*, avagy *e, é, ő, ü*, a szóhoz kapcsolódó további ragok, képzők, névutók csakis homogének, azaz szintén mély, avagy magas hangúak lehetnek. Példa: *megy, megyek, mentünk, menjek*, stb. Vagy *jár, járok, jártam, járnak, járunk*, avagy *örülök, örülünk; futok, futunk, futnak*, stb. Hogy az *í* vokális hol felhangú, hol alhangú, mélyhangú ragot vonz, mint *híd, hidak, szív, szívek, sír, sírok, visz, viszek*, annak magyarázata tudtommal még mindig hiányos. Bizonyos csak annyi, hogy az *i*-vel ékeskedő szótóhoz kapcsolódó ragok, képzők vokálisainak mélységét vagy magasságát megszabó tényezők perszeveratív hatóképessége a nyelv fejlődésével változásokon esett át, s nem egy ily szó, mely a múltban magashangú volt, ma csak mélyhangú függelékekkel hangzik a fülünknek elfogadhatónak. A perszeverációnak ezen most leírt, jól ismert szerepe — bár igaz, hogy ezt nem mindig perszeveratív hatásnak fogják fel, — a magyar nyelvben tagadhatatlanul azzal a veszéllyel jár, hogy bizonyos *egyhangúság-rsi* visz, amint a szóban ragok, képzők, névutók halmozódnak, s a szót hosszúvá teszik. Ilyen példa az imént használt „tagadhatatlanul”, avagy pl. „telhetetlenségednek”, „megengedhetetleneknek”, stb. Elkerülésük a stilisztika és retorika feladata, mert kétségtelen, hogy bizonyos határon túl a nyelvet sem írásban, sem szóban nem szépítik.

Egyébként a *perseverációnak fogalma psychophysiologiai* — íme ismét egy homogen-perseveratív gátlásokra haj-

* V. ö. Leseslörung, 198, 218—231. 1.

lamosító szó — nincsen eléggé tisztázva. Lényegileg benne van mégis azon magatartás, hogy a beszédhangoknak, vagy az ezeket kifejező betűknek a tudatosságából, legalábbis az öntudatosságából való letűnése vagyis megtörtént kimondása nem jelenti a megfelelő *neurophysiologias folyamatnak* befejeződését. Ez a folyamat a tudatos tartamnak sokszorosán át hullámzik, hol alá, hol fel s ez időtartam az idegrendszer *fáradt, szórakozott, kimerült, időlegesen mérgezett*, vagy kifejezetten tartósan szervileg *beteg* eseteiben, valamint olvankor, amidőn valamely tartalom a velejáró élénk *indulat le nem reagálhatása folytán* csak látszólag tűnt el az öntudatosság felszíne alá, lényegesen meghosszabbodik. A perseveratióknak beszédben, olvasásban, írásban ilyenkor jut feltűnőbb, hibákat okozó, gátló szerepe, mely azonban ismét legelső sorban a perszeverálóval homogén elemeket zavarja, hamisítja meg.

7. Felvetődik a kérdés, nem-e tételezhető-e fel eddigi magyarázataimmal szemben, hogy itten nem is a beszéd harmoniás struktúrájáról, nem is homogén és heterogén tényezők leírt kölcsönhatásairól s ezeknek, mint neuropsychés folyamatoknak az energia végességéből folyó ökonómia-törvényével, az e téren is érvényesnek bizonyuló *Hamilton-féle törvénnyel* szorosán kapcsolatos együttműködéséről van szó, hanem ahogy azt úgy látszik, a legtöbb fonetika felfogja, egyszerűen *izommechanikai nehézségeknek izomfiziológiai*, szintén a lehető legkisebb erő kifejtés útján történő *elintézéséről*." Válaszom erre az, hogy a Hamilton-féle törvény az emberi szervezettel járó valamennyi s így az egyidejű és időbelileg érintkező mozgások terén is érvényesül ugyan, de világos, hogy ezek egyszerűen mechanikai lezajlását az életszerűség és a psychés finalitás elvei is kétségtelenül módosítóan befolyásolják. A fonetikusok bizonyos kifejezései, aminők pl. a beszédhangok módosulásának „kényelmi” szempontokból való magyarázata, vagy *Balassa* fogalmazása, hogy a magyar nyelv csak zöngés, vagy csak zöngétlen hangokat „kedvel” egymás mellett, valamint, hogy erősebb ugyan és általánosabb a zöngétlen mássalhangzók hatása az előttük állókra s emellett rendszerint az első hang „alkalmazkodik” a másodikhoz, arra engednek következtetni, hogy akarva nem-akarva *a tisztára mechanikai magyarázatot mégsem tartják teljesen elégséges-*

* Horger pár rövid szóval, de különbséget tesz a hangokat képző beszédszervek magatartása között aszerint, hogy „két azonos” avagy „két különböző hang közül egymás mellé”. *Gombocz* csak annyit említ, hogy „rokon” hangok geminatakká olvadnak össze. Az okot, hogy itten egy általános törvényszerűség speciális esetéről van szó, törvényemet nem ismerve, egyik sem említi, *Horger* „a legkisebb mozgások törvényéről” is beszél (203, 3. §.)

nek és nem tisztára mechanikai, biológiai tényezőkre is gondolnak. Mindenesetre úgy áll a **dolog, hogy a fonetika ezzel** a feltűnő jelenséggel, hogy t. i. a legtöbb nyelvben valamely beszédhangnak sorsát, önállóságát, avagy szóbeli szomszédai által való módosító befolyásoltatását nem a hangzó maga, nem is az előtte elhangzott s tovább perszeveráló hang le nem zajlott ingerülete, hanem a még csak utána következő beszédelem dönti el, túlegyszerűen végez. *Balassa*² (120. l.) ezt röviden azzal magyarázza, hogy a második mássalhangzó mindig szótagkezdő hang s mint ilyen erősebb nyomatékú, az őt megelőző szótagvégző hangnál. Mások úgy vélik, hogy a második helyen álló zöngétlen azért zöngétleníti az előtte álló zöngészet ízemben a megfordított sorrend aránytalanul ritkább hatékonyságával, mert kevesebb energiafogyasztást kíván a hangszálak közelítésének elhagyása, s meg nem feszítése, mint az ellenkezője. *Mindkét magyarázatban van bizonyos részlet-igazság, de egyik sem magyarázza meg azt a valóságot, hogy nemcsak a zöngéességben különbséggel jár együtt az egyformásulás ill, a hasonulás, hanem a szótagvégző, — szótagképző n—m is a magyarban hangzásilag s kiejtésileg mm-é hasonul és az s~zs, a z—zs is zszs lesz (üres zsák = üres zsák; tíz zsák = tízszsák), a z—sz s az s—sz is szsz (tízszer = tízyszer; másszor = mászszor), ellenben az ugyancsak szóközi m—n már a magyarban soha nem egyformásul (V. ö. 17—19-ik l.), vagyis 'számnév' mindig 'számnév' marad, 'Lomnic' mindig 'Lomnic', 'tönni is 'tönni' stb., legfeljebb az m és n között lép fel a hangzást nem zavaró, összekötő nasalis zöngé.*

De a sajátképeni, a fonetikusok részéről tudtommal fel sem vetett kérdés, melyről itten leginkább szó kell, hogy legyen, az, hogy amennyiben az egész hasonulást tisztára izommechanikailag akarnók magyarázni, az illetén feltevés megdől azon egyszerű kérdés felvetésére, *honnét tudja képzése időpontjában a sorrendben első mássalhangzót képző izomcsoport, s honnét tudják a hangszalagok, melyeknek pl. a „lábtól” szó kiejtésénél most a b konzonzánst kellene képezniük, hogy a b után a t fog következni, tehát nem bilabiális, hanem apicális postdentális zárlatú, linguális hang, még pedig zöngétlen, tehát már a zöngés b képzésénél ne közelítsék ill. ne feszítsék meg a hangszálakat, stb. hanem a glottis nyitvahagyásával a b helyett p-t adjanak (láptól), mert hisz a b után a zöngétlen t következik.* Avagy honnét tudják pl. a színmű szó kiejtése közben a beszélőszervek, hogy az n képezni akarásakor az l után ne a nyelvhegy menjen az n-nek megfelelő zárt alkotni a felső fogmedrek mögé, hanem célszerűbb lesz

* Magyarok között nevezetesen Horger (226. §.)

mindjárt a két ajak zárásával az utána jövő *m*-re beállítódva az *n-m* helyett *mm*-et ejteni. Teljesen világos, hogy sem a nyelv, sem az ajkak, sem a gége izmai, sem a hozzájuk vezető idegek mindezt előre soha nem is tudhatják, vagyis: *itten nem perifériás, de centrális regulációról van szó, a hallásos és beszédmozgásos szóképeket szolgáló agykérgi neuronok ducsejtjeiben végbemenő kölcsönhatások megnyilvánulásáról.* Ezen szóképek *az első gyermekkorban kezdték* beszédhallás és hol önszántú, hol utánzó gagyogás segélyével e központokat a hallásilag jóleső, beszédmozgásszervileg könnyebb kapcsolódású hangejtési egymásutánrendeltség különböző változataihoz hozzászoktatni, majd a környezettől hallott szók, szó-sorozatok utánamondásának ill. a szerzett szóképek alapján való képzésének, kiejtésének lassú, néha ugrásszerű fejlődésével kezdtek előbb hibásan és hiányosan, majd egyre szabatosabban és tökéletesebben *a beszéd bonyolult, de harmoniás differenciáltságához eljutni.* A felnőtt „odaadtam” szavait a gyermek, odaattam, ill. „odáttam” gyanánt hallja, mert ha a homogén egybeolvadásos gátlás törvénye általános érvényeségű, ez nem is lehet másképp és a „megkaptam” szót „mekkaptam”-ként, mert ugyanezen törvény s hozzá az ökonómia elve ezt így kívánja. A *d* és *t* a különböző zöngésségtől eltekintve egyforma hangzású és kiejtésű és ezenkívül a zöngésség-zöngétlenség? rohamos váltogatása célszerűtlen teher, mely a kiejtést megakasztja, tehát a megkívánt folyamatosság elvénel fogva egyszerűen elhagyatják, a két egyforma pedig egységülve csak nyomatékban megduplázódva energiamegtakarítással jár. Miként a gyermek, mielőtt a nyelvtanilag alapozott orthografiás írást elsajátította, úgy jár a felnőtt is, ha külső körülményeknél fogva *tisztán hallásilag sajátít el egy idegen nyelvet* De ugyanígy jártak el *kísérleteim vizsgálati személtjei*, midőn az értelmetlen beszédhangsorozatokat, minőkhöz hasonlókat még soha nem hallottak, első hallásra ki kellett mondaniuk s le kellett írniuk. Viszont önmagam, mint diktáló, ilyenkor átestem azon minden tájékozottságom és várakozásom ellenére egyre újra meglepő élményen, hogy diktáláskor képtelen voltam ú. n. „terhelt” hangzóhalmazaimat ugyanolyan folyamatossággal, mint a „nem-terhelt”-eket felolvasni s bármennyire igyekeztem is a kiejtést az írott szóképhez híven, de egyúttal folyamatosan végezni, saját fülem is minden alkalommal kénytelen volt megállapítani, hogy beszélőszerveim az általam megszerkesztett szókat az előírt tempóban szabatosan kiejteni nem tudták. Így járok értelmes anyaggal is, ha ceruzát vagy törlőgummit szorítok két fogsorom közé, hogy hangtalanul” gondolkozva valóban semmi akarattalan beszédmozgást se végezhessenek s ily módon élénken elképzelem magamban a „megkaptam’, .fogtam’, .adtam’ ,dobtam’

„százszor’ ,színmű’ ,tíz zsák’, ,mészsók’ ,másszor’ stb. szók folyamatos kiejtését, midőn is valamennyit ,attam’ ,foktam’ ,doptam’ ,szászsor’ szímmű’, ,tízszsák’, méssók’, ,mászsor’ stb. gyanánt tudtam csak a képzeletemben akár hallani, akár kiejteni.

8. Itten egy másik, tisztára fiziológiai feltevés és ellenvetés is cáfolatra talál. Arra is lehetne u. i. gondolni, hogy a hasonlító s egyformásító kölcsönhatások alapja a kifáradás, vagyis az ú. n. újabb, azonos természetű ingerrel szemben ingerelhetetlen állapot, melyet az izomra, idegre nézve *refraktaer fázis* néven nevez a fiziológia.

A *refraktaer fázis* ezek szerint azon időtartam, melyre valamely felmerülő központi mozgató ingerületnek — ugyanúgy, mint magának az izomnak — szüksége van, hogy ugyanazt a mozgást újból elvégezhesse. A kifáradást, valamint a gyakorlatot is az ideg- és izomfiziológia Hans *Verworn* óta ebből magyarázza. S *Aall* óta valamennyi Schumann-tanítvány, nevezetesen *Henning* jelenleg danzigi professzor, erre a jelenségre igyekezett visszavezetni a nevemről elnevezett jelenséget, vagyis a két egyforma egybeolvadása csakis ott állana be, ahol azok felfogása gyors egymásutánban Vio mp.-en belül eső időben történik. Ám mindebből mi következik a beszéd struktúrájára való alkalmazásában? Azt kellene várnunk, hogy az egyformák egybeolvadása csak oly módon történjék, hogy az *ai* elembe beleolvadó *as*, vagyis a második elem képzése marad el, mert hiszen az elsőnek a kifáradása, a végzett munka nyomán beállott teljesítő képtelensége okozhatja csak kifáradás folytán a második elem elmaradását. S mégis a valóságban akár a zöngésségre eltérő, de egyébként legnagyobb mérvben homogén *bp*, *gk*, *dt*, stb. egyformásul, akár a zöngésségükre egyforma *z—zs*, a *zs—z*, az *sz—s*, az *s—sz*, avagy az *m~n*, az *n—m*, stb. összegeződnek egybeolvadva s nyomatékban duplázva, szinte kivétel nélkül mindezeknél a ki nem ejtett első olvad bele a másodikba és szinte soha a második az elsőbe. Vagyis: *a refraktaer fázissal való magyarázás teljességgel nem lehet helytálló, mert kizárólagosan az ellentétes magatartást követelné meg, mint amelyet a nyelv valóban követ.*

9. De a tisztán izommechanikai s ugyanígy a refraktaer fázissal való magyarázatot ugyanígy cáfolják az *elszólásokra*, az *olvasási és íráshibákra*, a *sajtóhibákra* stb. vonatkozó tapasztalatok is. Mindezek, melyekkel ép és beteg egyéneken jelen munka további, másutt közlendő fejezetei foglalkoznak, világosan mutatják a homogén egybeolvadásos gátlásnak s a heterogén kvantitatív gátlásnak a refraktaer fázistól független, hibára, tévedésre vezető hatását. Amint a *szórakozottság*, *indulat*, *kifáradás*, *betegség* a felsőbb, bio-psychés ellenőrzés

erejét csökkenti, e hibák elég tömegesen jelentkeznek, és pedig előszeretettel nem is a szomszédos, de a valamivel távolabb eső egyformaságoknál, hasonlatosságoknál. Egyazon szón belül mutatkoznak 2—3—4 s akár 10 betű távolságban is érvényesülve olyképen, hogy ahol a közbeeső heterogének olvasásban, írásban, betűszedésben zavartalanul érvényesülnek, ottan a homogének zavart okoznak, hibára vezetnek ($a m b c d m-2 e = a m i b c d x e$ vagy $a m i b c d e$ vagy $a m i b c d d e$ vagy $a b n i i c i m d e$ stb.). De minden kételyt kizáróan áthat a hasonlatosság attraktív egybeolvadásra csábító hatása a szomszéd szó, sőt a szomszéd sor betűire is, amint azt *Stoll*, *Weimer*, *Kollarits* stb. leírták, s amint azt a *saját* vizsgálataim is minden kétséget kizáró határozottsággal mutatják. (V. ö. Magy. Pscychol. Szemle X., 1938.)

De nemcsak a magyar nyelvre áll ez. Sokkal érzékenyebb nála a heterogenitások lerázása és a homogenitások egybeolvasztása szempontjából az olasz és részben a francia nyelv, melyek, ahogy erre reámutattunk, a latin által megtűrt *mn* egymás után sem tűrik meg szívesen. Vagyis *a nyelvtörténet is a beszéd terén messze túlnyomólag a sorrendben másodiknak az első fölött való magához formáló túlerejét bizonyítja, s ezzel minden tisztára izommechanikai s még kifejezettebben minden akár perifériás, akár központi idegkifáradásból való magyarázatot kizárni enged.*

10. *A beszéd strukturálódásában tehát ép viszonyok között a döntő tényezők* fiziológiás téren *a homogének summatoria törő minőleges gátlása s a heterogének minőségbeli egyengetésével járó mennyileges gátlása*, mindkettő szoros kapcsolatban a szűkebb jelentőségű helyi energia-szabályozásra ugyanúgy, mint az össz-szervezetbelire érvényes *Hamilton-féle erőökonomiai törvénnyel*. Nem tagadja meg magát a fiziológiában *a meglévő jelenségeknek önfenntartási igénye zete sem*, amely a tudatosulásban mint *perszeveratív tendencia* mutatkozik.

Végül — s erre itten mégegyszer, de mostan összefoglalólag reá kell térnünk, — érvényesül, mint nyomós tényező az *időtartam* is, melyet a folyamatos beszédben *egy-egy szóelem, vagyis egy beszédhang*, ül. *egy szótag* mind fiziológiai, mind pszichológiai téren a maga számára megkövetel. *A beszéd gyorsaságát, az egyéni beszédtempót*, nyelvenkint, vidékenkint, fajonkint, egyénenkint, sőt egyazon egyénnél is erősen befolyásolják állandó alkati, sőt tartósabb vagy múltóbb környezeti, alkalmi, állapotbeli, indulati-hangulati momentumok. S bár függ a tempó attól is, miről, valamint kivel és hol beszélünk, mégis megvan minden nagyobb embercsoporton belül *a beszéd átlagos gyorsasága*, melytől való nagyobb eltérés felfelé, mint *fiziológiás hadarás*, lefelé, mint

unott, vagy modorosan *vontatott* vagy *szakgatott beszéd*, már feltűnik. Annak tisztázására, *mily gyorsan tudunk s mily gyorsan szoktunk beszélni, több út is van*. Magamon végzett próbák azt mutatják, hogy írott szövegnek *maximális gyorsasággal való félhangos olvasásakor egy betűre*, ami elég gyakran kevesebb mint egy beszédhang, *50 szigma*, vagyis *0.050 mp.*, *egy szótagra* ennek két és félszerese—háromszorosa, vagyis $(X13—0.15)$, tehát kb. $\frac{1}{2}—\frac{1}{2}$ *mp-nyi* idő jut. A sajátképeni, nem írott szövegre támaszkodó, *gondolkodó*, de rendszerint bizonyos indulat-hajtotta folyamatos *beszéd gyorsasága*, nevezetesen vitában, nyilvánosság előtt, meglepően nagy sebességű lehet. A gyorsírók usque 400 szótagot írnak percenként s a *magyar parlament leggyorsabb beszédű szónokainak beszédsebessége 300—350 szótag percenként*. *Levelezési gyorsíróknak percenként 120 szótagot* kell legalábbis írni tudnia, hogy tollbamondott szöveget olvashatóan rögzíteni képes legyen. Ha ezt vesszük a folyamatos beszéd alapjául, akkor *egy szótagra* éppen egy fél, a parlamenti jóbeszédű szónokoknál már csak $\frac{1}{3}—\frac{1}{4}$ *mp. esik*, vagyis *0.165—0.200 mp.* E számok tanúsága szerint a maximális gyorsaság a félhangos olvasásnál általam talált időtartam értelmében alig rövidebb a temperamentumosabb szónokok többé-kevésbé rögtönzött szövegű vitabeli beszédsebességénél. *Kényelmes beszédnél* azonban már a gondolkodási szünetek s a szók, szócsoportok közé beékelt retorikai szünetek nagyobb voltánál fogva is az egy-egy szótagra eső átlagos időtartam jelentékenyen megnövekszik.

10. Vizsgálódásaim értelmében általánosságban az egyes szóelemek (beszédhangok, szótagok) egymásra gyakorolt kölcsönhatása nagyjában arányosan nő a beszéd gyorsaságával. Mind az egyformaság, mind az ellentétesség okozta egybeolvadásos, ill. széthúzásos tendenciák által előidézett fiziológiás beszédnehézségek fokozódnak a nagyobb folyamatossággal, s ilyképpen a nyelv fejlődése folyamán a feltehetőleg növekvő igényekkel együtt fokozódott beszédgyorsasággal amúgyis beállott egybeolvadások, egyformásulások, hasonulások, szétkülönülések, áthidalások és kihagyások, a szokott medrükön túl is kénytelen-kelletlen mutatkoznak. Viszont a figyelem reáirányításával, a beszéd lassításával, ami azonban mind a megszokottól eltérő volta folytán külön energiát kíván, mindezen módosulások elkerülhetők, ami azonban a beszéd természetességének, esetleg a gondolkodás célszerűségének és megszakítatlanságnak rovására megy. A valóságban a nyelv sajátképeni szellemének megfelelő orthográfiás értelemben vett, ejtésileg és hangzásilag szabatos *orthophasiás és orthophoniás beszéd lehetetlenség*. Lehetetlenség azért, mert az összes elemek autonóm érvényességét

megengedő, tisztán heterogén elemekből álló szónak nincsi: aminthogy vizsgálataink szerint nem is lehet, összetartása, az széj]elesik, a tisztára vagy túlnyomóan homogén összetételű szó pedig monotoniján felül egybefolyó, ki sem ejthető, hallásilag meg sem érthető. A beszéd céljának a folyamatos, tehát a célt szem előtt nem tévesztő, bizonyos időhatárokon belül lepergő s ezért folyamatos közölhetőségnek és megérthetőségnek csak a harmoniásan differenciált és harmoniásan homogenizált elemek egybefoghatósága által összetartott struktúrájú szók és szósorozatok felelnek meg. Ez azonban átvezet a *biológiás* összességű egyensúlyozásokhoz s a *psychológiás* egyéni variációkhoz, melyek alapján a mi harmoniás az egyik embercsoportnak, nem feltétlenül az a másiknak. *A nyelv és a nyelvek aesthetikája* ez, a maga alkati, de physio-, bio- és *psychológiásan* alkati összes kapcsolataival, melyekbe való belétekintés, belelátás fáradságos, de ellenállhatatlanul érdekes és minden fáradságot bőven kárpótol. A beszédtempónak, ahogy mondtuk, megvannak a maga testalkattani kapcsoltságai. Ezek, akár bonc-szövet-taniak, akár vegyiek, az agyvelői ú. n. extrapyramidális, mozgásrendező csíktolt testbéli központoknak működését a beszéd időbeli lefolyása szempontjából befolyásolván, megérthetővé teszik a beszédfolyamatosság fokozódó nehézségeit, megzavarását, esetleg megsemmisülését a kérdéses agyvelőállományt mérgező, mert *kóros*, hormonális, toxikus vagy infekciózus anyagok befolyásolása alatt. Ezek magyarázzák a beszéd szótagokká való szétszakadását az ú. n. sklerosis polyinsularis *skandáló* beszédjében, a hangzósorrend meglazulását, megzavarását, a képzés, ill. ejtés tagolatlan, elkent, ill. szétesett voltát a paralysis prog-nál, bizonyos nyúltvelői sorvadásos s egyéb megbetegedéseknél bekövetkező szótagbotlásos, szótagelcserélő, szótag- és szóhang-elhagyó- vagy perszeveráló *dysarthriát*, *anarthriát* s nevezetesen a járványos agy velőgyulladásban szenvedőknél gyakorta bekövetkező *beszédpropulsiót*, mely a normális tempóban induló, néhány szó vagy mondat után egyre gyorsulón fokozódó rohamosságú s így csakhamar teljesen tagolatlaná s érthetlenné váló beszédben nyilvánul meg/ Minden okunk van feltételezni, hogy normális körülmények között is a psychés befolyások a látótelepnek a csíktolt testtel való összeköttetésein át közve-

* A magyar orvosi irodalomban ezen ú. n. *enkephalitiszes beszédzavarokat* s azok befolyásolását bizonyos gyógyeljárások útján, érdekesen ismerteti poliklinikai idegbetegosztályomon vizsgálta s a poliklinikai tudományos gyűlésein bemutatott esetek elemzése kapcsán *Eisenbery Dénes* dr. segédorvosom a gyógyászat, 1938. 24. számában.

ütik a gondolatoknak, érzelmeknek, indulatoknak a beszédre gyakorolt serkentő-gátló befolyásolását.

II.) A beszéd-struktúra biológiai ill. psychobiológiai kormányzata.

A biológiának beavatkozása a beszéd fizológiájába ott kezdődik, ahol a pusztán-mechanikai folyamatban a primitíven célszerű fizikai-chemiai változásoknak lokális jelentőségükön túlmenő, végszerű (finalitásos) történés elemeiként való szabályozása világosan felismerhető. Hogy ezek a határok élesek-e, annak mérlegelése túlmenne jelen vizsgálódások célján és lehetőségén. Gyakorlatilag a szervezetnek mint egésznek egységes energia-szabályozásán s ezzel a *Hamilton-törvénynek* e téren is érvényes, bár nem egyedül mérvadó *erőoekonomiai* jelentőségén kívül a biológiai területhez tartozik már az *affektív*, vagyis *érzelmi-indulati-hangulati életjelenségeknek kétségtelen szerepe a szók strukturálódásában*, phylo- és ontogenesises fejlődésében és egyénileg bizonyos mértékben változó hallásos megértésében, valamint kiejtésében. Sokat vitatott gyakorlati jelentőségét ez a probléma ott nyeri, ahol a *téves megértések*, az *elszólások*, a *hibás olvasás*, *elírás*, *tévedéses betűszedés* stb. jelenségeit a *psychoanalysis* szinte kizárólagosan a *megértés*, *felfogás*, *emlékezés*, *cselekvés ösztönös-érzelemszerű befolyásoltatására* vezeti vissza, *midőn is túlnyomóan vagy kizárólagosan* *sexuális vonatkozásainál fogva a felsőbbrendű én elnyomásra, elfojtásra ítéli azokat*, s ezen *elfojtás visszahatásai volnának a téves, primitív értelemben cél- és végszerűnek veendő ösztönös, védekezéses félreértések és balfogások.*

Ezen felfogás tévességével készülő, összefoglaló munkámban, melynek jelen közlemény egyik fejezetét képviseli, részletesen foglalkozom. Itten csak annyit tartok szükségesnek leszögezni, hogy igenis, *a célirányos és előrelátó védekezésnek bőséges nyomait találjuk a szók strukturás fejlődésébe beleavatkozó érzelmi elemekben.* Ilyen pl. a nyelv szellemének nemzetek, népfajok, törzsek, tájak stb. szerint változó tiltakozása s védekezése a mássalhangzótorlódás, a szók túlságos hosszúsága ellen és a szó, a mondat, a szöveg, a hanghordozás túlzott *egyhangúsága által elősegített fárasztó, tehát kellemetlen volta* ellen a nyelv területén mutatkozó, lassú fokozatossággal érvényesülő visszahatás. Ugyanígy *kétségtelenül fejlődésileg befolyásolták, sőt minduntalan befolyásolják* egyénileg is a mondat, a szó alakulását *indulatok*: harag, lelkesedés, gyűlölet, szeretet, szerelem, gúny stb. még pedig nemcsak *a beszéd dallamát, tempóját, hangsúlyát, hanghordozását, de a szók megalkotását, tehát struktúráját is.*

Még azt sem óhajtjuk kizárni, hogy *ösztön*nel, nevezetesen *alsóbb- vagy magasabbrendű, önfenntartási, ül ivari ösztön*nel kapcsolatos tendenciáknak a beszédbe, a gondolatot kifejezni akaró szók kiválasztásába való beavatkozása alkalomadtán — nevezetesen erre hajlamos egyéneknél — *nem-öntudatos elfojtás tárgyává* lesz, midőn is ez a folyamat kétségtelenül energiát von el s köt le, amelyet a kiejtendő szó energiaszükségletéből kénytelen elvonni a beszédkormányzat. Ilyképen az *affektogén (thymogén) eredetű másodlagos quantitativ gátlás* szükségszerűen beáll és kapat nyit a tévedéseknek, *elszólásoknak, melyek a hangzásbeli, avagy értelmi (analógiái és logikai hasonlóság) homogén gátlás és egyengetés elvei szerint* a részben egyformának hídján át mint *folyamatossági tévedések* fognak az elfojtott szóelem vagy szó pótlására jelentkezni. *Az ilyen érzelmi eredetű beszédbeli gátlás azonban az ép egyéneknél egyre jelentkező nem-ösztön*eredetű, *nem-elfojtás okozta, homogén és heterogén gátlásból eredő fennakadások, elszólások megszámlálhatatlan tömegei mellett annyira törpe kisebbség, mint ahogy az olvasás, írás, betűszedés stb. tévedéseinek 99%-ban azok nem ösztön-eredetűek. Nem kellemetlenség-elfojtásos keletkezésük nyilvánvaló, tapasztalatilag, kísérletileg, statisztikailag kétséget kizáró módon bizonyítható,* ami viszont nem zárja ki egyes egyéneknél, kivételes alkalmakkor a tévedéseknek ezen utóbbi területeken való *homogén,* vagyis *ösztön*eredetű keletkezését.

III.) A beszéd-struktúra sajátképeni pszichológiai kormányzata.

A neurológias folyamatok agykérgi része *tudatosulással* jár együtt; ezeket a tudatos folyamatokat neveztük mi *neuropsychés* jelenségeknek. Ahogy azt 1897-ben már kifejtettem — túlnyomó részük már tudatos, psychés történés ugyan, de nem az „én” által magasabbrendűen irányított, ítélve válogató, célszerű és végszerű, psychés cselekvés, *aktus*.* Az „én” kétségtelenül az ősi, örökléses anyag készségei s az egyéni tapasztalatok felraktározódott s felírj ulásra kész nyomai által aktusaiban befolyásolt, a fizikai energiák végessége által cselekvőképességében korlátozott, de az anyagiak világában az általunk ismert — bár távolról nem hiánytalanul ismert — fizikai természet erőivel, nem egyszer a saját szervezet hajlamaival, szokásaival, ösztönös törekvéseivel, sőt

* V. ö. *Komis Gy.*, A lelki élet, III. 436—454. s u. e. köt. „A figyelem” c. első fejezetet. — *Ranschburg*, Az emberi elme, II. 151. l. 4. p. — u. e.: Stud. üb. d. normale u. hyst. Bewusstseins 1897. — u. e. A nemtudatos és tudatos stb., idézve j. m.-ban Irodalom 22. alatt.

psychoidás, pusztán tudatos és szűkebb értelemben cél- és életszerű szabályozásaival is harcban álló, azoknak fölibe kerekedni igyekvő és azokat igájába is hajtó erő. Amellett az *emberi, szellemi természetű „én” véges, korlátozott erejű* ugyan, de végeredményben *ellentétben az entrópiás végső kiegyenlítődsébe, nirvana-szerű mozdulatlanságba átmenni törekvő fizikai erővel, mint értelem kétirányú, ú. m. aktíve differenciáló-analizáló és aktíve summáivá abstraháló-synthetizáló tevékenységet folytat* és minden bukdácsolása mellett is félreismerhetetlenül *a felfelé törő építő fejlődés emelkedő vonalát követi*, önválasztotta vagy akár vállalt céljai, feladatai szolgálatában u. i. *mint értelem a homogénnek, egybefolyónak, homályosnak cselekvően elemző differenciálását* végzi a látszólag egyformában, s hasonlóan rejtőző, s csak a kereső *aktív analízis* útján felkutatható kérdések meglátása, formulázása körül és azokat a homogén megegyezőség, vagy heterogén meg nem egyezőség alapján ítélő, következtető munkája útján megoldásra viszi. Másrészt a heterogénekben, a látszólag „eltérőben”, szétválóban, össze spontán nem egyezőben, a burkolt homogenitásokat keresve felismerő s céltudatosan egybegyűjtő *aktív abstrahálás* és *aktíve összegez*ő *synthesis* útján a tarka chaosban is a megegyezőségeket, szabályszerűségeket, törvényszerűségeket megtalálja, formulázza s a magasabbrendű, építő *én-es gondolkodásnak* és erre, de az ösztönéleti s magasabb érzelmi tájékoztatásra is támaszkodó *én-tudatos cselekvésnek* irányításul rendelkezésre bocsátja. Ugyanezt teszi az *én-esen megindított*, de lehiggadás, *nyugodt kikristályosodás céljából a nem-éntudatosnak átadott problémáknak újra az én-tudatosba való történésszerű intuíciós felszállásakor*, midőn azokat tudomásul véve, *a gondolkodás segítségével aktíve ellenőrzi és logikailag, aesthetikailag, etikailag befejezi*. Mindebben a képzetekből fogalmakat alkotó, mindennemű élő- és élettelen dolog, tulajdonság, állapot, történés, cselekvés és viszonylat jelképezésére alkalmas nyelvbeli symbolumokat teremtő, tagolt *beszédnek döntő szerepe* jut. S e beszédnek, *a nyelvnek ökonomiásan harmóniás, gazdagító, szakadatlan tartalmi és alaki aktív fejlesztése*, stilisztikai, retorikai, poétikai tökéletesítése s a mellett a fejlődést a nyelv múltjával, alkattól, de környezettől is függő szellemével is szembesítő s harmonizáló összeegyeztetése szintén az emberi elmének, lélektani szempontból nézve *a psychének, az ép embert a lelkiség alacsonyabb fokaitól*, bármily magasabb állattól *áthidalhatatlan szakadékkal elválasztó*, egyáltalán *nem-reflexszerű, nem-történésszerű s nem-folyamatszerű, nem is csak passive tudatos, de mindezek felett álló, aktív építő, teremtő munkája*.

V. Irodalom.

- L. Ranschburg, A felfogásbeli tévedések törvényszerűségéről. A Magyar Filoz. Társ. Közl. I. 1901. — U. e.: Az elménkre egyidejűleg beható homogén és heterogén ingerek hatásáról, stb. Orv. Hetilap 46. 1902. — U. e.: Üb. Hemmung gleichzeitig. Reizwirkungen, Zschr. f. Psychol. 1902. — U. e.: Üb. d. Bedeutung d. Aehnlichkeit, stb. Journ. f. Neurol. u. Psychol., I. 1905. — U. e.: Über ein neuro-psychologisches Grundgesetz, Deutsche Zschr. f. Nervenheilkunde, 1913. — U. e.: Üb. Wechselwirkung gleichzeitiger Reize im Nervensyst. u. in d. Seele, Zschr. f. Psychol. 66—67, 1913. (U. ezek befejezetlenül magyarul, Ranschburg, Psychol. Tanulmányok, A Magyar Gyermektanulm. Társ. könyvtára I—II. 1913—14). — U. e.: Zur Pathopsychol. d. Sprech-, Lese-, Schreib- u. Druckfehler, Gust. Oláh—Festnummer d. Psychiatr. — Neurol. Wchschr. 1927. — U. e.: Üb. spontáné Vereinigung stb. Ein Beitrag z. Homotropismus lebender Gewebe. Zschr. f. d. ges. Neurol. u. Psychiatrie, 105. 1926. — U. e.: Die Lese- und Schreibstörungen d. Kindesalters. Ihre Physiologie, Psychologie, etc. Marhold, 1928. — U. e.: Gedächtniss, Urteil u. Schlussfolgerungen an Gesunden u. Kranken. Arch. f. d. ges. Psychologie, 1930. — Ranschburg u. Schill: Üb. Alexie u. Agnosie, Zschr. f. d. ges. Neurol. u. Psychiatrie, 1932.
2. és 3. Az idevágó munkák fontosabbjainak jegyzékét 1926-ig I. H. Weimer, Fehlerbehandlung u. Fehlerwertung c. könyvének végén. Schriften üb. d. Ranschburg'sche Hemmung címen; az 1928-on túl megjelentek túlnyomórészt jelen munka különböző pontjain idézem.
4. Kollarits, összehasonulás és egybefolyás, Ranschburg-Emlékkönyv, szerk. Schnell János, 1929. — U. e.: üb. Akzentlegasthenie, stb. als kleine Zeichen d. Geistesschwächung d. Tuberk. u. i. Altér. Das Verhältniss d. inneren Sprache u. Schreibfehler. Homogene Hemmung u. Unterdrückung d. Differenten. Arch. f. Psychiatrie, 99. 1933. — U. e.: Die Verschiedenheit d. Ich-Störung d. Traumsprache. Homogene Hemmung Einschaltung u. Unterdrückung d. Differenten, stb. U. ott: 101, 1933. — U. e.: Beobachtungen üb. Lesefehler bei stummen Lesen, etc. R-sche Hemmung, homogene Attraktion, Unterdrückung des Differenten, Gesetz d. angeschlag. Melodien, Arch. f. d. ges. Psychol. 95, 1935. — U. e.: Beobachtungen üb. Dyspraxien (Fehlhandl.-en) Vergleich mit Sprech-, Lese- und Schreibfehlern etc. U. ott: 99. 1937.
5. F. Krueger, Bericht üb. d. VII. Kongr. f. exp. Psychol. 1922. — U. c.: Einführung Über psychische Ganzheit. Neue Psychol. Studien, 1926.

6. Ipsen, Zur Theorie d. Erkennens. Neue Psychol. Studien. Untersuch-en
üb. Gestalt u. Sinn sinnloser Wörter. I. 1926. 279—473. 1.
7. Meringer u. Mayer, Versprechen u. Verlesen, 1895.
8. Meringer, Aus dem Leben d. Sprache. 1908.
9. Wundt, Die Sprache, I. — II. Völkerpsychologie, I. Bd. 1900. 1—626.
és II. 1—644.
10. Schmidt F., A nyelvbotlások lélektani elemzése, Ranschb. Emi. k. 1929.
11. H. Schiller Pál, A sajtóhibák keletkezésének pszichológiai oknyomozása.
Magy. Psychol. Szemle, 1930. III—IV. és 1931. I—IV. szám.
U. e.: Különlenyomat, 1—68. 1.
12. Mitrovics Gy., A neveléstudomány alapvonalai, 1933. 205—207. és 323.1.
13. Boda István, Magy. Psychol. Szemle, I. 1—2. füz.
14. Kornis Gyula, A lelki élet. II. 1918. 264. 1.
15. Brandenstein Béla, Az ember a mindenségben. II. 276. 1. 1937.
16. Ranschburg, Sinnesphysiologische u. psychol. Erfahrungen an Ver-
krüppelten, Archivio di Psychol. XI. 1933. Kiesow-emlékkötet.
17. Balassa József, A fonetika elemei, 1886. —U. e.: Magyar fonetika, 1901.
18. Istenes Károly, Hangkapcsolódások, stb. Vác, 1924. — U. e.: Fonetikai
rendszerek. Siketnémák és Vakok oktatásügye. 1936. 9—10. sz.
19. Gemelli—Pastori, L'analisi elettroacust. d. linguaggio, Milano, 1934. 1—2.
20. Ranschburg—Bárczi, A siketnémák egy csoportjának hallóvá tétele
I—II. Magy. Gyógypedagógia, 1935.
21. Ranschburg, Ueb. Kor likaié Taubstummheit, Zschr. f. Kinderpsychia-
trie, 1935.
22. Ranschburg, A nemtudatos és tudatos működések magatartása a narco-
sisban és a narcosis után. Az „Orvosképzés” Poliklinikai füzetek,
1934. — U. e. bővítve németül a Zeitschr. f. Psychol. 129. köt.-ben
Schumann—Festschrift, 1933. — A tudatos és öntudatos működé-
sekről I. már Magy. Orv. Archiv. VI. 1897. A hysteriás anaesthesiák
kísérletes pszichológiája. 6-ik fej. 31—39. 1.
23. Sarbó, A beszéd. 1906

RANSCHBURG PÁL DR.

Piaget gyermeklélektanáról.

1. Ez a cím, melyet kis tanulmányunk fölé írtunk, első pillantásra talán többet mond, mint amit elmondani e helyen megkíséreltünk i nem kívánjuk ezt a témát kimeríteni, nem törekszünk *Piaget* gyermeklélektanának, ennek a hatalmas és korszakalkotó „életműnek” teljes tartalmát, összes értékeit ismertetni. E sorokban feltételezzük, hogy az olvasó ismeri már a kitűnő svájci gyermekpszichológus munkásságát és a gyermeklélektani irodalom terén nagy megújulást jelentő módszereit, szempontjait és eredményeit. Irodalmunkban, a sokféle utalás mellett, *Kenyeres Elemér* adott összefüggő áttekintést *Piaget* kutatásairól, különösen azokról, amelyek a gyermek világvilágának lélektani kialakulására vonatkoznak. Ezen ismertetés mellett számos más alkalom is nyílt természetesen a magyar tanulmányozók számára, hogy megismerjék és gondolatviláguk számára feldolgozzák akár *Piaget* „klinikai” gyermektanulmányozó módszerét, akár pl. a gyermek egocentrizmusáról, ortificiálizmusáról, vagy gondolkozásának szinkretikus jellegéről, a transzdukcióról, a nyelvi síkról, a gyermek erkölcsiségének kifejlődéséről stb. vallott nézeteit. Ma már elmondhatjuk, hogy *Piaget* nézetei és eredményei, — ha nem is kritikai észrevételek és helyreigazítások nélkül — épúgy alapanyagát teszik a gyermeklélektani mai ismereteinknek, mint pl. *Binet* munkásságának eredményei. Éppen ezért az alább következő sorokban csupán *kritikai észrevételeinket* közöljük *Piaget* nagy terjedelmű és úttörő munkásságának azokról a részleteiről, amelyek, szerény nézetünk szerint, másként is felfoghatók és célunk itt egyedül az, hogy saját felfogásunk *érveit* szembeállítsuk azokkal, melyek *Piaget* felfogásának szolgálhattak alapvetésül.

2. Ismeretes *Piaget* tétele a gyermek gondolkozásának *énközponti jellegzetességéről* az „*egocentrizmusról*”. *Piaget* ezt az énközpontúságot, mint a gyermek gondolkozásának, világvilágának egyik legalapvetőbb tulajdonságát írja le és ebben találja a felnőtt gondolkodásától való különbözősét a gyermeki lelki struktúrának (v. ö. *Le iugement et le raisonnement chez l'Enfant*. 2. kiad. 1935. — *La représentation du monde chez l'Enfant*. 1926. — *La causalité physique chez*

l'Enfant. 1927. — La langage et la pensée chez l'Enfant. 2. kiad. 1930.). Lássuk, miben áll ez a különbség a gyermek és a felnőtt gondolkozása között? A felnőtt gondolkozása logikus, a gyermeké „prelogikus”; a felnőtt tud logikai szintéziseket alkotni, az ok és okozat viszonyát érvényesen felfogja és kifejezi s nyelve, gondolkozása „szocializált”, azaz alkalmazkodott a körülötte élő emberek nyelvéhez s gondolkozásához. A gyermek gondolkozásmódja azonban még nincs ezen a fokon, hanem időben, fejlettségben és értékben az *előtt* a fok előtt van, melyet a „logikai szintézis” fogalmával jellemez *Piaget*. Ez a „logikaelőttés”, „prelogikus” gondolkozásmód egyfelől bizonyos *minuszt*, másfelől pedig *pluszt* jelent a felnőttével szemben. A gyermek gondolkodása *fogyatékos*, mert nem jut el a felnőtt érvényes logikai szintéziseiig, s ez főképen az ok és okozat helytelen felfogásában és az egymásután következő ítéletek elégtelen, zavaros összefüggéseiben, implikációk helyett egymásmelléhelyezésekben (juxtapozíciókban) stb. jut kifejezésre. Másfelől a gyermek gondolkozása bizonyos *többletei* is mutat a felnőtt normális logikai gondolkozásával szemben: ez az a „szinkretizmus” a gyermek logikájában, melyre már *Claparède* is felhívta a figyelmet és amelyet a gyermekek első rajzaiból lehet legjobban tanulmányozni. A gyermek nem úgy jár el a tárgyak lelki képének megalkotásánál, mint mi, felnőttek, t. i. nem a részletek megismeréséből halad a teljes kép felé, hanem egy-két esetleges vonást kiemel a tárgy képéből (melyek az ő kis egyéniségét megragadják), ezekből egy zavaros, globális, egységes képet alkot, mely a valónak egyénien eltorzított mása csupán. Azaz, a gyermek bizonyos kezdetleges és zavaros vázakat (sémákat) alkot magának a tárgyról s ezeket a hasonlóság segítségével tölti ki. A gyermek következtetései és okoskodásai is világosan mutatják ezt a gondolkozási módszert, mely túlcsapong a reális-logikus valóság határán: az egyik tétel maga után von a gyermek elméjében egy másikat, egy ok egy okozatot, de nem a felnőtt logikájának törvényei szerint, hanem egy eleve adott vázlat útvonalai között. Az így, logikátlanul egymásra következő tételek, *Piaget* szerint, tagolatlanul és globálisan egybe vannak szerveződve egymással és egyetlen, de rosszul rendezett egységet alkotnak. Ebben áll az a *plusz*, amely a gyermek gondolkozásának a felnőttével szemben szintén egyik legfőbb jellegzetességét alkotná. A gyermek rajza¹ a felnőtt alakját úgy adja, hogy külön rajzolja száját és külön a fogakat: íme a „juxtapositio” világos esete, — a rajzból hiányzik a kellő „szintézis”, vagyis

¹ V. ö. J. V o l k e l t: Fortschritte der experim. Kinderpsychologie (Ber. üb d. Kongress der experim. Psychol. Jena. 1926. 37. l.)

a részletek kellő és értelmes összesítése egy, a valóságnak megfelelő rajzában.

Ha már most *Piaget-vel* felvetjük a kérdést, mi ennek a kétféle eltérésnek az oka, akkor a másodrendű okok mellett a főokot *Piaget* szerint a gyermek énközpontúságában találjuk meg. A gyermek „prelogikus” gondolkozásának mellékes okait kereshetjük pl. a gyermek érettségének, fejlettségének, tapasztalásainak hiányában és nyelvi kifejezéseinek tökéletlenségeiben. Ezek azonban nem adnak teljesen kielégítő magyarázatot. Ily magyarázatot csak a gyermek énközpontúságában lelhetünk, abban a sajátosságban, amely az *autizmusnak* (*Blealer*) rokona. Az énközpontú gondolkozást jellemzi, hogy a gyermek csak a maga számára gondolkodik, úgy, mint az önmagát mintegy üvegbúrával körülvevő ábrándozó vagy álmodó: szuverén ura saját gondolat- és képzetvilágának s nincs semmi vonatkozása a körülötte levő többi személyiségekkel; de nem törődik a dolgok (logikai) kényszerével sem. Tehát teljesen önmagában áll, „autonóm”, s gondolatainak járását, egymásutánját csak a saját intuíciói és értelmi érzelmei kormányozzák. Minthogy a gyermek gondolkozása még nem simult és alkalmazkodott a 3—8 éves korban a felnőttekéhez, a kölcsönös megértés kényszere sem hat reá és csak a 8-ik életév felé kezd lassankint eltűnni a gyermek elméjéből, úgy azonban, hogy megmaradnak a *viszsaesések* állandó esélyei. Ez az egocentrizmus tehát az a gondolkodási sajátosság, mely a gyermekkor lélektanának immár általánosan elfogadott tétele s amelyet most tüzetesebb vizsgálat alá veszünk.

3. Az „egocentrizmus tételét”, melyben a felnőttnak s a gyermeknek gondolkozása élesen szembe van állítva egymással, talán két oldalról érheti bírálat. Az egyik szempontból kiemelhetjük, hogy a gyermek és felnőtt lelki világa között *nem áll fenn* az a merev és egymást kizáró ellentét, amely az első pillanatra az egocentrizmus tételéből közvetlenül következik. A bírálat második kiinduló pontja az a feltevés lehetne: hátha nem az *autizmus-egocentrizmas* néven ismeretes jelenség adja a *végző magyarázatát* a gyermek és a felnőtt között fennálló gondolkozásmód-különbségeknek?

Ami az első helyen említett kiindulást illeti, hivatkozhatunk magának az illusztris *Piaget-nek* engedményeire is, aki belátta, hogy nemcsak a gyermekek gondolkozását jellemzik a különböző prelogikus gondolat- és eszmealkotások, hanem *a felnőttek gondolkozásában sem* teljesen idegenek. *Piaget*, igen helyesen, utal rá,² hogy a felnőttek is kieshetnek a logi-

2 A „Le langage et le pensee chez l'Enfant, I-II. Fej. — La Jugement et le raisonnement” több helyén.

kus-szintétikus gondolkozásmód kereteiből és *visszaeshetnek* a gyermeki gondolkozás síkjára, valahányszor az erős indulat vagy szenvedély, vagy bonyolult helyzet megfosztja őket az értelem akadálytalan használatától. Ilyenkor, vagyis azokban a helyzetekben, amelyeket, mint a „regressziós” lelki események előidéző okait ismer a lélektan, maga *Piaget* is észreveszi, hogy a gyermek és a felnőtt gondolkozása között nincs olyan merev elválasztó vonal, mely e két világot egymástól teljesen elkülönítené. A felnőtt is gondolkozhatik „gyermekes” módon, „visszaeshetik” a gyermekség szintjére a nagy lelki emóciók hatása alatt. A gyermeknek s a felnőttnek gondolkozását tehát *közelítettük* egymáshoz a regressziós jelenségek segítségével. Ezt a közeledést még jobban előmozdították *Susan Isaacs* tanulmányai, amelyekben *Piaget* próbáit újra alkalmazta és eredményeit fölülvizsgálta.³ *Isaacs* is úgy találta, hogy a felnőttek gyakran adják jeleit az „egocentrikus” gondolkozásnak, erős érzelmi zavar, kedvezőtlen és váratlan események, a társadalmi hagyományok és vallásos hiedelmek hatása alatt. Másfelől a vizsgált gyermekek gondolkozásmódját nem találta egocentrikus jellegűnek, nem fedezte fel benne az egocentrikus gondolkozástípusnak összes jellegzetességeit; úgy látszik egyetlen egy „tisztá típusa” sem akadt vizsgálódása folyamán, (melyet, ez külön figyelmet érdemel, jómódú és ápolt gyermekeken végzett). Kutatásainak eredményeképpen *Isaacs* eltér az egocentrizmus tételétől, melyet a következővel kíván helyettesíteni: A vizsgáit gyermekeknél nem mutatkozott az énközpontúság, mint szilárd és egységes lelki szerkezet, ehelyett *folyamatos haladást* vett észre a gyermekek gondolkozásmódjának fejlődésében, amely a *szórványos* szinkrétikus vagy egocentrikus nyomoktól a valódi szintetikus (tehát a felnőtteket jellemző) gondolkozásmód felé haladt. Különbö is, *Piaget* vizsgálatainak *statisztikai adatait* vizsgálva, már ezeknek száma is kételkedést ébreszthet bennünk. A felnőttek s a gyermekek közötti különbség tételének alátámasztása érdekében a *Piaget-től* vizsgált gyermekek *nagy számának* kellene egocentrikus jelenségeket mutatnia. A genfi „Maison des Petits”-ben végrehajtott próbák tanúbizonyossága szerint azonban a megvizsgált 3—5 éves gyermekeknek 54—60%-a, az 5—7 éveseknek pedig csupán 44—47%-a bizonyult „egocentrikus” gondolkozásúnak. Ha ehhez még hozzávesszük a *vizsgálati szituációt* és annak a vallomásokra tett hatását, még jobban összeszorul az az elméleti távolság, amelyet a gyermek és felnőtt közé iktat az egocentrizmus tétele. Ha a gyermekeket kikérdezésnek vetjük

³ S. Isaacs: Intellectual Growth in young Children. 1930. IV. ö. The Aaier. Journ. of Psychol. XLIV. 1932. 124. 1.) — L. még: B. E d g e l l . Keviews of Piaget's Books. (Journ. of Philos. Studies. I., III., IV., VI. Köt.

alá, természetesen sok oly feleletet kapunk, melyeket a pszichológus kényére-kedvére elemezhet; különben is a gyermekek közlékenyebbek mint a felnőttek. *Piaget* elmulasztotta a felnőtteknek hasonló kikérdezését és feleleteiknek, viselkedéseiknek alaposabb elemzését az énközpontúság szempontjából és megelégedett azzal az általános kijelentéssel, hogy a felnőtteknek is vannak egocentrikus megnyilvánulásaik. A gyermekek és felnőttek összehasonlító vizsgálatát ebből a szempontból mások végezték el⁴ s eredményül arra a meggyőződésre jutottak, hogy ha a felnőttek gondolatvilágát épűgy teljesebben feltárnók, mint ahogyan a gyermekekét, s ha a felnőttek lelki világába is ugyanűgy belevilágíthatnánk pszichotechnikai próbákkal, mint a gyermekekébe, meglepetéssel tapasztalnók, mily sok egocentrikus vonás és mozzanat található gondolkozásunkban. És ezen nem is csodálkozhatunk, ha figyelembe vesszűk, hogy az egocentrikus viselkedési mód nem csupán a *gondolkozásra* terjed ki, nemcsak „logikai” sajátosság, hanem gyökerei sokkal mélyebbre nyűlnak, le egészen az ősi önérvényesítű tendenciáinkhoz és kiterjeszkedik a gondoikozásműdon túl cselekvési világunkra s annak minden ágára is. Az egocentrizmus ősbű alakja az *egoizmus* — és vájjon ki mondhatná azt, hogy a felnőttek ettűl mentesek?

Miben állapíthatunk meg tehát, a fentebbiek értelmében, különbséget a gyermek és a felnőtt gondolkozása között? *Nem* az a különbség köztűk, mintha a gyermek „tisztán egocentrikus” gondolkozásű volna, míg a felnőtt lelki világából ez a jellegzetesség teljesen hiányzana; a különbség, amennyire ma megállapíthatjuk, inkább *csak fokozati*, nem lényegbeli eltérésben áll: a felnőtt *kevésbbé* egocentrikus gondolkozásműdű, mint a gyermek, mert gátoltabb, tárgyiasabb tud lenni, bár vannak körűlmények, mikor ő is menthetetlenűl visszaesik az egocentrikus gondolkozás síkjára.

4. Felmerűl a kérdés: *a mégis fennállű (fokozati) különbséget* miképen értelmezzűk és mily okokra vezetűk vissza? Láttuk, hogy *Piaget* két okcsoportra hivatkozik a gyermek „egocentrikus” világszemléletének magyarázatánál: mellékes oknak tekinti a gyermek korát, tapasztalásait, a művelűdési környezetet, melyben él — míg a főokot az egocentrikus-szinkretikus lelki szerkezetben pillantja meg. Ha a fentebbi fejtegetéseknek van némi jogosultságuk, akkor a *Piaget-tűl* megállapított viszont meg lehet egyszerűen fordítani, — sokkal jobb összhangban van az újabb vizsgálatok eredményeivel az a felfogás, amely a gyermek és felnőtt gon-

4 I. Huang: Children's Explanations of strange Phenomeua. 1930. Smith Coll. Studies in Psych. I. V. ö. V. Hazlitt: The Psychology of Infancy. 1933. 107. I.

dolgozásának különbségét éppen a *tapasztalások*, a *kor* és a *környezet hatására* törekszik visszavezetni. *Piaget* is elismeri⁵ ezeknek a tényezőknek nagy fontosságát a gyermekek értelmi fejlődésében, anélkül azonban, hogy lemondana az egocentrizmus tételéről. Mi azonban a hangsúlyt mégis ezekre a tényezőkre kívánjuk vetni és azt tartjuk, hogy a gyermek és felnőtt gondolkozásának különbségét elsősorban a tapasztalás természetszerű különbségeiből kell levezetni, — nem feledkezve meg természetesen az *érés* számbavételéről sem, amely a lelki fejlődés alaptörvényei közé tartozik és eleve meghatároz minden időbeli szekvenciát, — de amelynek a szerepe a gyermek világképének kialakulásában még eddig nem állapított meg. *Hazlitt*,⁶ *Ombredane*⁷ vélekedése is ebbe az irányba utal; a képességek kifejlődésének főtörvényét ma már a tapasztalásban, vagy legalább ebben is kereshetjük. Ezekhez járul magának kiváló szerzőnknek legújabb könyve is,⁸ amelyben az értelem (intelligencia) kifejlődését főképpen az egyénnek s a környezetnek *kölcsönös hatására* alapítja, továbbá az egyénnek arra a tevékenységére, melyet eddig sokszorosan félreismertek és a „feltételes reflexek” világába zártak, de amelyekről *Piaget* kimutatja, hogy egyáltalában nem gépiesek és passzívak, hanem igazi aktivitásjelleggel bírnak és így lényegesen meghatározzák az intelligencia kifejlődését. Mi más ez, mint a (tevékeny) tapasztalások felsőbbségének tétele, szemben a pusztán strukturális adottságok tételével? És milyen jól egybehangzik a tapasztalás-szerzés fontosságának kiemelése *Piaget*-nek azzal az általános felfogásával is, mely szerint a gyermeket autizmusából és egocentrizmusából éppen a társadalommal való közlekedés, a nyelvi közlés elkerülhetetlen kényszere emeli ki.

Ami pedig az „érés” biopszichológiai szerepét illeti, igazat adunk *Piaget*-nek, aki a gyermek gondolkozása egyik fő hiányának a „tudatos realizálás hiányát” jelöli meg, vagyis azt a jelenséget, hogy a gyermek nem tud *tudatosan számot adni* logikai műveleteiről (pl. a szorzásról).

A gyermek és a felnőtt gondolkozása között tehát nem *szerkezeti* (strukturális) különbséget állapítunk meg, hanem csak *fokozatit*, — ez a fentebbi fejtegetések végső következménye. A korról és a tapasztalás növekedésével és integrálódásával együtt egyre jobban eltűnnek a gyermek gondolkozásából a szinkretikus elemek, hogy egyre nagyobb mértékben helyet adjanak a szintetikus, azaz „logikus” gondolkozásmód-

⁵ Le développement intell. chez les jeunes enfants. Mind, 40. (1931.) 137. kk. 11.

⁶ Ability. 1926.

⁷ Le proidemie les apliludes ele. 1930.

⁸ P i a g e t : La Nuissam-e de rintelligucee éhez l'Enfant. 1931. 1.

nak, anélkül azonban, hogy a „prelogikus” elemek valaha is teljesen kiesnének a felnőtt ember viselkedéséből. Ezek is megmaradnak és az érzelmi és indulati reakciókban mindvégig nagy szerepet játszhatnak.

5. A gyermekek „juxtapozíciós” rajzaiból sem vonhatunk le döntő bizonyítékot a *szintézis teljes hiányára* vonatkozóan. Vájjon a gyermek *érzékletei* (mert ezekről van szó a rajzoknál, mint szimbolikus ábrázolásoknál) „analitikusak”-e, vagy „szinkretikusak”, azt csak úgy tudnánk elbírálni, ha pontosan értesülve volnánk arról, mit tartott a gyermek saját feladatának, mikor rajzolni kezdett? Ha a gyermek olyan személyt akart ábrázolni, aki „*hasonlít az ő apjához*”, mint *Volkelt* idézett helyéből kiderül,⁹ akkor a fogak és a száj ábrázolása különleges feladat gyanánt merülhetett fel a gyermek lelkében s ezt a külön feladatot, a szintetikus egészbe nem illesztve, „szinkretikusan” oldotta meg. De ha a gyermek *egész, összefüggő viselkedését* és helyzetét megfigyeljük hasonló feladatok elvégzésénél, csakhamar megállapíthatjuk, hogy a gyermek tevékenysége több lépésben, több szakaszban bonyolódik le: a gyermek tevékenysége *először* a lerajzolható *egészre* irányul, *majd* az egyes *részletekre*, hogy *végül* ismét az *egészhez* jusson el. A fejlődés iránya tehát ez: egész-részletek — egész; a gyermek *valódi* viselkedését a világ tárgyaival szemben, melyeket szemlél és lerajzol, így jellemezhetjük: a gyermek a *globális* egység-szemléletből indul ki, és az elemzés segítségével halad a *szintetikus* egység felé; a tárgyat először globálisan, majd szinkretikusan, végül pedig szintetikusan ábrázolja.

6. *Piaget* „egocentrizmus”-fogalma nagyon gazdag tartalmú. A lentebb érintett tartalmi mozzanatok (juxtapozíció, szinkretizmus) mellett van még egy olyan sajátosság is, melyet e rövid kritikai fejtegetésben sem mellőzhetünk: ez az *elválasztó vonal*, melyet *Piaget* nagy határozottsággal von meg a gyermek gondolkodásának tisztán „*tapasztalati (empirikus)*” és logikai korszaka között. Ez az utóbbi 7—8 éves korban áll be. A tisztán „*tapasztalati gondolkodáson*” *Piaget* szerint végesvéig a „*próba és tévedés*” (trial and error) elve uralkodik. Nemcsak szinkretikus tehát a gyermek gondolkozásmódja ezen feltevés szerint, hanem tisztán a tapasztalás szerint előretapogatózó, melyet a 8 éves kor körül a logikai módszerek váltanak fel. A próbálgatás azonban, vagyis egy probléma megoldási módozatainak és ezek következményeinek akár a valóságban, akár gondolatban való megtapasztalása, mint tudjuk, nemcsak a gyermek a gondolkodásának jellegzetes sajátja, hanem *mindenféle* gondolkodáshoz, kuta-

⁹ L. Volkert i. m. 37. l.

táshoz elengedhetetlenül hozzátartozik. Nem szorítkozik ez az eljárás és módszer egyedül csak a 8-ik életévig terjedő Gyermekkorra, hanem átmegy a felnőtt korba is, természetesen párosulva a *kritikai* gondolkozással és a módszerek tudományos tökéletesedésével. *Piaget* művei azt a benyomást keltik az olvasóban — minden értékességük és módszerbeli kiválóságuk mellett is —, hogy szerzőjük nagyon egyoldalúan hangsúlyoz és kizárólagos uralomra juttat a gyermekkorban oly lelki-gondolkozási tényezőket, amelyek nem csupán a gyermekkor sajátjai, hanem az általános logikai gondolkodásnak lényegéhez tartoznak és ezért a gyermekkortól függetlenek. Ami igaz és helyes *Piaget* észrevételeiben, azt így formulázhatjuk: a gyermek *tapasztalatlansága és kritikai képességének hiánya* miatt a logikai próbálgatás módszerével tökéletlenül tud csak bánni; fejlődés útja pedig őt az ingadozó, sokféle és meg nem bíralt próbáktól a jól szervezett tapasztalás felé vezeti.

7. A gyermek gondolkodásának *Piaget-től* feltételezett „empirizmusával” függ össze az az állásfoglalás is, amelyet nála a gyermek *okoskodásainak, következtetéseinek* jellemzésében találunk. Sajátságos, hogy ennek a logikai tevékenységnek tanulmányozása is arra vezette a nagyszerű kísérletezőt, hogy túlságosan éles választóvonalat húzzon a gyermek lelki fejlődésében a 7—8 évet megelőző és követő korszak között, mintha a határvonal előtt teljesen hiányoznának azok a következtetések és okoskodások, melyek aztán egyszerre megjelennek a 7—8 év határátlépése után. Ennek a kissé merev különbségtételnek oka abban a *meghatározásban* rejlik, amelyet *Piaget* az okoskodás és következtetés lényegéről ad, és amelyet mi egyfelől *szűknek* találunk, másfelől pedig nem a dolog *lényegén* alapulónak. A következtetésnek, mint lelki logikai tevékenységnek meghatározásában *Piaget* úgy látszik *Dewey-t*¹⁰ követi és a következtetések lényegét *feltevések összehasonlításában és kipróbálásában* állapítja meg. E felfogás szerint minden gyakorlati vagy elméleti okoskodás valamely probléma-helyzetből indul ki és a probléma megoldásához feltevéseket szerkeszt, vagy talál gondolkodásunk és az értelem munkája legfőképpen ezeknek a feltevéseknek (hipotéziseknek) összevetésében és kipróbálásában áll. Ez az elmélet persze szükségképpen maga után vonja azt is, hogy a következtetéseinkben oly logikai előzményekből (premisszákból) induljunk ki, amelyek teljesen feltételesek, azaz amelyeknél telj esen el kell tekintenünk attól, igazak, valóság-e, vagy pedig csak lehetségesek és képzeletbeliek. Az értelem formai-logikai menete éppen abból indul ki, hogy

¹⁰How we think? 1910.

merő lehetőségeket szerkeszt s ezek között válogat, ezeket kipróbálja s úgy jut el azután ahhoz a feltevéshez, amely a kérdés megoldására a legalkalmasabb. Ehhez pedig elengedhetetlen, hogy az értelem tudjon oly feltevésekkel dolgozni, melyekről nem tudja, valóság-e, vagy csak lehetőségek és amelyeknél egyelőre nem számít az, mi a viszonyuk a valósághoz és az igazsághoz.

Ha a logikus okoskodás lényege valóban a *Piaget-től* megállapított folyamatban áll, ha a valóság lényegeit feltevések alkotásával, összehasonlításával közelíthetjük csak meg, mégpedig a „csak lehetséges” premisszák síkján, akkor csakugyan igazat kell adnunk *Piaget-nak*: a gyermek 11—12 éves koráig valóban képtelen ily okoskodások és következtetések megalkotására. És ennek a képtelenségnek okát épen abban kell keresnünk, hogy a gyermek e korban annyira *empirikus* lény, gondolkozása annyira a valóságos tapasztalathoz tapad, hogy csak lehetséges, képzeletbeli premisszákat nem tud elképzelni s így a következtetései, feltevésalkotásai meg sem indulhatnak a *Piaget-től* kívánt úton. Ha gyermekekkel a mondott korban megkíséreljük azt, hogy képzeletbeli feltevésekből kiinduló következtetésre bírjuk, akkor az első válasza az lesz, hogy rámutat az előfeltételek valótlan voltára és egy lépést sem halad tovább. A képzeletbeli síkon a gyermek okoskodása valóban csak későbbben kezd mozogni. Ezt a megállapítást mi is teljesen helyesnek véljük és nincs ellene kifogásunk, mert a gyermek képzetalkotásának és elvont fogalmi kialakulásának a fejlődésmentével megegyezik. Amit e helyen megjegyzés tárgyává tehetünk, az inkább *Piaget-nak a következtetés és okoskodás meghatározására* vonatkozó nézete. Az okoskodásnak (*raisonnement-nak*) mi voltát ugyanis, meggyőződésünk szerint nem szabad csupán a „feltevések alkotására” szorítani. A gyermekeknél valóban nem is találunk olyan hipotézis-alkotásokat és összevetéseket, mint amilyenek tulajdonképpen csak a fejlett tudományos kutatásokban s ott is csak eszményi esetben mutatkoznak a maguk módszeres teljességében. Amit *Piaget* ezekben a vizsgálatokban érintett, az voltaképpen *az intelligenciának működése*. Az intelligencia feladata az, hogy az élet legkülönbözőbb problémáit megoldja, mégpedig általános és sajátlagos *értelmi viszonyok* segítségével; az intelligencia »ideationál problem-solving» (*Carr*), „fogalmi kérdésmegoldás”, amelyben *nem* a feltevések szerkesztése vagy az önként felmerülő feltevések összehasonlítása játssza a főszerepet. A gondolkodás munkájában mindenesetre résztvesznek a feltevések is, sokszor inkább csak ötletek alakjában, résztvesz benne a kritikai érzék, az elvonás, lényegszemlélés, elemzés, összeállítás stb. stb.; a feltevéseket tehát nem akarjuk kirekeszteni

az őket megillető helyről. De amit „okoskodásnak”, amit „következtetésnek” nevez *Piaget*, az voltaképpen mégis csak azonos az értelmes problémamegoldással, vagyis a valódi élet-feladatokkal szemben tanúsított értelmi viselkedéseinkkel. Az a „következtetés”, amelyet *formai mivoltában* a logika mutat be, csak egyik eszköze annak a nagyon összetett gondolkozási műveletnek, melyben a fentebbi elemek mind egybehullámanak ahogyan azt a gyakorlati valóság mutatja, vagy egyik-másik elem ki is esik belőle. És ez az, amiben *Piaget* szemlélete nem felel meg, nézetünk szerint a valódi helyzetnek: a gyermek okoskodásaiban, azaz összetett ítéleteiben éppen a *feltevés-alakítás hiányzik*, vagyis *Piaget* szerint éppen a következtetés lényege.¹¹ De a felnőttél is tapasztalhatjuk ugyanezt: mikor valaki egy pl. matematikai kérdés megoldásán gondolkodik, akkor igen sokszor „passzív” lelkiállapotban van, azaz várja a megváltó ötlet felbukkanását, melynek segítségével egy csapásra megoldja a problémát, mint *Poincaré* híres esete mutatja, de szó sincs hipotézisek tevőleges és cselekvő alkotásáról és tudatos összehasonlításáról. A „következtetés” helyett inkább a *reális gondolkodás lényege* az, amit *Piaget* voltaképpen kutat s mivel ezt formai következtetésnek egyik (nem szükségképi) elemével, t. i. a feltevések alakításával azonosította, a gyermeklélektan jövő kutatásának el kell tőle térnie s a gyermek gondolkodását új szempontból kell átvizsgálnia. Ez a szempont az *intelligencia* fogalmát fogja a középpontba állítani, annyival is inkább, mert maga *Piaget* is vallja, hogy a gyermeknek a 8.-ik életév előtt nincs érzékük a formai-logikai összefüggések iránt.

8. Ezen töredékes megjegyzéseinket egy utolsó észrevétellel szeretnők kiegészíteni, amely szintén az *intelligenciának Piaget-től* kijelölt helyére vonatkozik a gyermek lelki fejlődésének rajzában. Láttuk, hogy az illusztris gyermektanulmányozó miképpen juttatott nagyobb helyet és jelentőséget az okoskodás formai-logikai műveletének a gyermek gondolkodásának rajzában, mint amennyi azt tulajdonképpen megilleti. Láttuk, hogy ezt a kivételes előnyt a „következtetés” fogalma *Piaget* rendszerében az „intelligencia” hátrányára élvezi. Ugyanezt a benyomást nyerjük *Piaget* lélektani rendszeréről akkor is, mikor az *intelligenciának és a gyermek egész személyisége kifejlődésének egymáshoz való viszonyát* tekintjük. Nem szólunk most arról, hogy legújabb nagy művében (*La naissance de l' intelligence chez l' enfant.* 1936.) *Piaget* nem az értelem képesség-összetevőiről nyújt felvilágosítást, hanem annak fokozatosan kibontakozó munkásságáról, melyet a gyermek első életévein keresztül nyomon követ,

¹¹ V. ö. A. Alliport: *The Solving of Problem Situation by Pre-school-Children.* 1928.

tehát nem kapunk „sztatikus” rajzot, hanem „dinamikai” történést. Mindenesetre benne van *Piaget* biológiai alapfelfogásában az a gondolat, hogy az intelligencia: a célszerű alkalmazkodásnak aktív képessége. Ezt a kérdést most mellőzve, csak azt kérdezzük: mi a szerepe az intelligenciának a gyermek összemélyiségének kialakításában? Vájjon *középponti* hely illeti-e meg, vagy ő maga sem egyéb, mint egy általános kifejlődésnek benníoglalt mozzanata, *függvénye*? *Piaget* ennek az utóbbi nézetnek látszik pártját fogni. A gyermek értelmessége *Piaget* véleménye szerint az ő társadalmi helyzetének, az ebből fakadó kényszereknek és súrlódásoknak eredményeképpen fejlődött ki; a gyermek kénytelen a gondolkozását a környezethez idomítani, vele közlekedni, kénytelen gondolkozását „szocializálni”, ha fenn akar maradni. A gondolkozás fejlődésének oka tehát a társas viszony fejlődése (együtt a dolgok világából eredő kényszerítő hatásokkal). Ezzel a felfogással méltán szembehelyezhető az a másik nézet, amely a két tényezőnek viszonyát megfordítja és a gyermeknek a társadalomhoz (és a természeti) környezethez való viszonyát a gyermek intelligenciájától, annak fokától, ősi erejétől, veleszületett tehetségességétől teszi függővé, és rámutat arra, hogy a gyengébb intelligenciájú gyermekek és az intelligensebbek között nem a társadalmi környezet különbsége von határt, hanem maga a gyermek eredeti intelligenciája, épúgy, mint az ugyanolyan milióban élő felnőttek között. Ez a nézet az intelligencia-tényezőt megfelelőbb helyhez juttatja az egész emberi személyiség felépítésében, mint *Piaget-é*, mert megadja a különben is „velünk születettnek” mutakozó értelmességnek az őt megillető középponti helyet. De van emelett egy harmadik nézet is, melyet *S. Isaacs*¹²- képvisel. Eszerint ez a két tényező: a gyermek veleszületett intelligenciája és a környezet hatása egymásra kölcsönös hatással vannak és így folytonos hatáskicserélődéssel biztosítják a gyermeki összemélyiség kifejlődését: „ne kutassuk, mondja *Isaacs*, ebben az összefejlődésben mi az ok és mi az okozat, hanem tekintsük a gyermek kifejlődését minden részletmozzanatával együtt, úgy, mint egyetlen egészet, minden életkorban”. Ha ehhez az elvhez még hozzátesszük azt, amit maga *Piaget* is kijelentett egy helyen: „Mindazt, ami a gyermekben adva van, megtaláljuk a felnőttben, s mindazt, ami a felnőtt sajátja, megtaláljuk már a gyermekben” — akkor elérkeztünk arra a síkra, amelyen

¹² The Children we teach. 2. kiad. 1935. 80. 1. — Social Development of Young Children. 1933.

¹³ Le dével. intell. chez les jeunes ent'ants. M i n d, 1931. 160. 1.

kiigazíthatjuk az eddigi — nagyszerű — eredmények egyik-másik részletét és eredményét, — arra a síkra, amelyen haladva tovább fejleszthessük azt a gyermeklélektant, amelyet *Piaget* eredményesen és dicsőségesen megalapozott.

VÁRKONYI HILDEBRAND.

ESZTÉTIKA.

Az esztétika autonómia-kérdése.

I.

A kérdés történeti és tudományelméleti megvilágítása.

Általános módszertani szempontok.

A bölcelet a módszertani hangsúlyok tudománya. A teljes módszertani tisztázás a célja, a lényege, ez ad neki létjogosultságot. Ez emeli a bár eredeti, de rendszertelen, módszertelen okoskodások fölé. Mint ilyen lehet az egyes szaktudományok íelülvizsgálója, egyeztető és ítélőbíró. Az esztétikai autonómia kérdésének vizsgálatánál elsősorban erre kell gondolnunk.

Tudományelméleti és módszertani kérdésnek látjuk első sorban — és mégis többnek bizonyul. Nem pusztán tudományelméleti kérdésnek, hanem olyannak, amely az illető érték átélésének lehetőségét biztosítja. Hisz Kant számára is épp az ítélőerő bírálatában bontakozott ki az autonóm értékek világa, ezt az értékterületet kísérelte meg elkülöníteni az erkölcsi, a természeti és az elméleti világtól.

Ha azzal kezdtük fejtegetésünket, hogy a bölcelet a módszertani hangsúlyok, a módszeres tisztázottság birodalma, akkor most figyelniük kell arra, hogy éppen azért nem csoda, ha vannak, akik úgy látják, hogy ilyen vizsgálódásokban ki is merül a feladata. Illetőleg a megismerés törvényszerűségéből akarják levezetni a létezők világát. Az ártatlannak látszó kérdés mögött, hogy vájjon az ismeretelméleti, vagy a metafizikai vizsgálódások alapvetőbbek, valójában az rejlik, vájjon megismerhetünk-e egyebet, mint tudatimmanens tartalmakat és a tudat törvényszerűégeit. Az ismeretelméleti vizsgálódás módszertani aprioritása tagadhatatlan. Ennek tagadása a metafizikust tudománya érvényesség-, hitelességjellegétől fosztaná meg. Viszont azonban tartalmakat pusztán módszertani vizsgálódásokkal meg nem határozhatunk.

Az esztétikai vizsgálódásokban tudatimmanens, de atheoretikus tartalmakat, törvényszerűségeket, érvényességeket vizsgálhatunk. S ilyen szempontból az autonómia kérdése kettős jelentőségű: egyrészt megvilágosodik a tudatrégiók különállása és egymáshoz való viszonya s másrészt felvetődik az a probléma, hogyan alapozhat meg törvényt a theoretikum az atheoretikus számára, anélkül, hogy reá nyomná a maga bélyegét.

A módszertani vita az ismereteleméleti irányok letúnte után a metafizikai irány javára dőlt el. „Megismerni csak valamit lehet.” (Nicolai Hartmann.) Mármost a metafizikai irányok monisztikusak s az érték többféleség s vele az autonómia kérdése háttérbe szorul. Az egzisztenciális filozófia mellett uralkodó kultúrtörténeti és szellemtörténeti irány sem kedvez az autonómia kérdésének. Hogy akár Kant, akár Rickert a kultúrtörténet tényeivel vetne számot, amikor felfedezi, elismerteti a kultúrértékek sajátlagosságát, mint azt az értékelméleti irány beállítani szeretné, nem bizonyul helytállóknak. A tiszta ész és a gyakorlati ész bírálatában Kant egy-egy kultúradottságból indul ki — a matematika, illetőleg az erkölcs fennállásából, — az ítélőerő vizsgálatában nem indul ki ilyenből. — Rickerték szintén nem kultúrfilozófiai területekről gyűjtik össze az értéktípusokat, hanem az értékelés általános fogalmából vezetik le őket.

Az autonómia kérdése módszertani probléma, és az értékelés tényével, az érték fogalmával jár együtt, ez kétségtelen. „A módszeresség a transzcendentális kritikai módszert jellemzi a dogmatizmussal szemben.” (Franz Böhm.) De nevezhetünk-e dogmatizmusnak minden metafizikát? Az újabb metafizikák — Heideggeré, Nicolai Harimanné, Jaspersé — megtermékenyültek az ismereteleméleti irány és az azt betetőző fenomenológia módszertani problematikájával. Nemesak Nicolai Hartmann hangoztatja a problematika fontosságát, hanem Heidegger is leszögezi: a fenomenológia nem jelent közvetlen szemléletet, nagyon is finom megkülönböztetéseken épül. Ami azonban magát az autonómia kérdését illeti, az nem tartozik azok közé a kérdések közé, amelyek ma a bölcséletet s az esztétikát különösebben nyugtalanítanák, vagy akárcsak foglalkoztatnák is. Bár metafizikai téren is végbement a kopernikusi fordulat s az egzisztenciális filozófia az ember, az emberi létezés fennállásának elemzéséből indul ki s így nem emelhető ellene a transzcendentális — ismereteleméleti — irány részéről az a vád, hogy a metafizikai irányok az abszolútumot vizsgálva nem juthatnak el az értékterületek különféleségének felismeréséhez. A transzcendentális irány ugyanis az értékek tökéletes megvalósulását, az abszolútumot vizsgálhatatlannak tartva, az *emberi* értékekre korlátozza figyelmét, arra, ami megismerhető. Az értékeket a maguk emberi és történeti törésükben, polarizáltságukban vizsgálja, egységükről, az abszolútumról, azt vallja, hogy nem néz napba a látnivágyó. Az újabb metafizikai irányok is elkerülik ezt, azonban útjuk ennek ellenére sem vezet el az értékterületek különfélesége felé: a létezés-módok, a létsíkok vizsgálata az, amivel törődnek.

De viszont az abszolútumnak, mint az értékek teljességének a felfogása, korántsem jelenti azt, hogy az értékterületek különállását szükségképpen feláldoznánk. A skolasztika esztétikája bár korántsem nevezhető autonómia szempont-

jából mintaszerűnek — ha hangsúlyozza is az alakítás, az alkotás elvét, tele van intellektuális és morális elemekkel, — de még ezen az irányon belül is kétféle felfogás uralkodik az értékterületek autonómiáját illetően: a louvaini iskola hangsúlyozza, hogy a szépet külön hely illet meg az egy, létezés, igaz és jó mellett a transzcendentáliák tábláján. Viszont, hogy a kritikai idealizmus nem zárkózik a művészi érték vizsgálatában az emberi kultúra területére, arra jó példa a mi Pauler Ákosunk felfogása. Vallja ugyan, hogy a mennyben az örök sóvárgás eszközére, a művészetre nincs szükség, de nem mintha ott nem lenne külön művészi érték, hanem azért, mert az érték az érvényesség síkján van, szemben a létezővel, a mulandóság nem érinti, igazi hazája az örökkévalóság, ott közvetlenül szemlélhető. Míg mi mindent csak az ismereten keresztül közelítünk meg s így a morális és az esztétikai érték nem tisztítható meg teljesen a hozzájuk vezető alapvető logikai kategóriáktól, feltehető szerinte, hogy épp egy abszolút tökéletes lény közvetlenül is megközelíthetné, megismerhetné őket. Tehát az érték a maga transzcendenciájában nemhogy egvbeolvadna más értékekkel, hanem akkor bontakozik ki teljes tisztaságában.

Nem azon van tehát a hangsúly, hogy az értékterületek mint kultúrtörténeti adottságok vétetnek-e figyelembe, hanem hogy az érvényesség módszeres vizsgálat tárgyává lesz-e. Az érvényesség sajátosságának kérdése az, amivel együtt jár az autonómia-probléma.

Nemcsak a felületes gondolkozó, hanem nem egy módszeres bölcselő is hajlandó lenne azt hinni, hogy az autonómia kérdése nem más, mint az esztétika önigazolása, az esztétika a szükségességét akarja általa igazolni s egyben az esztétikus is a magáét. De amennyire szívesen feláldoznánk az esztétikát, épp oly szívesen áldoznánk-e fel magát a művészi értéket szabadságával, létből kinövő és lét felett lebegő, szabadító és megváltó megoldásaival? Az esztétikai autonómia elvét tudományelméleti szempontból úgy fogalmazhatnánk meg, hogy bár az esztétika nem lehet meg a pszichológia, metafizika, kultúrfilozófia, az érték- és ismeretelmélet eredményei nélkül, nemcsak nem azonosítható ezek egyikével sem, de — s az autonómia elvében ezen van a hangsúly — nem tekinthető ezek pusztá együttesének se. Magától értetődőnek látszik ez. Mégis az egyes szaktudományok, illetőleg bölcséleti tudományok képviselői azzal a hátsó gondolattal volnának kaphatok az esztétikának mint önálló bölcséleti tudománynak az elismerésére, ha a művészi lét, a művészi érték vizsgálatában az ő tudományszakjuk jegyében egyesíthetnék a többieket. — „Igen, szükség van a többire, de mégis csak a pszichológia a legfontosabb.” — „A művészi lét mi más lehetne elsősorban, mint metafizikai vizsgálódás tárgya.” — Az értékelmélet és ismeretelmélet az egyetlen, amely a tiszta autonómia elvét

hangoztatja, a többiek lényegében tagadó feleletet adnak az autonómia kérdésére, De jellemző az a különböző mód, ahogyan a kérdésre az egyes tudományok természetüknek megfelelően reagálnak.

1. A kultúrfilozófia és az autonómia kérdése.

A kultúrfilozófus őszintén és nyíltan tiltakozni fog az autonómia ellen. Ellene van minden mesterkéltén megvont határnak a szellemi élet területén. Minden összefüggések egységbenlátására tanítja, ugyanazon életfelfogás bélyegét viselik magukon a különböző kultúrterületek. S tiltakozása teljesen jogos: az elméleti esztétika területéről az autonómia elvét nem lehet átvinni a kultúrtörténet területére. Az esztétikai kategóriák a maguk merevségében épp oly kevésbé vihetők át, — például a „dráma”, a „tragikum” esztétikai fogalmait a kultúrfilozófia birodalma nem tűri. Más a görög, az angol, a francia dráma és más minden kultúrkorszaknak a tragikum; és valóban életegységben egybefonódnak az egész korszakkal, az élettel. — Jonas Cohn például *Allgemeine Ästhetik*-jében még tudományelméleti elhatároló jegyek megállapítására törekszik (intensív, discursív). S amikor később az élet bizonyos pantonómiájának az egyesítését és magasabbrendű pantonómiában kibontását látja a művészi értékben, nem mond mást, mint régebben, hanem csupán más síkon, kultúrtörténeti síkon vizsgálja a kérdést. Tudatában kell lenni mindig, hogy milyen síkon, milyen összefüggésben történik a kérdés vizsgálata. Mert amennyire igaza van a kultúrfilozófiának, hogy nem akarja az elméleti esztétika szellemében feltenni a kérdést, még inkább igaz az, hogy nem szabad a kultúrfilozófiában használt egységesítő elvet átvinni az elméleti esztétika területére. Mint például Guyeau, amikor az életet teszi meg legfőbb értékmérővé és magyarázó elvvé, ez a kultúrtörténetileg jól használható egységesítő elv az érték-elméleti esztétikába átültetve nem válik be, az élet lehet megvalósítója, hordozója az értéknek, de nem kölcsönözhet annak jelentőséget.

2. A pszichológia és az autonómia kérdése.

A kultúrfilozófia nyílt tiltakozása az autonómia elve ellen saját területén jogosnak bizonyult. Már veszedelmesebb a pszichológus hallgatása. A hallgatás helyeslés. A pszichológus látszólagos helyeslése mögött az rejlik: az esztétika autonóm tudomány s — autonómiáját csupán lélektani alapon biztosíthatja; lélektani esztétika mint autonóm tudomány, ez rejlik a pszichológus hallgatolagos beleegyezése mögött. S értetlenségnek látszik ezzel az állásponttal szemben tiltakozni, hiszen mi egyéb a művészi érték, mint lelki élmény. Ezzel szemben u következőkre kell utalnunk. Az esztétikai élmény lélektani

elemzésénél azt kell feltételeznünk, ami bebizonyítandó lenne: tudniillik, hogy a lélektanilag vizsgált élmény valóban esztétikai. Ha értékigazolást kívánnánk, a pszichológus egyszerűen szociológiai, statisztikai ízlésvizsgálattal szolgálhatna pedig az érték természetével jár, hogy a többségi elv itt legkevésbé jöhet számításba. A pszichológia eredményei érdekesek lehetnek mint a műélvezés, vagy műalkotás folyamának megvilágítói, de mindenkor lélektani érdekességűek és nem esztétikaiak. Nem értékélmény érvényességét vizsgálják; bár a struktúr- és fejlődés-lélektan nem lehet el az értékelés nélkül. De ha el is fogadjuk például, hogy a személyiség finom szövetét adó mélységérzelmek formálásában s így az egyéniség egészberendezésében a művészi értékélménynek nagy szerepe van, ahhoz, hogy a pszichológia felvilágosítást adjon a művészi alkotásról, adatainak éppen azon a jelentésváltozáson kellene átmenniök, amin, megmaradva az empiria síkján, nem mennek át. Csak pár pélaát említsünk arra, mi a különbség értékélmény struktúrája és alkotás lélektani folyamata között. Készülhet egy művészi alkotás nehezen, nagy erőfeszítések közepette és ennek ellenére mint művészi alkotás lehet könnyed; vagy ellenkezőleg lehet az alkotásmód sima, könnyed s maga a műalkotás komor és mély aiakításelvet megnyilvánító. — Behízelegheti magát valami egyszerre a szívünkbe — megtetszik s azután hamar el is fordulunk tőle. Viszont nehezen megközelíthető, nehéz küzdelem által elért művészi élmény egyre mélyülve a legfinomabb, a legtisztább szervességűnek bizonyul. (Wagner, Ady.) Fr. Th. Vischernek az a megfigyelése, hogy tartalom és forma váltakozva kerülnek műélvezésnél a tudat előterébe, mint lélektani megállapítás keveset mondott s csak az értékstruktúrák vizsgálata fejtette ki értelmét. Konrád Lange illuzióelméletét, amely szerint a képen ábrázolt alakot váltakozva létezőnek, azután pusztán látszatnak tekintjük a műélvezésben, tagadni volt kénytelen a pszichológiai esztétika (Volkelt, Meumann), utalással arra, hogy két oly egymást kizáró képzetsor, min? látszat és valóság, közti ingadozás egyenesen kellemetlen, nemhogy gyönyör forrása lehetne. Az értékesztétika a létezésforma és hatásforma egvmással átilatását látta e folyamatban, amelyben a művészi alkotás alakítás-törvényszerűségét megélhetjük, benne alakul át a tartalom, vagy a forma egyszerű élményanyaga szintetikus aktussá.

Hogy az esztétikus nagyon is hasznát veheti az érték es metafizikai felismerésekkel telítődött struktúrlélektannak, azt az a viszony mutatja legjobban, amelyben Odebrecht esztétikai rendszere Krueger lélektanával áll. A „lelki egésznek, a lelki struktúráknak és a mélységérzelmeknek, mint az egyéniség metafizikai lényegének a felismerése nélkül a fenomenológiai értékesztétika épp annyira levegőben lebegne, mint az ismeretmetafizikára támaszkodó régebbi kísérletek (Cohen).

Az esztétika megtalálja a módszeres következményeket végigvezető „lélek”-tannal a kapcsolatot S a fejlődéslélektannal is. Így például ennek az a megállapítása, hogy a lelki fejlődés az elszigetelt, amorf, „babonás”, merev (vademberi, gyermeki) lelkiségtől az egyre finomabban, érzelmi finomsággal, szerveződő lelkiség felé halad, jótékonyan erősítheti meg az értékélmény módszeres megalapozottságára, törvényszerűségeire támaszkodó esztétikus eredményeit. De elképzelhető olyan felfogás is, hogy ne az esztétikai érték jegyében történjen a fejlődés, s az csupán átmenetinek bizonyuljon. A művészi érték vizsgálata nem tehető függővé fejlődéslélektani szemléletmódtól, ha abban támogatást, megerősítést találhat is. Az esztétika és pszichológia eredményei találkozhatnak, kiegészíthetik egymást, de mindig tudatában kell lennünk, hogy empirikus tudomány áll szemben az értékélmény tudományával. Ahhoz, hogy a pszichológus vizsgálódásai magukban minden további nélkül felvilágosítást adjanak, más hangsúlyúaknak kellene lenniök, mint amilyenek. Jellemző, hogy milyen meddő és megoldatlan a pszichológus és a metafizikai esztétikus vitája, éppen mért a maga síkján mindegyiknek igaza van, de nem találkozhatnak azon az egyetlen területen, amelyen esztétikai vitában fegyvereiket összemérhetnék, a művészi érték területén. Nem hajtják végre azt a jelentésváltozást, amelyen a tények ebben a birodalomban átmennek. Azt fejtegetésük nem érinti, annak szepontjából megállapításaik közönyösek, emellett idegen síkokon, egyik a tapasztalati vizsgálódás síkján, a másik, a metafizikus, a regresszív, spekulatív vizsgálódás síkján elhaladnak. Márpedig — mint látni fogjuk — az értéktudományoknak főjegyük, hogy beállítódást, mértéket képesek adni s nem közönyös magára az értékre, hogy mi az eredmény, amelyre jutnak. A pszichológiai és metafizikai esztétika normáló szándékát ösztönös tiltakozással háritotta el magától mindenkor az esztétikus éppúgy, mint a művészi érték alkotója és szemlélője. Bár mindenkor élt benne a vágy, hogy felismeréssel kapjon igazolódást, támaszt magatartására. S esztétikusnak mindig hamarabb számított a művészi szemléletre nevelő essay-író, mint a pszichológus, vagy metafizikus.

3. A metafizika és az autonómia kérdése.

Amire a pszichológus a látszólagos beleegyezés hallgatásával felel, azon a metafizikus nem fojthat el egy fölényes mosolyt. A művészet birodalma sajátos létezés birodalma, a végső kérdések tisztázása nélkül nem oldható meg a művészi lét kérdése; a metafizika, miközben a létezés előfeltételét, mibenlétét vizsgálja, magába öleli a művészi lét birodalmát is, az esztétikát. Így a metafizikus fölényes mosolya kétségtelenül több veszélyt rejt magában, mint a pszichológus udva-

rias. elnéző hallgatása: nagyobb önhittség, mélyebb meggyőződés sugallja. A pszichológus véleménye a pozitivizmus szerény részleteredményekre törekvő tudományfelfogásából ered s mindig velejár az a belátás, hogy ő csak valamennyit magyaráz meg a jelenségből, annyit, amennyit tapasztalati úton lehet. S e szerénység révén jobban összefér az autonómia elvével. A metafizikus a teljes megoldásra törekszik, filozófia metafizikai betetőzés nélküle nincs s így ez a „filozófia”.

Vizsgálódásaink tisztán módszertani és tudományelméleti jellegűek, ilyen szempontokból legtanulságosabb K l a g e s életfilozófiája. Klages, a határok ellensége, nem ismer különbséget tudomány, ismeretelmélet, logika, életfilozófia között. A valóságot akarja vizsgálni a maga oszthatatlanságában, mentesen a szellem halálos dermesztő fogalmi világtól. Nem megfigyelés, kísérlet útján, hanem közvetlen érzés segítségével akarja a világképet alakítani. Munkái jórészt prózai költemények. A szimbólumok megismerése helyett új szimbólumok azok, amiket tőle kapunk. Míg a művészbölcsélet a szellemnek tulajdonítja azt a képességet, amely az esetlegességek fölé emel, Klages minden ilyen képességet tagad. „Sem a szellem, sem a személyiség nem kölcsönözheti azt a mágiát, amely az esetlegestől megszabadít és a lét belső szükségességét hordozni látszik.” (Ausdruck und Gestaltung 131. 1.) Dicséri a primitív népek zsenialitását, megfedkezve arról, hogy éppen ez van tele szimbólummal, amit pedig ő az átkozott szellem késői produktumának tart. A szellemi ember akaratszerű alkotása helyett azt az alkotást dicséri, amely az akarat kioltásával az élő, magától növvő formát szüli. Az így születő műalkotást Klages teljesen az élet számára kívánja lefoglalni. A szellemi értékek világával szemben az élet mint önmaga célja. A képalkotó élet, az alkotás mint kifejezés. — Módszertanilag tanulságos, hogy az életfilozófia következetes kísérlete (most eltekintünk attól, hogy Klages is lépten-nyomon fogalmi meghatározásokra kényszerül) egyszerre jelenti: 1. az értéktől s 2. a szellemtől idegenséget, 3. esztéticizmust, 4. az autonómia feladását. Klages bölcséletét valóban helvesen jellemezhetjük olyanként, amely idő előtt adja, adta fel az ismeretieméleti vizsgálódást.

Látszólag H e i d e g g e r létmetafizikája módszertanilag tisztázottabb. Hangsúlyozza, hogy a „fenomenológia nem jelent közvetlen szemléletet, hanem nagvónis finom megkülönböztetéseken épül”. Hisz főcélja éppen az, hogy megszüntesse azt a visszás helyzetet, hogy a legégetőbb problémákkal költőfilozófusok kísérletezessenek. De azután a Sorge olyan mithikus szerepet kap nála, mint Schopenhauernél az akarat. Ami az autonómia kérdését illeti, Heidegger külön esztétikáról nem akar tudni, bár a létezmódok lehetőséget adnak, hogy a művészi alakítás mint az ember spjatos létezmódja elkülönüljön. Viszont egész létfilozófiája 'erősen' költői színezetű.

Mégpedig a tragikus görög kultúra az, ami alapvetően meghatározza, így egész természetes volt találkozása az Empedokles költőjével, Hölderlinnel, akinek költészetéről tett megnyilatkozásaiban meglepő igazolását látja saját létfilozófiája alapfelismeréseinek. Jellemző módszertanilag, hogy a költő tartalmi jellegű kijelentései azok, amik lekötik figyelmét. Betűről-betűre elemzi Hölderlin szövegét. A *Seit ein Gespräch wir sind und hören können von einander* elemzéséből megállapítja, hogy a költő az emberi lét megalapozója. A beszélgetés egységet tételez fel, az egység maradandóságot, állandóságot. S így azóta van beszélgetés, amióta az idő a maga kiterjedéseiben megnyílt. Mióta az ember a maradandó jelenbe állítja magát, teheti ki önmagát a változásoknak. Azóta vagyunk „beszélgetés” — mióta történetiek vagyunk. Társalgás és történeti lét egyforma idős, összetartozik, mióta a nyelv társalgás, jutnak szóhoz az istenek. De az istenek akkor juthatnak csak szóhoz, ha szólnak hozzánk és Igényeik elé állítanak bennünket. A szó, amely az isteneket megnevezi, mindig ilyen igényre adott feleletet. Mióta az istenek beszédre bírták az embert, az idő az emberi lét alapténye. Az emberi létnek ezt a megalapozását Hölderlin a költőnek tulajdonítja: „Was bleibet aber, stiften die Dichter.” S ezzel fény derült a költészet lényegére: „Dichtung ist Stiftung, durch das Wort und im Wort.” Nem eredettől fogva maradandó a szó. Nem — mondja Heidegger — azt meg kellett állítani. Amint az istenek és a dolgok nevet kapnak, amint a dolgok így szilárd körvonalakban felcsillannak, kap az emberi lét is szilárd körvonalat és alapot. A költő nemcsak szabad ajándékozó, hanem megalapozója is az emberi létnek. A nép és az istenek között az összekötő kapcsot jelenti. Az istenek intéseit, szemöldökrándítását közvetíti a nép felé, beleviszi parancsaikat a népbé.

Magávalragadó finom lendület a lét és érték egybevetésére: a költő mint a szó megállítója, a maradandó szó megteremtője (Épp ellentéte mindez annak, amit Klages vall a művészetéről, mint az örök eleven alakítás és kifejezés formájáról, amely maga az eleven élet lenne és semmi több!) — Bennünket problémánk szempontjából az érdekel, hogy Heidegger nem a létfilozófiát használja fel a sajátos művészi érték megvizsgálására, hanem a költészet létjelenetőségét vizsgálja, a költészetet felhasználja arra, hogy az ember létezés módját meghatározza. A „szó” mint isteni igényekre adott felelet, kétségtelenül értékmozzanatot rejt magában. Azonban nyoma sincs a sajátos értékmeghatározásnak. Mindez igaz lehet s fényt is vet a beszéd és a költői műalkotás jelentőségére, de az' érték sajátosságától idegen — azaz nem esztétikai. Hogy a költészetnek tulajdonított szerep annak lényegéből fakadna, kérdés. Hogy az istenek intését közvetítik a nép felé — ez azonkívül, hogy egészen aktualitásból fakadó művészet-

magyarázatnak látszik, eléggé tartalmi jellegű, amint az Heidegger egész költészetmagyarázata.

Az egzisztenciálfilozófiára támaszkodó esztétikusok maguk, habár természetszerűleg a költői lét sajátosságának megoldását tartják is szem előtt, nem idegenek a művészi értékstruktúrától. Így Bee k e r a művész sajátos létezés módját teszi vizsgálat tárgyává. Ő már esztétikai problematikából indul ki, a műalkotás lényegét tevő törékenységből, abból a sajátos tettség-ingadozásból, amely egyszerre felajzott és ugyanakkor „érdektelen”. A történeti „létbe vetettség” és az örök jelen „hordozottsága”. Saját létének ezt a kalandosságát — az időbeli és öröknek ezt a paradox helyzetét — viszi át a költő a művészi alkotásra magára. Nem hiányzik az értékbirodalom felismerése, a zónatudat. Még határozottabban állítható ez Fritz K a u f m a n n egzisztenciálfilozófiai művészetbölcseletéről. Azt az egzisztenciálfilozófiai jelentést használja fel, amelyet a német tudományos esztétika legtermékenyebb fogalma, a hangulat, nyert. Ez a hangoltság, amelyben a művész önmagát meghatározza s a formáló életet az élet formájává bővíti, úgy hogy az megáll: ilyen forma élvezetében elfelejti az élet jövőjét, a holnapot. Hangsúlyozza, hogy nem az ember juttatja szóhoz a művészt, hanem a művész az embert s így az esztétikai érték sajátosságának elismerése jellemzi.

Johannes P f e i f f e r Heidegger és Becker tanítványa is egyre tisztábban hangsúlyozza a művészi lét értékvilágának sajátosságait, míg első értekezésében tartalmilag hasznosította a lírai költemény képletének elemzésében: a líra fogalmát, előadásmódját, időbeliségét, sajátos fennállását kísérlete meg tisztázni. Munkája azok közé tartozott, amelyekben már annyira megy az elemzés, hogy azt a gyanút keltik, ennyire mély értelembemagyarázáshoz már nem is szükséges költői remekmű, jó arra akármilyen szöveg s különösen jó akármilyen átlag versszöveg. A nyelv maga kétségtelenül kimeríthetetlen anyagot szolgáltat az emberi lét magyarázatához, az embernek irrfint létezőnek sajátos fennállási és megjelenési módja. Pfeiffer emellett kitűnő érzéket árult el a költői műalkotás belső szervessége iránt. De míg ebben az értekezésben határozottan a művészi alkotásnak kellett igazolni bizonyos egzisztenciálfilozófiai belátásokat s elvesztve sajátos egyéniségét, különös adaléktárává lett a létfilozófiai fejtegetéseknek, ez utóbbi értekezésében a művészi alkotás egyénisége, sajátos szervessége szab irányt a vizsgálódásoknak. A költészetet sajátos valóságmegnyilvánulásnak tartja s a hangulatfogalmat az értékes és értéktelen szétválasztásra használja fel. A valódi és nemvalódi művészet hangulata alapján választható szét egymástól. Finoman fejtegeti az igazi és hamis, az eredeti és a nemeredeti, az átélt és a csak beszélt művek ismertető jegyeit. Ezeket szerinte áthidalhatatlan szakadék választja el egymástól. Kitűnően jegyezi meg, hogy lehet valaki a leg-

műveltebb, a legtudatosabb költő és emellett mégis mesterkéltséggel, eredetiség nélküli és a műve pusztán „beszél”. Álláspontja, hogy a művészi alkotás megértése nem más, mint a költő leg-sajátosabb alkotásmódjának átélése; költemény tartalmi elemzése elhibázott eljárás s a nyelvi alakításban kifejezésre jutó egyéni élethangulat meglesése a fontos. Mindebben észre-vehető a közeledés a sajátos esztétikai autonómiás álláspont-hoz, az értékelméletihez. Ennek legtisztább és legfélreérthet-lenebb kifejezése, hogy „az esztétikai szempontból nem az érték-idegen közönséges felfogás veszedelmes, az esztétikus feladata ott kezdődik, ahol a dilettánszal és az esztétával szemben kell megvédelmezni a sajátos művészi értéket”. Vagyis: esztétikai értékzóna tudata, esztétikai beállítódás nél-kül művészi alkotásokkal, mint művészi alkotásokkal bánni, őket vizsgálni nem lehet.

4. Az értékelméleti irány és az autonómia kérdése.

Érdekes, hogy míg a metafizikai irányok jól beilleszke-dhetnek az értékstruktúrába, milyen veszélyes lehet az a lelkes helyeslés, amellyel az autonómia kérdését az érték- és ismeret-elmélet üdvözi. Vallja, hogy különböző értékterületek fenn-állása egymás mellett ismeret- és értékelméleti alapon képzel-hető el; (a metafizika elve az egység). Egyben hivatva érzi magát, hogy tudományelméleti dialektikájával, az általános érték fogalmából kiindulva, dialektikus úton meg is határozza a művészi értéket. S ha az így megállapított megkülönböztető jegyek tudományelméleti szempontból megnyugtatók is, távol állnak attól, hogy meghatározzák az esztétikai érték lényegét (gondoljunk Meinong, Riókért kísérleteire) s azzal járnak, hogy belőlük esztétikai értéket konstruálunk s így a theoretikum felől megközelített atheoretikumot lényegében hamisít-ják meg. Mint mindig, az autonómia kérdésénél is legvesze-delmesebb a félreértésből származó látszólagos megegyezés.

Az ismeretelméleti irányok a transzcendentális idealiz-musban. Kant rendszerében látják az értékmegalapozás első kísérletét. Valóban Kant-nál az autonómia-probléma felvető-dik. Az ugyan nem áll, mintha a kultúra tényeiben látta volna meg a három értékbirodalmat, az ismeret, az erkölcs és az eszt-étikai érvényességek birodalmát s kétségtelen, hogy az ítélő-erő bírálata nem másból, hanem a rendszeralkotás szükség-letéből keletkezett, abból, hogy a törvényszabó tiszta ész és a természet birodalmát, ezt a két külön tartományt összekap-csolja. Maga az autonómia fogalma a kanti etikából származik, itt az erkölcsi akarat önmeghatározását jelenti. Ezen a terü-leten azonban értelmes akaratról van szó, míg az esztétikáén az érték atheoretikus. Az ítélőerő területén nem is autonómiá-ról, hanem beautonómiáról lenne szó. Az ítélőerő elve a ter-mészeti célszerűség, vagyis az ítélőerő nem a természetnek ír

elő törvényeket, hanem önmagának (heautonom). Elménk a dolgokon reflektálva, azokat úgy tekinti, mintha célszerűek lennének. Célszerűségszemléletünk szubjektív jellegű szabályozó elvben gyökerezik. A dolgok nem önmagukban célszerűek, hanem mi ítéljük őket annak. Az esztétikai ítélőerőben a természet szépségét az ízlés, az érzelem alapján ítélem meg.

Az ítélőerő maga nem biztosítja, nem jelenti Kant rendszerében az autonómiaproblémát. Vizsgálatánál Kant két tényezőre bukkan: az esztétikai fenoménra és a természeti teleológiára. S e kettő közvetítés nélkül áll egymás^ mellett, csak az ítélőerőnek a kanti rendszerben juttatott tevékenysége köti őket össze. Az esztétikai tárgyat nem is az ítélőerő tenné sajátlagossá, hanem az, hogy érzelmi. De ez a jegy a Tetens-téle érzelemszichológia felfogásában még nagyon kevésbé alkalmas az autonómia biztosítására, rajta alapszik a kellemes is, amitől pedig Kant az esztétikait annyira el akarja választani. Más mozzanatok azok, amik Kant rendszerében az esztétikai érték autonómiáját biztosítják. Mindenekelőtt a fogalomnélküliség (a jó csak fogalom segítségével lesz a tetszés tárgya). Az esztétikai érték nem fogalmi és nem elvont, hanem egyéni, épp egyéniessége és egyszerűsége miatt jelentős. De olyan egyszerűség és egyéniség, amellyel általános érvényűség jár együtt. Ez a belső célszerűség, az értékegyéniség tökéletes zártsága, ami a szépet jellemzi. Az esztétika autonómiája a természeti törvényszerűséggel szabadon teremtő zseniben eljut az önalakítás elvéig, — amiből kiindulva lehetett volna és lehetne a Kant után következő rendszereknek az autonómiát megalapozni.

Kant problematikája R i c k e r t értékelméleti irányában pusztán tudományelméletivé szűkül. Rickert szerint csakis tudományelméleti egyberendezés teszi lehetővé a különálló értékterületeket, az értékterületek függetlenségét. Rickertnek ez a megállapítása azt a nem egészen alaptalan gyanút idézi fel, hogy „az értékterületek” nem mások, mint rendszerezési ösztön, fogalomtechnika eredményei. Különösen az a módszertani differenciálatlanság jellemzi ezeket az irányokat (Meinongét és Rickertét is), hogy az „értékelés” általános fogalmából fejtik ki a különböző értékelésfajokat. Ennek az eljárásnak lehet tudományelméleti jelentősége, de az illető értékek sajátörvényűségének megkímélését, tiszteletbentartását éppen nem jelenti. Rickertét az autonómia történeti fejlődésében jelentős hely illeti meg, de alapvető módszertani tévedése, hogy egyrészt az értékelés általános fogalmából indul ki, másrészt rendszere korántsem kultúrjavak leírása, hanem csak levezetése, annak leírása, hogyan fejlődnek történetfeletti, időtlen érvényes mozzanatokból. Az érték történeti jellegét elhanyagolhatónak vallja. Rendszertanilag az a jelentős szerinte, ami, mint formai mozzanat, az érték érvé-

nyesülésének fogalmából levezethető. Ilyen formális jellegű két mozzanat, amely mentes a történeti változásoktól és az értékelés fogalmából közvetlenül adódik: az érték *aktív* és *kontemplatív* magatartásának ellentéte és a *Yoll-Endung*, a tökéletesedés tendenciája. (Unendliche Totalität és vollendliche Partikularität s a kettőből voll-endliche Totalität). Az esztétikai érték a kontemplatív szférához tartozna, a vollendliche Partikularität-hez. Friedrich Kreis szerint a két mozzanattal most már az esztétikai érték tökéletesen meg lenne határozva s főleg meg van óva attól, hogy összecserélhető legyen egyéb értékekkel. A „szép lélektől” a kontemplatív jelleg s a velejáró tárgyiaság választja el, viszont a teljes bevezettség nemcsak a tudományos vizsgálat örök lezáratlan-ságától különbözteti meg, hanem miután partikulárisra szorítkozik, megszabadítja a művészi értéket attól, hogy mint a romantikában (Schelling) az egész univerzumra vonatkozzék.

Mindezek a mozzanatok csak problematikátörténeti szempontból volnának méltányolhatók Kant kezdeményezéseihez viszonyítva, aki az autonómia-problematika első theoretikus megfogalmazója és Fiedleréhez, aki határozatlan terminológiával, de a konkrét műalkotás felé fordulva kíséri meg ezt a művészi értékkel tökéletesen azonosítani. De az ő problémái a művészettudományi irány kapcsán jöhetnek szóba, az értékelméleti irányhoz szorosabban kapcsolódik, az ismeretelméleti; a következőkben a logicizmus két jellegzetes rendszerét vizsgáljuk meg: Emil Laskét és Pauler Ákosét.

5. A logikai irány és az autonómia kérdése

Emil Lask rendszere merev elutasítással viselkedik mindennel szemben, ami alogikus és megtagad attól minden struktúrát. A tiszta élményfolyamatnál sem igazságról, sem evidenciáról beszélni nem lehet. Az esztétikai igazság csupán akkor áll elő, ha az alogikust kategoriális érvényességjelleggel ruházzuk fel, theoretikus ítéletszférából nézzük. Egyrészt a theoretikus átvilágítása megnemesítheti a nyers élményanyagot, másrészt nem is hathatja azt át. Tehát Lask az esztétikai élményt elválasztja ugyan a theoretikustól, de az mindvégig idegenül áll vele szemben.

Pauler szilárdan megmarad a logikai idealizmus talaján, s mégsem ilyen merev. Maga az „esztétikája”, a „szép” lényegjegyeinek kikeresésében keveset mondó. Hiányzik belőle a probléma szervessége, amely a Bevezetés szigorúbban rendszerhez tartozó értékelméleti részét annyira jellemzi. Viszont az általános értékelméleti részből az esztétikai autonómiára levonható következtetés minden módszeressége mellett igen jellemző az ismeretelméleti irányra. Pauler szerint minden tudománynak négy alproblémája van: 1. az alkotó-

elemek, 2. a relációk, 3. az osztályok, vagyis kategóriák, 4. az abszolútum problémája. Az értéktudományok szempontjából ennek alapján a következőképpen bontakozik ki a problematika: 1. az értéket önmagában, az érték mibenlétét kell meghatározni; 2. az értékfajok problémája; 3. az egyes értékek mint viszonylanak egymáshoz; 4. végül kimutatható-e valamely abszolút őserték, melynek minden egyéb érték csak specifikált formája. Az értéktudomány szerinte nem pszichológia, mert nem az értékelés módjával, hanem az értékelés mibenlétével foglalkozik. De nem is a metafizika valamely fejezete, mert minden létezés, minden tevékenység előfeltétele az érték s így azt nem lehet semmiféle tevékenységelmélettel megalapozni. Így egy minden ontológiától elválasztott ideológiai tudomány fejezetének fogjuk fel az értékelméletet, mely ilymódon egyszintre kerül a fenomenológiával, a relációelmélettel és a kategóriák theóriájával. Ha valamely tartalmat szépnak, valamely cselekedetet önmagában jónak, vagyis erkölcsösnek mondok, a viszonyítás abban áll, hogy az értékelt dolgot magához az igazsághoz, szépséghez, jósághoz⁵ viszonyítom, melyek nem valóságok, hanem az önértékűség különböző fajait feltüntető tartalmak. Így csap át Pauler logikai térre: az értékeket tartalmakként határozza meg. Ezeket értékeszméknek nevezi s az értékítélet abban állna, hogy az értékelt dolgokat valamely értékeszméhez mérjük s abban a fokban mondjuk értékesnek, amily mértékben megfelel az értékeszmékben foglalt kellékeknek. Még jobban kitűnik a logikai struktúra uralkodó jellege az egyes értékterületek meghatározásánál. Pauler szerint ugyanis ha a platóni visszaemlékezés egy nemével ismerjük is fel az értékeket, az érték fogalmának tisztasága abban áll, hogy elválasztjuk más fogalmaktól. Minden logikai struktúra három logikai alapelvben gyökerezik, ezek:

1. az azonosság elve (hogy egyetlen magában álló dologra is vonatkozik: a szépség);

2. az összefüggés elve (több dolog kapcsolatát fejezi ki, ez jellemzi az igazságot);

3. az osztályozás elve (alárendeltséget jelent az eszmény alá: ezt kívánja a jó eszménye).

1. Az igazat fogalmak segítségével, discursive ismerjük meg. 2. A jót kötelességnek ismerjük fel, ez a praktikus megismerés. 3. A szépet közvetlenül ismerjük meg: passzív magatartással, intuitíve. Ha a három érték viszonyát vizsgáljuk: a logikai prioritása kétségtelen, mert azáltal szép és jó valami, hogy a szépségét és jóságát kifejező tétel igaz. Etekintetben ütközik ki legerősebben Pauler logizmusa. De viszont 2. a történeti sorrendet illetőleg előbb jön az igazságra való törekvés, az akarat s csak azután az ismerés; 3, ha az érdeklődés szempontjából nézzük az ismerés feltételeit, előbb jön a tetsző, az esztétikai becslés. „Mint emberek, a jót és szépet

is, csak mint az igazság megnyilvánulási formáját vagyunk képesek megismerni.” Ami még korántsem teszi azt, hogy a jónak és a szépnek egész jelentése kimerül az igazságban s a jónak és a szépnek az emberi törekvésektől függetlenül ne lenne önálló jelentősége az igazság eszméivel szemben. Vizsgálódásai azt bizonyítják szerinte, hogy midőn a jóra és a szépre törekszünk, cselekvésünkkel, illetőleg alkotásunkkal, ezt elérjük akkor is, ha úgy teszünk, mintha csak az igazságra törekednénk különböző eszközökkel. Félremagyarázhatatlanul pánlogista álláspont ez: Pauler azután metafizikai állásfoglalással veszi el az élet: „ez nem zárja ki, hogy egy kevésbé korlátolt lény a jót és a szépet oly formában is meg tudja valósítani, mely a két értékeszme önállóságát teljesen megőrzi.” Létezni annyi szerinte, mint törekedni az igazra, a jóra és a szépre. Az egészséges és a belső mivoltunknak megfelelő szellemi élet magától értetődőnek találja, hogy az igazat állítsa és ne a tévesét, hogy a jót akarja és ne a rosszat s hogy a szépségre törekedjen és ne a rútságra alkotásaiban. Az egészség szabadság. Bár a létezés és az értékesség más természetű dolog, tekintve hogy az utóbbi előfeltétele az előbbinek, olyan megfelelés van köztük, hogy a létezés teljessége egyúttal annak teljes értékességét is jelenti. Az abszolút lény tevékenysége szükségképpen az értékeszmenek megfelelően, mert teljes szabadságban folyik.

Jellemző, hogy Pauler meghatározásai ebben a vonatkozásban, amikor rendszeres összefüggésben tárgyalja a szép „értékeszmejét”, a módszeresség mintapéldái s az autonómia kérdés logikai antinómiáit hűen mutatják, de a logizmus álláspontjáról épp az emberi gyakorlat számára tagadja meg az esztétikai értékélmény autonómiáját. Hogy Paulerben milyen erősen élt a vágy a művészi világ iránt, azt misem bizonyítja jobban, mint a közelmúltban megjelent „Pauler Ákos életművészete” (a bölcselő előszóbeli kijelentései, kézírásos hagyatéka alapján írta Szkladányi Mária). Már a cím is jellemző: „életművészet”, önalakítás. A tanítvány finom szemé meglepően jól veszi észre, hogy Pauler logizmusa mélyén erősen hatott az elfojtott esztétikai szféra. Pauler egész fejlődése dialektikus, a test és a lélek, az öröm és a bánat, a szenvedély és az önlegyőzés dialektikájából fakadó: művészi önalakítás. „egy teljesen elzárt belső élet ritmusának ellentétekből kivetődő összhangja ez, szinte formális eredmény.” (11. lap.) Etikai, vagy művészi ez az önalakítás? Inkább az utóbbi. Jellemzően a könyv nemcsak Pauler önalakítását tárja fel, hanem azt is, hogyan alakította át Pauler szimbólumait emberi formákká, „szokássá vált pihenés közben ezeket az eredményeket átöltöztetni az élet köntöseibe”. (9. lap.) „Rendet teremteni érzelmi világunkban, ez a magasabbrendűség mértéke.” (19. lap.) De „a művészet egyéni, futamos, száguldó vetületeiben is igazságot keresett”. (24. lap.) S amint az esztétikai

érték individualitása idegen volt számára, akként nem látta meg a művészi önalakítás valódi természetét, hogy az nem az empirikus én feltárását jelenti, hanem az időtlen én alakítását s így élt benne a fölös aggodalom: „A művészi készség minden feltételével birtokomban is egyre képtelen volnék, arra a merészségre, hogy beláttassak magamba.”

Így a művészet az örök sóvárgás kifejezése marad számára, örök sóvárgás az abszolútum tökéletessége után (Liszt-tanulmány), nem ismerte meg, vagy csupán valóban bölcséleti rendszerében, annak artisztikus formáiban ismerte meg azt a megnyugvást és meglelégedést, amelyet a művészi alkotás, mint az individuáció eszköze, egyetlen formája ad.

Mindezen hiányok figyelembevételével érdekes megvilágítást kap az a bírálat, amelyben a szubjektív idealizmust, Bohra Károly rendszerét részesíti. Módszertani szempontból tiltakozik az ellen, hogy Böhm a szellemi létet előfeltételévé teszi az értékelés világának s így metafizikai térre tévedve értékelméleti szempontból differenciálatlanná válik: a létezést és az értéket újból egyesíti, miután előbb szétválasztotta egymástól. Mi Böhm rendszerét épp ezért érezzük közelebb az individuális értékstruktúrákon alapuló mai autonóm esztétikához, hogy az értékproblémát az emberi létezésből nem szakítja ki végképp. Így juthat el ő és Ravasz ahhoz az esztétikai belátáshoz, hogy az én koncentrációjában, illetőleg (Ravasz) az én önformába foglalásában lássa az esztétikum lényegét. Az értékelmélet ezekben jut el metafizikai belátásokkal párosulva az értékélmény helyes megalapozásához, bizonyítva hogy az esztétika világa nem korlátozható pusztán az értékre, hanem a létezés egy bizonyos értékes formája, bár ezt a létvilágot az értékstruktúrából kell megismerni.

Pauler logizmusának egyoldalúságait hasonló eredmény nyel egészítette ki művészetfilozófiájában Brandenstein. A művészi értékélménynek lényegszemléletéből, fenomenológiai leírásából indul ki és értékelméleti megfontolásait metafizikailag is igazolja. E művészetbölcselet azonban az autonómia elv, a módszeres elv, tisztázatlansága miatt válik épp sajátos esztétikai szempontból sok tekintetben határozatlanná. Találó az értékvilág leírása és egybevágó vele a metafizikai megállapítások, de az értékélmény autonómiáját nem alapozza meg. Egyrészt minden létező szép és nincs bevágás a létezés világában, másrészt a szellem világában tárul fel a művészi érték s a művészi alkotás nem másolása a természeti szépségnek, hanem szimbolikus újraalkotása. Mindmeggannyi helyes lényegmegállapítás, amelyet a művészi érték lényegjegyeinek leolvasása egészít ki s ezeket egy egészen különleges lényegjegy, az érzelmi hangulati jelleg, alakulati én jelleg tetőzi be. Böhm tanával és a fenomenológiai struktúra-vizsgálat eredményeivel teljesen megegyezőleg. Csak épp a legfontosabbon, az értékélmény sajátos felismeréséből fakadó jelentésváltozáson nem

mennek át e megállapítások. Nem látjuk a természeti és művészi szép struktúrája közötti különbséget. „Egy végtelenül tökéletes lény, mindent hiánytalanul szépségnek látna.” S másrészt minden annyiban szép, amennyiben teljes a létezése. Az elemek megvannak mind, de épp az autonómia, az a sajátos álló, az a tengely hiányzik, amely irányt szab az alakulásnak, a kristályosodásnak. Széles, levegős távlatba állítja a művészet világát. De az értékmegalapozást nem tartja sajátos feladatának.

Épp ellenkező véletet jelent a művészettudományból kiinduló esztétika, ez az autonómiát autizmussá fokozza.

6. A művészettudományi irány és az autonómia kérdése.

A művészettudományi irány tulajdonképpen megalapítójának, F i e d l e r-nek tana lényegében dilettáns átültetése Kant kritikai idealizmusának. Az esztétikát az érzékelés eredeti jelentésében használja fel. Ennek az eljárásnak szempon-tunkból letanulságosabb változata Leonore Kühn rendszere, ő Fiedlerhez hasonlóan kiveszi a „Tiszta ész kritikájá”-ból a transzcendentális esztétikát, azon az alapon, hogy a *tér* és idő abban, a theoretikum birodalmában, csupán regulatív elvek-ként szerepelnek és nem konstitutív elvként, csupán arra való, hogy a theoretikumot tárgyi megjelenéshez segítsék. Viszont az OKI *elv* és a *tárgyiasság* az esztétikában csak regulatív szerepet játszanak. Kühn rendszere legfigyelemreméltóbb kísérlet a művészettudományi és a kanti alap egybeolvasztására. Fogyatékosága, hogy csak „alakításról” tud és megfeledezik a „kifejezésről”. A szemlélet alakítása Wölfflinnél igen jó alapnak bizonyult a stíluskorszakok szétválasztására, annak megfigyelése alapján, ami a művészetben „techné”. Techné azonban az, ami pusztán formai, ami halott. A művészet értékvilága az életé, az eleven szellemé, a nagy összefüggéseké. Egy kézfogásban egész embert megérezni és megismertetni, ez a művészet lényege. Mint Gentile találóan mondja: a paralitikus hűdött keze az, amely pusztá kéz, „tárgy”, az egészből kiszakított, elszigetelt. Míg az élő szeretet még a levágott csonkot is bele tudja kapcsolni a személyiség egészébe s számára változatlanul a kedves, a régi marad.

Itt az a pont, ahol rámutathatunk az autonómia legjellegzetesebb művészettudományi formájának, a *l'art pour l'art*-nak a fogyatékoságára. A művészet mint a művészet célja, a művészet öncélúsága annak halálát jelentené. Igenis a művészet sajátörvényű, öntörvényű, de összefüggésben van az élet nagy egészével, friss forrásaival. Más a sajátörvényűség és az öncélúság. Lehet valamely művészi alkotás a vallásos érzés fokozója, vigasztaló, életkedvet növelő és mégis sajátörvényű. Sőt Tolsztoj helyes ösztönnel jegyzi meg, hogy veszedelmes a művészetet eltávolítani az eleven morális élettől. Rickertnél is a logikai akarat, hogy „a tárgyat a maga tisztaságában fogjuk

fel”, a tárgy valóságával fizetődik meg. Kiszakítjuk a kulturális létből, amelyben gyökerezett.

Az értékstruktúra figyelmen kívül hagyása az egyes művészetek tudományaiban szétesésre, tartalmi és formalisztikus egyoldalúságokra vezet. Így mindenekelőtt az irodalomesztétikában, ahol erősen érezteti hatását Heidegger létfilozófiája is és tartalmi irányba csábít. A zeneesztétika területén a matematikai formalizmus (Hanslick), a képzőművészet esztétikájában a szín, a kompozíció-problémáinak, illetőleg a szobrászat és az építészetben a tér- és az anyagproblémáknak a kizárólagos uralma. A „színpadművészet”-ben az eszközök fölébe kerekednek a mondanivalónak, elszabadult bűvészesekként külön életet élnek. De a művészi értékélmény struktúrájának a mellőzése és törvényszerűségének figyelmen kívül hagyása a „techné” másik területén — filmesztétikáén szembeszökő igazán. Olyan esztétika van keletkezőben, amely a géppel való ügyes bánásmódban véli látni ennek a művészetnek a lényegét. Mintha a festékek keverése, vagy az ecset és a véső tartása, vagy az állványozás, aminek segítségével a szobrász elkészíti művét, alkotná a festészet, vagy a szobrászművészet esztétikáját.

Felvetődik itt *művészi érték* és a *művészettörténeti tárgy* kettősségének problémája. Fiedlernél ez hiányzik, mert ő nem tud értékről. Rickert viszont az értékhordozó képletétől elszigeteli az esztétikai értékesség transzcendentális formáját, elválasztja a reális műalkotás empirikus formáitól, s ez utóbbiak speciális tudományos vizsgálódás tárgyai lehetnének. Az értékhordozó és az érték dualizmusa jelentkezik újra, amit Fiedler bár naiv egyoldalúsággal, de kiküszöbölt. Ha megszabadulunk attól a felfogástól, amely a holt tárgyhoz, mint érték-hordozóhoz, köti a művészi értéket s az egyéni alakításban látjuk a szerves érték lényegét, megszüntethetjük a dualizmust. Ez kétségtelenül az egyéniség és a természet elmélyült, metafizikailag elmélyült, felfogását teszi szükségessé. Amint Kant is a természeti szükségességgel, de szabadon teremtő zseni fogalmában és a kedélyerők egyensúlyában, tehát egyéni aktusban keresi az antinómiák végső megoldását.

Kant — mint Odebrecht szépen mondja — ott kering a problémák fölött, anélkül, hogy a csúcson megpihenne, pedig a metafizikától ép az Urteilkraft-ban riad vissza legkevésbé.

Az esztétika nem mond le arról a segítségről, amelyet a rokontudományok, a lélektan, értékélmélet, metafizika, művészettudomány adhatnak, csupán a jelzett irányok egyoldalúságait nem vállalhatja. Az autonómia tudományelméleti követelménye egy filozófiai problematika egészére támaszkodó esztétika, amely nem az elválasztó jegyeket helyezi előtérbe, hanem a sajáttörvényűséget vizsgálja és abból bontja ki a művészi érték világát.

II.

Az autonómia biztosítása az értékstruktúra alapján.**1. Az esztétikai értékstruktúra mint az autonómia alapja.**

Ma az autonómián a művészi lét sajátos törvényszerűségét értjük, nem elválasztó jegyekben, hanem lényegmeghatározókban keressük és e jegyeket mindenből inkább származtatnók, csak nem tudományos rendszerezés szükségletéből, hisz ez theoretikus tényezők belenyúlását jelentené egy atheoretikus területbe s így az autonómia durva megsértését.

Belső módszertani szükségletből fakad számunkra az, ami az autonómia problémáját jelenti. Az autonómia problémája számunkra nem más, mint annak a kérdése: meg lehet-e elméletileg alapozni és közelíteni azt, amit a művészi értékélményben megélünk. Nem is az esztétika különállásáról van szó, hanem igenis a művészi értékélmény öntörvényűségéről és ennek sajátos struktúrájáról, szervezetéről. Jelent tudományelméleti problémát abban az értelemben, hogy bár módszertani kérdés, meg kell óvnia a művészi értéket attól, hogy konstitutíve logikai tényezők üssék rá bélyegüket, torzítsák el.

Ezzel egyben megjelöltük, hogy mi a lényeges különbség az autonómia probléma régebbi és mai felfogása között. A régebbi kérdésfeltevésnél a tudományos határok kérdése volt a fontos, az, hogy mi választja el az esztétikát az etikumtól és a tudományos megismeréstől. Szóba jött esetleg az atheoretikus és a theoretikus szétválasztása. S ez már a lényegét látszik érinteni az esztétikai autonómia kérdésében. Pedig ez esetben is csupán a határok vizsgálatáról van szó s az autonómia kérdése itt is lényegében tudományelméleti kérdés marad. Az új felfogás azzal jelölhető meg, hogy a sajátos művészi érvényesség az autonómiavizsgálat tulajdonképpen tárgya, az autonómia egyetlen igazolása ez az érvényesség és ennek az érvényességnek megfelelő szervezete; ha ez a belső struktúra megállapítható, az értékbirodalmat megpillantottuk, felismertük, belsőleg meghatároztuk, megvan az igazolása. Ez lehet az egyetlen igazolás. Hogy mennyire lényegében elhibázott minden más eljárás az autonómia problémánál, arra kettőt emelhetünk ki. Az egyik, hogy nemhogy a határok megállapításáról lenne szó az autonómia kérdésnél, ellenkezőleg, arról van szó, hogy horizonttalan az értékélmény, akkor fogjuk fel sajátos értékterületként, ha ilyenként, horizonttalanként fogjuk fel, csupán belsőleg tagolt, rétegződött s a másik két terület, a jóság és az igazság felé nincs határa. A művészi alkotásban, a művészi értékben bennfoglaltatnak ezek. A művészi alkotásban bőven van gondolat és bennfoglal tátik a morális világrend. De mindezek át vannak hangolva az esztétikai értékvilág rendjéhez és abba meghatározóan nem

nyúlnak bele. A gazfickó épp annyit számít a művészi alkotásban, mint a szent; a bűn, mint az erény. Sőt néha egyenesen többet, mert nagyobb küzdelembe kerül a feldolgozása s nem fenyeget annyira, hogy a művészi értékterületre idegen értéket helyettesítsünk be. Természetes, azonban, hogy az erkölcsi világrend a maga törvényszerűségében itt is érintetlen s a gazfickót szentként feltüntetni, a bűnből erényt csinálni itt sem lehet. S ami a gondolatot illeti, az is van bőven a művészi értékélményben; csupán az a gondolat idegen tőle, amely kívülről teszi vizsgálat tárgyává. Így értjük, hogy a művészi autonómia problémáját épp a horizonttalanságban kell felfognunk, úgy hogy nem a határokat keressük.

A másik meggyőző érv, amely az autonómia ilyes felfogása mellett szól: a lelki élet egysége. Itt határokat vonni nem lehet. A művészi élet birodalma hasonlóképpen érvényesül a morális és a tudományos vizsgálódás területén. Csakhogy a morális és tudományos világkép konstituálásán nem ezen, nem rajta van a hangsúly, nem ez az értékstruktúra meghatározója. Az összhang, a világosság, szervesség sajátos velejárója az igazságnak és az erénynek is. De a legpongyolább előadású, eredeti eredményekben bővelkedő tudományos fejtegetés hasonlíthatatlanul értékesebb, mint a könnyed ragyogó előadás, ha ez közhelyek ismétlése, másolás. Arról nem is szólva, hogy a szépség és az erény milyen szívesen járnak külön utakon.

Az azonban más kérdés, hogy a három értékvilág a létezés tökéletességében feltételezi egymást. S az igazán esztétikai szervességű szépség az átlaltesített. S az igazságon rajta van az eleven szellem bélyege. A másolt, másodlagos, felszínes szellemességtől csillogó tudományos értekezésben egyszerre fog hiányozni az őszinte igazságkeresés moralitása s az egyszerűség és belső összhang megnyerő szépsége. Mindezek azonban a tudományos igazságot nem változtatják át művészi, vagy morális értéké, bár természetesen, hogy miután az érték az emberi létezés célja és legbensőbb igazolása, ez értékvilágok az értékes létezés részleges hangsúlyai.

Mi az, ami ugyanazt a tárgyat, például a könnycseppet egyik percben morális megítélés tárgyává teszi, másik percben tudományos elemzés tárgyaként láttatja meg a jelentését, a harmadik esetben művészi szemmel nézeti. Nem más ez, mint a beállítódás. Ezért az a felfogás, amely a beállítódásban az illető értékstruktúrának megfelelő magatartásban látja az értékbirodalmak forrását, a fenomenológiai vizsgálódásnak köszönheti megszületését. Annak a vizsgálódásnak, amely hangsúlyozza a noézis és a noéma, az ismerésfolyamat és az ismeréstárgy kölcsönösségét.

Ez az úgynevezett fenomenológiai konstruktív módszer, amely a legutóbbi évtizedek érték- és ismeretelméleti irányú-

nak, nemcsak eredményeit hasznosítja, hanem részlegességüket is ki akarja küszöbölni.

Ilyen az *értékhordozó* és az *érték* megkettőztetése, amelybe az irányok beleestek anélkül, hogy ennek tudatában is lettek volna. Rickertnél Fiedler művészi éthosza átsaplogikai akaratba: annak akaratába, hogy a tárgyat a maga tisztaságában fogjuk meg. Ezt azonban a tárgy valóságával kell megfizetni. A tárgyi jelleg hangsúlyozása felvethetné a művészi érték és a művészettörténeti tárgy kettősségének problémáját. Fiedlernél ez azért nem vetődik fel, mert ő nem tud értékről. Rickert viszont az értékhordozó képletétől elszigeteli az esztétikai értékesség transzcendentális formáját; s a reális műalkotás empirikus formái csupán speciális tudományos vizsgálódás tárgyai lehetnének. Így az értékhordozó és az érték dualizmusa jelentkezik újra, aminek megszüntetésére Fiedler jelentős, bár differenciálatlanságában módszertelen kísérletet tett.

Ez ellentéteket van hivatva kibékíteni az *esztétikai tárgy iasság* fogalma, amely fölött Kant problematikája már ott kering: nála megtörténik a súlypont áthelyezése a szubjektívra „a kedélyerők bizonyos játékára”, s felvetődik az „érték-egyenység”. Mindez módszeres keresése olyan tárgyiasságnak, amely törvényszerűséget hord magában. *A külső tárgyiasság törvényszerű kapcsolata a belső alakítással* Odqbrecht zseniális meglátása. Egy eddig kellemetlen illúziózavaró mozzanat, a műalkotás anyaga, az anyagfunkció az, ami a tartalmi elemet, a létezésformát a művészi formával egységbe kapcsolja. A művészegyenység pedig az anyagot formálva saját legtisztább, legmélyebb énjét találja meg: ez az egyértelmű evidens „hangulati” érték. Törvényszerű, szükségképeni kapcsolat magán az értékélményen belül, de úgy hogy metafizikai perspektíva nyílik belőle s beállítja a művészt, a művet az emberi lét és a világ értékrendjébe.

A mindennapi, közönséges emberi élményanyag, határozatlan szétfolyó, „hiletikus” nyersanyag, érzéki jellegű. Az újkantianizmus ezt csak a tudományos rendszerezés talaján tudta a maga esetleges egysugarú thetikus valójából szintetikussá, érvényességgé alakítani, az érzelmi szférában Cohen misztikus érzelemmetafizikájáig jutott csupán el ez az irány. Krueger vizsgálatai a mélységérzelemről tették lehetővé, hogy az érzelmi élet a mélységérzelemek polarizáltsága és meghatározottsága, egységbe rendezettsége révén törvényszerű élményszférává legyen. Ez a finoman rendezett *mélységhangulat* vall az egész tudatról, az egész *értékrégióról*.

Érzelmi jellegű alakításról van szó, nyers érzékletek, vagy tartalmak olyan formálásáról, hogy ebben az aktusban az érzelmi egyenőség teremtőleg meghatározza önmagát. S a thetikus aktus a pusztá megélés, a pusztá észrehevés

aktusa szintheticus aktussá legyen s a maga összetettségében szükségképiséget, meghatározottságot jelentsen, evidenciát. Olyan evidenciát, amely kényszerítő erővel bírjon. A művészi érték megközelítése csak ebben és ebben a funkcióban lehetséges. Az anyag megmunkálása szükségképi kapcsolat a tartalom és az elvont forma között s mindez végső eredményben olyan teremtő hangulat, amelyben a művész a maga individuádójához jut el s amelyen keresztül magunk is ilyen teremtő hangulatban részesedünk.

Így az előző kísérletekben fennmaradt antinómiák feloldásaként születik meg az esztétikai értékélmény belső törvényszerűségének meghatározása, amely eleget tesz a módszeres igényeknek s metafizikai távlatot ad, metafizikailag igazolható anélkül, hogy pánesztéticizmusba kényszerítene, vagy anélkül, hogy a művészi értékre idegen, értékidegen formákat kényszerítene — ami végeredményben egyre megy, mert egyaránt az értéksajátlagosság feladását jelenti.

2. Az értékstruktúrák esztétikája és a természeti szép.

Az az esztétika, amely magának az értékbirodalomnak benső törvényszerűségében látja az autonómia lényegét, elsősorban természetesen a művészi alkotásra korlátozódik. A művészi alkotások tudniillik magukban hordják ezt az értékstruktúrát, ennek képviselői, helyesen csupán mint műalkotások foghatók fel. Míg a természeti tárgyak lehetnek éppúgy tudományos kutatás tárgyai is (sőt elsősorban azok lehetnek, mert reális létezésük gyakorlati tájékozódást követel), a természet művészi értékét és jelentését a művészi alakításban kapja. A művész sajátos beállítódása által, amely beállítódásnak fő tényezője az egyéni teremtő hangulat, amely a teremtő alakításban kapja megvalósulását. Nem a valótól, természettől idegen a művészi alkotás, a művészi érték, de nem is a mindennapi szemmel nézett természet. S nem is olyan természet, amelyhez egyszerűen futó hangulatot kapcsolunk. A világ a mindennap emberének hangulata, azaz hangulat a szó általános pszichológiai értelmében, de nem hangulat esztétikai értelemben, amely szerint a hangulat bizonyos meghatározottság, amely evidenciaélményre képesít. Az élethangulatokat ilyenekké a művészi alkotás teszi, a teremtő alakításban, a természeti létezés és a művészi forma feszültségében. — így amint sem a tudományos érték nem természet, s a morális érték nem természeti, nem az a művészi sem. De az előzőknél fokozottabban kívánja az alakítottságot. A tudomány a tárgyból kiindulva fogalmi kifejtéssel jut megismeréshez, az ismereteket egyre inkább a tudományos világkép egészébe rendezve. A művészi érték a szemlélet” közvetlen ajándéka. Nem tűri a természeti tárgy és

az azt meghatározó képlet dualizmusát. S így megkívánja, hogy kiindulása (a szemlélet) művészi jelentőségű legyen: „esztétikai tárgy”. Ez azt jelenti, hogy ontológiai vizsgálatok számára jelentése nincs, közömbös, idegen. Értékjelentőségű. Sehol nem olyan biztos az értékautonómia, mint az esztétika birodalmában. Szükségképpen magában a tárgyban biztosított, a művészi alkotásban. Míg a tudományos és morális nem szükségképpen hordják magukban a neállítódást, a művészi beállítódást maga a tárgy kell hogy biztosítsa. Amíg az érték szükségképsége nem biztosítódik, addig nincs is szó itt értékről. Kinek a zord sziklás táj, kinek a síkság s a lankák szelidsége tetszik. Rendesen nem egyéb az ilyen tetszés, mint pusztá visszaverődése az egyéneként változó életerzésnek, tárgyilag kevéssé, vagy alig indokolt beleézés. Milyen más az a hangulat, amit a művészi értékélményben megélünk. A művészi értékélmény sajátörvényűségét, autonómiáját a művészi alkotás biztosítja.

A természet és a művészi alkotás szépsége közti különbség Kantnál a teleologikus ítélőerő és a művészi tetszés közötti különbségben kitűnően kifejezésre jut. Hogy azután Kant az öntudatlan természetszerűen teremtő zseniben a művészi értéket a teleologikus mintájára alapítja, más kérdés. Valóban a természeti szép elsősorban biológiai értékhatározó. Szép az élet teljessége, rendesen biológiai tetőponton (virág, virágzó ifjúság), a fajfenntartás célját szolgálva. Az élet a napfény gyermeke. Annak sugárteljében ezekben a percekben fürdik. A művészi jellegű szép a természet egyetemébe állított hangulati jelentőségű képlet. Erdő, amely „árnyával befedez minket”, mint a századok; alkony merengésre indító jele, vagy a napkelte mély jelentőségű percei... Mindezek mély művészi hatás megindítói, de csak megindítói, nincs kötelező meghatározottságuk. Már finomabb szép az alakított élet: a trillázó madár éneke, a kényes járású ló s egyre jobban közeledünk a sajátos művészi érték felé: ilyen a kiművelt emberi arc és alak. Minél finomabb, mennél jobban alakított, egységbe foglalt, annál nagyobb a szépsége. Egy-egy színésznőben, táncosnőben, arcban, alakban egyaránt a teljes művészi szépség jelenik meg. Épp így egy úrilányka kifinomodott arcában, vagy egy ősz hölgyében. A női arc és alak finomabb szerve az alakításnak, érzelemtől, hangulattól átítatottabb. De a sportember testének fegyelme, vagy a tudós, művész arca is művészi alkotás. — S miért ne lenne az? Csak azután valóban teremtő alakítás bélyegének kell rajtuk lennie. A szép kiszolgálólánykák, vagy a” tömegben idomított táncosok szépsége nem sokkal többet érő, mint a biológiai szépség. Sok esetben egyszerű adottság. Nem az egyes egyének sajátos bensejének alakítottsága, pedig végső fokon ez a művészi lényege: egyéni alakítás alkotás-

princípiuma által közölt világteremtő hangulat. — Az ilyen tucatszámra előállított bájos mosoly, vagy mozdulatművészet olyan mint valami olajnyomat, másolat: giccs. Nem a maga anyagából nő ki. Tetszik a tömeg szemének, általában a felületen szemlélőnek tarka ragyogásával — amit az amerikai flapper szó oly jól kifejez — de az eredetiség és az anyagszerűség hiányzik belőle. Művészi alkotással kinek-kinek önmagát kell alakítania. Vagy meg kell lennie a kongeniális alkotónak, a Wahlverwandschaften mély értelmében. A platóni erős itt a legelvontabb és a legtisztább értelemben művész. Az ifjúság — az alakítás, a hit és kételkedés, a költészet és tettvágy — évtizedében legnagyobb az emberi szépség. És addig tart, míg ez az alakulásvágy átsugározza. De a művészi alakítás varázsa érvényesül abban is, amit „jó modornak” és „művelt” viselkedésnek, természetté vált önuralomnak nevezünk.

Az alakított egyéniségnek legtermészetesebb folytatása, magasabb foka a pantomim, zene és a tánc. A művészet mint kifejezés ilyen értelemben teljesen helyes meghatározás. De igazolt az értékesztika álláspontja is, az önalakítás elve. Elethangulat, tartalom nélkül az ének és tánc üres, jelentéktelen forma. Caruso, Pataky Kálmán, Jeritza Mária, de egy Blaha Lujza énekének varázsa is a benne kifejezésre jutó, kiművelt hangulati egységre jutott gazdag egyéniségből ered. Ugyanilyen szempontból jelentős igazi esztétikai tényező a férfi vagy a nő öltözködése, mint az egyéniség kifejezője.

Wilde állítása, hogy a gondolat megbontja az arc összhangját, igaz lehet olyan értelemben, hogy például a színész mimikája annyi nyomot hagy az arcon, hogy egyszerre sok ez az írás rajta: kusza, olvashatatlan. Színjáték közben aktualizálódik, dinamizálódik e sokrétű szövegből egy és érvényesül.

A természeti szép művészi értékévé válhat a kiművelt emberben. Az élő test itt az alakítás orgánuma. Hogy mennyire ilyen lelki alakítás átsugárzása teszi széppé a testet, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a szem szépsége az uralgó rajta mindenkor. Kétségtelen, hogy az organikus test szépsége csak ritkán olyan biztosan meghatározott, mint a művészi szép. Ezzel a szépséggel szemben állandóan ott él az aggály, hogy üres. Mint Baudelaire halhatatlanul kifejezte:

Tudom, van szem, melyet méltó, hogy megcsodáljon
A méla vágy, pedig mélyén titok nem ég:
Éksztelen tok és emléktelen medáljon,
Mélyebb és üresebb nálad is üres ég!

(Fordította Babits M.)

S ha Baudelaire azzal nyugszik bele, hogy neki, akit a zord valóság tépve öldös, elég, ha „csodás látszatnak megmarad”,

ez éppen az esztéticizmus álláspontja, amelyet épp oly kevésbé teszünk magunkévá az esztétikai értékélményünkben, amint nem tesszük magunkévá mint szerelmesek. Ennek az „üres szépség”-nek lélekkel megtelítése, áthevítése, megelevenítése a szerelem örök kalandja. Az üres szépség szeretete nem fakadhat másból, mint abból a vakmerő vágyból, hogy az is lélekkel fog megtelítődni, a tőle támasztott érzés viszonzásával. Néha a platóni ráemlékezés nosztalgiájának hangulatát kötve a tartalmatlan szépséghez: azzal a titkos meggyőződéssel, hogy az átöröklés révén fennmaradnak az elődök nemességének eredményei, az arc vonásaiban és a természetben. S megkíséreljük ebbe a holt szépségbe visszaidézni a formáló lelket, a formáló formát, amely az alakított formán átvilágít. Ady kétségbeesett hűtlen-sóvárgó szerelmes versei ennek a vágnak a megtestesülései. Az igazi művészszerelem a távol-ságé, Ady és Liszt hűtlen hűsége.

S épp olyan esetekben, ahol a tartalom és az alakítás-formaként felfogható külső megjelenés közötti kapcsolat megteremtése pusztán illúzió, megy végbe a legbensőségesebb átélés. Szendrey Júlia halhatatlan alakjának földi illúziója a teremtő költő halála után egyik pillanatról a másikra eltűnt, mint valami költői vízió,

A művészet világának nagy része ennek a valóságban zátonyra jutott, megghiúsult vállalkozásnak a beteljesítése más síkon. Ahol a megoldásnak semmi sem áll útjában, ahol öntörvényűen betölthető s amely így éppen ezért az autonómia igazi birodalma.

Ennek az élménynek igazi beteljesülése a valóság csapdától mentes autonóm művészi érték síkján, a művészetben lehetséges. — A dilettáns életeményei, empirikus tapasztalati énje érvényesülni fognak ugyan a műben, szentimentalizmusa, érzelmessége alaphangja marad lírájának (Dayka, Bajza). De értéksíkra emelkedik Csokonai, Petőfi teremtő alakításában megszabadulva minden szubjektivitástól. Ugyanígy szabadítja meg Shakespeare valóságosságuktól, infekciós jellegűktől az erotikus, patológikus mozzanatok művészi alakítás által. A maguk nyers valóságosságukban foglalnak helyet az empirikus életelemek a dilettáns regényében, szindarabjában. Műveiben a nemzeti érzés pozitív programadásban nyilvánul. Petőfi művészetének nagysága éppen az, hogy mindezeket a mozzanatok átvitte művészi síkra. Éppen olyan nagy teherpróba, mint érzéki, vagy patológikus elemeket vinni át a művészi síkjára. E feladat nehézsége fűtötte Baudelairet s a Fleurs du mal-ban mesterien megoldotta. A művészi autonómia ellen nem csupán a szemlélő véthet a maga beállítottságával, véthet maga a művész, mint realista és mint dilettáns.

3. Élmény és elmélet viszonya az értékstruktúrák esztétikájában.

Az autonómia-probléma helyesen azt jelenti, hogy az elmélet a helyes művészi gyakorlat és szemlélet biztosítója. Viszont az elmélet eredményei az értékélményből közvetlenül táplálkoznak. Bőven hozhatnánk fel példát arra, mennyire veszélyezteti a helyes szemléletet az elmélet módszertani tisztázatlansága, mennyire terméketlen marad az autonómia-kérdésnek helyes felfogása nélkül az egyes részletproblémák megoldása. Terméketlenek az olyan művészetpszichológiai, művészetszociológiai, vagy akár művészetbölcseleti fejtegetések, amelyek módszertanilag nem sajátos értékélményből indulnak ki, hanem empirikus megfigyelések, vagy általános metafizikai fejtegetésekből látszanak közeledni felé. Annyit példák nélkül is megállapíthatunk, hogy az autonómia jelent értékbeállítódást a szemléletben, az elmélet számára pedig kötelezővé teszi az értékből kiindulást. Jelent az esztétika felépítésére nézve módszertani alapmagatartást. Jelenti mint zónatudat minden esztétikai értékélmény előfeltételét, aprioriját. Művészi értékélmény nincs sajátlagosság nélkül, nincs autonómia nélkül. Kívülről művészi érték sem szemléletben, sem elméletben nem közelíthető meg. Olyan zárt világot jelent, amely egyszerűen nem ismer horizontot, határokat. Míg ellenben az autonómiát vizsgáló tudománynak, filozófiának feladata a felülemelkedés, a határok megállapítása. Az autonómia problémája azt jelenti, hogy a művészetben minden művészi: ismeret, erkölcs, természet, anyag, mindezek a művészi világ részeként jelentkeznek, művészi jelentésűek. Viszont maga a művészet csak a filozófiában jelentkezik és ismerhető meg ilyenként. Határok helyes felismerése a gondolat, a bölcsélet feladata. Másszóval bölcséletileg megismerni annyit jelent, mint rendszeresen tisztázni és igazolni. Velejárója az a veszély, hogy az atheoretikusra a theoretikus ráüti a maga bélyegét. De éppen azért kell módszertani tisztázottság, hogy ez ne történhessék meg.

Esztétikai autonómia elsősorban a művészi értékélmény saját átlagossága. Autonómián elsősorban öntörvényűséget értünk, saját törvényszerűséget. Az esztétika mint bölcséleti tudomány egy a bölcsélet egészébe illesztendő részletdiszciplína. Autonóm értéket igazol, de éppúgy támaszkodik pszichológiai megfigyelésekre, mint hasznosít metafizikai belátásokat. De a pszichológiai megfigyelések és metafizikai felismerések helyes felhasználhatósága az esztétikai módszertani kérdések helyes tisztázottságától függ, jobban mondván attól függ az élmény helyessége, tehát meg kell lenni az élményben, az elméletben egyaránt a helyességnek, tisztaelvűségnek. Így tűnik ki most már az esztétikai autonómia igazi jelentése:

a szemléletben nem szabad idegen szempontnak lennie s az elméletnek olyannak kell lennie, amely igazolni és biztosítani tudja ezt a szemléletet. A meghatározások módszertani finomsága, és az élmény tisztasága támogatják így egymást. Mennél bölcseletibb az esztétika, annál jobban biztosítja a művészi értékélmény helyességét és ösztönösséget. A művészi értékélmény ösztönös evidenciája a bölcseleti meghatározásban bontakozik ki. Az autonómia és az autonómia bölcseleti problémája kölcsönösen feltételezik egymást. Igazoló ja ez a problémakör az esztétika szükségességének, nem abban az értelemben, hogy elszigetelné ezt más tudományoktól és kiemelné a bölcseletből, amint ezt ennek a problémának tulajdonítani szokták, hanem azért, hogy szükség van e törvényszerűség megalapozására. A művészi értékélmény közvetlen szemléleten alapszik, arra kell állandóan támaszkodnia az esztétikusnak is. De ez az értékélmény nagy gyakorlat útján, hosszú fejlődés révén jut el a kellő tisztasághoz és mindenkor sok függ a beállítódástól, nagyon is tanítható. Ha valamely költeményt be akarunk mutatni, fontosabb, hogy milyen tanácsokat adunk előre a hallgatónak, mint hogy mit magyarázunk utána. Nem kommentálnunk kell, hanem előre figyelmeztetni, hogy mit kell meghallani benne. A helyes beállítódás bontja ki a műalkotás struktúráját. Az autonómia valóban igazolja az esztétikus szükségességét. Azét a sajátos emberét, aki teljes bölcseleti problematikára támaszkodva segít a helyes szemlélethez. Nélküle a műélvező pusztán élvező, esztéta és dilettáns marad, kiszolgáltatva a legkülönbözőbb idegen szempontoknak, a theoretikusoknak éppúgy, mint az idealisztikusnak, hedonisztikusnak, vagy morálisnak. Amint az autonómia álláspontjára felemelkedett valaki, esztétikus, mert az egyszerre jelenti a módszeres tájékozottságot és a minden idegen elemtől ment értékélményt.

A lelki élet egységében, az atheoretikus és a theoretikus kettőssége nem képzelhető el. Az esztétikus nem maradhat alatta az élmény tisztaságában a dilettánsnak, vagy az esztétának. Viszont nem lehet esztétikus theoretikus tudása módszertanilag kifogástalan, ha nem helyes az értékélménye. A kettőnek szükségképpen együtt kell járnia. Épp az autonómia elvében foglaltatik az, mint a theoretikus igazolás nélkülözhetetlenségének elvében, amely viszont csak a valódi értékélményre támaszkodva válik lehetővé. Az elmélet és gyakorlat egybeforrottsága, szétválaszthatatlansága rejlik az autonómia, mint a helyes beállítódás, a törvényszerű értékélmény elvében.

Nem jelenti ez a tudományos és a művészi szemlélet összekeverését. Nem, ugyanis a helyes művészi szemlélethez nem szükséges az egész tudományos rendszer, az egész tudományos gondolatsor végigkövetése, elég az útbaigazító ered-

mény, a helyes szempont elfogadása. Magát az értékélményt azonban egész folyamatában át kell élnünk s az esztétikai ítélet pusztá elfogadása nem ad semmit az értékélmény igazi lényegéből. Nem normák, ítéletek közlése, hanem a helyes szemléletre nevelés minden esztétika végső célja.

Az autonómia éppen nem az esztétikusnak áll érdekében, hiszen pompásan lehetett mindenkor pszichológiai, metafizikai alapon esztétizálni nélküle, hanem igenis a művészi érték alkotója az, akinek a húsába vág a kérdés; neki, valamint a művészi alkotás szemlélőjének, annak, aki a művészi érték felé közeledni kíván. A művészi érték autonómiájának biztosítása, elméleti kifejtése és megalapozása, nem az esztétikus, hanem ezek, a szemlélő és a teremtő elsődleges érdekei.

BARÁNSZKY-JÓB LÁSZLÓ.

Felhasznált tudományos irodalom.

- Baránszky Jób László*: Bevezetés az esztétikába. 1935.
- Bartók György*: Ösztön, tudat, öntudat. 1937.
    Esztétikai valóság. 1937.
- Baeumler Alfréd*: Kants Kritik der Urteilskraft. 1923.
- Becker, Oskar*: Von der Hinfälligkeit des Schönen und der Abenteuerlichkeit des Künstlers. 1930.
- Boda István*: Esztétika és filozófia. 1938.
- Brandenstein Béla, Báró*: Művészetfilozófia. 1930.
    „   „   A metafizika szerepe az esztétikában és Pauler Ákos esztétikája. (Észt. Szemle, II. 1. 14—23.)
- Böhm, Franz*: Die Logik der Asthetik. 1930.
- Böhm Károly*: Az ember és világa. III. 1906.
- Cohn, Jonas*: Allgemeine Asthetik. 1901.
    Theorie der Dialektik. 1923.
- Gentile, Giovanni*: Philosophie der Kunst. 1934.
- Hartmann, Nicolai*: Das Problem des geistigen Seins. 1933.
- Heidegger, Martin*: Sein und Zeit. 1926.
    „   „   Hölderlin und das Wesen der Dichtung. 1936.
- Kant, Immanuel*: Kritik der Urteilskraft. 1790.
- Klages, Ludwig*: Ausdrucksbewegung und Gestaltungskraft. 1923.
    „   „   Der Geist als Widersacher der Seele. I—II. 1932.
    „   „   Vom kosmogonischen Erös. 1930.
- Kreis, Friedrich*: Die Autonomie des Asthetischen in der neueren Philosophie. 1922.
- Kreis Friedrich*: Der kunstgesichtliche Gegenstand. 1928.
- Künn, Leonore*: Das Problem der asthetischen Autonomie. Zeitschrift für Asthetik. IV. évf.
- Kulin, Helmut*: Die ästhetische Autonomie als Problem der Philosophie der Gegenwart. Logos XVII.
- Lange, Konrád*: Das Wesen der Kunst. 1901.
- Maritain, Jacques*: Art et scolastique. 1920.
- Mitrovics Gyula*: Esztétika és kritika. 1935.
    „   „   Az esztétika alapvető elvei. 1916.
- Odebrecht, Rudolf*: Grundlegung einer asthetischen Werttheorie. I. 1927.
- Odebrecht, Rudolf*: Form und Geist. 1930.
    „   „   Asthetik der Gegenwart. 1932.
- Pauler Ákos*: Bevezetés a filozófiába.
    Metafizika. 1938.
- Pfeiffer, Johannes*: Umgang mit Dichtung. 1936.
- Ravasz László*: Schopenhauer esztétikája. 1907.
- Rickert, Heinrich*: Der Gegenstand der Erkenntnis. 1902.
- Szkladányi Mária*: Pauler Ákos életművészete. 1938.

Szemponatok a barokk meghatározásához.

(Egy készülő munkából.)

Éj idején beszédbe elegyednek egymással Asinelli és Garisenda, Bologna ferde tornyai. Felidézik ifjúságukat: tövükben pestis dühöngött és zsarnok gyilkolt, majd lázadás bontotta ki véres lobogóját. Egy végzetes napon pedig, egy-azon díszes mennyezet alatt vonultak el ott a császár és a pápa. A tornyok gyávák voltak, nem roskadtak össze, hogy romjaik alá temessék a két bitangot, akik oly szörnyűn vétkeztek Olaszhon ellen.

Carducci verssoraiban a hazafi keserősége sír fel. De költeményének csattanója, bár igazságtalan, nem szolgálhatna-e a barokk századok jelmondatául? V. Károly és VII. Kelemen 1529.4 bolognai találkozója jelzi — még sokkal szemléltetőbben mint a „sacco”, Romának feldúlása — hogy a renaissance elmúlt és nem támadhat fel. De a két államférfi nemcsak gyásztort ült ottan, nemcsak Itáliát, a földet és az eget osztogatta szét: azt a politikai együttműködést is megalapozta, a fegyvernek, pénznek és országlásnak azt az olaszspanyol hatalmát is, amelynek oltalmában azután új szellemi értékek fejlődhetnek ki és új korszak születhetett meg.

A barokk eljövetele persze nem történt egyik óráról a másikra. Az önmagát túlélő nemzedéknek el kellett némulnia, vagy, mint Michelangelónak, új szavakat megtanulnia. (Manapság az írástudók árulásáról beszélénk.) A tridenti zsinaton hirdetett világnézetnek át kellett itatnia a társadalmat. Az akaratnak és gondolatnak formát kellett nyernie a képzőművészetekben és az irodalomban. A kortársak csak akkor ébredhettek annak tudatára, hogy a századok új sora veszi kezdetét, amikor jelen lévén 1600 körül egy firenzei palotában a *Dafne* első előadásán, hallották a nemes szavakat kísérő zenét. A zenével párhuzamosan változnak meg, mondja Plató, az állam törvényei.

A vajúrást, ezt a hetven esztendeig tartó átmeneti korszakot, hogyan nevezzük el? A nomenklatúrának nemcsak a skatulyázó történelem szempontjából van jelentősége; ítélezésünket is befolyásolja. Legolcsóbb volna „prebarokk”-nak elkeresztelni. De van e jogunk a ma szemszögéből

bírálni és a mi értékelésünket rátukmálni a régmúlt embe-
reire? Ha valami világosan zúdul őseinkre, pl. nem nap-
nyugat felé hajóznak conquistadorok, hanem Amerika küldi
át hozzánk Cortezeit, biztos, hogy az egyetemeinken előadó
azték professzorok nem tudnának semmit a prebarokkról,
mert semmit a barokkról. Elmfuttatásokat kockáztatnának
meg a beteg renaissanceról: „Dante, uraim, milyen alexan-
driai, Leonardo da Vinci milyen dekadens ... Műveiket tanul-
mányozva megértjük, hogy Európa halálra volt ítélve...
Az egészséges azték erkölcsök azonban... stb. stb.” De e
megfontolások után kínálkozó „metarenaissance” kissé nem-
leges elnevezés, hiányzik belőle az, ami a jövő felé mutat.
Kovácsoljunk tehát — da stellt ein Wort zur rechten
Zeit sich ein — új szót és beszéljünk „manierismus”-ról.¹
Találóa jellemezhetnők vele némely művész modorát, Gio-
vanni de Bolognáét vagy azokét, akik az Angyalvár falait
díszítették cirádáikkal; talán Giordano Bruno tanait is. De
már a szépirodalomban, mi felel meg ennek a fogalomnak?
És ajánlatos-e az emberiség történetét túl rövid fejezetekre
aprózni?

*

Egy valami biztos: a barokk, közvetlenül vagy közvetve,
a renaissance után jött. Annak vetését aratta le, annak forma-
nyelvét beszélte — mindinkább ingadozóbb kiejtéssel. A ré-
gebbi kritikusok, Quatremère de Quincy vagy Bruckhardt,
erre a „tékozló unoka” szerepre figyeltek csak és ezért
a barokkot a hanyatlás korának kellett tekinteniök.

Igazuk is volt — de csak részben. Amikor a régi csa-
ládok kihalnak és ősi vagyonok szétporladnak,² amikor
a „régí táblák” megsemmisülnek, a már meglevő, már fenn-
álló értékesnek és arisztokratikusnak tűnik fel. A renaissance
formái a barokk nemzedékek szemében a tökéletesség példái
voltak. Mint az igazat, úgy a szépet is a múltban keresték.

A barokk formákat alkalmaz, amelyeket nem ő teremtett.
Mintha nem is volna művészete, csak technikája. A barokk
formulákkal él, amelyeket, az anyagszerűség elvével nem
törődve, a végsőig kiaknáz, gyakran a rosszízlés határait is
súrolva. A vasvillás ördög vipera-mezt ölt magára az eposz
első énekében, a másodikban varangyos békaként ugrál,
a harmadikban víziló testtel csoszog. Már unjuk játékait, de
szerencsére — mindig támadnak lángelmék — a következő
cantóban víziló fejet ragaszt undok béka törzsére. Mindez
nem kíván különösebb találékonyságot! A renaissance-é épí-

¹ N. Peuser: *Gegenreformation und Manierismus*,
Repertorium für Kunstwissenschaft, 46.

² A. Pino-Franca: *La vita Economica etc*, Torino 1938.

tészet bájos motívuma a fülke öblét bélelő kagyló; a barokk megduplázza és megháromszorozza, felpuffasztja vagy idomtalanná sorvasztja, peremét kicsípdesi vagy tüskékkel szegi be. Ami tegnap egyéni volt és egyszeri, ma már vásári portéka, amellyel a külföldi országokat is el lehet árasztani.

Hasonlóképpen ehhez a barokk széphez, a barokk gondolat sem alkot; csak talál és megismer. Mindez meg van adva és ezért kedvenc tevékenységei a *compilatio* és az *interpretatio*. Munkáját elvégezhetné egy gép is. Azt a szót, hogy „determinismus” ugyan nem ejtik ki — a felsőbbség éber — de a gondolat előírt mesgyén halad, a hagyománytól a dogma felé. A csodákban hisznek, de a véletlentől idegenkednek, nem értik meg. (A Galilei megalapozta természettudomány nem ezen fogyatékoság kiegyenlítésére szolgál-e?)

A renaissance, amelyet a barokk fel fog váltani, már fáradt korszak volt. Egykoron erőktől duzzadt, de ezek az erők tragikus gyorsasággal használódtak el és visszasülyedtek az érzelmek chaosába — mintahogy a fizikai energia változik át meleggé. A XVI. század hajnalán látszott, hogy mindenek vége, hogy az érzelmek vihara megsemmisíti Itáliát.

A vért vesztett társadalom nem akart még meghalni. De, hogy tovább lélegezhessen, hogy eltengődhessen, ezekért meg kellett fizetni: a magasabb pszichikai színvonalról le kellett szállani egy alacsonyabbra. Nem azért választják a barokk életet, mert akarják, hanem azért, mert nem tehetnek másként. Krízisek, háború vagy forradalom után, az emberiségnek át kell esni egyik vagy másik barokkon.³ Hiszen mi magunk is gyönyörködhetünk azokban a fából esztergályozott bronzcsillárokból, amelyek a húszas években helyreállított templomainkat ékesítették!

A barokk társadalmi megalázkodott és gyermekké változott vissza. Nem cselekszik, hanem mozog és ágál. Nemcsak képletesen értjük ezt: elég látni a kor kő-szentjeit; hogyan toporzékolnak szeszélyes talapzatukon! Hogy lóbálják és cibálják vértanúságuk 'jeleit!⁴ A barokk képtelen arra, hogy felemelkedjék a komoly síkjára, legtöbbször csak játszik. Elszórakozik szép szavakkal (Salvator Rosa szatírái eleget gúnyolják a concettik tűzijátékát). Elügyeskedik problémákkal, amelyeket félszeg akadémiában vitat meg. A háborúkat holmi tudós táncnak maskarazza. Felépít rendszereket, amelyeket átfutó felhőképekre függeszt fel. Játszik a vallással és

³ Nem azonosítjuk magunkat Eugenio d'Ors felfogásával, amely a barokk hyposztasivál metafizikai állandókat szerkeszt.

⁴ A barokk ikonográfiát bővebben elemeztük könyvünkben: Pierre Le Gros, Paris 1933.

a quietismus felé sodródik. Még a szerelem is — a szerelem, amely erősebb a halálnál — elfajul, az intézményes házibarád bohó cselszövényeivé.

Igaz, a barokk érdekes, színes és lármás. De most nem mérlegelünk esztétikai ellenszenvet és rokonszenvet. Szabad többre becsülni Gyöngyösit Révainál, ötletesebbnek tartani a budai Szent Anna templom alaprajzát a Nemzeti Múzeuménál. Hiszen nem nehéz egyéninek látszani, ha csak játszunk. És nem is állítjuk azt, hogy a játék, akár felnőttél is, betegség jele; nem írjuk alá azok véleményét, akik a barokkot egy akkortájt nagyon elterjedt kórral hozzák okozati összefüggésbe. A játék másvalaminek a tünete, annak, hogy a korszak kimerült és terméketlen. Egy nap azután a nagy gyermekek bele fognak unni a játékba, a legtudósabb összeállítások sorozata szükségszerűen véget ér, a kifacsart formulák nem adnak már semmit és a legterjengősebb foliók, az a codex vivus is, amelyről Campanella beszél, feltárják titkaikat az utolsó betűig.

A kérdéseket, amelyeket a történelem ad fel, nem elméleti megfontolások válaszolják meg, hanem az élet. Merre vezet az út? A barokk lezajlott, nos, lenyugvó napjának fényénél látjuk, hogy Olaszország már „a halottak földje”, hogy a spanyol császári sas — idézzük Victor Hugót — „megkopasztott tyúk, mely ocsmány fazékban fő”, hogy a Szent Római Birodalom hercegecskéi külföldről kénytelenek importálni nemcsak tábornokaikat és tudósaikat, hanem még metresszeiket is.

*

Némileg mesterkéltnél dolog szétválasztani a szellemet és a szellem megnyilvánulásának formáit. Jellemző azonban a barokkra, hogy róla beszélve szükségünk van erre a disztinkcióra. Újságírók és statisztikusok megelégedhetnek azzal, ami látható, a történetírónak meg kell ismernie vagy ki kell találnia a múlt nemzedékeinek törekvéseit és ideáljait is, azt, amit közönségesen stylusnak neveznek.

A barokk nemcsak a renaissance után jött, hanem ellene is támadt. Nem fér ehhez kétség. Hiszen kinyilvánította akaratát, hogy úgy mondjuk programot adott, a tridenti zsinat határozatait. A barokk ugyan nem egyértelmű az ellenreformatioval,⁵ annál gazdagabb és mélyebb, de amit feladatának hisz, az reakciót jelenteni; leküzdeni a tegnapot, amely humanista volt, de egyúttal eretnek is. Az Egyház az általa vezetendő társadalomba s az általa megszentelt természetbe akarja a felszabadult vagy talán csak gyökerét vesztett egyént visszahelyezni, a renaissancet és reformatiot tudatosan és

⁵ Másként látja W. Weissbach: *Der Barock als Kunst der Gegenreformation*, Berlin 1921.

tervszerűen egy új középkorral felváltani. Ismét a transzcendens legyen az alap és a cél!

Az ideál szép volt és elérhetetlen. A sixtusi kápolna elkárhozottaira ugyan rá lehetett az úszónadrágokat mázolni, de már sem Firenze vagy Sienna városházait, a polgári szabadság eme legősibb bástyáit, nem lett volna parányi munka lerombolni, sem a görög istenszobrokat visszatemetni az anyaföldre. A barokk gyűlölte a renaissancet, de kénytelen volt nyelvét beszélnie. Ismét az állandó és fárasztó feszültség, amely vibrál a kor embereiben és reszket alkotásaiban. A barokk szerepe nehéz volt és félszeg: az ösztönszerűt, a szervesen fejlődöttet akarta a tudatossal helyettesíteni. Mint minden restaurationnak, neki is meg kell vívni a múlt kísérteteivel, megosztani már úgylis ellankadt erőit. Ezért tudott nagyot csak Spanyolország létrehozni, ott, ahol a renaissance felszínes volt és amely alatt még élt középkor, amellyel a barokk összefonódhatott.⁶

A barokk, mondhatnók már meghatározásánál fogva, a katolikus Egyházat szolgálja. Napjainkban ugyan előszere-ttel használják fel kronológiai címkéül, jelzőjéül két századnak, amelybe belefér a kuruc költészet és Carlo Dolci, Pázmány Péter és madame Pompadour. Ezzel a kényelmesen tág rendszerrel azután sikerült egy protestáns barokkot is felfedezni. De akik szokatlan cikornyákat vesznek észre úrvacsora-kelyhekben és meglepő csengéseket hallanak ki debreceni zsoltárokából, nem tévesztik-e össze a divatot a stílussal? emberek szeszélyeit a történelem akarataival?

Aki behódolt a barokknak, alávetette magát ezzel az Egyháznak is, titkosan vagy nyíltan. Vondel műve barokk érzelmektől izzik: az anabaptista szerző végül is Szent Péter szikláján keresett menedéket. Gusztáv Adolf leányának életét barokk hullámok korbácsolták fel: a svéd királynő hamvai római bazilikában nyugszanak. Talán az sem véletlen, hogy a romantikus költők eltűnődve a Rajna hullámaiban tükröződő csillagokban, úgy gondolták, hogy azok nemcsak keresztény igazságokért tanúskodnak, hanem ultramontán elvekért is.

A történelem nem igazodik naptáraink után, nem törődik azzal, hogy fejezetei könnyen megjegyezhető évszámokkal essenek egybe. Az 1700. esztendő úgylátszik kivétel ez alól: kellő gyakorlati pontossággal jelzi, hogy a barokk korszak a Földközi tenger országaiban véget éri.

Igaz, nem volt közönséges esztendő. Századok mesgyéjén

⁶ Lásd H. Kehrler tanulmányát: *S p a n i s c h e r B u o c k a W ö l f f l i n* emlékkönyvben, München 1924.

élőket vigasztalt és halottakat, temetett el. Szent kapui nyitva, állottak a zarándokok előtt, de nem az a pápa zárta le őket, aki felnyitotta.

XII. Ince hosszasan, betegeskedett — mintha jelképezni akarta volna korát. A jó öreg Pasquino megjegyezte, hogy Ő Szentsége nem is a Fiú földi helytartója, hanem az Atyáé, aki tudvalévően örökkévaló. E megállapítás téves volt és a kegyelettől megkívánt idő leteltével egy profil, amelyet mintha még az ellenreformatio szenvedélyei rajzoltak volna meg, letűnik az érmékről. Helyét elfoglalja XI. Kelemen méltóságosan nyájas, kövéred arca.

Le Saint Siége ne meurt pas. De egy másik uralkodó nem hal meg egyedül. Diplomataik lepedőket vizsgálgatnak az Escorial előszobáiban, államférfiak kuruzslószereket javasolnak; kár az igyekezetért. Egy őszi napon lehunyja megtörő szemét II. Károly s a Habsburgok spanyol ága kihal. Véget ért a pápaságnak s a legkatholikusabb dynasztiának együttműködése, amelyet a nagy elődök a bolognai találkozón indítottak meg. A barokk szellem ezentúl nem nyerhet már kifejezést a politikai valóságban.

A spanyol örökségért meginduló háborúk átformálják Itália képét s új urakat ültetnek ősi trónusokra; ki törődik már a Szent Szék kívánságaival? A gyarmatok kiaknázása s az ipari forradalom megzavarják a népek gazdasági egyensúlyát. A tudomány a legtávolabbi csillagokba helyezi háromszögeinek csúcsait. De 1700 nagy halottai mindezeknél még sorsdöntőbb változást jelképeznek: a vallásos lélek megváltozását.

Irodalom és művészet legfeljebb ha divatot csinálnak,⁷ gazdasági tényezők legfeljebb ha csnjunkturát. Egy korszakot mindig a vallás, a világot sub specie aeterni szemlélő, az egységre törekvő s a múló javakat feláldozni kész vallás épít fel — és dönt le.

Különösen igaz ez a barokk korról, amely a vallásos értékek bevallott restauratioja volt s amely a vallás szolgálatába kényszerítette legkiválóbb fiait, leghatalmasabb intézményeit.

A restauratio hősökkel és szentekkel számolt, nem halandó emberekkel; túlnagy erőfeszítést követelt kimerült nemzedékektől, nem sikerülhetett. A tridenti zsinat évtizedeinek lendületéért meg kell majd szenvedni: a teremtésre már gyenge művészet átengedi magát a routinenak, a gondolat gyáván alkalmazkodik” a megszokotthoz, a hit elfárad.

⁷ Nem mindenben ériünk egyet Paul Hazard kitűnő könyvével: *La Crise de la Conscience Européenne* (1680—1715), Paris 1935.

A fin de siècle hangulatát Molinos eretneksége és a quietismus fejezik ki.⁸ Cselekedni oly fárasztó, nem volna e dicséretesebb csak szeretni és megmámorosodni? Szívünk, amelyet hiszen Isten ültetett belénk, igazabbat mond mint az értelem, mint a dogmák. A Harcoló Egyház helyett jöjjön el az Álmodozó Egyház. A lélek megfélelmezve a szentségek segítő malasztjáról, titkosan, a szeretet szárnyán törjön az ő Ura és Jegyese felé, akinek keblén örök pihenést fog találni és megsemmisülést.

Sziren-ének, csábító tanok. Mintha még Szent Ignác rendje is meginogna! Az Egyház ráeszmél a veszélyre, védekezik villámaival. De a méreg — vagy ha úgy tetszik: gyógyír — rohamosan szívódik fel a társadalom legyengült szervezetébe.

Történelmi távlatból tekintve, a quietismus, bár kifejezés-módjában és eszközeiben barokk, a leghatásosabb reakció e korszak ellen, amelyet alkotó elvében, vallásában sebez halálra. A via ordinaria kipróbált irányából a keresztényt a misztikus átélések felé terelve, a hagyomány és „előítéletek”⁴ helyett a nem ellenőrizhető lelkiismeretet kiáltva ki legfőbb bírónak, a társadalmat porlasztja szét. „Csak azt semmisítjük meg, amit pótolni tudunk.” Az erény, a sohasem tévedő ösztön, a természet sugallata, a velünk született jog, mindezek csak szavak, de szavak, amelyek egy új vallás igéivé válnak és amelyek körül a XVIII. század fog kikristályosodni.⁹

A barokk utolsó átváltozása az Arcadia: a quietismus kivirágzása a műzsák berkében. A természet, amelyik nemrég még fenyegetően avatkozott be a földiek komédiájába, most bájos háttér, a szivárvány színeiben játszó s a meseszerű távolába nyíló színpad.¹⁰ Verseken és versikéken a szerelem és a hit egyértelműek, összevegyülnek egymással.¹¹ Az egyén a társadalomból a pásztorok aklába menekül, a jelenből a renaissance vagy a pogány kor csillogó múltjába, a valóságból egy álom-országba. Mivel hanyatló korok értenek ahhoz, hogyan lehet szavakat értelmükből kiforgatni, az igaz-

⁸ A quietismus bibliográfiáját minden lexikonban megtalálhatjuk; nekünk szabadjon megítélni H. Shorthouse hajdanában híres történelmi regényét: *John Anglesant*, London 1881.

⁹ E. Seilliére: *Mme. Guyon et Fénelon, Précurseurs de Rousseau*, Paris 1918.

¹⁰ V. ö. M. Hoerner: *Die Naturafischung des Spätbarock* (*Zeitschrift für Ästhetik*, 1931.)

¹¹ Szép példa erre a Szent István királyunkat dicsőítő oratórium; szövegét közrebocsátottuk a *Biblioteca dell'Accademia di Ungheria di Roma* II. kötetében. Roma 1938.

ságot átértékelni, ezt a megfutamodást előkelőnek nyilvánították és csakhamar romantikus mezbe is öltöztették.¹²

A romantikus tavasz előtt azonban egy tanulságos közjáték került színre. A barokktól felidézett múlt áttörte az eléje szabott korlátokat: Janus isten pillantása, amelynek csak a középkort lett volna szabad észrevenni, távolabbra tévedt, felfedezte a klasszikus világot is. Azok az ártatlannak látszó anekdota- és ana-gyűjtemények, amelyeket pedig olyan igazhitű források felhasználásával lopkodtak a barokk tudósai össze, azok a száraz felirat- és oklevél-tárak felvilágosítottak és forradalmasítottak. A barokk legnagyobb érdeme, legpozitívabb alkotása az, hogy a történelmet megtanulja megérteni. Az általa megismert igazságokat az utána következő nemzedék már ki is meri mondani s az elméleti eredményeket az életbe átvinni: a dogmát felváltja a fejlődés követelménye, a tekintélyt a szabadság eszméje. A „világpolgár” művészete a neoklasszicizmus lesz és ideálja az a kor, amelyről regélnek Herculannak és Pompeinek a kellő pillanatban felragyogó csodái. A valóság mindig siet vágyaink és gondolatainkhoz igazodni.

BAUMGARTEN SÁNDOR.

¹² J. G. Robertson: *The Genesis of Romantic Theory*, London 1923. Szerző következtetései persze vitathatók. Az Arcadiának a képzőművészetekre gyakorolt hatásáról l. dolgozatunkat: *L'oeuvre de Rusconi à Roma a Revue de l'Art Ancienne Moderne* 1936 decemberi számában.

Bessenyei és a tragikus gondolat,

A tragikus gondolat nem elvont szabály, sem következtetés, vagy ítélet; s több mint a tragikum elmélete. A tragikus gondolat életforma. Életforma éppen úgy, mint a szántóvető ember földhözköttöttsége, a kereskedő haszonraépített boldogulásvágya. Az az önmagát kifejtő életforma, mint például a hatalomra törő akarat, vagy az az elgondolás, hogy a világ akarat és elképzelés. A tragikus gondolat az élet különös szemléletéből fakad. E tragikus szemlélet szerint a teremtésnek célja van és ez a cél az isteni világ képmásának tökéletes és lehetőleg teljes levetítése a földre. Ezért az isteni tervért születik az ember és így van az, hogy ha a tudat előtt is, de ismernie kell már erre az anyagi világra jövele előtt a célját. Az isteni terv a másik világ képmásának, ideájának kihelyezése erre a mi emberi világunkra. A másik, a transzcendens világ az Isten. Isten önmagát akarja látni ebben a teremtett, immanens világban, így lesz ez a mi világunk tükörképe az ő világának. Az isteni világ az értékek világa, Isten maga az Érték. Az önmagától és önmagában lévő Érték. Az érték-lényeknek éppen az a sajátsága, hogy meg kell mutatkozni, értékeltetnie kell magát; ezért teremti meg az Érték-Isten az embert és teszi az értékek hordozójává, hogy rajta, benne és általa megláthassa a maga értékét. A teremtett ember célja így az isteni értékeszmény megvalósítása a földön.

A teremtett teremtőjétől kapja törvényszerűségeit is. Isten ismeri az embert, tudja jól, mennyire szüksége van az életdráma során példákra, az ő világából jövő üzenetekre, hogy azok az ember és a mű mértékéül szolgáljanak. Ezért emeli ki Isten az emberek sokaságából az egyeseket, a kiválasztottakat s a többiekért küldi el a földre; ők mutatják meg életükkel és alkotásukkal az érték-megvalósítás tökéletesebb formáját. Az elküldött alkotók mintegy közelebről szemlélhetik az Értéket és ez egyben azt jelenti, hogy bizonyos határokig bepillantást nyerhetnek a teremtés csodálatos rendjébe, így lesznek ezek az elküldöttek Isten közvetlen munkatársai. Az immanens világban lényegében ugyanazt viszik véghez alkotásukkal, mint amit Isten a transzcendens világban a teremtéssel. De éppen ezen a ponton bontakozik ki a tragikus gondolat — mint életforma. Mauriac Journaljának második kötetében kérde: „Vájjon mit kezdjünk azzal az étellel, amely nem tragikus — s hozzáteszi: „Az élet tragi-

kuma azt jelenti, hogy szeretjük a tiszavirágéletűt”.¹ Ragaszkodunk ahhoz, ami elmúlik; ragaszkodunk életünkhöz, művünkhöz, mert azt hisszük, hogy általa az örökkévalóságot nyerjük el. A tragikus gondolatnak mint életformának ép az az alapja, hogy két világ létezik, két egymásnak alárendelt világ, — az alkotás világa, a megvalósított világ és a teremtés világa, a való világ. Az alkotás az anyagban van, a teremtés pedig a lélek-szellemben. Az alkotó csak megvalósítója az értéknek, a teremtő pedig maga az érték. De az elküldött ember mindkét világgépet megláthatta és nemcsak összefüggésüket, hanem áthidalhatatlannak látszó ellentéteiket is megismerhette. Ezért kellett szükségszerűen észrevennie ezeket az ellentéteket az önmaga életében és művében is és minél inkább megközelíti alkotásaival az Értéket, annál világosabbá válik előtte, hogy sohasem lehet azonossá, vagy akár egyenlővé az Értékkel íme, ez a fájdalmas megismerés a tragikus gondolat. Mindenkor legtalálóbbról kifejezését talán Sokrates adta, midőn az ismeretszerzés és az igazságkeresés küzdelmes útjának végén mindössze egyetlen igaz ismeretről számolhatott be: azt tudta, hogy semmit sem tud. Mert valóban semmis az ember véges tudása és hatóereje a végtelen tudáshoz és hatóerőhöz viszonyítva. „Eszerint — mond a vad (Bessenyei szavával) — nálatok mentül bölcsebb, igazabb valaki, annál több búval, fájdalommal él?”²

Szenvedés nélkül nincs alkotás — s ma már minden jel arra mutat, hogy Pauler Ákos nemcsak írta, de egészében át is élte a tragikus gondolatból származó szenvedésfolyamatot. Csakhogy az alkotás létrejött, vagyis az értékeszmény küzdelmes megvalósítása a szenvedés-folyamatnak még inkább szelidebb szakasza. Mennyivel fájdalmasabb a küldetés igazi végrehajtása, amelynek során az ember mintegy kiszakítja magából a szellem-lélek erejével magával hozott értéképet — hiszen az éppen a transzcendens világ üzenete. Az alkotását kell átadnia az embereknek, amely — ha kész — nem az övé többé. Az érték-megvalósító alkotás tehát áldozat és az ebből eredő szenvedés ott érik teljessé, ahol az alkotó ember, rádöbben arra, hogy ez az érték-megvalósítás, mit műve jelent, nem fedí az értéképet, amely felől a szellem-lélek az üzenetet hozta. Több, szebb, építőbb és értékesebb volt látomása, mint amivé műve lett. Íme, itt van az áldozat tragikus gondolata, mert nem teljességet, de hiányérzetet, szenvedést támaszt. S még jobban kiérik a tragikus gondolat, ha az alkotót érték-megvalósító művében nem értik meg embertársai, az élet-körülmények nem segítik, sőt gátolják s mintegy siettetik a magányosságba való menekülés vágyának eljövételét, A ma-

¹ François Mauriac: *Journal*. II. Paris. Grasset, 21 l.

² Tarimeses utazása. Budapest, 1930. 86. l.

gányba való menekülés a tragikus gondolatnak mint életformának egyik legérdekesebb jellemzője. Több motívum színezi. Az egyik az, melyet Marcel Proust élete példáz. Első zajos sikerei közepette rájön arra, hogy „az elvesztett és megtalált időt” kereső törekvésében nem jó úton halad, az igazi könyvek nem a fényes nappal és a nagyvilági csevegés gyermekei, hanem a félhomályé és a csendé. Ekkor vonul vissza egészen. Bármily szorongó érzéseket okoz is ez az eltávolodás, mégis megteszi, mert tudja, hogy ádozatot kell hoznia, mert megkeli írnia azt a művet, mely a világban szétszórt szellemek egységét teremti meg és békét költöztet a háborgatott szívekbe. Tragikus gondolata üzi a magányba, ahol azt reméli, hogy felfedezheti a titkot, az időtlen abszolútumban való élés titkát. Ez a magányosság-vágy a bizonyosfokú külső háborítatlanságban reméli a nagy mű létrejöttét, az értékmegvalósítás lehetőségét. A magányosság-vágy másik motívumát viszont Bessenyei élete és műve szemlélteti. A lélek sebeivel való visszavonulása, az emberekben, társadalmi berendezkedésekben, intézményekben való fokról-fokra beálló lassú kiábrándulása Bessenyeit éppúgy ösztönzi, hogy megtalálja „a kicsi szigetet”, a magányosság szigetét, ahol ő is teremtő lehetne, szabad és független, mint a romantikusokat a maguk szertelen elvágó aközásával, utazgatásaikkal, a természethez való visszatérésükkel, egész lázas keresésükkel. Nem hiába mondja Belhorszky Ferenc Bessenyeit praeromantikusnak.³ Mintha ő sem találta volna helyét, különös virágot, madarat üzött. A nemzeti szellem eszmélkedésének csodájára vágyott ő is és valami különöset, rendkívülit, névvel nem nevezhető kívánt, így kapta el hybrisének árama, hogy az beteljesítse életformáját, kiérlelje benne a tragikus gondolatot.

Így a tragikus gondolat mint életforma, — bármelyik motívum színezi is a lélek menekülését, magányosság-vágyát, — mindenképen fejlődés. A tragikus gondolat nem kész forma, hanem alakul³ fejlődik a lélekkel, az emberrel és az alkotó műveiben az értékmegvalósítás során önkénytelenül is számot ad mintegy erről a fejlődésről. A stílus maga az ember és ez azt jelenti, hogy a lélek fejlődésmenete benne van a műben. Ezért érdekelheti az irodalomtörténetet a tragikus gondolat kialakulása egy-egy író, gondolkodó életmózanataiban, művében. Érdekelheti az irodalomtörténetet a tragikus gondolat, mert az az író életformája, melyben a mű, az irodalomtörténet anyaga létrejön. De kell, hogy érdekelje azért is, mert a mű magyarázata talán hiányos volna e fejlődés ismerete nélkül, hiszen a tragikus gondolat — éppen életforma-voltánál fogva — adja meg a szöveg valódi értelmét, jelentését. E megfontolások szerény előrebocsátásával remélni szeretnők, hogy irodalomtörténetírásunkat sokszorosan érdekli a magyar szel-

³ Bessenyei és a Philosophus. Budapest, 1929. 30. és köv. 1.

lemiség egyik legnagyobb, egyben legtragikusabb alakjának, Bessenyei Györgynek küzdelmes összefüggése a tragikus gondolatokkal. A pozitív irodalomtörténetírás sikerrel vonultatta fel mestereinek — Voltairenek, Rousseau-nak, Robinetnek, Destouchesnek, Lessingnek, Hallifax márkinak stb. — hosszú sorát, igazolta Bessenyei derekas olvasottságát és az olvasott műveknek reá gyakorolt hatását. A kutatásnak ugyanakkor el kellett ismernie, hogy mind e hatás ellenére is Bessenyei egészében benne van műveiben. Amint tárgyaihoz nyúl és kidolgozza gondolatmenetét, amint átrendezi a kölcsönzött anyagot, — az mind Bessenyei sajátja, mert még az átültetéseket is egyéniségének szitáján szűri át. Így az ő tragikus gondolata mint életforma is Bessenyei sajátja; a tragikus gondolat fejlődése Bessenyei belső lelki fejlődése. Ha egyik-másik mondata — mit most idézni szeretnénk — kölcsönzött is, akár gondolatban, akár megfogalmazásban, a hangsúly mindig Bessenyeié és ez az ő tragikus gondolatának hangsúlya. Drámái műveiből szántsándékkal nem idéztünk, nehogy a tragikus gondolat és a tragikum fogalma zavart keltsen.

Bessenyei élete külső történéseiben nagyban hozzájárult ahhoz, hogy ez az életforma olyan tragikus lendületet vett és a lélek sebektől borítottan menekült bihari remeteségébe. A természetes egyszerűségben, játszi tudatlanságban élő ifjú tizennyolc éves korában egyszerre betoppan Bécsbe, az álmok Totoposz országába, Arténis királynő ragyogó udvarába. Úgy szakad reá ez az ünnepi nagy fény, mint a mesék pásztorfiújára a kacsalábonforgó gyémántos várkastély. „A kastélynak belső világában terjedett el egy véghetetlen palota, melynek falai tükrökkel ragyogtak. Középe, egyik végétül a másikig, táncoló csoportokkal volt tele, melyeknek soxaságát a tükrök mindenfelől mutatván, úgy tetszett, mintha egy *ország* forogna táncban”.⁴ De csakhamar önmagára kell ébrednie a szabolcsmegyei „pásztorfiúnak”, amikor megsejti, hogy Bécs királyi pompája, hivalkodása mögött valami mélyebb, lelki tartalom, tudás, ősi műveltség, igazságkeresés van, valami olyan mély értelem, melyről sem Bérceián — ősi falujában, — sem Sárospatakon, a kollégiumban, de talán az egész magyar parlagon nem volt akkor elképzelés. S midőn először találja magát szemtől-szembe Arténis királynővel, már az önmagáraébredt, öntudatos, elküldött lélek válaszol az uralkodónő kérdésére: „Ó halhatatlan királyné! (Mert tekintetnek méltósága rangodat elárulja), idegen bujdosók vagyunk, kiket e világ ismereteinek szomjú vágyódása kerget személyednek csudálására, míg a földnek ezen részeit megfutván, az isteneknek hozzánk való jósága édes hazánknak ismét megadna! Vajha uralkodásodnak belső valóságát vehetnénk inkább elménkbe, mint ezen királyi pompának ragyogó képét csudáljuk, mely csak a

⁴ Tariménes utazása, 52 1.

hivalkodást élteti!”⁵ Ezért a „belső valóságért” hozza meg az első áldozatot, a „szüntelen magaölését” a tanulásban, a hiányok pótlásában, az igazság keresésében. Ezért gyakorolja azt az aszkézist, melyet Beöthy Zsolt is olyan tisztelettel említ.⁶ Míg nem jut a titok mélyére, úgy hiszi, hogy ez a belső valóság a tudás. A tudás boldogít, a boldog ember tud, ő a filozófus, mert „ő olyan ember, ki életét a maga lelkének világához szokta szabni, amennyire azt néki testiségi engedheti, mellynek szükségei mindenkor első e'világba, hol étel, ital, álom, egészség nélkül nem élhetünk, és emberek közé nem mehetünk”.⁷ A természet törvényeit, az emberiség történetét vizsgálja: e nagy folyamatokban keresi az igazságot. S az eredmény felemelő, mert egy bizonyosságra rájött s ez Isten végtelen tökéletessége. De ugyanakkor már-már leverő is, mert tudatában szembekerül Isten örökkévaló világa és az ember romlandó eszközi volta, mulandó világa: „Mikor a születéssel nagy Elme olvasásra, mély dolgokra jön, leginkább a természetnek törvényeit, és az emberi nemzetnek viselt dolgait veszi magának tzelul, mellyeknek vizsgálása által, végre elhitetik arról, hogy a világnak Istene tsak örökké való változhatatlan tökéletesség, igazság, az Emberek pedig tsekély és romlandó eszközök.”⁸ Romlandó eszköz az ember Isten kezében — írja a harminckétéves Bessenyei. S ezzel mintegy igazságát adja ő is annak a látszólag felületes mondásnak, hogy az emberiség tragikuma az első ábécés-könyvvel kezdődik; a tudás nem boldogít, minél többet tud az ember, annál elégedetlenebb, annál boldogtalanabb. Bessenyei ekkor már sokfajta emberrel találkozott; a teológust éppúgy ismeri, mint a filozófust, a politikust, a történetírót, vagy a statisztikust. Velük folytatott beszélgetése szomorú és lehangoló. Ezért talán a legokosabb az, ha a gondolkodó ember megfut a csalódások elől, a magányba menekül és inkább metafizikai problémákkal foglalkozik. Bessenyei ez első magányosságvágyának a hangulatát a Galant levelek Szidalizának tollára adja: „Légyen akár szomorú, akár víg egy filozófus, mint mondják, valamely kedvetlen, setét, és szüntelen gondolkozó magánosságba szokott mozogni, ki tsak olyanokkal szeret társalkodni, mint maga a mitsodás.”⁹ S vajjon nem megnyugtatóbb-e a magányosság és a „mitsodássai” való foglalkozás, mint az élet külső dolgaival, az emberekkel való törődés? Hiszen Rollai, a politikus, az emberek közeli ismerője fogadást is ajánl, hogy a földön egyetlen ember sincs, aki ne panaszkodnék és hiába minden küzdelem és fáradozás, nyugalmát

⁵ Tariménes utazása, 53. l.

⁶ A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban, Budapest, 1887. II. 6—7 l.

⁷ Galaut levelek, 39 l.

⁸ Holmi, Bécs, 1779. 17 l.

⁹ Galant levelek, 33 l.

ember a földön sohasem lelheti: „Fogadom, hogy egy embert az egész földnek kerektségén nem lelsz, ki valakire ne panaszkodjon; ... Mint esik meg a világba, hogy minden ember fáradt és valósággra nem érhetvén, nyugodalomra sem mehet.”¹⁰ A gondolkodó elme még az embert is jobban megismerheti a magányosságban: „Mindenütt emberekre akadok, nem dolgozhatom, pedig akkor tanulom az embert legjobban ismerni, mikor magamba vagyok, ötöt nem látom... Én olyan ember vagyok, ki régtől fogva azon fáradok, hogy magamat, magamba a világot, ahol élek, megismerhetném. De tapasztalom, különös természetfelettvaló munkát kell még velem a nagy Istennek elkövetni, ha azokat esmértetni kívánja velem, amelyeket csupa természetből nem esmérhetek. Azért mondom néktek, atyámfiai, hogyha több tudományotok a természet tudományánál nincsen, tehát ne fáradjatok nagyon sorsotoknak esmérésébe, mert minden világosságnál setétségbe estek, és minden magasságról mélységbe süllyedtek. Amit öt érzékeitek, látás, hallás, ízlés, érzés, tapasztalás esméretségtetekbe hozhatnak, azokról édes, vagy fájdalmas érzések szerént ítélni fogtok. De ha tudni akarjátok mégis, hogy mivel ítélték s hogy miről, setétségbe maradtok. Én addig akartam tudni, hogy végre semmit nem tudok, minden gyönyörűségembe fájdalmat találok és minden fájdalmamban van haszon. Nem tudván azért közöttök, melyiktől fussak, melyikhez hajoljak, szüntelen ide s tova hányattatván, élek csupa szükségből. Ami ma rossz volt, holnap jóvá lett, ami pedig tegnap jó volt, ma már rossz. Nem tudom, honnan jöttem világosságra, nem tudom, miért taszigáltatom itt ebbe a nagy lármába ide-tova, nem tudom, hova megyek s mit kívánjak. Nézzétek, az emberek Isteneknek világával mit mívelnek, nézzétek, hogy élnek ezek az egy atyának fiai egymással. Mindenik üstökénél fogva rángatja a másikat, sem aki húz, sem aki vonattatik nyugodalmat nem esmérhetnek. Úgy látszik, mintha az Isten emberi nemzetünket e föld golyóbisára csak azért vetette volna, hogy ő azzal világ végéig örökké osztozzon; csak úgy kerengünk, mint a körülrekesztett juhok, melyeket belől farkasok és pásztorok egyenlőül zavarnak, ölnek, vagy mint prédát, jutalmat oltalmaznak... Nem tudom, mi okozza, de én valami baját látom az emberi nemzetnek, melyből ki nem szabadulhat, sem magát benne el nem igazíthatja. Nincsen nála olyan igazság, mellyel fiai itt-ott idő, alkalmatosság szerint ne ellenkezének ... Hagyjátok el a világot, maradjon úgy, amint én és ne tanuljátok, mert majd ha sokat láttok, semmi e földön nem fogja örömtöket szülhetni, csak ülni, nézni és búsulni fogtok... Látjátok, hogy az ember örökös rabság és járom alatt nyög e földön, melyet kinek-kinek csak halála

¹⁰ Tudós társaság, III—IV. jelenés. A törvénynek útja Tudós társaság. Bp. 1930. 52 és 57 1.

veszen le nyakáról. Bízátok erre a jó orvosra az ember dolgát, mert természetből természetbe több jót e földön nem csináltak, mint ott találtak.”¹¹ De kövessük csak nyomon Kondornak, a filozófusnak további fejtegetését: „... Mít akarsz e világba, ha csak más világot nem keresel? Ki függesztheti itt fel emberi nemünknek szüntelen való lármáját? Azt mondod talán, az igazság, melynek kiki enged. Eredj utána az igazságnak, van valami negyven nemzetség e világba, kiket fejedelmeknek hívunk. Fegyverek hegyire, ágyúgolyó-bisokra rótták az igazságot. Vedd le onnan s vedd ki általa fegyvereket kezekből, hogy ne ontsanak vért... Micsoda ostoba kárhozat volna meg is gondolni, hogy egy nyavalyás ember e világba tökéletes nyugalomra juthat?¹² íme, itt bontakozik ki teljes egészében Bessenyei tragikus gondolata. Szavai megfogalmazásuk szerint keserűek, ezek mintha már a csalódott ember szavai volnának. Mintha úgy érezné, hogy hiába küldetett el az emberekért. Látszat szerint a pesszimizmus világnézetéből törtek fel a csüggedt lemondás e hangjai, — de csak látszat szerint. A tragikus gondolatnak nincs köze a pesszimizmushoz. A pesszimizmus a tagadás álláspontja. Kezdeti állásfoglalás az egész világegyetemmel szemben a lemondásnak fanyar hangulata; nem az értékek megvalósítására vágyik, sőt ellenkezőleg, tagadja az értéket. A pesszimizmus semmire sem vállalkozik, hiszen úgyis hiába minden. Mert ha volna is érték ezen a világon és a másikon, már eleve megrontaná az a tudat, hogy az is csak látszat volna. De egyáltalában beszélhetünk-e értékről, amikor minden csak elképzelés, látszat? Nem, a tragikus gondolat nem rokon ezzel a tagadásos pesszimizmussal, Bessenyei tragikus gondolata pedig annál kevésbé. A gondolkodó emberi elme tépelődik, a kétely is hatalmába Keríti, mert szeretné tudni, vajjon „lehet-e hittel embereket oly igazsághoz kötni, hol a természet ahhoz többé nem kötheti”. S a teológus Sondi megadja a feleletet. Ez a felelet nem az optimizmus gyermeki öröméből fakad, de a háborgó léleknek a bizonytalanságok tengerében bizonyosságot, a kétségek között megnyugvást jelent. Sondi így szól:” „Kell hát valami törvénynek a természet fölött lenni, mely által tökéletes igazság és törvény lehessen...” S ez az igazsága hit, ez a megbizonyosodás — az Isten: „...Szükség van tehát arra az örökké igaz és szent keresztén hitre, amelynek isteni törvényei királyt, bírót, koldust az igazsághoz kötöznek és egyenlőül vétetnek.... Mi módon lehessen tehát természet szerént is az Istenről oly kegyetlenséget föltenni, hogy öneki tetszett volna minket csak csupa fájdalomra, tévelygésre és kínokra teremteni”. S Kodor vallomása a hitet megtalált lélek áhítata: „Ah, barátom! Szívemnek keserves

¹¹ Tudós társaság, VI. jelenés, 70—72 1.

¹² Tudós társaság, VI. jelenés, 73 1.

könyvei, melyeket ezen szempillantásokba szemeimbe gyúlni láthatsz, bizonyítsák előtted, mely igen érzem magamba, hogy az embereknek csupa természet szerént való sorsa e világon csak fájdalom, vakság és neveltség... De az, kinek lelkiismereti ilyen mennyei hitet nem esmérhet, ha körülnézi magát e világnak setét lármái között, olyan, mint egy kietlenségén magánosan elhagyott ember, ki forró melegségnek, fojtogató hidegnek vagyon kitéve... Barátom, benned megilletődvén, az Istent csudálom s emberi nemünket siratom, ki a tőled magyarázott isteni igazság és irgalmasság szerént is magát boldog s boldogtalan sorsra látja oszolni, kell hát mennyországoknak, pokolnak lenni, oly szükségesen, mint hogy irgalmas és igaz Isten vagyon! Isten hozzád!”¹³

A tragikus gondolat e rövid nyugvópontján Bessenyei nagy lendülettel lát újra küldetésének végrehajtásához, az emberiség, a magyar nemzeti művelődés emelésének nemes munkájához. Sokat akar, nagyot; tudós társaságot, „kiművelt emberfőt”, hiszen „lakik az emberben valamely tűz, mely őtet mindenkor felfelé húzza, melyre nézve hiszi magában titkosani hogy másokat, sok ezreket, felülhalad”.¹⁴ Érzi több-ember voltát, — alkotó, a magyar élet nézője, a magyarság faji tudatának már-már teremője. S ezen a ponton hatalmába keríti a non omnis moriar hybrise. De mikor hősi vállalkozásával kudarcot vall s „jámbor szándéka” még nem talál meghallgatásra, a kétségek újra erőt vesznek lelkében s azokat csak fokozzák társadalmi helyzetének megingása, anyagi gondjai, az örökös rettegés, hogy a nagyváros magányából távoznia kell és egy másik magánynak a réme kísérti, a puszta magányának a réme. Jól jegyzi meg Belohorszky: „A magánosság, melyet Bessenyei szerfelett kedvelt, sokszor bizony keserves pillanatokot szerezhetett neki, sokszor fájdalmasan érinthette az egyedüllét, s amúgy is a szentimentális felé hajló lelkülete... kipattanhatta belőle az egyéni gyötrelmeket.”¹⁵ Ezért követ el minden lehetőt, hogy minél messzebbre tolja Bécsből való távozásának időpontját. Mert más a világváros magánya, könyvek között és abban a tudatban, hogy körülöttünk a nagy élet folyik, emberek vannak, színház, művészet, művelődés, van, akivel jó szót szólhatunk és más: a remeteség Biharban. Roszszagú szolgák, állatok között. Különösen akkor ébred az ember ennek tudatára, mikor az esztendők és a barátok egymásután tűnnek el és a harminc esztendőt is hátulról nézi már és mikor a vér lassan kezd kihűlni, jönnek a szokások, az ember rabjukká válik és olyan jó volna már szép csendben — de az elküldetés áldozatos tudatával — leélni Bécsben a hátralévő éveket.

¹³ Tudós társaság, VII. jelenés, 76—84 l.

¹⁴ A holmi.

¹⁵ Bessenyei és a Phjlosophus, 36 l.

A vén úrfiaknak ajánlott versek.

Az ifjúságnak hanyatlása.

Az, a kit szerettem, viszontag szeretet,
S boldogabb e földön nállam nem lehet,

Mit tsinállyak magam szomorúságomba
Hogy kezdjek hervadni magánosságomba? ...
Nem maradnak, mennek mert el jöt az idő
Hátulra! néz már rám a harmintz esztendő

Ifjúságot fagylallyák, lankasztyák.
A sors barátimat el hordta melőlem,
Talán nem tudnak már semmit felőlem!

De hát nem lehet már soká úgy élnem?
El múlnak az idők, meg kell tsendesednem.

Érzem, hogy életem már bennem hanyatlik,
S a hidegség felé közeleb vonatik!

Mert a mit osztán élsz, a tsak bánat, nyögés,
Fejet le hajtó gond s száraz elmélkedés.
Szeneka, Pop, Zénón, gyertek vigasztalni.
Ha el múlt örömöm jó lesz tsak olvasni.

Mert mi akkor tudjuk az időt betsülni
Mikor el kezd bennünk a vér lassan hűlni.¹⁶

Íme, ez az ifjú lélek viharaival megbirkózott érett férfi kicsit búsongó hangja. Az igazi küzdelmeknek azonban még e sorokban nincs nyomuk, hiszen 1779 nyarán szakadnak csak rá az állásával járó kellemetlenségek, kenyérgondok és végül a vallásváltoztatás nagy problémája. Irodalomtörténetírásunk egyik legkényesebb kérdése volt úgyszólván a legutóbbi esztendőig Bessenyei vallásváltoztatása. Ma Pintér Jenő összegező álláspontját kell elfogadnunk. Biztos kézzel vonultatja fél Laczka János, Toldy Ferenc, Ballagi Aladár és Beöthy Zsolt ellentétes véleményeit és eszerint Bessenyei, a felvilágosodott deista nem meggyőződésből, különös vágyakozásból lett katolikussá, hanem azért, mert — mint láttuk — elmúltak az idők, meg kell csendesednie, fél a küzdelmektől, elhalkult életének kikökkentésétől és főképen fél a társtalan magányosságtól.¹⁷ S tegyük ehhez még hozzá: fél attól, hogy a pusztán nem teljesítheti küldetését. E meggondolásokkal Bessenyei vallásváltoztatása nem tűnik fel többé az anyagi, érdekhaj-

¹⁶ A holmiból. Bessenyei György kisebb költeményei. Nyíregyháza, 1931. 93—94 l.

¹⁷ Pintér Jenő magyar irodalomtörténete. Tudományos rendszerezés. IV. kötet. Budapest, 1931. 346—347 l. L. még: Beöthy Zsolt: Bessenyei György. Budapesti Szemle, U. k. 161 és köv. és 344 és köv. 1.

hászó ember napraforgásának, sőt tragikus gondolata egyik legsúlyosabb kiérlelője lesz. Bessenyei bizonytalán már 1779 előtt foglalkozott e tervvel, hiszen az Anyai oktatás átdolgozása során a második levél eredeti gondolatmenetét megszakítja és Hallifax márki intelmét: „maradj abban a vallásban, amelyben nevelkedtél” — elhagyja. Sebestyén Erzsébet e mű kiadásának bevezetőjében találóan jegyzi meg, hogy Bessenyei valószínűleg nemcsak azért hagyta el Hallifax márki e mondatát, „mert az ő francia ideáljai, Voltaire és Rousseau nem akarnak felekezetet ismerni, de talán azért is, mert ő maga is foglalkozott már az áttérés gondolatával”.¹⁸ Bessenyei számos elszórt megjegyzéséből arra következtethetünk, hogy lelkében komoly megrendüléssel mondta el a katolikus hitvallást a salzburgi érsek jelenlétében. Bessenyei a hitet, az áhitatot mindig halálosan komoly dolognak tartotta; nem szemforgatásnak, nem alakoskodásnak, hanem magányos lebomlásnak Isten színe előtt: „Vedd szívedre, kedves leányom, hogy a Religio nem egyedül a szemeknek felfelé való forgatásiban és szüntelen való templom járásban áll, hol az elmét elragadni szokott áhitatosságban a világ előtt mint valami nehéz nyavalyában, úgy buzogj s rángatódjál... ha buzgóságodat érzed, rejtsd el azt magánosságodba, hol csak Istenednek irgalmasága légyen bizonyossága”.¹⁹ Vallásváltoztatása is áldozat. Ezzel sem boldogságra, hanem küldetése végrehajtására törekedett s ez áldozat terhét csak Bessenyeinek a felekezetről vallott szabadabb felfogása csökkentette: „Nem gondoljuk meg, hogy Idvezítőnknek parancsolatja szerint azon felebarátinkat is szeretni tartozunk, kik másképpen vélekednek, mint mi”.²⁰ De hiába hozta Bessenyei meg ezt az áldozatát is vallott küldetéséért és a magányosságtól való félelmében, sorsa még nem teljesedett be. Tragikus gondolata fejlődésének még újabb állomása volt hátra. A pusztai társtalan magányt nem kerülhette el. Kétszer kellett meghania, egyszer 35 éves korában és másodszer majdnem két évtizeddel később. Mikor Pusztakovácsiban letelepedik, számot vet azzal, hogy az ajtót betette maga mögött. Sokszor fojtogató magányában nem tudja önmagát megtagadni, elküldött embernek, értékmegvalósító alkotónak született, írnia kell tovább. Nem tudja, minek és kinek ír, hiszen az írás szenvedés, küszködés és különösen neki céltalan; minden írását visszaveti a cenzúra. E második életében nincs reménye a feltámadásra. S mégis ír, mert írnia kell! „írok én is nyugalmamban, kínomban nem tudván mi vonz, csak érzek a bennem élő természetben, oly ellene álhatatlan ösztönt, mely magát társaival közölni

¹⁸ Bessenyei: Anyai oktatás. Magyar irodalmi ritkaságok, 15 sz.

¹⁹ Sebestyén Erzsébet bevezetője, 6—7 l.

²⁰ Anyai oktatás, 18—19 l.

²¹ Anyai oktatás, 20 l.

kívánnya. Koporsómon túl vit beszédem úgy tettik, mintha síromnak komor éjtszakáját hozná haldokló szívemen kiderülésre; enyhítvén keservét ennek előre való tudása, hogy halálombul elevenekhez szólhatok ki. Ha pedig én is írással a közboldogság templomának oszlopa alá egy követ tehetek, abból származott vigasztalásom a halálnak örök álmai közt is hevülésbe hozza hideg hamvaimat.”²¹ A pusztában bujdosó zarándokként ül egyedül; most már mélységesen érzi, milyen igazság rejtett szavaiban, melyeket sok esztendővel azelőtt papírra vetett: „Valaki a maga értelmével éppen megegyező embereket nem talál, már úgy is el van veszve.”²² A sebektől borított lélek magányosságba menekülésével áradnak belőle keservei; a nyájas bölcsek felé fordul, mert rettenetesen fél az élet unalmától. Múzsáját úgy szólítja, hadd panaszolja az eléletének hanyatlását, mint az utolsó óráját érző hattyú éneklő bánatos dalát. Ifjúságunk mesebeli pásztorfiújából hajlott hátú, megfáradt vénúrfi lett. őszi ködök és szomorú fellegek boronganak aggott magányosságán. Így fordul ennyi esztendő után ismét a világ felé: „Mit szóllyak hozzá? Hízkelni neki nevettség, mivel tekintetbe nem veszi. Szidni bolondság, mert nem hallja, sem érti, sem érzi, sem tettéről felelni nem tartozik:... végre nem maradt egyéb a szomorú emlékezetnél és körülmény haldokló kietlen magánosságánál. Ó! boldog házasság, tölem örökre eltávozott élet... le! ki ezt írod, vénségben, nételességben, hová lett vigasztalásod? Mindenesztül fogva vezet a halál sírod szélihez, honnan e világra néznél vissza, senkit sem látz utánad, ki véredben, nevedben élylyen!”²³ íme, ez a magányosság szomorú életformája. A tragikus gondolat. Az embert mindvégig ösztönzi, alkotásra hajtja, miközben a lélek vérzik s lassan-lassan el is vérzik a probléma súlya, a hiábavalóság érzete, az emberi értetlenség és közöny terhe alatt. De a tragikus gondolatban mint életformában fogant mű szép lesz és útjelzőül szolgál késő századoknak. Bessenyei műve is szép és minél tovább lapozza az ember, annál határozottabban gyökerezik meg benne a gondolat, hogy írása valóban kő volt a közboldogság templomának oszlopa alatt. Éppen ezért is érdemes, hogy a tragikus gondolat mint életforma kialakulásának, fejlődésmenetének rövid, szerény felvázolása után Bessenyei életművének tudományos rendszerezője sorra vegye és összegezze ennek az életformának minden egyes problémáját.

DÉNES TIBOR.

²¹ A természet világa vagy a józan okosság. Budapest, 1898. Olvasó 00 1.

²² Anyai oktatás, 67 1.

²³ A természet világa, 29—30 1.

Poetica metaphysica.

(1. Egység és örület. — A költő. — A vallás par excellence dualisztikus. — Költő és pap. 2. Transzcendencia. — A transzcendentális ösztön. — A megjelenítés. — Jelenség. 3. Tudomány és vallás. — Test és lélek. — Látható és láthatatlan. — Vallás és költészet. — Az irreligiózus pont. — Eszkatologiai helyzet. — Alétheia. — Burkoltság. — Dialogika. 4. A költői tapasztalat. — A költői valóság. — A költői tudás. — Kosmos az alétheiában. — A költészet primátusa a többi művészet előtt. — Hérakleitosi távlat. 5. A költői léi. — Homeros és Achilleus. — A láthatatlan. — A költő vallása. — Hatalmak. — Das Abgründische. — Cristal és abime. — Prometheus. 6. Jelenség. — A költészet meghatározása. — A nyelv és a tűz.)

1.

Voltak idők és vannak népek, ahol vallás, tudomány, filozófia és költészet egy volt és ma is egy. Még nem is olyan régen azt tartották, hogy ez az egység a primitív differenciálatlanság jele. Ma tudjuk, hogy nem. Milyen szabadság: a költő átléphet a pap területére s a gondolkozó a költőére; milyen biztosság: a gondolat ugyanazt jelenti a filozófiában, tudományban és versben. A bölcsész költeményt ír és a pap tudományt, mindegy. Mindenki magyarázat nélkül tudja és érti, hogy miről van szó. Mert mindig ugyanarról van szó. Ama népek és korok csak egy világot ismertek. Olyan időben pedig, mint ma, a valóságnak különböző területei, rétegei, síkjai vannak és megosztóznak: ez a vallásé, ez a tudományé, ez a filozófiáé. Arra, aki az egyik részből átmegy a másikba, úgy néznek, mint aki szabálytalanul lép. Arra pedig, aki a határokat ledönti, a területeket összeköti, a síkokat egybe* látja, egyszerűen azt mondják, hogy örült.

A minap valaki tanulmányt írt a költészetéről és a költőről és ebben azt mondja, hogy minden igazán költőinek ismeret-jele az egész egybelátása.¹ A poeta ut deus nézi a világot, mintha józanságát elvesztette volna. Mert az örület egy neme, amikor a dolgokat már nagynehezen elválasztották egymástól, a határokat ismét felrobbantani. De a tanulmány írója azon a véleményen van, hogy ez a költői. Keats azt mondja: „lehetetlenség, hogy féldolgokkal megelégedhessek”.² Az egészet akarja látni. A költő „synthetical and magical power” fölött rendelkezik.³ Örült az, aki nem különböztet meg, nem

¹ Barthel Ludwig . Von Dichtung und Diehiern. Neue Literatur. 1937. október.

² Keats Jolin: Lettres.

³ Coleridge.

méltányolja a feloszlást és nem törődik a határokkal. De éppen ez az örült a költő.

Lehetséges, hogy az elsődleges differenciátlanság, amely a régi korokban megvolt és egyes népeknél ma is megvan, a költészetben újra helyreáll? Talán. A vallás, a tudomány, a filozófia megosztottak a világon és azt mondják: van vallásos valóság, filozófiai valóság, tudományos valóság; van vallásos, tudományos és filozófiai tapasztalat; van vallásos, tudományos és filozófiai ismeret. És az egyiknek a másikhoz semmi köze. A költő azt mondja, hogy ez nem igaz; csak egyetlenegy valóság van, egyetlen tapasztalat és egyetlenegy tudás. Nem mondja, hogy ez a költői. Csak a pap, a tudós és a filozófus nevezték az egész valóságot egybeelő tapasztalást költőinek azzal a megjegyzéssel, hogy nem józan, vagyis, hogy örült. E tényt újabban az esztétika nem győzi eléggé hangsúlyozni.⁴ Esztétikai lét egységének hívják. És ennek egyáltalában nem kell szépnek lenni. A szépség kérdése nem is ide tartozik. Az esztétikai lét az egy világ, egy valóság, egy tapasztalat és egy tudás, annyira egy, hogy még azzal is „korrelációban áll, ami nem-esztetikai, az egyik folyton átmegy a másikba és az egymással való kiegészülés elkerülhetetlen”.⁵ A költői világban a szép korrelációban van a nem-széppel, a való a nem-valóval és az esztétikai a nem-esztetikaival. Csak egyet tart meg mindig és minden körülmények között, azt, hogy: egy, egységes egész, — egy a világ, egy a valóság s ebben az egy valóságban csak egyféle és egyetlen tapasztalat lehetséges és van és egyetlen tudás.

Ez a különbség a vallás és a költészet között. A vallás világa mindig kettő. Ha egyáltalában van mód a vallás meghatározására, ez az, hogy: a vallás dualisztikus. E dualizmus végső értelme a földi élet és a túlvilág kettősségére megy vissza. Ezért válik el ember és isten, isten és ördög, jó és rossz. Mindig igen és nem, az és nem az. A vallásos világlátás különbözteti meg a testet és lelket, lelket és szellemet, érzéki és érzékfölöttit. A vallás a par excellence kettő. És tudjuk, hogy a filozófia nem egyéb, mint elsáppadt vallás, a tudomány pedig nem egyéb, mint elsáppadt filozófia. Mélyükben a dualisztikus felfogás áll: a kettétört világ. Ha egy filozófia magjához érek, minden esetben megtalálom azt, hogy: egy vagy kettő. Ha egy, akkor a filozófus tulajdonképpen művész; ilyen művész: Hérakleitos, Laotse, Bruno, Nietzsche. Ha kettőt találok, az a filozófus tulajdonképpen pap, ilyen pap: Plátón, Leibniz, Kant. A tudomány alapja és metafizikája vallásos, hiszen semmi egyebet nem teszi mint megkülönböztet, elválasztja az egyiket a másiktól, kettőt csinál az egyből: az embert felbontja testre és lélekre, belsőre és külsőre, életsze-

⁴ Baránszky-Jób L. Bevezetés az esztétikába.

⁵ Hamilton R.: Poetry and contemplation.

rúre és élettelenre, anyagra és szellemre. A kettő mögött pedig minden esetben megtalálni a primer vallásos világhelyzetet: a földi életet szemben a túlvilággal, a jót és rosszat, sötétséget és világosságot, igazat és nem-igazat. A tudomány magjában vallásos dramatika van, ezért kell szembeállítani az Ént a Tevel, az embert az istennel, a lelket a testtel. Ezt a drámát különböző szereposztásban játssza el a fizikában, kémiában, történelemben és filológiában. Vallásosán gondolkozni annyi, mint, átélni az ellentét drámáját. A vallásos világot arról lehet felismerni, hogy minden esetben egymással két szembenálló külön világ s ahol, bárhol, ellentétekről van szó, kettőről, ott a mélyben meg lehet találni a vallás alaphelyzetét.⁶

A költészet világa ezzel szemben egy. Hen panta einai, mondja Hérakleitos. Minden egy. De ezúttal nincsen szó arról, hogy a költő szembenáll a pappal és itt tulajdonképpen két ellentétes világhelyzet lehetséges. A költő azt mondja, hogy: egy, a pap azt mondja: kettő. De nincsenek ketten, akik két különböző magatartást vesznek fel. A költő a pappal nem áll szemben és nem mondja az ellenkezőjét és nem mond mást. A költő a pap fölött áll és többet mond. Miért? Mert az egy több, mint a kettő s aki egyet lát az fölött áll annak, aki csak kettőt. A költő egyet lát, egységben, össze, együtt; egy tapasztalata van, egy tudása, egy ismerete, egy világa. Miért több az egy, mint a kettő? Azért, mert ez a valóság. Ténylegesen csak egy világ van és a valóságban minden egy: egyetlen tapasztalat, egyetlen tudás és egyetlenegy világ.

2.

Mi történik, ha valami művészivé válik? A művész meghagyja annak, ami — sőt egészen pontosan annak, annyira pontosan annak és csak annak, semmimásnak, hogy az lesz, ami és semmi más. Mit jelent az, hogy: az és semmi más? Hogy valamiféle rejtély megoldódik benne? Mintha azelőtt nem lett volna az és csak most a művész kezében lett volna azzá. Ő tette azzá, ami? Igen, de mivé tette? Azzá, ami. — Mintha azelőtt nem lett volna s most egyszerre az lett. Léte lett. A művész áttemelte a létbe. Nem esetleges többé és nem életszerű. Több: — létszerű. Átemelte valahová, ahol az lett, ami s ezzel mindenképpen több, mint amikor csak az volt, ami. Most már nem az életben áll, hanem átnyúlik a létbe, ott van megalapozva s onnan kapja azt, ami azelőtt nem volt. A rejtély leszakadt róla. Kitűnt, hogy, ami azelőtt homály volt és titok, most világosság és nyíltság. Kitűnt az, hogy hol van. Hol? — a létben, az örökben. Hogyan lehetséges, hogy itt van és mégis az örökben? Úgy, hogy itt csak akkor lehet, ha az örökben van. Vagyis csak akkor van és csak akkor van és csak akkor az, ami és csak akkor válik azzá, ami és csak

⁶ Powys J. C.: The ultimate duality. (The complex vision.)

csak akkor él, ha a létbe nyúlik. Valami akkor éri el létének teljességét, amikor önmagán túlemelkedik. Maradéktalanul csak akkor az, ami, ha teljesen önmaga. Ez a transzcendencia.

A költői tapasztalat „egyedülállóan nyugodt” s ez a nyugalom abból fakad, hogy „a végső transzcendens realitást látja”.⁷ Végleges, mert a véglegeset látja. Ezért írja Hamilton, hogy úgy látszik, mintha „a költői tapasztalatból az idő hiányozna”. Időtlen, vagyis örök, mert a halhatatlan szférában áll. És minden visszahajtás az időtlenből való kiesésnek számít és köitőietlen. Ilyen visszahajlás a költészetben a moralitás és a tendencia és az intellektuális beavatkozás; az érdek, legyen az tudományos, szociális, vallásos, erkölcsi, a költői művet dekomponálja.⁸ Természetes, hiszen már túl volt az időn, mint költészet, mint prédikáció ismét az idővel vonatkozásba kerül. Már örök volt s a beavatkozás révén ismét elmúlóvá lett. Ezt a létszerűt, véglegességét, nyugalmat, befejezettséget, időn kívül állást nevezik költői értéknek. Amit a költő mond „túl van azon, ami van és nincs, volt és lesz és a lét egy mélyebb rétegében áll”.⁹ Ugyanazt a témát, ami azelőtt csak az volt, ami, most egyszerre elhagyja „mint modellt és egy felsőbb szintre emeli”.¹⁰ Duval a költészet lényegében megtalálja a l'instinct transcendental-t, a transzcendentális ösztönt, amely a tárgyakat és személyeket átemeli az életből a létbe, a halálból az örökbe.¹¹

A költői világ azonban sohasem kettő, hanem mindig egy. Aközött, amikor valami csak az volt, ami és a művész kezében azzá lett, ami, különbség egyáltalán nincsen. A világ nem lett több és nem lett kevesebb: ugyanaz maradt. A művészi tapasztalatban csak az derül ki, hogy minden egy. A világ arcáról lehull valami és mindenki közvetlenül tapasztalja, hogy egy. A világ egy, a dolog egy, az ember egy és minden együtt egy. Amikor a művész a világot az életéből a létbe átemeli és transzcendentális ösztöne az örökbe helyezi át, akkor ez az át nem azt jelenti, hogy az egyikből a másikba. Nincs itt soha kettő és nincs soha át. Ami történik, az végeredményben: megjelenés. A művész jelenségeket lát és jelenségeket mutat meg. A transzcendentális ösztön nem egyéb, mint, hogy feltárja és megmutatja a jelenséget annak, ami. Azelőtt is az volt és a művész semmit nem tett hozzá és semmit belőle el nem vett. Megmutatta, hogy ami van, az van. Minden végleges és minden kész. A világot nem kell átemelni, hogy a létben legyen. Az élet létből van. Nem esetleges, nem bizonytalan, nem'veéletlen, nem zavaros és nem kettő. Vég-

⁷ Hamilton R.: Poetry and contemplation.

⁸ Hamilton R.: Poetry and contemplation.

⁹ Weidle Wladimir: Schicksal der modernen Kunst.

¹⁰ Capet Lucien: Technique de l'Archet.

¹¹ Duval Maurice: La poesie et la principe de trausceudence

leges, biztos, befejezett, tiszta és egy. A transzcendentális ösztön az a képesség, amellyel a költő meg tudja mutatni a jelenséget, mint jelenséget, mint egészet, világtávlatban, teljes valóságában, megjeleníti a jelenséget, az egészet együtt úgy, ahogy van. mindenestül, a maga realitásában, rejtélytelenül, igazán és nyíltan.

3.

A tudomány és vallás, mert a kettő végeredményben egy, megkülönböztet. E megkülönböztetés alapján a földi és a túlvilági élet kettőssége van. A földi a rossz, a mulandó, az élet, a bűnös, a test; ez az emberi. Az túlvilági a jó, az örök, a lét, a halhatatlan, a tökéletes, a test; ez az isteni. Ez a megkülönböztetés a tudomány és vallás egész területére kiterjed. Mindenütt ugyanaz az alapképlet. Az egyik oldalon áll az alak, a látszat, a külvilág; a másik oldalon a lényeg, a tartalom, a belső világ. És ahol ez a fajta megkülönböztetés feltűnik, azonnal tudni lehet, hogy a gondolat mögött valamilyen változatban a vallásos magatartás áll. A vallás tartja azt, hogy a lényeg, a tartalom, a dolgok értelme belül van, titkosan, érzékiölätti módon, mint ahogy a lelket a testben belül képzeli el, az erőt az anyagban, ahogy a halhatatlan isteni szikrát az emberben. A forma, a látszat, a külvilág, az anyag pedig kívül van. A tudomány alapja és létjogosultsága is ez: megkülönböztetni és elválasztani a tapasztalati látszatot a valóságos lényegtől, az érzéki csalódást az igazságtól. De ha ezt elvégzi, nem tesz egyebet, mint megállapítja az élet és a túlvilág kettősségét. Az egész vonalon ugyanaz a problematika ezer és ezer megnyilatkozásban.

Mindenképen van itt valami, ami e megkülönböztetést indokolja. Persze ez nem az, hogy tartalom és forma állhat külön és a látszat elválasztható a lényegtől és van lélektelen test. Nincsen kettő. Az élet a létben van és a létből van. A földi valóság örökből van. Minden egy: test és lélek, forma és tartalom, alak és lényeg, látszat és külvilág. Ez a megkülönböztetés azonban arra utal, hogy a világnak egy része látható, más része nem. A kifejezés" nem eléggé talál. Mert a láthatatlan nem a szem dolga csupán, hanem és tulajdonképen ez az érzékelhetetlen. Az a valami, ami az érzékek tapasztalási körén túl és kívül esik, amit sem megfogni, sem hallani, sem látni, sem lenyelni nem lehet. A világnak e láthatatlan részéről hiszi a vallás és tudomány, hogy belső, a lélek és valóság. Persze nem az. A láthatatlan a világ láthatójától nincsen külön és tőle nem választható el. A láthatatlan nem rejtőzik bele a láthatóba. A belső és külső megkülönböztetése teljesen hibás. A helyes megkülönböztetés az, hogy: látható és láthatatlan. Természetesen ez nem jelenti

azt, hogy bárhol van valami, ami csak látható, vagy csak láthatatlan. A helyzet sokkal inkább az, hogy a kettő teljesen egy, annyira egy, hogy a láthatatlan az, ami a láthatóban látszik. De ez sem pontos. Mert nem mögötte van és nem benne van. Belőle van. Az az. A látható nem egyéb, mint a láthatatlan.

A költészet és a vallás között a különbség ebben foglalható össze: a vallás elválasztja a testet a lélektől, a belsőt a külsőtől s ezzel a világot megrepeszt. A költészet tudja, hogy nincs belső és külső élet. Az anyagban nem rejtőzik szellem, mert az anyagban nem rejtőzik egyáltalán semmi. A vallás úgy tünteti fel, mintha volna belső élet. Az élet nem belül van, hanem láthatatlan. De ez a láthatatlan nem láthatatlan, hanem látható.

Azt mondják, hogy költészet csak a vallásból érthető. „Minden fogalom, írja Weidle, amely egy mű mélyebb megértéséhez kell, a vallásos gondolkozásban gyökerezik, még maga a nyelv is.”¹² A valóság éppen a másik oldalon van. A költészet csak úgy érthető, mint a vallás teljes ellentéte. A vallás felbont, kettéválaszt, kettőt lát és mindig kettőt. A tudomány pedig elrontott vallás, ahogy a tudós elrontott pap. A művész egybelát, egységes valóságot tapasztal és ezt megjelenteti, egyet és mindig csak egyetlenegyet. A költészet alapja nem a vallás. Ellenkezőleg, a költészet tiszta vallásatlanság.

Ez a helyzet azonnal világossá lesz, ha az ember egyetlen pillantást vet a vallás, illetve a költészet eszkatologiai helyzetére. A költészetben a világ és az ember és a dolog az, ami és a költő semmi egyebet nem tesz, mint a dolgokat azzá teszi, amik. Megjelenít. F eltárja a világot: ez a transzcendentális ösztön, amely leplezetlenül mutatja meg azt, hogy mi az a valami, ámi. A művészi világ leplezetlenül nyílt világ és a művészi lét leplezetlenül nyílt lét. A transzcendentális ösztön átmenés a láthatóból a láthatatlanba: az ösztön elkezd látni, hogy a láthatatlan látható. Más szavakkal: az élet átmegy a létbe, mulandó az örökbe és azt tapasztalja, hogy az élet lét és a mulandó örök. Mert hen panta einai. Az egész világ, minden dolog és minden nyíltan áll, mert a burkoltból átmegy a burkolatlanba, ahogy Aristoteles mondja: „megteszi az utat az elrejtőzöttségéből a nyíltságba”. Ezért jelentet meg a költő, azért tár fel, mutat meg és nyit ki, ezért teszi a dolgokat azzá, ami és csakis azzá, ami és semmi más.

A vallás alapállása az, hogy, amint a lényeg a látszatba el van dugva, az ember is el van dugva. A lélek testbe van rejtve. A dolgok értelme a dolgok anyagában van bent, mélvén, mint egy titok és rejtély, a sötétségben letakarva. De

¹² Weidle Wladimir: Schicksal der inudernen Kunst,

a lélek a testben, a lényeg a látszatban nem valóság. A valóság az, hogy minden egy. Ez az a kép, amit a vallás lát. Önmagát elrejtettnek érzi és tudja. Az ember azért látja a lelket a testben eldugva, mert ő maga is el van dugva. Az ember ebben a szimbólumban önmaga világhelyzetét és magatartását érti meg. Az ember csak azt látja, amit él. A vallás nem egváb, mint a rejtőzöttség szimbolikája. Eldugott dolgokat lát: lényeket, lelket, belsőt, titkot, mert önmaga rejtőzöttségben él, letakarva, beburkolva, sötétségben, egyedül. Azért, mert a vallásos lény egyedül van, kell, hogy Kettőt lásson, és mindig kettőt, önmagát és, ami vele szemben áll. Ez a tudomány szubjektum — objektum ellentétének végső magyarázata is.¹³ Ezért a vallásos ember par excellence dialogikus lény.¹⁴ Világhelyzete és eszkatológiai magatartása a rejtőzöttség.¹⁵ A költő világhelyzete pedig éppen a nyíltság, a lepleztlenség, a megjelenés, az alétheia.

Hogy a helyzet egészen tiszta legyen, még egyet. „Wie du die Welt anschaut so schaut sie dich wieder an — amilyen arccal a világra nézel, oly arccal néz az vissza rád.”¹⁶ Természetesen ez nem azt jelenti, hogy az ember kezdett így a világra nézni s ezért a világ így néz vissza rá, azt sem, hogy a világ kezdett így nézni s ezért kellett az embernek így visszaneézni. A kettő egy. A világhelyzet azt jelenti, hogy az ember arca teljesen fedi a reá néző világarcot. Ha van ennek az arcnak a gyökere. Hol van megalapozva? A láthatatlanban. De a láthatatlan nem egyéb, mint az, ami a láthatóban látszik úgy, hogy a látható a láthatatlan. Amikor az ember leplezetlenül áll, akkor a világ leplezetlenül néz vissza rá. A dolgok olyan nyíltságban mutatkoznak meg az embernek, mint, amilyen nyíltsággal áll önmaga előtt és mindenki előtt. Ez az alétheia.

A rejtőzöttség és az alétheia azonban végső értékelésre megy vissza. Aki elrejtőzik, az elől a világ is elrejtőzik. De ki rejtőzik el? Aki fél. Aki számára van az életben valami sötét, tompa, súlyos és nehéz. A rejtőzöttség abból fakad, hogy az ember életérzése a gond. Burkoltan él s ezért a dolgok is elbújnak előle. Magára marad és szembeáll. Elkezdődik a dialogika. A világ kettétörik. Így keletkezik a belső és külső, a test és lélek, a szubjektum és objektum, a földi élet és a túlvilág. A rejtőzöttségben pedig minden nyílt. Aki alétheiában él, annak az élet öröme. A dolgok is megnyílnak előtte, hozzájönnek és megmutatják arcukat. És akkor

¹³ In the poeticai experience we forget ourselves the distinction between subject and object vanishes . . . (Hamilton R.: Poetry and conteraplation.)

¹⁴ Balthasar Hans Urs von: Apokalypse der deutschen Seele.

¹⁵ Heidegger Martin: Geborgenheit (Sein und Zeit).

¹⁶ Stirner Max: Der Einzige und sein Eigentuni;

kitűnik, hogy minden egy. Hen panta einai. A világ megjelenik, a láthatatlan láthatóvá lesz, az élet átlép a létbe, feltárul, kinyílik és örök.

4.

így megragadva az egészet most át lehet lépni a távolabbi területekre és fel lehet vetni a következő kérdéseket: mi a költői tapasztalat, mi a költői valóság és mi a költői tudás? E kérdésekre vonatkozóan újabban két mű ad útbaigazítást. Az egyik Hamiltoné, aki „Poetry and contemplation” címmel a költői tapasztalat természetéről írt, a másik Duvalé, aki „La poesie et le principe de transcendence” címmel a költői valóságot vizsgálta meg. Az előbbi mű különösen tanulságos.

Néhány évvel ezelőtt I. A. Richards könyvet adott ki, amelyben az irodalmi kritika alapelveit kutatja.¹⁷ Azt mondja: „a művészet esszenciális funkciója táplálni az aktivitást és a fizikai és idegrendszer egészségét fenntartani... stimuláló, amely tetteket sugalmaz... képzeletben megindított ösztönzés, amely a cselekvésben fejeződik be és ér véget.” Hamilton ezzel a nézettel szembefordul és azt vitatja, hogy a költészetnek a cselekvéshez semmi köze sincs, egyáltalában nem ösztönöz és nem sugalmaz. A költészet tisztán szemlélődő és „product of leisure”, a tudat pillanatnyi gazdagságában való gyönyörködés. A vallásos és költői valóság között éppen az a különbség, hogy a vallás aktivitásra készít elő: „religious contemplation creates the need for action”. A költészet „önmaga és más számára egységes kontemplatív valóságot terem”, amely „megérinti a világegyetem szívét” s amely a „végső transzcendens realitást látja” és „az emberi egzisztencia értékét tárja fel”.¹⁸

A két angol esztétikus vitája azért figyelemreméltó, mert világosan megmutatja, hogy a költészet felé milyen ballaszttal szoktak közeledni. E teher itt: az aktív-kontemplatív ellentét. Richards az aktivitás álláspontját védi, Hamilton a kontemplatívét. Az eddigiek alapján ezt az ellentétet nem kell sokat magyarázni. Ismét a dialogika egy pregnáns esetéről van szó. Aktív annyi, mint: fizika, test, anyag, objektív; kontemplatív annyi, mint: lelki, belső, tartalom, szubjektív. Vagyis ebben az ellentétben mindakét szerző a költészetbe tudományos-vallásos problematikát vetít. A költészet pedig csakis tudománytalanul és vallástalanul érthető teljesen.

A költészet tapasztalata nem aktív, vagy kontemplatív, hanem ez is, meg az is. Mindakét szerzőnek igaza van, de

¹⁷ I. A. Richards: The principles of literary criticism.

¹⁸ Hamilton R.: Experience to the heart of the Universe, — the vision of ultimate transcendent reality, — the meaning of human existence (Poetry and contemplation.)

mindakettőnek együtt, mert a költői tapasztalat aktív is, meg kontemplatív is, ahogy szubjektív is, meg objektív is és ahogy a költői valóság látható is, meg láthatatlan is. A költészet valósága az a valóság, ahol minden egy. És a tapasztalat erre az egy valóságra vonatkozik. Amit a költő megmutat, feltár, kinyit, kifejez, az a világban levő valóságos tér, ahol a sors lejátszódik és megvalósul. A látható és láthatatlan nem külön jelenik meg, hanem a látható és a láthatatlan együtt. Minden művészetnek van anyaga, amiben megjelenik és szelleme, ami az anyagban megjelenik. De a művészetet nem a szellem, vagy az anyag teszi. Sem az, ami látható, sem az, ami nem látható. Együtt. A tapasztalat éppen az, hogy tapasztalja a látható láthatatlanságát. Ez az, amit átél és feltár. A költő az instinctuálisan a láthatóvá teszi a láthatatlant, a világot teljes nyíltságban és leplezetlenségben, alétheiában azzá teszi, ami. Költőien tapasztalni nem egyéb, mint a költői valóságot látni, az egy valóságot, ott, ahol van, a világban, mint egészben.

A költői tapasztalat és költői valóság természete akkor tárul fel, ha az ember megérti, hogy mi a költői tudás. Tudás csak az egészre vonatkozhatik. Amit a tudomány művel, az csak ismeret, mert mindig részlet, amit a vallás, mindig csak érzület, mert mindig magatartás, amit a filozófia, csak megértés, mert mindig szemlélet. Egyedül a költő tudja a dolgokat maradéktalanul és teljesen, tisztán és reálisan, mert tudni nem más, mint a dolgokat ott látni, ahol vannak és úgy, ahogy vannak. Tudás és alétheia összefügg: leplezetlenül látok. Mire vonatkozik a tudás? A látható láthatatlanságára, vagyis a láthatatlan láthatóságára és a kettőre együtt. Vonatkozik arra, ami van és ahogy van, ahogy valami megvalósul és teljesül, ahogy átmegy, más szóval, ahogy valami megmarad azzá, ami lesz és annak, ami marad. Ezt feltárni, ahogy Duval mondja, a valódi művészi teremtés legmagasabb foka.¹⁹ Csak akkor tudok valamit, ha tudom, hogy valami az, ami és semmi más, olyan, amilyen és semmilyen más módon, nyíltan, jelenségszerűen, valóságosan és pozitíven.

A költészet „a harmóniát a zenéből veszi, szenvedélyét a festészetből, erejét és igazságérzetét a filozófiából”.²⁰ Miért van a költészetnek ilyen kivételes helyzete? Mert egyedül a költőnek van tudása. Tudás nem arra vonatkozik, ami mögött van és alatt és belül: erre az ismeret, az érzület és a megértés vonatkozik és, amint kitért, ez mind a rejtőzöttségéből fakad, mert csak a rejtőzöttség lát valamit mögött,

¹⁹ Duval Maurice: La poesie et la condition humaine. L'art et le monde. Paris, 1964. p. 102.

la principe de l'irréductibilité. Condition humaine .. réveiller en lui le sens

²⁰ Terra-v-son: Téiinaqto-liox ni

bevezetés. Duval alapján id.)

alatt és belül. Tudás a kinyílt világra vonatkozik. A tökéletes tudás: kosmos az alétheiában. Tudni annyi, mint a világot a valóságban látni. Amikor valamit tudok, a tudás nem bennem van, hanem ugyanúgy én vagyok a tudásban, vagyis abban, amit tudok. Ha tudom, hogy a világ szép, akkor a világ szépsége nem bennem van, hanem ugyanakkor én vagyok a világ szépségében; a világ szépségét tudva a világ szépsége tudja magát bennem, de nem bennem, hanem én vagyok az, aki tudássá leszek és ez a tudás a világ szépsége. Minden művészet a világ valóságának egy láthatatlanját teszi láthatóvá, egy érzékelhetett énjét érzékelhetővé: a zene, a festészet, a szobrászat, az építészet, mint megjelenít, feltár, kinyit Egyedül a költészet nyitja ki az egészet

„Szenvedek és örülök, mondja Hölderlin, és nem tudom, mi az álom, a szenvedés, vagy az öröm. — Mindakettő, válaszolja Diotima, és mindakettő jó.”²¹ — „Mit tesz a költő, kérdi Delacroix: Felébreszti az alvó világot”²² Mivel ébreszti? Álomokkal. — Álom és valóság egy, éppen úgy, ahogy egy a szenvedés és az öröm, szellem és természet, kívül és belül, látható és láthatatlan. Egy a világ és a láthatatlan folyton láthatóvá lesz, a látható láthatatlanná, az örökből mulandó, a mulandóból örök: így valósul meg a világ sorsa, mialatt minden az, ami, az állandó változik s a változó állandó marad.

5.

Ilyen módon most már meg lehet közelíteni azt, amit költői létnek hívnak. Mindenekelőtt színvallásra kell bírni azt a kérdést, amit általában így szoktak feladni: vájjon Homéros megírta volna-e az Iliászt, ha Achilleus lett volna? Ez a mondat tulajdonképpen azt hiszi és azt kérdezi, hogy a költő hős, de olyan hős, aki tetteit a költeményben írja le, de nem valósítja meg. Abban az esetben, ha a költő tényleg hős, csak valami megakadályozza a hőstettek végrehajtásában, akkor az egész költészet azonnal imaginárius dimenzióba helyeződik át. Ez azoknak a felfogása, akik a költőit azonosnak veszik a képzeletbelivel. A hős nem megy háborúba, mert vagy sánta, vagy vak, vagy gyáva. Ehelyett leül az asztal mellé s hogy hősiességét kiélje, kárpótlásul eposzt ír. Ha az ember a tételt a végletekbe hajtja, így fog hangzani: a legszebb művet az az ember fogja írni, aki sötét és csupasz négy fal között él egyedül, mert a világból nem lát semmit, ezért fantáziájának határtalanná kell növekednie s a legragyogóbb világot kell kigondolnia. E képben az egész felfogás lelepleződik, látható lesz a benne levő láthatatlan. Kitűnik, hogy

²¹ Hölderlin: Hyporion.

²² Delacroix M.: Lu psychologie de l'art.

a költő nem hērós és Homéros nem Achilléus. Aki a kettőt összetéveszti, dialogikusan gondolkodik és feltételezi, hogy a költő nem egyéb, mint elrejtőzött hērós. Az egész magyarázat burkoltságra vall, hiszen tele van ilyen kifejezésekkel, mint: imaginárius, kiél, kárpótlás, megnemvalóság. Képzete csak annak van, aki rejtőzik és csak annak van imaginárius, irreális világa, mert csak annak sorsa megvalósulatlan.

A költői lét nyílt. Nyílt a tevékeny achilleusi lét felé is és a szemlélődő lét felé is. Ugyanúgy az anyag felé és a szellem felé, mert a látható és a láthatatlan felé. Mi ez a láthatatlan? Az, ami vagyunk és, ami bennünket körülvesz. De ezen túl a láthatatlan az a valódi tér, ahol életünk lejátszódik s ahol sorsunk megvalósul. A költő átlép a láthatatlanba és betör a hatalmak közé. Mert a költő is tudja, hogy vannak hatalmak, az embernél mérhetetlenül nagyobb erők. A költő irreligiozitása nem azt jelenti, hogy atheista. A költő is vallásos, de nem úgy, ahogy a pap, hanem úgy, ahogy egy isten. Ami ugyanaz: a hatalmakat nem burkoltan éli, hanem szabadon én nyíltan és pozitíven. A költői lét legfontosabb jegye: a teljes nyíltság a láthatatlan hatalmak felé.

Hatalmak mindenütt vannak. De a legerősebbek a láthatatlanban, mintha annál erősebbek lennének, minél láthatatlanabbak. Mintha a világ azért lenne láthatatlan, mert láthatatlanná lett ama mérhetetlen erő következtében, amely lakja. A legfélelmetesebb hatalmak a láthatatlanok, — az ismeretlenek, a megfoghatatlanok, a mindenén túl levők, akikről úgy látszik, mintha az emberekkel és dolgokkal semmi kapcsolatban nem lennének. Ez a láthatatlan birodalom, a megíratlan és megírhatatlan, a történettelen és eseménytelen, ami alkonyatkor behavazott téli falvakon látszik, a csendes embereken, a magányon, a sima tengeren, az égbolton és a szépségen.

A költői lét ide lép be. S amikor a költő valamit leír, az ebbe a létbe helyeződik át. Mert a költő tudja, hogy a sors ebben a létben valósul meg, vagy török össze, teljesül, vagy hull szét. A költői lét veszélye az, hogy nyitva van a láthatatlan hatalmak felé s azoknak martaléka. „Valami csak ott teljesülhet, ahol az érzék a sors iránt éber tud lenni.”²³ Mit jelent az, hogy az érzék a sors iránt éber tud lenni? Azt, hogy látja, mi az, ami történik és hol történik. Micsoda? — a sors. Hol történik? — a láthatatlanban. A hatalmak között, ott, ahová a világot átemelte. Ez a láthatatlan a kinyílt mélység a világban, ami fölé a költő lépni mert, amibe nézni mert. „A sors nem lehet teljes, ha nincsen szakadék fölött”,²⁴ ha nincsen nyitva a láthatatlan felé s ha nem bocsátja magához

²³ Gmelin O.: Has Maileden von Zacatlan.

²⁴ Gmelin O.: Das Madchen von Zacatlan.

a hatalmakat. „Das abgründische Leben” — a sötét örvény fölött lebegő élet: ez az emberi sors nyíltsága, leplezetlensége, alétheiája. „Das wunderbare Sehnen dem Abgrund zu.”²⁵ É nyíltság nélkül a sorsnak egyáltalán nincsen valósága. A költészet a dolgokat áttemeli a örökbe, — véglegessé teszi, elmúlhatatlanná, kristállyá. De, ahol nincs örvény, ott nincs kristály.²⁶ Ahol nincs vihar, ott nincs nyugalom. Ahol nincs harc, ott nics idill.

Ez a költői létnek azonban csak egyik és pedig a könnyebbik fele. Balthasar azt mondja, hogy ez a mozzanat a ganymedesi: amikor a költő a világot teljesen átszövöttnek, láthatatlanul átitatottnak, hatalmakkal teljesnek látja és megnyílik e láthatatlan örvény felé, hogy befogadja, illetve, hogy magát befogadtassa.²⁷ A költő meglátja a világ örök arcát. Így megy át a hatalmak közé. De vissza is kell jönnie. Ez a másik mozzanat, amit Balthasar prometheusnak hív, amikor a költő a láthatatlanból az örök sorsot lehozza és megvalósítja a láthatóban. Barthel a lépést lehetetlennek tartja: „ha egy költő — mondja — gondolatainak magasságát nemcsak átélni akarja, hanem sorsában is meg akarja valósítani, könnyen olyan szellemi felbomlással fizethet érte, mint Hölderlin”.²⁸ Mert mit jelent ez? Azt, hogyha a láthatatlant lehozza, a láthatóban megvalósítja, azt felbontja. Ha a hatalmakat megidézi az emberiben, akkor azok az emberit elégeítik. Itt kezd a költői örület egészen közről érhető lenni. Itt kezd a költészet fenyegető veszély lenni. A láthatatlan erők felbontják a láthatókat és megsemmisítik. Hamilton véleménye a következő: „a tisztán fizikai világban tanúsított viselkedésből a tudat jóvátehetetlen tényeinek világába való lépésnél sokkalta sötétebb mélységen keresztül vezet az út vissza a tudat jóvátehetetlen tényeinek világából a viselkedésbe”.²⁹ Ez persze tudományos-pszichológiai zsargon. Egyszerűbben: a költői teremtés tulaj donképen nem az, hogy a látható átömlik a láthatatlanba, hanem az, hogy a láthatatlan átömlik a láthatóba. Prometheus tette nem az, hogy fölment a tűzért, hanem, hogy lehozta. A költészet az életet átviszi a létbe, de a létet lehozza az életbe. És mérhetetlenül könnyebb a létbe, az örökbe, a hatalmak közé menni, mint onnan visszajönni. És a legtöbben, akik átmennek, nem is tudtak visszajönni. Ottmaradtak és elvesztek. Mit jelent az, hogy elvesztek? Azt, hogy széttörték: láthatóvá és láthatatlanná, testté és lélekké, belsővé és külsővé. És, amikor a katasztrófa következtében

²⁵ Hölderlin: Empedoktes.

²⁶ Jourdain D. P.: L'individualité de l'artiste megkülönböztetése: cristal és abme.

²⁷ Balthasar Hans Urs von: Apokalypse der deutschen Seele.

²⁸ Barthel Ludwig: Von Dichtung und Dichtern.

²⁹ Hamilton R. -. Poetry and contemplation.

kettétörtek, sorsuk elkezdett csakis és egyedül a láthatatlanban megvalósulni, teljesen, mint „belső” sors, mint „lelki élet”, aminek nem volt ereje ahhoz, hogy visszajöjjön, hogy újra átlépjen a láthatóba, a külsőbe, a fizikaiba. A belső, vagyis: a láthatatlan sors csak félsors, széttört. És abban a pillanatban, amikor ez a széttörés megindult, ez ember mindig több és több darabra töredezik, szétforgácsolódik és széthull a szakadékban, amely fölött az ember lebeg. A világ egysége meghasad: így keletkezik az egyik oldalon a lélek, az eszmény, a tökéletes, a belső élet, a másikon a test, a realitás, az anyagi, a külső élet. A világ széthasadt láthatóra és láthatatlanra.

Valamit megkölni annyit jelent, mint: örökké tenni. A költő leírja a madárdalt, a hajóutazást, a szerelmet, az erdőt s azzal, hogy megírja, átviszi a hatalmak közé. A költő éli a sorsot s mihelyt költőien éli, fölemeli az örökbe. Attól a pillanattól kezdve, hogy a sors ezt az irányt fölvetette: erővé lesz és a hatalmakkal egyenlővé. Ezért isteni a költészet és isteni a költő. Mikor az élet költészetté lesz: a sors átmegegy az örökbe. S mihelyt átment azonnal meg akar valósulni: vissza akar jönni, a láthatatlanná lett, istenült sorsot láthatóvá akarja tenni. De könnyebb az örökbe menni, mint onnan visszatérni, a felvezető lépésnél sokkalta mélyebb örvényen keresztül vezet az út ismét le. Ezért kallódnak el ott túlnak. Költők, — igen, de el vannak veszve költészetükkel, mert az csak „költészet” és nem tényleges sors, valóság, realitás, megvalósult eszmény, láthatóvá lett láthatatlan. Ezek a költők tele vannak szépséggel és tudással és nem tudnak lerakni semmit, zsúfoltak szóval, de megnémultak. Ezért van tele minden szavuk „lélekkel” és „belső étellel”, mert teljesen túlnak vannak. S így lassan megfulladnak, leroskadnak és szétesnek. Vannak, akik átmennek, de ottmaradnak és kitarthatnak; ezeknek a sorsa az örvény örülete, a magány. S vannak, akik feladják helyzetüket, visszajönnek, de sorsukat otthagyják s amikor visszatértek, sorstalanul felörlődnek.

6.

Így jut el az ember a költészet metafizikájának csúcsára. Minden feltétel nélkül meg kell állapítani és fenn kell tartani azt, hogy a költői létet nem a nosztalgia, vagy a menekülés teremti és táplálja. A költészet nem olyan hidon való átmenés, amely nincs sehol. A vallástól és tudománytól éppen az választja el, hogy nem az átélés töredékességéből, hanem teljességéből fakad. Nem abból növekszik, hogy valamit meg akar „oldani”, hanem abból, hogy valamit tud. A költő tudása az, hogy ez a világ nyílt és egységes egész: kosmos az alétheiában, — a rejtőzeten világegyetem. Ezen a tudáson nyugszik a költői lét. Ezért az átmenés a láthatatlanba az örvény

fölé: mert a látható és láthatatlan egy. És itt az örvény fölött kell teljesülnie, vagy darabokra hullania. Mindez egészen kétségtelen. Mégis soha egyetlen pillanatra sem szűnik meg az egész tudás és lét látszatszerűsége. Miért? Mert mindaz, ami ebben a világban van: jelenség. Úgy tűnik, mintha nem volna igaz, valóságos és tény, sőt úgy tűnik, mintha képzelet volna, illúzió, hazugság és látszat. Az egész egyszerre azon a hajszálon kezd függeni, hogy elhiszik, vagy sem. De akkor is megbukik, ha elhiszi, akkor is, ha nem. Az ember akkor is csalódik, ha valódinak tartja, akkor is, ha eldobja. A mű úgy áll az ember előtt, mint maga a világ, nyíltan minden vélemény felé, sőt közömbösen minden vélemény iránt. A világ legnyíltabb tulajdonsága az, hogy nem törődik azzal, kinek mi a véleménye róla. Sőt: mihelyt valaki igent mond rá, azonnal nemmé változik, mihelyt nemet, azonnal igenné. Fenyeged, gúnyol, kinevet, röpköd, táncol, vibrál, szintváltoztat, kicsúfol és nem hagyja magát megfogni. Mindenkinek külön szenvedélyévé, kedvtelésévé, játékává teszi, hogy vele szemben nem „állást foglaljon”, hanem benne „közvetlenül éljen”.

A költészet láthatatlanból és örökből való érzéki jelenség a pillanatban. Látható: láthatatlanból készítve; idő: időtlenből készítve; pillanat: örökből készítve; érzéki jelenség: érzékelhetetlenből készítve. A költészet nem a világról szól és nem a világot jelenti, nem, — a költészet világból van készítve: láthatatlan és örök: látható a pillanatban. De nem áll meg sohasem. A transzcendencia végtelen, vagy még inkább: halál-lendület, amely sohasem ér el sehová, mindig csak lendül, át, mindig át. Mihelyt megáll, a megállás pillanata azonnal burokká lesz s abban a pillanatban szilárd pontban és burookban a transzcendens ösztön felfüggeszti önmagát: — ami ebből fakad már nem költészet, hanem vallás, tudomány, misztika, vagy egyéb. „A költészet, mondja Schelling, a legmélyebbet nyitja fel, azt, ahol örök és eredendő egységben, mint egyetlen lángban ég az, ami a természetben és történetben különvlik és, ami az életben és cselekvésben és gondolkodásban sohasem ragadható meg.”³⁰ A költészet anyaga egyenlő a világ anyagával. Ez az, ami látható is és láthatatlan is együtt: pillanat és örök: a tűz. Minden más művészet már eltávolodás a világ tűzszerűségétől a látható felé (képzőművészetek), vagy a láthatatlan felé (zene). A költészet beszél, ír, mond. Mert a nyelvben van meg egyedül az, ami a világban lángszerti: pillanat és mégis örök. A nyelv megfog és mégsem fog meg: mert az, amit megfogott, elereszti és, amit eleresztett, megfogja: igen is meg nem is. A nyelv látható és láthatatlan: látható és pillanatnyi, láthatatlan és

³⁰ Schelling: Philosophie der Kunst.

örök. Ami belőle látszik az csak a láng, de nem a tűz. A tűz maga láthatatlan: — az a láthatatlan az, ami a lángban látható. A nyelv is láthatatlan, az a láthatatlan, ami a szóban látható. Amit az ember mond, érzékelhetetlen, az az érzékelhetetlen, ami a kimondott szóban érzékelhető. Ezért olyan tűnékeny, törékeny, elröppeni a költészet: a láng delicatezajával érzékeny és megfoghatatlan. És nem a nyelv a költészet anyaga. Éppen fordítva: a költészet a nyelv anyaga. A költészet volt előbb, vagyis költészet és nyelv egy. Mert hen panta einai, És a tűz-logos, a láng-szó, az égő világ tündöklő lángolása, az örök „át”, a mindig „tovább”, — a végtelenség szüntelen lobogása, — a világnak az élethalál lendületben való örök égése.

„A költészet megcáfolhatatlan; ami benne megnyilatkozik az az örök emberi, az örök világ, az örök isteni.”³¹ tízért egy; ezért az, ami és semmi más, mint csakis az, ami. Ezért látszat is, meg lényeg is. Látható is, láthatatlan is. Jelenség: a látható láthatatlan. Ezért tárul fel benne a világ mélysége, ezért teljes, Ezért „pillantás minden lét gyökerének alapjára”.³²

HAMVASBÉLA.

³¹ Lützel H.: Einführung in die Philosophie der Kunst

³² Lützel H.: Einführung in die Philosophie der Kunst.

A történeti regény mérlege.

Az utóbbi húsz évben európszerte, de a magyar irodalomban is nagy divatja volt a történeti regénynek. Mint minden irodalmi divat, úgy ez is együtt járt azzal, hogy kiváló alkotások uszályaként nagy tömeg silány gyártmányt öntött széjjel a könyvpiacra. Talán ez az oka, hogy ma már az írók is, az olvasóközönség is bizonyos kiábrándulással és unalommal fordulnak el a történeti regénytől. Az a tény azonban, hogy egy ideig szinte uralkodó műfaja volt irodalmunknak s írók és olvasók sokaságát lelkesítette, nemkülönben éppen az a salak, amely sodra alatt leülepedett, egész csomó tár-, gyilag és formailag egyaránt érdekes irodalomesztétikai kérdést hozott magával. Ezek közül néhány lényegesebbéről óhajtok észrevételeket tenni.

I.

Először a tárgyi kérdést kell megvizsgáljunk. A történelmi témával és anyaggal, mint a műalkotás tárgyával kapcsolatban az a kétely merült fel, hogy vajjon a történelem lehet-e az irodalmi alkotás olyan tárgya, mely egyenrangú az író élményeiből és intuíciójából merített elsődleges költői tárggyal? Már magának a kérdésnek ilyen feltevése azt bizonyítja, hogy az irodalmi tárgy lényege és természete felől nagy bizonytalanság uralkodik nemcsak az olvasók, de még az írók között is. Az a kezdetleges gondolat jelentkezik itt, hogy a történelmi tárgy nem az író kitalálása lévén, könnyebb és alacsonyabbrendű feladat elé állítja őt, mintha neki magának kellene tárgyát megteremtenie. Itt először is az a vaskos tévedés árulja el magát, hogy az íróművészi munka lényege a tárgy kitalálásában van, másodsor az a felületes gondolat nyilvánul meg, hogy az egyéni képzeletből merített tárgy pusztán kitalálás, önkényes teremtés. Eszerint tehát a történeti regény írója azért végezne alacsonyabbrendű munkát, mint például az úgynevezett társadalmi regényé, mivel tárgyát minden további nélkül, kényelmesen készen kapja, míg a szegény másoknak éppen azon kell törnie a fejét, hogy kitalálja: miről írjon? A történelmi hőseket egyszerűen ki kell írni a róluk szóló munkákból, míg a társadalmi regény hősei maguk is az író teremtményei, összes cselekedeteikkel együtt.

Ez a bölcsesség azonban nem egyéb esztétikai érzéktelen-

ségnél és tudatlanságnál, mely összezavarja a nyers anyag és a művészi tárgy egymástól merőben különböző mivoltát.

Természetes, hogy a történelmi anyag szolgálai megismétlése a regényben nem művészi alkotómunka, sőt az eféle a történelemtudomány szempontjából is csak felesleges hígitás. De éppenígy áll a másik tétel is, hogy az egyéni megfigyelés, tapasztalat és képzelődés egyszerű közlése sem művészet. Mindkettő puszta másolás, önmagában jó vagy rossz utánzat.

Hogy valami művészi tárgygyá legyen, ahhoz sajátos átalakításon kell keresztülmennie s éppen ebben a sajátosságban van a művészség, költőiség ismérve. Ebből következik az is, hogy az irodalmi alkotásra nézve a tárgynak, mint nyersanyagnak önmagában való természete teljesen közömbös. Egészen mindegy, hogy történelmi vagy társadalmi tárgyról van szó, mert mindenik egyformán lehet művészi tárgygyá, azonban csakis akkor, ha ilyenné való sajátos átalakítása megtörtént. A nyersanyag, akár a történelemből merítjük, akár máshonnan, önmagánanvéve az író számára csupán egy olyan érzéki adatcsoport, mely alkalmas arra, hogy azt szemléletes tükrözőfelületté tegye a magasabb szellemi jelentés számára. Magából a nyers anyagból művészi tárgy sohasem lesz, hanem csupán annak egyik tényezője éspedig szemléleti formáját adja meg, melyhez a tartalmi vonást a nyers anyag elsődleges értelmétől független szellemi jelentés, egy új mondanivaló adja. Most már az a mód, ahogy az író a nyersanyagból ilyen szemléleti formát alkot és ahogy abban a jelentést kifejeződésre juttatja, teszi a valóságot művészi tárgygyá, melyből kiragogy a gondolat testszerű ábrázolata.

Az, ami így minden műalkotásra és közelebről az írói mű minden fajtájára érvényes, teljes egészében az a történelmi regényre is: benne az író megöli a történelmiséget a maga nyers, adatszerű anyagában, hogy új életre támassza, mint örök jelentést sugárzó képet, a művészi tárgyban.

A regény művészi értékét tehát nem az fogja eldönteni, hogy meséje történelmi-e vagy társadalmi, hanem az, hogy írója művész-e, aki bárhonnan merített nyersanyagát az értékes jelentés testszerű szemléltetőjévé tudja tenni. Ebből következik az is, hogy a műalkotás jelentő-tartalma nemcsak a társadalmi regényben nem történelmi, de magában a történelmi regényben sem a történelmisége a lényeges, nem az, ami időiséget hordoz magán, hanem éppen az, ami mindig jelenvaló, örökkévaló: magának az örök humánumnak öiüteleplezése, önkinyilatkoztatása.

Azt a kérdést tehát, hogy a történelmi tárgy és a történelmi regény egyenrangú vagy alacsonyabb értékű-e a más tárgygy regénynél, mint az esztétikai érzéketlenség és tudatlanság bizonyosságát, egyszerűen vissza kell utasítanunk s feltehetését is ki kell zárunk a komoly műkritika területéről. A szem-

léltető formává tett történelmi anyagnak, mint a művészi tárgy egyik tényezőjének elismerésén belül azonban beszélhetünk arról, hogy mi ennek a történelmiségnek tárgyi célzata és jelentősége a regényben?

Nagyon sok olyan olvasó van, aki a történeti regénytől a múlt felelevenítését várja, de van író is, aki művével ezt célozza. A történeti regény ezen az állásponton kísérlet a történelem egy darabjának lehető leghűbb ábrázolására. Az elmúlt folyamatok és események minél hűbb rekonstrukciója, tudományos módon, a történetírás feladata. Tudjuk, hogy a jó történetíró is használ bizonyos művészi eszközöket, azonban ezek csakis arra szolgálhatnak, hogy erőteljesebben megvilágítsák a tények hitelességét és összefüggését. A kép, amelyet a tudomány ad, mégis értelmezés, magyarázat és nem ábrázolás. Az a pótlás, melyet az író azáltal tenne hozzá ehhez a képhez, hogy néhány költött személy és esemény színét, fonalát szőné bele, legfennebb a tudásanyag népszerűsítésére vezetne, de nem irodalmi műalkotásra. Pedig az olyan történeti regény, amely a múlt képének helyreállításában, mint öncélban merül ki, nem egyéb ilyen pótlásnál. Véleményem szerint ezt a mindig felemás teremtményt még pedagógiai szempontból sem érdemes életre hívni, mert a nevelői hatás is sokkal tisztábban érvényesül a tudományos behelyezkedés és képzelőerő magyarázatában, mint a tényeken átszőtt önkényes mese felhígító és nem tömörítő élesztési kísérleteiben. A történeti regény, ha műalkotás, semmiképpen sem lehet azonos a múlt képének öncélú helyreállításával, mert ebben a művészi elemnek már csak a kitűzött célnál fogva is mellékszerep jut s ezáltal szükségképpen a hamisító szerepe is. Ezért, ha a történelmi múltat magát akarjuk megismertetni és megértetni, akkor a tudomány és nem a művészet eszközeivel kell dolgoznunk. Történeti regény és történeti regény közt éppen ezen a ponton van a döntő különbség s ezt megtenni és megtétetni ebben a kérdésben az irodalmi kritika legelső és legfontosabb feladata.

A történeti regények egy másik csoportjában az a célzat érvényesül, hogy a történelmi anyag álarcává legyen más-természetű mondanivalóknak. Idetartoznak azok a regények, melyek jelenlegi politikai és társadalmi viszonyokat, problémákat, — bizonyos hasonlóságok alapján, — a múltba vetítenek vissza, ahol” is a külsőségek találó köntöse alatt kényelmesen és veszély nélkül nyilatkozhatnak róluk s valamelyik történelmi személyiség szájába adva, az író saját véleményét és álláspontját is kifejtheti. Lehetnek olyan adott nehéz körülmények, mikor a múlt valamelyik külsőleg hasonló darabját az író a jelenkor teljes szimbólumává nőtetheti. Ide számítjuk továbbá az olyan történeti regényt is, melynek szereplőiben az író jelenleg élő személyiségeket és a saját élete egyéni válságait ábrázolja, az általa kívánt megoldást

vetítve vissza a történelmi képbe. Itt tehát, az előző típussal szemben, a történetiség a legtávolabbról sem öncél, sőt kétségtelenül nem is akar a mű annak a kornak tükré lenni, amelyet kifejező felületként használ. Ezekkel a regényekkel szemben is felmerül a jogosultság kérdése. Mindjárt állapítjuk azonban meg, hogy a művészi jogosultság, nem függvény a nyersanyag természetétől, az ilyen műveknél teljes mértékben fennállhat, abban az értelemben, hogy a műalkotás kizárólag a művészet törvényei alatt áll s önmagáért egyedül önmaga felel. Mindazonáltal meg kell állapítanunk, hogy éppen a művészi érvényesség zárja ki az író önkényességét a történelmi anyaggal szemben. Az irodalmi műalkotás minden másnál fokozottabban, elsősorban jelentő-természetű s ezért a nyersanyag művészi újjáteremtésében annak eredeti természetéhez alkalmazkodnia kell. Bár ismételjük, hogy az anyag történelmisége is csupán tükröző felülete a tőle független' új jelentésnek, mégis a történelmi regényre nézve a jelleget megadó feltétel az, hogy ennek az anyagnak sajátosságát használja fel a kifejezés testszerűségének elérésére. Ha tehát az író történelmi nyersanyaggal dolgozik, akkor annak sajátosságát, mely éppen a történelmiség, önkényesen nem mellőzheti és lényegében nem hamisíthatja meg. Ez természetes, hiszen éppen egy történelmi adottság hasonlósága vezette őt rá arra, hogy a jelen kérdéseit vagy a maga élményeit ebben az anyagban fejezze ki művészileg, tehát a műalkotás sikere érdekében kell tiszteletbentartania anyagának eredeti természetét és arra törekednie, hogy ez a nyersanyag a maga hű művészi látszatában legyen testszerű ruhája a jelentő-tartalomnak.

Így jutunk arra az érdekes eredményre, hogy míg az önmagáért való történet-népszerűsítéstől meg kellett tagadnunk, ha nem is a művészi vonásokat, de a műalkotási értéket, addig itt ellenkezőleg azt kell mondanunk, hogy az ilyen átutaló, jelképes, élmény-regényeknél egyenesen az lesz a művészi érték próbája: mennyiben képes az író az anyagul vett múltbeli életdarab tökéletes vízióját és illúzióját nyújtani a maga történetiségében? Ennek a mesterpróbának igen szép példáit mutatják irodalmunkban Kosztolányi Véres költője és Móricz Erdély-e. Az ilyen művek sugározzák a művészet csodálatos hatalmát, a költői vízió és illúzió töretlensége és teljessége még magának a történelmi valóságnak megismeréséhez és átéléséhez is sokkal megbízhatóbb, mert hitetőerejűbb segítséget ad, mint a szépirodalmi fogásokkal dolgozó híg népszerűsítések. És ez szintén természetes, mert ilyen hitetőerejű tiszta művészi látszatok sohasem jöhetnek létre anélkül, hogy az író a történelmet mélyen át ne élné s a nyersanyagot a maga sajátosságának megfelelően ne alakítaná mondanivalója testszerű kifejezőjévé.

Van azonban a történelmi regénynek egy olyan ritka és

magasrendű jelentkezése is, amelyik a történelmi megértés öncélját és a művészi igazság érvényesítését olyan módon ötvözi össze, hogy a műalkotásban a műit a jelenen át mintegy az örök jövő proféciajává válik.

Ebben az egészen kiváló és mondhatjuk, kivételes esetben nem a múlt valamelyik darabjának a jelenhez való meglepő külső hasonlósága adja a költői belehelyezkedés és látomás indítóokát, hanem magának a nemzeti léleknek, sorsnak, természetnek és szellemnek, egyszóval a nemzeti existenciának mélyen megragadott és átélt lényege jelenti ki magát a múlt és jelen egyező képében és sugároz fényt a jövő útjára. Ez a költői alkotó mód a leghívebb és legtárgyiágosabb felhasználója a hiteles történelmi anyagnak és egyúttal a legszemélyesebb, legalkalomszerűbb, legjelképesebb érvényre juttatója a jelenkor problémáinak is, mert előtte és általa az örök nemzeti arc ragyog fel, keletkezési menetében és maradandó lényegében együtt.

Viszont a művészi elképzelés kivitelében itt merednek a legnagyobb nehézségek az író elé, főképpen abban, hogy miképpen tudja széttartani egymástól a regény és a tanulmány műfaji határait. A törekvés és a cél magasrendűsége kétségtelen s mind belső igazsága, mind művészi jogosultsága vitán felül áll, azonban a tényleges kivitel legtöbbször tanulmányos regényt eredményez, melyben a látomás töretlensége ritkán tud teljesen, zavartalanul érvényesülni.

Magyar nemzeti irodalmunkban máig Kemény Zsigmondot kell e legmagasabbrendű kísérlet hőségének tekintenünk a történelmi regény terén s különösen a Zord Időt olyan műalkotásnak, mely a tragikus magyar nemzeti éxistencia elé örök tükröt és emlékeztetőt állított.

II.

A történelmi regény tárgyának e rövid vázolója után néhány, az esztétikumot közelről érintő kérdésre próbálok még rávilágítani ezzel a műfajjal kapcsolatban.

Ilyen elsősorban a történelmi regény romantikája, regényessége. Természetesen regény regényesség nélkül nincs. Az elsődleges értelemben vett romantika magának a költészetnek lényegéhez tartozik, a regény pedig a költői műalkotások között éppen az, amelyben ez az uralkodó vonás és jelleg.

De még a regények között is első helyen áll ebben a tekintetben a történelmi regény, mert a történelmi anyag a legalkalmasabb a nagyméretű átköltésre. Egyben meg kell figyelnünk azt is, hogy éppen ebben a nagyméretűségben rejlik a történelmi regény hitetóreje. Enélkül nem éreznők történelmi, hanem mindennapi és hamisnak.

Mint ahogy a művészi arckép másfélszeres méretben

készül, hogy életnagyságot mutasson, úgy a történeti regény is a másfélszeresre nagyított emberképek romantikájával érzékelteti azt, ami nem közönséges, amit történelminek nevezünk. Lényege szerint a hősköltemény irodalmi utóda lévén, ezt a születési bélyeget, anyajegyét valamennyi irodalmi alkotás között a legörökletesebben hordozza magán. Ezért kell a történeti regény írójának öntudatosan számotvetnie azzal az erősen tapadó hagyományai is, hogy a múlt-hoz sugárzó példákért szeret fordulni a sötét jelen gyermeke.

A történeti regény hagyománya nálunk különösképpen igényli, hogy az író valóban regényhősöket teremtsen s a múltban tökéletesebb életet láttasson a mostaninál. A romantikus szemlélet azonban ezt a tökéletességet úgyszólván természeti értelemben fogja fel, tehát nem annyira az erkölcsi eszményítést kívánja, mint sokkal inkább annak a látomásnak támasztását, hogy a múltbeli élet sűrűbb, telítettebb, túlfűtöttebb volt a mainál minden irányban, tehát nagyobb testi és lelki képességek, erősebb szenvedélyek, cselekvőbb élet, ragyogóbb erények, sötétebb bűnök, végletesebb kockázatok, szövevényesebb események és csillogóbb külsőségek alkották. Az átlagos gondolkozás ma is csak az ilyen megnőttetett és túlszínezett alakú tárgyat hajlandó történelminek tartani s szilárd meggyőződése, hogy a történelem szereplői sohase unhatták magukat s így a regényben sem szabad, egy pillanattig sem, untatniok az olvasót.

Ismételjük meg, hogy a dolgok megfürdetése az élet vizében a teremtő képzelet lényeges munkája s ilyen értelemben a regényesség nem a hamisítás megbélyegző jegye, hanem a bennszülöttség hitelesítő bélyege a műalkotáson. Azonban rosszértelmű, hamis romantikává válik a színezés és nagyítás azoknál a tákolmányoknál, melyeknek a múlt olcsó népszerűsítésén túl nincs semmi saját jelentésük, emberileg értékes, jelentős mondanivalójuk s élettelen alakjaira és mondvasínált meséjükre a múlt külsőségeinek cifra rongyait aggatják. Az ilyenek nem örök jelentésében, hanem elhalt formáiban akarják életreáncigálni a soha többé fel nem támaszthatót. A múlt e maskarájának kísértetként való rázogatóását azonban csak átvitt és megbélyegző értelemben lehet romantikának nevezni. Arany János a Toldi sarkantyúját otthagya az előhangban, de az örök magyar életerőt új létre támasztotta a költemény tiszta művészi romantikájában. Cervantes a döglött romantika legromantikusabb gúnyolója, mert költőileg ad igazat mindannak, ami a lovagi eszményben az örök humánus lehellete.

A történeti regény legnagyobb problémája természetesen a történeti személyiség ábrázolása. Hőse mindig a nagy ember, még akkor is, ha az író néha azt a hatásos fogást gyakorolja, hogy a kisember szemével és életén át láttatnia a korszakalkotó vezéri személyiséget. A történeti regény feltét-

lenül arra van hivatva, hogy azt az állandó és olthatatlan emberi érdeklődést elégítse ki, mely a kimagasló személyiség felé árad. Ehhez az érdeklődéshez szükségképpen fűződnek bizonyos követelések is, így az, hogy a nagy ember a megvalósítandó értékek hordozója, példakép legyen, de az is, hogy minél emberibb, közelvalóbb legyen, életének legapróbb részleteiben ábrázolva. A történeti regény írója, a két egyformán erős, de ellentétes követelés sodrában állván, könnyen áldozatul eshetik egyiknek vagy másiknak. Megesik, hogy hőse „eszmévé finomul”, vagyis szétfoszlik a levegőben, de az is lehetséges, hogy közönségessé szürkül, aki nem érteti meg lényével és életével az igazságot, melyet neve képvisel. A túlzott, egyoldalú felnagyítás vagy eltörpítés a művészség kárára megy, kivéve, ha az író tudatosan szatírárt akar adni. Viszont ez a célzat csak a legkritikáiban tud a történeti regényben érvényesülni, mert a szatíra a történetiséget nem látomásá, hanem szándékolt látszattá teszi. Nyilvánvaló, hogy az igazi író az eszményiség és közönségesség széthúzó erőit magában a nagy emberben létező ellentétek feszülésében fogja ábrázolni, a nagy fát a maga nagy árnyékával együtt. Az esztétikai követelés kétségtelenül maga az elhithető erejű ábrázolás.

Ebben az ábrázolásban azonban a történeti személyiség is csak „felület”, bár az egykor élt valóságos ember „nyersanyagából” alkotott felület, látszat. Arra való, hogy élő test-szerűvé tegye a jelentést, melynek a költő, nem történeti lényének meghamisításával, de nem is annak a jelentéssel való nyers, klisés azonosításával, hordozójává tette. Ez a jelentés maga fogja eldönteni, a műalkotás belső rendje és törvénye szerint, hogy a történeti személyiség művészi képe hol és miben mutat eszményt, amiben több önmagánál s hol tesz bizonyosságot művészi rajzolt alkalmatlansága által arról, hogy az ember nem elég önmagának. Csakis a művészet törvényének ez a tisztelete és betöltése biztosíthatja az alkotás egészséges voltát az üres emberistenítés és a cinikus emberlebecsülés végletei felett.

A történeti regény éppen úgy nem szolgálhat a műalkotáson kívüli célzatosságot, mint bármely más műalkotás. Nem lehet tehát művészi célja az, hogy kimutassa valamely kor emberéről: emberfeletti volt, akihez nem mérheted magad, de nem lehet annak bizonygatása sem, hogy a nagy ember mese, aki valójában sokkal hitványabb volt csodálójánál. A történeti személyiség nagysága művészi értelemben abban van, hogy az örök ember példázatos, de nem példázatot mondó képe, az emberé, aki különböző arányokban és helyzetekben, de egvformán az örökkévalósággal áll szemben, felmentve, de mégis ítélet alatt, láncok közt, de mégis felszabadítva.

Ezért a leghatározottabban mondjuk ki, hogy a művészet

hatalma arra is kiterjed, hogy a történelem ítéletétől és a hagyománytól függetlenül alkothassa meg a nagy ember képét. Nem okvetlenül a nagynak tartott és ítélt személyiség „nyersanyagából” kell a maga „hősét” kiformálnia. Sőt sokszor ezekkel szemben is igazolhatja a félreértett vagy elfelejtett nagyságot s joga van arra is, hogy a csillogó, zörgő vezérek között egy közkatonában láttassa meg a hőst, aki az embert jelenti az embertelenségben. Az örök emberhez való hűség, Robertson szavai szerint, a legegyszerűbb élet rajzával, megrendítheti a királyok lelkét. Nagy ember, történeti személység nélkül nincs történeti regény, mert ezt a műfajt éppen az ember történelmiségébe vetett hit élteti, azonban az, hogy a művészi kép mennyiben egyező vagy hasonló a történelem valóságban élt személyeivel, kizárólag a művészet belső törvényeitől függ.

A történeti regény sajátos belső világának légkörét és szövetét a korrajz teremti meg, az embernek beleállítását a maga korának körülményeibe és életviszonyaiba.

A korrajzban is, akár csak a történeti személyiség képében, érvényesülhetnek eszményítő és elközönségesítő vonások. Törvénye azonban egy, hogy művészi legyen, ami azt jelenti, hogy hitetöerejű látszatot adjon. A régészeti értekezés, a külsőségeket halmozó üres leírás, a muzeális kiállítás nem művészi korrajz, mert nem életszerű, nem szolgálja a beleélést, sőt a múltat a jelennel összehidalhatatlan távolságba taszítja. Bizonyos az, hogy a művészi látszat nem függ az aprólékoságtól és a részlethűségtől. Az író néha egy vagy egynehány vonással meg tudja eleveníteni az egész halott világot. Bizonyos az is, hogy a kornak még olyancélú rajza is, mely éppen különlegességet akarja felmutatni, művészi csak akkor lehet, ha ebben a különlegességében is a mi sajátunk. Művészi korrajzot alkotni vagy átélni nem lehet azzal a hitetlenséggel, hogy a múlt kezdetlegességében mástermészetű volt, mint a jelen s hogy a múlt embere nem érezhette és nem gondolhatta azt, amit mi, mert külső körülményei kisszerűbbek és szegényesebbek voltak. Egyébként is tudni kell azt, hogy a jellemző kevés több az apró vonások halmozásánál, mert az olvasó kiegészítő képzeletének ad termékeny lehetőségeket, ami a regény átélésének elsőrendű feltétele. A korrajz, a maga részleteit illetően nem döntő alkotótényezője a történeti regénynek, hanem csupán színező és kiemelő eszköze, a levegő, melyben a személyek lélekeznek. Irodalmunkban Jósika és Kemény példája mutatja ezt. Az előbbi, dacára nagy korfestő és részletező munkájának, kevésbé történeti és élő, mint az utóbbi, aki a kornak is belső, lelki rajzára törekedett s külső köntösét akárhányszor a sarokba vágja.

Említsük meg a történeti regénynek egy külön sajátosságát, mely nagyban hozzájárul művészi értékének eldöntéséhez. Ez a történetietlen elemnek, a népnek szerepe a regény-

ben. A nép nem történeti tudatban él, hanem az időtlenségben, nem korában, hanem a mindig-ben. A népnek nincs korrajza. Történeti ruházata, fegyverzete, háza, szokásai, eszméi, környezete csak az úrnak van, a parasztnak nincs. A nép mindig ruhátlan és eszmétlen. Mindezek dacára mégis azt látjuk, hogy a történeti regény olyan mértékben válik azzá, amilyen mértékben a nép mellékfigurákból és háttérből a látomás döntő tényezőjévé lép elő. Ez pedig azért van így, mert a nép a nemzeti természet és szellem elsődleges hordozója, igazi valósága, amelynek a történeti személyiségek egész környezetükkel együtt csak öntudatosított példái, még akkor is, ha szembefordulnak vele. Művészi szempontból ez azért olyan fontos, mert a történelmi korok és jellemek sajátosságát a mindennap történetisége által köti össze velünk és éppen ezzel hitelesíti a kép igazságát. Mikor erre rámutatunk, egyúttal tisztáznunk kell azt is, hogy a műalkotás és nem a történeteszemlélet szociális átértékelése szempontjából tesszük ezt. Az író szociális álláspontja magában a regényben szintén csak ábrázolás tárgya lehet, művészi látszat, mely az élet forrongó erőit és ellentéteit néni nyers érvényükben, hanem megállított, megölt és újratámasztott mivoltukban, mint látató felületeket, állítja elénk. A nép örök mindennapisága, időtlen életformája nem mint vezércikk vagy szociális értekezés kerül a regénybe, hanem mint az örök nemzeti existencia őstalajának szemléletes képe s történetivé azáltal lesz, hogy a maga természete szerint hat vissza arra, ami a történet világában, a korban és szereplőiben folyik le.

A korrajz kérdésével kapcsolatos és rokon a történeti regény másik nagy tényezőjének, a nyelvnek és stílusnak mikéntje. Eltekintve néhány érdekes kísérlettől, kimondhatjuk, hogy csak a rossz történeti regényíró merészselhet a regény egészében a tárgyalt kor ismert vagy kitalált nyelvén beszélni, illetve beszéltetni. Természetesen minél régebbi időről van szó, annál kockázatosabb az ilyen vállalkozás. Senki se tudhatja, hogy az Árpádok korában az emberek hogy beszéltek, mert az a néhány nyelvemlék, ami akkoriból ránkmaradt, nem adhat errenézve kimerítő tájékoztatást. Feltéve, de meg nem engedve azonban azt, hogy az író tudná ezt a titkot, akkor sem szabadna a mai olvasót egy ilyen nyelven írt regénnyel untatnia, bosszantania és kiábrándítania éppen a művészi látomásból. A rossz történeti regénytákolmányok tűzrevaló garmadája bizonyítja, hogy ez a nevetséges erőlködés nem a történelem átélésére, hanem megíjtálására vezet. Természetesen: a hamissága miatt, amely először is történelemhamisítás, másodszer pedig, ami még sokkal nagyobb bűn, művészi hamisság. A letűnt régi korok magyar nyelvének tudatlan, önkényes és érzéktelen kitalálóit terheli elsősorban a felelősség a történeti regény nagy hivatásának megerőtlenítéséért.

Viszont, ha a régi korok magyar nyelvének ismerete nem elég és nem alkalmas, annál inkább elég és alkalmas az örök magyar nyelv, a tősgyökeres magyar nyelvkinccs ismerete ahhoz, hogy a korok és emberek gondolkozásának, lelkének illúzióját, művészi jelzését megadhassa. Pedig erről és csakis erről lehet szó a történeti regényben. Ezt bizonyítja az az eset, mikor újabkori történeti anyagról van szó, mikor tehát a kellő ismeret alapján lehetne az egész regényt kornyelven írni meg. Mégis, ebben az esetben is az áll, hogy elég néhány jellemző mondat vagy szó, melyet a maga helyén használunk, ahhoz, hogy a teljes illúziót megadja, viszont sok, felesleges és terhelő a kor nyelvének állandó és mindenütt való használata, mely éppen emiatt el is veszti jellemző voltát s így művészi hatását. Arany János az örök, gyökeres népi nyelv művészi felhasználásával nagyszerű mintáját adta meg a bármely kort jellemzően kifejezni tudó beszédnek. Igen érdekes és figyelemreméltó a Kemény Zsigmond tette is, aki viszont egy egyéni, a tárgy eszmei lényegéhez alkalmazott nyelvet és stílust használt a régi kor megszólaltatására, melyet régebben csodálatos értetlenséggel nehézkesnek és laposnak ítélték, holott, amint más alkalommal kimutattam, a maga lelki hűségében és örök modernségében sokkal kifejezőbb, fordulatossabb és gazdagabb, mint például a Jókaié, éppen történeti tárgyú regényeiben.

Elismerhetjük, hogy ritka kivételképpen akadhat olyan íróművész, aki a mű egészében olyan nyelvet és stílust használ, amely a régiségnek, a korszerűségnek teljes illúzióját adja anélkül, hogy terhelő és eltaszító lenne, sőt ellenkezőleg, ritka nagy mértékben felfokozza a tárgyba való beleélésünk sikerét. De ez az eset, amilyenre Móricz Erdély-e szinte az egyetlen ragyogó példánk, arra vall, hogy ezt a nyelvet és stílust maga a művész teremtette, ez nem az aprólékos gonddal való másolás munkája, hanem a mintául vett történeti anyag ritka együttérzéssel való szabad művészi továbbteremtése, igazi művészi látszat-alkotás. A nyelvészek egv-kettőre megállapíthatják, hogy a XVII. század első harmadában és különösképpen Erdélyben nem úgy beszéltek, mint Móricz alakjai, hogy nem is azt a szókincset és nem is abban a szövetben használták, s mégis elhisszük és egészen természetesnek halljuk az egészet. Itt nem a ténybeli, tudományos hűség a fontos, hanem a művészi. De ilyen alkotóerő csak nagyon kevés van és kísérletét csak sikere igazolja. Az ilyen ritkaság nem lehet bátorítója avatatlan kontárokknak s nem képezhet szabályt, hanem éppen ellenkezőleg csak olyan kivételt, mely az ellenkező szabályt megerősíti. Meg kell tehát állapítanunk, hogy általában művészietlen, sőt nevetséges az a gyakran látott eset, mikor az író, nem tudván szuverén látó és láttató lenni, maga is a képzelt történelmiség korcs bűvöletébe esik s nemcsak „hősei” beszélteti nyakatekert ál-régi

nyelven és stílusban, hanem a mese szövése közben maga is tényérnyi sarkantyúkat penget, régieskedve kelletti magát s avatag stílusdagályban ömleng. Így ő és hősei, az olvasó felháborodására, szemérmetlenül egymás szemébe hazudoznak. A nyelv művészi illúziója és a mű stílusának egésze közt nem az azonosság, hanem az összhang viszonya áll lenn. A stílus az egész mű szerkezeti tényezője, belső szervezettsége, melyre a nyelv szóképei a szemléletes ruhát adják éspedig a találó ruhát akkor is, ha a regény alakjai s akkor is, ha az író beszél. E két beszéd nem a szóalakokban és a mondatfűzésben egyezik, hanem a költő és tárgya lelki megfeleléségében, mely tökéletes átélést fejez ki, de ugyanakkor teljes kívülállást is, ami a művészi munka alaptörvénye.

A történeti regény esztétikai mérlegén a nyelveibillentő súly a hitel. Ez a hitel epikai és művészi s a kettő egyensúlya méri a történeti regény értékét. Az epikai hitel nem mennyiségi és adatkérdés. Nem attól függ, hogy az író mennyi hiteles anyagot épített bele művébe, hanem attól, hogy a hiteles anyag milyen lehetőségeket nyitott meg előtte s azokat hogyan használta fel új történelem alkotására, mely a nyers valónk művészi látszata. Ezért az író mindaz, ami a történelemben bizonyított és hiteles tény, csak megindítja arra, hogy a tudomány résein, nyitvahagyott ösvényein meg nem oldhatott titkok feltárására törjön. Igaz, hogy ilyen indítást csak a hiteles tények adhatnak neki. Művészi hitelét viszont az fogja biztosítani, hogy a tudományosan biztos anyagból milyen elhithető, mert belsőleg annak megfelelő új képet tud alkotni, melyben a múlt képéből az örök ember tekint reánk, azaz sajátmagunkra ismerünk benne.

1939.

MAKKAI SÁNDOR.

Mi a zene?

Részlet a Zeneesztétikából.

Az esztétikai átélés három fokozatán lehetünk médiumai a műalkotás szuggesztíójának: 1. a tiszta formszemlélet szellemi szintjén, 2. a lélektani átélés szintjén, 3. fiziológiai, biológiai szinten. És mint a teozófia dimenzióinál vagy a platói lépcsőzetnél: test, lélek, szellem —, itt is a magasabb fokozatban beimérenek az alsóbbak, viszont az alsóbb nélkülözi a magasabbakat. Ezért volt alkalmunk átlátni, mennyire különbözőek lehetnek a művészettel szemben érvényesített attitűdök, magatartások.¹ Az említett három fokozat nem különíthető el egymástól doktriner merevséggel, — bármennyire szétválasztandók is azok elméletileg a fogalmak teljes tisztázására. Az empirikus valóság, ez a „heterogén összetételű kontinuum” (*Rickert*) a maga szintjére rántja a többi szférák valóságait s itt, a tapasztalati körzetben azok egymásba futnak, zagyván közlekednek. Az esztétikai ráész-melésnek főnti fokozatai merev kategóriák csupán, melyek az esztétikai *fogalomalkotásban* jelentkeznek tisztán, de nem magában a szemléletben! A konkrét művészetszemlélet nem ismer tiszta kategóriákat: abban a jelzett fokozatok egymásba nyúlnak és váltakoznak. Test és lélek, lélek és szellem állandó kölcsönhatása és korrelációja jellemzi az ember minden aktusát. Így tehát a mondott síkokat összefüggő éknek és összehatóaknak fogjuk értelmezni; azok teljes és szerves korrelációt mutatnak, rendszerük pedig *koordinációs* rendszer.² Hogy pedig az esztétikai fogalomalkotásban egyik vagy másik szint érvényesül, annak oka: egyik vagy másik szintnek *túlsúlya*, preponderanciája. Ha a legfelső (összefoglaló) síkot apolíóinak mondjuk, úgy ez nemcsak azt jelenti, hogy

¹ K l a g e nek a „gyilkos” szellemet — a szellemi arzenál teljes készletével — üldöző dionizikus világnézete megférhet a művészi szemlélettel, mert ebben — mint legmagasabb dimenzióban — az ember t e l j e s s é g e ösztönöstől-szellemestől bennebuzog!

² Tudományosabb nyelven szólva: „ha nem a valóságkérdés szempontjaiból figyeljük az ingadozást” (mint L a n g e vagy V o l k e lt lélektani esztétikája), „hanem a fenomenológiai jelentésváltozás folyamatának szellemében, akkor a folyamat dinamizmusa az esztétikai tudat-funkciófolyamat törvényszerűségét tárja fel: a hatásforma és létforma egymásbaolvasztását, dinamikus egyesítését.” (B a r á n s z k y - J ó b ..Bevezetés az esztétikába” 1935.)

a dionizoszi síkokat magában foglalja az apollói (*Nietzsche* értelmében), hanem azt is, hogy a leguniverzálisabb, az apollói sík a konkrét szemlélet közben *váltakozhat* a dionizosziakkal. A zene adekvát hallgatása nem merül ki abban, hogy a mindent egybefoglaló eszmei szemlélet fokán marad változatlanul: a hallgatásmód pillanatról-pillanatra *oszillál* csapong, a három kategóriát folyton újra és újra külön-külön is átéli és egyesíti. Szintetizálása folytonos váltakozások eredményeként, *kvantumokban* megy végbe. Az összefoglaló művelet: meg-megszakadó energiátömbök ritmikus föltüremlése. Az adekvát hallgatás *küzdelem*, melyben újból végigtükröződik az alkotó küzdelme, amikor a fizikai és pszichikai szféra anyagát esztétikai anyaggá gyúrta.³ Nem úgy áll elénk a muzsika, mintha épületet látnánk a földből kinőni mozgókép gyorsított fölvételében; folytonosan meg-megszakad a figyelem magasfeszültsége, az áram enged, majd meg erősödik s amikor lefelé cikázik, figyelmünk a *részleten* tapad és a részlet külön nyelvezetét és fizikumát appercipiálja és appreciálja. Viszont ott is, ahol a szemléletmód túlsúlya lefelé gravitál, csak ritka speciális esetben ragad meg lélektani vagy biológiai szinten; időnként föl-föllendül az és — ha tudattalanul vagy erőtlően is — belekapcsolódik a teljes formavalóságba. Még az ilyen — alacsonyabbrendű — szemléletmód is, bár halványan, bár nem adekvátan, de azért részesül valamennyire a művészi jelentésben, anélkül, hogy e jelentést egészen magáévá tudná tenni. Sejtelmei vannak arról, de sejtelmeit más szintre vetítve érvényesíti, arra, amely túlnyomóan vonzotta energiáját. Ezek szerint a művészi révület bonyolultan összetett folyamat eredője. Intenzív ráirányultság a műre, fölszívódottság a műben, — a forma-egész folyton megújuló kitapintása a részleteken át s a részletjelentés átélése az Egészen át, — a műjelentés elszigetelése minden egyébtől, a részek nyelvezeti jelentésének elszigetelése az Egészről, — tülemelkedés minden lélektani kötöttségen, állandó rezonálás a szimbolizált emberire, — a szellemi szférák lüktető váltakozása és a folyamat következetes beletorkolása az esztétikumba: mindez abból az éber aktivitásból ered, ami a művészi szemlélet konkrétumát jellemzi. Míg a vallásos révület, érzékfölötti misztikus tárgyra való irányultságánál fogva, a *tudatalattiságban* összpontosuló lelki feszültség eredője, addig az esztétikai révület — mivel érzéketlen misztikumra irányul — csak úgy állhat elő, ha a lelki aktus energiája *egyenletesen megoszlik a tudatos és tudatalatti régióban*. Az esztétikai clairvoyance: állandó túlfeszült tisztánlátás és *ugyanakkor* állandó túlfeszült sejtelen. Tisztánlátás a sejtelenben és sejtelen a tisztánlátásban. Csak így

³ Lásd Gráf M. „Die innere Werkstatt des Musikers” 1910.

lehet *egységben* szemlélni a transzcendens szimbólumba foglalt humánumot és metafizikumot.

Nem megvetendő a fiziológiai-biológiai síknak fontossága sem! Fizikai matériájául a művészet csak oly közeget használhat, mely élettani hatásában eklatánsan *meგრადó*. Gondoljunk csak a szónok megkapó hanganyagára! A színes felület, a bronz, márvány erősen afficiálja idegzetünket. És a képzőművészeti gyűjteményekhez fűződő érzéki, sőt erotikái hatás nem csupán képzettársítás eredménye, hanem a művek „fizikum”-ára reflektáló érzékiségé is. A hangrezgéseket keltő energia bizonyos feszültségből fakad s ezt a feszültséget közli idegzetünkkel a hang; emiatt kelt érintése feszültséget, várakozásteljes emelkedettséget, idegaffekciót, amelynek az erogén gócokra gyakorolt, kipróbált hatása közismert. Ezért közhely minden allúzió a zene szerelmi hatására, a milliószor elismételt párhuzam ének és — a pázrás idején oly ellenállhatatlan — csalogány fütty között. Ezért hangoztatják évezredek, hogy „a zene a legnagyobb kerítő” s tiltanak meg a Szentírástól független minden muzsikálást az egyházatyák. Vazomotorikus, szimpatétikus stb. idegzetünk teljes üzemmel működésre kél a hangmatéria érintésére, kipirulunk, mélyebben lélezkünk és „át szeretnénk ölelni az egész világot”, — pusztán csak a hanghullámok ostroma alatt, függetlenül még a zenei nyelvezet mineműségétől. Ez az alsó körzet, amelyen át az esztétikai propaedeutika *Hausegger* szerint „von aussen” (kívülről) közelíti meg a művészi nyelvezet közlendőit.

De következik aztán a „von innen” (belülről) módszer, amely már a nyelvezeti „kifejezés” beláthatatlan birodalmát igyekszik fölszántani. Nem más ez a végtelen terület, mint az *egész lelki élet* misztikus képletező helye, ahol a lelki minőségek chiffre-ré váltak, a konvenció által megszabott jelekké. E jelek belső mozgások árnyékvetületei, a kimondhatatlannak rögzítései, melyeknek áttetszősége csak sejtelem tárgya. Közéjük markol a lélektani „esztétika”, amikor intuícióval igyekszik megfejteni érzésben nyilvánvaló, értelemben megfoghatatlan titkukat. Ott rejlik az életöszöntől a szerelmi, a vallásos érzés- és gondolattömegig minden, ami az embert „mozgatja”, az egész pszichikum, a legcsíraszerűbb ösztönmag éppúgy, mint a kultúra teljes lelki lecsapódása, legyen az érzési, tudatos vagy extátikus, a pára- és metapszichológia (az okkult körzet) jelenségeivel együtt. Hogyisne volna hát mágikus hatású a zene, ha ilyen az „alépitménye!” Hogyisne szelídítette volna meg Orfeusz a vadállatokat vele, mikor még az Alvilág sem tudott ellenállni varázsának! És nemcsak eszmei immanencia, hogy a forma változatosságot, ellentétezt, fokozást hordoz az egységben, hogy továbbá ismétlés nélkül nincsen funkcionális hierarchia stb.; mind-

ennek *lelki gyökere* is van, — az immanenciák nemcsak szellemi vonatkozásúak, még a virágszirom formájának is van földi gyökere. A világszellem az *ösztonbe* éppúgy lerakja magjait, mint ahogy önmaga létezését függetlenül statuálja. Sohasem *valósulnának meg konkrétan* az örök esztétikai törvények, ha nem volna emberi lélek, amely a maga szintjén hozzájuk alakult. Az érzékek természete, mely szerint csak ellentéteken és hasonlóságokon át képesek bármit is észlelni: éppúgy föltétele az alkotásnak, mint az alkotó Princípium maga, amelynek alá van vetve úgy a művészet, mint az érzékelés. Mindaz tehát, amit a lélek a világból merít (impresszió) és mindaz, amit a lélek a világba vetít (expreszsió): tagja a koordináta-rendszer pszichológiai körzetének. A nyelvezet „elementáris hatalma” (*Riemann*) pedig onnan táplálkozik, hogy egybeöleli úgy a biológiai-pszichofizikai, mint pedig a lélektani szféra teljességét.

A legfelső, az összefoglaló szféra *mindezt magában hordja* és pedig nem aképpen, hogy *hozzáadná* (additio) a formális szempontot, hanem aképpen, hogy a formának — minden egyébbel inkongruens, összemérhetetlen — valósága, jelentése révén a teljes humánomot az *öröklét* dimenziójába emeli. Nem holmi formális, alaki elvet löcsöl, kényszerít rá szekundér módon a primer „kifejezésre” a transzcendentális esztétika; nem valami utólagos bélyege a műalkotásnak az, hogy hát persze meg is van formálva valahogyan, mert hiszen szerkezettel bír! Éppen ellenkezőleg! A „kifejezés” nem formálható, mert lélektani szinten mozog. Mihelyt esztétikai (formai) szintre kerül: *már forma*. És ne gondoljuk, hogy itt merőben dialektikai különbségről, agyafürt gondolatszerkesztés alapján beállított formuláról van szó! Bármely „kifejezés”, bármely nyelvezet, mihelyt oly szervezet funkcionális tagjává lett, amely szervezetnek mivolta *az arányok egyértelműségén* múlik: a nyelvezet már nem eredeti valóságát jelenti többé, hanem azt a funkciót, *amiért* egyáltalán formává lett. Ez a belátás *konstitutív* bárminő adekvát esztétika legfelső fokozatán. Ami pedig nem egyezik e belátással, az csak úgy válhatott gondolattá, hogy az esztétikus elhanyagolta a legfelső fokozatot, *valamilyen*” — bizonyára nyomós — okból nem fogta át egészen a maga kontemplatív erejével. És pedig megfigyelhető, hogy az esztétikus ily esetben többnyire azért nem emelkedett odáig, mert oly szemléletmódnak szegődött el tolmácsául, mely túlnyomóan *az alsóbb szférákon át közeledik a műalkotáshoz*. Persze az esztétika — bármilyen mentalitású legyen is — valamiképp mindig magában rejtje a *teljes* műalkotás hatását; ugyanúgy, mint ahogy a pszichológiai súlypontú szemlélet is föl-fölrugaszkozik és *érinti* a transzcendens régiókat. Hiszen egyáltalán céltalan volna a szemlélet és értelmetlen az esztétika, ha nem a műalkotásra irányulna; a mű-

alkotás pedig — akár tetszik ez a tény, akár nem — mégis csak *forma*, akár tudatosan szemléljük, akár nem. Leszögezhetjük tehát a faktumot, hogy a legfelső szférával gyakorta hiányosan, szórványosan, egyoldalúan közlekedik a szemlélet és a szemlélet tárgyát elemző tudomány. És ismételjük: az ilyesminek pusztán alacsonyrendűségénél vagy egyszerű figyelmetlenségénél alighanem mélyebb oka is lehet! Közkeletű példa szolgáljon tanulságul!

Szemügyre vesszük a múlt századi, lélektani tájékozódású zeneesztétikát. Ez tudvalevőleg az úgynevezett *romantikus* stílus formamódszerének volt jellemző visszhangja.⁴ Mint minden művészet, a romantikus is a világrendet képletezi formájában. Itt sem lehet más a forma, mint az Univerzum szimbóluma. Csakhogy az emberi szellem nemcsakupán *egyféle* világmindenséget ismer! Az úgynevezett *klasszikus* formában inhaerens világnézet szerint a világrend: változatlan, örök *praestabilita harmonia*, az azt megszemélyesítő Isten pedig az érzékelhető világtól függetlenül az Univerzummal azonos Lény és önmagában, mint Lényekben rejti a teljes világvalóságot. Ez a Lény, a Logosz, az Egyetlen Szellem, bármiféle anyagi tulajdonságok nélkül is a teljes tökéletes Világ (theocentrikus vagy transzcendentális világnézet). Eszerint az anyagi, a szemléletes világ csak megjelenésmódja, érzéki transzpozíciója, de nem lényege Istennek. Az a világrend tehát, melyet Isten alkot, merő Eszme, anyagtalan *tiszta forma*. Az ilyen világrendet csakis úgy jelképezheti művészi forma, tehát érzékletessé vált formaeszme, hogy művészi anyagában *egyenletesen kiegyensúlyozott*, relációiban egységes és megszakíthatatlan, vagyis bármely molekulájának funkcióját változhatatlan és *egyenletes erejű* viszonyosság szabja meg, az, amely az Egész és a rész között mindenütt érvényre jut. Úgy is mondhatjuk, hogy itt a tagozódottság és az összefüggés kiegyensúlyozott arányú. Ezáltal a klasszikus formában állandó a „praestabilita harmonia” rész és Egész között, az építkezés töretlen, a művészi anyag pedig olyannyira tömören egységes, egyirányú és egycentrumú relációszervezet, hogy az arányok építkezése és a humánus-szimbolika

⁴ Nagyobb fogalmi egységeket, minő a stílus, a műfaj, csak úgy kaphatunk, ha az egyéni princípium formatió n i s-okban található közösségeket keressük. Ilyen közösségeket találhatunk pl. a költészetben aszerint, hogy a művészi akarat valósággal megtörtént (vagy megtörténést elhíthető) eseményt akar-e formája útján éreztetni (epika), vagy szemünk előtt játszatja le azt (dráma) vagy végül olyat éreztet, amiben a megtörténés csak potenciáliter (mint lehetőség) van jelen (lira); ezáltal jutunk a poézis „műformái”-hoz. Hasonlóképp közösségek találhatók egy-egy szerző különböző egykorú művei közt és egy-egy szerző működésében általában a művészi akarat minőségét tekintve (egyéni stílusok), hasonlóan egy-egy kor vagy nemzet művészi alkotásai közt (korstílusok, nemzeti stílusok).

egyenlő mértékben, zavartalan egyensúllyal érvényesül. (Az ilyen forma szervezete emlékeztet *gömbre*.) Minden klasszicizmus világnézetének mélyén ez a szemlélet húzódik meg, csak más-más derivációiban. A reneszánsz-klasszicizmusok theocentrizmusa a természet-szemléleten át: pantheisztikus világrendet tételez; egyéni bűnösségen át kiküzdött végső tisztaság örök etikai mintája a barokk Istensége; a nagy romantikát megelőző nagy klasszicizmus világnézeti alapja pedig a tiszta Észben nyilvánuló transzcendencia, melyben Isten a megfeythetetlen magánvalóságok Ősoka. Mindezen világnézetekben egy abszolút Centrum a tökéletes világrend végső garanciája, az ember pedig részese a Gondviselés változatlan princípiumainak.

Ezzel szemben a romantikus világnézet szerint: Isten lényege állandó „magakifejtés”, fejlődés, evolúció. A világrend nem más, mint erők és anyagok titokzatos egymásbáhatása, haladás az ismeretlen indítékok felől ismeretlen célok felé. Isten: maga a megvalósult világ; nincsen is más, mint az érzékelhető világ. Úgy tűnhetik ugyan, mintha meghúzód-nék amögött valamiféle mozgató törvényszerűség, de ennek mivolta ismeretlen marad, legföljebb a fizikumon át, részle- gesen és tökéletlenül mutatkozik meg. Értelmet az ilyen világba csak az eszmélő Én, az ember önt; rajta kívül senki sincsen, aki konstatálhatná a megsejtett rendet. Így a világ- nak *központja is az ember*, az eszmélő és teremtő ember (anthropocentrikus vagy pszichologisztikus világnézet). Az oly világrend pedig, mely csakis érzékletes, tapasztalati szfé- rában jelentkezik, mely mögött nincsen az empiriától füg- getlen, örök Valóság: csak emberileg, érzékletesen tapasztalt rend. Ennek gondolati szerve nem a metafizika, nem a transzcendencia, hanem a *pszichológia*. És *mi ez a rend?* Semmi más, mint az élet zavarai, a sors útvesztői, a fantázia káprázatos álmai, a kísérletek tapogatódzásai, a remények és kétségek mögött babonásan megsejtett misztikus összefüggés, — a változandóság mögé rejtőző titokzatos és ismeretlen törvénykezés. Ha most *ilyen* világrendet jelképez a művészet, akkor előtérbe kell helyeznie, *ki kell hangsúlyoznia a formá- ban azt, ami a megvalósuló, anyagi világ képlete: a művészi anyagot*. Mivel pedig nem más a művészi anyag, mint maga a forma *a megvalósulás szempontjából*, úgy is mondhatjuk, hogy természeténél fogva a romantikus forma *előbbre helyezi a megvalósulás szempontját a formaeszme szempontjánál*. Minden romantikus formaeszme, alaptermészeténél fogva, a *szakadozottság*, fölbontottság jegyében születik. Egysége, bár föltétlen, de nem töretlen, anyaga homogén, de nem egycentrumú. Míg a klasszikus forma tömör egységében a tagozódottság és összefüggés egyenletes arányú, a romantikus forma fölbontott egységében a tagozódottság és összefüggés

egyenlőtlen arányú, a viszony eltolódást mutat *erősebb tagozódás* irányában. Az oly formában, melynek lényege fölbontottság, mely nem egy, hanem több központ körül jegecesedik (decentralizált), megszűnt a formakristály közös nevezője, az Egészet egyaránt átható egységes egyenletesség; a formáló elv kevésbé koncentrált, nem annyira a részek egységes összehatására irányul, mint inkább azok egymásutáni elrendezésére (alárendeltség helyett inkább mellérendeltség uralkodik). A formaélmény egyetlen aktusa megoszlik. Amikor a formaeszmé kevésbé egységes, bonyolultabb és dekomponáltabb: a művészi anyag tulajdonságai jobban kiütköznek.⁵ Mert mihelyst nem eklatáns és magától értetődően természetes a műanyag formai elrendezettsége, mihelyst különleges, szokatlan tájékozódás kell szemléletéhez, tüstént az fog kiríni a formából, ami szinte önmagától is érvényesül: az anyag részlettulajdonságai. Úgy is mondhatjuk: a forma-szemlélethez zavartalan révület szükséges, az anyagrészlet szemléletéhez viszont az alsóbb szemléleti szférák is utat lelnek. De rész és Egész viszonya azáltal is *egyenlőtlené* tolódik el a romantikus formában, hogy ez a forma a limine tartózkodik az egyenletes viszonyosságok egyközpontú szervezetétől. Relációiból az atomoknak többfajta és bonyolult funkciója támad. (E forma emlékeztet oly közös érintőjű körök láncolatára, melyek zárt gyűrűsorrá fonódnak; a körökben a részek mint kisebb koncentrikus körök imaginálhatók.)⁶ Az ily relációk maguk csak kisebb területeken belül világosak, — egyébként mind homályosabbá válnak, végül el is vesznek az érzéklés elől. (így jut képleteződéshez a romantikus világnézetnek az a tényezője, mely szerint a jelenségeket mozgató rend csak homályos sejtelem tárgya.) Ami egyúttal azt is jelenti, hogy *a részek maguk jobban érvényesülnek, mint egymással bírt viszonylatuk*. Más szóval: az arányszervezet, ami teljes áttekintésben a forma — és a szervezet tagjai, az anyagrészek, vagyis Egész és rész: *elveszti egyensúlyát*. Ertolódott a súlypont a részlet, az anyag javára. Atomizálódásra hajlik a forma. Éspedig annyira, hogy zártsága már-már pusztán „befejezettségnek”, lekerekítésnek tűnik. Az ilyen *keretező* tendencia egészen mást jelent, mint a valódi egység zártságára irányuló akarat: zártság az isteni rendet, keretezettség csupán az *emberi élet határoeltságát szimbolizálja!* Mihelyt megbomlott a forma klasszikus egyensúlya, preponderál benne a részlet (vagyis a forma változó, esetleges eleme) és elhomályosulnak a teljességet átfogó örök

⁵ Ha a klasszikus alkotás ihletét a racionális és irracionális tényezők egyensúlya jellemzi, úgy a romantikában az irracionálisak irányában tolódik el a súlypont. (Kurth.)

⁶ A romantikus „ívformát” Wagnernál Lorenz, Brucknernél Kurth mutatta ki.

arányok (vagyis a forma változatlan, túlvilági eleme); tüstént mintegy légüres tér áll elő a részlet szemléletében (mivel nem teljesen evidens benne a részlet formai funkciója) és a támadt űrt más híján csak úgy tudja betölteni a szemlélet, hogy lényeges helyet szorít *a lélektani szféra tartalmának*. Ezáltal teng túl a „kifejezés” a romantikus formában, vagyis ezáltal közeledik a romantika ahhoz a paradox határértékhez, amit „pszichológiai formá”-nak lehetne nevezni. Azt a belső feszültséget, mely csakis rész és Egész egyenletes és egységes viszonylataiból állhat elő, azt a funkcionális energiát, mely a relációk egyértelmű közösségei révén áll elő minden atomban: a romantikus forma *pótolni* kénytelen. És pedig pótolni azáltal, hogy *a részletek energiáját tetemesen felfokozza*, különleges ellentétező, meglepő, sokszor szeszélyes, önkényes eszközök útján. De főként azzal, hogy magát a formát eleve fölbontottnak, összetettnak tervezi, olyannak, mint aminő az abban képletezett világ. Úgy tűnik, mintha volna egy általános energiakonstans, mely a rész és Egész viszonyának feszültségéből támad; mihelyt az Egész index-száma visszaesik, tüstént növekednie kell a rész erejének. De a részlet fokozott érvényesülése fölszabadít egyúttal egy csomó oly energiát is, mely a szemléletben éppen a kiegyenlített harmónia ellenőrzésére lett volna hivatott; ez az erő most, nem lévén kellően foglalkoztatva az esztétikai szférában, *lecsap a lélektaniba* és ott olyan fokozottan táplálkozik, amilyen mértékben azt a részlet preponderanciája a kellő esztétikai hatás érdekében megkívánja.⁷ Innen meríti másik pótlékát a romantikus forma, — abból, amit „kifejezés”-nek mondanak és az asszociatív elem kimeríthetetlen pszichikumából. Így tehát csak természetes, hogy a romantikus formaművész, akinek világnézete, lelki habitusa, formaélménye és egész attitűdje, minden intenciója részlet-kiemelésre irányul: a kompozíció fogalmazásakor *végletekig zsúfolja* a nyelvezetté ömlő, áthasonuló pszichológiai élmény-anyagot. Mert mennél elszigeteltebbé válik az anyagrészletek pozíciója, mennél kevésbé világossá azok viszonya a teljes formával: annál inkább kénytelenek a részek *mint nyelvezet* s nem mint arány-faktorok érvényesülni. A nyelvezet pedig lélektani szinten mozog.⁸

Világos, hogy a romantikus világrend is valaminő harmó-

⁷ „Das entzückte Verweilen des Komponisten bei der Einzelwirkung” (Riemann „Handbuch der Musikgeschichte” II. 3., 235. l.).

⁸ Az ilyen kiesésnek, életszintjére-kerülésnek számos parallel jelenségét mutatja az egykorú képzőművészeti. Lásd Volkman L. „Grundfragen der Kunstbetrachtung” 1925. Romantikus művek általában nem is lehetnek olyan maradandóak, mint a klasszikusak; sebezhető pontjuk révén az élettől együtt avulnak, rohamosabban, mint az élettől inkább függetlenített klasszikus formák.

nia, a romantikus forma is egység. De a romantikus világrend nem abszolút, nem stabil, hanem emberileg relatív és ingatag. Az ilyen rend csak *megközelítőleg*, csak intencióban lehet harmonikus, mert hiszen alkotója örök diszharmonia: *az önmagára maradt* emberi szellem paradox mivolta. Amikor a romantikus forma tökéletességre tör: *emberi* tökéletességet szimbolizál, vagyis olyasmint, amire törekedni lehet csupán és pedig irracionális haladványban. Eszerint a romantikus forma csak úgy „tökéletes”, adekvát, ha sikerültsége, egyensúlya, harmóniája megragad az intencionáltság valamely fokán, ha *megközelítő értékű*. Ez az irányultság az elérhetetlenre, a diszharmonikus belső adottság, mint a művészet végső harmóniát statuáló alaptermészetével *ellenkező* formai kvalitás: állítja elő a romantikus művészet *belső ellentmondását*, paradox alapmivoltát.⁹ A lehetetlen válik benne lehetőségessé, — úgy mondhatnók és pedig teljesen más értelemben, mint a műalkotás általános szerkezeti föltételeinél. Érzékfölötti rendet szimbolizálni érzékletes módon: ez minden művészet konstitutív paradoxijája. De az ilyen „csoda” úgy válik lehetőségessé, hogy a világrendbe vetett abszolút *hit* vetül ki az érzékletes anyag alakítására is és ez a hit a homogén egység alapja (mint minden igazi csodáé). A romantikus világrend hite azonban nem abszolút, hanem viszonylagos és ingadozó; *quasi-hit* egysége alakítja ki a quasi-tökéletességnek megfelelő műanyagot a romantikus formában. Utóbbi tehát — mint mondtuk — *abban*, tökéletes, hogy tökéletlen, *abban* egységes, hogy fölbontott, *abban* harmonikus, hogy következetesen diszharmonikus. (A romantikus lélekben alapvető, konstitutív a belső széthasadottság.) Minden tökéletesség alapelve: az egység. A romantikus forma egysége onnan származik, hogy *hiánytalanul, egyenletesen, következetesen kerül a tökéletességet*. Paradoxijája *kettős* tehát: a humánomot úgy kell tökéletessé szimbolizálnia, hogy ez a tökéletesség ne más legyen, mint az emberi tökéletlenség következetességének szimbóluma a formában. Harmóniája pedig úgy áll elő, hogy egységesen, konstitutíve diszharmonikus. Itt az emberi *elesettség* örök érvényű képletezéséről van szó! Tudjuk a teológiából, hogy a „teremtett” világ eredendően *romlott*; ez a romlás, ez a félrecsúszás, ez az eltolódottság jelentkezik *mindenben*, aminek maga az ember, az önmagára utalt, *önmagában hívő* ember a végső gyökere. Az ilyen hit mindig csak *quasi-hit*, mert viszonylagos. A valódi hit mint homályos vágyódás, elérhetetlen utópia sejlik a mélyén. Tökéletességre törekedni hit nélkül nem lehet; művészetet

⁹ Nem tévesztendő össze ez a világnézeti fölbomlottság (H e i a e sze- „kettéhasadt-szívűség”) az általános, immanens tökéletlenséggel! Az ott paradoxia som egzisztenciális művészeti, hanem stílusbeli.

forma nélkül, a tökéletesség szimbóluma nélkül alkotni nem lehet. Ezért romantikus forma egyáltalán nem is volna lehetséges, ha quasi-tökéletessége a valódi tökéletességre nem irányulna, ha nem *ennek* volna vetülete alacsonyabb síkra! Nem elsődleges jelenség a romantikus forma, nem önmagát szülő tényezője a kultúrának, hanem *függvény*, másodlagos jelenség. Ezért nem interpretálható kizárólag az esztétizis független elvei alapján. Romantikus konstrukció ugyanis csak *azáltal* lehetséges, hogy *van* klasszikus szerkezet, amelynek elvei a romantikában szintén érvényesülnek, de csak intencionáltan, homályosan, *eltolódva*, mintegy megromlottam. Ami úgy nyilvánul meg *történelmileg*, hogy minden romantika *reakcióként* jelentkezik a klasszikára. Ha pedig a klasszikus műalkotás adekvát szemléletében föltétlen a koordináta-rendszer legfőbb síkjának oly uralma, melyet az alsóbb síkok állandó és egyenletes fölszívódása jellemez: a romantikus műalkotást csak úgy lehet adekvátan szemlélni, ha e szemléletben *föltételes* a legfelsőbb sík állandó uralma, vagyis ha a lélektani és fiziológiai síkok fölszívódása nem egyenletes és nem állandó. *Utópikus* követelés tehát a romantikus forma megfelelő szemléletével szemben, hogy a szemléleti síkokon kvantumokban cikázó lelki energiák állandóan és egyenletesen összegeződjenek tiszta esztétikai szemléletté; a szemlélet itt csak úgy lehet kielégítő, ha a síkok váltakozása egyenlőtlen, önkényes ritmikájú, az összegező teljes szemlélet (a révület) pedig hatásában megszakadó, nem folytonos.

Persze mindkét alapvelő formamódszernek megvan a maga empirikus *veszélyzónája*. Veszélybe kerül a klasszicizmus, ha úgynevezett formalizmusba esik, ami azt jelenti, hogy az építő személy érintetlen maradt a *formaeszme* lényegétől. A forma eszméje csak műanyagban valósulhat meg, az anyag pedig a teljes humánus szimbóluma, mint jól tudjuk. Ebből következik, hogy a forma nem azonos azzal a külső vázzal, beosztással, szerkezettel, kerettel, mely „pro forma” helyettesitené. „Formalizmus” iskolás vaskalapot gyárt, de sohasem formát; *kiesik* tehát az esztétika körzetéből. „Önmagában a jelkép-váz nem állhat meg és a szimbolizált idea nélkül élettelennek bizonyul” — mondja *Croce*. A romantika veszélye, mint mondtuk, a *túlzott* atomizáltság, a szétesés, amit csupán külsőleg vagy szándékban lehet „ellensúlyozni” *keretezéssel* vagy a részletek mégoly intenzív tételével. Mihelyt végkép kiesett a részlet-tömeg az Egésznek vonzása alól, a teljes munka már csak *nyelvezet*, csak „kifejezés”: merőben dilettantikus alakulat. A formakristály teljesen megolvad, az esztétikai élmény — a teljesség megragadása helyett — *kurzívva* laposodik, és az elműkedvelődés veszélye nemcsak éppen közeli a romantikában, hanem valósággal rá is ül a romantikára. Ezrével készülnek

abban olyan munkák, amelyekben „az összefüggés nem organikus, hanem gépies” (*Croce*) és lépik el lavinyszerűen a formát, — ha nem is az esztétikai szférát, melynek ajtaja zárva marad előttük. Belső visszahatásként e burjánnal szemben hogyan védekezett a romantika? Helyzete précaire volt. Azon semmiképp sem segíthetett, hogy a romantikus formában *bomlási folyamat* érvényesül, hogy a romantika a *részlet* kiütköző, preponderáns voltával áll vagy bukik, önmagát kellett volna megdöntenie, ha ilyesmi ellen küzd. De arra sem volt módja, hogy *határértéket* szabjon meg rész és Egész viszonyában, amelyen túl már „netovább”. Nem lehet megkötni a műalkotás szervezetét; abban minden arány az egyéni eszmétől függ. Az a *tendencia* viszont, hogy a formát tevő arányosság-szervezet fölbomoljék, *minden* romantikus alkotásban konstitutív, *önmagából* nem meríthetett a romantika ellenszert a dilettáns-veszélyre: *öbenne rejlett* a veszély! Másunnan kellett kölcsönvennie azt, ami gyógyítással kecsgetett. A romantika *visszanyúl* a klasszicizmus-hoz, mint olyan stílushoz, amelynek alkotó elvéből hiányzik a fölbomlás baktériuma, ahhoz a stílushoz, amely biztosíték a dilettáns-veszéllyel szemben. Más kiútja nem kínálkozott. De hogy ez volt egyedüli szelepe, az végkép megpecsételte fonák mivoltát! Mert hogyan cselekszik a klasszikus mintákon tájékozódó, *klasszicisztikus* romantika? Amint cselekedne az, aki nem lévén megelégedve önmaga jellemével, másvalakinek a *bőrét* lenyúzná és azt húzná magára! A szétesés ellen arkánumot kereső romantika „leutánozza” a klasszikus forma racionális *beosztó tervét*, kurzív folyamának állomás-sorát, egymásutániségének nyers vázát. Azt azonban, ami által a klasszicizmusban ez a keretező szabályosság *létesül*, a molekulák tökéletes interdependenciáját és centrális kristályosodását, nem „utánozhatja” romantika; hiszen akkor klasszicizmus lenne! Hogy pedig a szabályos váz minden egyes klasszikus műalkotásban teljesen más és más, egyéni föltételek mellett és egyéni eredménnyel áll elő s csupán *külső jegye* a belső egységnek: azt nem vehette tudomásul a klasszicizáló romantika.¹⁰ Ha tudomásul veszi, tüstént le is kell mondania róla! Nem volt más hátra, mint valóban lemásolni azt, ami a klasszikus forma szempontjából lényegtelen, külsőséges, elrendezkedő *sablon* vagy pedig ellesni az esztétikán kívüleső, iskolás formalizmus úgynevezett „forinatechnikáját” és lehetőleg romantikus anyaggal egybekotvasztani azt. Ilyen lett volna a terv. De mivel a terv abszurdumba fűz lehetetlent: sohasem is valósulhatott meg! Valójában csak annyi történt (például Mendelssohnál, később

¹⁰ A kurzív beosztó-terv átvétele önmagában is jelzi, hogy a roman-

¹¹ Ka nem ismer egycentrumú alkotóelvet, csak szakadozott „lefolyást”!

itt-ott Schumannál, legkövetkezetesebben Brahmsnál), hogy a decentralizált, romantikus formaterv a szétkülönülő részek egységek *szimmetria-eloszlásában* (mint: főtéma, — átvezetés, — melléktéma, — zárótéma, — feldolgozás, — visszatérés, — coda) a megszokott régi keret-sablont alkalmazta; ezzel pedig nem lett sem romantikusabb, sem klasszikusabb, csak legföljebb folyékonyabb, simább, „olajozottabb”, a szakadozottságokat, varratokat ügyesebben áthidaló, elfedő: szemérmesebben, *leplezettebben romantikus*, — iskolás. Nem szüntette meg ugyan a romantika inhaerens dilettáns-hajlamát, de a fölbomlás jegyeire *flastromot* ragasztott és úgy állt be akadálynak a dilettáns-zuhalagba, hogy a technikai tudást, *a szolid faktúrá*t kedveltette. Mondottuk, hogy a romantika eredendő sóvárgása, alapvetően elérhetetlen ideálja: a klasszikus forma. (Az egész 19. század egy nagy sóhajtság Bach, Händel, Mozart és Beethoven utáni) Önmaga alatt vágta volna a fát, ha *megvallja*, hogy technikásdit játszik, amikor klasszicizál. Nem! Berlioz „egyenes utódja” Beethovennek, Chopin kerubi mintát lát Mozartban, Brahms úgy tudja, hogy követi Haydnt és Beethovent folytatja stb. Még Wagner is alig győzi hangsúlyozni, hogy Beethoven — ha történetesen tovább él — az ő (Wagner) irányára tért volna át. Eszerint alakult tehát a jelszó-nómenklatúra: „követni a klasszikusokat”, — gondoskodni, hogy „a romantikus tartalmat klasszikus forma érvényesítse”, ebből: „klasszikus romanticizmus” stb.¹¹ Mivel pedig a romantika egy pillanatra sem adhatta föl azt a bennerejlő formai követelést, hogy részletei külön-külön is érvényesüljenek, vagyis hogy a nyelvezet, a „kifejezés” kiütköző legyen, így egészült ki a nómenklatúra: „kifejezés nélkül nincsen forma”, viszont pedig „forma nélkül elvész a kifejezés”. És a kifejezést nem jelentés értelmében vették, hanem a nyelvezet pszichikumaként; ily értelemben pedig persze nem mint a romantika eredendő romlottságának, eltolódottságának jelét tekintették a kiütköző kifejezést, hanem mint a művészet erejének, alapvető becsének biztosítékát. Vagyis egyszóval fejtetőre állították az esztétikát, — ami nem is lehet másként ha az önmagáról nyilatkozó stílus lényege *abban áll*, hogy mindig le kell maradnia ideáljától! Tudvalévó, hogy a romantikus zenefejlődés két párt antinómiájában ment végbe (hogy *Hegel* szerint szóljunk): formalisták és programzenészek harcaként szokták interpretálni azt. Előbbiek szerint sohasem érhető el az ideál forma nélkül, a „kifejezés” pedig maga a zene és elég annyit adagolni belőle, amennyit a forma elbír, viszont a programzenészek úgy tartják, hogy minden a „kifejezés” gaz-

¹¹ Sajnos, az elavult könyvek papíryanaga tovább él, mint tartalmuk s így a fönti sületlenségeket még mai napig is halljuk továbbsszajkózni.

dagságán és erején múlik, a forma pedig csak szekundér jelenség, ami úgyis magától adódik a helyes, szimmetrikus elosztásban. Mintha csak így vitáznának: „az óra lényege nem időbeosztás, hanem időjelzés”, mire a másik fél: „szó sincs róla, az óra lényege nem időjelzés, hanem időbeosztás!” A romantika, minthogy önmaga mivoltára rátapintania nem lehetett — az halálát jelentette volna —, két elérhetetlen határértéke között vonaglott: az egycentrumú, tömör, áttekinthető forma esztétikai és a tiszta nyelv vezetett „kifejezés” lélektani értéke között. Mivel belső lényege szerint képtelen volt fölemelkedni az egyikhez, művészet-mivoltában pedig nem rugaszkodhatott alá teljesen a másikhoz, mindkét irányban szaltó-mortálékra kényszerült! De a két végletes irány nem követhető egyszerre teljes fegyverzettel; azért kellett két ellenséges táborra oszlania a romantikának. A herbart-iskola emlőin növekedett Hanslick („Über das Musikalisch-Schöne” 1854) a „tönend bewegte Formen” jelszavát ülteti el; szerinte a formaarányok szellemi élvezete játékos, öncélú, Tart pour l'art művelet, mely emlékeztet a kaleidoszkóp szemléletére. Ez a romantikus formalizmus elmélete, mely a klasszikus formában a racionális világosságot, a könnyű áttekinthetőséget, arányos beosztást, nemes megtervezettséget, eufóriát látja meg csupán és összetéveszti a klasszikus forma mivoltával, metafizikumával.¹² Mintegy lepárolja a forma komplex lényegéből és elszigeteli azt az elemét, amely lélektani síkon arány-gyönyörrel szolgál. Az ilyen szemlélet csak intencionálja az esztétikai teljességet, amikor ki akar emelkedni a lélektani körzetből és a „kifejezést” járulékos képzettársítás, képzelődés balítéletének bélyegzi. Mert arra az igazságra, hogy a „kifejezés” szintén bennerejlik a formában, de anyaggá váltan, szimbólumként: csak úgy ébredhetne rá, ha a formát nem eufóriának, arány-kiegyenlítetttségnek, hanem teljességnek, mindent magábanfoglaló jelentésnek interpretálná. De hogyan tehesse ezt, amikor nagy mintái, Mendelssohn, Brahms stb. képtelenek végrehajtani a klasszikus szintézist (hiszen romantikusok!) és szintén csak úgy élvezhetők, ha a dicséret arányokon kívül — és főképp! — a kiütőköző részletekre támaszkodnak öncélú módon, tehát igenis (hallgatólagosan!) a „kifejezés”-re, a nyelvezetre?! Mivel Hanslick és párthívei a szabadjára eresztett nyelvezet veszélyeitől óvják a romantikát, a végső konzekvencia levonásával („eredj kolostorba Ofélia!”) skolasztikussá, akadémiakussá lesznek. Számukra Mozart is amolyan lepárolt klasszikus,

¹² A formakeretet vagy „külön értékelni, elvonni és kivonni a tárgyból annak röntgenképeként: lehet a matematikában, de nem lehet a művészi érték területén. A rend, a szimmetria éppúgy lehetnek jelentős eszközei az alkotásnak (a maguk helyén), mint amennyire siváran, mesterkélten, visszatevészen hathatnak (ha öncélúak)”. L. B a r á n s z k y - J ó b

csupa „forma” (formalizmus), csupa hideg és távoli arányosság; nem test, hanem csontváz. De ez csak a *bevallott* elmélet; érzésben visszamarad valami zavartság, a kényszerű filozoféma hazajáró kísértete. S akkor jönnek a pótlékok a szimbolizált humánium helyébe, mint „egyéni jelleg” és hasonlók. A másik párt legnevesebb teoretikusa, *Hausegger* („Musik als Ausdruck” 1885; Berlioz, Wagner, Liszt inkább szellemes propagátorai önmaguknak, minden jeles értékük mellett is) persze tág horizontot nyit a lélektanénak, a nyelvezet erényeinek. Éppen veszélyzónájában ragadja meg a romantikát és erényt kovácsol abból, ami a romantikus formában a töredezettség pótlására, kifoltozására: kényszerűség. Mivel pedig a formalizmus frontjával áll szemben, vére sen igaza van, amikor kijelenti, hogy a „forma” (a Hanslick-féle!) üres váz csupán. Nem is hangoztathatja elég fenn, mennyire halandó és semmis az, amiért ellenfele síkra száll! (A romantika élete függ a harc kimenetelétől, így érzi mindkét fél, — mindegyik a maga igazát védve; a romantikus forma tragikuma így jelentkezik a lélektani esztétika tragikumaként!) De *Hausegger* sem ejtheti ki a megváltó szót a humánium fordított inkarnációjáról formává; ha megfelelő esztétikára törekszik, el kell lepleznie azt, ami halálos sebe a romantikának és egyedül üdvözítőként mutatni be a részletek páratlan intenzitását. Mert „formán” ő sem érthetett mást a pszichológiai szinten, mint vagy üres kaleidoszkópot (ezt pedig megvetette), vagy pedig a részlet-arányokból önként előálló szimmetria-építményt. Leleplezni a romantikus forma töredezett egységét, arányainak homályát, örök nosztalgiáját a *valódi* tökéletesség után: öngyilkos magaismeretet involvált volna. Ezért *kellott* „a” formát üldöznie és nevetség tárgyává tennie a „tartalmi” pártnak. De ez a párt is szenved kísértésekben; hiányérzete jelzi, hogy valahol „nem stimmel” a számadás. Szintén pótlékokkal operál, aminő például a Liszt-féle „költői eszme”, mely programjában rejténé egyedül lehetséges „formáját”. Arról viszont, hogy a zene nem azonos a hangnyelvezet folyamatával, a „mozgó szalaggal”, hanem mint a szellem a lelket: ezt is fölemeli egységes, komplex jelentésébe, — arról nem esik szó. Sem arról, hogy az a bizonyos, automatikusan — akár program alapján — előálló „forma” amúgysem lehetne soha egység, csupán halmaz. Arról sem esik szó, hogy a műalkotás magas szintézisében a lelki jelenségek átlényegesültek, örök jelentés szerve lettek. Mert az *egész* romantikus esztétika *lélektani* síkon mozog: vagy a csonka „formavezet vagy a tartalmi „közlések” és hatások síkján.

A múlt századi példa paradiamatikus minden olyan stílusra nézve, amely kénytelen félreismerni a formát, mert ereje, képessége az egyensúlyvesztésből fakad s hogy szaba-

dúljon a meghasonlottságtól, egyensúlypótlékot keres, amelylyel elszántan továbbfokozza a diszharmóniát. Az ilyen stílus, ha már nem képes leküzdeni válságát, legalább túlkiabálni igyekszik azt. Az ilyen stílusnak pedig hathatós pótszere a szíveket megvevő nyelvezet, az „Ausdruck”, a lelki gesztus, az érzelmi tiráda. S hogysisne állítaná ki aztán a jogosítványt esztétikai tudományunk az ilyen stílusnak, mely amellet, hogy valódi művészet, még közelebb is férközik az ember gyakorlati lelkeségéhez, „életesebb”, közvetlenebb, mint bármi más művészi stílus?! Bizonyos korok embere jobb szereti, ha a művészet leszál hozzá, mint ha fölemeli őt. A romantikusok lélektani esztétikája még a klasszicizmust is (főleg Beethovent) a „kifejezés”, a „költői eszme” alapján értelmezte, hacsak nem gyömöszölte be száraz formaiizmus sémáiba. Habent sua fata musicae! És a zene mivolta körül minő tobzódásokat rendeztek a reflektáló századok!

Idáig kellett eljutnunk; hogy megkérdezzük végre: *mi hát a zene?* Analíziseink során többször nyílt alkalmunk megállapítani, hogy mi minden *nem* a zene. Pozitív meghatározással mindössze egy jegyzetünk szolgált, a művészetre nézve általában. Ha behelyettesítjük ott a megfelelő anyagfogalmat, megkaphatjuk a zene meghatározását. Eszerint a zene: oly emberi alkotás, mely hanganyagból zárt formát állít oly célból elő, hogy egyrészt a tökéletesség illúzióját keltse, másrészt az örök emberit képletezzze. De minden meghatározás *körülírás* csupán. Fogalmak alapján készül, azoknak logikai rendjével. Logikai struktúra és adekvát fogalomalkotás pedig egyazon világnézet vetülete. Már maguk a fogalmak olyan jelentéssel bírnak, ahogyan azt az illető logikai szerkezet megköveteli, a „quod erat demonstrandum” pedig a világnézetből folvik, amely nem lehet vita tárgva, mert apriori, — intuícióból származó hit dolga. Így minden meghatározás végeredményben olyan, mint $A = A$; — van a gondolkodónak valami alaptudata a Világról és ezt az alaptudatot fogalmakba, rendszerbe kivetítve magamagával jelenti ki azonosnak. A kígyó önmaga farkába harap. A végső kérdés, amely körül minden filozófia kijegecesedik az. hogy: *mi a Világ.* Ez az ismeretlen Lényeg az, amely minden gondolati képlet mélyén ama bizonyos X-ként rejlik. És a bölcséleti rendszerek minden különbsége azon múlik, melyik milyen föltevést helyettesít az X helyébe. Csak akkor lehetne megfejteni a művészet s tehát a zene titkát, ha előbb megfejtenénk a Lét a Világ rejtélyét. Mert egyébként megvolna a rendszer; csak éppen az a bizonyos bölcséleti archimedesi pont hiányzik hozzá. Pont h elvett kérdőjelünk van csupán. Minden szabatos meghatározás olyan a priori föltevésen épül. *mintha* („als on”) ismert minőséget helyettesítettünk volna be az X helyébe. Ha így szólnánk például: „a zene a folyamatosan

mozgó logikántúliség formaképlete”, — már azt a világnézetet interpretáltuk, amelyen belül a folyamatosság, a mozgás, a logika, a transzcendencia, a forma és a szimbólum fogalmai egy bizonyos egységes rendszer tagjai; e fogalmak mind meghatározásra szorulnak, definíciójuk pedig lehetetlen, ha a mindennek alapjául szolgáló Lényeg kimarad abból. A Lényeg, ősök, ősprineípium pedig az X. Így tehát a világnézeti harc föloldása *kiesik* a filozófia köréből. És mivel *d* teológiák szerkezetében is van bölcséleti elem, a harc abszolút megszűntét csak a teremtett világ megszűnésével tudjuk elképzelni. Csak oly létben, mely semmi más, mint maga az X, és pedig megfejtés, meghatározás nélkül, mint örök Egy és némaság.

De a zene nem néma, az nagyon is hangzik, — csak éppen azt nem tudjuk, *mi* az, ami lényegileg kiszól belőle. És nemcsak mivolta az, amit nem lehet meghatározni, de még *minőségét* sem tudjuk jellemezni. Époly kevésbé, mint a szagok vagy ízek minőséget. Az a tétel, hogy *a zene (és bármely művészet) mivolta meghatározhatatlan és adekvátom körülírhatatlan*, éppoly alapvető az esztétikában, mint az a szokráteszi és kuzánuszi gondolat az ismeretelméletben, mely szerint tudásunk lényege: megismerni tudásunk határait. Hiszen fogalmi játékkal az az axióma is tételezhető volna, hogy „a zene tartalma: a zenei érzelmek”; de mi egyéb ez, mint parafrazeálása egy még egyszerűbbnek: „a zene tartalma: amit a zene tartalmaz?!” A „zenei érzelmek” meghatározása (például *Lotze-nél*) nem más, mint az a lelkiség, amely a zenei műalkotásban formaként jelenik meg, vagyis a zenei hangulat. Hogy a zenei hangulat *sui generis* minőség és szavakkal körülírhatatlan, az szintén következik a mondottakból. Nem „sokértelmű” a zenemű mivolta (esztétikailag), teljesen *egyértelmű* jelentés az, — csak logikai, fogalmi síkra lehetetlen vetíteni azt a jelentést. Minden kísérlet, hogy sikerüljön az ilyen vetítés, csődöt mond, legföljebb hibás és hiányos körülírásokra, képletezésekre vezet; itt a logikai síkon derül ki aztán (hermeneutika!), hogy mii ven mondhatatlanul „sokértelmű” a zene. De szabatosan szólva még itt sem beszélhetünk a zene sokértelműségéről, csak *a logikai körülíró kísérlet sokértelmű lehetőségeiről*. Ha nem így volna, sohasem születhetett volna annyi rengeteg strófikus dal *változó és ellenkező értelmű strófákkal*. Ami közös a versszakokban, az nem logikai minőség, hanem esztétikai, *hangulati*. Ha nem így volna, vájjon büntetlenül úszbntná-e meg a forradalmi lelkületű zeneszerző az ő titkos „közléseit”? Ha fölforgató eszméi „kihallhatok” volnának muzsikájából, mint ennek „értelme”?! A komponistát börtönbe vetnék, de kimúlna a zeneművészet is, melynek az jelenti létét, hogy ne legyen logikailag érthető. Innen is annyira varázsos hatása:

„musica prohibita (tilos zene), mert a *kimondhatatlan* az, ami mindennél jobban megráz: a lelkiélet főmozgatója. Éppen azért keletkeztek a művészetek, hogy olyat adhasanak, ami semmiféle más úton ki nem nyilvánítható. És azért *különbözőek* a művészetek, mert azok a bizonyos kinyilvánítandó alapminőségek más-másfajták. Mások-mások a meghatodas nemei is, amelyeket a különböző művészetek a szemlélőben keltenek. A muzsika inkább megríkat mint a festmény vagy szobor. S „ha füllel tudnánk látni”, bizony nem jelennének meg méltóságos dómként a Bach-fúgák előttünk (ahogy igen poétikusan *Gottself* képzele)! Az egyes művészetek anyaga *inkomparabilis*. (Ezért oly művészietlen, ha például a szobrászat festészeti allűröket ölt.) De mind-egyikében a humánium beláthatatlan teljessége rejlik, szim-bólumba mentve, érzékletes formává örökítve.

MOLNÁR ANTAL.

Zenei stílusproblémák.

A zenei stílus kutatás sarkpontja az a probléma, hogy vajjon lehet-e a zenei stílusváltozásokat bizonyos alapformákra hozni?

A zeneesztétikusnak sohasem szabad felejtetni, hogy minden problémánál, amely a zenére vonatkozik, csak magából a zenéből induljon ki s ne elméletileg előre megállapított tételekből. Így tapasztalati úton állapíthatjuk meg, hogy a zenei stílus változásai mindenkor a forma és a formában kifejezésre jutó élmény egymáshoz való viszonyán alapszik. Tudvalevő azonban, hogy forma és élmény egymásnak ellentmondó fogalmak. A forma ugyanis korlátokat jelent, előre megszabott kereteket, amelyek közé az élményt be kell szorítani. Az élmény pedig annál formátlanabbul nyilvánul meg, minél erősebben, minél intenzívebben ragadja meg képzeletünket és érzésvilágunkat. A legmagasabbfokú extázisban vagy nagyon erős lelki szenvedés hatása alatt képtelenek vagyunk arra ügyelni, hogy az érzelmek megnyilvánításában bizonyos formákhoz alkalmazkodjunk. Így az alkotó művész formáló munkája is csak akkor válik lehetségessé, ha átélt fájdalmát vagy elragadtatását önmagával szembehelyezni, azaz objektíválni tudja.

A zenében, mint az érzelmek művészetében ez az ellentét forma és élmény között csak még erősebb feszültséget hoz létre. A formábaöntés művészi munkája itt tehát még nagyobb küzdelemmel jár, amelyben hol a forma, hol az élmény kerülnek uralomra. Ebből következik, hogy olyan korokban, ahol a lélek mélyebb, tudatalatti, érzelmi rétegei nagyobb szerepet játszanak, a művészetekben, tehát a zenében is, elsősorban az élmény, a kifejezés lesz fontos. Itt a legnagyobb a feszültség, amelyet a formábaöntés küzdelme hoz létre, hogy a lényegében kiterjeszkedő, végtelenbetörő érzelmi erőket határozott körvonalakba kényszerítsük. Ez az úgynevezett romantikus stílus, amelynek zenei alkotásaiban a formai keretek mindenben meglazulnak az érzelem túladása, a végtelenbetörő teremtő erő súlya alatt. Olyan korokban viszont, ahol az erők szimmetrikus csoportosításában és fegyelmezésében, a körvonalak áttekinthetőségében az értelem játssza a főszerepet, a klasszikus irányzatok kerülnek felszínre. Itt mindenkor a forma, a szerkezet uralkodik az élmény felett.

E két alapstílusnak a váltakozása a zenetörténet egész folyamán ciklikusan kimutatható. Mert akkor is, midőn szubjektív vagy objektív, naturalisztikus vagy idealisztikus, barokk vagy renaissance zenei stílusokról beszélünk tulajdonképpen lényegében e két alapforma ellentétét értjük rajta: az élmény vagy a forma túlsúlyát.

Kérdjük most már, hogy a zenei stílusok e dualisztikus váltakozásának, — vagyis annak, hogy a klasszikus irányzatokat mindig romantikus irányzatok követik, hogy ezeket újra klasszikus irányzatok váltsák fel, — mi az emberi lélekben gyökerező alapja? Rejlik-e e mögött valami pszichikai törvényszerűség?

Azt tapasztaljuk, hogy a zene kifejező eszközei felváltva váltakoznak aszerint, ahogy az emberi lélek különféle oldalai lépnek bennük előtérbe. S mi az emberi lélek örök körforgása a legrégebb időktől a legújabbig? Romantika: a hívő lélek egetostromló érzelmi kiáradása, amely boldogságkereső, az egész világot meghódítani vágyó rajongásában vakon hisz választott eszményeiben, ragyogó álmainak megvalósíthatóságában. Klasszicizmus: a tudó lélek, amely miután kinyílt szemekkel tekintett illúzióinak aranyfátyola mögé s meglátta a valóság kijózanító szürkeségét, kevesebb hittel és szívvel, de annál nagyobb tudatossággal, az ész hűvös objektivitásával próbál magának egy biztosabb, kiegyensúlyozott talapzaton álló eszményi világot teremteni, amelynek mintaképét legjobban megtalálja az antik művészet márványszépségében, márvánnyugalmaiban. A kettő közötti átmenet az a lelki állapot, midőn minden áron menteni akarunk még valamit régi eszményeinkből, de hitünk ezekben már megrendült s így próbálkozásunk már csak öncsalás, amely meggyőződésképpen, csak külsőségekhez tapadó, erőtlenséggel próbálkozásokhoz vezet. Ezek a művészetben a manierizmus korszakai, nagy hittel, teremtő erőtlenséggel duzzadó korok után a fáradt epigonizmus.

A történelem nagy folyamának színei tehát aszerint váltakoznak, ahogy a nagy mozgató erőnek, az emberi léleknek, örök lényegéből folyó megalkotottságánál fogva egyszer egyik, egyszer másik oldala váltakozva kerül előtérbe. Ebben gyökereznek a kor uralkodó eszmeáramlatai, amelyek a kultúra minden ágazatában egyformán visszatükröződnek.

Midőn a zenei stílusokat ebben az ősdualisztikus váltakozásukban tekintjük, természetesen teljesen elveszti jogosultságát az a szempont, amely a zenét a többi művészetekkel értékelés céljából hasonlítja össze. Különösen a racionális esztétika esik abba a hibába, hogy az ésszel fel nem fogható homályosnak, alsóbbrendűnek ítéli. Az érzelem azonban nem gyöngébb megismerő eszköz, sőt őstörvényszerű biztonságában sokszor az értelmi megismerés felett állhat. A szívnek olyan

bizonyosságai vannak, amelyet az értelem nem ismer, mondja a nagy lélekismerő Pascal. A zene és a képzőművészetek közötti különbség tehát nem abban áll, hogy a zene kifejezőmódjában és tartalmában meghatározhatatlan, hanem abban, hogy megismerő képességünk különféle orgánumaihoz, a lélek különféle rétegeihez szólunk.

Ugyanígy nincs helye az értékelésnek az egyes korok különféle zenei stílusának összehasonlításában. Ha a klaszszicitást időfeletti, örök értékében s nem mint stílust, pusztán történeti fogalmában értelmezzük, a legteljesebb művészi kifejezés mindenkor az összes erőiben egyensúlyozott emberi lélekből fakad, akinek alkotásaiban a forma és a tartalom, vagyis az objektív és a szubjektív elemek, az értelem és az érzelem teljes egyensúlyban vannak egymással. A stílustörténeti szemléletnek azonban nem az a célja, hogy ideálokat állítson fel, hanem hogy a tapasztalatban felmerülő különféle stílusokat az emberi szellem élő egységében vizsgálja, amely szellem minden stílusban, minden korban, a neki megfelelő formakincs segítségével, időfeletti, teljes művészi értéket alkothat.

Minden stílus időhöz kötött, véges és egyoldalú, mint ahogy időhöz kötött, véges és egyoldalú egy emberi élet és az a feladat, amelynek elvégzésére egy ember vállalkozhat. Utána következik egy új emberi élet, egy új feladat vállalása, mert a változás, a továbbhaladás az emberi élet szükséges ritmusa. Ezért érzünk minden stílusváltozást haladásnak, — a romantikára a klasszikát, erre megint egy új romantikát — fejlődésnek, többnek, értékesebbnek. Ma például minduntalan halljuk emlegetni a romantika dagályosságát, hazug pózait, önző, csak önmagával törődő szubjektivitását, formabontó, szertelen, szétfolyó kifejezőmódját. Ez a romantikaellenes magatartás a ma uralkodó eszmények ellentétességének természetes következménye. A tömör, szinte aszketikus formák, a konstruktív erők, az egyetemes emberi és a népi felé forduló érdeklődés szempontjából természetes, hogy a romantika ellentétes eszményei ellenszenveseknek, kisebb értékűnek tetszenek. Pedig kérlelhetetlen biztossággal el fog jönni az a kor, amely a jelen klasszikus eszményeit, az ész korlátozó bilincseit tehernek fogja érezni, midőn lelki békéjét, amelyet az ész uralmával vélt biztosítani már üresnek és egyhangúnak fogja érezni és újra beleveti magát a szenvedélyek áradatába. A valóságban tehát csak változásról és nem valamely értékmérő szerint való emelkedésről, vagyis fejlődésről lehet szó, mert minden stílus a maga történeti megjelenésében csak egy nyelv, amelynek értéke egyedül a mondanivalójától függ.

Ez a tény figyelmeztet bennünket arra, hogy jól gondoljuk meg a primitív jelző alkalmazását, ha egyes régi kultúrák

alkotásairól beszélünk. Olyan évezredes kultúrértékeket ismerünk már a történeti ásatásokból, amelyenek felett ma éppen nem rendelkezünk. Nem ítélezhetünk olyan művészi stílusok felett, amelyeknek lelki beállítottsága és a szemléleti módja a mienkével éppen ellentétes. Ama kor számára ez a kifejezési mód volt a megfelelő, tehát a legtokéletesebb. Éppen a mai művészi irányokban tapasztalhatjuk ezeknek a primitíveknek bélyegzett régi művészi stílusoknak a legnagyobb megértését. Ma ugyancsak bajos volna állítani, hogy festőink, szobrászaink azért ábrázolnak olyan végkép leegyszerűsített formákkal, zenészeink azért mutatnak olyan nagy érdeklődést a gregorián és a középkori énekstílus vagy az egyszólamú népzene iránt, mert hiányzik a technikai készségük szövevényesebb formák megalkotására. Az egyeemes szemszögből vizsgáló zeneesztétika nem eshet abba az elfogultságba, hogy bármely más kor zenei stílusát lekicsinyelje, a fejlődés szempontjából alacsonyabb fokon állónak tartsa. Két kor világnézeti, lelki rokonsága az, amelyből ezek a találkozások, a stílusideálok rokonsága születnek.

Az ilyenfajta vizsgálati mód sokszor a történeti szemlélet helyesbítésére is szolgál. Itt most csak egész röviden utalunk ebből a szempontból a görög klasszikus korszak zenéjére. Ma már senkinek sem jutna eszébe, hogy ennek a korszaknak egyszólamú, azaz homofon zenéjét a nyugati zene többszólamúságához viszonyítva primitív stílusnak minősítse. Az a művelődési eszmény, amely ennek a korszaknak egész kultúrájában uralkodott, természetesen a zenét is bizonyos irányba terelte, a többi művészetekkel együtt saját céljainak megfelelően formálta, befolyásolta. A vallás és az állam, e két egyetemes eszmény szolgálatában állott Kr. e. 1000-tól kb. 400-ig a görög szellem minden alkotása. Ebben a személyfeletti egyetemes szellemben gyökerezik a görög zene, tánc és költészet szoros egysége és a híres görög zenei ethosztan. Ugyanis a görögök szerint minden hangnemnek, ritmusnak, hangszernek stb. megvolt a maga határozott érzelmi tartalma és hatása. A zenei ethosztan határozta meg azokat a zenei eszközöket, amelyek alkalmasak a vallás és az állam céljait szolgáló lelkiség, jellem kifejlesztésére. Így az egyéni szubjektivitás, az általánosnak, a személyfeletlinek az átlépése a zenében lehetetlen volt. A görög zenei ethosztan tehát egy nagyszabású kísérlet volt arra, hogy a zenében rejlő etikai erőket az egyetemes eszmények szolgálatára céltudatosan kihasználják. Ebből a világnézeti szemszögből érthetjük meg, hogy az ilyen ethosznak csak egyszólamú zenei stílus felelhetett meg, amely a görög költészettel, a görög nyelv ritmusával összenöve áli egy magasabb eszmény szolgálatába. Érdekes megfigyelni, hogy midőn a peloponezusi háborúk után ez a klasszikus államideál elhalványodik és a

közösség helyébe az egyéniség lép, miként jut előtérbe a szubjektív érzelmek kifejezésére alkalmasabb tiszta hangszeres zene, a zene etikai racionális felfogása helyeit érzéki-esztétikai jellege. Így Platón mondása, hogy a zenei stílus változása mindig együtt jár az állami törvények változásával, csakis ilyen szellemtörténeti beállítással lesz világos előttünk. Nem más ez, mint a forma és az élmény uralmának váltakozása a görög történelem színpadán.

Ez a szemléleti mód nyújt felvilágosítást egyéb stílus-problémákban is. Például mi annak az oka, hogy a korstílusokban egyszer a zene, másszor az építészet, szobrászat stb. játszik a főszerepet? Mert racionális, klasszicisztikus szellemű korokban, mindig azok a művészetek állanak előtérben, amelyek a legalkalmasabbak ezen eszmények megnyilvánítására, tehát a lényegükben konstruktív, az értelemnek nagyobb teret engedő művészetek, mint az építészet és a szobrászat. Ezek nyomják rá bélyegüket a többi művészetekre, tehát a festészetben a rajz, a forma, a zenében ugyancsak a szerkezeti elemek uralkodnak. Ezzel szemben irracionális, tehát romantikus szellemű korokban, ahol az emberi lélek tudatalatti rétegei jutnak felszínre, a zene, mint lényegében érzelmi művészet, vezet s a többi művészetek is a közvetlen kifejezőmódra, a zeneiségre törekszenek. Csak gondoljunk Schopenhauer romantikus századára. Szerinte a zene a legmélyebb művészet, a világ lényegének legtökéletesebb kifejezője.

Ugyanígy az egyes korokon belül, a művészetek időbeli párhuzamossága a korstílus megnyilvánításában azért nem tökéletes, mert azok a művészetek, amelyek lényegüknél fogva közelebb állnak a korszellem eszményeihez, sokkal előbb is fogják ezeket megnyilvánítani, mint a többi, székel ellentétes művészetek. Nyilvánvaló, hogy a klasszikus eszmények sokkal előbb fognak megnyilvánulni a képzőművészetekben, mint a zenében. Viszont a dinamikus stílusok legelőször a zenében jelentkeznek. A barokk szellem pld. a XVI. században, az első velencei iskola hatalmas dupla kórusainak nagy színpompájában, mozgalmasabb kifejezőmódjában, dinamikájában már kifejezésre jut, midőn a renaissance művészetek még javában virágoztak. A romantika hangja már a XVIII. század végén kicsendül olyan mesterek, mint Phil. Emánuel Bach, Mozart stb. egyes alkotásaiban. Korunk klasszikus, konstruktív irányzatában ismét az építészet vette át az időben előljáró szerepét. Itt már régen feltűnik az új stílus, míg a zenében csak a század második évtizedében kezd lassan kibontakozni.

Érdekes megfigyelni azt is, hogy azok a nemzetek, fajok játsszanak főszerepet egy kor művészetében, akiket faji megalkotottságuk, azaz a fajban rejlő képességeik hivatottá tesz-

nek a korstílus kifejezésére. Pld. az olaszok művészete mindenkor a tiszta formákban, a klasszikus egyensúlyozottságban találta meg a legnagyobb kivirágzását. A déli tiszta, kristályos levegőben világosan kirajzolódó körvonalak, az árnyék és a fény éles ellentéte az egész természeti környezet harmonikus, áttekinthető méretei állnak itt szemben Észak ködös, misztikus, érzékekkel felfoghatatlan méreteivel, a problematikus, szövevényes, polifon zene hazájával. Így a francia művészet s ezzel együtt a francia zene is mindig akkor játssza a főszerepet, midőn a tiszta esztétikai világszemlélet, a tiszta formaszépségben keresett szellemi üdülés a kor fő eszménye. Ilyen korok voltak a rokokó-korszak, Couperin, Rameau kora és az impresszionizmus, amely egy Debussy művészetében, a korszellem és a nemzeti génusz szerencsés találkozásából virágzott ki teljes szépségében. A mai klasszikus eszmények szinte predesztinálták ugyancsak a klasszikus jellemű magyar népzében gyökerező új magyar műzenét arra, hogy a korszellemek és a magyar faji sajátosságok egybeolvadásával a világzenei áramlatokban vezérszerepet vegyen.

A zene világnézeti szemlélete ad magyarázatot arra vonatkozóan is, hogy miért nem beszélhetünk egy korban egy stílus kizárólagos uralmáról, csupán csak a túlsúlyáról. Az idősebb generáció még a régi eszmények képviselője, midőn a fiatalok ezekkel ellentétes eszményeket követnek. Tehát különféle generációk ugyanabban az időben különféle stílusokat képviselnek. Az átmeneti korokban ez a két, egyidejű, ellentétes irányzat a legélesebben kerül szembe: az új első felmerülése és a küzdelem az érvényesülésért ilyenkor lütközik a legélesebben ellenkezésbe. Hány példát hozhatnánk! Jel a történelemből az új és a régi között mindig újra és újra fellobanó küzdelmekre! Milyen őszinte felháborodással róia fel Aristoxenos, Aristoteles nagy zenetudós tanítványa az új idők zenéjének önkényeskedő, virtuóz jellegét, amely szerinte a régi erkölcsök megromlását mutatja. Hogy az időket nem lehet visszafordítani és hogy a hellenisztikus kor szabadabb szelleme megkövetelte ezt az új stílust a zenében is, jptz a régi eszményekben gyökerező Aristoxenos már nem tudta felismerni. Vagy a mi Liszt Ferencünk milyen nehéz harcokat vív, mint alkotó művész, az örökké csak gáncsokodó, maradi szellemei, amely a romantika beköszöntésével már a zeneművészet pusztulását siratja. S ezek a harcok mindig újra és újra fellángolnak, midőn először tűnnek fel az új világ hívei.

Különös és nehéz útja is van a zenének, egészen égvédülálló a többi művészetekkel szemben. Egy művészet sincs annyira függő helyzetben tolmácsolótól és korától, mint a zene. A zeneköltőnek — hacsak nem ő maga az interpretáló

s — mindig idegen közvetítőkre van szüksége, akik gyakran közönyösségből, vagy megnemértésből csak ártnak neki. Ujjainkon lehetne megszámlálni azokat a szerencsés eseteket, midőn az alkotó még életében megtalálja konzseniális tolmácsolok, akik teljes egészében visszatudják adni művének lelki-szellemi tartalmát. De ha ilyen nem akad, a zenei alkotás némaságra ítélt, mint holt jelek összesége, kottasírjában eltemetett.

Könnyen érthető, hogyha a zenei alkotásnak helyes értelmezése már a jelenben is ilyen nehézségekbe ütközik, mennyire fokozódnak ezek a nehézségek, ha régi korok zenéjének feltámasztásáról van szó. A zenének mindig az illető kor adja meg azt a jellegzetes zenei nyelvkincset, a dallamszöveget, harmonikus fordulatok, ritmusok sajátos összhangját, hogy így mondjuk a zenei stílus grammatikáját, amely ebben a korban a zeneszerzőknek rendelkezésére állott érzés világuk kifejezésére. De éppen ez a nyelvkincs az, ami a legszorosabban hozzájárul a korhoz, mert mihelyt az új eszmények, az emberi lélek egy más oldala kerül felszínre, legelőször is ez a külső forma válik elavulttá, mint ami már nem alkalmas az új lélek kifejezésére. Már pedig a zenei nyelv, ha egyszer elvesztette benső érzelmi jellegét, helyesebben pszichikumát, igazi jelentésükben fel nem fogható jelek összesége lesz, melyeknek vizsgálata tisztán a tudományos szempontból analizáló zenefilológia körébe vág: az élő zenéhez semmi köze nincs. Hány eset van arra is, hogy régi századok zenei stílusa szerint, sok mindent le sem jegyeztek, mert a kivitel módját minden játékosnak már a gyakorlatból tudnia kellett. Itt aztán teljesen le kell mondanunk az ilyen vázlatos vagy eredeti értelmét már elvesztett jelek alapján való rekonstruálásról. Ha azonban a zenei lejegyzés kielégítő, két esetben valódi életet nyerhet ez a korhoz kötött zenei formakincs.

Az első eset, midőn rokonszellemű korok találnak egymásra, midőn az érzelmi közösség teremti meg két időben esetleg igen távol eső kor zenei stílusa között a kapcsolatot. Ahogy a jelent a hozzá legközelebbeső múlttól a teljesen ellentétes lelki beállítottság a legmesszebbre veti, úgy egy kor évszázados távolságból a legismerősebbnek, modernnek fog feltűnni az érzelmi közösség alapján. A mai érzés világhoz ezért érezzük közelebbállónak a XIII. századig visszamenő konstruktív szellemű korok polifon művészetét, vagy az évezredek távolságból felmerülő egyszólamú, ősi népzenei stílusokat, mint a legközelebbi múlt késő romantikus alkotásait.

A másik eset, midőn egy zenemű túl azon a koron, amelyben született, teljes életet jelent, a zenei esete. Ez mondanivalójával nemcsak korához fordult, mert ennek a mondanivalónak egyéni intenzitása, mélysége és egyetemessége olyan

erős, hogy a már korszerűtlenné vált nyelvkincset egy pillanatra sem érezzük elavultnak. A lángelme legfőbb ismertetőjegye, hogy lelkének, szellemének kimeríthetetlen gazdagságában minden kor megtalálja a maga tükörképét. Egy kor éppen azáltal tesz önmagáról legmélyebb vallomást, hogy mit látott meg, mit tett magáévá a zseniális műalkotás tartalmából. Beethovenben a romantikus kor a heroikus vonásokat emelte ki, a titánt látta benne, s alkotásai közül különösen azokat méltányolja, ahol ez a titáni lélek a sorssal viaskodó akarati dinamikájában áll előtérben. Ezzel szemben a mai klasszikus szellemű kor legjobban a szerkezeti elemeket, a nagy építőt látja Beethoven műveiben, a Szellem rendező uralmát, amely az erő elemi kitörései mellett sem engedi megbontani a klasszikus forma kereteit. Vagy Mozart, akit a közfelfogás általában a klasszikus Mozartnak ismer! Pedig a rokokó korszak éppen úgy megtalálta benne e stílus teljes áttelekésítését, báját és gráciáját, mint a korai romantika, az egyéni jellemzés csodálatos hűségét ugyanakkor, mikor a még javában virágzó klasszicizmus ijedten fordul el Mozart későbbi, kifejezésében olyan megrendítően mély, sötét színezetű alkotásaitól. Az ő Mozartja a formaművészet nagy mestere, mert ebben érezte őt magához a legközelebb.

Végül a stíluskutatás adja meg az alapját egy egységes zenefilozófiai szemléletnek, midőn az örök változáson keresztül rámutat az örök maradandóra: a zene legmélyebb lényegére.

Minden emberi alkotás csak kiegészítése akar lenni a tökéletlen valóságnak. A művész, aki százszoros intenzitással éli át az emberi összövargást a több, a tökéletesebb, a teljesebb lét, az önmagán való túl jutás után, az hajtja az alkotásra, hogy a tökéletlen sivár valósággal szemben olyan világot teremtsen magának, ahol kiemelkedve a mulandó élet fájdalmas sodrából lényé szabadabban, igazabban tud megnyilvánulni. A zene az összes művészetek között a legmélyebben, a legegységesebben emberi művészet, mert éppen úgy szól az érzéki, mint az érzelmi és a szellemi lényünkhöz. A zenében a szellem legmagasabb szárnyalása hallható, akusztikus formákban, tehát az összes kifejező formák között a legeleveníbb, az egész emberre a legközvetlenebbül és ezért legerősebben ható formákban jut kifejezésre. Ezért a zene bármely stílusban a legteljesebb, legintenzívebb kifejezése a Végtelenség, a Tökéletesség után való összövargásnak. Ennek a kifejezése adja a nagy zenei alkotásoknak azt a felemelő, létünket megnagyobbító, kitérítő, exaltáló hatását. Ennek a kifejezése ad minden zenei stílusnak örök, időfeletti értékét.

PRAHÁCS MARGIT.

A zene lényege és lélektani hatása.

Kritikai megjegyzések Schopenhauer zenefilozófiájához.

Szinte elcsépelet közhely, hogy a zene leginkább érzelmeinkre hat, érzelmeket idéz fel bennünk, sőt ezeken át képzeletünket is megindítja. És emez általános felfogásnak éppen egy magában álló különc zseni, a pesszimista Schopenhauer volt leghivatottabb, legtudatosabb szószólója. Rendszerében a Lét alapját alkotó „Akarat” nemcsak a metafizika, hanem az esztétika és ezzel együtt a zenére vonatkozó eszmélkedéseknek is középponti gondolatává lett.

Meggyőződése szerint ugyanis a zene, mint szellemi nyelv, emberileg annyira általános, közvetlen, mint élményforrás bensőnkbe ható és mélységes, viszont az, amit nyújt, annyira nem konkrét jelentés, annyira határozatlan, hogy nem is fejezhet ki mást, mint a világmindenség legáltalánosabb, legmélyebb, legbensőbb, egyúttal legkevésbé konkrét, képzet tárgyául nem szolgálható tartalmát, lényegét: az Akaratot. (A mai filozófiai és lélektani terminológia tekintetbevételével, félreértések elkerülése végett megjegyzendő, hogy Schopenhauer Akaraton nem az ösztönökkel szemben érvényesülő tudatos „északaratot” érti, hanem éppen azt a vak, ösztönös törekvést, amit talán leginkább Spinoza „conatus” fogalma közelíthet meg.) Amaz intuitív megállapítást, mely szerint a zene a világlényeget (Akaratot) ábrázolja, Schopenhauer nem igazolja; ő maga belátja, hogy minden ilyen irányú bizonyítás voltaképpen önellenmondás lenne, hiszen logikai levezetésekkel az Akarat antiintellektualisztikus világában éppen nem boldogulhatunk. Hogy mégis igaza van, azt azzal véli demonstrálhatni, hogy minden művészet olyképpen viszonylik a világhoz, mint ábrázoló az ábrázolthoz. A művészetek — úgymond — utánozzák a világ valamilyen ideáját, csak éppen a zenéről nem állíthatjuk ezt, lévén a zenei jelentés nem képszerű és nem konkrét. Szükséges tehát, hogy a zeneművészet, ha már nem ideákat, akkor a mögöttük álló világlényeget, az „Akaratot” ábrázolja.

1. A schopenhaueri elmélet három főszempontra épül. Egyik az, hogy a zenei kifejezés nem képszerű, hanem határozatlan, azaz olyan, aminőnek az egyetemes metafizikai Akaratot, illetve ennek kifolyásait: az érzelmeket tarthatnák. A másik szempont a zenei hatás bensőségére, fundamentális jellegére, tehát az alapvető akarattal való azonosságára utal. Harmadszorban pedig a zene összhangzattani struktúrája és

az Akaratra épülő világmindenség szerkezete között felfedezhető analógiákra támaszkodik.

S hogy a zene — még a tiszta, nem programatikus zene is, — gyakran képzeteket támaszt, valamint azt, hogy zenével olykor igen érdekesen egybehangzólag lehet jelenségeket (szöveget, személyeket, cselekvéseket) aláfesteni, Schopenhauer annak tulajdonítja, hogy a zene, az általa bennünk ébresztett képzetek-ábrázolta tárgyak *lényegét* adja; szerinte ép ezért jelentkezik az illető kép, illetve ezért hangolódik egybe a zene az általa aláfestett tárggyal. A zene nyelve tehát azért lenne egyetemes és egyúttal határozatlan, az összhangzattani struktúra és a világmindenség szerkezete között pedig azért állapíthatnának meg párhuzamot, továbbá a zene azért támaszthatna képzeteket és festhetne alá dolgokat, mert mindennek leglényegét ábrázolja.

2. Arra vonatkozólag, hogy a zene nyelve nem képszerű, tehát a nem-képzetes, egyetemes világakarat kifejezése lenne, továbbá, hogy a nem-programatikus, azaz „tiszta” zene által olykor felidézett képzetek, valamint a zenei aláfestés ténye is: a zene metafizikai lényegi jellegének lennének következményei — majd a későbbiekben fogunk nyilatkozni. Ugyanott lesz alkalmunk szólni arról is, mennyiben következtethetünk a zenei nyelv „egyetemes” és „határozatlan” voltából a metafizikai „Akarat” közvetlen megnyilvánulására.

Egyelőre azonban még ki kell térnünk Schopenhauernek egy másik gondolatára, mellyel a zene és világakarat belső viszonyát szemléltetni igyekszik s amely beállítását már inkább csak elméleti játéknak, semmint komoly argumentumnak lehet tartani. Bölcselőnket ugyanis a világakaratról való víziója annyira hatalmába keríti, hogy a zene összhangzattani struktúrája és a világmindenség szerkezete között analógiákat állapít meg s mindezt érvül használja. Így pl. szerinte a basszus képviseli a differenciálatlan őanyagot, melyből minden származott. A felső szólamokban pedig az ásványi, növényi és állati lét fokozatait ismeri fel. Egyedülálló, autonóm szólam a legfelső: a téma, melódia, akárcsak az életsorsát maga irányító tudatos Ember. A dallam folytonos eltérése és visszatérés, bolyongás kívánság és kielégülés között, mint azt az Akarat által hajtott vegetatív és érzéki életben látjuk. A legfelső szólamokban szereplő mozgékony, változatos melódiák — szemben a monoton basszussal — az egyedi létezők kimeríthetetlen sokféleségét juttatják Schopenhauer eszébe. Az átmenet egyik hangnemből a másikba nem más, mint az elhalt lény új életformára való ébredése, az Akarat kozmikus vándorlása, és így tovább. Bölcselőnk elméletének azonban épp e részletei legkevésbé jelentősek. Hiszen az emberi gondolkodás története untig elegendő példáját nyújtja a kalandos párhuzamoknak, melyek mind-

untalan felbukkannak s a jelenségek és fogalmak egymástól legtávolabb álló területeit óhajtják egybehangolni, de komolyan mindig csak kitalálójuk hisz bennük, míg végre tudományos folytatás és siker híján végkép elcsendesednek.

A schopenhaueri zeneesztétika e vonatkozásban megmutatkozó túlzása, hogy ilyenformán voltaképpen minden zenemű két dolgot fejezne ki: először az illető hangulatot magát, másodsor pedig a világmindenség szerkezetét, — ami azonban mégsem valószínű. Hasonló téves belemagyarázásnak minősíthetjük bölcselnk ama gondolatát, mely szerint a zenében előforduló ismétlések azt célozzák, hogy az illető zenei tartalmat, mely egyszeri hallásra talán túlságosan nehéz, azaz metafizikailag telített lehetne, többszörös benyomás hatására inkább felfogjuk. Szerinte tehát a lehető ismétlésekben, mintegy a zene metafizikailag tartalmas, meg nem unható mivoltát láthatjuk biztosítva. Holott ismétlések a költői szövegben is előfordulnak, a zenében pedig mint szimmetria-jelenségek jöhetnek létre.

A pszichoanalitikus iskola utal arra, hogy „a hang éppúgy, mint a hangsúly — a két szó gyöke mutatja azonos jelentésüket — az ösztön áttörése az útjában álló akadályokon”. (Mosonyi: A zene lélektana, 1934. 59. lap.) Neves zeneesztétikusok, közöttük Riemann, az ősi hangot szirénaszzerű határozatlan, kromatikus felfelécsúszásnak tartják. Márpedig az ily csúszó kromatika a fájdalomban fetregő embernek gátlás nélkül kitörő kiáltása. (Mosonyi i. m. 62. 1.)

E tényben tehát támaszpontunk van arra nézve, hogy a zenei hang az ösztön közvetlen kifolyása. Ugyanezzel összefüggő figyelemreméltó körülmény, hogy az egyházi zene épp a kromatikát, mint a legösztönösebbnek, sőt gyakran szexuális jelentésűnek érzett és minősített zenei elemet — száműzte birodalmából és a diatonikával, sőt egészen merev, hézagos skálával (pentatonika) helyettesítette. (I. m. 65. lap.)

A zene-esztétikai pszichoanalízis eredményei tehát összhangban állnak a schopenhaueri gondolatokkal, melyek ugyanazon alaptétel szemléltetését célozzák. Azonban bölcselnk zenefilozófiája bizonyos misztikus hajlandóságú túlzásokat tartalmaz. Ő ugyanis csupán a „tiszta”, tehát nem-programatikus zenét tartja „valódi” zenének, de eme tiszta zene esetében is utal arra, hogy az gyakran támaszt a hallgatóban képzeteket, festői élményeket. A nem-programatikus, tiszta zene ily hatásai szerinte onnan származnának, hogy a zene ilyenkor a képzeteknek, mint jelenségeknek metafizikai lényegét ábrázolná. Történeket, alakokat tehát a zene hallgatásakor lelki szemünk előtt azért látunk, mert a zenemű nem más, mint épp eme történések, jellemek legbensőbb lényegének ábrázolata. Az ily zenei hatásokat azonban Schopenhauer élesen elhatárolja ama zenéktől, melyek program-

szerűen, szándékosan törekednek festői, megelevenítő hatásokra és ilyeneket nem azért érnének el, mert a „metafizikai lényeket” ábrázolnák.

3. Mármost éppen az ilyen programatikus zenének a „valódi” zenétől való éles elhatárolása miatt támaszthatunk Schopenhauer ellen kifogást. A következőkben tehát egyrészt igazolnunk kell, hogy a program-zene nem áll annyira távol a „tiszta” zenétől — mint azt bölcseleink vélné —, hogy tehát mindkettő „ösztönösök” lehetnek, másrészt, hogy a zene-támasztotta képszerű élmények nem a „metafizikai lények”-nek közvetlen, misztikus hatására, hanem egyéb úton keletkeznek. Szemléltetnünk kell tehát, hogy a zeneféleségek között nincs éles határ — mely lényegbevágó lehetne —, mindkettő egyaránt „ösztönös gyökerű” s hogy mindkettő hasonló eszközökkel, de nem valaminő közvetlen, misztikus úton hat.

Gondoljunk csak pl. Wagner nagyszerű zenei képére, a „Walkűrök lovaglására,” melyben a felbontott hármashangzatok hullámzó, ágaskodó és lehanyatló mozgása a lovaglás képzetét idézi bennünk. (Érdekes egyébként, hogy ugyanezt a megoldást alkalmazza Schumann a „Tüzes lovas” c. gyermekdarabjában.) Schopenhauer az ilyen zenét, mint programmszerűt és „utánzó”, mint amely nem a metafizikumot ábrázolja, elkülöníti a metafizikai „tiszta,” valóságos zene birodalmától, kérdés azonban: szigorú szeparációs álláspontja mennyiben jogosult.

4. Mert a festői programzene művelői között ilyen fényes neveket találunk: Johann Sebastian Bach, Händel, Weber, Wagner, Schubert, Berlioz, Liszt, Raff, Bizet, Massenét, Debussy, Strauss Richárd, a modern oroszok, Swendsen, Grieg, Sibelius, — hogy csak a legnagyobbakat, illetve leginkább festőszerzőket említsük. Néhány kiragadott példa: Bach a 47.-ik Kantata első kórusában a melodikus vonal emelkedő, majd süllyedő menetében gyönyörűen illusztrálja Krisztus szavait: „Ki magát felmagasztalja, megaláztatik s ki magát megalázza, felmagasztaltatik.” Bachnak egyébként is igen sok témája képszerű

Oratóriumaiban Händel gyakran él festői képekkel, midőn az ősi keleti vallásos millió egyes mozzanatait (az áldozati oltár felszálló füstjét, a papok vontatott felvonulásait, a folyó hullámait stb.) megjeleníteni igyekszik.

Haydn a Jahreszeiten-ban például három ütemen át tartott négy-negyedes egészértékekkel festi a halál mozdulatlanságát. Ugyanígy jár el Schubert a „Halál és a leányzó” c. Jvában. Programmot fejez ki Beethoven is a Pásztorai-szimfóniában. A fentemlített többi modern szerzők művei pedig hasonló hatásokban és színekben kifogyhatatlanok. Tagadhatatlan tehát, hogy a programzenét, ~ csupán azért, mert

nem „abszolút”, vagy nem „tisztá”, elvetni nem lehet. Nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk annak, hogy programzene egyáltalában létezik, hiszen ok nélkül semmi sincs. A programm-muzsika olyan idős, mint maga a zene. A klaszszikus görög kultúrában például Olympos és Sakados pythiai nomos-ai (zenés szövegei) nemcsak a hangfestésnek, hanem a programm-zenélésnek is dokumentumai. (Ambros: Geschichte d. Musik I. k. 481. 1.) Ugyancsak az ókori programm-muzsika egy példánya Timosthenes-nek „Tengeri vihar” c. zeneképe, melyet H. Abert fedezett fel s ismertetett az Alg. Musik-Zeitungban.

A programm-zene modern, de mérsékelt irányú művelői és képviselői pedig olyan megbízható zenei tényezők, hogy mindennemű erőltetett „zenétől idegen” törekvés távol áll tőlük. *Nem lehet tehát „tisztá” és programm-zene (különösen ez utóbbinak mérsékelt iránya) — között oly szigorú határt vonni, mint azt a „tisztá-zenei” esztétika cselekszi. És még kevésbé jogosult ez egy olyan téves alapon, amelyen mint helytelen előfeltevésen a tisztá zene esztétikája e kérdést illetőleg épül.* Ugyanis ezt mondja: A természetnek, képzeteknek zenei ábrázolása, voltaképpen: hiábavalóság, tautológia. A zene ilyenkor olyasmire törekszik, amit egyéb művészetek a maguk területén és eszközeivel sokkal tökéletesebben megoldhatnak. Amint William Wolff is szemére veti a programm-muzsikuskoknak Zeneesztétikája II. kötetének 288. oldalán. „Ne akarjon a zene versenyre kelni a többi művészetekkel, — úgymond — mert felesleges munkát végez.”

Ez helyes szempont lenne akkor, ha valóban az lenne a helyzet, hogy a zene idegen művészetek területére kotnyeleskednék. Azonban nem így van. Mert vegyük csak józan és alapos meggondolás alá a kérdést: lehetséges-e, hogy a zeneművészet legnagyobbjai pályákon, életeken át lidércek után futottak volna? Miért csak a zene lenne az a művészet, mely félreismerte a maga feladatát és eszközeit? Programmzene létezik és ez oly jelentős tény, melyet „tautológiának,” „tévedésnek” minősíteni nem lehet. Az igazság ennél mélyebben fekszik és abban áll, hogy az ábrázoló zene minden „tisztátalansága,” „programmja,” képszerűsége ellenére sem akar versenyezni a többi művészetekkel, nem akar ábrázolni olyan értelemben, hogy „kész” dolgokat állítana elénk, mint a képzőművészetek, hanem csupán *jelezni* akar, *elindítani bennünket, befogadó alanyokat egy sajátos lelki tevékenység: a fantázia és asszociáció útján.* Midőn a zeneszerző malomzakatolást, vagy lovaglást utánoz, nem akar vágtató lovat ábrázolni, — ez utóbbi hatás nyilván a szobrász és festő feladata, — hanem a befogadó alany képzeire apellál, melyek között ez a zenei anyag bizonyára talajra talál és az intendált hatást ki fogja alakítani. A zene esetében tehát a befogadó

alany nem-tudatos lelki önaktivitása minden más művészetnél fokozottabban érvényesül. íme, már az oly átlátszó imitációk is, mint: malom, vadászat, lovaglás stb. is erre céloznak. De tételünk még inkább érvényes oly esetekben, melyek a hallgató részéről valóban igen komoly és bonyolult tudattalan lelki önaktivitást igényelnek olyannyira, hogy ennek feltételezése nélkül a hatás létrejöttét meg sem érthetjük. Ehelyütt oly művekre gondolunk, mint amilyenek Liszt és Wagner „isteni” szférákban mozgó részletei, vagy — hogy hirtelen konkrét példát említsünk: Loewe „A vízi kobold” c. balladája, melyben olykor mintha a Természet mélyének szavát hallanók. E hatások nem keletkezhetek úgy, mint a malom zenei illusztrációja esetében, hogy t. i. a zenében meglévő, eléggé világos, a malom hangjára jellegzetes zajmotívum felkeltette a hallgató kész képzeleti, emlékképei közül a neki megfelelőket (a malomzaj emlékképét), hogy tehát a befogadó egyszerűen ráismert az adott dologra, hanem az ily hatások, mint „istenség” és „természet mélye” esetében a fantáziának nemtudatos és bonyodalmas benső alakító tevékenységet kellett kifejtenie, bizonyos asszociációkat elvégeznie, hogy a műből, melyben nem állhat készen az „Isten” vagy a „Természet legmélyének” fogalma, önmagában kialakíthassa azt a bonyolult élményt, mely szintén nincs „készen,” raktáron képzeleti között.

A zenében levő és viszont bennünk élő kész elemek találkozásáról, egyszerű ráismerésről itt tehát nem lehet szó.

Igyekeztünk a fentiekben egyrészt a programzene — s különösen mérsékeltébb irányának — létjogosultságát igazolni, másrészt megmutatni, hogy az *nem valaminő képzőművészeti*, „zenétől idegen” „ábrázoló” jelleg, *hanem csupán elindítója az alany képzeleti, asszociatív* öntevékenységének, miáltal nagyban különbözik a képzőművészetektől.

5. Felmerülhetne egy ellenvetés: A programmatikus muzsika „zenétől idegen” elemekre, szövegre, magyarázatra támaszkodik — mondhatná valaki, mint ahogy Hausegger is felállítja ezt a kifogást „Die Musik als Ausdruck” című munkájában. (194—5. oldal.) De elfeledik, hogy a jó programzene szöveges utalás nélkül is hatásos és kifejező, tehát voltaképpen önmagában is teljes és tartalmát külső program (szöveg) nélkül is nagyjából kifejezi épp úgy, mint ahogy a tiszta zene is csak nagyjából közöl tartalmat, dolgokat. *A programzene e ponton is közelíthető tehát a tisztához, amint a régi bevált szabály is („jó az olyan programzene, mely szöveges utalás nélkül is élvezhető és érthető, viszont a program fokozza élvezetét) lehetővé teszi a közeledést, illetve igazolja, hogy program-muzsika és tiszta zene között nincs szakadék, mert előbbi csak annviban különbözik az utóbbtól, hogy programmal társulhat de viszont a tiszta zene is társulhatna ilyen-*

nel, hiszen annak is van tartalma. Egyúttal pedig annyiban is összeesik a tiszta zenével, hogy program nélkül is zene, azaz élvezhető. A program-muzsikának ezen közbülső, mérsékelt, helyes fajtáját használjuk fel tehát mondani-valóink igazolására. Olyan fokban mint a mérsékelt programzene, minden muzsika „zenén-kívüli”, mihelyt elismerünk benne valamilyen tartalmat, jelentést, azaz mihelyt nem követjük a merőben „formalisztikus” zeneesztétika képtelen álláspontját. Minthogy azonban a „formális” esztétika lehetetlen (lásd 12—15. pontok), ennél fogva a mérsékelt programzene mint tartalmi, jelentéses művészet, lényegben nem különbözik a tiszta zenétől, melynek hasonlóképpen: van tartalma, jelentése.

6. *A zeneféleségek között látszólag fennálló távolság tehát áthidalható egyrészt azért, hogy a program-muzsika nem akar „ábrázolni”, hanem minden zene csupán bizonyos irányú lelki önaktivitást indít meg, másrészt, hogy a mérsékelt programzene nem keveredik „zenétől idegen” elemekkel, mert mindennemű külső utalás nélkül is képes ráirányítani a felfogó alanyt bizonyos, nagyjából kiérezhető tartalomra, amilyen tartalmat a legtisztább haydni és mozarti zene sem nélkülöz, hacsak nem óhajtjuk elfogadni a tartalom nélkül való „formális” zene lehetetlen álláspontját.*

Hiszen éppen azért lehetséges bizonyos fokú, mérsékelt program-muzsika, mert *a zene általában is* tartalmakra irányuló képletekkel hat. A mérsékelt programzenének pusztán lehetősége, ama körülmény, hogy zenei képletek által tartalmak kifejezése lehetséges, *igazolja tehát leginkább, hogy a zene általában is kifejező mozgás- és hangszínképleteket vesz igénybe*, és demonstrálja azt, hogy a program-muzsika a zenével általában közös és hidalja át a távolságot, melyet egyesek a zene fajai között támasztottak. *A program-muzsikálás e szerint csak eltúlozása a zene alapvető és egyetemes természetének: a mozgásképletek által való kifejezés képességének, amely nélkül létre sem jöhetett volna. A jó programzene oka: a tiszta zene. Fokozatilag különböznek tehát csupán, nem pedig lényegileg.*

7. Bár William Wolff felfogása szerint az általunk elfogadott mérsékelt program-muzsika is távolabb áll az abszolút zenétől. Szerzőnk ugyanis „felületeseknek” jelzi azokat, akik belenyugosznak abba a gondolatba, hogy „jó a zene, ha program nélkül is élvezhető”. Mert pl. — úgymond — a Pasztorál-szimfónia program nélkül — bár élvezhető — formailag és tartalmilag egyaránt értelmetlen. (W. Wolff: Musik-Aesthetik Band. II. Seite 289. 1896.) A minket érdeklő vonatkozásban ez annyit jelentene, hogy a program-muzsika lényeges pontban: az elmaradhatatlan szöveges utalás tekintetében különböznék a tiszta zenétől, tehát közöttük fon-

tosabb távolság állana fenn. Véleményünk szerint: Wolffnak ez a nézete túlzás. Mert pl. a Pasztorál-szimfónia vihar-részlete *szöveges utalás nélkül is* emlékeztet valami természeti viharra. És ez már elegendő. Sokkal többet a zene úgysem adhat. Így az olyan program-muzsika, mely szövegmagyarázat nélkül is élvezhető, egyúttal értelmes is. Az elv tehát (jó a program-zene, ha szöveges utalás nélkül is élvezhető) eszerint elfogadható és nem felületes, mert a túlzó, helytelen program-muzsikát, az olyat, amely valóban csak program-magyarázattal értelmes (lásd: a rokokó-szerzők túlzásait), kirekeszteni képes. Viszont az abszolút zenének és mérsékelt programzenének egymáshoz való közelítését lehetővé teszi. Az pedig, hogy a Pasztorál-szimfónia — amennyiben program melléggondolása nélkül hallgatnók — „formailag értelmetlen”, Wolffnak egy bizonyos formát előjogokkal felruházó gondolkodását tükrözi, azt, hogy formai szabadságot nem tűr. Pedig nem bizonyos hagyományos formák betartásán fordul meg a jó zene sorsa, hanem azon, hogy *egyáltalában* formált legyen, ami pedig a romantikus, vagy impresszionisztikus irány termékeiben is érvényesül, már magánál a zene matematikai jellegénél fogva, bár kisebb, töredékesebb részleteken belül; sőt kizárólagosan ez sem állítható, mert például Liszt szimfonikus költeményei: új, nagy, átfogó formák. (Ein Brief v. Rich. Wagner über Fr. Liszt's Symphonische Dichtungen, Leipzig 1857, 15. sk. 1.)

8. A valóban jó és nem szertelen programmuzsika tehát szöveges utalás vagy cím nélkül is kifejező s épp ezért nem áll olyan távolságban az abszolút zenétől, mint azt Wolff vélné. Errenézve legyen szabad egy önmegfigyelésen alapuló esetemet előadnom. Szobámban egy ízben valami írásmunkával foglalkoztam. Anélkül, hogy tudtam volna, mi történik a szomszédos szobában, tehát anélkül, hogy a rádiózene vagy szpiker hangját előzőleg hallottam volna, benyitottam oda, hogy egy ottlévő könyvben valaminek utána nézzek. A szobába lépésemkor konstataáltam, hogy a rádióban egy előttem ismeretlen zeneművet játszanak, amelynek természetesen címét sem ismertem. Néhány pillanat múlva megtaláltam és megnéztem a keresett könyvet és most már figyelni kezdtem a zenét. Azt sem tudhattam, hogy a darab vége felé közeledik és ekkor mégis ezt éreztem és gondoltam: „Úgy hangzik, mint valami lirizáló novella vagy mese befejezése.” És valóban: mintegy tizenhat-ütemes coda-periodus után a zene csakhamar befejeződött. Hallom a szpiker hangját: „elhangzott Bece Költői szvitje!” — íme, a példa meggyőzően szemlélteti, hogy *a programatikus zene bármiféle szöveg, cím vagy utalás nélkül is képes programszerű tartalmát mintegy nagyjából, — éppen annyiban, amennyiben az lényeges — közölni — csupán érzék szükséges hozzá! Ennélfogva tehát*

sokkal közelebb áll a tiszta zenéhez, mint Wolff hinné és tartalmilag program nélkül sem értelmetlen.

Erre nézve tanulságos még utalnunk ama tényre, hogy például Liszt „Les Preludes” című szimfonikus költeményét az egyes theoretikusok teljesen egyöntetűleg magyarázzák. A zenei kifejezés tehát mindennemű szöveges utalás nélkül, túl minden egyéni fantázián, általános szükségképiséggel érvényesül. (V. ö. Geszler Ödön: Liszt szimfonikus költeményei. — Hahn Arthur: Franz Liszt. — Heuss Alfréd bevezető” tanulmánya a „Les Preludes”-hez. [Eulenburg's Kleine Orchester-Partitur-Ausgabe.]

Mi következik Schopenhauer feltevéseire nézve mind-ebből?

Ha sikerül közelebbi viszonyt felfedeznünk tiszta- és programzene között, valószínűvé tehetjük, hogy mindkét zeneféleség ösztönös, tehát a legvégső létalapokban gyökerezik.

Már pedig ilyen közelebbi viszony tétélezése kettejük között lehetséges egy olyanirányú figyelmeztetés által, hogy a programmuzsika *nem* „zenétől idegen” képzőművészeti *ábrázolást* céloz, hanem csupán *az alany lelki önaktivitásának* a képzelet és asszociáció útján való elindítását munkálja, ami a zenére általában (azaz a tiszta zenére is) jellemző lehet. Továbbá, hogy a programzene úgynevezett „programjától mint szükséges külső vezetőtől” való függése sem olyan mérvű és értelmű, hogy emiatt az abszolút zenétől való elhatárolása szükséges lenne.

9. A továbbiakban pedig kifejtendő: miért kell túlzásnak tartanunk azt, hogy Schopenhauer a zene képszerű hatásai-ban a metafizikumnak közvetlen, mintegy misztikus kifolyását látja.

Bár erre azt mondhatná valaki: Ha a zene amúgy is a benső akarat kifolyása, miért tiltakozunk az ellen, hogy az általa sugallt fantáziaképek valóban a zeneműben kifejezésre jutott metafizikai lényeg közvetlen hatására jelentkeznek. — Azért — válaszolhatjuk —, mert az emberi léleknek ez esetben különleges „lényeglátó”, „lényegben-olvasó” képességgel kellene rendelkeznie, mely által hivatott lehetne a lényegben potenciálisan benne rejlő jelenségvilágot fantáziaképek alakjában appercipiálni. Hogy azonban az ember ilyenmire képes lenne, nem valószínű. És szükségtelen is feltételeznünk. Mert épp az ilyen miszticizmus kiküszöbölése céljából utalhatunk arra, hogy tiszta és programzene egyaránt *mint mozgásképletek komplexuma az alanyban bizonyos megfelelő asszociációkon épülő képzeleti munka megindítására képes és hivatott*. Hogy a muzsikának mennyire hatalmában áll az asszociációs fantáziamunka megindítása, arranézve elegendő, ha különféle sajátos elemeire utalunk. Ilyenek: hangnem (dur, moll), hangfaj (C, G. stb.), melódia, ritmus, harmónia,

tempó, hangszín, hangszer, magasság, mélység, illetve ezek kimeríthetetlen kombinációi. A hatás mibenlétének és módjának igen egyszerű és valószínű alapvetését adja már Johann Jakob Engel is 1780-ban megjelent „Ueber die Musikalische Maierai” című értekezésében. Abból indul ki, hogy minden érzelem valamiképpen külső jellegeket (testi speciese-
ket), mozgásokat is létrehoz, melyekkel együtt jár. Ugyanennek viszont fordítottja is lehetséges: a külső jel, mozgásképlet reámutathat egy bizonyos érzelemre vagy képzetre és felidézheti azt. A programzene főtörekvése már most abban kell álljon, hogy ne külső tárgyakat utánozzon, hanem elsősorban e tárgyak-okozta *érzelmeket* ébressze fel s ilyen úton idézze fel a tárgyak képzetét — mint ezt Berlioz és Liszt is hangoztatják. (Engel: Ueber die Musikalische Maierai 1780., 18., 19. lap.)

B. Polz szerint is: „... die Empfindung der gleichen Muskellage auch rückwärts wieder jené Seelenstimmung hervorruft, unter derén Wirkung sie zu stehen gewohnt ist.” Ueber Physiog. u. Mim., Deutsche Vierteljahresschrift „1886., Jänner bis März”. Wundt írja: „... die mimische Bewegung erweckt in dem áuseren Beobachter die náhmlichen sinnlichen Eindrücke und lásst ihm die einem gewissen Grade mit uns empfinden.” („Der Ausdruck der Gemüthsbewegungen.” 1885., 232. lap, továbbá: „Phis. Psych.” 804. lap.) Mindezt Kant és Fechner is megerősítik.

Mindennapi tapasztalásunkkal megegyezőleg is, — az emberben ösztönös képesség él az irányban, hogy mások kifejező mozgásait megértse, azaz mindennemű diskurzív megfontolás nélkül, közvetlenül belehelyezkedhessek azokba, átvegye, átérezze azokat. Hogy ez teljesen ösztönös és közvetlen, azt igazolja ama megfigyelés, hogy ügyes utánzók a produkciójuk előtti pillanatokban soha sincsenek világos tudatában annak, voltaképpen miféle magatartást fognak felvenni, hogy az utánozni szándékolt személyt valóban imitálhassák. Elegendő azonban csupán egy röpke és homályos szándéka az utánzásnak és a produkció fényesen sikerül: „Wir seben, dass der Ausdruck Anderer mit einer gewissen zwingenden Macht auf uns wirkt, welche weit unmittelbarer und intensiver ist, als dass wir annehmen könnten es gehöre erst das Entgegenkommen unserer Reflexionsthätigkeit unseres Verstandes da zu, ihn zu erkennen. (Hausegger: Die Musik als Ausdruck 1887., 18—19. lap.) Hasonló értelemben nyilatkoznak Birsch—Hirschfeld [Ueber den Ursprung der menschlichen Mienensprache, Deutsche Rundschau 1880., 54. lap.] Ilyen ébresztőleg ható mozgásképletek érvényesülnek a zenei motívumokban, melyeknek gyors egymásutánban pergő hangjai a sietség mozgásainak utánzásával a sietség hangulatát, máskor megsóhajtáshoz hasonló, elnyújtott hangjai a vágyakozás kitérő

pózaira emlékezteivé ugyanilyen érzelmet ébreszthetnek. És kimeríthetetlenek a hangok egymásutánjának, magasságának és egyéb elemeinek különféle kombinációi, melyek felkeltethetnek képzeteket (lásd „Walkűrök lovaglása”), vagy érzelmeket s ezek nyomán asszociációk segítségével az illető dolgok képzetait vagy legalább is: a kifejezett dologhoz hasonló hangulatú dolgok képzetait. Így utalhatunk hirtelenében példaképpen Sibelius „Tuonelai hattyú” című zeneképre, melynek lassú tartott vonóhangjai kitűnően festik a sima víztükrön való nyugodt tovasiklás hangulatát. A zene-okozta képszerű hatások tehát a zenében nyilvánuló *mozgás-speci-esek*, nem pedig a „metafizikai lényeg” közvetlen befolyásának tulaj donítandók.

A zenei nyelv „egyetemes és határozatlan” jellege sem utal szükségképpen az „egyetemes és határozatlan világakarat”-ra. Az univerzalitás csupán azt jelenti, hogy a zene bizonyos értelemben és fokig áthidalni képes a különféle nyelvek okozta nehézségeket az emberek között. „Határozatlansága” pedig egyértelmű azzal, hogy mint túlnyomórészt mozgásképletekből álló és főképp ezekre támaszkodó művészet nélkülözi az exakt kifejezés jeleket.

10. És ezekután megvizsgálhatjuk Schopenhauer utolsó szuppozícióját, melyet a zene *aláfestő erejével* kapcsolatban említ. Amint az ismeretelméleti és lélektani szempontnak, a szellem önaktivitásának teljes mellőzése bosszulja meg magát Schopenhauernek a zenei fantáziaképek eredetére vonatkozó föltevésében, ugyanúgy pszichológiátlan az a megjegyzése is, hogy az „aláfestés” (személyek, szöveg, cselekvések megfelelő muzsikával való kísérete) épp azért adna sajátos és intenzív hatást, mert az illető zene ilyenkor a vele egybehangzó tárgyak, szövegek, cselekvések legbenső lényegét ábrázolná. Azonban nem szabad felednünk, hogy hasonló egybeolvadások nemcsak zenével kapcsolatban, és nem is csupán ott lehetségesek, hol egyik elem lényege lehetne a másikkal. A pszichében történő összeolvadások tényét a lélektan már ismeri. Lehetséges, hogy egyelőre csak a legegyszerűbb működésekre vonatkozólag végeztek kísérleteket, azonban önmegfigyelés, valamint mások vallomásai alapján állíthatom, hogy bizonyos aláfestések, élményegyesülések magasabbrendű lelki-funkciókban is — de nemcsak zenével kapcsolatban — aktualizálódhatnak. Egyik ilyenirányú érdekes kísérlet abból áll, hogy egy bármilyen jellegzetes vagy élénk arckifejezésű bábút vagy portrét magunk elé állítunk, ugyanakkor pedig átadjuk magunkat valamilyen szöveg (beszéd, felolvasás) hallgatásának. A hatás helyenként meglepő lesz. A szöveg élénkítőleg hat a bábú arcvonásaira, ezeket mintegy kifejezőbbé teszi, viszont a szöveg gyakran egészen sajátos, élénk színezetet nyer — a baba képén keresztül. És mégcsak azt sem

állíthatjuk, hogy ez esetben talán egyik elem valaminő jelentésbeli megegyezésben állana a másikkal, vagy hogy lényegét fejezné ki annak. Magam pl. egy ízben a japán-kínai harctér jelentéseit hallgattam rádión, ugyanakkor pedig egy tarkaruhába öltözött dívány-baba (Arlekin) arcvonásait szemléltem. Tehát egymástól távoleső jellegeket kapcsoltam egybe. A hatás azonban így is igen összehangzó, élénk és érdekes volt. *Bizonyos tárgyak egybeolvadása, az „aláfestés” ténye tehát nem igazolhatja azt, hogy ilyen esetben egyik tárgy mintegy lényegét ábrázolná a másikkal.* Eféle metafizikai következtetések csupán a lélektani szempont és vizsgálat mellőzésével lehetségesek.

Schopenhauer egyes gondolatai tehát, melyek a zene benső és végső ösztönös jellegét megvilágítani igyekeznek, — noha az általuk alátámasztandó tétel igaz lehet, a célnak nem megfelelőek. Bölcselőnk módszere osztozik minden olyan törekvés sorsában, mely lélektani tényekből, de lélektani módszer híján, azaz mintegy közvetlenül óhajt metafizikai eredményre jutni. Ilyen kalandos megállapítást tartalmaz pl. Hegel ama tétele, hogy a „komikum: a végtelen kicsiny kifejezése”. Schopenhauer esetében enyhítő körülményül szolgál, hogy ő mintegy intuitív módon rátalált az igazságra s csupán az azt alátámasztó, illusztráló spekulációkban, illetve ötletekben tévedett.

11. Talán éppen emez odavetett megjegyzései, illetve a metafizikai zeneesztétika kidolgozatlansága okozták, hogy egyesek élesen ellene fordultak. A talaj mindenestre meg volt erre, mert a schopenhaueri zene-ideológia előkelő és széles körben hódított. Liszt és Wagner, kik mint gondolkodók is kiválóak, hitet tettek reá. Esztétikai reflexióikban gyakran utalnak Schopenhauerre és ezt oly formában teszik, mintha úgy éreznék: a zene nemcsak az ősi, ösztönös élethalapok eredménye, hanem valóságos túlvilági üzenet, melyben mindazt, amit az intellektus asszociációi belevetítenek, egyúttal egy objektív transzcendens világ közvetlen fotográfiájának is kellene tartanunk. Liszt pl. Így nyilatkozott: „Rendkívül hiszek a művészetben, mint Istenben és az emberiségben, melyek a művészetben megnyilatkoznak.” Egy ismeretkritikus azonban ezt így fejezné ki: A műalkotásokba Isten és az emberiség eszméit vetítjük bele, abban hajlandók vagyunk ezeket feltalálni. — Az ismeretkritikáról feledkezik meg Wagner is, midőn a zenét „az élet legmagasabb feladatának, tulajdonképpen metafizikai tevékenységének” vallja.*

* Ellenben még sem szabad úgy felfogni Wagnernek Schopenhauer iránt érzett rokonszenvét, mintha Wagner a zenealkotás körén magán belül tudatosan és túlságos mértékben követte volna a metafizikai zeneesztétika követelményeit. Nem. Így aligha komponálhatta volna meg számos programatikusan festői zeneképet, melyek operái legérdekesebb részeit teszik. Ami

Az ilyen antropomorfizmus ellenhatást szült és eredményezte, hogy egy minden metafizikumból kiábrándult sajátos esztétikai irány: a formalizmus, energetizmus léphetett fel, mely nemcsak megtagad minden közösséget a metafizikummal, hanem még a sajátlagosan „emberi” irányában felmerülhető hatásokat is elveti.

Már 1854-ben Eduárd Hanslick „Vom Musikalisch Schönen” c. munkájával megkezdődik a visszahatás, mely a zene metafizikai filozófiáját kétségbe vonva nem ismer el abban transzcendens vagy emberi tartalmat, hanem lényegét mint *sajátosan zenei erőt* határozza meg. Maga Hanslick voltaképpen Hegelnek egy tételéből indul ki, amely szerint: „Der Inhalt der Musik: sind tönend bewegte Formen.” (Hanslick: Vom Musikalisch-Schönen 9. kiad. 74. lap.) E felfogásnak mint szerzők Stravinszky és Honegger a legkimagaslóbb képviselői. Halm, Riemann, Schenker pedig mint esztétikusok ismeretelméleti szempontok alapján tagadják a zenében rejlő metafizikumot, a kialakítás, formálás erejét többre tartván az invenciónál és „antropomorfizmusnak” bélyegezvé minden érzelmi attitűdöt és esztétikát. A zeneszerzők egyes művei valóságos mér-

Wagnert a nagy frankfurti filozófushoz fűzi, az sokkal inkább a dalművek alapeszméiben, meséjében rejtőző bölcséleti mag. Nem holmi abszolút vagy tiszta zenei törekvések egyesítik a két szellemet, hanem az a tény, hogy a Nibelung-tetralógia személyei nagyrésztben nem mások, mint a Schopenhauer filozófia alapvető fogalmainak: Az Akaratnak és Képzetnek szimbólumai.

„Von Interessé ist es zu bemerken, wie sein diese Auffassung des vollkommen den sich objektirenden Willen Schopenhauers entsprechenden Wesens Wotans mit der Mythe übereinstimmt. Aus ihr hat Wagner nicht nur den Stoff, sondern auch die Grundstimmung seines Werkes geschöpft. Die Berührungspunkte, welche die aus indischen Quellen genährte Philosophie Schopenhauers mit der von den Erinnerungen an das Stammland erfüllten germanischen Anschauung bietet, treten in seiner Behandlung klar an den tag. (Friedrich v. Hausegger: Richard Wagner und Schopenhauer, Leipzig 1878. 15. old.)

Wolan: Az Akarat, Erda pedig a Tudás és Schopenhauer „Wille-Vor&tellung” koncepciója jelenik meg a két főalak viszonylatában, midőn Wotan így szól Erdához: Dein Wissen verweht vor meinem Willen. (I. m. ugyanott.) Sőt később ugyanezen reláció ismétlődik Siegfried és Brünhilda szerelmében. Hausegger erről így ír: „Brünhilde ist die Wissende in dem selben Sinne, wie Siegfried der Wollende. Ihr Wissen ist ein intuitives, der Quelle des Willens entspringendes, von diesem nie beirrt; ihrem nicht von aussen genährten, sondern aus ihren Innern kommenden, ich möchte sagen, naiven Wissen entspricht von selbst ihr Wollen.

„Was du nicht weisst, wiss ich túr dich. Doeli Wissen bin ich mu, weil ich dich liebe, — sagt Brünhilde.”

„Ihr Gedanke, ihr war er nur Liebe zu Siegfried. Ihr Wissen falit mit ihrer Liebe zusammen: es ist ungetrübt durch irgendeinen Konflikt, wie Siegfrieds Wollen. Eine ardere, eine Wellbefreie Vereinigung von Wissen und Wollen ist mit diesen Heldengestalten im Pláne. Auch Brünhilde, die in der bezeichneten Art wissende schläft, wie Erda: allén sie wird durch Liebe zum Lében erweckt. Durch sie wird ihr Wissen fruchtbar. Siegfried der wollende bezwingt sie, wie einst Wotan Erda, aber nicht mit wilden Zwang, sondern durch die Macht der Liebe.” (Ugyanitt 30. old.)

női alkotások. Így a rák-kánon, mely abban áll, hogy a zenemű második fele egyezik az elsővel, csakhogy — végéről előrefelé olvasva. (Pl. Schönberg műveiben.)

12. Azonban meggondolandó, hogy a zenét minden más-tól függetlenítő és azt formális, energetikai jelenségnek nevező újabb irány, midőn még az ihletet és invenciót is mint „idegen elemet” kevesebbre becsüli az alakításnál, egyoldalú formalizmusával kétségtelenül túlzásba hajlik. A zene: művészet, *emberi produktum s mint ilyen az Embertől teljességgel nem függetleníthető.* Ezt maguk az energetikus zene alkotói is be fogják látni, ha a modern átmeneti idők után kifogynak majd az embertelen, gépies tárgyak megénekléséből. Mert nem lehet folytonosan és végnélkül gyárat, vasutakat megzenésíteni. Ha pedig azt mondaná valaki, hogy az energetizmus nem merül ki a gépiesség dicsőítésében, hanem ennél mélyebben: a formák és szerkesztés világában van otthon, úgy erre is csak azt válaszolhatjuk, hogy a formalizmus csupán csak egy oldala a művészetnek és mindent nem pótolhat. *A zene emberi vonatkozásait tagadni márcsak azért is képtelenség, mert minden idők két nagy művészeti stílusa: klasszicizmus és romantizmus maga sem más, mint utalás az „emberire”.* Amaz a tipikus és emberi jellegeket adja, megegyezésben bizonyos szigorú formákkal, utóbbi pedig az egyéni szellemet és élményt a széttöredezett, szabad formákon keresztül.

„Die ganze, umfangreiche und grossartige Kunstgattung der Vokalmusik (die Musik auf einem Worttext) wäre ein reines Unding, ein völlig sinnloses Unternehmen, wenn der Gefühlsinhalt der Musik nicht vorhanden wäre und nicht in diesem sein eigentlicher Inhalt und Gehalt bestände. Denn welche Bedeutung kann es haben, Worl-gedanken mit blossen Tönen und Tonformen zu umkleiden, welche nichts ausdrücken?” (William Wolff: Musik-Aesthetik Bänd. I. S. 8. 1896.)

13. Itt ugyan lehetne egy ellenvetéssel élni, hogy az ú. n. „kifejezés” megérzése csupán a hallgató illúziója, nem pedig a zene sajátos, mintegy objektív jellegének lenne eredménye. *Azonban ha így is van, mindez már több illúziónál, hiszen a zenemű a szerző lelkében fogant, aki bizonyos szándékokkal, bizonyos érzelmek és gondolatok kifejezéseképen alkotta művét éppen olyanná, aminővé az sikerült, és aminőnek nagyjából a hallgató is érzi.* (Tanulságos ilven szempontból a 8. pontban közölt példa.)

A „Skót-szimfónia” első témái Mendelssohn lelkében Stuart Mária sírjánál fogamzottak meg, amint ő maga egyik levelében említi. Schumann egy tél végén, a közeledő tavasz ígérétenek hatása alatt komponálta meg „Tavaszi-szimfóniáját”, mely „nem programzene és mégis: az időpont nagy hatással volt tartalmára és tagozódására” — mint írja. Mind-

emez idézetek természetesen *nem kivételes eseteket jelentenek, hanem a zeneszerző munkájának általános jellemzését adhatják. A zeneműnek tartalmi megérzésében ezek szerint tehát nem egyéni illúziókról, hanem az egyetemes emberi természet érvényesüléséről van szó, ami az érzelmi esztétika igazának már alapjául szolgálhat. A szerző és műélvező között fennálló viszony, mely a művel kapcsolatos élményeik nagyjából való kölcsönös megegyezésében jelenik meg, eléggé demonstrálhatja, hogy — ha a zeneművészet képzeti és érzelmi jellege antropomorf belemagyarázás, illetve illúzió, — akkor is egyetemes illúzió. Különböznék érthetetlen lenne, miként gondolhattak pl. a 17. század zeneszerzői arra, hogy az ú. n. „nápolyi sexts”-tel tragikai hangulatot lehet elérni. (Ugyanerre utal a 8. pont példája is.) A formalisztikus zeneesztétika és az energetikai zeneművészet éppen emez egyetemes illúzió kikapcsolását óhajtja, de ezzel elérhetetlent céloz. Mintha a fizikus így kiáltana az emberiséghez: Vegyétek tudomásul, hogy szín és hang objektíve nem létezik, hanem csak rezgések vannak. Rendezzétek be életeteket e szerint!*

Hanslick a zenének általában emberileg tulajdonított tartalmi valóját tagadva bizonyoságul hoz fel olyan kompozíciókat, melyeket különféle eltérő alkalmakkor (templomban épp úgy, mint színpadi zeneként) felhasználni lehet. Hol van tehát ezekben a sajátos tartalom? — kérdi. Tény, hogy vannak közömbös tartalmak is, melyek azonban *nem semmilyen* tartalmak, mert hiszen ha bizonyos exponáltabb, hangsúlyozottabb helyen alkalmaznók őket (pl. erősen tragikus helyzetben) — ahová nem illenek, *tüstént kitűnne és visszatevészt szülne saját, közömbös tartalmuk.*

14. Hanslick mindazonáltal nem tagadója a zene tartalmi oldalának *általában*. Felfogásmódja azonban mégis egyértelmű a tartalmi nihilizmussal. Szerinte ugyanis a muzsika tartalmi oldala annyira a formában gyökerező és ezzel összenőtt, sajátos, értelmileg lefordíthatatlan elem, hogy mintegy „nem e világról való”. (Vom Musikalisch-Schönen 9. kiadás. 77—79. lap.) Kérdéses azonban, van-e értelme és jogosultsága egy művészetben az eféle negativizmusnak. A zenének ezek szerint annyira sajátos és idegen tartalma lenne, hogy az emberileg nem követhető. A zeneesztétika a teológiával ennek is bizonyos negatív irányával, — melyet a neoplatonikus Philo fejtett ki elsőnek, — lenne rokon. E negatív vallásfilozófia lemond az isteni attribútumok vizsgálatáról és beéri annak megállapításával: mit nem lehet Istenről állítani. Amennyire megengedhető azonban e negativizmus a teológiában, annyira nem helyénvaló a zeneesztétikában. Miért csak a zenei” tartalom lenne lefordíthatatlan és sajátos, mikor a többi művészetekkel semmiféle baj nincs? Hanslick

tehát a zene matematikai, logikai, formai valójában rejlő formális, „an sich” Szépet megpillantva, ennek jelentőségét túlozza el, azt állítván, hogy amennyiben tartalomról beszélhetünk, az is ebben a formalításban gyökerezik, mintegy ebben van és ezen túl rejtőzködik. A muzsika logikai és matematikai jellegzetességei valóban csábítanak az eféle túlzásra, melynek azonban nem sok létjogosultsága van.

A zeneesztétikai negativizmus elutasítása után a tiszta formális művészet elvét kell megvizsgálunk, mely a zenében csupán kompozíciós, alaki elemeket lát. Bár igaz, hogy eféle tiszta, formai Szépség a zenében létezik csakúgy, mint általános logikai, matematikai, geometriai szépségek is vannak, — hiszen a zene elemei közel állanak a matematikumhoz, — mindez önmagában nem elegendő. Hiába érvényesül a formai szépség a képzőművészetekben is (szimmetria, háromszöges, körös kompozíció stb.), mert önmagában hiányos. Egyrészt ugyanis a forma sem mentes az érzelemtől (hiszen logikai érzelmeket is ismerünk), másrészt: *ahhoz, hogy teljes értelemben vett művészetet adjon, nem elegendő.* Mutatja ezt ama körülmény, hogy *a logika, matematika és geometria minden szépségük ellenére sem művészetek. És az építészet is: művészetté csak akkor válik, midőn kulturális, humanisztikus eszmei tartalmat ad. A formai elem tehát „an sich” bármennyire is szép lehet, művészetnek mint általános kultúr jelenségnek mégsem számítható.* Az emberi szellem ugyanis annyira zsúfolt, szövevényes, sokoldalú, a dolgok benne annyira nem elhatároltak, hogy *a művészetnek a maga teljes értelmében szükségképen ebből a teljes, szövevényes lelki-valóságából kell származnia,* ezzel közösséget tartania, erre visszavonatkoznia (a hallgató esetében), tehát *egy tisztán „formai szépség” ennek a logikai, geometriai mozzanatokon túl érzelmi, szimbolikus vonatkozásokat igénylő szövevényes szellemnek csupán csak egy oldalát foglalkoztathatná, azaz egyoldalú műalkotásokat jelentene, ami természetesen: nem teljes műalkotás.* Ugyanezeket illusztrálendő ismét utalunk nagy zeneszerzők megfigyeléseire (lásd 13. pont), kik alkotásuk közben soha — még a legkevésbé programatikus műveik írásakor sem tudtak elvonatkozni az Élettől, valóságtól kultúrától, saját környezetüktől, melyek mindenképen részt vettek műveikben. Ha a zenében valóban csupán formai elemek, vagy a lefordíthatatlan, emberitől független „an sich”-tartalom érvényesülne, miként magyarázhatnék a korok és népek szerint különböző zenekultúrák eltérő jellegzetességeit?

15. De hogy a formalizmus egyoldalú és elégtelen, azt alkotó hívei maguk is érzik, kik a forma szegényességét, ürességét ellensúlyozandó különféle mesterfogásokhoz folyamodnak, a formát önmagáért művelve hajszolják a túltengő for-

maizmust, mintegy az űrt kitöltendő valóságos mérnöki alkotásokat és bűvészmutatványokat produkálnak a zenében. Azt mondhatnók: *a tartalomról ők sem mondanak le, hiszen a formát teszik mondanivalóvá, tartalomká.* Még a nagy Bach fugái között is gyakran találunk formailag túltengő opuszokat, ami azonban nem igazolhatja a zeneművészet általában vett formalisztikus jellegét (amire pedig Hanslick éppen Bach eféle művei nyomán következtetni óhajtana (Vom Musikalisch-Schönen 9. kiad. 59. lap), hanem csak azt mutatja, hogy a nagy klasszikus helyenként bizonyos formai mondanivalók és szépségek kedvéért komponált. És azt hisszük: e ponton hidalható át az érzelmi esztétika és formalizmus ellentéte. Hogy t. i. *egyrészt a formai elemek sem mentek az érzelmi jellegtől, másrészt, hogy zeneileg tiszta formai szépségeket is ki lehet fejezni, továbbá, hogy akik állandóan a formalizmus szellemében alkotnak: önkéntelenül is a túltengő formát csillogtatva, mintegy tartalomká, mondanivalóvá teszik azt, tehát az „Inhalt” és „Gefühlsästhetik” egyetemes elvét ők sem kerülhetik ki.*

16. Érzelmi és formális zeneesztétika között Richárd Wallaschek is keresi az áthidaló megoldást, azonban a miénktől eltérő úton... (Die Musik) erreicht wohl, *dass wir mitfühlen, bestimmt aber nicht was wir fühlen...* Der Formalist sagt: Das Kunstwerk gefällt wegen gewisser Formen, die als solche (an sich) absolut gefallen? der Gefühlsästhetiker sagt: es gefällt, weil es dieses oder jenes bestimmte Gefühl ausdrückt und auszudrücken beabsichtigt. Ich galube, dass weder die Möglichkeit eines solchen Ausdrucks, noch cint diesbezügl. Absicht künstlerisch ist, und das Kunstwerk gefällt aünderingst, weil wir fühlen (Fantasieren, begeistert sind), aber nicht, weil wir gerade das oder jenes (Freude, Schmerz) fühlen; *was wir fühlen, ist subjektiv verschieden...* (Richárd Wallaschek: Über die Bedeutung der Aphasie für den musikalischen Ausdruck, 71—72. old. Viertel-Jahrschrift für Musikwissenschaft 1891.)

Nehézség rejlik azonban abban, hogy a zene nem csupán az érzelmet általában kelti fel bennünk, tehát nem csak azt érezzük, *hogy* érzünk, hanem — legalább is nagyjából — azt is, hogy *mit* érzünk. És a fantázia-képzetek — általános jelentésüket tekintve — nem teljesen különböznek egyénenként, hanem gyakran nagyon is megegyezők. Ha pl. úgy találnók is, hogy egy bizonyos zenemű előadásakor a hallgatóság tagjai csak annyiban értenének egyet, hogy most valami „fenséges” tárgyra kellett gondolniok — (errenézve azonban valamennyieknek meg kell egyezniök, mert nem lehet, hogy ugyanazon zene, ugyanazon részleténél, mások pl. „bájos”-hatásról beszéljenek), — már akkor is többet érzett a közönség, mint amennyit Wallaschek feltételez. Azon-

ban ugyanezen kísérletnél bizonyára olyan eredményre is jutunk, hogy a hallgatóság több tagja nem csupán a fenséges általánosabb kategóriájára nézve ért egyet, hanem pl. sokan lesznek közöttük, kik határozottan „vallásos”, „isteni”, „mennyei” képzetekről fognak egyöntetűleg nyilatkozni. Itt pedig a Wallaschek-teória már egészen csődöt mond.

Wagnernek egyik saját gyermekkori élményére való visszaemlékezése legértékesebb utalás arra, hogy a zene nyomán fellépő képzetek és érzelmek egyénenként nem teljesen különbözők, sőt nagyon is megegyezők lehetnek, önéletrajzában Wagner részletesen jellemzi egy érdekes zenei asszociációját. Gyermekkorában nagyon félt a kísértetektől, sokszor még álmában is felriadt, mégis kereste az ilyen hatásokat. A kísérteties képzetek lassankint a hegedű üres húrjainak quint-hangzataival társultak. Úgy emlékezik: először akkor hallotta bensőleg e hangzatokat, midőn Drezdában egy palota előtt haladt el, melyet kezeikben hangszereket tartó kőszobrok díszítettek. Ekkor úgy tűnt neki, mintha e kőalakok játszották volna a quinteket és ezidőtől fogva mindig borzalomérzéssel szaladt el a palota mellett. Beethoven IX-ik szimfóniája delejes hatást tesz reá, mert quintekkel kezdődik. Lelkében a kísérteties érzés teljesen összekapcsolódik a quinthagzattal. Ilyeneket hall, midőn Weber és Beethoven haláláról értesül. De ez a hatás nemcsak Wagner egyéni élménye. Saint Saëns „Haláltánca” szintén üres quintekkel (a—esz, d—á) kezdődik, valamint Liszt „Mefisztó-keringője” is.

E kérdésre nézve utalhatunk még a 8. pontban közölt példánkra, melyben egy Becce-mű hatását írjuk le.

Felfogásunkat megerősíti Hausegger is, aki következőképpen nyilatkozik: „Die Vorstellungen, welche sich des von der Wirkung der Musik Ergriffenen bemächtigt haben, sind nicht zufällige, individuelle, willkürliche; sie beziehen sich auf die in Ton und Rhythmus zur Erscheinung gelangenden, uns zur sympathischen Mittheilung hinreissenden Bewegungen der Ausdrucksorgane und sind als solche sofort verständlich und wicksham ohne einer weiteren Vermittelung oder Aneignung von aussen zu bedürfen.” (Die Musik als Ausdruck. 190—191. lap.)

Közelebbi vizsgálatra tehát úgylátszik: Wallaschek közvetítő álláspontja nem célravezető. Ha ugyanis elvben elfogadta az érzelmi hatást, úgy azt egészében is, tehát az érzelmi esztétikához csatlakozva kell elfogadnia.

Befejezésül ezek szerint leszögezendő, hogy a zene sajátos formai, illetve energetikai jellegét hirdető tanításokban alapvető hiányt: az Ember és Érzelem kikapcsolását tapasztaljuk, amennyiben pedig egy bizonyos iskola sikerrel űzi az ilyen művészetet, abban” csupán sajátos műfajt látunk,

mely mintegy tartalmául éppen a formalizmust tűzte ki, de semmiképen sem jogosít fel a zene kizárólagosan és egyetemesen formalisztikus jellegének elismerésére. Ilyen felfogás mellett találhatjuk csak fel a keresett közvetítő megoldást az energetizmus és formalizmus, illetve érzelmi esztétika között. Viszont a schopenhaueri felfogást sem vallhatjuk a maga teljességében — ennek módszerbeli hibái folytán. Egyrészt mert a tiszta és programatikus zene között lényegbevágó különbséget tesz fel, másrészt mert a zene fantázia-indító hatására nézve misztikus felfogást árul el. Mindez azonban nem jelenti azt, mintha a zenének a legbenső ösztönvalóságából fakadó mivoltát tagadásba vennők.

báró SCHROEDER ATTILA DR.

Érzelem és alkotás.

Az érzelem esztétikai szerepének tisztázása felé legtanulmányosabbnak ígérkezik az alkotás érzelmi jelenségeinek megfigyelése. Ismeretes dolog, hogy az alkotás tulajdonképeni folyamatát egy előzetes hangulatféle, a szellemi felajzottságnak egy állapota előzi meg, amely érzelmi jellegű, de még tárgyatlan és formátlan: nem kapcsolódott még sem tartalomhoz, amelyet megragadjon, sem formához, amelyen keresztül megragadja. Az érzelem egyelőre nem lép ki az én centrumából. Arról a pszichológiai állapotról van itt szó, amelyet a pszichológusok és az esztétikusok művészi hangulatnak szeretnek nevezni.¹ Legpontosabban talán Odebrecht meghatározása illik rá, mely szerint a hangulat „az éntudatnak minden tárgyiságtól feloldott érzelme... Sem a tárgyval nem áll meghatározott viszonyban, sem nem érzem kizárólag az én hangulatomnak.”² Hangulatnak azonban nem nevezném ezt az előzetes esztétika-előtti, az esztétikai élményt mintegy bevezető lelkiállapotot, mert a hangulatnak, a közhasználatban, de a tudományban is nem feltétlenül tartozéka a tárgytalanság; hangulata van egy zenei alkotásnak, egy versnek, egy képnek is. A hangulat egyetemesebb fogalom, semhogy lefoglalhatnék ennek a speciális állapotnak megnevezésére. A hangulat másrészt koeficiens-jellegű, kísérő jelenség, amely csak hozzátartozik más lelki tartalmakhoz, de maga nem tartalmaz. Az itt tárgyalt jelenség ellenben igazi érzelem, amely maga is tartalom; ráillik Cohen jellemzése (ha nem is nevezem még ezt a jelenséget esztétikai érzelemnek): „Az esztétikai érzelem olyan érzelem, amely nem függ a képzeteken, hanem úgy tartalom, önmagában, mint érzelem.”³

Elemezzük már most kissé alaposabban a felajzottságnak ezt az állapotát⁴ Az első tekintetre felismerjük, hogy ennek

¹ „A hangulatok olyan érzések, amelyekből hiányzik egy meghatározott tárgy képzete, melyekre vonatkoznának . . . Legfeljebb egészen határozatlan képzetek nyomai fedezhetők fel bennük, melyek mintegy körülbegegik őket.” Volkelt, I. 206.

² Grundlegung einer ästhetischen Werttheorie I. 1927. 95. 1.

³ Kants Begründung der Asthetik. 362. I.

⁴ Itt elsősorban egyéni átélésre támaszkodom, ennek adataival azonban a legteljesebb összhangban áll mindaz, amit e tárgyról a gazdag dokumentumanyag tartalmaz, és arait élő művészekről a maguk önmagunk figyeléséből hallottam.

a lelkiállapotnak úgynevezett tárgytalansága meglehetősen relatív: a Volkelt emlegette „határozatlan képzetek” csakugyan „körülbeegik”. Tárgytalanság helyett inkább bizonytalan, határozatlan, leghelyesebben *általános tárgyat* kellene említeni, mert minden bizonytalansága mellett is fel lehet ismerni e „hangulatnak” általános tartalmát, még pedig két mozzanatban. Az egyik a minden vizsgálótól felemlített *én-érzés*. Az alkotói felajzottság állapotában az ember teljesebben, intenzívebben „érzi magát”, mint egyébkor. Az alkotás már ebben az első, előkészítő stádiumban is felfokozott életérzéssel jár: teljesebb élet. Ennek a „tárgytalan” érzelmnek a legáltalánosabb, legdifferenciáltabb értelemben vett, talán elmosódott, lebegő, tartalmilag nem szükségképpen tudatos, de mégis jelenlevő, sőt érzelmileg intenzíven jelenlevő én-tudat a tárgya. Magamat érzem szokatlan erővel. De nemcsak magamat. Az én állítása magában foglalja a nem-én állítását is. A nem-én tudata is benne „lebeg” ebben a felajzottságban. Az én ebben az állapotban felveszi tudatába a kívülről álló létezését is. Egy centrifugális mozzanat is van benne; egy-irányulás „a dolgok”-ra, a nélkül, hogy *egy* határozott dologra irányulna. Tudomásul vétele, sőt átérzése a létnek, a létezésnek, — a nélkül, hogy ez a tudat egyes létezőkre vonatkoznék. Ez az a lelkiállapot, amikor — mint Ady gyönyörűen mondja — „agyunkat, szívünket befogja a mindenség”.⁵ Ő a bor-mámor egy bizonyos fokát jellemzi evvel, azt az állapotot, amely az ő ihletének egyik uralkodó forrása volt. Mások más eszközökkel, vagy minden külön stimulus nélkül érték el ugyanezt a felajzott érzelmiséget, de az alkotás termőtalaja ez: A lélek intenzíven érzi egyszerre magát és a „világot” — a nélkül, hogy a kettőnek kettő-voltára külön ráeszmélne. A kettőt talán a lét-érzés közös szavával foglalhatnánk össze. Ez az *általános, de felfokozott létérzés az* esztétikai magatartás előkészítő stádiuma. Ezt magát azonban — mint-hogy sem tartalom, sem forma nem különböztethető meg, és így nem is válik eggyé benne, még nem nevezhetjük esztétikai érzelmnek, annál is kevésbé, mert igen sokszor nem-esztétikai jellegű folyamatokkal is — pl. a legkülönbözőbb mámor-állapotokkal — velejár.

Az esztétikai folyamat érzelmi vonalának második hullámát legáltalában Goethe szavával, a *megragadottsággal* jelölhetjük. A két mozzanatot az köti össze, amit — egyelőre még nem esztétikai, csak általános lélektani értelemben — *élménynek* nevezünk. A felfokozott létérzés lelkiállapotában levő szellem él: átéli a „világ”-nak vele aktuálisan érintkező darabját, tudomásul veszi a szellemi látókörébe eső környezetet, embereket, tárgyakat, természetet, eseményeket. Ezek-

⁵ A magyar Pimodan. Vallomások és tanulmányok, 1918. 25. 1.

bői az esztétikailag még közönyös élményekből egyelőre szabadon lebegő, de tárgyra szomjas érzelme hozzátapad egy mozzanathoz; úgy is” mondhatnám, hogy az élménykomplexum egy mozzanata — valami titokzatos szellemi vegyrokonság alapján — magához rántja az érzelmileg felfokozottan érzékeny szellemet. Az eddigi általános, határozatlan érzélem ebben” a pillanatban határozott tárgyat kap. Ez a tárgy lehet egy „tartalom”; egy arc, egy embercsoport, egy esemény, egy fa vagy facsoport, egy ház, egy tájrészlet, egy hang vagy hangcsoport, egy szó vagy mondat, egy olvasmány, egy emlék, egy gondolat, egy elhatározás, amelyet valamely élménymozzanat felidéz, a külső és belső élet végtelen változatossága mozzanatai közül bármelyik és bármiféle, ami érzelmileg jelentős lesz: „megragadja” a lelket. De lehet egy .forma' is: amelyben nem tárgyat, hanem kifejezőjét fedezi fel az érzélem. Egy szó, egy dallam, egy vonal, egy szín, egy mozdulat, egy dallam-, vonal-, szín- vagy mozdulatcsoport, kombináció, viszony, amely összhangzik a felajzott lelkiállapottal. Ha efféle képes kifejezések valamit mondanának, úgy is mondhatnók, hogy az előbbi esetben a tartalomra mintegy ráömlik, az utóbbi esetben a formába mintegy beleömlik a felajzott érzélem-energia. Arany János ilyen felajzott létérzés állapotában — tárgytalan ambíció, az *Elveszett alkotmány* ki nem elégtő sikere és a Kisfaludy-Társaság egy pályatétele fokozta fel — olvassa Ilosvai históriáját, és egyszerre csak azt mondja benne valami: *ez az!* — felderengett Toldi tartalmi sziluetdje. Wagner a Riga--London-i átkelő úton a vihartól felzaklatott érzelmi állapotban hallgatja a szél és zápor zúgását, a hajórészek recsegését és a tenger hangzavarát, és egyszerre úgy érzi: *ez az!* — elkezdődött a *Bolygó hollandi* zenei tartalmának kialakulása. Lionardo ilyen érzellemmel pillantja meg a firenzei Francesco del Giocondo feleségét, és felsejlik lelkében a *Mona Lisa* mosolyának titka. — Viszont Balassa Bálint legtöbb költeménye nyilvánvalóan a dallamból született, vagyis a költő alkotó érzelmi állapotában egy ritmikai-zenei formát ragadott meg: ebből nőtt ki aztán a dal. Lionardo *Harmadmagával festett Szent Annája*, Michelangelo *Szent Családja* és Raffael *Madonna della sedíája* egy formai probléma megoldásának szenvedélvéből keletkeztek: hoc yan lehet egy körben három alakot tökéletesen összekoinponálni? A három művészt ez a formai séma „ragadta meg”: ehhez választották hozzá a konvencióban szinte magától adódó témát. Verdi utolsó operája, a *Falstaff*, az öregedő művésznek a wagneri forma lenyűgöző hatásától való „megragadottságából” született meg, azért olvan más, mint a nagy zeneköltő többi művei.

Ez a megragadottság azonban még mindig nem igazán esztétikai jellegű. Tudósok, feltalálók, felfedezők, hadvezérek,

politikusok, sőt nagystílű pénzemberek életéből is annyi példája ismeretes, hogy még ezt is általános lélektani jelenségnek kell mondanunk, ha szükségképen meg is előzi az esztétikai magatartást. A politikus, illetve a hadvezér, vagy spekuláns, aki a döntő összecsapás pillanatában felhevültén, a siker gondolatától mindenestül eltöltve fog hozzá hadműveleteihez, a tudós, aki megpillantotta a problémát és többé másra még gondolni sem tudva siet a laboratóriumba, abban a pillanatban válik el igazán a leendő műve tárgyától megragadott művésztől, amikor mindketten az első lépést teszik a kivitel felé: a mi-től a *hogyan-hoz*, a tartalomtól a forma felé. Az elmélet és a gyakorlat embere, ha még úgy lelkeseedik is tárgyáért, vállalkozásáért, ha még úgy, sőt minél jobban ég is a siker vágyától, annál inkább az elméleti, illetve gyakorlati „józan ész”, a tudományos elmélet, a tapasztalat, a gyakorlati számítás elvei szerint mérlegeli, válogatja és alkalmazza a maga „formáit”. Viszont a művészt, ha még olyan tudatosan alkot is, ha még olyan intellektuális típusú, még olyan nagyműveltségű is: a tartalomtól a formához, illetve a formától a tartalomhoz nem értelme, hanem az érzelem vezeti el. Az alkotó tevékenységnek ez az aktív mozdulat a harmadik, immár specifikusan esztétikai jellegű érzelmi hulláma, és ez az esztétikai tartalom-forma-egységnek végső, immár esztétikai jellemzője.

A művész lelkében ugyanis a megragadott (vagy megragadó) tartalmi, illetve formai „tárgy” egy pillanattal sem marad meg passzív nyugalomban. A művésztehetségnek éppen az a legjellemzőbb vonása, hogy — legalább az alkotó lelkiállapotban — a megragadott tartalom nem tud csak-tartalom maradni benne, hanem követeli a neki megfelelő formát; a megragadott forma nem tud csak-forma maradni, hanem hozzáillő tartalom után kiált. A művészlélekben minden — akár formai, akár tartalmi — élmény, amely esztétikailag életképes pillanatban (tehát a felajzott létérzés állapotában) lépett a tudatba, *meg akar születni*; a megszületés első mozzanata pedig a hozzáillő másik élménynek — tartalomhoz formának, formához tartalomnak — megtalálása, megragadása, illetve avval való egygyéolvadása. Ezt a megtalálást, illetve megragadást pedig ugyanaz az érzelem hajtja végre, vagy legalább is az vezeti, amely őt magát megragadta; az egység köteléke, a kapcsolat hídja, az egymásnak-valóság felismerésének lehetővé tétele, garanciája, ellenőrzője: az azonos érzelem, amely mindkettőben magát találja fel, illetve valószínűsíti meg.

Az érzelmeknek, a „hangulati velejárónak” a képzetkapcsolásra való lappangó hatása közismert. Az esztétikai lelki-folyamat ezt a fajta „asszociációs” kapcsolatot létesíti a tartalmi és formai mozzanat között. Természetes, hogy itt kép-

zetfolyamatról, velejében nem-érzelmi aktusról van szó, de ezt az aktust az érzelem irányítja: a kapcsolódás elve az érzelem. „A képzetek az esztétikában — mondja Volkelt⁵ — nem logikailag rendezettek, hanem lazák, érzelmi hasonlóságot mutatnak.” Gentile is megállapítja, hogy a művészet lényegét tevő érzelem „benne lüktet a gondolkodás minden elemében”.⁷ Hogy az esztétikában ez az érzelmi kapcsolat az uralkodó, arra felesleges szót vesztegetni. Nincs azonban tisztázva ennek a tételnek érvényességi köre, és főleg nincs meggyőzően kimutatva, *miért* van ez így: miért és mennyiben *kell* az esztétikában az érzelmi kapcsolódásnak uralkodnia.

Az esztétikai folyamatok — az alkotás is — nemcsak az érzelmi síkon folynak le. A nagyobb alkotások szerkezeti váza, de minden műalkotás technikai kivitele is legalább annyira értelmi, illetőleg gyakorlati, sőt egyenesen ökonomikus tevékenységet feltételez, mint érzelmit. Kinek jutna eszébe kétségbevonni, hogy a *Divina Commedia*, az *Ember Tragédiája*. Lionardo *Utolsó Vacsorája*, Debussy, vagy Bartók egy zenekari műve legalább annyira az éssznek, mint az érzellemnek a művei. Az ember „értelmes állat”, a nagy művész, aki éppen azért nagy művész, mert intenzívebben ember, még inkább az: ezt a nagyszerű energiát nem kapcsolhatja ki, alkotás közben sem. Az érzelem kizárólagos, illetőleg szükségképpen uralkodó képzetkapcsoló szerepéről szóló tételt tehát erősen meg kell szorítanunk: *magára az esztétikum mivoltát alkotó mozzanatra, a tartalom és forma kapcsolatának létrehozására kell korlátoznunk.*

Itt azonban a tétel áll. Ha a tartalom-forma-kapcsolat intuitív szemléletességére vonatkozó tétel⁸ helyes, akkor nyilvánvaló, hogy a kapcsolat létrehozásánál a gondolkodásnak csak intuitív módja jöhet tekintetbe. Sem absztrakt fogalomkapcsolás, sem diszkurzív képzetsor nem hoz létre intuitív szemléletességet. Ha már most ennek az intuíciónak az érzellemhez való viszonyát vesszük szemügyre, még csak a kettőnek a lélektanból ismert szoros érintkező pontjaira sem kell utalnunk. Az esztétikai jelenségben való helyüket világosan kijelöli két másik tételünk: a tartalom-forma-kapcsolat szerves és lényegkifejező voltáról. Az esztétikai tárgy lényegét fejez ki. Mennyire hozzáférhető az emberi szellem számára a lényeg? Az egyik filozófia szerint sehogyan sem, a másik szerint jelzésszerűen, vagy tökéletlenül. Intuitív szemléletességű lényeglátás egyedül a naiv realizmus álláspontján lehetséges. A naiv realista azonban nem azért véle-

⁶ I. 179. 1.

⁷ La filosofia dell'arte. 1931. 146. sköv. 1.

⁸ A következő fejtegetések arra az — itt ki nem fejthető — alapon dotalra támaszkodnak, hogy az esztétikum: tartalomnak és formának lényegkifejező intuitív szemléletben megvalósuló szerves egysége.

kedik így, mert elméletileg erre az elvi álláspontra jutott, hanem mert fel sem merül lelkében a probléma; nem *tudja*, hanem úgy *érzi*, hogy amit lát, hall, tapint, az a lényeg. Szóval: a naiv szemlélet számára az érzélem közvetíti a lényegét, — már azt, amit ő érez lényegnek. Az esztétikai tudatiolyamatokban azonban a lényeg éppen csak ennyi: én, alkotó, abban, amit alkotni akarok, ezt érzem lényegesnek; én, szemlélő, abban, amit látok, ezt érzem lényegesnek. Az esztétikai lényegfogalomnak nincs semmi köze az ismeretelméleti problémához, lényege itt egyenlő „lényegesnek érzett”-t.el. Némi merészséggel azt mondhatnók, hogy az esztétikai tárggyal szemben, esztétikai magatartásunkban, mindnyájan naiv realisták vagyunk.

Mihelyt ugyanis csak a legtávolabbról is felmerül a tárgy lényegkifejező jellegével szemben a kétség, szóval a lényeglátás érzelmi biztosságát megzavarja egy logikai tényező, már meg is szűnik számomra a tartalom-forma-egység evidenciája, — már nincs szó esztétikumról. Az evidencia éppen abban áll, hogy „ez így van, és nem is lehet másképp”, — ez pedig végeredményben érzelmi dolog. Ezt az érzelmet felidézeti egy absztrakt gondolatmenet logikai szabatosága, — ez volna a logikai evidencia; az esztétikában nem erről van szó. Megadhatja az erkölcsileg helyes cselekvés öntudata, — ez volna az erkölcsi evidencia; ennek az esztétikához semmi köze. De biztosíthatja egy intuitív felismerő aktus, amelyet azonnal, szinte megkülönböztethetetlenül kísér az érzelmi megnyugvás. Ezt, minthogy időileg megkülönböztethető nem-érzelmi mozzanata nincs, nevezhetem érzelmi evidenciának. Az esztétikai egység evidenciája ilyen természetű. Az esztétikai tárggyal szemben egyszerűen fel sem merül bennünk a kérdés, hogy a lényeg van-e benne, és a lényeg megismerhető, megvalósítható-e: érzésünk megnyugszik a közvetlen benyomásban, amely valami „lényeges”-t feltétlenül magában foglal: azt, amit a művész lényegesnek érzett, illetve amit e lényegérzésből ki tudott fejezni. Ez a „lényeg” vagy első tekintetre nyilvánvaló, vagy elrejtőzik, belemélyedésre, keresésre izgat; ebben az esetben még elevebben átérezzük jelenlétét, hiszen éppen ez az érzés izgat a belemélyedésre: érezzük, hogy e formák mögött ott *kell* lennie a lényegesen hozzájuk tartozó tartalomnak. A művész lelkében még kevésbé dolgoznak ismeretelméleti kétségek a megpillantott lényeggel szemben. A legtöbb művésznak fogalma, sőt érzéke sem volna efféle kérdések iránt: az ő világa nem az elmélet absztrakt világa, hanem a szemléletek és az érzések konkrétan, színesen átélt valósága. De akinek meg is volna hozzá tudása és fogékonysága, még aki talán — máskor, esztétikailag semleges lelkiállapotban — foglalkozik is filozófiai kérdésekkel, akkor, az alkotás lázában semmi sem áll tovább

attól sem, mint az efféle. Lát valamit, ami magához vonja tárgyra-szomjas érzelmét, a látott tárgyban egy mozzanat különösképen megragadja, de minthogy ezzel az érzellemmel akkor ő maga mindenestül, egész személyiségével azonos, ebbe olvad lel, tehát az ő szempontjából ez a mozzanat *a lényeges*, — ezt így érzi; a nélkül, hogy ráeszmélne akár a „lényegesség” fogalmára, akár arra, ami benne végbemegy. Az alkotás órájában a művész is naiv realista, aki vakon bíz a maga látása döntő értékében. Ha valaki azt találná megjegyezni előtte, hogy az illető tárgyban (akár tartalmilag, akár formailag) nem ez a lényeges: nyilván — ha ugyan egyáltalán ráfigyelne és meg tudná érteni, mit akarnak tőle — a szemébe nevetne az illetőnek. Mit bánja ő, hogy másnak mi a lényeges; mit, hogy egyáltalán mit szól hozzá más: *neki* ez a lényeg, tehát ez *a* lényeg. Így érzi, tehát így van. Nincs művész, aki ne bíznék jobban a maga művészösztönének illetékességében, mint a laikus (akár a legtudósabb laikus!) hozzászólásában — amíg első, megindító víziójáról van szó.⁹ Ezt a biztosságot pedig az érzem, az érzelmi evidencia adja meg, amelynek minden művész kénytelen átadni magát, hisz ez az érzés, ez a belső szó az, amit többé-kevésbé rajta kívülálló, felsőbb sugallatnak érez. És a tapasztalat azt mutatja, hogy ennek a művészösztönnek igaza van: ez a logikailag megokolatlan, naiv érzés rendszeren meg is találja a kellő szót (akár tartalmilag, akár formailag), míg az elméleti okoskodás csak tapogatózik, csak kifogásokat, követelményeket tud megállapítani, a megoldásokkal pedig vagy adós marad, vagy százalmas eredményre jut. „Tudós urak jobban tudják. A költő jobban érzi” — mondja Arany János. — A költészetben ez a jobban-ézés az illetékes.

Az érzés az, amely az alkotás fogantató pillanatában ösztönös biztossággal megtalálja a tartalomhoz szervesen hozzáillő formát, illetőleg a formába belevaló tartalmat is. Természetes, hogy nem a kész mű gazdag, részletes tartalmáról, kifejtett, végigkomponált formarendszeréről van itt szó. Tartalom, ebben a vonatkozásban, a tartalom csíráját jelenti: az alapvető mondanivalót, amely még nem lévén kifejezve, a sejtelem bizonytalanságában lebeg, — de már *van*: megragadtatott. Forma, ezen a fokon, körvonalat, dallamsejtelmet, színsugallatot jelent: valami csíraszerű, lebegő, egyszerű alaki sémát, amely azonban már mejelent a tudat mélyén, már alkalmas magába fogadni valami határozottá tevő tartalmat. Ezt a két bizonytalan árnyat — amely úgy lebeg a többi még meg nem született tartalom- és forma-lehetőségek árny-tömegében, tudattalanság, vagy féltudatosság homályában, mint az alvilágra szállt Aeneas körül a születendő

⁹ A biztosságot megzavaró aggályok, melyeket a kritika felidéz a kevésbé magabiztosaknál, csak azután, a kivétel részleteinél merülnek fel.

lelkek árnyai — egyszerre egy hatalmas hullám ragadja fel: a művész felajzott érzelem-áradatának egy éppen aktuális hullámverése, és egymáshoz sodorja, egymásba öleli őket. A két árnyék ölekezéséből határozott, hús-vér ivadék pattan ki: valami, amiből mű lesz, egy esztétikai csíra; egy tartalom-forma-egység. Itt megtörténik a páratlan csoda: két alvilági árnyék nászából élő gyermek születik, — persze azért, mert öleltetőjük élő szenvedély, emberi érzelem volt.

Hogy ez *miképpen* történik: ez a kérdés két részre bontható. Az egyikre nem tudunk felelni, a másokra könnyű a felelet. Nem tudjuk megmondani, mitől függ az, hogy a művész alkotó hangulata éppen *ezt* a tárgyat — tartalmat, vagy formát — ragadta meg, és nem egy másikat. A teremtésnek éppen olyan titka ez, mint amely a szerves lények testi születéséhez fűződik. A természetnek ugyanazt a hallatlan pazarlását észleljük itt is, amely a létrejött magvak és peték miriádjait szórja el, megfigyelésünk szerint céltalanul, és előttünk ismeretlen okokból választ ki a rengetegből aránylag keveseket arra a kiváltságra, hogy egymást megtalálván, megvalósíthassák létcéljukat. A művészi alkotás csírái is olyan tartalom-magból és forma-petéből születnek, amelyeket millió és millió, egyelőre legalább meg nem valósuló hasonló közül, előttünk ismeretlen okokból, választ ki és hoz össze a művész szuverén érzeme. Egyes esetekben meg lehet kísérni a találgatást. Többé-kevésbé meg tudjuk mondani, mért éppen Toldi alakja ragadta meg Aranyt, és nem Kinizsi, Mátyás király, vagy más mondai hős; mért éppen a *Bolsenai csodát* festette meg Raffael, és nem mást, — mért a zenedráma új formája ihlette Wagnert a megszokott formák helyett, mért a horatiusi metrum és nem pl. Csokonai rokokó formavilága Berzsenyit. Mindez azonban irodalom-, zene- és művészettörténet, illetőleg lélektani tapogatózás, — és ki mondhatja meg, hány és milyen döntő apróság kerül el a figyelmünket. Tolsztoj filozófiájában van valamilyes igazság: csakugyan nem lehetetlen, hogy az okok szövedékén keresztül egy közkatona bakancsszíja majdnem olyan döntő volt a borodinói csata sorsára, mint Napóleon haditerve. Az esztétika nem tud többet mondani erre nézve, mint hogy a gondolatfolyamatok ismert lélektani törvényei működnek itt, az adott pillanatban éppen aktuális érzelem irányítása szerint.

Sokkal határozottabb feletet adhatunk a kérdés másik felére, tulajdonképeni problémánkra vonatkozólag: hogyan kapcsolódik az aktuális érzelem hatása alatt a megragadott tartalomhoz a megfelelő forma, és viszont. Az érzelem-lélektannak egyik legegyszerűbb ténye áll itt előttünk: „az érzelmenek ugyanazt a húrját ütik meg”.¹⁰ Minthogy itt adva

¹⁰ Kornis: A lelki élet. III 432, 1.

van egy bizonyos érzélem, amely a megragadott tárggyal való kapcsolatán keresztül már nagy általánosságban meg van határozva, könnyen megértjük, hogy ugyanaz az érzélem, amely kapcsolatot talált egy tárgyhoz, ugyanazt a kapcsolatot megtalálja egy formához is, — annál is inkább, mert ennek a folyamatnak analógiáját gyakran átéljük a közönséges életben is. Az érzélem, mint ilyen, magában hordja a kifejeződés tendenciáját. Mikor haragszunk, ha szabad folyást engedünk az érzelmenek és a kifejezési ösztönnek, minden nehézség nélkül, mintegy *magától* megtalálja a szükséges szavakat, mozzulatokat: a megfelelő formát. Ilyenféleképpen „magától” találja meg a tárgyas érzélem a megfelelő formát a művészi alkotás csírájában is. Azt lehetne erre mondani: Mindez világos arra az esetre, mikor a tartalom az elsődleges. A tartalom, amennyiben érzelmi, megtalálja a formát. De hogyan talál tartalmat a forma? A felelet kézenfekvő: Az alkotó művész számára ez a két eset nem kettő: a két folyamat teljesen azonos. Tartalom és forma: a művész számára igen relatív fogalmak. A művész tudatában a formai tárgyra vonatkozó élmény semmiben sem különbözik a tartalmi tárgyra vonatkozótól. Éz a két kifejezés csak magában a műben válik objektív valósággá. Az a művész, akinek érzését egy formai jelenség ragadta meg, ezt az élményt akarja megvalósítani, ehhez tartalom kell, amelyen a forma létet öltön. Az ő élményének ez a formai valami a „tartalma”, ehhez kell egy tartalmi mozzanat, amelyben megvalósulhat, amely tehát — a megvalósulandó mozzanat oldaláról nézve — tulajdonképpen formai elem: ebben jut szemléletes alakhoz az elsődleges élménymozzanat. Annak a görög szobrásznak, aki a „lebegő alak” forma-problémáját élte át, ez a forma-probléma volt a megalkotandó szobor tartalma, és e tartalom megvalósítására formául használta fel a győzelem-istennő mitológiai képzetét. Az előttünk álló szobornak immár a győzelem-istennő alakja a tartalma, és a lebegés számunkra formai jelenség; Paionios számára, a szobor első lelki képének létrejöttékor, fordítva lehetett.

Egy másik példa talán még jobban megvilágítja a dolgot. Hogyan jöhetett létre a *Zalán jutásának* első víziója? A kész mű nem enged kétséget annak az érzelmi állapotnak természetére nézve, amely Vörösmarty alkotó hangulatát kitöltötte. Az eposz csírázató érzelmi talaja az ossziáni emelkedett borongás. Igen valószínű, hogy a költőt egy hexameteres magyar eposzi műnek (legvalószínűbben Baróti Szabó Dávid *Komáromi földindulásának*, esetleg Aranyosrákosi Székely Sándor *Székelyek Erdélyben* c. kis eposzának) olvasása „ragadta meg”, mint amelyben megtalálta a hangulatának kifejezésére alkalmas formát: a patetikus hexametert. Az így irányult érzélem aztán automatikus biztossággal ragadta ki

emlékeinek, elraktározott élményeinek gazdag kincstárából a neki legmegfelelőbb tárgyat: Árpádot és a honfoglalást, amely — ebben az érzelmi állapotban úgy kellett éreznie — egyenesen ezt a hangulatot lehel. Ez a folyamat azonban fordítva is történhetett. Az sem valószínűtlen, hogy Anonymus olvasása volt az időrendben elsődleges mozzanat, hogy Árpád alakja vagy az alpári csata leírása ragadta meg először oszsiáni hangulatban borongó lelkét, és ehhez az élményhez találta meg ösztönös biztossággal a lelkében visszacsengő patetikus hexameter-muzsikát. Nem viszonylagos értelme van-e ebben a kétféle élménysorban annak, hogy a két mozzanat közül melyiket nevezzük formainak, melyiket tartalmának?

Ennyi elégségesnek látszik annak belátására, hogy az alkotás indatfolyamatának első, döntő mozzanatában, mikor a tartalom és forma eggyéválik, az egységet az érzelm hozza létre. Minthogy pedig maga a mű nem egyéb, mint ennek a szubjektív tartalom-forma-egységnek többé-kevésbé adekvát objektiválódása, azért magára a kész, az objektív műre is áll a tétel: a tartalmi és formai elemet abban is érzelmi kapcsok tartják össze. Azonban az érzelmi tényező szerepe ebben az objektív alakulatban már nem olyan kizárólagos, mint az alkotó folyamat elindulásakor. Szerepét két tény korlátozza. Egyrészt — mint már rámutattunk — magában az alkotó eljárásban is, mihelyt az első, a döntő tartalom-forma-egység, az esztétikai mag készen van, a továbbiakban már csökkenhet, sőt bizonyos fajú alkotásban szükségképen nagy mértékben csökken is az érzelm munkája, és helyet adhat a mellette egyre nagyobb lendülettel munkába lépő egyéb (értelmi és gyakorlati) tényezőknek. Másrészt a művész csak a legkritikább esetben tudja megvalósítani teljesen *azt* és *úgy*, amit és amint lelkében az első esztétikai vízióban látott. Az a mínusz, amellyel a mű elmarad a lelkében élő „ideál”-tól, nem ugyan feltétlenül, de legtöbbször az érzelmi tartalomnak, a tartalmat és formát eggyé ölelő érzelmi légkörnek halványabb, gyengébb, elmosódottabb megvalósulásában is megmutatkozik. Viszont az a plusz, amelyet az első, egészen csak-érzelmi egység a később fellépő nem-érzelmi alakító elemek beavatkozásával nyer, a maga gazdag új mozzanataival szintén csökkentheti, sőt egészen el is halványíthatja az eredeti érzelmi magot. Az alkotó munkába beavatkozó értelmi hullám például új tartalmi mozzanatot ragad meg az érzelm felragadta tárgyban, amely már nincs oly közvetlen kapcsolatban az eredetileg mozgó érzellemmel; ez az új, intellektuális eredetű tartalmi mozzanat már most intellektuális úton is található magának formát, tgy egész sereg új tartalom-forma-egység jöhet létre, amelyek részek módjára beleilleszkednek ugyan az elindító érzelmes vízióba, de ha

nagyszámúak (pl. nagyobb terjedelmű alkotásban), valóságosan eltakarhatják az eredeti érzelmi alapréteget, új pl. keményebb színeket vihetnek az eredeti érzelmesebb alaphangba. Ugyanez az eset következik be akkor is, ha a technikai eljárás során vetődik fel egy váratlan formai mozzanat (pl. az anyagnak valamely előre nem látott tulajdonsága: a márvány erezete, egy rímelő szónak váratlanul másfelé mutató jelentése), amely nem függvény össze bensőleg az alakulatban munkáló érzellemmel, nem érzelmi úton vonz magához betöltő tartalmi mozzanatot: a szoborarc kifejezése új árnyalatot kap, a vers tartalma új irányú gondolatsorral bővül. Mindez nem árt az eredeti vízióknak, mert az igazi művész az ilyen esetlegességeket a maga céljai szolgálatába tudja kényszeríteni, de az érzelmi alapszint sokszor egészen sűrű — igaz, hogy az értő számára annál izgatóbb — fátyol alá rejtheti. Elrejtheti, de el nem tünteti. Azért azt kell mondanunk, hogy az eredeti szubjektív érzelmi mag, a tartalom-forma-egység alkotásra indító első víziója objektíven benne van a kész műben is, és igazi esztétikai hatásának mégis ez a forrása. Az ilyen nem-érzelmi eredetű tartalom-forma-egység-alakulatok ugyanis csak addig tesznek esztétikai hatást, amíg az eredeti (esetleg már csak láthatatlanul ható) alakulatba „szervesen” bele tudnak illeszkedni, szóval legalább közvetve annak hatását szolgálják. Mihelyt ettől függetlenül kezdenek hatni, megszűnik a tartalom-forma-egység „szerveségének” alapvető feltétele. Ezek a mozzanatok t. i. csak viszonylag, részletvoltukban tartalom-forma-egységek, az egészhez viszonyítva nem azok: „kilógnak”, mint a köznyelv mondja. Hiába van logikailag kitűnően felépítve egy elmélkedés, amely a dráma tartalmi mondanivalójába (az eredeti, érzelmileg-formált vízióba) nem illik bele; a helyzethez nem alkalmazkodik, a hős szájából kirí. A dráma egésze szempontjából nincs formája: csak okoskodás, formátlan tartalom. Hiába tölti ki a váratlanul felmerült rím maga után vont strófát vagy strófarészt érdekes, frappáns ötlet; ha ez az ötlet nem illeszkedik bele a vers érzelmi hullámvonalába, bántónak, kirívónak, feleslegesnek érezzük: csak mint strófának van tartalma, a költemény szempontjából üres forma. Egyszóval: ha rejtve is, ha nem is mindig önmagának tökéletességében, de a műben magában is benne van, objektíven megvalósultan a tartalom-forma-egység eredeti érzelmi kincse és ez a mű esztétikai jellegének elmaradhatatlan feltétele.

SÍK SÁNDOR DR.

IRODALOMTÖRTÉNET.

Zempléni Árpád ismeretlen fordításából.

A Turáni dalok költője élete vége felé, amikor egészsége mellett hazafiúi fájdalma is gyötörte, nagyobb alkotásokba már nem mert kezdeni. Inkább elővette régi szerelmét, az idegen költők műveit s régi fordításait javítgatta, vagy egészen újat csinált. A legtöbbet 1919-ben. Kis fehér lapokra írta ezeket s beletette a könyvekbe. Mikor meghalt, ezek a könyvek a pataki könyvtárba kerültek, s a kis papírlapokat lajstromozás közben fedezték fel a könyvekben. Óvatosan összegyűjtöttük őket. Kutatásunknak gazdag eredménye lett. Inert kb. 100 vers szövege (készülőben lévő mű) került elő a homályból. Új oldalát mutatja e vers tömeg Zempléni Árpád lelkének. Némelyikben megcsillan az a szeretet, amellyel elhalt gyermekére gondol. Nem volna értelmetlen munka kiadni e ceruzával írt s idővel elmosódó verseket is. Mindenesetre szaporítaná Zempléni Árpád babérainak a számát. Mutatóban itt közlünk belőle néhányat, amelynek értékéről egy újabb doktori disszertáció is megemlékezik. (Lakatos László Z. Á Budapest, 1934.)

MÁJUS. (*Carducci.*)

Május fölkelte a fészkeket,
Május fölébreszti a szíveket,
Hozza a csalánokat és a virágokat
A kígyót s a csalogányt.

Zsivajognak a gyerekek
A földön s az égen a madarak.
Rózsa a nők hajában,
Szemeikben a nap.

A halmok, rétek és hegyek között
Virágtól — minden egy szőnyeg.
Énekel, csirázik és szeret
A víz, a föld, az ég.

Bennem is így női szívemben
Tüskékből egy szép kis erdő.
Három vipera van kebelemben
S egy bagoly bent agyamban.

VIGNETTA.*(Carducci.)*

A vidám évszak s az ő nemes ruhája
 Most is emlékem csúcsán mosolyog
 S a zöld domb, hol először láttam őt.

Vizeken, légben az új April csillámlik,
 Nyugat lehetői halkán imbolyog,
 Bólong az ág, a lombok reszketők.

S az üde erdőn, a nap sugarában,
 Ott állt szökén s dalolt fehér ruhában.

Z. A.

LÁTOMÁS.*(Carducci.)*

A megkésett nap fönn a téli égen
 Legyőzte a sűrű ködfelleget.
 S a gyöngé zöld az ugar messzeségben
 Napfényel befecskendezve nevetett.

Királyi Pónknok babja fut zszibongva,
 A Mincsió csillogva jó elé,
 Gondterhes lelkem hősárnyát kibontva
 Repesni kezd egy gondolat felé.

Láttán e nyájas fényes délibábnak
 Engedni kezd a kihűlt szív a csábnak
 S megjelen ott a régi régi múlt.

Emlékek nélkül, fájdalom híján van,
 Csak egy messze zöld sziget az árban,
 Sápadt derűje szívembe vonult.

RÉGI FÁJDALOM.*(I. Carducci.)*

A fa, mely felé kezecskéd terjengtetted,
 A szép pirosvirágú
 Zöld gránátalmafa
 Az üres kertben kivirul.
 Im percről percre zöldebb,
 Június helyreállítja
 Fénnyel, meleggel.

Te virága az én fámnak,
 Letört, kiszáradott,
 Te e haszontalan élet
 Végső egyetlen virága te,
 Te a hideg földben vagy,
 Nap téged föl nem éleszt,
 Föl nem kelt szerelem.

Z. A.

HA GAZDAG VOLNÉK ...*(Stecchetti.)*

Ha gazdag volnék, gyöngyökkel, arannyal
Tetőtől talpig betakartatnálak.
Ha pápa volnék, e szép szemekért
Megtagadnám hitem a Vatikánban.

Ha tágas világ császára volnék,
Egy csókodért uralmastul hódolnék.
Ha Isten volnék, magammal ragadnálak
S az égben térden állva imádnálak.

*(Egy előbbi alakja a Hp. Hírlapban is.)***MEGHALT CSECSEMŐ.***(Vivanti.)*

Elrejté szárnyait s mi elfeledtük,
Hogy elrepülhet.
Oly vidám volt mosolygása.
Ki hitte volna, hogy visszavágyik
A paradicsomba.

Angyalnak látszott és mi elfeledtük,
Hogy meg is halhat.
Olyan félnék volt.
Ki hitte volna, hogy el akarjon költözni
Mi nélkülünk.

Mi úgy szerettük. De ő, aki mindig
Oly jó volt, szófogadó,
Mikor hallotta: hívják
Megrázta szárnyát s elröpült
Megtérhetetlenül.

OH SUOMI.

Oh Suomi, szép szülőhazám,
Szólj édes hangokon!
Nincs halmon, völgyön oly tanyánk
Nincs part, mely úgy mosolygna ránk,
Mint nekünk északon
E drága ősi hon.

Ma bimbókornak leple fed,
De majd virulnod kell
E nép szívéből, melyet szeret,
Kihat reményed, hírneved.
S dalodnak távol és közel
Dicsőbb visszhangja kel
S a viszhang messzebb útra kel,
Ha dalod kapja el.

(Gyorírásból megfejtve.)

FEHÉR VIOLÁK.*(Vivanti.)*

Itt küldöm e sápadt virágokat,
 Kik színüket és illatukat elhagyták.
 De inegőrzék azúr nővéreiknek
 Nevét még és alakját.

Mint akarattal elnyomott szerelem
 Sápadt szomorún él a szívbe lenn,
 Mosoly gástalan csóktalan, de él,
 De mégis szerelem.

EPIGRAMMÁK.

Festő, ne siess a képpel
 Messzebb jut, ki lassan lépdél.
 Hasonlítson a képmás itt,
 Csak ne a megszólalásig.

(Betteloni.)

A barát olyan ma
 Mint a dinnye.
 Szerencse, ha húsból
 Egy jó van benne.

(Betteloni.)

Egy író t valaki dicsér:
 Szinte homályos, annyira mély.
 Énnekem ő *nem ily* talányos,
 Mélynek látszik, mivel homályos.

(Canel.)

Száz éves Prosperó, nincs már foga.
 Nem böjtölt életében soha, soha.
 Szeme az üregnek *ép,)6* maradt.
 Nem olvasott el száz sort száz év alatt.

(Caporozzo.)

Vígan akarsz élni pajtás?
 Mondok szabályt, nem bolond.
 Mondjad a jót s ne cselekedd,
 Tedd a rosszat és ne mondd.

(Carrer.)

[Ford. 1919. VI. 25.]

KATONAVIGASZ.*(Goethe.)*

Nincs itt szükség, nincs hiány:
 Fehér kenyér, barna lány,
 Holnapután más tanyán
 Barna kenyér, szőke lány.

JÓ TANÁCS.*(Baumbach.)*

Ha imádottad nem szeret,
Hát Jól van, zsebre vágod.
Ne csúfold érte, mint a nádiveréb
E nagy és szép világot!

A vízbe se ugorj azért,
Ha szíved kínja forr,
Szerelmi búra nem a víz,
Sokkalta jobb a bor.

EIŐ a kannával hamar,
Szerelem betege!
Búd se mélyebb, fogadom,
Mint kancsód feneké.

GOMBOLT ZSEBŰ..*(Goethe.)*

Gombolt zsebű jóbarátom
Téged minden cserben hagy.
Kéz kezét mos, én úgy látom
Kapni kívánsz. Akkor adj!

EREDETI.*(Goethe.)*

Nem tartozom semminő iskolához,
Nincs mesterem. (Valaki így kiáltoz.)
És nem lehet, nem, szó se róla,
Hogy a holtaktól tán tanultam volna.
Azt teszi ez, helyesen értve:
„Bolond vagyok magam kezére.”

(1919. aug. 6)

MEGALÁZKODÁS.*(Goethe.)*

Ha mester műve jut a kezembe,
Mít alkotott, az tűnik a szemembe.
Magam művét ha megvizsgálom,
Csupán azt látom,
Hogy kellett volna azt csinálnom.

MAGÁNY.*(Almers Iermann.)*

Fekszem nyugodtan a szép zöld füben,
S az eget nézem csöndes andalgásban.
Tücskök csapatja ciripel körülöm
S körülborít az égi kék csodásan.
Fehér felhőcskék szállnak odafönt
A kéken át, mint csöndes édes almok,
Úgy tetszik, rég megholtam s boldogan
A végtelenbe szálék, egyre szálllok.

GRÁNÁTOSOK.

(Heine.)

Két gránátos megyén Frankhon felé.
Szökve orosz fogságból jöttek.
S amint elértek a Rajna elé,
Fejük szomorún le-csüggedt.

Ott várták a rémteli szörnyű hírek:
Hogy veszve a hon, rab a nemzet,
Szétverve, levágva a sereg,
És a császár, a császár rab lett.

Ott sírva fakadott a két vitéz
Egymás vállára borulva.
Egyik szól: „Beh fáj e rész,
Mint ég ez a régi seb újra.”

Felel a más: A sors ki van,
Én is bár veled halnék,
De nőm van otthon s kis fiam,
Azokért élnem kell még.

Mit nő nekem s mit gyermekek,
Kolduljanak, ha éhesek,
A császár, a császár börtönben!
Más gond, nagyobb keserít engem.

Pajtás, és meghalok ma itt,
De itt ne tégy a földbe,
Holttestemet édes hazámba vidd,
Ott tégy honi sírgödörbe.

Érmem s piros szalagomat
Szívem fölibe tűzd fel,
Jó flirtám jobb kezembe add,
Kardommal is övezz fel!

Feküdjem ott, míg szól a jel,
Mint őr, mint sírbeli strázsa,
Míg újra hallik az ágyúdörej,
Fújó paripák dobogása.

Fölvágtat a császár sírhalmomon át,
Villámlik a kard, öl a légben,
Fegyverben vonulok a sírből elő.
A császárt, a császárt megvédem.

MÍG TE ÉNEKELSZ.*(Panzacchi.)*

Hangod hozzám érkezett
 A nedves barna kőfalon át.
 A te hangod, a mély légen keresztül
 A tavasz tündöklő tiszta napja alatt vidáman.

A légbbe szerte áradt
 A szerelemnek valami kedves gyöngédsége,
 A fekete falon, mely téged eltakart,
 Kinyúltak egy mandulafa virágos ágai.

Soha nem láttalak arcban,
 Nem tudom, mi van szívedben, öröm-é vagy bánat,
 De hangjaidban, míg hallgatlak,
 Hallani vélem szépségedet.

Szeretnék az a mandulafa
 Lenni, egy óráig, varázsképeességgel
 És fejedre minden virágait
 Lehullatnám, míg énekelsz.

HEIDENRÖSLEIN.*(Goethe.)*

Rózsát látott a gyerek
 Pusztá rózsaszálát.
 Ifjú, mint a tiszta reg,
 Szemezi és vágy remeg
 Szemebogarán át.
 Rózsa, rózsa, rózsaszálát,
 Puszták rózsaszálát.

A fiú: Letörlek én
 Puszták rózsaszála.
 Rózsa szól: Megböklek én,
 Fájdalmat nem tűrök én,
 Holtig gondolsz rája.
 Rózsa, rózsa, rózsaszál,
 Puszták rózsaszála.

Letöri a vad kölyök
 Puszták rózsaszálát
 És a rózsa visszabök,
 Fáj a seb, a fiú nyög,
 Megadta az árát.

(1919 aug. 1.)

Zempléni e fordításairól megemlékezik a Debreceni Szemle 1926 518. s 1929 349. lapján. Ott kimutattam azt is, hogy az egyes verseket mely kiadások alapján fordította. Helyszűke miatt itt most erre utalok.

GULYÁS JÓZSEF.

Vachot Cornélia emlékezete.

I.

A Magyar Nemzeti Múzeum kéziratárában egy 3872X28 cm. átmérőjű Fol. Hung. 1028 jelzetű bőrbé foglalt kapcsos könyvet találtam, melyen nagy arany betűk hirdetik, hogy *Album*. Ez a könyv nevezetes szerepet játszó írócsaiád nőtagjának, Vachot (Kornéliának az emlékalbuma. Tulajdonosa Vachot Imre és Vachot Sándor nővére volt. A széplelkű lány fiatalon Erdélyi János, a költőkritikus felesége lett (1841. mára 24.), kivel Kossuth Lajos házában ismerkedett meg, ahol Cornélia akkor tartózkodott s egy évi boldog házasság után kislánynak adva életet, valószínűleg gyermekágyi lázban meghalt. (1842. márc. 15.) A Regélő tárcájában szépen emlékezik meg róla: „Ismét egy lelkes magyar hölggyel kevesebb! ismét eggyel szegényebb a magyar föld azon geniusoknak, kiket isten gyéren s akkor is csak rövid időre küld a föld fiai közé, hogy általok és bennök az égi üdvnek előízét koronkint megmutassa nekik. Vachotfalvi Vachot Cornélia a jobbak és nemesebbele egyik legnemesbike, háromszorosan méltó, hogy emlékének e cyprus-ágot letegyük itt a magyar szép világ kertjében, inellynek egyik nemesb virága volt, először mint lelkes honleány, másodsor mint irodalmunk hő pártolója, s harmadsor mint a két Vachot testvére, mint Erdély ink neje, az irodalommal közel és érdekes kapcsolatban állott nő. A jeles hölgy női hivatásának azon szomorú szép ágazatában múlt ki égvilágból, mellyben egy életnek létrehozása közben lön a halál ádozatja. Mondjunk e még többet? Ügy látszik, az idén csak ifjúságot s mindig csak ifjúságot gyilkol e kérlelhetetlen ellenség s mindig irodalmunk mesgyéin; jobbjával fiait, baljával azok geniusait... s mi mondjunk-e vigasztaló szót?

Geh! ich reisse mich los, obgleich die mänliche Tugend
Nicht der Thrane verbeut;
Geh! ich weine nicht, Freund! ich müsste mein Lében
durchweinen.
Weint ioh, dir Zarthcher, nach!”

(1842. 23. sz. 177!.)

A szeretett hitves és nővér emlékezetét a férj és a fivér is elzokogta egy-egy finom elégiában. Erdévi János *Cornélia emlékezetében* sóhajta

Még minden úgy vagyon, mint ő rendelkezett,
 A régi idők élő emlékéül,
 Még mindenem látom kezének lágy nyomát,
 A házi volt rendet még mind nem hágom át.

Tudom, hogy a multat föl nem serkenthetem,
 Tudom, hogy nem megyek vidámabb sors elé.
 Csak oh ne bántsátok lelkemben a hitet,
 A melyre egykoron szerelmünk épített.

A testvér hasonló-című költeménye még a férjénél is mélyebb:

De mind hiába! Pályád véget ére.
 örökre hűvös álom szállá rád.
 Szent béke lengjen sírod gyász helyére,
 Nyugassza isten hű szíved porát!
 S te vérező szív, mit fogsz még epedni?
 Kifogyhatatlan bú mi haszna nyom?
 Ha nem tudál ő érte megrepedni,
 Légy néma hát! Mit ér a fájdalom?

Érdekes a Regélő nekrológjának célzása arra, hogy irodalmunk legjobbjainak szeretteit ragadta el egymásután a halál. Ez a célzás Sárosy Gyula pár héttel előbb, hasonló körülmények között elhunyt feleségére vonatkozik. Sárosy is megható elégiában panaszolja el felesége elvesztését (*Arnoldina*), mely verset „Erdélyi Jánosnak ajánl vigasztalásul”. A költeményben saját szomorú sorsát énekli s költőtársát azzal vigasztalja, hogy

Téged fölébreszt síró gyermeked,
 Ki kelt föl engem, hajnal hogyha kél?
 Emlék jelül s nem hagyott nekem,
 Ah, nem hagyott mást halvány fiirtinél!
 Téged szeretnek nyájas istenid:
 Engem kerül az álom és a hit.

E földön is barátnék voltak ők,
 Azért követték egymást oly hamar.
 Ah széles a tér sírjaik között,
 De minket egy sír két kígyója mar.
 Zengj hát, s dalunkban, *míg* e bánat él,
 Hadd érjen össze a két szemi'ödél.
 (Regélő, Pesti Divatlap. 1842. 69. l. aug. 28.] sz. 676. l.)

Amivel Sárosy vigasztalja barátját, a „síró gyermek” hamar követte anyját. Cornélia kis árvájának szomorú sorsa Vörösmartyt mélyen megrendítette. *Az anyátlan árva* című költeményében (Először a Honderűben 1811. I. 21. sz.) emelt méltó emléket neki:

Hadd lássalak, te kis
Virágszemű leány:
Szemedbe ég van-e
Vagy tavaszi virány?

Vagy ég és a virány
Úgy egyesültének,
Hogy bájvilág gyanánt
Szemedben égjenek?

Anyádnak lelke tán
Virággá változott,
S a honbul, melybe kelt
Égszín ruhát hozott.

És e virágra vált
Kis mennyben itt mulat,
Folytatni üdv gyanánt
A földi napokat.

Mosolygj csak kis leány,
Mosolygjon kék szemed;
Szent fény, mi benne ég:
Remény s emlékezet.

Gyulai Pál jegyzeteiben hozzáfűzi: „Erdélyi leányához írta, a kinek anyja, Vahot Kornélia, 1842-ben halt meg.” (*Vörösmarty Összes Munkái* I. 1884. 445. 1.) Ujabban előkerült a költemény két kézírata. Az első kidolgozásnak még nincs címe s „érdekes, hogy e sorokkal kezdődött: *hová merült el szép szemed világa*”. A másik kézirat szövege „jórészt” megegyezik az elsővel, de már van címe: *Erdély Nellikének*. (Brisits Frigyes: *A Magyar Tudományos Akadémia Vörösmarty-kéziratainak jegyzéke*. Bp., 1928. 322—323. 1.)

Cornélia életére és szomorú sorsára van egy értékes forrásunk: sógornőjének, Vachot Sándorné, Csapó Máriának emlékirata: *Rajzok a múltból*. (Először Abal'i Figyelőjében 1886—1889; másodszer a Nemzeti Könyvtárban. A Cornéliára vonatkozó rész: Figyelő, 21. köt 1886. 360—367. 1.) Ebből a kritika nélkül alig használható kedves forrásból tudjuk meg, hogy Cornélia 1817-ben született, korán árvaságra jutott. Kossuth Lajos volt a nagybátyja. Mint anyátlan leányka sokat volt Pesten Szerdahelyiek és Kossuth édesanyjának házában. Itt ismerkedett meg későbbi férj éveit és innen is ment férjhez Erdélyi Jánoshoz. Vachotné leírja, hogy a szép fiatalasszony egyévi boldog házasság után meghalt s ravatalánál ott könnyezett a férj és két fivér mellett Kossuth Lajos is. A gyászszertartást barátnőjének férje: Székács József evangélikus szuperintendens végezte. Majd a sírház egy romantikusan hangzó, megrendítő jelenetét örökíti

meg Vachotné: „Egyszerre csak kivált a körülállók közül egy alak, s fájdalomdúlt vonásokkal roskadt térdre a nyílt koporsó mellett. Aztán betakarta arcát kezeivel, s keservesen zokogott. Oly helyen, hol szomorúság és gyász az uralkodó elem, semmi különös feltűnést nem okoz, a mi összhangzik az általános hangulattal. Ez volt oka, hogy a zokogó ifjú fájdalomla beolvadt a többiek közé, s nem kérde senki: ki ő s mi okból oly felindult: Kornéliát siratta, mint a többiek, s ez el lön fogadva heves fájdmának természetes igazolására.

De sokan talán tudták is az ifjú kis történetét a jelenlevők közül.

Nelli, mint boldog fiatal asszony, házassága mézes heteit, sőt egész első és egyetlen nyarát, Budán tölte egy szép, díszkerttel körülvett villában, mely villa nagybátyja, Heinrich Nep. János nyugalmazott kapitány tulajdona volt.

Kornélia csaknem szenvedélyes kedvelője volt a nagy sétáknak; rajongott mindenért, a mi szép és nemes, s talán mindenekfelett a természet szépségeiért. Csínnal rendezett s oly barátságos lakásáról, még ha férje vagy Sándor nem értek is rá őt kíséreni, megindult egyedül is sétáira, s néha úgy belemerült a szebbnél-szebb helyek csodálásába, hogy nagyon is messze eltévelyedett. Olykor bájós, virágokkal hímzett mezőkön, vagy dús bokrozatok közé rejtett mellék-ösvényeken egész a zugligetig elsétált, s fogékony szíve s érzékei a szép iránt néhány óra alatt többet élveztek, mint némely felületes pipere hösnő, egy egész élet folyama alatt.

Egy alkalommal, midőn a hegyoldalón vissza felé fordult, megállítá s elbájolta őt a kép, mely szemei előtt elterült. A Duna lágyan hullámzott Buda és Pest között, hajjain gőzhajók lebegtek. Egyik oldalon a zöldelő hegycsoportozat, a másikon gyönyörű rónatáj; az itt-amott elszórt falucskák barátságos képe, a főváros tornyaival, harangzúgásával, mely tisztán felhallatszik a hegyek közé, s fenn, a tiszta égboltozat, napfénytől aranyozott bárkás fellegeivel, oly egészben olvadtak össze, mely — mint magától hallám elbeszélni, — elbájolta gyönyörítas tekintetét.

Körülötte mély csend uralkodék, mint beszélé, csaknem ünnepélyes csend, melyet még csak madárdal sem zavart, az erdei magányban.

Egyszerre sóhajtozások, fájdalmas nyögés hat füleibe. Megdöbbenve néz körül, s ijedten veszi észre, mi messze eljött hazulról, minden kíséret nélkül, egyedül. A panaszos nyögések mind világosabban lőnek hallhatók, segélyt látszék várni és kérni egy szerencsétlen, ki elhagyottan, nehéz fájdmakkal küzd.

A gyöngé, pici asszonyka megfélekedve önbiztosságáról, saját védtelen helyzetéről, azon hely felé sietett, honnan a nyögések hallatszanak.

Oly sűrűség közé vezeték a hangok, hol iszonyú, vér-fagylaló látvány tűnt előtte föl.

Az üde zöld pázsiton egy szerencsétlen vérrel borított fiatal ember feküdt, ki élénk tudni vágygyal sietett pár év előtt a fővárosba, de sem pártfogója, sem összeköttetése nem lévén, az éhen hálásig nyomorgatta sorsa. A kétségbeesés az öngyilkosok örvényébe sodra, — halálnemül az elvérezést választotta, s kívánszorgott jókor reggel a budai hegyek közé, a legelrejtetteb, legsűrűbb bokrok közt karjain minden erét felvágta, s megmetszette torkát is, hogy hadd folyjon el, hadd hulljon ifjú piros vére, hadd fesse a földet, melynek terhes volt őt élve megtúrni.

Így találta Kornélia a szenvedőt félig elvérezve, midőn a rémület első fagylaló hatása után, nemes, emberszerető szíve könyörületétől vezetve, azonnal segély után sietett, s még idején érkezve, megmenté a már-már haldokló idegent.

Midőn felgyógyulva nehéz sebeiből, a szegény ifjú szerényen, tartózkodva megjelent Erdélyiné lakásán, hogy hálát mondjon védangyalának, a nemes fiatal asszony azzal némitá el hálálkodásait, hogy tudata vele, miként ezentúl nem látand szükségét, miután összeköttetési segélyével sikerült számára néhány módos családot megnyernie, kik hajlandók gyermekeik oktatásával megbízni őt. Ilyenek voltak Kornélia jótéteményei; félig-meddig semmit sem tett soha; ő nem a híréért volt jótékony, hanem mivel igazán akart segíteni. A zokogó alak Erdélyiné ravatala mellett, háláját zokogta, midőn igaz fájdmába oly mélyen elmerült.”

Cornélia emlékalbumának írói mind megfordultak Vachoték házában, mondhatni baráti kört alkottak. Az *Album* verseinek vagy emléksorainak nagy részét közvetlenül Cornélia esküvője után írták. A 9. vers költője, Eördögh István is ebben az időben írhatta költeményét, hiszen alig egy hónapra Cornélia halálára ő is követte a sírba. A többi darabot halála után írták kegyeletes emlékező kezek s ezért van a könyv első lapjára — Vachot Sándor kézírásával — a *Vachot Cornélia emlékezetének fölírás.*

II.

1.

Ha a világ álarczba jár körüled:
 Felelj fonákul minden tarka kémnek;
 S kijátszva lesz a vizsla-legio, melly
 Dolgát feledve más után szagol.
 S ha, — tán nem értve harlequm-bon-mot-dat, —
 Hálót szövend rád tömkeleg-magadbúl:
 önszarvain fog benne fönakadni;
 S míg kedve, öklelőzni, törve lesz,
 Békén utána járhat sz dolgaidnak.
 Pest. apríl. 1. 1841.

Kuthy.

Tölgyágakat hősinknek homlokára,
Virágfüzért a lyánka fűrtibe,
Sötét olajlomb lessz a béke ára,
S a böles fejét zöld pálma körzi be,
Borostyán leng a költő szög hajára,
Eget virít rá hölgye lángszeme,
És myrtus áldja bé a szent szerelmet,
S így minden érdem méltó díjra lelhet.

S mi az, mi legfőbb földi jók sorában?
Mi nem múlik, bár múljék hely s idő;
Élt ősapáink vándor sátorában,
Míg tenni készte tette dús erő;
És most a békén szunnyadók korában
Olthatatlan lángja mégis égve hő?
Az a barátság, s csillagos sugara,
Melly azt deríti ember porlakára.

Elvész a hír, s a hőst a mély sír temette,
S a bölcsek élte, s tanja eltűnik,
A dal lezeng, s a lyánka, bár feledte
Hűséget esküdt, lenni hű szűnik;
De a barátság hol hitét letette,
E vallást őrzi véglegelhetig.
S mi díja szívünk e szent érzetének?
A szív szívért, és nem füzér s nem ének.

Budán 7ik April 1841.

Gaal József.

Barátom, jól tudod, hogy én boldog vagyok,
A tiszta szerelem: gyöngéd nőm karjain.
Szemében ártatlan gyönyörűség ragyog;
Én veled, ő velem az élet útain.
Te boldog lenni vágysz, s ki lesz méltó reád?
Hogy szíve hűségét te is viszonzád.

Gyakran lelked mélyén meggyül a fájdalom.
Ne bánd; kedvében a sors téged is talál.
Nem értem tán bajod, de mégis gondolom,
Midőn panaszkodol, hogy szód értelme fáj.
Nekem már fájni csak barátim sorsa fog,
Ha ők szenvednek, és nem, mint én, — boldogok.

Budán a teremtésnél, ápr. 8d. 1841.

Erdélyi János.

4.

Rég peng már ajkinkon az égi szavacska: „Haladjunk!”

Ám, mi okozza tehát, hogy máig elmaradank *t*

Árva hazám már századok óta öröklí ez átkot •

,Tenni ne merj, te magyar, s pártra szakad], ha beszelsz!

Budapest, april 8ikán 1841.

Nagy Ignác.

5.

Ki hő szívéen szeretve hord
 Egy hölgyet, s egy hazát,
 Hogy e szent súlyt a téli-zord
 Életsziclákon át
 Könnyebben bírja-el: —
 Annak felváltva kell.
Több jószívű barát!

Vachot Imre.

(Budapest tavaszhoz 8-án 841.)

6.

Lapodra nálam nincsen gondolat:
 Be érzelmnek lángoló betűje;
 Rokon szíved lapjára jegyzem én ezt,
 Illesse meg lantodnak húrjait:
 Melly énekeljen Nemzetet, Hazát,
 Polgárerényt, egység szent szellemét!

Egressy Gábor.

Pest, April 20 d. 1841.

7.

Háromszáz éves keserítés zúgja füledbe:
 Van mindenbe határ s tenni mer a magyar is.
 Készülj s készítgess, szó s tollal az utat egyengesd,
 Győzni fog a nemzet, bukni a zsarnoki kény.

Budapest tavaszhoz 23kán 1841.

Dobrosi István.

8.

És a Nemzet mint egy férfi álljon
 Érez karokkal győzni a viszályon.

Gorove István.

9.

Költő! Isten veled!
 Ha szellemednek egykor szűk leend
 Az élet, a lét, a föld, a világ!
 És életedben nem találsz gyönyört
 S az évszakok közt nem találsz — tavaszt
 S költészetedben mindazt túrni kell,
 Mít túre: Byron, Tasso, Camoens —
 Mert a költészet egy nagy sorscsapás!!
 S ha ennyi kín, és gyötrelem között
 Vágyad felébred: egyszer élni még,
 Élvezni ennyi kín közt: egy mosolyt,
 S kebelfagyasztó bú közt: egy könyvet — —
 Vagy, hogyha élted egy hosszú tavasz lesz,
 S bármerre nézesz csak gyönyört találsz,

Költészetedben olly boldog leszesz,
 Mint volt Petrarcha Lauráját szeretve —
 Mert a költészet másik Istenünk!
 S ha már eluntad, e nem változó kéjt —
 Mert untató az illy örök gyönyör —
 S élvezni vágyói egy síró mosolyt,
 Örömkeservet, — édes gyötretést-----
 Ha boldog, vagy boldogtalan leszesz —
 Tollat kezvedbe — és dalt a papírra!
 Írj, költs! teremts magadnak új világot!
 A költészet vagy öl, — vagy boldogít!!

S kit a sors áldni, vagy lesujtani vágyik,
 Költői szellemet teremt belé —
 Ks ő vagy áldva, vagy lesújtva van! —
 Költő vagy! — se két szírt között haboz
 Jövőd — kívánom, mindig áldva légy! —
 Bár a költészet egy nagy sorscsapás!! —
 Költő! Isten veled!!

Eördegh István.

10.

Szép pálya nyitva kettő áll előtted,
 ha nézlek mint költőt, lelkemből
 csak örülnöm lehet, — eltűnsz
 most körülkből Hazádat szolgálni,
 — légy annak hű fia, a Hon
 szeretete kísér majd sírodba.

Megyery Károly.

11.

Sok rideg álomként levegőben kergeti üdvét,
 Más a földi javas kējzönébe merül:
 Téged boldoggá lelkednek érénye avasson
 S áldását szerelem hű keze adja reá.

Vörösmarty.

12.

Az időnek járása a víznek folyamá-
 hoz hasonló, egy pillanatot enged arra,
 hogy a rajt úszó kincset elkaphassa,
 ezt elmulasztván, hűjába törekszel
 utánna — ezt intésül adja
 mély tisztelőd

Zerдахelyi Eduárd.

13.

Kalmáridőket élünk mostanában;
 Egy pénzdarabnak nézik a világot,
 S ha a világ pénz, a költő mi rajta?

A költő — mondják — hasztalan penész csak.
 Pedig a költő a királyi kép a
 Világtalléron ... nem! királyi kép sem,
 Ő a tallérnak csengő tiszta hangja,
 Szép szellemrésze a hitvány anyagnak.
 Légy büszke rá, hogy költőnek születted.

Kisfalud, jnn. 3. 1845.

Petőfi.

14.

Szigligety.

1841. Apr. 15.

15.

Czakó Sigmund.

öszhó 8án 1845

16,

Kemény Zsigmond, sk.

III.

1.

Petőfi.

Eddigi ismereteink alapján úgy tudtuk, hogy Petőfi ezt az *Adorján Boldizsár emlékkönyvébe* c. verset Vár Gedőn 1845. máj. 29-én írta, az előttünk lévő hiteles sajátkezű kézirat bizonyossága szerint nem ott, hanem Kisfaludon 1845. jun. 3-án. Petőfi gyakran megfordult Vachotéknél, hiszen segéd-szerkesztője volt a Pesti Divatlapoknak is (1844—1846.), Cornéliát személyesen talán nem ismerhette, de a család sokat emlegethette a tragikussorsú, bájos fiatal asszonyt s ezért az emlékezetét őrző albumban ő is kegyeletes soraival akart az elhunynak áldozni. Petőfi épen a Vachoték házánál ismerkedett meg a *Cipruslombok* szomorú kis hősnőjével: Csapó Etelkával

2.

Vörösmarty.

1841-ben írta Vörösmarty. Gyűjteményében *Emléksorok* 4. Másnak van fölvéve. Valószínűleg Vachot Cornélia emlék-albumába készített alkalmi epigramm. Gyulai említi is, hogy „számos emlékverset írt. Nemcsak jó barátai nyújtottak át neki egy-egy emléklapot, hanem idegenek is, kik bírni vágytak tőle egy pár sort. Néha hónapokig elhevert nála az emléklap, de azért szívesen írt”. (*Vörösmarty összes Munkái*. I. 1881. 422. 1.)

3.

Eördegh István.

Mindezeideig nem méltatta figyelemre irodalomtörténet-írásunk, pedig értékesebb torzóink közé tartozik. Életére abban a dolgozatunkban vetítettünk fényt, melyben kimutattuk *L.....néhoz* c. versének Petőfi *Minek nevezzelek* c. remekével való rokonságát. (Irodalomtörténet, 1937. 16—18. l.) Azóta kikutattuk születési évét, melyet Szinyei a *Magyar írókban*. (II, köt. 1339. h.) nem tudott megállapítani. Ezek szerint 1824. ápr. 27, a keresztelés ideje, születési helye Acsád (Nyiracsád, Szabolcs vm.), hol atyja, lászlófalvi Eördegh Péter vármegyei ülnök (assessor comitatensis) volt. Édesanyja neve Szüts Eleonóra. (Ezúton is hálásan köszönöm Sebestyén Gyula nyírábrányi ró in. kath. lelkész úr felvilágosító sorait, amennyiben az anyakönyvi adatokat szíves volt velem közölni.) Ezek szerint Eördegh István közeli rokona volt legidősebb Ábrányi Emil, aki a 40-es években cserélte föl a lászlófalvi Eördegh nevet az Ábrányival. Eördögh Istvánnal a sors mostohán bánt: rövid, a szó szoros értelmében pár évet (1840—1842.) engedett a dicsőségből, de ő ezt gyümölcsözően használta föl. Pesten tanult. Barátja Zichy Antal. A legjobb családokhoz jár, többek közt Vachotékhoz. Itt ismerkedhetett meg a tíz évvel idősebb Lendvaynéval (1814—1891.) is, aki a hozzá írt vers áru-ló dátuma szerint — 1840. nov. 29-ike emlékére — aznap nem lépett fel a Nemzeti Színházban; ezen az estén, talán épen Vachotéknál ismerkedhetek meg s a 16 éves ifjú egy hét múlva már lelkesen zengi, hogy rabja lett a bájos, szép aszszonynak. Nem csoda, hiszen még Vörösmarty is Lendvayné emlékkönyvébe ilyen mélyen átérzett sorokat ír:

Játszol örömmel, bánattal: játékon ámul

A sokaság s tapssal tiszteli szózatidat:

Nemtudják, hogy minden hang, mely szíveket indít

Szűdnek egy eltépett életörömbe kerül.

(Siklóssy László: *Lendvayné emlékkönyve*. Vörösmarty Mihály kiadatlan epigrammja^l Élet, 1913. 1629—1630. l.)

Eördegh István nevét három költemény, három elbeszélés és két dráma örzi. Költeményei közül az *L néhoz* a

Honművészen (1840. dec. 6.] 98. sz.) jelent meg először. Teljes szövege azóta a *Gyöngyök és virágok* (1859.) antológiában és az Irodalomtörténet 1937. évfolyamában. Második költeménve az Athenaeumban (1842. 58. [máj. 15.] sz. 918—919. l.) *Egy nőhöz ki olvasni vágyott műveimet*, mint posztumusz vers látott napvilágot. A szerkesztő (Vörösmarty?) hozzá fűzte még, hogy „e vers hihetőleg utolsó irata a korán elhunvt ifjúnak, mert halála előtt 10—12 nappal küldé azt hozzánk. Mi ereklje gyanánt közöljük azt, mert különben

kevés belső beccsel bír. A szerk.” A harmadik költemény Vachot Cornélia emlékkönyvében maradt fön s mostanáig kiadatlan maradt. A vers ditirambszerű alkotás, mint az L.....néhoz is, három strófából áll. Érdekes különlegességei: a romantikus kitérések, melyeket még a sűrű egymásutánban követő gondolat- és felkiáltójelek is híven tükröznek, melyek a költő fiatalságára is annyira jellemzők. Érdekes még” a fellengző hang és eszményeire (Byron, Tasso) való vissza-visszatérése, különösen Camoensre. A versen látni, hogy fiatal ember munkája, de tehetség is érzik benne.

Értékben az L.....néhoz után következik. Az Athenaeum szerkesztőjének valóban igaza volt, az *Egy nőhöz* Eördegh munkásságának leggyengébb alkotása.

Két drámája nem került színre, de mindkettő megjelent Nagy Ignác *Színműtárában*. Az egyik a *Corday Charlottc.* (Eredeti dráma 4 felv. *Színműtár*: II. köt. 1841. 2. 53—88. h.) Gyöngye kísérlet Marat bukásáról. A második a *Nő és király*. (Eredeti dráma 3 felv. *Színműtár*: III. köt. 1842. 29. 65—112. h.) I. Hedvignek, Lengyelország királynéjának belső tragédiáját mutatja be. A francia romantika vérszegény utánzatai. Mindkét dráma forrása még nincsen véglegesen földelítve. Bayer József szigorúan, de nem igazságtalanul bírálta őket. (*A magyar drámaidalom története*. I. 1897. 425—426. 1.) Előbbi drámájának írására ösztönzést kaphatott K. R. *A francia hölgy* c. a Corday-család történetét földolgozó elbeszéléséből. (Koszorú, a Tudományos Gyűjteményhez. 1840. 17-28. 1.)

Három novellája közül a *Camoens* az Athenaeumban (1841. 1—2. sz.) jelent meg. Szinnyi Ferenc szerint nem lehetetlen, hogy Kemény Zsigmond *Izabella királyné és a remete* c. Camoens-töredékére hatott. (*Novella- és regényirodalmunk a szabadságharcig*. II. 1926. 279. 1.) A *Reghault családban* (Nemzeti Almanach, 1841.) viszont ugyanazt a témát dolgozta föl, mint a *Corday Charlotteban*. A Figyelmező (1840. 46. sz. 740—741. 1.) azt írja az elbeszélésről: „Eördegh István új név beszélyíróink sorában, kit szíves örömmel köszöntünk. A tárgy Robespierre vérszarnoksága korából vétetett, hasonló száz e nemű rémképhez, melly azon korból már ügyesb kézzel is dolgoztatott s azon gyanút ébreszthetné, hogy kölcsönzött, ha francia beszélyíró e tárgyat így kezelhetné. Robespierre caractere ellen van fő kifogásom, ő ismert történeti character, de ki fog ezen gyáva bűnösben, e nyomorúban, ki majd szerelemtől lágyul, majd bős szenvedélyek közt inogva egy ügyetlen gonosztevő kezében hitvány eszközzé van aljasítva, Robespierre, a „szabadság rabszolgájára” ismerni? ... Azonban távol legyen, hogy e figyelmeztetések által pálczát akarna törni bír. a kezdő felett. Kezdetnek e beszély több tekintetből dicséretes. Észrevehetni még tollán a teljesen kitisztult simaság hiányát, hal-

mozott, s keresett képekben gyönyörködést, hiányzik nála a jellemrajz szilárdsága és biztossága: de nyelve általában hibátlan és dús, gazdag képző erőnek jelenségei, helyzetek feltalálásában szerencsés tapintat mutatkoznak — csak érettség s férfiaság kell.” Harmadik elbeszélése az *Egy nő* c. rajz a Regélőben (1842. I. 257. 1.) látott napvilágot, de már csak az író halála után. Ez mind között legértékesebb, Szinyei Ferenc figyelmét is elkerülte. A lélektani novella első, természetesen még csenevész hajtásának tekinthető.

A lázas tevékenységgel dolgozó fiatal író 1842. ápr. 12-én ismeretlen betegség ragadta el az élők közül. A Regélő Pesti Divatlap tárcája (1842. 30. sz. 235. 1.) kegyeletes szavakkal parentálta el: „íróink legifjabbikának, a szép tehetségű s még nagyobb reményű Eördegh Istvánnak a legkifejlettebb tehetségek egyikének, kiket ismerünk, jelentjük élete legszebb virágában f. h. 12kén történt korai halálát. Irodalmunkat minden bár legkisebb veszteség is annál érezhetőbben rázza meg, minél kevesebbek az erők s kivált legújabb időnkben, hol oly kevesek jeleseink s még kevesebb a kilátás jókészületű, ép és erőteljes utósarjadékra. Illy körülményekben kétszeres fájdalommal veendi irodalmunk minden barátja e jeles tehetségnek illy váratlan s kora kimúlt át, ki alig 17 éves korában, felléptének alig másod évében oda emelkedett munkáival, hogy neve csak a legjobbak társaságában említettett. A boldogultnak számos kézíratai vannak, egy novellája pedig éppen szedés alatt Divatlapunk számára. Mélyen megszomorított szüléit, kiknek egyetlen fia, büszkesége s öröme volt, a mindenható meg fogja vigasztalni, emberi vigasztalás az ő számukra nincs!” A Regélő Tárcájában 88 is meleg szavakkal emlékezik meg a „szép tehetségű” íróról. (1842. 12. sz. 92. I.) (Negkrológot közölt még a *Jelenkor* is: 1842. ápr. 16. sz.) Csodálatos az is, amit két számmal később a Regélő írt pótlólag még róla: „Eördegh Istvánnak édes atyja fia emlékét, munkáinak összes kiadásával szándékozik megörökíteni, s hisszük, miután a boldogultnak kézírataiba tekintenünk alkalmunk vala, hogy az olvasó közönség a korán elhunytnak hagyományában, melly mintegy hat drámát, több novellát s több értékes apróságokat foglal magában, érdekes olvasmányt s nem középszerű éledeletet nyerend. A boldogult öntudatos munkálkodásának s szép törekvéseinek tanúbizonyságául előleg csak pár sort emelünk ki legutóbbi leveléből, mellyet f. é. nagyszerdán (tehát halála előtt épen egy hónappal) édes atyjához írt. „Költészetem, lelkemnek ezen imádott eszménye — így szólt többek közt, — melly naponkint szorosabban kezd összeforni szellemem lényegével, melly mindinkább sorsom őrangyalává, keblem ihlő istenévé kezd átalakulni — a földrengő reggel legszebb óráin nt ragad szellemüdv hónapba... Drámám három felvonása kész, negyedike az ünnepekig s ötödike még e hó végéig

elkészülend, ha az ihletést nem tagadja meg tőlem a magány és a költészet... Utána egy műhöz kezdendek, melly egész életem munkálatjának alapja lesz... egy költői feladat megfejtésébe, mellynek fájdalom! egy lét, egy világ, egy minden-ség is szűk ... egy oly műbe, mellyet nehezen végzendek be valaha, s mellynek, hosszú évek és hosszú munkálatok után is, eseménye alkalmasint a költő halála, utolsó betűje a költő sírja, utolsó pontja a költő sírköve lesz... A költészet végtelen, határtalan, korlátlan világában ezredéveken át kimerített tárgyai közt ezen egyet találám még kopárnak, még járatlannak, sőt ismeretlennek, de nagyszerűsége mellett méltónak arra, hogy egy szellem, egy tehetség, egy költő (legyen bár az annyira szegény, tehetlen és gyöngé, minőnek én enyémet érzem) erejét megkísértse... stb. A ki illy törekvésekkel illy föltételeket párosított, annak bár bevégzetlen pályája, még töredékeiben is nem lehet nem érdekes; nem lehet nem szívkeserítő, hogy azt végig nem futhatta: kívánjunk tehát az édes apának minél több sikert vállalatához, minél több enyülést a belőle eredendő vigasztalásból.” (32. sz. 250—251. 1.) És a munka azonban sohasem jelent meg s az említett írásokat már sehol nem tudtam megtalálni.

A fiatal költő rokonszenves emberi alakját az idő árja elmosta, de az a melegség és tűz, ami „eszmeszüleményei”-ből még száz év távolából is földobog, az a szeretet, ahogy fiatal barátai verseikben elsiratták, nem mindennapi tehetségre és lélekre vallanak. Zichy Antal *Eördegh István emléke* c. vers így hangzik:

Istentől volt a láng, mellytől kigyúlt szíved,
 Ajkidra dalt a drága szűz lehelt;
 De csak reményt adott a földi lét neked,
 Könnyűdre enyheszó itt nem felelt.
 Hozzad korán szelíd rokonszenv láncola,
 S tápláltam azt szívem reményivel; —
 S midőn olly szép derült lőn frigyünk hajnala,
 S méltó szeretni téged e kebel,
 Midőn, olly szép remény és annyi szeretet
 Csüggött jövődön s kísért léptiden,
 — Hisz volt-e ismerőd, ki meg nem könnyezett
 S emlékedet ne őrzené híven? —
 Midőn a hon kezdé hallgatni lantodat,
 S vigaszt lelt benned a mély fájdalom,
 S mármár valóság ölelte álmodat: —
 Mi lőn valód? — a néma sírhalom!
 Sötét és néma sír; — enyhet, nyugalmat ad!
 De szeretet viraszt bús éjjelén:
 S ha élni és szeretni még túl is szabad,
 öröm sugárik föl szemem könnyén.

(Honderú. 1843. 14. [ápr. 8.1 sz.)

Fáy Béla „Eördegh az ifjú költő sírjára” hulló Baráti *könyve* még meghatóbb:

Sötét az éj,
 Fölötte csend terül,
 Minden mi él,
 Álomba szenderül.
 Hogyan! hát, gondtalan
 Ifjúság álmai
 nem ringatók el őt
 S nap fáradalmi'?

Miért virasztanak
 Szemének mécsei?
 Tüzes szikrájokat
 Álmatlan ékei,
 Arczrózsa pírjait
 Elorzák gondjai.
 Körüle siri csend
 S szent képzet árnyai.

„Nyugodj le már
 — Eseng a jó barát —
 „Nyugodni én?
Nyugodhat az, ki tett”
 — így szólt, — s virasztva éjeken
 Termé gyümölcsseit;
 Honának élt! s feledheté
 ösvénye vészeit.

Miért zokog
 Szívből e gyász menet?
 Talán anyát
 Temet vagy agg vénet?
 Nem, oh! baráti kéz
 Foná a zöld babért,
 A harmatot reá
 Hogy sírta kedvesért.

Baráti szív,
 S hol ennyi buzgalom?!
 Szülék a hon hű
 Fiát, e gyász halom
 Tőlünk mi kincsét orz.
 Mi lett a pályabér,
 Hű fáradalmiért?
A félbe font babér.

Alattad, sír!
 Mi sok letört virág!
 Fölötte dalt
 Suhogjon a fa-ág;
 Nyugodj ha már a sors reánk
 Ily bús adót vetett,
 Ringassanak szép álmaid:
 „Nyugodhat az ki tett!”

4.

Jegyzetek a többiekhez.

Dobrosi István. Szeverin álnév alatt Petőfi kritikusa. Sem születési, sem halálozási éve nem ismeretes. (Császár Elemér: *A magyar kritika története*. I. 1925. 289—300. 1. és Szinnyei: *Magyar írók*. II. 939. h.) A vers kiadatlan.

Egressy Gábor. A vers kiadatlan.

Erdélyi János. Mint vőlegény írta menyasszonya *Albumába*. A vers kiadatlan.

Gaal József. A vers kiadatlan.

Gorove István. Politikus és publicista. (1819—1881.) Az idézett *Vörösmarty Liszt Ferenchez* c. ódája 12. strófájának utolsó két sora.

Kuthy Lajos. A vers kiadatlan.

Megyeri Károly. A kiváló színművész. (1798—1842.) Ő is, akárcsak Eördegh István, halála előtt valamivel írhatta e pár sort az emlékkönyvbe. A vers kiadatlan.

Nagy Ignác. A vers kiadatlan.

Szerdahelyi Edvárd. A Szerdahelyi-család, akinél Cornélia is Pestre jövelekor rövid ideig tartózkodott, egyik tagja. Az emléksorok kiadatlanok.

Vachot Imre. Akkor még nem Vahotnak írta magát. A vers kiadatlan.

Szigligeti, *Czakó* Zsigmond és *Kemény* Zsigmond. Csak autogrammok.

Reviczky a humorról.

Megszoktuk Vajda Jánost, Reviczky Gyulát, Komjáthy Jenőt, a századvég nagy elégedetleneit mint pesszimistákat együtt emlegetni. De mi bennük a legfőbb különbség? Vajda és Komjáthy mintha a haldokló eposz száműzött hősei volnának, akik alattvalóikat keresik s törzsükről leszakadva megtelnek világfájdalommal, nagyságuknak égető, öntelt tudatával. Mintha tehetségükön kívül egyetlen birtokuk a fenség tépett királyi palástja volna, melyet e pusztuló műfaj világából magukkal mentettek. Rendkívüli pózban élnek; a lét gyarlóságait inkább másokban kutatják, magukat Montblanc-magasságban, sőt csillagtávolságban érzik földi társaik fölött. Vajda csak élete végén ismeri el, hogy félreismerte az embereket, Komjáthy egy pillanatra sem békül ki velük; csaknem állandóan a földön túl tartózkodik, nyelve is egészen elkülönül kortársai nyelvétől; olyan ő, mint aki májéletében az üdvözültek közé számítja magát, miután rég elérte „a büszke tetőket”.

Reviczky egészen más világszemléletű. Ő is nagyra, sőt végtelen nagyra tartja tehetségét, de lelkiismerete is léptenyomon közbeszól, önmaga ellen fordul.

Azt mondhatnók, központi témája a humor, vagyis az a világszemlélet, mely épen az ellentéteket békítgeti, a végleteket irtja az emberi lélekből. Kora ifjúságától fogva foglalkoztatja, általában sok dolgozata vág ide, s még érettebb éveiből való írásai is a humor világában kötnek ki. önző, egyoldalú, sokban zavaros hullámvész ez. Közelebről nézve jól kifejezi egy végletes hangulatok közt hanykódó, lehiggadni, újjászületni vágyó századvégi lélek zajlását, amint emberi és művészi mivoltában hozzá szeretne tökéletesedni a humor tisztultabb világához.

I.

Már első, feltűnést keltett dolgozata a humorról szóí: *A humor pszichológiája*.¹ Tizenkilenc éves korában írja. Ret év múlva rádupláz, *Humor és materializmus*² címmel. Forrongó írások ezek; Reviczky a humor „genealógiáját” szeretné adni dióhéjban. Sokat idézget, sokféle kalandozik s idegen nézetekhez színes, szellemes kommentárokat fűz. Ez

¹ Reform. 1874. júl. 30.

² Figyelő. 1876. 24—26. sz.

a rész a koránérett, nagyműveltségű ifjú kedvenc olvasmányait tükrözi. A másik elem, mely a kölcsönnyaggal különösen keveredik, ő maga, egész személyi érdekeltiségevel. Kivált az utóbbi írása nyugtalan, forradalmas: itt már egészen feljajdul világfájdalma.

Jézusban érzi a humor ősforrását; szerinte a Megváltót világokat átölelő jósága tette „humoristává”. Egyenlőséget hirdetett, bűnbocsánatot, a gyöngé istenítését, a nép szeretetét, a szegényekkel rokonszenvezést, mindazt, ami alázatos és gyermeteg. A szegénységtől tételezte fel a szív minden tisztább gerjedelmét. Azt vallotta, hogy nem a kemény dorgálás, meglakoltatás, hanem az irgalom, a bocsánat térít meg leghamarabb stb. Jézusnál jobban senki sem ismerte az emberi lelket.

A fiatal világfájdalmas, filigrán, gyöngédséget esdő árva költő lapokon keresztül áradozik Jézus tanairól s a bennük rejlő humorról. Idézetei jobban megvilágítják, mit akar mondani. Elsősorban kedves esztétikusának, Jean Páinak meghatározása. Jean Paul szerint a humor fordított fenség, esküdt ellensége a fenségnek; a nagyot kicsivé, a kicsit nagyvá teszi s meg is semmisíti őket, mert a végtelenhez képest egyformán semmik. Reviczkyt e szavak szociális értelme kapja meg mindenekelőtt; hévvel ünnepli Jézus tanainak földi szerepeket helyreigazító nagy erkölcsi, szociális erejét; őt tartja az első nagy demokratának is.

Ezzel már készen is a legáltalánosabb humorképlet: a jézusi igazság és részvét gondolatának megvalósítása humort eredményez. Nézzünk szét az emberek közt: vagy rosszabb vagy jobb a sorsuk, mint érdemelnék, többnek vagy kevesebbnek látszanak, mintsem igazság szerint látszaniuk kellene. De megjelenik a humorista s elvégzi a nagy kiegyenlítődést. Ez valami megnyugvással, megnyugtatóssal is jár, s Reviczky ebben érzi a humor derűjét is.

Lázás képzelete korokat nyargal be a Megváltótól a maga századáig, s mintha a közbeeső idő csak rossz álom lett volna, szinte Jézusnak közvetlen közelében érzi magát. Úgy beszél e két távoleső korról, mint testvérkorszakokról. Egy korszak sem értette meg úgy Krisztus tanait, mint a mienk — jegyzi meg máskor. Ez a Krisztus százada.³ Azt hiszi, hogy Jézus tana a materializmusban támadt új életre. Kétezer évvel ezelőtt Jézusnak hívták, ma materializmus a neve — halljuk a fiatal Reviczky okoskodását. Szerinte Jézus erkölcstana majdnem mindenben egyezik a materializmuséval. A materializmus maga a természet s egyéniséget jelent. A pozitív vallású a „hite”, a materialista a szíve szerint cselekszik. S ez a világnézet szerinte rokon a humoréval. A materializ-

³ Korda Pál: A túlvilág komédiája c. kötetéről írt bírálatában. Új Idők, 1876. máj. 27.

mus dajkája a humoristának. A humorista nem veti meg a földi dolgokat, szívéből mint központból nézi a világot s abban talál megnyugvást, hogy érzelme a népé, gondolata az emberiségé. A materializmus romlott körülményekből fejlődik, a humor ebből az erkölcstelen légkörből szívja magába a fényt, illatot, melegséget s ezt sugározza ki szelíd lelkéből. A humor oly virág, mely a szemétdombon nőtt; napsugár, mely a blazírtság tespedt pocsolójában ragyog. Íme, Reviczky vadromantikus logikája. Esztétikája ezen a ponton már valószínű mocsárláztól tüzesedik át.

A merész kapcsolat harmadik íze Schopenhauer. Reviczky őt tartja a kétezer év múltán feltámadt tan legmegbízhatóbb megfogalmazójának. Benne is sok humort érez. Azzal érvel, hogy ő állította fel bölcsezete egész keserű kétségbeesésében, a világot uralgó (?) egoizmus öntudatában az új etika alaptételeit és a sarkalatos erényeknek érzelmeit. *Zwei Grundprobleme der Ethik* c. művében az igazságot, részvétet, tehát a krisztusi jelszavakat tekinti az etika legmélyebb gyökereinek: Reviczky számára ez már elég, hogy a frankfurti bölcs világnézetét Jézussal és a materializmussal rokonnak, szinte egynek érezze. Jézus korát s a magáét nagyon romlottnak, megváltásra vágyakozónak látva, forrón ragaszkodik a különös hármasság egységhez, Jézus, a materializmus, Schopenhauer szellemi azonosságához. Ifjonti elragadtatásában a perzsák hitére hivatkozik, mely szerint „az idők végeztével” megjön majd az állandó paradicsom, de iszonyú nyomor előzi meg az általános béke és testvériség korát.⁴

4 Oscar W Wünkliaus egész kis könyvet írt Jézus humoráról (Der Humor Jesu. Beitrag zur Skizzierung des historischen Christusbildes. Heidelberg. Evangelischer Verlag. 1909.). Bevezetésében úttörőnek hiszi magát: elődei csupán kerülgették a témát (Dr. E. J. Meier: Humor és keresztyénység. Birkbeck: A humor az evangélium világában. Emil Frommel: Keresztyénység és humor stb. Wünkhaus maga érzi, hogy Jézus humoráról beszélni sokak előtt profanálást jelenthet. Azoknak szánja művét, akik a humort kivételes világnézetnek tekintik, a legválasztottabb, legnemesebb szellemek sajátjának. A humort részben ő is Jean Paul nyomán fogja fel. Kivált abban követi, hogy a humoros irodalom egyesegyedül a „keresztyéniség talajában” teremhetett, humor és keresztyénység lelkileg rokonok. Érdekes megjegyzése: Jézusról nem jegyezték fel, hogy kacagott volna valaha; arcán isteni komolyság és égi szelídség, fönséges öntudat és királyi fölény, napsugaras öröm, szent derű visszfényével: ez a fenséges vonás a humor, Jézus humora. Könyve hatodik fejezetében adja a „jézusi humor” példáit (Jesu Humor aufgezeigt in den Evangelien). Jézust, mint mondja, első sorban a bűn elsősülöttje, a „gond” eszméltette a humorra. A gond láttán részvét ébred benne e nyomorultak iránt, segíteni akar rajtuk. Azért inti őket, hogy ne okozzon nekik gondot étel, ital, sem hogy mit öltsenek magukra, mert az élet több az ételnél, italnál, a test több a ruhánál (Máté, 6. r. 25. vers). Krisztusban eleven természeti érzék van, mint minden nagy humoristában. Ezért hívja tanukul a természet birodalmából az ég madarait: ezek nem vetnek, nem aratnak, csűrbe nem takarnak, mégis az Isten eltartja őket. Az ember nem drágább-e náluk? (20. vers). A mezei

Mindenképen különös humorélet ez, kár volna vele bővebben foglalkoznunk, ha alapja nem volna Reviczky egész munkásságának. Megbotránkozás helyett inkább azt nézzük, mi vitte erre a furcsa kapcsolatra. Nagy válságba jutott lelkek szoktak így gondolkozni. Akit környezete elhagyott, vagy aki mindenünnen kizártnak képzele magát, könnyen folyamodik a világmegváltás efféle módjához. Talán maga” sem tudta, mennyire önös, bár érthető személyi motívumok éltetik ezt az általános érvényűnek szánt kaotikus gondolatsort.

liliumokat is felhossa bizonyosságul (28. vers). Harmadik lanu: egy emberke, akit Jézus mélységes szájalommal s halvány mosollyal vesz észre hallgatói közt. Mint napfény a felhőkön, úgy tör át fájdalmán a belső derű. Ez az emberke sokat szenvedett kicsinysége miatt s szeretne nagyobb lenni. Lehetetlen vágy. S Krisztus így szól: Kicsoda pedig az ti közületek, aki akármely szorgalmatos gondolkodással megnevelietné egy singgel nagyobbra az ő t e s t é n e k magasságát? (27. vers), jézus humorának érzi ezt Wünkhaus, a legtisztább humornak. Szerinte a Megváltó kijelentésében benne van a magától érthető felelet is és bizonyára megmosolyogtatta a hallgatókat. A kis alak magában véve komikus, mint kínálkozó incongruentia eszme és jelenség közt. Komikus az emberkének tulajdonított kísérlet, hogy lehetetlenért töri magát. Megvan a humoros kontraszt: a nagy Isten, akinek még a kis madarakra is gondja van és a kis ember, aki gondtelten nagyra tör és nem ér el semmit sem. A balgaság, mely lehetlent akar, ki akarja javítani a Teremtőt, s az égi jóság, mely minden dolognak mértéket és határt szab. Isten gondoskodása, melynek eredményei még az égi madarak is tapasztalják, az ember gondja, mely semmit létre nem hoz. Jézus ezt mindnyájunknál jobban érezhette. Humorát csak mélyíti a kicsiny és gyöngye iránti nagy szeretete. Ilyen módon magyarázza a szerző a krisztusi humort Máté 10. részének 29—31. verseiben is. Jézus úgy beszél itt, mintha gyermekekhez szólna, még pedig bizonyára mosolyogva. Azt is humorosnak érzi Wünkhaus, hogy Jézus szerint nem az egészségesegeknek, hanem a betegeknek van szükségük orvosra; irgalmas ságot akar s nem áldozatot; nem azért jött, hogy az igazakat, hanem a bűnösöket hívja megtérésre (Málé, 9. r. 12—13. v.). Stb., stb. Tiszta humor ez Wünkhaus szerint, komikum és fenség egyesülése. A fenséges: az Istenhez utalás, aki szívvel a szegényeknél van s akinek jóindulatát nem pusztá ceremóniákkal, hanem irgalmas szeretettel szerezhetni meg; a komikus elem: Jézus ad absurdum beszél, mintha iskolásgyerekekhez szólna. Wünkhaus Lukács evangéliumából is hoz fel példái Jézus humorára. Könyvét „szereleméltónak” nevezi Albert Schweitzer (G e. s c h i c h t e d e r L e b e n - J e s u - V o r s c h u n g. Tübingen. 1913.), csak azt hiányolja benne, hogy Jézus iróniájára nem tért ki. — Reviczky lényegileg egyezik Wünkhaussal, akit több mint harminc évvel megelőzött. Wünkhaus a humort halálosan komolynak tartja. Jézus a farizeusoktól szám űzőitek, a kicsinyek, betegek pártján van, ellenfeleit tulajdon fegyverükkel, biztos fölényel veri meg. Fenséges komolyság, fájdalom és mosolygás az arcán: ez Jézus humora. Reviczky is halálosan komolynak érzi a humort; farizeusok, betegek, kicsinyek, stb. töltik ki az ő jézusi humorának világát is, példái nagyrészt egyeznek azokkal, melyekben Wünkhaus humort lát. Csakhogy ő egész élete fájdalmát beleviszi ebbe a szemléletbe s tele van paradoxonnal, lelki háborgással. Így is mennyire ártatlan egyénieskedés, érzelmes antropomorfizmus az ő elgondolása, elég némely mai Krisztus-szemléletre gondolnunk (L. Sz i m o n i d e s z Lajos: J é z u s K r i s z t u s a h a r m a d i k b i r o d a l o m b a n. Rekord kiadás.).

Humor-képzetében mindenekelőtt származásának hirtelen íelsajgó tudatát érezni. Ez a nagy csapás irányítja rá ügyeimét igazán a „felsőbbrendű világnézetre”, ahogy Jean Paullal a humort nevezi. Tizenkilenc éves korában, tehát legkeserűbb esztendejében, írja Gáspár Imrének: Csak várom, várom, mi lesz ennek a vége... Ha meg nem örülök, még humor nőheti ki magát belőle, évek multán. Mikor a *Humor és materializmus* c. dolgozatában felsorolja, hogy mi hasonlít nagyon a humorhoz, elsőnek a nép törvénytelen fiát említi. Nem magyarázza bővebben, nyilván nem akar legfájóbb sebében turkálni. Példálózásaiból s egész humorfelfogásából könnyen kivehető, mit értett rajta. Hogy a humorista gúnynyal gondol a teremtés királyára, az önhitt emberre és számalommal nézi a nyomorultat, aki nem rázhatja le magáról születésének átkát, szintén ilyen vallomásféle. — Az embernek nincs joga felebarátját megítélni, vagy magát bármi módon fölébe helyezni: íme, a természetes gyermek ingerült szociális követelése. Később is fel-felszakad sebe, sohasem heged be egészen. *Ma született a Messiás* c. versében a schopenhaueri keserűség (legjobb nem születni) nála nagyon egyéni hangon szólal meg: születni gyakran ősi véték!... Máskor meg cinikus tréfát űz, nyomor és rosszul-születettség kettős érzetében: az emberek bűne, hogy egészen magára-hagyják s nem adoptálja egy herceg (*Vüágbánat*). Margit, a *Margit szerencséje*⁵ c. elbeszélésének fő nőalakja, egyébként Reviczky egyik szócsöve is, ezt a fájdalmas érzését közvetíti, mikor azt mondja, hogy a szerencse nem tőlünk függ, akár-csak szüleink megválasztása. Származásának emléke egész költészetét felhőzi, elbeszéléseinek főalakjain kimondatlanul is ott borong. Szíve vérével írta azt is, hogy a humor szemétdombon nőtt virág, hiszen a maga sorsában volt ez a romlás, ez a hióbi szemétdomb. Házasságtörő asszony, tékozló fiú, a dúsgazdag és a szegény Lázár, Magdolna, stb., akiket Jézus megbocsájtó, résztvevő jóságának, igazságosságának bizonyítására felhoz, mind előfordulnak sorsában. Legfeljebb azzal a különbséggel, hogy a házasságtörést apja követi el.

Sorsán keresztül nézi a népet is. Zárkózott egyénisége e tragédia révén kap elevenebb kapcsolatot az élet nyomorultjaival. „A költő és a nép” gyakori jeliséje, Jézusról elmélkedve is sokat beszél az elnyomott népről, a humort is lentről származtatja, mondván, hogy a nagy humoristák viskóban születtek, s petőfies hévvel emlegeti, hogy a nép az emberek többsége, nem a dandyk. Arany néhány balladájából, kivált az *Ágnes* asszony-ból, a nép esdeklő szavát hallja ki.⁶ E képtelen állítást csak akkor érthetjük meg, ha

⁵ Győr. 1890.

⁶ Művészetek humora. Új Idők. 1875. 8. sz. — A humor pszichológiája. Arany mint humorista. Fővárosi Lapok.

anyjára gondolunk. Ezzel a szerencsétlennel a legszörnyűbb igazságtalanság esett: hamarosan elbocsátották a szolgálatból, elvették tőle a gyermekét. Zmeskal Juditnak, Reviczky édes mostohájának egyetlen kegyetlen cselekedete volt ez. Veronika, a kis cselédlány, beleőrült. Reviczky egyszer látta gyermekkorában rokonainál. A kertben játszott épen, Veronika hozzászaladt, pár krajcárt nyomott a kezébe, váltig azt hajtogatta: „Én vagyok a maga anyja”, virágot szedett neki s aztán vissza-visszatekintve örökre kiszakadt az életéből.⁷ De tovább élt érzésében s a nép iránti arisztokratikus közönyét olvasztgatta. Megható, hogy épen Reviczkyt, akit költői iránya, túlzottan, szembekapóan hirdetett kozmopolitása miatt a népi, nemzeti fölött állónak tart a közfelfogás, ilyen keserű szálak fűzik a néphez. A nyomornak is nagy szerepe van a humorról való felfogásában. Általában a szegénység, elhagyottság szerinte könnyen humorosnak számít. Munkácsy rongyos alakjait, a németalföldi iskola nyomor-képeit többször emlegeti mint a humor pompás érzékeltetőit.⁸

A materializmust szintén élményszerűen, önző egyoldalúsággal kapcsolja „tanába”. Ő semmiféle elmélettel nem foglalkozott sokáig, az „anyagelviséggel” legkevésbé. De kapóra jött neki az „új” világnézet illúziótlansága, a szakítás minden vallási ábránddal, dogmával. Ez teljesen megfelelt akkori hangulatának. Egy világ omlott benne össze, a régi, tételes hitű világ, a régi vallás, melynek emberei a természetes gyermeket, minden vallásosságuk ellenére, más szemmel nézik. S Reviczky más szemet akar adni az emberiségnek, új vallást, a természet vallását, mely nem tesz különbséget ember és ember közt. S Renanra hivatkozva, papnélküli vallást lát Jézus tanaiban. Formák ezek csupán, hogy a maga keserűségét önthesse beléjük s különös világnézeté gyúrva, nevet adjon neki és „humornak” nevezze.

Közben a maga képmására festi azokat az írókat is, akikről — mint túlnyomó részben érzelmi lény — gondolat-támasztékot keres. Ma már, annyi idő múltán, jól kivehetni ezt.

Reviczky tehát nem gondolkodik a humorról, hanem — érez. Nem az esztétikus beszél belőle, hanem az esztétizáló lírikus. Seholy egy objektívabb, tudományos higgadságú kijelentés, annál több ömlengés, színes képekben, kölcsön gon-

1874. 231. sz. „Humoros, negélyzetlen szájalom beszél e ballada mindenik sorából.” A humanizmus balladája; „azon mély igazság van benne kifejezve, hogy a bűnösre vétkének tudata hozza a legsötétebb fájdalmakat. Ez ama lakolás, mely minden emberi büntetésnél borzasztóbb s mely alól világi hatalom fel nem oldhat”. (Ágnes asszony. Temcsi Lapok. 1876. febr. 11.)

⁷ K i k e t hoz a n é g y k ö t ő s c s é z a (regényből). Röpke ívek. 1877. 7. sz.

⁸ A humor pszichológiája. Művészetek humora stb.

dolatok s a maga kedélye érzelmes keveredésében. Amit Addisontól, Vischertől, Jean Paultól s másoktól idéz vagy egyszerűen hivatkozás nélkül átvesz (ami gyakori jelenség nála), csak egy-két pont körül forgás: a következtetés — a rendkívül bonyolultnak vallott és még inkább annak ígért problémához képest — elég egyszerű, egyhangú. Forrásaiból csupán csak az érdekli, ami önös, sebzett egyéniségéhez illik, amit magában is érez vagy képzel. Mily forrón hangoztatja, hogy a humor a szív adománya s elsősorban a kedélyből folyik! Szív, kedély, igazságszeretet, őszinteség, részvét; pillanatnyi harag a világ romlottságán, aztán hirtelen megbékélés egy magasabb szempontból: Reviczky kedves szólalmai, motívumai. A „harag” azonban, melyet Addison Immorképletéből vesz át, neki nem elég erős: nagyon egyénien Vischer szavát is használja: az „undort”. (Sein Schmerz ist so allgemein, wie seine Begeisterung, ja der tiefste Ekel und Überdruß an der Welt. Szelíd természete egyébként itt Jean Paulhoz hajlik, vele érvel, bár Vischer szerint téved az. Jean Paul úgy okoskodik, hogy a humorista undorából megbocsátó részvét azért támad, mert másokban, az egész emberiségben is hitványságot érez. A szigorú Vischer szerint ezért még inkább fel kellene háborodnia.⁹

Érdekes, hogy Ben Jonsontól is olyasmit idéz, ami a saját természetére nagyon rávilágít. Ben Jonson ezt mondja a fiziológiai humorról: híg, nem bír állandósággal. Reviczky Carlylere is hivatkozik: az igazi humor érzelgősség, a legáltalánosabb, legmélyebb jelentésben. Sőt meg is vallja ezt az olvatagságát: Shakespearénél, Boznál sohasem nevetett ott, ahol igazán humorosak s nem tartja egészen lelki betegségnek, sírhatnámság jelének, hogy pl. Arany *Érzékeny* búcsúját szentimentális, majdnem pityergő hangon szokta olvasni, bár, mint mondja, rövidlátó versgyűjtőink az élces, furcsa költemények s tréfás darabok firmái közé szokták sorozni, mint egy másik nagyszerű, pathologikus költeményt, Vörösmarty *Vén cigányéit* is (A fiatal Reviczky Vörösmarty hatyúdálában is humort érez: ő minden tragikus válságot a magáéval azonosít).

Szemére veti még a szakembereknek is, hogy a humor jánuszfejének csak egyik arcát látják, a vigyorgót; a másikra, a zokogóra nem ügyelnek. Úgy látszik, számára meg ez a zokogó arc a fontos, s a mosoly, mely a humorban felszabadulást, megkönnyebbülést, harag nélküli megbocsátás-félet, a körülményeken való úrrá levést jelent, nála nem más, mint a zokogásnak szelíd, érzelmes sírdogálássá enyhülése. A hullámzás, mint a változásnak egyik szép természeti szimbóluma, nagyban foglalkoztatja mulandóságérzetét. Kapva kap

⁹ Fr. 111. Vischer: Aesthetik. 1846—58), I. rész. 2. szak. 455 1.

azon, hogy a humorista az állatokat, sőt a lelketlen dolgokat is bevonja humora körébe; Reviczky csak fokozza az így kínálkozó sejtelmes élményeket. *A humor pszichológiájában* olvassuk: Dickensnél a romlott óra gépezetét néző kis gyermek nemsokára meghal, s mi értjük, miről fecsegett titkos és csodás történeteket az ablakai előtt elsiető hullámok moraja. — A humor-töredék tengerparti jelenettel kezdődik, a hullámok moraja s a költő tünődése elmúlt évein stb. egymásba olvad.¹⁰ — A vizek játéka két leghíresebb versében is fontos szerepet kap (*Pán halála, Salamon király álma*). *Lenau Blick in den Strom* c. versét is lefordítja, stb. stb.

Érthető, ha általában a lágy kedélyeket tartja többé-kevésbé humoristának vagy a humorra hajlamosnak. Ezek még az igazság kemény szavú bajnokainál is kedvesebbek neki. Bret Harte már korán kedvenc írója, nyilván mert a természet gyermekét védelmébe veszi az élet mesterséges leikéivel szemben, egyébként nincs sok szava róla. Épígy Bérangerről sem, akit pedig — pályája elején — szinte egyedüli „humoristának” tart a déli írók közt. Annál többet beszél Aranyról, Puskinról, Turgenyevről is. Byronból hamar kiábrándul, nyilván szertelensége miatt. Aranyt nagyon magához lágyítja.¹¹ Turgenyev, Puskin már közvetlenebbül jutnak a szívéhez. Abban a mindent apróra megvallót szereti, a látszatra rideg, valójában érzékeny szívű embert. Szinte lírai hangon áradozik róluk, megkapta bennük az első szerelem, ahogy maga nevezi: „a szív bimbókora” elmulasztásának s e kedves emlékeknél meghatódva időzésnek érzelmes s egy kis blazírsággal árnyalt rajza. Ez adja számára az *Anyegin*, a *Tavaszi hullámok* (nála még: *Tavaszi áramlatok*) különös varázsát. Múlt-, mulandóságérzete amúgy is erős, mint afféle minden jelentől szívesen elfordult léleké. Már maga az emlékezés humorérzetét ébresztgeti. Pl. humorosnak tartja a *Füst* azon jelenetét, mikor a mindenben csalódott, hazatérő Litvinov, a lokomotív kavargó füstjét szemlélve, az élet füst-voltára gondol. Így humoros neki Longfellow *Lábas* órája, nyilván a „mindörökké, soha többé” érzelmes szavak miatt. Poe *Hollóját* szintén a humor egyik nemének érzi, fiatalon. Másutt bőven magyarázza, miért: a szobába repülő holló a szerelem, mulandóság, halál és örökélet érzelmét kavarhatja fel a költő szívében.¹² Mulandóságérzetébe mindig valami nagy szerelem is belejátszik. Pl. Shakespeare sokat emlegeti, mégis *Hamlet* mondhani egyetlen igazi képviselője Shakespeare-kultuszának. *Athéni Timon* csak arra

¹⁰ R o m o k : egyik első regénypróbálkozása. K o r ó d a Miklós szíveségből ismerem.

¹¹ E dolgozatomat: R e v i c z k y és A r a n y (Budapesti Szemle, 1938. november).

¹² A múlt költészeté. Figyelő. 1874.

jó, hogy a humor minden végtelenséget egyeztető természetének rajzánál felhasználhassa.

Mulandóságérzete természetesen összefügg megrongált egészségével is. Nála a halál gondolata, ha jó ideig csak kacérkodik is vele, állandó életérzés, a temetői hangulat jórészt megszokott valami, egyáltalán nem borzongató. *Margit szerencséjében* egyenesen „barátságos, kedélyes” helynek nevezi a temetőt. *Toldi estéjét* ezért érzi humorosnak, Aranyt magát idézve: a hanyatlás, pusztulás már magában humoros jellemű.³³ Azon kevesek közé tartozik, akik *Az ember tragédiáját* nem találják lehangolóknak.¹⁴ Egész világnézete, költészete megokolja ezt. Az emberiség kihalása, „az a vég” kevésbé fáj neki; felemelően hat rá az ember küzdelme és bukása, újra meg újra ébredő hite, alkotó vágya nemzedékeken, korokon keresztül.

Az elsatnyulás, a beteges általában éltető eleme Reviczky „humorának”. Jókai szerinte „nem is konyít” a humorhoz. Nagy termékenysége, népszerűsége, iránta érzett személyi ellenszenvé mellett bizonyára egészséges egyénisége is félrevezethette, ingerelhette ítéletét. Victor Hugóban, fiatalora bálványozott írójában sem érez humort, valószínűleg hasonló okból. Zolától is ezért idegenkedhetett (erős naturalizmusán kívül), pedig ugyancsak az „elnyomottak” pártján van az. Neki elsősorban az élet megtörtjei, a nagy, lemondó szerelmek, válságok, megrázkódtatások révetegjei, a mosolygó aszkétalelkek a kedvesek s ezekben hamar humort sejt.

Sok kompilációja van a humorral, többnyire ilyen fogalmazásuk:

A humor a lábbal tiport, hiába keresett eszményiség torzképe, csukott szemű, merev halottja: jobb részünk ott áll a ravatalnál és zokogásba tör ki a felett, hogy ez a vége a világon mindennek, egyenlő semmis minden. (*A hámor pszichológiája.*) Egy másik érdekes kompilációja szintén az elmúlásból indul ki:

Itt az ősz megint. A hervadó fák sárga levelei mutatják, hogy a természet is tud blazírt lenni. A falu lúdjai gágogva röpködnek nehézkes szárnyaikon s a Vojtina kisöccse már küldözgeti a lapokba őszi dalait. Botommal a homokot túrva, egymagam ülök a kertben s mint koldusének zsong fülemben sok-sok foszlányos dal. Ez a halálcsönd, ez az unalmas szürkeség gondolkodóvá, merengővé tesz. El-eltünődöm, mily nevetséges összevisszaság ez az élet. Milyen mulandó az erény és bűn, a gyönvör és bánat, az élet és dicsőség. Földünk azért csak tovább futja megszokott, unalmas útját és zürzavarja, komikus tarkasága, melyben a szenvedőnek jajkiáltása s

¹³ Arany mint humorista.

¹⁴ Századunk pesszimizmusa.

308. 1.

¹⁵ Magyar Szalon. 1884. 362—368. l.

a dőzsölőnek örömhahotája egy kórusba olvad, mulattatja és keservvel tölti el a költőt egyszerre. Kacag az emberiségen s megsiratja az egyes embert. E két érzelem keveréke a humor. (*Arany mint humorista.*)

Egy alkalommal a „humoros” szót ajánlja a „humorista” helyett,” de aztán megfélekedzik róla s később is felváltva használja mindakettőt. Összefolyt benne e két fogalom, mint ahogy humorosnak s egyben humoristának is érezte magát. A „porbasujtott gyermek”, ahogy ő első feljajdulásakor nevezi magát, egyelőre nem akar törődni semmivel, sem jövővel, sem jelennel s vakon rohan minden örvénybe s el fog veszni nyomorultan, mint Budapestről Gáspár Imrének írja.¹⁵ De nem tragikus lélek, szenvedésre, túrésra van teremtve. — Én többé költő nem vagyok! — sóhajt fel rezignáltán. — Üres szív, lethargikus kevély (kedély?), örökös unalom... Elveszni, elsenyedni... de nem meghalni!..¹⁶ Érti, hogy a humorista nem lehet öngyilkos. Az is erősítgethette, hogy származásáról mégsem tehetett, nem ő az oka a föltnak. Mentsvára lesz a humorra törekvés megnyugtató érzése. Korán ráeszmél természetének végletes, végzetes vonásaira, s valóságos küzdelem indul meg benne, hogy lehiggadjon, partra szálljon. Nyilván kedves esztétikusánál, Vischernél olvashatta, hogy ifjú nem lehet humorista; szerinte nő sem. De már idézgeti Arany versét (később is elég evakran):

... Nem évek száma hozza
— Nem mindig — a vén kort elé,
Kevés esztendők súlya szintúgy
Legörnyeszt a mély sír felé.

A humorista, mint mondja, „kedélyöreg” s ő annak érzi magát. Gyermek! gyermek! már tíz éves korom óta nem vagyok az! — írja barátjának.¹⁷ Máskor ezüsthajú aggyagtyánnak érzi magát, kit szenvedés, tapasztalás idő előtt bölcsé tett.¹⁸ Vischertől is szenvedéllyel idézi: a humor a magunk átélte küzdelem gyümölcse. Ezúttal Gregusst is megbecsüli, egy neki kedves kijelentéséért.

Természete, sorsa valóban predesztinálta rá, hogy a humorral foglalkozzék. Személyes, tapasztalás, ha egyoldalúan is, bőven kijutott neki. Tizenkilenc éves korában katasztrofá éri ezt a finom, dekadenciára hajló idegrendszer. Származásának kipattant titka egy életre elkésériti, de meg is edzi. Már korán a legnagyobb csapást kell elviselnie, így aztán később nem volt számára kibírhatatlan semmi. Élete nagyrészt „szemléelő magányban” folyik, gyermekkorát roko-

¹⁵ 1874. jún. 13. Debrecen (napilap) 1889. júl. 18.

¹⁶ 1874. május 7. Ország-Világ. 1893. 1. sz.

¹⁷ U. o.

¹⁸ *Levelek egy leányhoz.* Új Idők. 1875. aug. 7.

noknál tölti, anyai szeretetről nem tud, szülei korán elhalnak s lassanként kikopik a rokoni környezetből is. Attól fogva, hogy magára marad, alig van — nélkülözésektől meg-megszakítva — hat esztendeje, mikor nem koplal. Ebből a hat évből is le kell számítanunk betegeskedésének, halálra készülődésének nem csekély idejét. A többi: reménytelen kilincselés, ideig-óraig biztosabb munka valamelyik lapnál, folyóiratnál. Van, hogy egy gazdag barátja korhely cimborának magához veszi, különben éhezni hagyja; vagy megtűrik egy díványon, mivel szállása gyakran nincs. Megesik, hogy nyáron is téli kabátban jár; hónapokig nem eszik meleg ételt, egy ízben teljes hónapig nem válthat fehérneműt, ruhája, cipője rongyos, valósággal mezítláb kénytelen járni. Ha természete szerint túloz is panaszaiban, félenyi még bőven elég ebből nyomornak. S erről a költőnkéről újságotla annakidején egy külföldi szépirodalmi lap, hogy nyaralásából fővárosi palotájába érkezett! Természete azonban alkalmas a hánytvetett életre, s Reviczky felsőbbrendű hivatást csinált ínségéből, élheterlenségéből. Amit fiatal fővel a humorista életéről, a társadalommal szemben tanúsított magatartásáról gondol, mintha egészen magából vette volna, annyira megérezni későbbi művein is. Anélkül, hogy délibábos lélekelemzést végeznénk, nem hagyhatjuk figyelmen kívül: egyszerre fentről s lentől jött. A tünődésre, tépelődésre hajlamos poeta sokat gondolkodhatott ezen. Sorsa bőven adott rá alkalmat, hogy korán elmélkedjék földi dolgok semmiségéről, a végzet lehangoló, de kétségbe nem ejtő voltáról.

Ilyen alaptermészettel, életkörülményekkel megáldva-
verve aztán nem volt nehéz, hogy az egocentrikus Reviczky-
nek az oly forrón elképzelt „jézusi humor” vérévé váljék
s általánosnak szánt „humor-tana” merő szubjektivitássá.

Jézus megértő volt a bűnnel szemben, az erény gyanak-
vóvá tette — ez a humorról írt dolgozatainak egyik pillére.
Majd azt hangoztatja, hogy nagyszabású szellem rendszerint
optimista a bűn, pesszimista az erény megítélésében. Aztán
egyszerre csak első személyben hirdeti: Az erény gondolata
pesszimistává, a bűn optimistává tesz. Így öltözik bele Re-
viczky Jézus szerepébe.

S a természetes gyermek elindul a humorista útján. Füg-
getlenség, szabadságvágy, ingadozó társadalmi helyzet, jó és
rossz iránt egyaránt fogékony, igazságérzettől, részvétől
áthatott kedély stb., vagyis amit egyénien a vérbeli humorista
főbb vonásainak érez, úgy találja, benne is megvannak.
Azt mondja egyszer, hogy a humorista nem beszélteti közvet-
lenül a maga énjét, egoizmusát, annál többször adja magát,
a saját gondolkodásmódját, érzelmeit, sőt életrajzát is idegen
személyek szájába. A *Humor és materializmus* bevezetésében
mindjárt önmaga egyéniségét rajzolja, fejtegetéseinek előre-
vetett illusztrációjaként. Ez az „idegen személy” egy Hiribéri

nevű jófiú, aki kedélyesen tudja elmesélni a nyomor iskolájában átélt „kalandjait”. Reviczky úgy állítja” be ezeket a kalandokat, mintha egyenesen magától Hiribéri ő bohémságától hallotta volna. Különös dolgok esnek ezzel az ifjúval. Karácsony reggelén süket háziasszonya kijelentette, hogy nem lesz tovább a bolondja, vagy fizessen már egyszer lakbért, vagy takarodjék ki a szobájából. Hiribéri kalapját szemére vágva elhagyja hónapos szobáját; rongyos kofferét adósság miatt lefoglalták. Csak két-három napra való pénze van, ezért úgy határoz, hogy a nappalt kávéházban tölti s a másnapi örömnéppel reggelét éjjeli mulatóban várja meg. Éjféle feltizenkettőt mutat a Kammon kávéház órája, mikor a lump a Hatvani-utcába tér. Az emberek misére igyekeznek, de a templom zsúfolva, s ő különben sincs áhítatos hangulatban, tehát vígan a Ferenczybe tér be. Vegyes társaságban, társadalomból kirekesztett nők közt egyedül, a legelnagyoltabb zugban elmélkedik Jézus fényes csillagáról, a karácsonyfa ártatlan örömeiről s azoknak együgyű boldogságáról, akik még hisznek. Ellágyul emlékeitől s talán attól a tudattól, hogy ma a legárvább is ünnepel, erőt vesz magán, újságolvasással akarja átvirrasztani az éjszakát. Bóbiskol, s közben egy szőke, nagyon piros kisasszony tréfálkozni kezd vele. Hiribéri azt füllenti, hogy reggel elutazik s ébren várja meg a reggelt, nehogy elkéssék. Szunnyadozásából durva kéz rázza fel. A pincér. Háromszoros borralalót ad, hogy ne háborgassák. Reggel hét óra tájban sáros cipővel, beütött cylinderrel, fésületlenül és mosdatlanul ballag a Kammon felé, halkán dúdolva magában:

Jaj, Istenem, be restellem,
Hogy reggel kell hazamennem.

Reviczky a jövő század emberének nevezgeti ezt a Hiribérit, azon világnézet valódi típusának, mely a materializmus tanaiból, a modern etikából s a legújabb bölcsélet tényeken alapuló, tehát jogos pesszimizmusából fejlődik s mely a költészet sugaraitól bearanyozva humor néven csitítja az emberiség mind leplezetlenebbül feltáruló nyomorát. S a következőkben foglalja össze e „különös ember” jellemrajzát: jó fiú, ellensége minden előítéletnek, béke- és emberszerető, sorsával nem sokat törődik, s mégsem akar meghalni; élete csupa tévedésből áll, de hibáit belátja és szenvedése miatt nem okol másokat. Fatalista, amennyiben erényt és vétket, a fölmagasztosulást s az elbukást végzetszerű szükségességnek tekinti s quasi megnyugszik a rosszban is. Nagy egoista, de embertársainak, mint önmagának, csak jót óhajt s nem akar emelkedni mások romlásán. A szeretet lángja nála langyos érzelem, viszont a harag, gyűlölet, káröröm nem ismert, soha nem érzett indulatok. Szerinte a társadalmi erények legelseje a *humanitás!*

Íme a „krisztusi humor” egy századvégi léleknek, a „jövő század képmásának” alakjában megtestesítve.

Nagyon is átlátszó inkognitó. Aki Reviczky életét, költészetét csak egy kicsit ismeri, azonnal ráismer a „betört cilindert” Hiribériben magára a költőre. Reviczky szenvedélyes önarcképfestő s minden alkalmat felhasznál, hogy magát különféle, egymással mégis annyira rokon pózokban, közvetve vagy közvetlenül bemutassa, s ha helyünk volna, egy tucatot is idézhetnénk ebből a galériából. Elég, ha Gáspár Imréhez születésnapján írt ön jellemző leveléből említünk néhány adatot, mely a narcissusi hajlamú poéta saját lelkében végzett szenvedélyes kutatásról beszél. Mint az egocentrikusuk titkos megelégedésével, de némi önnevelő célzattal is mondja: konok akaratú, kevés a jelleme (psychologie), de annál több a kedélye, csupa kedélyből van konstruálva, világnézetére büszke, szeret minden szépet, bár belátja sok dolognak hiúságát. Jellemgyöngeségét, erélytelenségét emlegeti, ingatagságát, női gyávaságát. De szerencse, hogy mindezt belátja! Mindent a szívéből szeret, utálja a hízelkedést, csúszást-mászást, nem gondol a jövővel, csak a „világba él”. Büszke, de csak a neveletlenséget, tudatlanságot, kufárkodó szellemet, prózai romlottságot, hígvelejű dandységet, arrogáns nyárspolgárságot nézi le, tudja a népet sajnálni, megénekelni anélkül, hogy vele conversálni szeretne, szívből gvülöl minden zsarnokságot, a szabadságot bálványozza, sokat beszél a gyűlöletről s practice mégse tud senkit igazán gyűlölni, mindig őszinte.¹⁹ Látni ebből, hogy Hiribéri, aki Reviczkynek „a múlt év egyik szürke novemberi délutánján” a karácsony-éji kalandját elmesélte, mégpedig „csaknem szorul szóra”, egyik Reviczky-önvallomás a sok közül. De a költő nem éri be ily rövid önportrékkal, neki „életrajzát” is „idegen személy” szájába kell adnia, mint afféle humorista-ambíciójú lélekelemzőnek. Hiribéri portréja így kerül bele majdan önéletrajzszerű elbeszélésébe, az *Apai örökségbe*,²⁰ melynek hőse, kis- és nagy vámosi Fejérházy Tibor nem más, mint Hiribéri maga. A kettő úgy viszonylik egymáshoz, mint vázlat és kidolgozás, Hiribéri karácsony-éji kalandja (Reviczky szomorú karácsony-éji emléke) szinte változatlanul megvan az *Apai örökségben*. Tiborban már alig fogunk ismeretlen vonást találni. Ahogy a költő többek közt” jellemét sommázza: minden szép^és jó iránt a legfogékonyabb lelkületű, szíve tele van szeretettel és szánalommal a küzdő és szenvedő emberiség iránt, fogékony mély és lángoló szerelemre, gyöngéd, igazságszerető, minden bűnnek és hazugságnak esküdt ellensége, nagylelkű, szabadságszerető, szelíd, irgalmas szívű, stb.

¹⁹ 1874. ápr. 9 Debrecen. 1889. 138—40. sz.

²⁰ Utolsó kiadás: Magyar Könyvtár.

II.

Semmi kétség: A Jézus-materializmus-Schopenhauerkapcsolat alján Reviczkynek zseni-öntudata forr.

Korán felveti a kérdést: mi a zseni?²¹ Annyi nagybecs-vágyú kijelentés után, amennyit gyermek- és serdülő korából ismerünk, ez természetes. Már fiatalon a legnagyobbak közé vágyik s előre helyét keresi a hazai és a világirodalomban. Érti, hogy kivételes lény, s az a csapás, mely tizenkilenc éves korában éri, még inkább fokozza nagyravágyását.

A zseniről is páros dolgozata van, akárcsak a humorról. Ezek is fiataalkori művek s feltűnő koraérettséget, művelt-séget, előkelő világnézetet mutatnak. Körülbelül úgy viszony-lanak egymáshoz, mint *A humor pszichológiája* a *Humor és materializmus*hoz. Reviczky, mint egyik levelében meg-vallja, önmagát veszi mintául a zsenihez. Azzal érvel, hogy mindenki a legtökéletesebb lény önmaga előtt; ő is így nézi magát, saját érzelmein keresztül szemléli az egész világ érzel-meit s a maga kedélyéből „tákolja össze” a zsenielméletét.²² Láttuk, mennyi személyi vallomás van a humorról való néze-teiben. Érthető, ha a zseni ábrázolása közben is folyvást önmagába pillant. Annál inkább, mivel szerinte a humor és zseni, legtisztább mivoltukban, egy ugyanazt jelenti, ő a hu-moristát tartotta a költők költőjének.

A zseniről írt első dolgozata, *Szenvedély és világfájda-lom*,^{2*} épen azt a különbséget elemzi, mely a valódi s a gyar-lóbb zseni közt van. A másodrangú zsenit „passzívának nevezi. Azt mondja, hogy igazi zseninek a „megfontoltság” elmaradhatatlan feltétele. Minden nagy poéta hajlamos a világfájdalomra, de van egy balzsamuk, mely sebük fájdalmi enyhíti s megtanítja őket a türelemre, az élet higgadtabb szemléletére. Nagy betegség a világfájdalom: a melancholia lábadozás ebből a nagy betegségből.

Nincs nagy költő melancholia nélkül. Az az igazibb költő, aki nemcsak látja, hanem be is látja az emberiség nyomorát: aki tudja, hogy erre nincs Messiás és mégis megnyugszik a világrendben. Megismerni a világ haszontalanságát csak nagy, kibékülni vele csak nagy és bölcs lélek képes. Belátás nélkül a költő a szenvedély rabja; így támad a világfájdalmas zseni, a passzív zseni: nagy fájdalmat érez ugyan, de annak okozóját, a bűnt nem látja, hanem az emberiséget vádolja szenvedéseiért. A poéták közt ezek a „zseniális” poéták a legboldogtalanabbak, sok halt meg köztük kicsapongás folv-tán. Lelkükben jó és aljas vágyak vegyülnek egymással s

²¹ „Mit tart ön a zseni ismertető jeleninek az életben s különösen az ifjúságban?” (Gáspár Imréhez, Léva, 1873. aug. 8. Ország-Világ, 1893. január 1.)

²² Osváth Gedeon: Reviczky Gyula. 1905. 65—66. l.

²³ Figyelő. 1876. 9. sz.

a belátás von közjük határt. Ez a reszketegség, ez az ingadozás a jó és a rossz közt még a formára is kihat: a világfájdalmas költők többnyire pongyolák.

Az önelemző Reviczky beszél itt. Egyik változata ez önmagáról való analízisének, az egy „pongyola” jelzón kívül, hiszen ő a formának még gyengébb verseiben is buzgó ötvöző] e. Még a hangnem is ráváll: olyan részvétellel szól a passzív zsenikről, a világfájdalmasokról, mintha magát siratná bennük, állhatatlan természetét, mely becsvágyának annyiszor útját vágja. Akiket a zseninek erre a fajtájára felhoz (Musset, Heine, Schubert, Grabbe, Shelley, Poe, Swift), jórészt alkalmatlanabbak rá, mint saját maga.

Ismerjük költészetéből s egyéb írásaiból is, mennyire dolgozik benne a lelkiismeret. Sohsem győzünk szenvedélyeinken — kiált fel egyik versében, mintha csak „passzív zseni” voltán keseregne. (*Tűnő ifjúság.*) Máskor így vall:

Mohón élveztem, kábultan, vakon,
Akármivel kínált az alkalom.

(Bűnhődés.)

Egyszer meg öndicséret-öngáncs holtpontján jegyzi meg:

Beh jó, hogy óriási önzés
Lakik szívembe mélyen ...
S mást vádoló kevélyen.

(Emma ciklus.)

Mindezt valami derű kíséri, Reviczky önelemzésének oly gyakori társa, a megnyugvás érzete, mely abból támad, hogy látja és mustrálja magát. A bűn ténye sokat foglalkoztatja, s annak felelőssége is. Rögtönítélő bíróságot hordoz magában, melynek szavát gyakran cinikus közönnyel némítja el, de ilyenkor is érezni, hogy fájdalmas élmény az. Mentsége: kiszámíthatatlan természete, hangulatossága, mely annyira alkalmas a tévedésekre. Az ártatlanul bűnözés Reviczkynek egyik gyakori gondolata: a tapasztalatlan ember könnyebben belesodródik a vétekbe, mint az életben felvértezett, óvatos, szerencsésebben berendezkedett lélek.

Árlatlant érjen bár, a szenvedés
Mindent a bűn képében jelenik meg,

sóhajtja egyik versében. (*Jób siralma.*) De azt is érzi, hogy maga is hibás; ez végigvonul egész líráján, sőt elbeszélő művein is. Lelkifurdalásának első igazi forrása a budapesti szárnypróbálgatás kora, tizenkilenc éves fővel. A büntudat, bűnbánat ettől kezdve szinte állandó életérzés nála. A *Romok* bevezetésében „bűnéről” hallunk, anélkül, hogy határozottabban tudnánk róla; talán a költőnek lenne a legnehezebb részleteznie: sok elmulasztott, elpocsékolt munkaalkalom, kitarthatásiány, stb. nyomja a lelkét. *Levelek egy leányhoz* c. érzelmes bölcselkedésében is bűnét emlegeti stb. stb. Korán

réeszmél, hogy „felelőtlen” lélek s ok nélkül van nagyra „bölcsségével”. Említett leveleiben éppen tanácsokat osztogat, azok módjára persze, akik maguk szorúlnak rá legjobban ilyesmire, s hirtelen észbekap, mintha „drága szelleme”, Schopenhauer, fenyegetően emelné rá kezét: Ez hát a te belátásod, mellyel önmagad és mások előtt annyszor dicsekszel? — Mennyiszor vallja meg állhatatlanságát s a bűnt, mely higgadtabb óráiban is fenyegeti! Állandóan visszaeső lélek, de ébren van javulási szándéka is, s ez a harc szinte előttünk folyik Reviczky vallomásaiban. Angyal János Dante-fordításával kapcsolatban szenvedélyesen tiltakozik az ellen, mintha a bűntől nem lehetne megszabadulni. Hagyjuk ezt! — kiált fel ingerülten a nagy önnevelő és vezeklő, javulni akaró.²⁴ Mind a „humor” felé igyekvő lélek megnyilvánulása ez, az ő sajátos felfogása, életérzése szerint.

Van egy kis dolgozata: *A jellemről*,²⁵ mely bátran a *Szenvedély és világfájdalom* egyik fejezetének számíthatna. Ezúttal a költő és nem költő közt von (nagyon merev) határfalat, lélektani s nem erkölcsi értelemben (mint ahogyan önjellemzésében is teszi), a költőt jellemtelennek, a másikat jellemesnek nevezve. Ismét paradoxonnal állunk itt szemben, kölcsönvett paradoxonnal. A jellemtelenség: következetlenség, de erény, még pedig alkotók erénye. Mert ahogy a jellemes ember még mindig rossz lábon állhat a morállal, a jellemtelen a legnagyobb erkölcsi problémákat is átérezheti. Nő és lángész egy ponton érintkeznek: a jellem (vagyis a következetesség) hiányában. Reviczky itt is a humor közelében jár. Még csak azt kellene mondania, hogy a jellemtelenség (azaz a költők, művészek) a „Besonnenheit” uralma vagy hiánya szerint aktív vagy passzív jellemtelenek, s a világfájdalmas és a humorista zsenik világában volnánk.

Reviczky itt is magát mintázza. Amit a jellemtelenség (vagy a Gáspárnak írt önvallomás hangján szólva: „kevés jellem”) sajátoságaiul felhoz, tipikus Reviczky-vonások: nőies természet, lelki puhaság, „világba élés”, jószívűség, hangulatosság, stb. A humanitási eszmék, a materializmus eszméi is szóba jönnek megint, mint amelyek az emberiséget megfosztották rendíthetetlen szilárdságától s a humor talaját készítették elő a lelkében. S újra halljuk, hogy az igazi költőnek a szív bűnös és magasztos gerjedelmeit egyformán kell kutatni: mennél több állapoton ment keresztül, mennél ingadozóbb a társadalmi helyzete, annál nagyobbat alkot. Ez a nagy alkotás nyilván a humor.

Másik dolgozata: *Az ambícióról*.²⁶ Egészen fiatalon még hétköznapi értelemben használja ezt a szót. Csak ambícióból

²⁴ Magyar Dante. A Petőfi Társaság Lapja. 1878. 11. sz.

²⁵ Új Idők. 1875. 4—5. sz.

²⁶ Röpke ívok. 1877. 8—9. sz.

(nem lelki szükségből) dolgozik, mint Gáspár Imrének írja.²⁷ Később a legritkább lelki tulajdont érzi rajta: zsenit. A dolgozat tele van idézettel, hivatkozással. Egy sereg színes közhely s a maga nagyságának közvetve éreztetett tudata. Az „aktív” zsenikről szól, sok erényükről, kevés gyarlóságukról, a „belátás” mestereiről, a földiségen győzedelmeskedő vértanukról. A humor világa ez, Reviczky elgondolása szerint beállítva. Természetes, hogy Jézus nagy szerepet kap: benne, aki a világ világosságának nevezte magát, tetőfokát érte az ambíció, ő érdemli meg legjobban a próféta, a vátesz nevet. S példákat idéz Jézus kijelentéseiből, melyek felsőbbrendű zseni-voltát igazolják: Az én időm még nem jött el, a ti időtök pedig mindenkor jelen vagyon. Ti innen alulról vagytok, és onnan felülről vagytok. Ti e világból vagytok, én nem vagyok e világból. Dicsőséget az emberektől nem veszek, stb. Jézust a legnagyobb költőnek tartja, a nyolc boldogságról mondott igéit a legszebb költeménynek.²⁸

E kétféle, aktív és passzív zseni rajzát egyéni páthosszal adja Reviczky. Az egyikben szikrázó zseni-öntudata beszél, a másikban meg önmagában való kételkedése, hibáinak lelkiismeretes számonvevése látszik. A századvégi titánkodásnak érdekes jelensége ez egy nagyralátás és csüggettség közt ingadozó költőben. Mikor a lélek elesettségét rajzolja, nem győzi halmozni a gyarlóságokat, bár ekkor is kivételes lélekről beszél, egészen a maga sorsa tükrébe pillantva.

Azért ez a „zseniskedés” mégsem válik számunkra éme lyítővé. A legfennhéjázóbb ember is rokonszenves, mikor mea culpát mond; az öntelt Reviczkyben mindig ott lappang s előbb-utóbb meg-megszólal a bíráló, gyarlóságait leplezgető s szenvedéllyel valló szkeptikus is. Higgadtabb hangulatban „passzív zseninek” tartotta magát, aki épen éber öntudata, önismerete folytán egyre a „belátás”, a „felsőbbrendű világnézet”, a humor birodalmába igyekszik. Már pesti nagy nyomorában, tizenkilenc éves fővel írja Koróda Pálnak: nem ideáljai többé az úgynevezett „zseniális” költők, hanem a zsenik, minők Moliére, Shakespeare, Goethe, Arany. Goethe kivételévei a „humorért” szereti őket.²⁹

Optimizmus és pesszimizmus c. dolgozatában,³⁰ melyet érettebb fővel írt, szintén megvan a végletességre való hajlam, de végül itt is a középút felé törekszik. Az optimistát olyan nak rajzolja, mint akinek soha semmi gondja, bánata nincsen; a pesszimizistát persze krónikus gyomorhurutban szenvedőnek, örökösen rosszkedvűnek: az egyik Eldorádónak, a másik

²⁷ Denta, 1876. ápr. 11. Ország—Világ, 1893. jan. 1.

²⁸ Gáspárhoz. 1876. jan. 26. Debrecen. 1889. 138—40. sz.

²⁹ 1874. dec. 1. (Koróda Pál Epilógus-ában: Reviczky Gy. összes költ. Athenaeum, 1895.)

³⁰ Pesti Hírlap, 1887. júl. 24.

Dante poklának tartja a világot. Aztán azokról beszél, akik se nem optimisták, se nem pesszimisták, tehát a legjobb világ-szemléletnek. Ilyen Goethe, Shakespeare; mint mondja, nem sokkal tudná szaporítani a kurta névsort, annyira ritka világnézet ez. Fiatal kora óta gyakran idézett szavai erre, a legfelsőbb zseni, a humorista világnézetére: *in tristitia hilaris*. Ezúttal Calderon *Zalameai* bíróját említi legalkalmasabb példaként *arra a komolyságra, mely el nem komorul*: Komoly eseményeknek, nő meggyalázásának, erőszakos emberhalátnak vagyunk tanúi, de mindez események fölött Spanyolország fényes napja ragyog s a szereplők rugékony tagjain átrózsállik a spanyol meleg vér. Sehol semmi köd, északi lomhaság s mégis mindenütt nemes, megható páthosz.

Szadunk pesszimizmusa c. dolgozatában, a Beaumarchaiskat, Leopardikat, Hamleteket, Poloniusokat, Timonokat, Apemantusokat stb. emlegetve, szintén végletes egyéniségekről beszél. Az egyik mindig rózsaszínben látja a világot, a másik semmit se vár az élettői, tehát nem is csalódhatik, talpra ugrik mindig, mint a macska, míg a harmadik elvérzik. A lélek effajta osztályozgatásában kedvét lelő elméje nihilizmusnak érzi a hétköznapi értelemben vett pesszimizmust, az igazibbat meg világbánatnak nevezi. Már Vischer elveti ezt a kifejezést, mivel nagyon lejáratták. Reviczky mint afféle lágy, muzsikális kedély, a sziszegő hangzású pesszimizmus szó helyett úgy használja, mint valami önvallomást. Aztán, mint mindig, itt is a kibékítő középső hangokat keresi, melyek az optimizmus és a pesszimizmus, nihilizmus végleteit békítgetik s emlegeti, hogy *a hamleti világbánat, a poloniusi optimizmus fölött magasan áll a humor világnézete*, még ha egy Falstaff ajkairól halljuk is.³¹

Még egyet nem szabad felejtenünk Reviczky „humor-elméletével” kapcsolatban: kozmopolitaságát. E kérdéssel már bővebben foglalkoztam, másutt.³² Most csak a lényegre hivatkozom. Reviczkynél a kozmopolitaság nem a népi, nemzeti ellen való, sőt annak továbbfejlesztője, betetőzője, világirodalmi szerephez juttatása. Szerinte a kozmopolita költő a legáltalánosabb szellemű, egyúttal a legnemzetibb. A szimbolizmusról szólva mondja egyszer, hogy az igazi szimbolista

³¹ Reviczky többféleképp használja a pesszimista szót. Egyszer hétköznapi értelemben, majd mint a világfájdalom kifejezését, máskor meg mint a végső kétséget mindennel szemben, ami elrejtí gyöngéit. Egyik bírálatában írja, hogy még a morál is filiszter-farizeus morál, ha optimizmuson alapszik: Jézus óriási pesszimista volt. (Költői elbeszélések K o r ó d a Páltól. Röpke ívek. 1877. 10. sz.) A szó jelentését mindig hangulata is árnyalja De már korán csak kiindulási pontnak tekinti, magával Schopenhauerrel is szembehelyezkedve. E szerint a pesszimizmus világfájdalom, melyből a nagy lélek a humor világába juthat, a legtokéletebb emberi és alkotói ideálhoz.

³² Reviczky és Araay. Budapesti Szemle. 1838. november.

költemény a szimbólum elvonása ulán sem vesz értékéből.” Nem fontos, tudom-e, hogy *Ráchel siralmában* a megölt kisdedek a szabadságharcban elesett ifjúság: a költemény így is szép marad. Nem fontos, hogy *A fülemilében* a magyar ember perlekedő természetét érzem-e kigúnyolva: a vers” ettől függetlenül is nagy vers. Így van Reviczky a kozmopolita fogalmával is. Azt tartja igazi kozmopolitának, ami a faji, nemzeti vonások ellenére idegen nyelven is érthető, élvezhető. Az tehát, hogy Reviczkynek hazafias költeményei is vannak, nem mentség a számára, nem enyhítő körülmény, mint maga Riedi is hitte, mert erre elméletének nincsen szüksége.³⁴ Népi-ség, hazafiság — legalább is túlzások nélkül — egyáltalában nem összeférhetlen Reviczky kozmopolitásával, az ő felfogása szerint hazafiság és általános emberi nemcsak hogy nem zárják ki, de egy felsőbb fokon kiegészítik egymást.³⁵

Reviczky humora és kozmopolitása voltaképp rokon fogalmak. Néha talán maga is érezhette ezt. Nagy általánosságban, mindig magából kiindulva fogalmazta őket, s nagyon is egy szempontból.

A humorista Reviczky szerint a zsenik zsenije: a kozmopolita, a világköltő szintén az, a legnagyobbak közül való. A nagy humoristák fősajátóságául a higgadt szemléletet jelöli ki az alkotásban, a mindenre tekintést, az élet valamennyi tényezőjének figyelembe vételét, a legfelsőbb költői igazságszolgáltatást. Az ilyen kedély zavartalanul alkot. S mi a lényege a kozmopolitának? Általános, örök emberi eszmék, ami megint a higgadt, elfogulatlan szemléletet jelenti s hogy egy kedves szavával mondjuk: lemondást, még pedig a végletekről.³⁶

Itt a legnagyobb végletesség a fajinak, nemzetinek túlzása, önössége. A kozmopolita olyan nemzeti költő, aki faja, anyanyelve ellenére nagy költő mindenütt. Szóval a kozmopolita költőnek, hogy példáit idézzük, nem szabad faji vonásait annyira uralkodóvá tenni költészetében, hogy Homérosszá, Shakespearéré, Goethévé, Moliéreré, Cervantesszé stb. ne válhassék. Mert ezek a nagyságok Reviczky szerint az igazi kozmopoliták, s közéjük helyezi a mi Aranyunkat, mint az emberiség legnagyobb magyar tolmácsát. Réviczy érzelmes

³³ A szimbolizmusról. Koszorú. 1884. 28. sz.

³⁴ Vajda. Reviczky. Romját h y. Magyar Irodalmi Ritkaságok. XXII. sz. 96. 1.

³⁵ Arany Jánosnak (Válaszul „Kozmopolita költészet” című versére). — F o l y ó és állandó irodalom. A Petőfi Társaság Lapja. 1878. aug. 4. — Kozmopolitikus irány a költészetben. Szemle. 1885. aug. 10. — Kisnemzeti vonások. U. o. 1885. szept. 25. stb.

³⁶ Azt, hogy a zseni közvetlen szemléletből (az akarattól függetlenül alkot), Schopenhauertől veszi Reviczky, sok más gondolattal. L. dolgozatomat: Reviczky és Schopenhauer. Budapesti Szemle. 1938. augusztus—szeptember.

képzeletében bizonytalanul derengett ez a kél fogalom: humor és kozmopolitaság, de szinte egy időtől fogva foglalkozik velük. A kozmopolita szó már egész fiatal korban előfordul nála. Nem tudott végső formát adni elgondolásainak, csak az olvasó szedheti eszméit, méginkább érzelmeit rendbe. Egy nagyon érzelmes, muzsikális, széthulló századvégi egyéniség lelki zajlása ez. Végső fokon nem más, mint paradoxonokba rejtett szándék, hogy a magyar költészet végre valahára a legelső nemzetek irodalmi szintjéig jusson, legalább a lírában. Természetes az is, hogy szíve mélyén a maga kedélye és költészete az ideál, a minta ehhez a tüneményes magasságban elképzelt magyar alkotáshoz.

Reviczky „humorelmélete” sokat tisztult, módosult. De humorérzete nem változik lényegesen. Érettebb dolgozata 1880-ból, *Jézus és a boldogság*,³⁶ voltaképp fiatalkori forradalmas elméletének szelidebb képe. Jézus boldogsága: nem más, mint régebbi nyelvén: Jézus humora. *A Humor és materializmusban* monáta, hogy Jézus a boldogságot a bizalommal viselt szenvedés visszahatásának gondolta, a fájdalmat oly áldásosnak vélte, mint a vihart, mely felüdüti a vidéket; mint a vízáradat, mely termékenyíti a földet. Most is ilyenformán fogalmazza: Jézus boldogsága nem nyugodt állapot, hanem a lélek legerősebb emóciója, melynek épúgy van szüksége fájdalomra, mint a fénynek sötétségre, hogy azt megvilágítsa. Az ő boldogsága a megvigasztalt fájdalom, mely talán magánál az örömnél is édesebb. — Aranyt is ezért szereti, mert elve nagyon egyezik Jézus boldogságtanával. (*Fájdalom a boldogságnak egyik alkatrésze.*) De már nem beszél Jézus „humoráról”. S elejti a Jézus-materializmus kapcsolatát is. Schopenhauert sem társítja már Jézussal oly bántó hangon, mint tizenkilencedik esztendejének heveny fájdalmában. Mindazonáltal makacsul védi elvét, másképpen: *akármit mondjanak is, Schopenhauerben sok humoros vonást találni (l). Századunk pesszimizmusa* c. dolgozatában, melynek fő témája Schopenhauer, Jézust, Szákjamunit és Schopenhauert, mint az igazság legfőbb kifejezőit, együtt emlegeti, Alexander Bernáttal perelve.

III.

Már láttuk költészetének s prózájának néhány egyezését humorképzetével. Tovább is mehetünk, mert Reviczky, ha jobban belenézünk, öntudatlanul ezt az ifjúkori, különös és csonka humor-felfogást oltotta bele legegényibb műveibe. A különbség csak az, hogy ami ott szerves elméletté igyekszik tömörülni, itt érzelmes versekben, lírai fejezetekben folyik szét. Elvei szétforgácsolva jutnak kifejezésre; de egy sincs

³⁶a Koszorú. 1880. 497—504. 1.

köztük, melynek „humorelméletében” szerepe ne volna. Lényegük: egy nagyralátó költő — lelkiismerete lámpásánál — folyvást gyarlóságokat vesz észre a világban és önmagában. Reviczky gyakran bünteti világfájdalmát, sátánkodását, nihilizmusát, ábrándosságát, hiúságát stb. s ez, ha együtt vesszük, mind a higgadtabb világszemléletre, a humorra, ”a művészibb alkotásra törekvést jelenti nála.

Lássuk költészetének több motívumait, melyek humorelméletének is tényezői.

Mint esztétikájának, lírájának is főpillére Jézus. Alakja besugározza a verseit. Ő a Názáretinek leggyöngédebb famulusa irodalmunkban. Valóságos testvéri vonzalom ez már az emberré lett Istenhez. Egész alázatát megőrzi vele szemben, s mégis, a gyakori rá gondolás, a gondolat- és érzésvilágában való folytonos időzés egyre inkább elhárít közte és Isten fia közt minden válaszfalat. Istent ő leborulva, térden imádja, „vallásos” érzése hozzá szól. Mégis Jézus az ő igazi Istensége, *az emberré vált Isten*. Úgy szerepel a verseiben, mint elméletében: kiegyenlítő, megváltó erőként.

Jellemző, hogy az annyira szeszélyes hangulatú, hirtelen Reviczky örizetlen pillanataiban sem Jézust, hanem Istent tagadja meg:

Minek fordultok, könyörögtök,
Az ég urához, emberek!
Nem Isten adja, de az ördög
A mindennapi kenyeret.

(A kenyér.)

A szelíd Reviczkyknél ez a vers már az akasztófahumorhoz jár közel: érezni, hogy őt gyötri leginkább a sátánkodó hang.

Jézushoz érzi magát közelebb, ellene nincsen egyetlen kénköves igéje sem. A Megváltó megfoghatóbb számára, Jézus eszmény és valóság is. Talán az is edzette hitét, hogy Jézussal korábban találkozott, mint a szenvedéssel. A gyermek Jézus, „kis ingben, glóriában”, legrégebb emlékei közül való (*Imakönyvem*). Jéziis legszebb tanai, melyekben a humor világát érzi, gyakran ismétlődnek költeményeiben.

Ne érezzem sosem, sosem
Poklát a gyűlöletnek!
Kiket mindenki eltaszít,
Azok szeressenek meg!

(Imádságom.)

Zúgolódás, gúnv, harag: Reviczky gyakori démonai; ezekkel viaskodik legtöbbször s el tudja érni, hogy elnémuljanak benne, legalább egy időre. Egyik karácsonyészakájáról (1874.) is olyan hangon énekel, ahogy a kitagadott Hiribéri világnézetét rajzolja. Szegénykultusz, megbocsátás, tűrés, szenvedés a meg-megtérő Reviczky jelszava. Olyan verse, mint az *Imakönyvem*, *Karácsonkor* a jézusi „humorról” írt elveinek verses parafrázisai. Kicsiben azt éli át bennük, amit

Jézus fenséges sorsában örökidőkre mintaképnek érzett. Szenvedését kálváriajárásnak tartja, s a világ kínálkozó hív-ságos élveit épolyan megkísértésnek, minő a Megváltót ostromolta egykor. S magát is a gonoszon győzedelmeskedő megvesztegethetetlenség mártír fényével veszi körül. A sátán egy éjjel az ágyához áll, kincseit ígéri, protekcióját, de a költő ellenáll a csábításnak, s a refrén változatlanul ez: Én koldus leszek!

Urad vagyok! Leszálok a pokolba
És Lucifert magát elégetem.
A jókat összegyűjtöm egy akolba.
Halleluja! Megáldva végzetem!

„Már látom, hogy méltó vagy ostoromra,
Bolond te, kin segíteni nem lehet.
Adu!” — S én visszadöltem vánkosomra
És felzokogtam: Én koldus leszek!

(S á t á n.)

Jézushoz az a leggyakoribb fohásza, hogy tanítsa meg harag nélkül lemondani, a gyöngét, elnyomottat szeretni.

Jézus-kultuszából következik, hogy a fenség szinte semmi szerepet sem kap költészetében, prózájában. Fenség: ez leg-ritkább szavai közé tartozik. Szerinte egyesegyedül Istent és Jézust illeti meg, ember fiát nem. Istentiszteletében van valami ótestamentumi alázat, félelem; bár természete szerint Istent is elég lágy vonásokkal rajzolja, de zordon fenségűnek is. (*Isten. Jó b siralma*, stb.) Jézus-képeiben mindig a szelíd fenség vonásait használja. (*Jézus Pilátus előtt. I. N. R. I. Magdolna*, stb.)

Jézusról is vannak ingadozó versei: tiltakozó egy sem. Benne inkább a mártírság hiábavalóságát éneкли gyengébb perceiben. Ilyenkor kesereg, hogy a jólelkeket nem irigyli senki sem, a Magdolnák ritkán térnek meg, s kár a világmegváltásért emésztődni: mire való a Messiás? (*Ma született a Messiás, Jó lelkek*, stb.). Szép, prózában írt költeményét (*Jézus és a boldogság*) versben is megírja — fonákul. A legkeserűbb akasztófahumor ez. A higgadt közepszerűséget, a híg agyvelőt, a fájdalmat nem ismerő tény észembert, az igazságtiprót, boszszuállót, a gyöngén könyörtelenül átgázolót magasztalja a benne, miközben a szíve vére hull (*Az új nyolc boldogság*). Legszebb verseiben az annyiszor emlegetett *jézusi boldogság*, vagyis az örök nyugtalanságú „jézusi humor” elve fészkel. Nincs boldogság” szomorúság nélkül, a félboldogság csak az igazi boldogság.

Szánlak, ha nem vágyott a lelked
A részvét csöndes harmatára;
S áldott te vagy csak, kit belengett
Szomorú lelked mélasága.

(Tristia.)

Ez éltető eleme leghíresebb versének, melyben a földi örömeknek hódoló pogány világgal szemben az élet igazibb értelmét hirdeti:

Pán és családja meghall. Él az Isten;
Nem fűben, fában, kőben, de a szívben.
A kicsapongó istenek halottak,
Kora lejárt a dőlyfős boldogoknak.
A szenvedők bírják eztán a földet,
Édes gyönyör leszen hullatni könnyet.
Az erdők hallgatag, szelíd magánya
A búsulóknak lesz vigasztalása.
Ki szomorú nem volt, az mind pogány,
ő rendelé ezt így a Golgothán.
ő, aki jámbor, irgalmas, szelíd
S elvette a világnak bűneit.

(Pán halála.)

„Ki szomorú nem volt, az mind pogány”: e pár szóban érzi legjobban kifejezve Jézus világnézetét s a humor legtisztább faját.

De Reviczky pogány lélek is, tele földi szépségeknek érzetével s amellet végtelenül hiú. Fiatalon kevés lírikusunk siratja meg annyira és annyiszor az elszálló éveket, mint ő. Húszas éveire úgy tekint vissza, mint más a pálya végén. Az élet múltó örömei, szépség, fiatalság korát azért is siratja oly gyakran, mert kevés jutott neki belőle. Aszkéta hajlamánál fogva megvolt benne valami szelíd flagelláns vonás is: minden érzékiség hiúságának, állhatatlanságának égő tudata. Bizonyos megnyugvást, kiegyenlítődést érez az elmúlásban.

Salamon király álma c. versében is az ő sajátos elgondolású humorának világában jár. Ez a szép költemény mintha a *Pán halála* első részének párja volna, tanulsága pedig, pogány keretben, mintha majdnem ugyanazt fejezné ki, mint leghíresebb költeménye.

Salamon csodás álmot lát. Kis csónak viszi a Jordánon, tündéri látomások gyönyörködtetik, csupa illat, zene a környék, vágyik kikötni, de nincs evezője, kormányja, tündéri szüzek tánca mellett halad tovább. Tudósait kéri, fejtsék meg ezt a látományt, mert addig nem tud sírni. A kegyencek persze kedvére magyarázzák az álmot: királyi dicsőségének, hatalmának, bölcsességének szimbólumát látják e jelenésekben, de Salamon egvre” jobban szomjúhozik a megváltó könnyek után, míg végre a fehérszakállú Náthán megfejtí az igazságot:

A nap ragyog, a szüzek lejtének.
Nyit a virág, de óh, már nem neked,
öreg lelkednek nincsen lángja, színe;
Társid lemondás, bánat, éjmagány!
S a vágyak evezőjét elveszítve
Haladsz a vénség rozzant csolnakán,
Míg eltűnik előled a világ,
és sírod örök éjét hinti rád.

Íme, Reviczky „humora”. Bezzeg az ókorban semmi humort nem lát, az Újszövetségen s egy-két mondáson kívül: Salamon alakja azzá válik itt, a maga érzelmes elgondolásán keresztül. Salamonban éppen az örök pogányt festi, aki vén-ségében sem akar ráeszmélni, hogy elszállt fölötte az idő. A király végre, Náthán szavaira, valóban könnyezni kezd, megérti az igazságot. A könnyek pedig vigasztaló hatalmúak, belátóvá tesznek, lelepleznek és megkönnyítenek. Ezért idézgeti Reviczky Lenau versét a könnyről, mely arcunkról lemossa a leteket:

Oh Schraerz, wie bist du wahr!

Jézusra gondolva, érző szíve egészen kitárul költészetében. Alázatosságot, gyermekséget hirdet s azt a demokráciát, melyet a jézusi tan legfőbb elvének gondol. Kivált a szegénység-kultusza, humorképzetének egyik jézusi motívuma, virágzik költészetében.

Gyakran megmosolyogja magán keresztül, mintegy saját sorsának variánsát, a szegény kopott diákot, aki nagyra van szellemével s üres a zsebe. Már *A humor pszichológiájában*, mindjárt az elején, beszél a szögletes modorú, félénk, garastalan poétáról, aki azért a büszkét játssza és Schillerrel az égbe jár látogatóba, hogy később vége-hossza ne legyen e kép változatainak. Ez a vékonypénzű, cérnaszál diák (tipikusan Reviczky-figura, mintha csak tükörből rajzolta volna) szerepel a *Festett ideál* c. költeményében, melyben mondhatni legobjektívebben teszi nevetségessé a maga légvári természetét, de úgy, hogy a részvét könnyét is sajtolja szemünkéből. Az éhes és rongyos Zoltán a színészbejárónál lebzsel, Leonórárt, az ünnepelt színésznőt szeretné látni. Mint a mesében szokás, a hölgy — aki egykor maga is szegény volt — magához invitálja a hintájába, részvétet és jó vacsorát áldoz az árva fajankóknak s egyre vakmerőbb viselkedésén sem ütközik meg. Aztán váratlanul betoppan Zdenkó gróf, halálra keresi a „csábítót”, de féltékenységének vége, mikor vetélytársát s a könnyekig meghatott jószívű dámát együtt látja. Mindketten kacagnak. A költő fukar, nem fejt tovább a jelenetet: Zoltán bizonyára ott marad még s neheztelés nélkül távozik. Talán nem is vette észre egészen, milyen keserű játék tárgya volt. De érzi a költő s humornak érzi.

A szegény kintornást is humoros példái közt említi ugyanott, s illusztrálja is más alkalommal egyik szép versével (*Éneklő koldus*) Ez az öreg éneklő koldus” a magyar költő képzetével társul, s ahogy Reviczky beállítja, elméletéhez nem alkalmatlan illusztráció.

Humorelméletének egyik motívuma, a mulandóság, lírájában is állandó szerepet kap. Kevés költőnk számlálgatta annyit élete tűnő napjait, mint ő. *Mikor húsz éves lettem, Lehetnék még egyszer húsz éves, Harminc év, Férfikor* c. köl-

teményei ennek az állandó mulandóságérzetnek főbb megnyilvánulásai. Közben is a régi nóta zeng: a költő minden pillanattal öregebbnek érzi magát. Reviczky mintha kedves költőjének, Lenaunak érzékenységgel figyelné lépten-nyomon ezt a lassú haldoklást:

Es braust in meines Herzens wildem Takt,
Vergänglichkeit, dein lauter Katarakt.

De nála szelíd életérzéseként jelentkezik ez. *Tűnő ifjúság, Mulandóság, Múlnak hetek..., Futó idő..., A halál előtt, A halál után* s más versei többnyire a halállal megbékélést zengik. E versek lényege sóhajtás és halvány mosoly, szelíd gyönyörködés az elmúlás szépségében. Van verse, melyben életszeretete győz a nirvánás hangulaton (*Számlálgatom...*), de ez annyira halálelőtti, ösztönös verse, hogy ide nem számítható. Általában Reviczky, hogy Ady szavaival éljünk, a „halál rokonának” érezte magát. Nirvánája nem semmis hangulat, hanem édes érzés; hiába annyira ingerült éppen e című költeménye (*Nirvána*): a kifakadás sohasem ábrázolja lelke igazibb képét.

Humorelméletének egyik jézusi pillére a földi igazságtalanságok ellen tiltakozás mellett a vétó a szellem minden hiú kérdésére ellen, a vanitatum vanitas gondolata. Hasztalan mondja magáról érzékenyebb pillanataiban, hogy szánásnak megvetés a rokona, s hogy irtózik kacagni magán, Reviczky kegyetlen tud lenni esendő önmagával szemben is és sorra leszedi pávatollait. Ilyenkor annyi hévvei táplált zseni-tudatának sincs irgalom. Nincs türelmetlenebb s lázongóbb ambíció, mint amely a még csak félig kész vagy csak elképzelt alkotás érdemeire hivatkozik s egyszerre elismerést és megélhetést kíván-követel a beérkezettektől, a hatalom birtokosaitól. Vele is gyakran megesett ez, s érthető, ha néha nyersen, sőt embertelenül bántak vele. Hihetetlen, hogy egy Szigligeti, akármilyen rossz kedvében legyen is, csakúgy a fejéhez vagdossa a nála állásért kopogtató poétának: „Szolga nem akar lenni, és más hely nincs, alázszolgája!” Gáspár Imre korai halállal fenyegeti 'Vadnay Károlyt, Reviczky meg egyenesen azzal rémítgeti, hogy 'agyondurrantja maga, ha nem közli a versét. A „belátásra” vágyó költő nyilván szégyelhetette az efféle titánkodást. Az az „ismeretlen poéta”, aki verseket küld a szerkesztőnek, önmagának is karikatúrája. A titán, mint a csúfolkodó versben olvassuk, nyakig van már a verselésben, az átkokat, panaszt rakásra hordja, nem cimborázik e buta korról, harag és gúny hatalmas éneke, kacérkodik a nyomorral (hanem a pénzt meg nem veti), örjögése nem pusztán bon-ton, technikája már érett, eszme, vágy, ambíció hevíti, témája is van bőven, hiszen koplalt és lumpolt eleget, a bölcseséget nagy kanállal ette s

nem tür más, csak dicséretet. S az egész költeményen végigcsattog-pattog a kackiás refrén, tele öniróniával:

Szerkesztő úr, zseni vagyok, ha mondom;
úgy-e, megcsillagozza versemel?

(Es'. deus in nobis.)

Az *Őszi dalt írok* című versében is a zseniskedőket, a szenvedély dőre titánjait teszi nevetségessé. Mint mondja, napjainkban legtöbb a jajgatás, a tört szív, ahány poéta, annyi kín. Valódi mártírnak búgja magát mind, a legtöbb addig őrjöng, míg valóban elhiszi, hogy igazat énekel. Vannak, akik halni vágnak, törül szakadt vad iimonok, s szívüknél csak fejük sötétebb; mások byronkodnak, heinészkodnak, petőfieskednek, de egyformán irigyek egymásra, lenézik az akadémiát, a kritikusokat. A timonkodó, byronkodó, heinéskedő Reviczky gyógyítgatja itt magát a „belátás”, a humor szanatóriumában. *lábél* versében sebzett félbolondnak nézi magát a bolondok közt, mint aki „halni gyáva, élni kába, rest”. Sámsonhoz hasonlítja magát azokhoz képest, akik a főváros fertőjében a bűn aranyhaját csókolgatják — higgadtabb perceiben ezeket a titánkodó hevületeket kéri számon, a részvét, megbocsátás, önismeret lámpásánál.

Reviczkynek nincs érzése, gondolata, melynek visszáját is meg ne írná, ki ne próbálná. Természetes, ha egyik ideáljának, a „pesszimizmusnak” sem hódol végleg. Érti ugyan, hogy őt már nem bocsátja a „hínár”, s hogy a „kárhozottak bélyegzett fajához” tartozik, kik arra születtek, hogy sírva éljenek. De „a kor divatját” elemezve, kineveti a világfájdalmasokat, a nihilistákat egyaránt, Stendhalt, Baudelairet, Balzacot, Tainet s „az egészség többi korcsát”. Még Schopenhauert sem kíméli, akivel szemben, bármennyire magával ragadta is sötét pesszimizmusa, holtáig őrzi az életszerelem hitét.

Az ember nyomorult, a sors kegyetlen ...
Olvastam egykor és vallám azóta,
Bor közt vitázva, hangzatos rímekben ...
Sokan fűjják; unalmas, régi nóta.
A teremtés kontármű, elhibázott;
Az ember bűnre, bajra születik ...
Szidják, szapulják ezt a szép világot;
De élnők, hejh. mégis jólesik!

Mert élni szép, mert élni jó, hiába!
A száraz bölcselők bármit fecsegnek;
Nincs köztünk, akinek ne volna vágya
Sokáig élni, mint — Schopenhauernek ...

S hány Timon, aki dörmög, mint a medve,
Sált hord a legforróbb nyár közepén;
S nem dugja ki az orrát sem. remegve,
Hogy meghül és hogy náthás lesz szegény.

És kik tagadnak mindent vakmerően? . . .
 Kik elpocsékolják az ifjúságot,
 Vagy koldusok lélekben, szíverőben
 S agyukban ferdék, erkölcsben fonákok.
 Minden csak önlelküknek vissz sugára:
 Az igazság náluk csak hangulat.
 Gyanakszanak, köpködnek a világra,
 Mert lelkük tükre torzképet mutat. . .

(Ifjú pesszimistának.)

De még jobban rájár a rúd a józan életbölcse ség embe-
 reire, a tévedést is előre megfontoltan elkövetőkre:

Tán azt monddod, a költészet
 Nemesít ... De óh, ki látta,
 Hogy kegyelte vön a múzsa
 A kékvérű dús halandót,
 Részesét a hatalomnak,
 Kinek rendben van a gyomra
 És se erkölcsén, se húsán
 A nyavalya nem rágódik;
 Kinek fel nem dülta éltét
 Szenvedély, bűn vagy a balsors;
 Ki nyugodtan, józan ésszel
 Minden óra örömeül
 Kiveszi a maga részét;
 Nem mohó, nem telhetetlen,
 Akkor eszik, hogyha éhes,
 Akkor iszik, hogyha szomjas,
 S nem csömörlik meg a soktól,
 Mert barátja az elégnék! . . .

Bár végletes természete, mint láttuk, egyoldalúan osztá-
 lyozza az embereket, alapérzése mégis az, hogy nincs szimpla
 karakter, s a szív előbb-utóbb megszólal a legkérgesebb kedé-
 lyekben is. Maga is gyakran játssza a blazírtat, a minden illú-
 zióval szakító ridegséget, de fiatal korától kezdve ábránd és
 kiábrándultság közt tétovázik.

Jézussal kapcsolatban érző szívének egész világa kitarul
 költészetében; alázatosságot, gyermetegséget hirdet, azt a
 demokráciát, melyet Jézus tanaiban annyira érez. Főként
 a szegénység kultuszát hirdeti, mely humorképzetének egyik
 jézusi motívuma s melyet a humorról írt dolgozatai egyikében
 ebionizmusnak, mazurnak nevezget.

IV.

Reviczky már fiatalon, az idő tájt, mikor két dolgozatát
 írja a humorról, egy nagy regényt is tervez, melyet szintén
 „humorosnak” szárit. Egyik levelében említi, hogy modern
 Hamletet rajzol hősében, s nagyon pesszimista lesz a világ-
 nézete, csupa humor és szarkazmus.³⁷ Komjáthy részletet

³⁷ Paulovics István: Reviczky Gyula. Franklin. 1910.
 81. l.

közöl e forrongó anyagból.³⁸ Reviczkyt közvetítve, azt írja, hogy a regény első részét „valami fájó, szelíd humor lengi át”, a másodikban új elem lesz: szarkazmus.³⁹

Első elbeszélése, mely végre formát kapott: *Apai örökség*. Láttuk, hogyan nőtte ki magát egyik, a humorról írt dolgozatának alakja egész regényhőssé. A végleges szöveg elé írt bevezetésében Reviczky a részvétet és az igazságot említi, a krisztusi humornak szerinte alfáját és ómegáját. Mint mondja, hőse nem kér részvétet, csak igazságot, s azt kap is. A részvétet megkapta magától a költőtől: az igazságot is első-sorban ő álmodta bele ebbe az elbeszélésebe, melyet olvasói, átdolgozva is, lehangolónak, vigasztalannak éreztek. Reviczky megjárta „tanáival”: nem tudja elhiteni itt sem, hogy költészetében a humor vigaszát is benne érzi.

Az *Apai örökségben* festi legöntudatosabban a maga viaskodását a humor világnézetéért. Az elbeszélés hőse, kis- és nagy vámosi Fejérházy Tibor; a világfájdalom, cinizmus, belátás közt hánykódó költő, aki e válságokra visszaeszmélve, részvéttel, szomorú kórusként lebeg önmaga esendő mása fölött. Most már ki is gúnyolja ezt a „jövő képmását”, akit nemrég Hiribéri néven a humornak olyan magas régióiban képzelt s egyenesen „a felsőbbrendű világnézet” mintájaként emlegetett. A maga gyógyítgatására írta ezt a vallomást. Szemléletében megvan a post festa eszmélkedő, leszámolni vágyó embernek viharutáni hangulata.

Egy jobb sorsra érdemes lélek elzüllését rajzolja Reviczky. Mindenekelőtt meg akarja okolni, mért züllött el Tibor. Elsősorban az apjáért, aki elhanyagolta, rokonokra bízta. Mikor a kalandos világfi „új anyát” szerez a fiúnak s magához hivatja, ez megrémül s fogadkozik, hogy megjavul ő, ha valami hibát követett el, csak ne vigyék „idegenek” közé. Tibor tanuja szülei marakodásának, pazarlásának (mikor egy-egy perüket megnyerik) s úri koldulásuknak (valahányszor megszorulnak). Apja szegyei vele sétára menni, mikor nincs jó ruhája. Tibor már tudja, mi az adósok börtöne, megtanulja, mint kell dúslakodni vagy szegényesen a napot lopni. Mentsvára a szülei ház: így nevelték, erre tanították. S ha maga sem jobb, megvan a kényelmes érv: csupán „apai örökségét”, rossz hajlamait kamatoztatja.

Tibor hamarosan magára marad, Budapesten térdig gázol az önként vállalt bohém-nyomorban, csak földije elöl rejtegeti még ínségét, egyébként fűt-fát megpumpol, máról holnapra tengődik. Egy derék leány, Rárándy Ágnes (akinek közelében egykor nevelősködött) sok szép tervet ébren tart benne, de hamar lemond róla is, mert minden munkára képtelen. Becsapja legjobb barátját is. Egyik jóismerőse a divá-

³⁸ K i k e t h o z a négyökrös cséza

³⁹ Röpke ívek. 1877. 9. sz.

nyát engedi át a hajléktalannak, de a szállásadónő megunja a „dib-dáb” népséget. Tibor úgy fog ki rajta, hogy a takarítás idejére szekrénybe bújik, s így sikerül mégis legalább fedél alatt aludni. S még csodálkozik, mikor barátja ezen harsogva kacag: hiszen hozzátartozik az ilyesmi a nagy lelkek létfenntartási ötleteihez. Az elbeszélés első feldolgozásában Tibor öngyilkos lesz, nyilván Reviczky világnézetének meg nem felelően, hiszen, mint maga vallotta, zseni nem lehet öngyilkossá. A későbbi változatban Tibor csak kacérkodik a halállal. A városligetben végezni akar magával a *Fait* síremléknél, de találkozik egy kedvesével, mire a barátjától csent pisztolyt elzalogosítja, a pénzt kettesben elmulatja, barátját kineveti, s végül pár sornyi írást hagyva hátra világgá megy, hogy addig éljen, ameddig s ahogyan a sors kívánja.

Az elbeszélés elején Reviczky bőven rajzolja szülei cifra nyomorúságát. Tibort a pályaudvaron mostohaanyja fogadja; s szegényes lakásban betegeskedő apja, a kanapén felülve, össze-vissza csókolja.

— No fiú, ugyan megnőttél, mióta nem láttalak. Egész legény vagy már. Emlékszel-e még rám?

— Nem emlékszem — válaszolt Tibor alig hallhatóan.

— Bizony régen volt, régen volt! — Hát anyád*hogyan tetszik?

Tibor remegett mint a nyárfalevél s oly halkán beszélt, hogy csak az hallhatta meg, aki mellette állva nézte ajkainak mozgását.

— Tetszik. Hát apa itt lakik?

— Szólíts te-nek. Hiszen apád vagyok, nem idegen ember. Érted "

— Értem. Hát itt lakol, apa?

— Csak addig, amíg alkalmas iakásl nem találunk. Megéhezte! -e?

— Egy kicsit.

— Várj, mindjárt hozatunk uzsonnát. Aztán a szóke kis mamához fordult.

— Édes Vilmuskám, szólj csak ki Vandránknának, hogy főzzön egy kis kávét és hozasson hozzá jó ropogós császárszemlyét.

Mikor Vilmuska kiment, Fejérházy Béla átszellemült tekintettel fordult Tibor felé s így szólt hozzá:

— Szeresd ám! Az egy kincs, egy drágagyöngy! Mondom, szeresd őt!

A drágagyöngy ismét belépett s halkán, de azért elég hangosan, hogy

Tibor is meghallotta, azt mondta, hogy Vandránké nem főz kávét, ha nem kap pénzt:-már úgysis hosszú a rovás.

Fejérházy Béla dühösen felpattant a kanapéról és csehpmaszaknak és isten tudja még minek nevezte el Vandránknét. Aztán férj és feleség összedugták a fejüket és tanakodtak halkán, de Tibor azért minden szót megértett:

— Csak nem lehet mindjárt az első nap éhezni hagyni — szólt az apa.

— F fiatal gyomor; várhat vacsoráig; — vágott vissza a drágagyöngy.

— De vacsorára is kellene egy kis bor meg mi, és pénz nincs. Szeretni kellene.

— Tibornak most úgy sincs szüksége az ágyneműjére.

— Hát nem bánom, küldd el!

A drágagyöngy s.aját kövér kis kezeivel előhúzta a szoba sarkába letett csomagot, melyben az ágynemű volt és kezdte bontogatni, aztán csengő hangon odaszólt Tibornak, hogy menjen le és a sarokról küldjön fel egy hordárt. Ez a hordár aztán magával velle Tibor paplanát s pár perc múlva cédulába göngyölt pénzt hozott vissza a kis mamának. Erre

aztán lett kávé is, bor is. Az apa és Vilmuska egész este nagyon jókedvűek voltak s biztatták Tibort, ne legyen olyan szótlan. Ez volt az ő első estéje a szülői háznál.

Férj és feleség közt durva, lármás jelenetek is napirenden voltak. Ilyenkor zengett a ház, Béla tárgyakat vagdosott földhöz, drágagyöngy nagy lármával, fuldokolva zokogott, az asszony rendszerint nyomorát hánytorgatta, a férj valami katonatisztet vagy rövidre nyírt hajú, tömött szakálú ügyvédei emlegetett. Drágagyöngy tudott férjével banni, szelíd és alázatos volt, a gyöngéd pár végre összecsókolózott s vacsorára a szemközti mészárosból egy fonttal több húst hozatott hilelbe.

A megszorult apa még a fiát is kifosztja.

Hadd lám az órát, jó-e még?

Tibor bús előérzettel nyújtotta oda rokokó aranyóráját. Apja fölnyitotta födeleit, megnézte mutatóját, kerekeit s végre így szólt:

— Nagyon poros. Az órásnak ki kell tisztítania.

Ettől kezdve nem látta Tibor az óráját. Néhányszor ugyan megkérdezte félénken, ki van-e már tisztítva. De mindannyiszor kiterő vagy goromba választ kapott.

(Később maga is így tesz, apja példáját utánozva. Pénzt kér kölcsön egy volt iskolatársától, az hirtelen nem tudja kisegíteni, hát óráját, gyűrűit küldi, vegyen fel rájuk annyit a zálogházban, amennyire szüksége van. Tibor annyit vesz fel, amennyit csak kaphat, aztán mikor barátja pénzt küld a kiváltásukra, a pénzt elkölti s az aranyóráját, gyűrűket veszni hagyja.)

Apja hiúságát is eleven színekkel rajzolja Reviczky. Fejérházy Béla még lefekvéskor se tette le parókáját; benne hált, nehogy fia valamiképp meglássa, hogy vendéghaja van. Mikor reggel fésülködött, mialatt még ki nem hullott fűrtjeit forró vassal sütögette, szintén a fején hagyta vendéghaját. Ha néha egy-két ujjnyival félrecsúszott parókája, elpirult és tettetett élénkséggel beszélni kezdett valamiről, hogy a figyelmet másfelé terelje. Bajuszát szintén a legnagyobb titokban festette s Tibor ezt onnan tudta meg, hogy mostohája néha vonakodott férjét megcsókolni, mert megint azt a fekete „bajuszpedrőt” használta.

Tibort rokonánál éri apja halálának híre. Mostohája írta meg neki, tele helyesírási hibával s a következő utóíráttal: Akiknél most tartózkodói, igen jó emberek; kérj tőlük úti-költséget.

Tibor épen vidám társaságban töltötte az éjszakát; cinikus fiú, megfelelő hangulatot próbál magára erőszakolni, neki most akarva, nem akarva szomorúnak kell lennie. Rokona előtt elbigyeszti az ajkát, mintha sírna s meg van elégedve, hogy kitűnően sikerült az alakoskodás. Pénzt kínál nekik az útra, de a fiú rátart s inkább óráját, gyűrűit zálogosítja el titokban. Este érkezik Budapestre.

Fejérházy Béla eltorzult vonásokkal, festett fakoporsóban feküdt a szoba közepén. Feje kopasz volt s ami kevés haja még látszott, az is fehér volt, mint a hó, szájába csüngő, kajla bajsza is alig mutatta nyomát a hajdani fénylő fekeleségnek. Azelőtt izmos, férfierőtől duzzadó karjai iszonyúan le voltak soványodva; arcát, homlokát sötétbarna foltok éktele-nítették, majdnem olyanok, mint a kolerában megholtakét. Tekintetében mondhatatlan fájdalom és keserűség arra mutattak, hogy nagy kínok közt halhatott meg.

Tibor borzongva nézte a hanyagul öltözött halottat a világtalan koporsóban. Nem érezte sem a halotti bűzt, sem a füstölőt. Apatikus bambasággal meresztette szemeit hajdan deli apjának eltorzult vonásaira. Egyszerre mini egy kődarab lehanyatlott hideg kezére és zokogott, hogy az egész szoba harsogott bele.

Leszögezik a koporsót; az egyes kalapácsütések közben áthallatszük „drágagyöngy” panasza:

— Semmit st hagyott rám! Semmit! Ezt a pár cafatot is úgy kol-dultam ki én . . . Most már mehetek szolgálni! . . . Hát megérdemlem én ezt!? Hiszen mint mosogalócseléd is többet szerezhettem volna innyi idő alatt!

Bánatát egy divatárus leány zavarta meg. Elegáns gyászkalapot hozott és a számlát. Midőn a szerencsétlen özvegy ez utóbbit megtekintette, szörnyű haragra lobbant.

— Micsoda? Huszonnyolc forint egy ilyen hitványségért? Hova gondolnak! Azt hiszik, lopom én a pénzt?

— Kérem, hiszen a nagyságos asszony rendelt ilyen kalapot. Ez egyike a legfinomabbaknak és a legdrágábbaknak az egész boltban.

— Az nekem mindegy. Engem rá nem szednek. Es hogy áll! Egészen el van tussolva. Csak vigye vissza azt a számlát, délután magam végzek a madámmal . . .

— Látjátok? Még halála után is kiadásokba ránt. Ezt a kalapot mái-ki sem tudom fizetni, pedig egyszerűbbet már nem csináltathattam. Csak nem mehetek az utcána egy ötförintos rongyban! Mit szólna hozzám a világ! Hát ez a gyászruha azt hiszitek, semmibe se került? Pedig erre se hagyott pénzt. Mondom, semmi se maradt utána, csak egy pár tégely bajszfestő meg egy promesz.

Drágagyöngy halott férjét vádolja mindvégig s a temetési költségeken siránkozik. Csak nem habartathatja el, mint valami cseh muzsikust! A temetési vállalkozástól megérkezik kis- és nagyvámosi Fejérházy Béla címere (veres mezőn vágatató lovag kivont karddal, feje fölött kék mezőben csillagok és félhold, e fölött a nemesi három rózsa.) Mikor a fizetség után érdeklődnek, az özvegy azt üzeni, hogy ne zaklassák, majd a rekviem után; nem szöki ő meg.

Tibornak nincs fekete nadrágja a temetésre. Szerezzen magának! — csattog drágagyöngy — én is hitelbe vettem ezt a gyászplundrát. Végre az asszony udvarlója s később férje, akitől már Béla életében leánya született, egy régi viselt nadrágját ajánlotta fel a fiúnak. Jó négy ujjnyit kellett belőle feltűrnie, de hát annyi tisztelet csak megillet egy holt apát, hogy az ember fekete nadrágban (ha ócskában is) kísérfje ki a temető csöndes sirlakába. Tibornak nem volt kabátja, de a temetőben, templomban úgysem vetette le téli kabátját.

A temetésnek vége. Kis- és nagyvámosi Fejérházy Béla a dúsgazdag és a nyomorult Lázár közös és csendes hazájában

várja az ítélet napjának trombitáját, amikor majd bizonyára megint daliás fekete magyar bajusszal és fénylő parókával fog feltámadni.

Tibor alig várta már, hogy vége legyen ennek a kálváriának s megszabadulhasson attól az asszonytól, akit évekig anyjának kellett szólítania. A mostoha a temetés után átadta neki a sír számát, az esetre, ha valamikor föl akarná keresni, vagy idővel emlékkövet szándékoznék oda állítani. Aztán Prebenyákkal, anyja jövendőbelijével, sörözni megy Tibor s nyugodtan iddógálva bosszankodik, hogy mért nincs már a rekviemnek is vége.

Drágagyöngy este átadta neki apja hagyatékát, egy fényes cilindert, egy divatos színű világos felöltőt, egy kék téli mellényt, két nyári nadrágot (legjobb öltözetét magával vitte a sírba), egy tajtékszopókát, egy monoklit, egy sétapálcát és egy karneol pecsétnyomót. Egy pár cipő is volt még, de nagy a Tibor lábára. Mást nem talált az özvegy, neki még ennyit se hagyott Béla. Amijök volt, mind zálogban. A Hatvani utcában találkoztak Goldberger bankárral (1869-ben még nem volt oly kiterjedt a Rákóczi- és Kont-család), az özvegy siránkozására a bankár pár öreg bankót ad drágagyöngynek, temetési költségre, s útiköltséget az úrfinak. Ez nem akarja elfogadni, de az özvegy alig palástolható ingerültséggel inkább kiáltotta, mint mondta:

— Mire való ez az álszéken? Koldusok vagyunk, és azzal punktum. Csak fogadd el: jó szívvel adják.

Tibor feje szédült, gépiesen nyúlt a pénz után és miután zsebre dugta volt, megtörölte a kezét, mintha bepiszkolta volna.

Aztán hazament, begyúrte táskájába apai örökségét, beült egy kocsiba s azt se mondva, befellegzett, kihajtatott a vasútra, ahol Goldberger pénzén Pozsonyig jegyet váltott.

Helyenként valóságos akasztófahumorrá keseredik Reviczky iróniája, szarkazmusa. De mégis csak önmagával szemben legkegyetlenebb, mikor „csupa hangulatból konstruált kedélyének” gyarlóságait teregeti ki, látszatra tréfás hangon.

Tibor szerint a világ akkor volna jó, ha hajlamainkhoz, körülményeinkhez igazítaná helyzetünket. Akinek olyan a természete, hogy hőstetteket tud véghezvinni: küldjék háborúba; aki arra született, hogy felebarátainak testi nyavalyáival vesződjék, tanulja meg az orvosi tudományt; aki jól tud táncolni, udvarolni és csinos gyerek: legyen bálrendező, s végre, aki, mint ő, úgy nevelkedett, akinek, mint neki, olyan kedélye van, hogy az életet csak szemléli, hogy csak nézője azoknak, akik a világ nagy színpadán magukat előadják: annak a végzet adjon ezer hold földet, ragyogó leányszemeket, fehér karokat, amelyek boldogítják s szolgálatkész környezetet, amely kívánságait teljesíti.

Csak abban a képzeletbeli országban tudna ő boldog lenni, ahol a malacok sülvé futkosnak s a szép leányok

mirtuszkoszorúval, menyasszonyi ruhában lebegnek a szerelmes férfi elé.

Maga is bámulója volt erős természetének, ennek tartván azt a gyáva nembánomságot, mellyel iaz élet küzdelmének, a sors zaklatásainak mindig hátat fordított. Bölcseségnek tartotta a tehetetlenséget, erőnek a fűszál nyugodtságát, mellyel megáll a viharban, mikor a nagy fák recsegve hajtogatják ágaikat.

Tibor felháborodva védekezik, valahányszor semmittevésében, álmodozásában megzavarják. Eszmélkedésekor is a másra-hárítás önzése beszél belőle:

— Ki tanított meg engem valaha, hogy a világon nincs semmi ingyen; hogy a lélek nyugalmaért, az erkölcs épen maradásáért épúgy kell valamit adni, mint egy zsák krumplióért! Azt hittem, elég, hogy megszülettem s kis- és nagy vámosi Fejérházy Tibornak hívnak; a vak fátum maga köteles gondoskodni arról, hogy ez a hangzatos predikátum ne valljon szegyént.

Kár, hogy Tibor nem költő: ráillenék az *Est Deus in nobis*, az *ősz dalt írok* c. vers legtöbbsora.

De hasztalan játssza a „kacagó cinikust”, bánatos reflexiói hívek maradnak hozzá, kéjeleg bennük s mint az olaj enyhítik szíve fájalmát, a mártír kéjével cipeli tovább terhét. E viselkedésében egyre jobban a mártírkodó, aszkéta Reviczky lebeg előttünk. S mintha csak prózában írt költeményt hallanánk, mikor ilyen sorokkal találkozunk ebben az önéletrajzi elbeszélésben: Olyan az emberi szív, hogy bármit tegyen vele az ember, sose fog annyira fájni, mint az önvád, saját hibás voltának égető tudata, melyet a magyar nyelv találóan nevez bánatnak.

Az *Apai örökség* tele van Reviczky lelkiismeretével, hibáinak feltárásával. Tibort „vaskályhának” nevezi, könnyen hevülő s még hamarabb kihülő természetére célozva. Az elbeszélés első megjelent formájában még több az önleleplezés. Később már kihagyta az ilyen önmagára annyira találó önjellemzést:

Amily durva, leplezetlen volt (Tibor), mikor a nyers természeti ösztönök működtek benne, oly gyöngéddé, romantikus hajlamúvá vált egyszerre, mihelyt a plátói szerelem kék virága nyílt meg szívében. Elméletben durván érzéki, szerelme tárgyával szemtől-szembe szűziesen szemérmes volt.

De nemcsak magát rajzolja így, hanem mindenkit, akiben valami rokonvonást sejt, főként a „humoros” alakokban. *Tóni bácsi, a zugüggyéd*⁴⁰ és széles kiterjedt fajtája is ilyenféle jellemzést kap: „véralkatuk az eszményiség és a legalantabb járó földiség csodálatos keveréke.” Természetesen csupa olyan vonásból élnek, melyek Reviczky jellemében, életkörülményei közt való viselkedésében feltalálhatók, tehát: valami szatirikus démon már bölcsőjükben a társadalom bolondjaivá avatta őket, türelmesek a nyomorban, türelmetlenek a szerencsében.

⁴⁰ Egyik novellájának hőst-. Új idők. 177. 1. 9. sz.

nevetségesek, mert nincs szállásuk és harapnivalójuk, csodálatraméltók, mert sohase panaszkodnak és csak vidám napjaikról adnak számot ismerőseiknek. Aláírták a szerződést, hogy halálukig mulattatják a világot, a lenézéssel, a gúnnyal együtt élnek, for better, for worse: Persze „egy kis genialitás” is van bennük, különben nem is foglalkoznék velük hosszabban.

Másik két elbeszélése is a humor világában játszik, természetesen az ő humor-képlete szerint. Tartalmuk époly lehangoló, egyben aszkéta elveket árasztó, fájdalomnak és hősies lemondásnak, megnyugvásnak keveréke, mint az *Apai öröksége*.

A *Selyembogár*⁴¹ c. hosszabb novellájában Róth Géza, költő, iskolatársának, Zóts Alfrédnak hűgába, Hortensebe szerelmes, viszonzatlanul. Reviczky a költő és a selyembogár közös sorsát példázza: mindkettőnek csak a termését becsüli a társadalom, a termelőt semmibe veszi. Hortense asztalán ott van szép kötésben Róth Géza verseskönyve, de egy előkelő, üres ifjúnak nyújtja kezét. A költő és a társadalom rikító színekkel van ellentétbe állítva, Reviczky hajszolja az erős vonásokat, hogy a mellőzött nagyság és a diadalmas „közlelkek” közt annál nagyobb legyen az ellentét. Szinte gyönyörködik hasonmása keserű sorsában s akasztófahumora kegyetlen megoldást talál ki. Hogy annál fájdalmasabb legyen a költő végzete, iskolatársával állítja szembe. Ismétli azt a verseiben is gyakori nézetét, hogy a legjobb tanulók az életben sokszor rosszul járnak, a gyengék, mihasznák hirtelen az élet bajnokaivá izmosodnak s kacagva kerekednek gyámoltalan társaik fölébe. De Reviczky halmozza a megszegyenítő mozzanatokot. Róth Gézát, a nagy és érdeme szerint nem méltatott költőt alkalmi vers írására kéri fel, s az öreg Zóts, az ünnepest képviselő, honatya stb. lenne a téma. Persze tiszteletdíj is van kilátásban. Majd Hortense és szerencsés kérőjének magasztalására is kellene verset írnia, szintén fölszólításra. Reviczky szenvedélyesen állítgatja fel magacsinálta rongybabáit, hogy kedvére lövöldözzön rájuk, közelharcban. Így hűtögeti világfájdalmát. De még mindig nem talált elég megszegyenítő indítékokat a viharvert költő visszas magasztalására s a filisztérium elmarasztalására. Julcsát, a tanító leányát elcsábította Alfréd, a pozíciókba beleszületett iskolatárs. Sebaj, kárpótlásul ki fogják nevezni tanítónőnek. Reviczky igazságtevése most van elemében: Gézával elvéteti a leányzót feleségül. Mikor annak aggályai vannak s a rajta esett gyalázat felől példálódzik, azzal vigasztalja, hogy ő sem külön, illenek egymáshoz. Megint önkorbácsolását látjuk: valóságos büntető expedíció ez az élehetetlen, önmaga hibájából elkallódó nagyság ellen. Sajátos humorának törvénye érzik itt is:

⁴¹ Pesti Hírlap. 1888. 92—101. sz.

túrnünk kell minden megalázást, le kell mondanunk legszebb álmainkról, el kell viselnünk az életet. A szelíd Reviczky annyira kíméletlenül végzi ezt az igazságszolgáltatást kétféle embereivel szemben, hogy még enyhébb, szelídebb színek kínálkozásakor is görcs áll a kezébe s kicsinyt, nagyot megsemmisít, mintha Jean Paul humor-elméletét akarná végrehajtani.

Harmadik, *Margit szerencséje*⁴² c. elbeszélésében szintén egy nagy lélek csődjét s ezúttal korai pusztulását látjuk. A derék, de élehetetlen Dalnok András, ügyvéd, szerelmes a szép és körülrajongott Galach Margitba, a leány becsüli, bár nem szereti, de hozzámenne feleségül. Csakhogy András arcán már a „halál rózsái” égnek, s meg is hal nemsokára. Margit aztán Heil Mártonnak, a helybeli vendéglősnek lesz a felesége.

Reviczky világnézete következetesen érvényesül itt is. Most sem tanít mást, mint a lemondást, a fájdalmak panasz-talan elviselését. Dalnok a bölcs belátásért küzdő világ-fájdalmas Reviczky maga. Keserűen fakad ki végzete, korai pusztulása ellen, de hamar bele is nyugszik. Kétségbe van esve, mikor megtudja, véletlenül, hogy nem sokáig bírja már, aztán kis idő múlva csaknem vidáman bizonyítgatja, milyen furccH az élet: midőn azt hisszük, hogy boldogságunk már teljes, váratlan csínnyel teszi tönkre számadásainkat. A humor felé törekvő Reviczky végső állomása ez a kijelentés s főbb alakjainak is életelvét jelentik.

Nőalakjai közt Margit fejezi ezt ki legteljesebben. Gyakran azt a benyomást kelti, mintha Reviczky higgadtabb mása volna — női ruhában. Hősiesen viseli az életet, pedig tele van fájdalommal. Jól mondja róla nénye, hogy akármilyen boldogtalan lesz, mindig nevetni fog. Mintha csak Burda Tódor szavait hallanók részvéteből megtúrt ingyen lakótársáról, Fejérházy Tiborról: Olyan mint a kígyó; hacsak nem vágják le a fejét, nem is pusztul el. Margit valósággal tudja az adagot a lelkében settenkedő világfájdalom ellen. Az ember segítsen magán, a szomorúság ízléstelen állapot. S milyen akasztófa-humor van tréfálkozása mögött! Tipikus Reviczky-oltás, arisztokrata kényességű s amellet rendkívül szociális érzésű lélek. Egy egész társadalommal képes szembeszállni, pedig szeretik, becézik. S mégis a nőegyleti hangversenyen négykezeset játszik Heil Márton fogadóssal, a szegény kántor fiával. Mért nem tudnak a megye urai is zongorázni? Mért csak hiú dolgokat üznek, zsidót szidnak, kártyáznak? S titkos örömmel tanítgatja a verejtékező Heilt, hogyan lépjenek majd a közönség elé, hogyan hajtsa meg magát. Valóságos főpróbát tart vele fellépéstanból. A hangversenyen narancssal, almával dobálja meg őket a felháborodott közvélemény nevében tüntető aranyifjúság, Margit vacsoránál maga mellé ülteti

⁴² Győr. 1890.

partnerét s rothadt almával kínálgatja a botrány rendezőjét. Környezete nem tudja mire vélni ezt a viselkedést, s azt sejtí legkevésbé, hogy Margit szenved.

Bár nincsen higgadt ábrázolásmódja s pillanatnyi szélsége alkalmatlan a reális rajzra, Reviczky a lélek minden redőjét meglibbentené, hogy „humora” értelmében a nagy igazságszolgáltatást véghezvigye. Sebzett lelkű hasonmásai szívesen keresnek foltot embertársaik múltjában, kivált azokéban, akikkel rokon sorsúnak érzik magukat. Tibor, aki szinte önéletrajzi hasonmása, boldog, mikor megtudja, hogy Ágnes arcán egy csalódott szerelem árnya felhőzik. Valaki — nem tudni biztosan, mennyire — egyszer visszaélt a bizalmával. Tibor most már annál közelebb érzi magához.

Dalnok Andrásnak is van valami titkos bátorítója: Margit szülei nem éltek jó házaséletet, apja képzelete túlkalandozott a gyermekszobánál, anyját méginkább vére hajtotta a kalandok felé. A rossz-származású Reviczky titkos meglepéssel keres ilyen lehangoló vonásokat mindenütt s férfi-alakjai e szenvedélyes leleplezési vágyat hordják magukban. Mint sebzett lények teljes igazságot akarnak, csak ezt teszi számukra az életet elviselhetővé.

Egy hosszabb novellájában (*Helén*)⁴³ szintén észrevesz Reviczky röntgen-szeme egy családi foltot, mely ezúttal kizárólagos akadály lesz a szerelmesek boldogságának.

Ez a különös „humor-érzet” végzi Reviczkynél azt is, hogy a társadalmat híven igyekszik rajzolni, a maga megcsontosodott törvényeivel. Galach Margitnak épúgy fel kell sülnie, mint Tibornak, Andrásnak, Gézának: a közvéleménynek fittyet hányni, a meggyökeresedett megyei szokások ellen véteni büntetlenül még neki, a dédelgetettnek, közszeretetlen álló leánynak sem szabad. Margittal tehát — bár ezzel erőszakot vesz a maga szabadabb gondolkozásán — szembeállítja nényét, Zsófit, aki a társadalom szerint gondolkodik. Ez, mikor megtudja, hogy Margit hozzá akar menni Heilhoz feleségül, riadva tiltakozik a természetellenes mésalliance ellen. Épen a természet az, mely nem tűri az egyenlőséget, galamb fürjet, hattyú tűzokot, sas fülemilét nem vesz feleségül. Reviczky persze szenvedélyesen a Margit pártján van, de igyekszik meg nem hamisítani az életet.

Látnivaló, hogy prózájában is nagy szerepet játszik mindaz, ami „humorelméletét” élteti: igazság, részvét, mulandóság, az „egyformán nyomorultak vagyunk mindannyian” “ elve, s itt is fő jelígeje: Vessétek le az álarcotokat, nagyon is elbújtatok mögöttem!

Kivált a nemesen érző, de az életben önnön hibájukból, naivságukból, élehetlenségükből, tétlen világszeméletük miatt

⁴³ Ország—Világ. 1887. 29—32. 1.

⁴⁴ Mi baj van a világon (vers),

mellőzött embereknek nem szabad boldognak lenniök Reviczky világában.⁴⁵

V.

Máris szemünkre vethetné valaki, hogy nagyon kevert anyagot idéztünk s nem is elemezzük, nem különítjük el az irónia, szarkazmus körébe tartozó részleteket attól a kevéstől, mely a közfelfogás szerint méltó a humor elnevezésre. Bizonyára azt is sokan elvárnák, hogy magáról a humorról beszéljünk s a legjobb szakértők által szentesített törvényein mérjük le Reviczky különös világnézetét, melyet *humorként* árul. De minket inkább az izgatott mindvégig, hogy a költőt egy közfelfogás szerint hamis, ám édes és hévvel vallott, éltető illúziójában nyomon kövessük. A humorról írni, épen az ő kuriózum számba menő „elméletével” kapcsolatban, felesleges volna. Ágyúval lövöldöznénk verebekre. Elég annyit mondanunk itt, amennyi Reviczkynek ezt a különös, házi használatra való világszemléletét legalább érthetővé teszi.

Mint afféle érzelmes lény, nagyon is tág világnak érzi a humort. Már az elárulja ezt, hogy Jézus tanaiban keresi a forrását, sőt e tanok *lényegének* érzi. A jézusi tanból az *egész* keresztyénség levezethető: ő, a maga önző életfájdalmában, a humort vezeti le belőle. Határtalan birodalom ez, akár a szív, s maga Reviczky is sokat eltéved benne.

Malmára hajtja a vizet az a tény, melynek nagyon is tudatában van s amit a humorral foglalkozók annyiszor hangoztattak már: *a humor egyéniség dolga, mindenkinek más a humora*. Már fiatalon hivatkozik erre s érettebb fővel is hirdeti: annyiféle a boldogság képzete, ahányféle az emberi természet.⁴⁶ De nemcsak egyénenként változó ez a legkomplicáltabb világnézet, az egyénen belül is rendkívül nehezen meghatározható valami. Reviczkynek erre is van szava, bizonyára kedves esztétikusainak hatása alatt: Ahol a szatíra általános jelleget ölt, a szarkazmus elveszti korszerűségét s a világfájdalom szájalommal párosul, kezdődik a humor, de épen az a pont, ahol ez történik, ki nem jelölhető.⁴⁷ Reviczky még több szabadságot hagy magának. Azt mondja, hogy a humor még nem is alakult ki, az emberiség nem elég érett e világnézetre, s előbb aggastyánkort kell érnie: *a humor a jövő költészete*.⁴⁹ Szóval, ismételjük: a humor még csak fejlődő, forrongó valami.

⁴⁶ J o á b, ilyen című drámájának hőse szintén humor-szentenciáit ismételgeti: Fájdalmatlan szív nem volt soha. — Bárhogy süt a nap, mindig lehet találni árnyakat. — Örömnök csak a bánat iád becses stb. (Hazánk. 1900.) Még kritikáit is áthatja „humor-érzete”.

⁴⁷ J é z u s és a boldogság.

⁴⁸ A h u m o r p s z i c h o l ó g i á j a.

⁴⁹ U. o.

Íme, hányféleképpen igyekszik tág kereteket vonni, hogy így a humor birodalmába csempészhesse a maga világnézetét, illetőleg annak központjává tegye! Nálunk, ahol egy Arany János humora kétszeresen kényessé, igényessé tesz a humor vizsgálatában, érthető, ha nem volt sikere. Talán több kegyelmet, vagy legalább megértést kapna német esztétikusoktól, kivált azoktól, akiknek hatása alatt humor-elméletét — hogy egyik kifejezésével éljünk — „összetákolta”.⁴⁹

⁴⁹ Reviczky mindig nagyon szegény volt gondolatokban, legtöbb szelletes ötlete kölcsönzés. Az érzelem embere ő, aki a lírából is kizárni minden gondolati elemet, hogy a szív legyen rajta az úr. Esztétikájában ezt az elvet nem követhette. Kölcsönhöz folyamodott tehát, s úgy teszi magáévá, hogy variálja, átdolgozza. Természete is alkalmas rá: tipikusan az az író, akinek „olvasás közben” támadnak gondolatai, melyek aztán egy-egy írásműve alapjául szolgálnak. Reviczky finom margó-jegyzetelő, ügyesen kompilál, aztán az egészet átlakosítja a maga hangulatával, s ellátja érzelmes stílusának díszével.

Jean Paulnak már fiatalon szenvedélyes olvasója, kivált V o r s c h u l e der A s t h e t i k c. könyvét dézsmálgatja szenvedéllyel (legújabb kiadása: Lipcse, 1923. Verlag von Félix Meiner). J. Paul, Schlegel nyomán és Schillerrel ellentétben, aki a régiek költészetét naivnak, az újabb költészetet szentimentálisnak (modernnek) nevezte, klasszikusnak kereszteli el a régít, romantikusnak az újat s ez utóbbinak eredetét, jellemét a keresztyénségben találja. Szerinte az egész újabb költészet oly könnyen levezethető a keresztyénségből, hogy a r o m a n t i k u s bátran keresztyének is nevezhető; romantikus és humoros pedig szerinte rokon fogalmak. (I. m. 82., 127. l. stb.) Reviczky a századvég paradox nyelvére írja át ezt a szemléletet; nem elégszik meg olyan kijelentéssel, hogy „a humor közege a keresztyén villás” stb., hanem egyenesen Jézust magát teszi meg a humor ősenek, sőt az „első nagy humoristának”.

Jean Paul eszméleti rá arra is, hogy a művészetek közt elsősorban a költészet alkalmas a humorra. Mestere a költészet mellett mindjárt a festészetet említi, mint legalkalmasabbat a humor éreztetésére;* Reviczky is. A jellemről vallott alapfogalmai is jórészt J. Paulra vezethetők vissza. Ez bátorítja rá, hogy az ókoriakban inkább merev, törvénynek engedelmeskedő, szimpla gyerekeket lásson, akik még nagyon is életvígak voltak a humorra, szemben a keresztyének komplikait egyéniségével. Ez az éles megkülönböztetés erősíti Reviczky-nél a merev ellentétet jellemes és jellemtelen kai akterek közt. Ezt aztán az éiíhetetlenségig fokozza-lúlozza Reviczky; Jean Paul némely elvét, ötletekre és nyárspolgárokra vadászva, egyéni vonásokkal igyekszik magáévá lenni. Ha J. Paul azt mondja, hogy egy szobor a maga szük, éles körvonalaival minden romantikus vonást kirekeszt magából, Reviczky ilyen szentenciákat kovácsol: A szobor mindig klasszikus, a humor mindig romantikus; a szobor egy régi, soha többé meg nem újuló kornak emléke; a klasszikusok inkább jellemesek, a romantikusok jellemtelenek; egy szobor jellemes, a renaissance: jellemtelen stb.

Egy fontos határjelző kifejezést is átvesz J. Paultól: a „passzív zseni”-t. Úgy tudjuk, J. Paul használta először.** Reviczky persze más értelmet csempész bele, hogy önállóságát biztosítsa, legalább az alkalmazásban. Talán kellemetlenül is érinthette, amit mestere e két szóval kifejez: mintha csak róla mondta volna. J. Paul szerint passzív zseni: az inkább befogadó (receptív), annál kevesebbet feldolgozó, tehát utánérző zseni.

* I. m. 83. l.

**I. m. 10. §.

Egyéniségében valóban sok megvolt abból, amit a humor nevezetesebb szakértői e világnézetre alkalmasnak neveznek. Más kérdés: hogyan válik ez a rátermettség és ez az elmélet művészi alkotássá? Itt van a baj. Reviczky vagy csak a humor programját adja, kivált verseiben, unos-untig,⁵⁰ vagy pedig a humornak azt a fajtáját műveli, melyet kedvence, Vischer, tört humornak nevezett s a Grabbék, Bvronok, É. Th. Hoffmannok világába utalt.⁵¹

Reviczky a szenvedélyei rabságában vergődő egyéniséget érti rajta, egyébkén? ő is másodrangúnak nevezi az ilyen írókat.

J. Paultól veszi, idézés nélkül, a másik döntő szót is, mely a kétféle zseni közt pontos határt szab: az igazibb (aktív) zseni ló jellemvonását: a megfontoltságot (Besonnenheit).*** Még a kényes Schopenhauer is lelkesen helyesli ezt a szót, használja is zseniről írt dolgozatában, hálásan hivatkozva forrására. Nem úgy Reviczky. Egyszer-kétszer megnevezi az írókat, akitől gondolatot kölcsönöz, aztán idézés nélkül dézsmálgatja. Talán azzai mentette magát, amiről egyik dolgozatában értekezett: nem az anyag, hanem a forma, a kifejezés a fontos. Ahogy W. Irvingtől idézi: a lángész a közönséges tehetségek tolvaja. Ez a költészetre nézve sokban igaz, az esztétikára már sokkal kevésbé illik, ott bizony a gondolat eredetisége is fontos, ha valaki úttörő akar lenni, mint Reviczky.

Sok apró-cseprő egyezést lehetne még említenünk, melyek J. Paul hatását mutatják. Így Shakespeare nagy szerepét az új, a „humoros” költészetben; az ókori humornak szinte teljes tagadását; a „humoristische Totalitat” elvét stb. Ilyen meghatározások: a komikum a végtelen kicsiny stb. J. Paul könyvéből kerülnek bele Reviczky humorelméletébe. Az „én” nagy szerepe is J. Paul eszmélteti rá erősebben; nála is bőven olvashatta, hogy a humorista a maga körülményeit, életét is szerepelteti komikus színházában; hogy önmagának udvari bolondja, stb. stb. (Főként a V o r s c h u l e első részéből.)

Találkozásuk érdekes. Van köztük valami rokonság is. Egyformán végtelen, érzelmes, pesszimizmus-optimizmus közt hánykódó lelkek. Az az „állandó paradicsom”, melyről a fiatal Reviczky álmodik, s melyet annyi nyomor előz meg majdan, J. Paul képzeletében is elevenen él, mint aranykor, szörnyű szenvedések után. (H e s p e r u s . Sechster Schalltag stb.) Amilyen szétfolyó lélek J. Paul a regényeiben, novelláiban . annyira szabatos esztétikai művében. Reviczkyval fordítva esett: ő néhány költeményben alkot igazán, esztétikája széthull.

⁵⁰ A könnyek közt mosolygást, mint a humor jellemző sajátosságát már Vischer sem először mondja (i. m. I. r. 2. sz. 467. l.), nálunk Eötvös foglalja szép szavakba. Reviczkynek rokon képeiből csak kapásból idézünk. Mindjárt verseinek nyitánya ilyesfélével kezdődik:

Ábrándjaim derűs világát
Beárnyékozla szenvedés.

S öröme-bánata aránytalanságát is jelzi:

Hol a nap még szívembe süthet,
Immár csak egy parányi rés ...

Vége-hossza nincs nála az ilyen kifejezéseknek: dalaim édes zokogása; a dal vigasztaló zenéje; az élet árnyát, fellegét is szivárványszínben látja lelkem; stb. stb. Reviczky felfogása szerint mindez a humor világát jelenti.

⁵¹ I. m. I. r. 2. sz. 219. §.

*** I. m. 12. §.

Váltig hangoztatja az élet ellentmondásait, kegyes és kegyetlen hazudozásait, a földi élet hiúságát, de mindez áradó szép szavakban foszlik szét. Nincs elég szellemessége, hogy humort formáljon, ötletét az érzelem birodalmából az értelemébe mentse át. Mert hiszen a humor az értelem, a szellem műve is, Reviczky pedig elsősorban érzelmes, szentimentalizmusra hajló lény. A humor szubjektív valami, de objektív formát is kíván legalább annyira, hogy közérzést váltson ki.

Volkelt, elődei nyomán, szépen fejtegeti a humor alapját: A humor az élet látszatértékein gyakorolja szemlélő tevékenységét. Szeme a látszatértékek számára van nyitva. Azt nézi az élet különböző területein, hol tapad a nagysághoz kicsinység, hol ássa alá az egészséget betegség; a hősiességnek megvan a maga gyöngéje, kultúra és haladás csak máz, az erény csak ügyesen leplezett gyöngeség, a szellem magasröpte önátlatásba olvad, a szellemi általában finomult vagy leplezett érzéki ingerben bomlik fel. A humor örömet leli abban, hogy az életnek ezeket az ellenmondásait, a létnek ezt a törtségét, az értékeknek ezt a fogyatékosságát szellemes ötletekkel kísérje, velük kapcsolatban meglepő hasonlatokat, ellentéteket kockáztasson meg, tréfával, élccel világítsa meg őket.⁵² Reviczkynél ez a szemlélet szinte állandó: folyvást az élet semmiségén, hiúságán eszmélkedik. De az egésznek inkább többféle fokú, árnyalatú tűnődés-jellege van s valami állandó zsongásnak nevezhető.

Egyik nagyon elfogadott vonása a humornak a komikummal szemben, hogy míg ez nem okoz komoly fájdalmat s médiума sem szenved, csak nevetségessé válik, felsül: a humor fájdalommal is jár. Vischer, Reviczky kedves esztétikusa ezt így fejezi ki: A tréfának végre rá kell jönnie, hogy magát kihagyta a játékból.⁵³ Nagyon igaz. Hiszen, amint tudjuk, a komikumot űző számára mindenki komikus, csak ő maga nem. A humorista magát is bevonja a játékba. Csak így és másként nem lehetséges a humorba való átmenet, jegyzi meg Vischer. Reviczkynél ez a jelenség (mégpedig nemcsak lírai természeténél, hanem külön egyéni természetből is) állandóan észlelhető. Már J. Paul is a humor szubjektív vonásának nevezi ezt az érdekeltséget. Reviczkyt erős fenségtalata is készíti, hogy magát prédául dobja szemléletének. De itten is túlságba megy. Annyira benne van a „játékban”, hogy végső fokon mindent kizár belőle, egy egész világ reked ki ebtől az önző mikrokozmoszból.

Meglepő, egyben nagyon jellemző Reviczkyre, hogy a tiszta komikum szinte egészen hiányzik műveiből. Ezt könnyű megérteni. A komikumhoz egészségesebb lélek való. Itt nincs

⁵² Die ästhetischen Grundgestalten. München. 1910. 533. 1.

⁵³ U. o. 205. §.

helye a tűnődésnek, érzelmességnek. Itt egyszerűen valami fonákságon kell nevetni, s Reviczky ettől idegen. Nála még az iróniának, szarkazmusnak is valami személyi fájdalomíze van, amit az is igazol, hogy komikumának médiumai voltakép saját leplezhetetlen énje, vagy olyanok, akikkel nagyon is együttérez valami okból. Ez ad komikum szándékú szemléleteinek bizonyos fátyolozottságot, melyen a részvét mosolyát látjuk megcsillanni; a nevetséghez szükséges objektív állásfoglalás is hiányzik belőle. Vegyük egyik megjegyzését a ráncosképű dámáról, akinek — bár udvarlóját örökölte lánya —, folyvást az élet meghosszabbításán jár az esze. (*Ifjú pesszimistának.*) Mindenkinék komikus az életsóvár öreg nő: Reviczky „méla kedve” melanholiába burkolja s a humor felé tolja.

Humorának csonkasága kivált elbeszéléseiben érzik. Volkelt három esetet különböztet meg a költő és alakjai viszonyában. 1. A költő humoros szemléletekbe merül, alakjai nem humorosak. Ilyen Ryon Don Jüanja: a költemény hőse nem humoros, csak a költő vet humoros fényeket tetteire, végzetére. 2. A költőnek nincs humoros szemlélete, csak alakjainak. 3. A költő s alakjai egyaránt humoros képzetekben élnek. Így elsősorban J. Paulnál.⁵⁴

Reviczky „humorát” az első fajta példái közé sorolhatók. Regényalakjairól elmondhatni: többnyire neki, magának szócsövei; alig cselekednek valamit, a költő beszél, ő hangoztatja szentenciáit, iróniával, szarkazmussal, akasztófa-humorról tele. Ezeket az alakokat szemlélve, eszünkbe jut J. Paulnak egy érdekes megjegyzése is: Egy költő beteg bensője sehohsem árulja el magát jobban, mint hősében, akit akarata ellenére folyvást saját természetének gyengeségeivel foltoz be.⁵⁵ Reviczky alakjai mind annak az élhetőüenségnek típusai, melyet egyik kortársa „bűnösnek” nevezett.

Irónia, szarkazmus, szatíra, humor egybefolyik nála — ez egyik jellemző vonása. A másik: nincs meg benne a humorista megbékülése, felülemelkedése, föllélekzése; inkább csak kényszerű beletörődés féle ez, érzelmes fásultság, melynek derűjét a megszokás hozza létre. „Mély, egyhangú bánat” — olvasnók rá saját szavait, melyekkel Schopenhauer világnézetet jellemezte (*Schopenhauer olvasása közben*). Reviczky vagy nagyon könnyved, szinte légüres térben révedező, vagy — fel-felébredve — lethargikus kedély, édes sajjással teli. Nem tudott eljutni a humor világába talán azért is vágyott oda annyira, mindhalálíg. Fatalista bohém, aszkéta humorista, aki romok fölött áll s fanyar mosollyal vallja, hogy ennek így kellett történnie. Nagyon is gyakori nála ez a szemlélet s nem is mindig őszinte. S ahogy a leckét, önarcépein

⁵⁴ I. m. 531. 1.

⁵⁵ I. m. 221. 1.

keresztül egy rövid életen át kíméletlenül elvégzi magában, ebben a furcsa „érzelmek iskolájában”, — tőle tudjuk — valami megváltást is érez s humornak nevezi. Kár, hogy az olvasó ritkán érzi ezt vele. Mi mást várnánk, olyan fel szabaduló érzést, minőt Arany humora a költőben s olvasójában egyaránt teremt. Ennyire az egyoldalú, csönkavilágú Reviczky nem jutott soha. Viszont ő így felelne rá: Könnyű nektek, ti nem voltatok annyira gyökértelenek, mint én, s főként jól születtetek. Engem más fából faragtak s kedélyem is egészen más. Nekem zokogás helyett halkan sírni már nagyobb vigasz, mint nektek a kacagás.

S ha nem győz is meg bennünket, el kell hinnünk, hogy a maga érzelmes logikája szerint talán igaza volt.

Falstaffot is említi egyszer, mint humoros alakot, már pályája elején. Lehet, hogy éppen Vischernél olvasott humoros voltáról. A humoros semmirekellőről beszél Vischer, aki nem romlik el végleg s önmaga szépíttetésének, újra meg újra ébredő önvádjának játéka közt hullámszik. Szerinte Falstaff ilyen. Mindig visszaesik eredeti hibájába, kacagása mindig megelőzi a másét, minden rajtakapást, minden bajt tréfával üt el s mindig szabadon lebeg önmaga fölött: a humor klasszikus, tökéletes játéka névezi ezt Vischer.⁵⁶ önkénytelenül Reviczkyre gondolunk itten, természetesen egészen más, de rokon síkban. Ő is vissza-visszaeső lélek, önbecézés, önvád közt hullámszik egész élete s megvan benne a cinikus nemtörődömség, míg a lelki önvád nem jelentkezik. Önmaga fölött lebeg ő is (*Apai örökség!*), állandóan figyel, elemzi, javítgatja magát, s mintha mindenkinek szemrehányását meg akarná előzni, állandóan ítéletet tart önmagán. Csak éppen a kedélynek egészséges derűje hiáayzik belőle, mely Falstaffban, a maga módján, a maga helyzetében s lehetőségei közt, megvan. Reviczkynél a fájdalom vagy annak művelése mindig sokkal nagyobb, mint az öröm, a felül emelkedés. Egyébként a circulus vitiosus szinte falstaffi következetességgel folyik benne állandóan.

VI.

Mi a humor? — veti fel a kérdést a fiatal világfájdalmas költő. Többek közt ezt a választ adja rá: *Az élet küzdelmeinek érzékes felfogása*. Később se válaszol érthetőbben, *ő maga ez a humor*, a fájdalomban gyönyörködés szelleme, lírájának s mondhatni egész munkásságának éltető eleme, lényege. Az olvasó persze nehezen bírja követni ebben a felfogásban s fejét csóválja. Úgy találja, Reviczky — legalább az ő számára — helytelenül használ egy kifejezést, nem magyarázza

⁵⁶ I. m. 217. §.

ki magát eléggé. Humorának szétfolyó, töredékes volta egyébként egész életének törtségével, befejezetlenségével közös sorsú. Egy költő beszél itt, aki világosabban érzett mint gondolkozott. Mégis humorelmélete, mely sokban megvilágítja műveit, ha fejezetet nem, egy hosszabb jegyzetet talán megérdemel a magyar humor történetében.

VAJTHÓ LÁSZLÓ DR.

A műfordítás elvi kérdései megújhodáskori irodalmunkban.

I. *Bevezetés.* — Az első magyarnyelvű hírlap, a *Magyar Hirmondó* találóan állapítja meg: „Nem minden ok nélkül nevezték némellyek ezen száz-esztendőtt Könyv-fordító századnak ... Anyai Nyelvét ki ki az egész Világgal meg-esmér-tetni igyekszik”.¹

A középkori Európa irodalma latinnyelvű volt, s a nyelvi egységnek ez a határvonala nagyjában az egységes keresztyén egyház hatásterületét övezte körül. A középkor végén nemcsak az egyház egysége tört széjjel, hanem az irodalom egy-nyelvűsége is, bár a tudományos munkásság terén még sokáig megtartotta kivételes helyzetét a latin. Egy-egy művelt nemzetnek a maga külön (olasz, spanyol, francia, angol, német) anyanyelvén megszólaló irodalma időnként varázkörébe vonta a közelebb-távolabb élő többi nemzet műveltebb, fogékonyabb tagjait is, úgyhogy ezek saját honfitársaik részére is érthetővé és élvezhetővé igyekeztek tenni az idegen nyelven megismert szellemi értékeket. Különösen a XVIII. századi ú. n. felvilágosodottsági szellemi áramlatnak lett természetes törekvése az, hogy műveltségi, tehát irodalmi vonatkozásban is testvéri szolidaritást teremtsen a nyelvükben egymástól különböző emberközösségek, államok, nemzetek között. E nemes cél szolgálata megkívánta az idegen nyelvek megtanulását, de csak azért, hogy lehetővé váljék az általuk hordozott eszmei értékek és művészi szépségek anyanyelven való tolmácsolása, *lefordítása*.

Részünkről a XVIII. század második felében kezdődik a nyugateurópai nemzetek közötti szellemi forgalomba irodalmi úton való komolyabb, tervszerű bekapcsolódás. Növekszik az idegen nyelvek ismerőinek száma, s gyors lendülettel megindul nálunk is az a tevékenység, amelynek kettős mozzanatára a *Magyar Hirmondó* idézett megállapítása mutat rá: magyar emberek könyveket fordítanak — és „Anyai Nyelvét ki ki az egész Világgal meg-esmér-tetni igyekszik”. A XVIII. század utolsó három és a XIX. század első három évtizede kitermeli magából a fordítói munkásság különféle, néha egymással ellentétes szempontjait, elvi kérdéseit, — s az egyetlen szilárd pont, melyen a végtelenség sarkított ellentétek tengelye

¹ 1785. 318. l.

forog, az az elfogult büszkeségig, sőt néha szent vakságig fokozódó szerelmes rajongás, mellyel fordítóink közül kiki az egész világ előtt „megesmértetni igyekszik”, hogy milyen csodálatos egy nyelv az ő anyai nyelve, az idáig Hamupipóke-sorsra kárhozott magyar nyelv... Érdekes egymás mellé raknunk, lehetőleg szószerinti idézetekben, egy csomó adatot és példát az említett időszak magyarnyelvű fordított termékeinek elméleti szempontjaira vonatkozólag.

2. *Fordítás és műfordítás.* — E két fogalom közé sem elméletileg, sem gyakorlatilag nem lehet határozott elválasztó vonalat húzni, mint általában a mesterség és a művészet fogalmi köre közé sem. A leggyakorlatibb célú, legmindenapibb érdekű fordítás is egy-egy szerencsésen megtalált vagy kitalált szó vagy szólás révén már műfordítói sikernek válhatik alapjává. A hírlapírás, a szaktudományok területe megannyi kísérleti hely, ahol sokféle elvetett mag értéke, minősége kipróbálható, s a hajtások közül némelyik virágcserepbe kerül. Az első magyarnyelvű hírlap első szerkesztője, Rát Mátyás őszintén megvallja: „az én írásom nagy részént unalmas, nehéz fordításból áll”,² — de az utókor hálásan ismeri el Rát nagy érdemeit az azóta a legkülönfélébb feladatokra alkalmassá vált magyar nyelv céltudatos fejlesztése terén. A jogi, természettudományi, bölcsészeti, ipari, gazdasági, hadtudományi stb. képzetvilág gyakran a szűrő szerepét játssza: az idegenből fordított szakszerű szavak és kifejezések között mindig akad olyan is, amely valamilyen szempontból esztétikai vonatkozásban is hasznavehetővé lesz. Kazinczy azért rója meg Barczafalvi Szabó Dávidot, mert furcsa új szavait mindjárt regényfordításban alkalmazza, holott „ez a' tselekedete a' Fordítónak sokkal szenvedhetőbb lett volna, ha nem mulattságra írott, hanem valamely Philosophiai munkában élt volna vélek”.³ Egy-egy jó falusi szó, egy-egy találó néprajzi tárgyi elnevezés műfordítói ihlet sugallójává lehet; „*Verőtze*, az az kapu a' falukon; illetően régi szavaknak felhozásáért... ezen *Ovidius* enyelveit egyedül magyarázám” (vagyis fordítám magyarra), mondja Perecsenyi Nagy László.⁴ — De ha a két említett fogalomkör érintkezik is egymással, az alábbiakban mi mégis a szorosabb értelemben vett műfordítás fogalmi területén igyekszünk megmaradni, bár a rövidség kedvéért többnyire csak a „fordítás” szóval élünk.

3. *A lefordítandó nyelv.* — Közzellemi megújulásunk idejének kezdő évtizedeiben elszomorítólag, de magátólértehetően jellemző, hogy sokan át sem tudják érezni a nyugat-európai műveltség áramába való bekapcsolódás szükséges-

² U. o. 1780. 800. 1.

³ Magyar Museum I. 187. I.

⁴ Publius Ovidius Násónak enyelvei. 1820. 27. 1.

ségét, s elvi álláspontjuk mintegy az „extra Hungariam ...” nyelvi-irodalmi változata.

Nyelvedet elveszted, ha vidéki vizekbe ereszted,
Tiszta Tiszára eredj, tiszta Dunába feredj.
Meg ne zavard Franttzal, se Deák, se Görög, se Labanttzal..⁵

Ez a névtelenül (de talán épen ezért sokak nevében) megjelent riadó eléggé mutatja, hogy a *Magyar Hirmondónak* ekkor már nem Rát Mátyás volt a szerkesztője. — Péteri Takács József is felszólal idegen nemzetek költészetének áthonosítása ellen:

Mért menne a magyar más nemzet földére,
Hogy virágot szedjen s tűzzön énekére?⁶

Csak természetes, hogy az ilyen ember, mikor verset ír, nem tud a maga lábán járni, hanem latin és német hatások akaratlan tolmácsolója. — Pálóczi Horváth Ádám az önmaga költői eredetiségét félti a német és a francia irodalom hatásától,⁷ általában a modern idegen nyelveket dacosan igyekszik figyelmen kívül hagyni, de igyekezete szintén sikertelen marad: a Kazinczytól német fércmüből átdolgozott *Bácsmezei* senki számára nem jelent olyan könnyhullató gyönyörűséget, mint Horváth Ádám számára, s próbakép fordítani kezdi Racine egyik tragédiáját, a négyesével összerímelő magyar tizenkettős verssorok mellé odajegyvezve az eredeti francia szöveget is.⁸ A német nyelv és irodalom iránti, bizonyára tudatosan vagy tudattalanul politikai színeződésű, vagy pedig klasszikai egyoldalúságból származó ellenszenv nem egynél megnyilatkozik még java írónk közül is. Kreskay Imrét mint a csekély tehetségű, műkedvelő poéták képviselőjét szólaltatjuk meg, idézvé tőle e sorokat:

én a német szóban

Gyakorlatlan vagyok, mint Nyúl az úszóban.

Nem tudom, miről ír, tudni sem kívánom,

Sőt megvallom, hogy nem érthetem, sem bánom...;

szívesebben olvas a magyaron kívül deák és olasz könyveket.⁹

De a magyar műfordítás érdemes úttörőjéről, Baróti Szabó Dávidról is feljegyezte megrovólag Kazinczy: „németül nem tuda, s örült, hogy nem tuda”.¹⁰

Érdekesebb is, tanulságosabb is az, amit megújhodáskori írónk *esztétikai* szempontból mondanak azokról az idegen nyelvekről, melyek nyelvünk és irodalmunk fordítás útján

⁵ Magyar Hirmondó 1785. 512. 1.

⁶ Lásd: Pintér Jenő Magyar Irod.-története IV. 482. 1.

⁷ U. o. IV. 514. 1.

⁸ Magyar Hirmondó 1786. 140. 1.

⁹ Költői levelezések. Régi Magyar Kvtár XXII. (1906.) 37. 1.

¹⁰ Pályám emlékezete. (Abafi kiad.) 52. 1.

való fejlesztése érdekében leginkább megérdemlik a figyelmet. E kor leglázásabb sietségű magyar műfordítójának, Péczeli Józsefnek *Mindenes Gyűjtemény* című folyóirata az V. kötet elején tudományos cikkekben ad jellemzést a görög és a latin nyelvről, alkalmmilag a németről is, más írók és folyóiratok pedig a franciát, az olaszt, az angolt is bevonják vizsgálódásuk s a magyar nyelvvel való összehasonlító eljárásuk körébe. Bacsányi János a nyugateurópai modern nyelveken szemlét tartva, így nyilatkozik: „Vágnak szegény és gazdag, hathatós és erőtlen, könnyen hajló és hajlíthatatlan nyelvek sat. Ahonnét kitetszik, hogy nem mindegyik egyenlőül alkalmas a fordításra”; legkönnyebben fordíthatónak mondja az olaszt, e tekintetben különösen nehéznek a franciát, a német mintegy középső helyre illik a kettő között.¹¹ A hangzás esztétikája szempontjából a német nyelv majdnem kivétel nélkül a legrosszabb osztályzatot kapja a magyar írók-fordítók részéről; a *Mindenes Gyűjtemény* nem valami választékos módon állapítja meg: „Mi úgy gondolkozunk, hogy a' Német Nyelv igen kemény, és hogy nem tsak azoknak torkokat nyúzza, a'kik azt beszélik, hanem azoknak füleiket is, a'kik azt hallgatják”,¹² s mindössze azt az erkölcsi vonatkozású, de furcsán kifejezett érdemét (!) ismeri el, hogy „ez a' Nyelv nem tud tsúfoiódni, vagy a' nevetséges dolgokat festeni. Szerentsés hiba! boldog tudatlanság! a'melly... a' közönséget sok botránkoztató otsmány munkáktól megőrizi” (?).¹³ Még azok a költőink is, akik sokat köszönhetnek a német irodalomnak, magáról a nyelvről igen kedvezőtlen ítéletet mondanak; Berzsenyi „durvá”-nak nevezi,¹⁴ Kazinczy „rút”-nak,¹⁵ Csokonai pedig kijelenti, hogy a magyar nyelv még ebben a mostani „vizimogor”-i, kimüveletlen állapotában is „szebb és alkalmasabb nyelv a legkipiperézettebb német nyelvénél”.¹⁶ Hogy a magyarral való összehasonlítás pl. a szórend szempontjából is mennyire a német nyelv kárára és szégyenére üt ki, Szemere Pál úgy tette szemléletessé, hogy a *Muzáron* III. kötetében 73 lapot töltött meg a következő mondat lehetséges szórendi változataival: „semmi tisztelettel nincs szülei iránt”; a magyar változatok száma: 2355, a németeké: 4! Báróczi Sándor, aki fiatal korától holtáig Bécsben lakott, s kinyomatott fordításai között németből valók is vannak, magyarán megmondja: „a német könyvek egyáltalában nem barátaim, akár kitől 's miként ítéltessem is érette: ki vévén a Chymicus Authorokat”.¹⁷ Kivételszerű a

¹¹ Bacsányi J. költem. stb. (Toldv-kiad.) 1865. 123. 1.

¹² V. köt. 56. 1.

¹³ V. köt. 63. 1.

¹⁴ Összes m. (Döbrentei-kiad.) 1842. 135. 1.

¹⁵ Levelezése II. 302. 1.

¹⁶ Összes m. (Harsányi—Gulyás-kiad.) II. 579. 1.

¹⁷ Kazinczy Levelezése I. 239. 1.

Kölcsey álláspontja; ő a költőiség szempontjából a németet a görög mellé s a latin fölé helyezi; a latin nem poétái nyelv, mert csupa erő, csupa méltóság: „az az ezer féle változás, hajlékonyság, könnyűség, azok a' sokat egyszerre jelentő összetett szavak, az a' psycholoieiai bőség, az a' szüntelen új 's ifjodott színbe öltöztetés, melly a' görög és német nyelvnek sajátja, távol van a' deáktól”.¹⁸ — A francia nyelv és irodalom a XVIII. század vége felé a legelőkelőbb rangú volt Európában, sőt a világon, de ez a tetőfokra jutott siker és tökéletesség a Kazinczy finom műérzéke számára egyúttal már a fogyatékosnak egy fajtáját is jelentette: a veszteglést, továbbfejlődni nem tudást, megpetyhüdést; büszke meggyőződéssel vallotta, hogy némely fontos esztétikai feladatoknak szerencsésebb közege tud lenni a „fiatal”, még meglehetősen nyers magyar, mintsem a francia: „a' Frantzia Nyelv egészen alkalmatlan arra (t. i. Klopstock Messiásának fordítására) természeti lágysága 's erőtlensége miatt”;¹⁹ s csaknem fél-évszázaddal e nyilatkozata után körülbelül ugyanezen az állásponton van, mikor a feladat sikeres elvégzésének jóleső tudatában hangoztatja: nyelvünk „megbírja a mit elkényeztetett, erőtlenné tett társai többé meg nem bírnak”,²⁰ t. i. Sallustius tudatosan régieskedő, darabos-homályos-különös stílusának hű tolmácsolását.

Az olasz nyelv könnyen fordíthatóságára vonatkozólag már idéztük Bacsányi véleményét; a szépben elméletileg is szívesen gyönyörködő Csokonai avatott füllel élvezte e nyelv dallamosságát; egyébként az olasz és görög nyelv már kívül esett fordítóink többségének ismeret- és érdeklődéskörén, ugyanígy az angol is; a görög nyelvről a *Mindenes Gyűjtemény* (1789—92.) V. kötete közölt dicsőítő cikket, hangoztatva, hogy ha a görög fogadtatott volna el Európában „a' Tudósok között fenn forgó közönséges Nyelvnek..., ezerszerte nagyobb hasznára 's boldogítására szolgált volna, mint a* Deák Nyelvnek fel vétetése”; s csak 1817-ben kezdi Döbrentei Gábor a magyar fiataltságot az angol nyelv elsajátítására toborozni, ötletszerűen megvillantva azt a szempontot, hogy a magyar és az angol lélekben esetleg valamelyes rokonság is lappanghat.²¹

De irodalmunk megújhedása korában nem érezték lényegbevágónak azt a kérdést, hogy a magyar fordítás közvetlenül az eredeti szövegből készült-e, vagy már ennek másnyelvű fordításán át Milton *Elveszeti paradicsomát* Baróti Szabó Dávid latin átdolgozásból, Bessenyei Sándor pedig francia fordítás alapján tette át magyar nyelvre; Bacsányi

¹⁸ Irod.-tört. Közlem. 1917. 408. 1.

¹⁹ Magyar Museum I. 157. 1.

²⁰ Sallustius épen maradi minden munkái. 1836. VI. 1.

²¹ Erdélyi Muzeum VII. lüz. 191. 1,

szemelvényes, Kazinczy teljes Osszián-fordítása, s utóbbi írónknak *Hamlet*-fordítása német szövegek alapján készültek, Bessenyei György Popé *Essay on* manjét és Lucanus *Pharsaliái&t* egyaránt francia közvetítéssel magyarította, úgyszintén Péczeli József Young és Hervey műveiből szemelvényeket; Csokonai is Popé *Elrabolt hajfűrt*éi francia folyóbeszédből dolgozta át. Már korábban is ilyen eljárásmodra adott példákat Faludi Ferenc is, kinek munkái részben már az irodalmi megújulás idején jelentek meg. Péczeli József folyóirata az akkortájt nagyhírű Richardson regényeinek magyar fordítására így iparkodott a vállalkozó kedvet felébreszteni: „Ha valaki az Anglus nyelvet nem érti, bátran által teheti a Frantzia fordítás után..”²² Sem a fordító, sem az olvasó nem tartotta ezt a kérdést feszegetni valónak, s csak az utókor ember mosolyodik el akaratlanul is az efféle „szorul szóra” történő forrás-idézeten: „Voltér Ur szorul szóra így ír azon Királynénak (t. i. Krisztinának) akkor tett dolgáról: *Die Protestanten reaeten ihr zwar übel nach...*” stb.²³

Nem az volt a fontos, hogy melyik idegen nyelvről van szó; mindegy az, csak idegen legyen, s a magyar író összemérhesse vele a magáét, a maga elhanyagolt, de minden másnál kedvesebb anyanyelvét. A nyelvek közötti szépségverseny különösen Kazinczy számára volt örökösen időszerű téma, kifogyhatatlan élvezetforrás, valóságos szenvedélyé fokozódó ínyencség. A magyar nyelv iránti szerelmes rajongás őbenne nem vált oktalansággá, mely sok kortársát az idegen nyelvek elöl való gögös, helyesebben szólva: gyáva elzárkózásra bírta, — Kazinczy okosan megérezte és tudta, hogy a győzelemnek csak akkor lehet ránk nézve értéke, ha megbecsülni való és meg is becsült „ellenfelekkel” szemben vívtuk azt ki. Kezdetől fogva nagy kedvét lelte abban, hogy honfitársai számára *kóstolót* adjon a nevezetesebb európai nyelvek sajátos zamatából; tudja magáról, hogy még ha értelmünk nem boldogul is az ilyesmivel, a szemünk-fülünk útján belopakodik a lelkünkbe, s ízlésünktől ítéletet vár. *Orpheus* c. folyóiratában két olasznyelvű versszakot közöl fonetikus átírással,²⁴ ezt a Rousseautól átvett megjegyzést csatolván hozzá: „Nem szükség ezeknek szavait értenünk, elég ha a hangzatok érzésére *fülünk*, s érzésünknek meg-vallására *egyenességünk* vagyon”. A Kazinczy „egyenessége” elismeri a közölt szöveg alapján az olasz nyelvről, hogy „ennyi kedvességgel a miénk nem bír”, magvar' önérzete viszont” boldog meggyőződéssel teszi hozzá: „de elég az, hogy többet bír, mint minden más Európai”. Ugyanebben a folyóiratban²⁵ Klopstockból mutat

²² Mindenes Gy. II. 188. 1.

²³ Gvadányi József: XII. Károly. 1792. V. 1.

²⁴ 1791. II. köt., a júliusi szám borítékának 3. lapján.

²⁵ U. o. az augusztusi szám borítékának 3. lapján.

be szemelvényeket eredeti német szövegben, „szokásom szerint Magyar Orthographiával”. Erdélyi legeiében²⁶ egy oláh nyelvű verset ad közre, „hogyan olvasom a nyelv hangzásához vethessenek”; a *Pályám emlékezetében*²⁷ egy dánnyelvű versszakot közöl szintén magyar helyesírással. Viszont egy-egy német ismerőse számára magyarnyelvű szövegrészleteket ír át német betűkkel.²⁸

4. *Munka-megosztás és szabad verseny.* — Ez időszak első évtizedeibe jól beleillik, sőt — mondhatni — szervesen odatartozik egy paradox elv érvényesülése. Ez elv egyik oldala az irodalmi viszonyok kezdetlegességében, s az írók dilettantizmusában, egymást idegesítő önbizalomhiányában gyökeredzik. Ezt a munka-megosztásnak nevezhető elvet megvilágítja a következő néhány adat. A *Mindenes Gyűjtemény* közhírré teszi, hogy ha esetleg valaki hozzákezd Richardson regényeinek vagy Miliót történelmi művének fordításához, „ne sajnálja tudunkra adni, hogy többen azon egy munkán ne fáradjanak”.²⁹ — Ebben a folyóiratban a szerkesztő, Péczeli József bejelenti, hogy, ha még más bele nem fogott, vállalkozik Racine összes munkáinak lefordítására,³⁰ ekkor sietve értesíti őt Fehér György Pozsonyból, hogy Racinenak már vagy két darabját le is fordította, ezért a szerkesztő „igen szíves dolgot tselekedne”, ha ezt a feladatot átengedné neki, hiszen múltkor Voltaire Bruúsának is már több mint a felét lefordította volt, s csak akkor tudta meg, hogy más már megelőzte ebben;³¹ Péczeli aztán megnyugtatta Fehért: átengedi neki az egész Racine fordítását;³² meg is tehetette ezt az engedményt, hiszen maradt még számára elég feladat: Racine összes művein kívül ugyanis bejelentette az említett híradásban még Schakespeare (!) legszebb darabjainak, Homérus *Másának* és Milton *Elveszett paradicsomának* folyóbeszédű lefordítására irányuló tervét. Péczeli jószívű engedékenysége másképpen is megnyilvánult: *Henriás*-fordításának második kiadását már két év óta halogatta, még pedig azért, hogy a konkurrens vállalat, Szilágyi Sámuel *Henriás*-fordítása is „el-keressen”.³³ — K. Boér Sándor *Barclajus Argenisét* lefordította, s nyomtatás közben sajnálattal értesül, hogy „hasznalóan fáradozó Bajnokra akadott”.³⁴ Ilyen óva-

²⁶ Munkái. (Abafi-kiad.) IV. 190. 1.

²⁷ u. o. III. 146. 1.

²⁸ Például: *Levelezése* II. 246.

²⁹ II. 188. 1.

³⁰ IV. 47. 1.

³¹ IV. 155. 1. (T. i. a *Mindenes Gy.* IV. 47. lapja jelentette, hogy Göböl Gáspár úrnál készen van a *César és Brutus* fordítása.)

³² IV. 157. 1.

³³ IV. 73. 1.

³⁴ *Magyar Hírmondó* 1792. 218. 1. (A másik fordító: Fejér Antal.)

tossági híradásokat más folyóiratok is közöltek.³⁵ E lépéseikben a jelesebb írókat csakugyan a munka-megosztás korszerű és észszerű elve vezette, az átlagos tehetségű, műkedvelő írók óvatosságának azonban inkább a versenytől, a másokkal való összehasonlítástól húzódozó idegeskedés volt az oka; ők első-sorban hazafias érdemet láttak műfordítói tevékenységükben, s ennek az érdemnek a szépsége elhomályosulna, ha ugyanazt a feladatot másvalaki is elvégezné épolyan jól, vagy talán még jobban.

De egyidejűleg ennek a maga szempontjából elfogadható elvnek az ellentéte is jelentkezni kezd és érvényesülni igyekszik, legalább is ugyanannyi joggal, mint amaz. Már az öreg gróf Ráday Gedeon, amikor fordítási próbát ad Vergiliusból, az esetleges versenytársakra gondolva megjegyzi, hogy nyelvünk „mentől több hasznot reménylhet” ugyanannak a munkának több kézzel történt fordításából; de még jobban meg akarván őket nyugtatni, kijelenti, hogy a Vergilius-fordítást nem folytatja tovább.³⁶ — Young *Éjtszakáiból* ugyanazt a részletet kétféle magyar fordításban közli a *Magyar Hirmondó*, mert „nem árt ha több fordításban léssen is a'mellyből a' Hazafiak, és a' maradék választhasson”.³⁷ — Az ellentétes két elv néha össze is ütközött egymással; Báróczi Sándor rossz néven vette Kazinezytól, hogy Marmontelnek olyan munkáit is lefordította, amelyeknek megmagyarosítását ő (Báróczi) már korábban elvégezte; viszont a Kazinczy álláspontja szerint „classicus íróknak az a sorsuk, hogy tisztelőik egymással vetekedve próbálgassák rajtok erejüket”.³⁸ — Ez az elv lassanként háttérbe szorította a vele ellentétes korábbi álláspontot; Fábchich József már nem azért jelenti be nagybúszkén a görög tragikusok lefordításának évekre szóló programját, „hogy valakit Szofokiesnek, Euripidesnek lefordításaiul el intsek, hanem tudományos vetélkedésre meg hívjak akárkiket... ítélő Bírónak választom, és Solenniter Denominálom az Posteritást”.³⁹

5. *Van-e haszna a fordításnak?* — Már a 3. pont alatt láttuk, hogy sokan elvileg ellene voltak minden fordítói munkának; szerintük az ilyesmi csak kárára volna a tisztaságában tökéletes magyar nyelvnek. De még azok között is, akik nem lóhátról néztek le erre a kérdésre, némelyek eleinte bizony nagyon tartózkodó, hűvös álláspontot foglaltak el. A *Magyar Hirmondó* második évfolyama egy francia munka magyar fordításáról közölvén hírt, kifejezést ad annak az elvi

³⁵ Például: Hjadi és más nev. tört. II. (1700.) 408., IV. (1791.) 27., 808., (Bétsi) Magyar Musa 1787. 781. 1.

³⁶ Gr. Ráday G. ö. m. 1892 (Olcsó Kvtár.) 73. 1.

³⁷ 1784. 285. 1.

³⁸ Irod.-tört. Közlem. 1917. 261. 1. — Hasonló példák: u. o. 1918. 211. 1., Hadi és más nev. tört. IV. (1791.) 810. i.

³⁹ Pindarus stb. ford. 1804. 361. I.

aggodalomnak, hogy a fordítások sok magyartalanságot hozván át nyelvünkbe, kárt is okozhatnak. „... De mit tenni?” ezzel a furcsa kételkedő-lemondó kérdéssel végződik a könyvismertető cikk.⁴⁰ Tagadhatatlan, hogy az idegen nyelvekkel való foglalkozás sokféle nyelvi magyartalanság beszűrődésének lett a csatornájává; néha nem is maga a fordítás alatt levő munka az oka a magyaros stílus elleni vétségnek: a fordító nyelvérzéke már korábról való fertőzöttséget mutat.⁴¹ Pár héttel később szintén a *Magyar Hírmondó* egy másik fordítás elkészültét jelentve, megjegyzi: „a fordítás tsak árnyéka lévén az eredeti munkának, soha azzal nem ér, nem-is érhet”;⁴² ez a nyilatkozat a fordítás „haszná”-nak is meglehetősen csekélyfokú értékelésére vall. De néhány év múlva Bacsfányi, az ő úttörő tanulmányában, hangsúlyozván a fordítói feladat nagy nehézségeit, kijelenti, hogy „a jó fordításnak haszna is megbecsülhetetlen”.⁴³ Ez a helyes álláspont gyorsan el is hallgattatta a fentebb említett kishitű vélekedéseket.

6. *A fordítás „hűség”-ének kérdése.* — A fordítói munka nagy jelentősége hamarosan behatol íróink tudatába, s a fordítói tevékenység fogalma mintegy önnön dialektikájának parancsára azonnal kitermeli magából az egymás ellentétévé sarkított két végletet: a fordító vajjon másol-e vagy társszerző? Nagyon nehéz, sőt megfejthetetlen kérdés, mert igazában nem két végletet, hanem egy egységes folyamat végtelenül sokféle fokozatát rejti magában.

Érdekes, hogy a fordítói feladatra vonatkozó, egymással ellentétes kétféle elméleti álláspont egyidőben jut szóhoz irodalmunkban, s természetesen mind a kettő maga is fordítás-szerűen, illetőleg kölcsönzéseképen. A másolást kívánó szigorú elméleti álláspontnak Bacsfányi János a képviselője (*Magyar Museum* 1788.), a nagy önállóságot megengedő, sőt megkívánó állásponté a Péczeli József folyóirata (*Mindenes Gyűjtemény* 1789.); amannak külföldi mintája, forrása a német Gatterer, emezé a francia D'Alembert, de a szigorú álláspontú Bacsfányi önálló tanulmányban dolgozza fel német mestere elveit, a *Mindenes Gyűjtemény* a szabadság-hirdető fordítói jogkört önállóan, referátumszerűen közli.

⁴⁰ 1781. 148. 1.

⁴¹ Figyeljük meg pl. a következő, rendkívül magyartalan szórendű mondatot: „Én annak a' nagy Ulissesnek, a' ki Görög-ország' Királyai között, kik elpusztították ama' kevély Trója várát, melly egész Asiában olly' híres volt, leg-böltsebb vala, a' fia vagyok”. (Feneion: Telemakus. Ford. Zoltán József. 1783. 92 .1.); az eredeti szöveg így kezdődik: „Je suis ie fils du grand Ulysse ...”, tehát a fordító még a szolgálai másolás nevében sem hárihatja át francia mintájára a felelősséget a magyaros szórendnek azért a durva megsértéséért, melyet a birtokos-jelzőnek a birtoktól való messzire dobásával követett el.

⁴² 1781. 171. 1.

⁴³ Magyar Museum 1788. (Lásd; Bacsfányi J. költeni, stb. 1865. 115.)

Bacsányi előrebocsátja azt a megállapítást, hogy a fordítás nem olyan könnyű feladat, mint sokan hiszik; „nincs ennél nehezebb a nyelvekre nézve”. Igazat kell adnunk neki, ha megtudjuk egy képletes és egy szószerinti értelmű mondatból, hogy miben látja ő a fordító feladatát. Ama meghatározás így hangzik: „En a könyveknek egyik nyelvből a másikba való fordítását közönségesen úgy nézem, mint a képirásban a copiálást, másolást”,⁴⁴ emez: „a fordításban, amennyire lehet, a beszédnek részecskéit is meg kell tartani. Kétségtől van az, hogy igen sokszor az egész kerekbeszédnek hathatósága csak e szócskának: és, ott lététől, vagy elhagyásától függ”.⁴⁵ A lelkiismeretes Bacsányi ezért tett Osszián-fordításához olyan nagyarányú előkészületeket, hogy végül tervének csak elenyésző kis részét tudta megvalósítani: megszerezte az összes európai fordításokat, várta Angliából az angol és (sorközi, szószerinti) latin fordítással ellátott eredeti kelta szöveget, Skóciából rajzokat s egyéb segédeszközöket.⁴⁶

Mennyire más fogalmi vannak a fordító feladatáról Péczelinek! Folyóiratának mindjárt az első kötetében azt magyarázza el, hogy D'Alembert „három nevezetes hibákat kárhoztat a' Fordítóknak”. Az első hiba az, hogy a fordítók megelégesznek a másolói szereppel, pedig az volna a kötelességük, hogy a szerzőknek versenytársaivá legyenek; a második hiba a fordítók nyelvi félénksége; nem mernek újszerű, merész kifejezéseket megkockáztatni; a harmadik hiba az, hogy „az eredeti író, vagy jó vagy rossz, végtől végig lefordítják”, pedig szabad tetszésük szerint kellene válogatniok a munka lefordításra érdemes és nem érdemes részei között.⁴⁷ Péczeli fordítói elve és gyakorlata hamarosan ismertté is lett, már jóval a D'Alembert-re hivatkozó fentebbi cikk megjelenése előtt. ifcnriás-fordításáról mindjárt megállapítja a *Magyar Hírmondó*, hogy „Voltairenek inkább titkos gondolatát, mint szavait igyekezett tolmácsolni”.⁴⁸ Zayre-fordítása (1784.) elé Horatius *Ars poeii*'cájából ezt a részletet függesztette jellemző jellegül:

Non verbum verbo curabis reddere fidus
Interpres...

Míg Horatiusra hivatkozhatik, addig nincs baj. De Young-fordítására vonatkozó előzetes hírlapi reklámja már aggasztó túlzásba téved. „A'mi a' fordítást illeti, arról merem azt ígérni előre, hogy nem tsak a' Német és Frantzia fordítást, hanem

⁴⁴ Bacsányi J. költem. stb. 1865. 201. 1.

⁴⁵ U. o. 204. 1.

⁴⁶ U. o. 2(53. 1.

⁴⁷ Mindenés Gyűjtemény (1789.) I. 119.....122. 1.

⁴⁸ 1784. 38R. 1.

magát az Originált-is meg-haladja annyiban, hogy a' Magyar nyelvnek hathatós szépsége nagy részént megtisztította ezt a' Munkát attól a' komor Melánkholiától, a'melly talán némelly Olvasókat el-idegeníthetne.. „⁴⁹ Hogy a magyar fordításból hiányzik az eredeti munkának jellegzetes sötét hangulata, ezt a magyar nyelv érdeméül hirdetni, s a fordítást az eredetinek föléje helyezni: az ilyen „álláspont”-ból már hiányzik a kellőfokú komolyság. Kazinczy nem is állotta meg, hogy — noha nem tudott angolul — Young *Éjtszakái* közül az elsőnek a kezdetét le ne fordítsa „szorosan az Anglus szerint”, az eredeti versformában, rímtelen ötös jambusokban⁰⁰ (Péczei fordítása prózában készült). Egyébként Kazinczy elismerte, hogy a Péczei fordítása, mely az eredeti munka komor, gyötrő hangulatát „édes szomorúság”-gá kendőzi, jobban megtalálja az utat az olvasók átlagához; „de annak, a'ki a' Hazai Nyelv' elő-vitelére törekedik, nem annyira azt kell óhajtani, hogy még a' tanulatlanok által is megértettség, mint azt, hogy azoknak, a'kiknek számok igen is kevés, javallását meg-nyerhesse”. Csakhogy itt meg már Kazinczy is túloz és egyoldalúskodik; Péczelire és Kazinczyra — más-más szempontból — egyaránt szüksége volt a serdülő amgyar irodalomnak. Kazinczy, bármennyire lenézte is Péczeli „mázoló” módszerét, az olvasók szélesebb körére teendő hatás érdekében időnként maga is kénytelen volt magasrendű fordítói elveiből valamit engedni; pl. Sallustiusból kétféle fordítást szándékozott kiadni, „az egyik *szorosbb*, a' másik francia izlésű az az *tág* és *czifra* fordításban lesz”.⁵¹

A bécsi franciás műveltség neveltje, Bessenyei György természetszerűen a „tág”, a szabadabb fordítói módszert alkalmazta; elmondja, hogy az *Embernek próbáját* francia szövegből fordította, de nem „sorrul sorra, szorul szóra”, mert a két nyelv különbözősége ezt nem engedte volna meg úgy, „hogy a munka másfelől minden erő, méltóság nélkül valóvá ne legyen”. Később, második kiadást tervezve, igazítani akart a szövegen, de belátta, hogy ez lehetetlen, újraírta hát inkább egészen, „úgy, hogy inkább magaménak mondhatom, mint a Póp munkájának”. Fontos, bár nem tisztázott értelmű megjegyzése az, hogy „az anglus gondolatok nyelvünkön idegenek, és kedvetlenek. Lányítani kellett (őket) ..”⁵²

Hogy a fordítói munka szorosabb és tágabb határok közt mozgó elvszerűsége hova-tovább tudatossá, mintegy elméletileg is iskolázottá tette írónk fordítói eljárását, eléggé bizonyítja pl. Háló Kovács Józsefnek, Csokonai osztálytanítójának a maga Aeneis-fordítására vonatkozó megjegyzése., amely

⁴⁹ (Bétsi) Magyar Musa 1786. 446. 1.

⁵⁰ Magyar Museum I. 98—102. 1.

⁵¹ Levelezése IX. 118. 1.

⁵² Lásd: Régi Magyar Kvtár XXX. 103. 1,

valósággal úgy hat ránk, mintha egy kései utód irodalomtörténeti távlatból mondana szabatos meghatározást, összehasonlítva egymással Kovácsot és a *Henriás* két magyar fordítóját; Kovács t. i. Így jellemzi a maga fordítói módszerét: „...Egy szóval, igyekeztem ama' tudós hazafiaknak, Szilágyinak, és Péczelinek Fordításai között, a' közép úton járni.”⁵³

7. *Folyó és kötött beszéd.* — A fordítás leemagasabbrendű fajtáját a kötött formájú költői művek almlag is hű tolmácsolásában szokás látni. A folyóbeszéd művészi szépségének titkát mai napig sem tudjuk törvényszerűségi alapon megfejtetni, száz-százötven évvel ezelőtt pedig még ritkább jelenség volt a műérzéknek az a kivételes foka, amely a prózában írt idegen szövegekből is kihallotta a költőiség”zenéjét, s e tekintetben is kísérletet tett a magyar nyelv versenyző képességével. A magyar próza művészi lehetőségeinek úttörő mestere: Kazinczy; egyik legfogékonyabb tanítványa: Csokonai. Finom megjegyzése ez utóbbinak pl. a következő: A Gessner prózájában van „a szóknak és sentenciáknak némi-nemű titkos kimérséklése, folyása és harmóniája... A ki egyszer jó poéta, annak a munkája, ha más nyelvre folyóbeszédre fordítják is, csak poesis marad az”;⁵⁴ szép gyakorlati igazolása ennek a tételnek éppen Kazinczy Gessner-fordítása (1788).

De irodalmunk e serdülő korszakában a prózai fogalmazáshoz általán nem esztétikai megfontolásból folyamodtak íróink, hanem inkább megalkuvásból: a magyar nyelvet ekkor még nem érezték eléggé fejlettnak arra, hogy az idegen nyelvű verses remekművet mindig sikeresen fordíthassák le alaki hűség tekintetében is. Éppen ez a folytonos birkózás a fordítói feladat nehézségeivel, fordítóinknak az a szakadatlan, megható lelki hullámozása, hogy munkájuk esetleges siker-telenségéért a fejletlen magyar nyelvre hárítsák-e a felelősséget, vagy pedig inkább a saját egyéni gyarlóságukra hivatkozva, rajongó büszkeséggel minősíthessék a magyart a világ legtökéletesebb nyelvének: éppen ez ad valami olyan vonzó kedvességet műveiknek, amilyen csak a még fejlődésben levő, reményteljes fiatalságú irodalomnak tud a sajátja lenni.

Kötetlen vagy kötött formában-e, illetőleg ez utóbbinak milyen változatában történjék a fordítás: ez a legvitatottabb, legállandóbb kérdés. Az Ossziánt versben fordító Bacsányi tudatja Virág Benedekkel, hogy fordítása nagyon tetszik Báróczinak; „de tudod, hogy ő nem *poéta*, s következendőképpen a *versről* nem ítélni, nem is ítélni; s gondold el, mégis jobban tetszik neki így, mint folyóbeszédben”.⁵⁵ íme a prózát

⁵³ Magyar Éneis I. (1799.) XIII. 1.

⁵⁴ I. m. II. 517. 1.

⁵⁵ Bacsányi J. Életem. stb. 1865. 260. 1.

lenező „poéta” büszkesége! Igaz, hogy nem is haladt sokra a verses Osszián-fordításban; viszont engesztelhetetlen ellenfele, Kazinczy megalkudott a helyzet nehézségeivel, s másfél évtized múlva kiadta magyarul az egész Ossziánt, de — prózában, el kell ismerni: nagy stílművészetű, hangulatosságra törekvő, tudatos költőiségű prózában. Kazinczy Klopstock Messiasát is lefordította folyóbeszédben, s honfitársainak ízlésbeli elmaradottságát okolta azért, hogy mindössze 13 előfizető jelentkezett e munkára; de mikor egy emberöltőnyi idővel később is prózában fordította le egy német nyelven verselő magyar főpap vallásos eposzát, akkor a megváltozott közízlés nemcsak mellőzéssel, hanem támadással is értésére adta, hogy a magyar nyelv fejlettsége már igazán idejét-multtá tette a verses idegen munkák prózában való magyar tolmácsolását. Hogy azonban Kazinczy a kötetlen és a kötött formát nem csupán abból a szempontból mérlegelte, hogy melyiket könnyebb és melyiket nehezebb alkalmazni, bizonyítja pl. az, hogy Herder paramythionjairól, melyeket prózában már 1793-ban lefordított volt, 1807-ben ezt írja Kiss Jánosnak: „Nekem az a gondolatom jött, hogy a Paramythekeket versekbe kellene dolgoznom, noha Herder is csak prózában írta. Tagadhatatlan az, hogy a poetai darabnak poetai lepelben illik megjelenni.”⁵⁶ ... Lám, a két makacs ellenfél, Bacsányi és Kazinczy mégis csak találkozik egymással azon az állásponton, hogy a szorosabb, magasabb értelemben vett „poétaság”-hoz a verses külső is hozzátartozik.

Igen, a verses forma. Itt lép elénk egyszerre az óklasszikai időmértékes verselés módja a maga kivételes nagy jelentőségével. A csak újdonságként ízelgetett nyugateurópai kultúrával szemben az ókori latin remekírók művei évszázadok óta iskolai főtáplálékát adták a magyar nemzet értelmiségi, elsősorban köznemesi rétegének, tehát az ilyen művek lefordítása majdnem minden könyvolvasó magyar embert érdekelt többé-kevésbé. Ez az egyik fontos szempont. A másik pedig az, hogy az óklasszikai, görög-latin remekművek alakilag hű fordítására verstechnikai tekintetben a magyar nyelv csakugyan alkalmasabb, mint Nyugateurópa nagy és művelt nemzetei közül bármelyiké. Óriási erkölcsi erőforrás volt ez a metrikai igazság az akkori magyar nemzedék számára; a már-már végzetessé válni kezdő kishitűségnek, a nemzeti öntudatbeli súlyos megrokkantságnak ez lett egyik felvillanyozó hatású orvossága. A délibábos, önámító hazafiaskodás ál-érvei mellett íme egy valódi ok, mely büszkévé tehetett bennünket a fordítások csereforgalmának világversenyében. Ma is mily meghatározó olvasnunk Csokonai lázas és türelmetlen büszkeségét, mely nyelve iránt eltölti: Anakreon negyedféljambusos versformájáért „majd meghalnak a napnyugoti nemzetek, s ha

⁵⁶Munkái (Abafi-kiad.) II. 291. 1.

a spanyol a maga parancsoló hideg *a* betűit, az olasz az ő egybeolvadó gömbölyeg szavait, a német a sok diftongust és schevátlan consonansait erre a téjoszi taktusra rákényszerítheti, boldognak tartja magát és anyai nyelvét, s igazságtalan örömeiben truccol a néhai Jóniának dicsőségén. Hát te Árpád nemzete! mikor fogod közönségesen érezni, hogy a te nyelvéd — és egyedül a te nyelvéd — alkalmas a görög Múzsák hasonlíthatatlan harmóniájára?”⁵⁷

De nem is a kurta anakreoni sorocska az igazi verstani ihlető minta, hanem a hexameter, a distichon s a lírai strófaszerkezetek, vagyis: Vergilius, Ovidius, Horatius művei. Elfogultságig, egyoldalúságig fokozódik az ezek iránti szeretet igen sok írónkban, úgyhogy az egvetemes látókörű, sokoldalú Kazinczynak nem is tetszik az ilyen túlzás. Megrója Baróti Szabót, hogy „nem tudná megfogni, mit lehet szeretni Gessneren. Az vala jó a mi hexameterekben volt írva, hol rosszul volt is”.⁵⁸ Mi nem csodálkozunk Baróti mámoros hexameterimádatán, hiszen a magyar nyelven a görög-római metrumok olyan szépek, hogy az ilyen versformák legnagyobb magyar lírai költőjéből, a világirodalmi színvonalú Berzsenyiből is íme miként robban ki a sűrűvérű „metrikai” magyar büszkeség: „a' német metrum' medve tánczához, a' magyar kapuczdula is pindaroszi dartúncz..”⁵⁹ Az időmértékes magyar verselés tökéletessége vitán felül állt; nem lehetett vele kapcsolatban egyében összeveszni, mint prozódiai harmadrangú kérdéseken, pl. hogy mássalhangzó-e a magyar *h* vagy sem, van-e elisio és hiatus a magyar versben vagy nincs, stb.

Mindazonáltal a rímes, régi-magyar verselésmódnak is megvoltak a nem kevésbé büszke hívei; miért szorulnánk mi idegen versformákra? ez a felfogás voltaképen testvérhajtása annak a másíknak, hogy csak a görög-római verselésmód az igazi költészet, s a görögökön és rómaiakon kívül sehol a világon nem tudják a mértékeket olyan diadalra juttatni, mint nálunk, — mind a két álláspont a magyar sovinizmus gyökeréről táplálkozott. A francia alexandrinus, ha jambusi leítésével nem törődünk, egyezik a régi magyar epikai versalakkal, a Zrínyi-sorral; Pálóczi Horváth Ádám váltig kardoskodik a négy-négy Zrínyi-sor összerímeltetése mellett, s még Racine egyik tragédiáját is Zrínyi-strófában kezdte fordítani, — de Péczeli, Bessenyei és mások a szaporább fordulatú párosrímes tizenkettős sorokat tették népszerűbbé. A maga nemében egvedül áll e versalakra vonatkozó reformjavaslatával Kovács Ferenc; ő lefordította Voltaire *Brutusát* párosrímű alexandrinusokban, de a sormetszet nem két egyenlő félre osztja a sort, hanem 5 és 7 szótagra, pl.

⁵⁷ Ö. m. I. 197. 1.

⁵⁸ Munkái (Abafi-kiad.) III. 52. 1.

⁵⁹ Ö. m. 1842. 135. 1.

Aronsz! mikor mi
 Ó nékie alájja
 Adók magunkat;
 az esküvés formája „, stb.⁶⁰

Megújhodáskori irodalmunkban egyideig divatos volt a tizenöt szó tagú hosszú sor (kettő-kettő rímelt össze egymással); de lassanként ráuntak költőink, mert az olyan-amilyen sorvégi rím nem igen tudott segíteni a nagy szótag-tömeg hosszadalmas és pongyola prózaiságán; Csokonai találóan állapította meg róla, hogy voltaképen egy nyolc- és egy hét-szótagú sorból esetlenül összeragasztott „kintornáló versóriás”. Főként azért ragaszkodtak hozzá műfordítóink közül is többen, mert egy-egy görög vagy latin hexameter tartalmát aránylag legjobban bele lehetett gyömöszölni az ilyen hosszú sorba (Vergilius *Georgicon*jának egy részét maga Csokonai is így fordította!⁶¹) Általában gyakran olvassuk ebben az időszakban egy-egy fordítónkról, hogy ezt és amazt az idegen költeményt „ugyan annyi számú, 's lábú versekbe foglalta”,⁶² de az ilyen megállapítást legtöbbször nem szabad szószerinti értelemben elhinnünk; a gyakoribb eset bizony inkább az, hogy a magyaros verselésű fordítók kezén egy distichonból álló epigramma négy, sőt nyolc alexandrin sorrá hígul fel, de az időmértékes versalak alkalmazása esetén is hosszabbá nyúlik a szöveg: Rájnis a vergiliusi tíz ecloga 828 sorát 911-re szaporítja, Báró ti Szabó Dávid pedig *Aeneis-i* ordításában az eredeti szöveg terjedelmét 1334 hexameterrel, az egésznek egyhetedrészével növeli meg.⁶³ A magyar nyelv nem tud még ekkor eléggé tömör lenni, a hosszú szavak, a lompos és halmozott kötőszók, főként pedig az idegen találó kifejezések helyett a kacskaringós körülírásokra való gyakori rászorulás megakadályozza legjobb íróinkat is a teljes siker kivívásában.

8. „Szük”-e a magyar nyelv? — Főként ilyen vonatkozásban érthető meg, hogy legjobb íróink „szük”-nek érezték és mondták a magyar nyelvet, noha egyébként istenítették és az életüket is feláldozták volna érte. A fordítói gyakorlat rákényszerítette íróinkat, hogy megpróbálkozzanak a nyelvünk „szük”-ségén való segítség minden lehető eszközével. A legközvetlenebbül kínálkozó eszköz az volt, hogy az egyelőre kellőképen le nem fordítható idegen szókat átvették a magyar szövegbe; Kazinczy bőségesen alkalmazta ezt a módot, de túlzásai között is mindig tisztában volt azzal, hogy a stílszerűség szempontja csak némely műfaj körében engedi meg a modern társadalmi életre vonatkozó idegen szavak rendszeres

⁶⁰ Lásd: Irod.-tört. Közlem. 1918. 216. 1.

⁶¹ U. o. 1925. 252. 1.

⁶² Ezt Péczeli Henriás-fordításáról mondja a Magyar Hírmondó 1784. 386. 1.

⁶³ Irod.- tört. Közlem. 1831. 146., 147. 1.

használatát. Nagyon helyesen érezte, hogy a betegségnél is rosszabb orvosság volna az idegen szavaknak körülírással való megmagyarosítása; manapság már elámulunk a Kazinczytól mélységesen tisztelt és bírálól felkért idősb gróf Ráday Gedeon megjegyzésén, aki a Kazinczy Gessner-fordításában előforduló idegen szónak, a *naivetének* helyébe ezt a kifejezést ajánlja: „az természeti ártatlansággal egyelített nyájas szóllásnak módgya ..”⁶⁴

Halaszthatatlan szükség lett tehát lehetőleg jóhangzású és rövid, főképen pedig kifejező *egyes* olyan magyar * szókra, amelyek az erkölcsi, költői stb. fontosabb fogalmak idegen neveinek egyértékű, méltó párjaiként szerepelhessenek a fordításokban. Kazinczy és néhány író társa példás buzgalommal búvárolta át régebbi irodalmunk termékeit, hogy egy-egy feledésbe merült jó kifejezéssel segítsenek magukon; a tájnyelv szókincsére is kiterjedt a figyelmük, — de a hiány még így sem volt kielégítően pótolható: új szavakról is gondoskodni kellett. Egy-egy új szó megalkotása vagy kitalálása pillanatnyi ötlet vagy szeszély eredményének látszik (igen sokszor csakugyan nem is volt egvéb), de gyakran komoly előtanulmányból és fejtörésből született meg. Nem megható-e Kazinczynak Fazekas Istvánhoz írt levélbeli értesítése: „Midőn lyányom csaknem a' halállal küzdött, Szemere Pálnak kívánságára a' Spiritus, Universum és Modestus általam feltalált és megtalált neveikről dolgoztam a' fájdalom' elűzésére egy dissertatiócskát,... mintegy 2 árkus lesz..”⁶⁵ Szentmiklóssy Alajos Helmechy Mihályhoz írt egyik levelében így ajánl egy elvonás útján csinált egytagú, rövid főnevet: „Mit gondolsz a' *Leh* nem meríti ki jobban a' deák *Spiritus* értelmét, mint *Szellet* (Báthori) *Nemtest* (Horváth (Ádám) *Lölk* (Fejér) *Ihlemény* (Ruszék) *Szesz* (Varga) \s több mások?”⁶⁶ — Csokonai is megteszi a maga javaslatát 1799-ben: „sem a vitéz, sem a bajnok nem teszik ki eléggé a heróst, míg nem akarjuk. Egyezzünk meg valamelyikben, s mindjárt hős lesz akár a bajnok, akár a vitéz, — és csak azon a becsületes úton, a min a németek *Heldje*”⁶⁷ s a *hős* szó még eszébe sem jut; a későbbi kor aztán a *Msben* „egyezett meg”; a fejlődés fokozatosságára mutat rá Döbrentef Gábor 1814-i megjegyzése: „Hős szóval teszik ki némelly régi Magyar Írók a' Hérost”.⁶⁸ — Ugyanebben az évben is „felhangzik” a Kazinczy meg-megismétlődő panasza: „Megengedném én a' Magyaroknak hogy legyen szegény; de az olyanokban lenni szegénynek mint virtus, virtuosus, curiosus, curiositas, fein, höflich, schwär-

⁶⁴ Lásd: Czeizel János: Kazinczy Ferenc élete és működése. I. (1930.) 76. I.

⁶⁵ Levelezése VIII. 346. 1.

⁶⁶ Lásd: írod.-tört. Közlem. 1916. 361. 1.

⁶⁷ Ö. m. I. 546. 1.

⁶⁸ Erdélyi Múzeum 1814. I. f. 22. 1.

merisch, Gedächtniss (memória), Grundsatz foktó, principium) gyalázat...”⁶⁹ Érdemes volna külön dolgotat írni a Kazinczy példái között első helyen említett *virtus* szó megmagyarítana körül kifejtett makacs és hosszadalmas, de végső eredményében meddőnek maradt észternáról, melyből Kazinczy hívei és ellenségei egyaránt kivették a részüket. Dugonics *firfiségnek* fordította,⁷⁰ Baróti Szabó Dávid erénynek,⁷¹ Gelei József *tsellemnek* (virtuosus = *tsellemes*)⁷² Báróczi különféle jelzőhöz kapcsolt *er/cőzcsnek* (jó, nemes erkölcs),⁷⁸ Pálóczi Horváth Ádám és Kenderessy Mihály *derékségnek*,⁷⁴ Kazinczy elébb csámnak,⁷⁵ később az „erény” szó megcsontításával *rengnek*,⁷⁶ Szemere Pál *csálynak*,⁷⁷ *hőmjnek*, vagy *fdnynek*,⁷⁸ „Doct. Kováts” *dísznek*;⁷⁹ e szellemi sürgés-forgásnak tragikomikus csattanója az, hogy Kazinczy szerint idősb gróf Ráday Gedeon „a virtusnak egy igazán magyar és adaequatus értelmű szavára akadt. Nem mondja el a szót, de dissertatioval együtt teszi ismeretessé. Elmaradt a dissertatio s vele együtt a szó is”.⁸⁰ Legeredetibb a Perecsenyi Nagy László véleménye; ő szerinte a latin *virtus* a scithiai *vértűz* szóból alakult, tehát ősmagyar szóval van dolgunk..⁸¹ Vitkovics Mihály a következő tréfás epigrammal zárja le az eredménytelen vitát:

A „virtust” magyarul kifejezni se tudjuk idáig;
Már ha ki nem tudjuk tenni magyarba', — tegyük.⁸²

A w'rfusnak, sajnos, ma sincs általánosan bevált és elfogadott magyar neve.

Az elavultságukból felújított vagy újonnan csinált szavakra főként azért volt fordítóinknak égető szükségük, hogy szinonimikai tekintetben is versenyre kelhessenek a fejlettebb nyugati nyelvekkel. Bessenyei Sándor franciából fordított *Elveszett paradicsomában* (1796.) pl. azt látjuk, hogy neki a *monstre, merveille. prodige, spectre* szavak tolmácsolására csak egy szava van: *csoda*, sőt *admirer* is: *csodáin és si cela V étonrie*: ha ezenn *tsudálkozol, quelle sera ta surprise*: hát azonn mennyire fogsz *tsudálkozni*... tehát az arány 7:1a

⁶⁹ Levelezése XII. 147. 1.

⁷⁰ Római történetek. 1800. 5. I.

⁷¹ Kisdéd szótár. 2. kiad. 1792.

⁷² Ifjabbik Robinzon. 1787. 290., 292. 1.

⁷³ Munkái (Kazinczy-kiad.) VIII. 62., 63., 84., 158. 1.

⁷⁴ Kazinczy Levelezése I. 273., X. 438. 1.

⁷⁵ U. o. VIII. 382. I.

⁷⁶ U. o. X. 333., XIX. 466. 1.

⁷⁷ U. o. VIII. 446. 1.

⁷⁸ U. o. VIII. 546. 1.

⁷⁹ U. o. VIII. 554. 1.

⁸⁰ Kazinczy F. munkái V. 15. 1.

⁸¹ A. Tibullus versei. 1818. 107. 1.

⁸² Művei (Nemzeti Kvtár) I. 151. 1

francia nyelv javára. Húsz év múlva (1815.) kiadott Ossziánfordításában Kazinczy viszont már önérzetesen jegvzi meg: „Ahlwardt és társai a' *Mahl* szóval éltek a'hol mi áldomást, lakomát, lórántot és tomot tettünk”;⁸³ igaz, hogy a négy rokonértelmű szó közül kettőt ma sem értünk, akkor sem értettek a magyar olvasók; Döbrentei meg is írja Kazinczy-nak: Ossziánod „excellens fordítás. De taníts-meg mi a' term, csórnok, vihar ..”⁸⁴

9. *Híres idegen írók kölcsönként nevei.* — Egy-egy írónkat egy-egy külföldi híres író nevével jelölni meg, elébe írván a „magyar” jelzőt: ez az eljárás mód voltaképpen a fordításnak egy tömör, metaforikus fajtája, azt vagy olyasmit akar jelenteni, hogy az illető magyar író a megnevezett idegen írónak mintegy a mi nyelvünkön beszélő mása. Az ilyen egyetlen szóval, egyetlen idegen személynévvel elének villantott írói jellemkép legtöbbször bizony alig több az ötletnél, majdnem mindig határozatlan, nem ritkán nagyzó, azaz a magyar írónak hízelkedő, de általában még így is jellemző. Különbséget kell azonban tennünk latinul és magyarul író honfitársaink között; pl. gróf Lázár Jánost (1703—1772.) magyar Vergiliusnak,⁸⁵ Hannulik Jánost (1745—1816.) „Nemzetünk Horatiussának”⁸⁶ azért nevezték, mert — a kortársak bókoló túlzása szerint — nemcsak műfaji, hanem nyelvi szempontból is másai voltak ókori nagy elődeiknek. Mi most nem az ilyenek közül sorolunk fel néhányat, hanem azok közül, akik tehetségükkel vagy szerepükkel a magyar nyelv sajátos tükrében látszanak olyanoknak, hogy egy-egy külföldi nagy költőre emlékeztetnek bennünket. Már ebben az időszakban is szállóigyszerű meghatározás volt Pázmány Péter írói és szónoki egyéniségének a „Magyar Cicero”,⁸⁷ kevésbbé világos a Káldi Györgyre vonatkozó „Magyar Tei encius”.⁸⁸ Gyöngyösi Istvánt „Magyar Ovidius”-nak nevezi a *Magyar Hírmondó*,⁸⁹ s ma is ezzel a latin költővel érezzük őt legrokonabbriak; Gvadányi József már kétféle összehasonlítás közt enged választást Gyöngyösire vonatkozólag, „ki is Magyar Virgilius, vagy Ovidius volt”,⁹⁰ Faludi Ferenc szintén kivívta a maga számára a „Magyar Cicero” nevet;⁹¹ az idősb gróf Ráday Gedeont Baróti Szabó Dávid a „Magyar Orfeus” névvel tisztelte meg,⁹² de ezt a címet, valamint a „magyar Árion”-t

⁸³ Munkáji VII. (1815.) Glosszárium.

⁸⁴ Kazinczy Levelezése XIII. 288. l.

⁸⁵ Lásd: Pintér IV. 491. l.

⁸⁶ Hadi és más nev. tört. V. (1791.) 613. l.

⁸⁷ Magyar Hírmondó 1792. 536. l.

⁸⁸ Fábchich József: Pindarus stb. lord. 1804. 302. l.

⁸⁹ 1785. 110. l.

⁹⁰ A mostan folyó országgy. 1791. VI. 1.

⁹¹ Nagy János: Udvari Káló. 1790. 12. l.

⁹² Magyar Museum II. 397. l.

Pálóczi Horváth Ádámtól sem sajnálták a kortársak.⁹³ Pár évtizeden át Gyöngyössi János tordai ref. lelkipásztorba szaporaszavú leoninus költő igen nagy tekintélynek és népszerűségnek örvendett; mutatja ezt az a tény is, hogy pl. a *Magyar Hirmondó* hol magyar Ovidiusnak, hol magyar Vergiliusnak címezgeti,⁹⁴ Fábchich József pedig magyar Horatiusnak.⁹⁵ Magyar Vergiliusnak nevezi Péczeli Józsefet is Vályi Nagy Ferenc.⁹⁶ Virág Benedek „magyar Horatius” díszneve is korán átment az irodalmi köztudatba;⁹⁷ Berzsenyi épen halála évében kapta meg először ugyanezt a nevet Fényes Elektől.⁹⁸ Révai Miklós Báróczi Sándort ékesíti fel a „magyar Marmon-tel” névvel,⁹⁹ Bessenyei Györgyöt pedig így jellemzi kettős minőségben: „az a Holmiben egyenes kimondó Magyar Diomenes, a játékban ártatlanul enyelgő Magyar Plautus.¹⁰⁰ Gróf Teleki Józsefet (1738—1796.) kortársai mint magyar Boileaut emlegették.¹⁰¹ Kisfaludy Sándort nemcsak magyar Petraracának, hanem némelyek magyar Petraracának és magyar Anakreonnak, „mintha egyikik a' másikat el nem oszlatná!”, jegyzi meg az *Erdélyi Múzeumban* valószínűleg Döbrentei.¹⁰² Kazinczy először Kis Jánosra pazarolta a „magyar Schiller” nevet, majd Kölcseyt tüntette ki vele, bár Kölcsey maga is csodálkozott ezen;¹⁰³ később Kis Jánost „magyar Matthisson”-ná üttötte.¹⁰⁴ — Elbeszélések, regények is nem egyszer már a címükkel hirdetik, hogy melyik külföldi híres munkának több-kevesebb eredetiséggel magyarított másai: „A' magyar Páméla”,¹⁰⁵ „Magyar Robinson”,¹⁰⁶ stb.

10. *Világirodalmi klasszikusok fordításai.* — Homeros *Odysseiá\át* Dugonics András a maga korához képest és a maga sajátos átdolgozói szempontjából tekintve, Gyöngyösi István verselő modorában, elismerésre méltó sikerrel tolmácsolta magyarul (1788). A második homerosi eposznak, az *Iiasnak* fordítása több mint negyven évig váratott magára, pedig a *Magyar Museum* is,¹⁰⁷ Csokonai is¹⁰³ lelkesen sürgette e munka elvégzését; végre 1821-ben megjelent Vályi Nagy Ferenc hexameteres Ilias-fordítása; Kazinczy adta ki, bár ő

⁹³ Lásd: Pintér IV. 516. 1.

⁹⁴ 1785. 390., 1786. 120. 1.

⁹⁵ Pindarus stb. ford. 1804. 231. 1.

⁹⁶ Nagy Ferentz: Hunyadi László története 1792. XII. 1.

⁹⁷ Lásd: Pintér IV. 630. 1.

⁹⁸ Lásd: Berzsenyi ö. m. 1842. XIX. 1.

⁹⁹ Lásd: Pintér IV. 399. í.

¹⁰⁰ Lásd u. o.

¹⁰¹ Lásd u. o. IV. 597. 1.

¹⁰² 1814. I. f. 73. 1.

¹⁰³ Gálos Rezső: Kis János és a német költészet. 1911. 5. 1.

¹⁰⁴ U. o. 9. 1.

¹⁰⁵ Flóra. Szerk. Kis János. 1806. 9—106. 1.

¹⁰⁶ Szekér Joachim regénye. 1808—09,

¹⁰⁷ I. 367. 1.

¹⁰⁸ Ö. m. II. 542. 1.

meg még ekkor is időelőttinek tartotta az egykorú magyar olvasóközönség igényei szempontjából ezt a nagyszabású műfordítói vállalkozást. — A *Magyar Múzeum* említett cikke (1787 végén) Homeros eposzaié mellett a Maróéna és a Miltonéna verses magyar fordítását is sürgette, s amazt csakugyan az eredeti versmértékben készítette el Baróti Szabó Dávid (megj. 1810., 1813.), emezt Bessenyei Sándor prózában (megj. 1796). — Csokonai, az olasz költészet mohó élvezője, Tasso *Gerusalemme liberatájéna* magyarra való átültetését is türelmetlenül várta, de hiába.¹⁰⁹ — Aranka György *Magyar Nyelvművelő Társasága* már a XVIII. század végén elhatározta, hogy gondoskodik a legkiválóbb regényeknek, köztük a *Don Quíjoféna* a lefordíttatásáról.¹¹⁰ Még merészebb célkitűzés volt Döbrenteitől, mikor 1817-ben Dante, „ezen hatalmas teremtő észláng” *Divina Commediájána* olaszból való lefordítását jelezte kívánatosnak.¹¹¹

11. *Fordítás és eredetiség.* — Ugyanebben az évben hangzik fel két író részéről is a követelés, hogy a fordított munkát ne árulja senki a maga eredeti alkotásaként. „A becsület parancsolja megvallanunk, hogy fordításainkat honnét vettük”, mondja Döbrente;¹¹² Kis János versei közt sok az idegenből vett, „mellyeket talán hasznos lett volna megnevezni”, hangoztatja Kölcsey.¹¹³ Tehát meg kell különböztetni a fordítottat az eredetitől. Ugyan ekkortájt Döbrente aztán mintegy el is búcsúztatja a nagyobbbrészt fordítások mankóin járn meg-tanult irodalmi megúj-hodás korát. „Maradjanak meg ezután is közöttünk a' fordításbeli igyekezetek... de eljött az idő, mellyben az eredeti dolgoz-áshoz is jobban hozzá kell kezdeni, 's többen. . .”,¹¹⁴ „addig Litteraturánk sincs, míg csak örökké fordítunk”.¹¹⁵

12. „*Magyaráz*”, „*magyarán*”. — Döbrenteinek igaza van, de ezt az igazságot a negyven év alatt lefordított munkák tömegének magaslatáról tudta meglátni és „megmagyarázni”. „Magyarázni” eredetileg azt jelentette: magyarra fordítani;¹¹⁶ „soha eszem'ágában sem volt, hogy Homérust meg-magyaráz-zam. (Noha bánom, hogy illy kintsnek hasznát Hazám maga' tulajdon nyelvén még nem vette) ...”, mondja M. J.;¹¹⁷ Bacsányi pedig: „midőn Osszián munkáit magyarázom” (— magyarra fordítom);¹¹⁸ „Publius Ovidius Násónak enyelvei.

¹⁰⁹ U. o. II. 544. 1.

¹¹⁰ Lásd: Irod.-tört. Közlem. 11)18. 19. 1

¹¹¹ Erdélyi Múzeum VII. f. 91. 1.

¹¹² U. o. VI. f. 145. 1.

¹¹³ Tud. Gyűjt. 1817. IT 125. 1.

¹¹⁴ Erdélyi Muzéum 1814. 149. I.

¹¹⁵ U. o. III. f. (1815.) 94. 1.

¹¹⁶ Tud. Gyűjt. 1817. XII. 17. 1. (Thaisz Audrás.)

¹¹⁷ Magyar Museum I. 336. (M. J.—Molnár János?)

¹¹⁸ Bacsányi J. költem. stb. 1865. 209. I.

Magyarázta (= magyarra fordította) Peretsenyi Nagy László. 1820...” „Magyarán” beszélni annyi, mint magyar ember számára közvetlenül érthetően, további, újabb „magyarázata”, azaz fordításra, tolmácsolásra nem szorulóan beszélni. Még anekdota sem található ki kedvesebb és csattanósabb példát a „magyarán” szó „okosan”-, „félreérthetetlenül”-, „fordításra nem szorulóan”-féle jelentéshasználatára, mint a *Magyar Hírmondó* egy rögtönözve papirosra vetett, néhány soros híreस्कéje a Bécsben tartózkodó római pápára vonatkozólag. „Végezetre a Szentséges Atya rövid, de igen nyomós és hathatós Deák Beszédet monda... Ez a beszéd, melyet-is Ő Szentsége fel-szóval, magyarán és nyomossan ki-mondott vala, az egész fő-rendű gyülekezetet meg-írhatatlanul gyönyörköd-tető indulattal meg-illette vala.”¹¹⁹ A bécsi főrendű hallgatóság jól tudott latinul, tehát fordításra nem szorulóan, azaz *magyarán* hangzott a német előkelő személyek fülébe a pápa *latin* beszéde...

13. *A fordítás mint ellenpróba.* — A fordítói művelet egyébként nemcsak olyankor hasznos, mikor idegen nyelvű szellemi tartalmat értet meg velünk anyanyelvünkön, hanem a fordított irányú fordításnak is megvan a maga ellenpróbai haszna. „A'ki meg akarja tudni, szépek é 's jók az ő versei... fordítsa le azokat németre, Deákra, vagy más idegen nyelvre: ha a' fordítás szép, úgy el-hiheti, hogy a' versek is szépek.”¹²⁰ E módszer helyességét Kazinczy is hirdette és gyakorlatilag többször alkalmazta.

14. *Megújhodáskori íróink optimizmusa.* — Az idegen művek magyarra és a magyar művek idegen nyelvre való rendszeres fordításának hasznát és nem is nagyon távoli szép kilátásait így fejezi ki Péczzei folyóirata: „ez a' mi Kedves Magyar Nyelvünk még valaha olly virágzó lesz, mint a' Frantzia, Ánglus, és Német nyelv, kétség nélkül tíz húsztendő múlva..”¹²¹ Ennél a kilátásnál már csak az még sokkal szebb, amelyet Decsi Sámuel fest kortársai és a magyar utókor elé: „ha mi nem-is, leg-alább harmad Íziglen való maradékaink el-fogják azt az arany időt érní, mellyben a magyar nyelv minden fejedelmi udvarokból ki-üzi a' Frantzia nyelvet”¹²².

Vájjon hányad-ízigleni maradékaink érik meg ezt a meg-jövendőlt arany időt?

ZSIGMOND FERENC DR.

¹¹⁹ 1782. 251. 1.

¹²⁰ Mindenés Gyűjt. II. 47. 1. — Péczzei egyik király-ünneplő alkalmi költeményét egyszerre kétféle szövegben nyomtatta ki folyóiratában egymás mellé: magyarul és saját francia fordításában.

¹²¹ Mindenés Gy. IV. 107. 1.

¹²² Pannóniai Féliksz. 1790. 155. 1.

NEVELÉSTUDOMÁNY.

Mítrovics Gyula neveléstudományi rendszere.

Mióta *Herbart* a XIX. század elején a pedagógiában megalkotta a maga rendszerét, az első tudományos pedagógiai rendszert, s különösen német követőinél oly nagy lelkesedést keltett a neveléstudományi ismeretek újabb és újabb rendszerbe foglalása iránt, azóta igen sokan vállalkoztak — több kevesebb sikerrel — pedagógiai rendszeralkotásra.

A nagy rendszerezési kedv azonban nemcsak a herbarti pedagógia táborát, hanem a nagyrészt annak ellenhatásaképpen keletkezett különböző pedagógiai irányokat is magával ragadta.

Ezek a rendszerezési törekvések azonban éppen egyik vagy másik irány merev követése miatt a legtöbb esetben nem jártak sikerrel. A rendszeralkotók ugyanis az általuk elfogadott irány egyoldalú törekvéseit téve magukévá, rendszerükben hol a pszichológia, hol az esztétika vagy etika, hol a didaktika területére siklottak át és ezért sokszor elvesztették a problémák harmonikus rendszerbe foglalásának lehetőségét is.

Amint aztán a továbbiakban a pedagógia segédtudományainak száma a neveléstudomány fejlődése során egyre szaporodott, ugyanúgy keltek életre a problémákat egyik vagy másik *segédtudomány szemszögéből néző* különböző rendszerezési törekvések is, melyek sokszor nem akarván tudni egymás komoly és használható eredményeiről, a problémák magasabbrendű és többoldalú szintetikus összefoglalására mind képtenebbeké váltak.

De a különböző etikai, lélektani, esztétikai és bölcséleti felfogások is ugyanezt a szerteágazást segítették elő annyira, hogy a sok irányzat széttagozódó elvei fölött már csaknem lehetlenné vált az áttekintés, midőn egy újabb akció viszatérítette a pedagógiai rendszeralkotást a sok tévelygés után a herbarti rendszer cél-eszköz szerinti skémájához. Ez a gondolat termelte ki a németeknél *Paul Barth*nak irányok felett álló, de azokból táplálkozó szintézisét, nálunk pedig *Barth* hatása alatt *Mitrovics* Gyudnak, a rendszerezés iránti kétségtelen érzéssel s megfelelő elméleti iskolázottsággal, egy emberéletet igénylő irodalmi tájékozottsággal, az elméleti stúdióumokkal csiszolt agy logikai készségével s a világnézetében sohasem ingadozó tudós határozott objektivitásával felépített pedagógiai rendszerét.

A tudományos rendszeralkotás nagy sokoldalúságot kíván: az elmének minden irányú formális csiszoltságát, éles judici-

umot, higgadt tárgyilagosságot, logikus gondolkodást és mindenek fölött igen nagy szaktudást. De a pedagógiai rendszeralkotás még ennél is többet: az elméleti iskolázottságon kívül nagy gyakorlati érzéket, emelkedett etizáló hajlam mellett határozott és megingathatatlan erkölcsi alapokon nyugvó világnézetet, erős nevelői hivatástudatot, és a pedagógia segédtudományaiban való nagy járatosságot.

Mitrovicsnál mindezek a követelmények szerencsésen találkoznak: tudós lényének alaptulajdonságai, melyek már serdülő korában kibontakoztak, s a tudománnyal jegyezték el, folyton erősödő akaraterőt adtak annak a serdülőkori környezetnek az impulzusához, amelyet a szülői ház és a sárospataki főiskola ébresztettek és tápláltak benne. Igen jó éleslátással látja meg *Melich János* a *Mitrovics* tudományos egyéniségének kialakulási tényezőit, midőn az akadémiai székfoglaló értekezését felolvasó *Mitrovics*hoz intézett üdvözlő szavak között a következőket mondja:

„... Bizonyos, hogy ennek a lelki lobogásnak, ennek a kitartó hűségnek gyökérszáalai visszanyúlnak gyermek- és serdülő-korodba. Hinnünk kell abban, hogy emberi személyiségünk alapformái megvannak már gyermek- és ifjúkorunkban, s csupán kedvező körülményeknek kell jönniök, hogy e gyökérszálak erőre kapjanak, sudárba szökjenek. A sárospataki családi otthonban kaptak életre e gyökérszálak, ahol édesatyád, a neves egyházi író, a jeles teológiai tanár, majd debreceni lelkész személyes példája, varázsa táplálta őket. Míed jöttek a kedvező körülmények, eljöttél a budapesti egyetemre, ahol jeles tanáraid fokozták érdeklődésedet, élesztették munkakedvedet, erősítették hajlamodat... Majd kilépve az életbe, mindent elkövettél, hogy stúdiumodat terebélyes fává növeld. Megfordulták tanulmányokat folvtattál mindazokban az országokban, azokban a városokban, ahol tudásod szomját kielégíthetted, állandóan tanulmányoztad és tanulmányozod mindazok munkásságát, akik veled egy területen működnek.”

Ezek a kedvező körülmények és az örökké fokozódó tudásszomj és sokirányú tudományos érdeklődés tették *Mitrovicsot* a magyar pedagógiának egyik legkiválóbb mesterévé, mert hiszen nagy bölcséleti, lélektani, esztétikai, etikai és — világi lettére is megszerzett — teológiai tanultsága a nevelési problémáknak magasabb összefüggéseikben való meglátását tették lehetővé számára, s mivel mindezek a tudományok a pedagógiának is legfontosabb segédtudományai, természetes, hogy a részletek kidolgozásánál is nagyobb szakértelmet biztosítottak számára, amelynek hatása rendszerének bölcséleti, teológiai, esztétikai és etikai alapon nyugvó célkitűzésétől a gyakorlati problémák pszichológiai, fiziológiai stb. alapon nyugvó megoldásáig mindenütt nyomon kísérhetők rendszerében.

Ez a sokoldalú tudományos iskolázottság teszi őt képessé

arra, hogy rendszerének minden részét, gondolatainak minden láncszemét a legtökéletesebb egységbe fonja össze az elsőtől az utolsóig.

Rendszere — melynek alapelveit és gondolatmenetét a továbbiakban vázoljuk — a modern logika, illetve *totalitás-elmélet* Hegel- és Pauler-féle reminiscenciát mutató ama megállapításából indul ki, hogy *az emberileg megállapítható igazságok vagy igazságot tartalmazó tételek egyetemes összefüggést mutatnak, s így egymásnak ellent nem mondhatnak, sőt inkább kiegészítik egymást.*

Ez szerinte a tények és valóságok ismeretére alkalmazva azt jelenti, hogy a létező dolgok, sőt történések is valamennyien kapcsolatban vannak egymással. Sőt tovább menve látnunk keil, hogy *az egész teremtett világon minden egyetemes összefüggést mutat, hogy valamennyi együtt egy fölséges eszmei harmóniában Teremtőjére utaljon.*¹

E megállapítás nagy igazsága nem szorul bővebb magyarázatra, ha arra gondolunk, hogy a szerves és szervetlen lényeknek mily szoros kapcsolata van pl. a Földdel, amelyen viszont minden életnek a forrása egy másik égitest, a Nap. Majd tovább keresve az összefüggést, élőkbe tárul a kozmikus tömegvonzás, mint a világegyetem rendjének biztosítója.

Természetes dolog, hogy ebben a kozmikus rendszerben az egymáshoz közelebb álló valóságok egymással bensőbb, szorosabb kapcsolatban vannak: a szerves lények a szervetlenekkel, a növényvilág az állatvilággal, az állatvilág az emberrel.

így kapcsolódik be az ember fizikailag az állatvilágon keresztül ebbe a nagy egyetemességbe, hogy szellemissége révén viszont túllépve az anyag körét, a transcendentáns érintkezésekig emelkedjék.

Keresnünk kell tehát nekünk, nevelőknek azokat a tulajdonságokat, amelyek az embernek kizárólagos és a nagy egyetemességben hozzánk legközelebb eső állatokkal szemben megkülönböztető vonásai, hogy a történelmi materializmus, a hedonisztikus realizmus és a fiziokrácia tanításával szemben világosabban lehessen az emberi élet és a nevelés célját, valamint azt az életszínvonalat megállapítani, amely felé az embernek törekednie kell, és amelynek a szolgálatában kell a nevelésnek is munkálkodnia.

Az állatvilággal való összehasonlítás alapján látjuk ugyanis világosan az ember megkülönböztető és magasabbrendű vonásait. Így áll előttünk világosan a magasabbrendű emberiség, *a tiszta humánium* fogalma, midőn világossá lesz előttünk, hogy az állatokhoz képest az ember organikus funkciói is magasabb életformákat és szellemerkölcsi tartalmat

¹ Mitrovics Gyula: A neveléstudomány alapvonalai, Debrecen-Budapest. 1933. I. lap.

nyernek, s míg az állatvilágban a kölcsönös érintkezés csak fizikai és élettani jellegű, addig az embernél ez bensővé lesz és megtelik szellemi tartalommal a kifejező eszköz, a beszéd erejéből.

De nemcsak a szellemi értékek kifejezését és kölcsönös kicserélését teszi lehetővé a beszéd, hanem azok megörökítését is. Viszont ez kapcsolatot jelent a miúttal és a jövővel, s így az egyén a kulturális fejlődés kereteit a saját életén túl is kiterjeszti utódaira és az emberiségnek egész élettartamára. Ha ez nem volna így, akkor nem beszélhetnénk emberi kultúráról sem. — Az emberi kifejező eszközök nyitják meg továbbá az útját a szimpatikus érzés kifejlődésének is, amely viszont egyike az emberi lélek legnagyobb értékeinek s a társadalom nélkülözhetetlen összetartó erőinek.

Az ember szellemi színvonalát legmagasabbra azonban a transcendens kapcsolatok ápolása emeli. A világ keletkezésének és rendjének személyes megvalósítójával ugyanis az ember erkölcsi kapcsolatot keresvén, megalkotja az istenfiúság fogalmát, s ez lesz állandó forrása és kiegyensúlyozója lelki életének.

Másik jellemző vonása a tiszta humánumnak az érzelmi élet s főleg a szimpatikus és értelmi érzelmek gazdag fejlettsége, mely egyfelől a társasélet bensőségének, másfelől a tudományos és művészi tevékenységnek lesz forrásává.²

A tiszta humánium fogalmának ilyenén megállapítása után etikai problémát exponál Mitrovics. Megállapítja, hogy az erkölcsiségben tulajdonképpen az embernek az egyetemesre való törekvése nyer kifejezést, mert ezzel szabályozza az egyes ember viszonyát embertársaihoz, a társadalomhoz és általában az emberiséghez, sőt lefelé az állatvilághoz is, végül egész egyetemes kiterjedésben a trancendentális világhoz a hit és a valláserkölc alakjában.

Az ember erkölcsiségének kialakulásában — Höffding nagy etikai rendszerének hatására — négy fokozatot különböztet meg. Első fokozat a pillanatok szuverenitása, melynek hatása alatt akkor van az ember, ha a tapasztalatok tanulságait mellőzvé, vagy a várható következményeket számításon kívül hagyván, a véletlen sorsára bízta magát.

Az egészséges lelkület azonban a pillanatok szuverenitásának szerepét önfegyelmével a minimumra szorítja vissza, s ehhez képest nagyobb életegységek átfogására törekedvén, megtöri a pillanatok szuverenitását, s ő maga lesz úrrá a pillanatok fölött. Az egyén fejlődésében azonban nem áll meg saját életegységének eme határánál, hanem öntudatra ébredvén látja erejét és hivatását, mohó vággyal kapcsolódik be mind nagyobb és nagyobb életegységekbe, s megtörvén az

² V. ö. Mitrovics: id. mű.: 21—27. 1.

egyénnek a pillanatok fölött való szuverenitását is, az erkölcsi közösségérzés szuverenitása alá kerül, hol kiegyenlítődnek az egoizmus és altruizmus ellentétei.

Az emberi lélek felfelé törekvése azonban itt sem áll meg, létparancsa hajtja a világegyetem Uralkodójának és Teremtőjének lelkébe fogadására, hogy ezzel kiegyenlítse földi életének hézagait, és teljessé tegye az egyetemes erkölcsiség eszményeinek diadalát. A fejlődés legmagasabb fokát jelenti tehát, hogy felismerjük a kozmikus életközösség egyetemességét és abban a legfőbb lénynek hozzánk való kegyelmét, magához emelő akaratát.³

Ez az okfejtés egyben válasz a francia talajból kinőtt *laikus morál* hiveinek s kimutatása a vallás nélküli erkölcs egyoldalúságának, félszegségének és tökéletlen voltának, de egyúttal állásfoglalás a *morálpedagógia* szélsőséges irányával szemben is.

Ezen a ponton lép az etika után az *esztétika Mitrovics* pedagógiájába. Itt tűnik ki a *Mitrovics* kivételesen széleskörű tudományos készültségének nagy neveléstudományi jelentősége, midőn az esztétikai nevelésről szólván az etikai és esztétikai problémát biztos kézzel kapcsolja össze és állítja a pedagógia szolgálatába.

Felszabadult, friss lélekkel adja ezekben a sorokban esztétikai hitvallását.

A tudós *Mitrovics* lelke olyanná lesz itt, ahogyan a művészt szokta ő megrajzolni: szellemissége, öntudata táplálja benne a vágyat, hogy — ha másképp nem lehet — legalább saját üdülésére teremtsen meg az esztétikai problémák rendszerének világát, hogy az örök szép és nemes után sóvárgó lelke valóban felüdülést és új erőket nyerjen a szépségnek, a tisztaságnak tudományából, a tiszta humanitás birodalmából.

Kimutatja, hogy az ember magasabbrendű differenciált-ságának lényeges jegyei közé tartozik a művészet, amely a nyomában fakadó esztétikai érzések révén még érzékenyebbé, finomabbá, magasabbrendűvé teszi az ember világnézetét. Az esztétikai értékelés az embernek főleg érzelmi életét gazdagítja, de nemesíti és neveli is. Alig emeli valami olyan magasra és akkora intenzitással az ember színvonalát, mint az esztétikai érzelmek. Azért folyamadik a vallás is az egyházművészet eszközeihez, mert segíti abban, hogy az ember lelkét Istenhez emelje föl. Aki gyakori részese művészi élményeknek, életrendjében egész más szerepet szán minden alacsonyabbrendű élvezetnek is. — De másik kiemelkedő gyakorlati eredménye az állandó művészi ráhatásnak annak nagy *szociális* jelentősége is. Az esztétikai gyönyörködés ugyanis az erkölcsi életközösség mellett egy nagy esztétikai közösségbe

³ V. ö. *Mitrovics*: im. mű.: 28. 1.

foglalja az embert. A tiszta humánium nem bontakozhatik ki a nevelés folyamán az esztétikai szempontok érvényesítése nélkül. Hiszen a nevelés az esztétikai szempontok irányításával vezeti el az embert leghatározottabban önmagához, mert az ember legteljesebben művészetében tükröződik, abban mutatja meg, hogyan látja és ítéli meg a világot, s arra milyen érzelmekkel reagál.⁴

Eme problémák tisztázása után tűzi ki *Mitrovics a nevelés célját*, amely szerinte nem lehet más, mint *végigvezetni az embert azon az úton, amelyen eléri a tiszta humánium kifejlődését*

Ennek a fejlődésnek az eredménye a valláserkölcsi személyiség, amely a lehetőség mértékéig kifejlesztett erőit kora nemzeti társadalmának szolgálatába állítja be.⁵

A személyiség fogalma *Mitrovicsnál* kifejezi egyrésről az egyén lehető legteljesebb kifejlesztésének a jogát és kötelességét, de másrésről azt is, hogy ezt az erőt az emberi közösség életfolytonosságának a szolgálatába kell beállítania. Nála tehát a személyiség egyaránt jelenti az egyént, mint a társadalom felelős tagját és az életnek valláserkölcsi színvonalát.⁶

Így kapcsolódik rendszerében tökéletes és harmonikus egységbe a *Niebergall, Schneller, Imre Sándor* és *Makkm Sándor* személyiség-eszménye *Höffding* erkölcsiség-fejlődési fokozataival.

Mitrovics rendszerének *második része*: az értelem, érzelem és az akarat nevelése. Ez magában foglalja a modern pedagógia valamennyi; segédtudományának minden pedagógiailag felhasználható és alkalmazható eredményét.

Mindamellet ez a rész is az elvi alapot illetőleg logikai összhangba olvad az egész rendszer filozófiai alapvetésével. Ezenfelül mindenütt levonja az egyes lelki jelenségek lefolyásának didaktikai tanulságait is.

Művének ez a része tele van didaktikai eszméltetésekkel.

Az elméleti készütségű *Mitrovics* itt mutatja meg, hogy az általa adott elmélet mily nagyszerűen összhangba hozható a mindennapi iskolai élet gyakorlatával, s hogy elméleti tudása mily harmonikusan olvad össze józan gyakorlati érzékével s nevelési tapasztalataival.

Az *értelmi nevelés* legközvetlenebb feladatának azt tartja, hogy az oktatás vagy tanítás útján a szükséges tárgyi ismeretek nyújtásával megismertessen bennünket lehetőleg mindazzal, amire nekünk a környezetünkbe való beilleszkedésünk során létfenntartásunk érdekében szükségünk van.

⁴ V. ö. *Mitrovics*: id. mű.: 36—37. 1.

⁵ V. ö. *Mitrovics*: id. mű.: 64. 1.

⁶ V. ö. *Mitrovics*: id. mű.: 38. 1.

A liszta humanitás eszménye azonban a létfenntartáson kívül megköveteli, hogy megismerjük az erkölcsi életközösség törvényeit, s hogy istenfiúságunk legmagasabbrendű eszményiségét is betöltsük. Természetes dolog, hogy ez a magasabbrendű erkölcsiség nem képzelhető el, illetve nem létezhetik magasabbrendű értelmiség nélkül.

A lelki élet szerves egységéből következik, hogy az érzelmi gazdagság kifejlése is értelmiségünk differenciálódásától függ. Egészen kétségtelen ugyanis, hogy emelkedett, módszeres eljárásokhoz szokott s a tiszta humanitás légkörében mozgó értelmi élet érzelmeivel és cselekedeteivel is tiszta és nemes eszmények körében fog maradni.

Az értelem nevelésének igen fontos eredménye továbbá magának az elmének a kiiskolázása a disciplina útján, mely egész lelki habitusunkra jótékony hatással van. A főcél a szellemi erők formális kiképzése, tehát magának az embernek, az emberi lélek képességeinek összehangzatos fejlesztése, valamint a fizikai és lelki készségek megszerzése.⁷

Az értelmi nevelés feladatának körvonalazása után tér rá *Mitrovics* az egyes értelmi tevékenységek lélektanának ismertetésére, majd sorra megállapítja ezek fejlesztésének, nevelésének pedagógiai elveit.

Részletes összefoglalását adja a *figyelem* lélektanának, ismertetvén a figyelem egyéni eltéréseit és típusait, a külső és belső, érzéki és intellektuális, önkényes és önkénytelen figyelem sajátosságait: a figyelés tárgyi és alanyi felételeit és a figyelést gátló tényezőket stb. Az ezekkel kapcsolatban bőszegesen kínálózkodó alkalmakat természetesen mind felhasználja bölcs pedagógiai és didaktikai elvek tudatossá tételére, megindokolására és megállapítására.

A figyelem után a *szemlélet* lélektanát és pedagógiáját dolgozza fel. Ismerteti a szemlélet lélektani lefolyását és sajátosságait, a tér- és időszemléletet s a szemléltetés pedagógiai hatásának lélektani okait. Megállapítja, hogy a szemlélet tárgyaiban az elvek és tételek konkrét és egyedi formában jelentkeznek, éppen úgy, mint az életben. A szemléltetés tehát az élet közvetlenségével hat. A hatások másik forrása a szemléltetés érzékletes jellege, amellyel rendszerint gazdagabb hangulati elemek társulnak. Legfőképpen pedig a szemléleti képek érzelmi hatása lesz forrása a szemlélet rendkívüli nagy jelentőségének.⁸

Amit a szemléletről és a szemléltetésről ezekben a sorokban mond, azt ismét a pedagógiai irodalomban egyedülálló módon fejti ki.

A szemléltetés didaktikájának kidolgozói előtte mind más

⁷ V. ö. *Mitrovics*: id. mű.: 83—95. 1.

⁸ V. ö. *Mitrovics*: id. mű.: 138—139. 1.

úton jártak, s bár hangsúlyozták a szemléltetés rendszeres menetének szükségességét, mégsem tudták megtalálni a *Mitrovics* által mutatott utat: a globális áttekintés, a részletek egyenként való megismerése és a szintetikus áttekintés hármas tagozatát.

A szemléltetés lélektanának és pedagógiájának kidolgozása után az *emlékezet* problémáját exponálja *Mitrovics*, Az emlékezetéről szóló fejezetekbe építi bele a legtöbb pedagógiai vonatkozást. Természetesen itt is megtartja a sorrendet. Mindig előbb a lélektani részt dolgozza ki, s csak azután tér rá a pedagógiai következmények és tanulságok megállapítására. Ismerteti a gyermek és a felnőtt emlékezetének sajátosságait, az egyéni emlékezeti eltéréseket, a különböző emlékezeti típusokat, mindezek pedagógiai következményeit stb. Ismerteti a lelkiállapot befolyását a bevésésre, valamint a kifáradásnak, érzelmeknek, a benyomások erejének és időtartamának, a hang súlynak, sorrendi változásnak, a hangos és halk, színezett és színezetlen olvasásnak stb. a szerepét.

A bevezetés után a földidézéstről s a hangulati elemek, a spontaneitás, az akarat, a perszeveráció, az időtartam és a reprodukciós gátlások szerepéről, végül pedig az emlékezet fejlesztéséről szól.

Következő problémája: a *képzelet*. Rámutat a képzeletnek a gyermek lelkében való nagy jelentőségére, majd ismerteti a gyermeki képzelet sajátosságait, fajait, az egyéni és tipikus eltéréseket s a képzelet fejlesztésének főbb szempontjait és eszközeit.

A *gondolkodásról* szóló fejezet háromfelé oszlik a fogalomalkotás, ítéletalkotás és következtetés problémái szerint. Rámutat, hogyan fejlődnek ki eme tevékenységek a gyermeknél, s mit kell tennünk helyes fejlesztésük érdekében. Ugyanitt fejti ki az intelligencia és a lángelme problémáját is.

Pedagógiájának *súlypontja* azonban kétségtelenül és félreismérhetetlenül az *érzelmi élet* nevelésén van. Megállapítja, hogy az érzelmi élet fejlesztésére nemcsak azért van szükségünk, mert önmagában is kiegészítő része, mondhatnánk betetőződése az egyéni életnek, hanem azért is, mert többi életértékeink kiélésének is nélkülözhetetlen föltétele, végül pedig azért is, mert az erkölcsi eszményeink megvalósításában tevékenységünknek hatalmas és nélkülözhetetlen rugója.⁹ Az érzelmeknek előbb fiziológiai, majd lélektani törvényeiből vonja le éles tudatossággal azt a nagyjelentőségű megállapítást, hogy *idegrendszerünknek állandóan energiahányokkal kell küzdenie olyankor, amikor szellemi munkánkat megfelelő érzelmek nem támogatják.*¹⁰

⁹ V. ö. *Mitrovics*: id. mű.: 231—234. l.

¹⁰ V. ö. *Mitrovics*: id. mű.: 241. l.

Munkánk ilyenkor tehát nemcsak eredménnyel nem járhat, hanem egyenesen a lelkierő tékozlását jelenti. Ennek a helyzetnek legszélső példája az, mikor a figyelmet a rettegés tartja fenn, s a tanulási kötelezettség érzése egyedül az osztályozástól való félelemből táplálkozik. Ilyenkor nemcsak a félelemmel járó idegen érzések tolják ki a tudatból a tanulóhoz tartozó élményeket, hanem egyenesen fizikailag szereli le a tanulót ez az idegállapot.¹¹

Mitrovics előtt egy pedagógus sem vonta le a konstitúciós pszichológia hormonkutatói és agyvérnyomás-mérési eredményeinek rendkívül fontos pedagógiai, illetve nevelési következményeit. Bár látták *Mitrovics* előtt a nevelők a gyakorlatban a kellemes vagy kellemetlen hangulati elemeknek és érzéseknek a szellemi munkára való befolyását, annak nagyobb jelentőségét mégis inkább csak a gyermekkel való humánus bánásmód szempontjából látták.

Mitrovics teszi hát végleg tudatossá a nevelői közvéleményben a szellemi munkát kísérő érzelmek jelentőségét, amely, ha szélesebb körben ismertebbé lesz, gyökeresen át fogja alakítani a tények bizonyító erejének támogatása segítségével a ma még mindig gyakran csak intuíciójára vágó sokszor csak a felületes tapasztalatra épített, esetleg túlzó módon módszereskedő nevelői eljárást!

Ezek után a gondolatok után osztályozza az érzelmi élményeket előbb a tárgyra való minden tekintet nélkül, majd a tárgyat is tekintetbe véve az erkölcsi fejlődés hármaskoztatának megfelelően: egyéni, közösségi és transzcendentális érzésekre, míg végül emelkedett szellemű útmutatásokat ad a családban és az iskolában követendő érzelmi nevelésre.

Az *akarát* problémáját szerves összefüggésbe hozza rendszere filozófiai, illetve etikai bevezető részével, megvilágítván az *akarát* döntő szerepét a jellem és a vallás erkölcsi személyiség kialakulásában, majd rámutat, hogy az *akarát* nevelése a *szalmalángú magyar nevelésében külön hangsúlyozást kíván*.¹² Ismerteti az *akarát* lélektanát, melynek során a nevelő számára rendkívül tanulságos pszichológiai és etikai okfejtéssel tárgyalja az *akaratszabadságnak Augustinus és Pelagius vitája* óta oly sokszor előtérbe került problémáját, majd rátér az *akarát* nevelésének kérdésére, melyet kétféleképpen vél megoldani: közvetlen ráhatással, vagy pedig közvetítésekkel. Utóbbi helyen megállapítván az *akarát* közvetett nevelésének alaptételét: növendékeinkben fejlesszük ki az érzékenység legmagasabb fokáig a szimpatikus érzéseket, másfelől értelmi élmények során tegyük tulajdonukká a helyes erkölcsi elveket, mégpedig valóságos átélés alakjában.¹³

¹¹ V. S. Mitrovics: id. mű.: 241—212. 1.

¹² V. ö. Mitrovics: id. mű.: 277. 1.

¹³ V. ö. Mitrovics: id. mű.: 313. 1.

Pedagógiájában nagy jelentőségre emelkedik az akarat közvetlen nevelése is, amely a direkt ráhatásnál fogva a felsőbbrendű életközösségek felé való fejlesztésnek egyik leghathatósabb eszköze.

Itt ismét gazdagon adja a didaktikai tanulságokat.

Sorra veszi a fegyelmezés, a büntetés, jutalmazás, a szoktatás, példa, szuggesztívó és hipnózis nevelési szerepét, illetve ezek helyes alkalmazásának módját.

Rámutat a felügyelet fegyelmező hivatására, majd a fegyelmezéssel kapcsolatban megállapítja, hogy annak tulajdonképpen önmagától kell megoldódnia. Súlyos és eszméitető kemény szavak a nevelők számára: „*A tanítás helyes módszere mellett a felügyeletre és a fegyelmezésre külön feladatok nem haramiának!*”

A büntetés és jutalmazás kérdésében való állásfoglalása ugyancsak fejlődést jelent s kiegészítése *Rosseau*, *Locke* és *Herbert Spenser* felfogásának.

Hangoztatja, hogy a *büntetések* alkalmazásával is meg kell becsülnünk a gyermekben az emberi méltóságot. Ezért a hang durvaságát a *következetesség* pótolja, és a szigorúság a kötelelességteljesítés megkívánásában. Nem szabad napirendre térni a felületesség és a mulasztás fölött. A kötelelességek teljesítését és a mulasztások pótlását engesztelhetetlen szigorúsággal és kivételt soha nem tűrve kell megkövetelnünk, mert következetes és egységes jellemeket csak így lehet nevelni. A szigorúság azonban nem gorombaság és durvaság; érvényesítésére számos eszköz és alkalom van.

De ugyanígy kell mértéket tartanunk a *jutalmazásban* is. Fokozatosan arra kell nevelnünk a gyermeket, hogy magában a munkában és a munkaeredményben találja meg jutalmát.

Az eddigiekben vázolt gondolatmenet meggyőzhet arról, hogy az a nagy elméleti iskolázottság, amely a *Mitrovics* tudományos működését jellemzi, mennyire alaposná tette nevelői gondolkodásmódját, s mily sokoldalúvá és teljessé tette rendszerét.

Tanulmányait nem a vak véletlen vagy a pillanatnyi érdeklődés irányította, hanem a tolytonos tervszerűség, örök céltudatosság. Látta, hogy a nevelőnek és az elméleti pedagógusnak mire van szüksége: ezért mélyedt el oly nagy szeretettel a pedagógia segédtudományaiban, amelyeknek szükségességét a következőkben vázolja:¹⁴ Az embernek először önmagát, mint individuális természeti lényt kell kifejleszteni, illetőleg őt ebben a nevelésben elősegíteni. Ezért kell a nevelőnek magát az embert alaposan megismernie. Tehát elsősorban az *anthropológiai tudományok* kell, hogy segítségére jöj-

¹⁴ V. ö. *Mitrovics*: id. mű.: 73. l.

jenek a nevelésnek. Ismernie kell továbbá a nevelőnek mind a testi, mind a lelki szervezetet, annak fejlődését s eme fejlődés föltételeit. Ezért egyrészt a *fiziológia* és *biológia* alapjaival, másrészt a *pszichológiával* kell tisztában lennie.

A lélek azonban állandó fejlődésben vagy visszafejlődésben lévő alakulat; így tehát a lélektudománynak a teendői is ennek a fejlődésnek végigkísérése és törvényszerűségeinek a megállapítása; a nevelésnek a feladata pedig ennek a fejlődésnek a befolyásolása, megkönnyítése, elmélyítése és irányítása. A pedagógia ezen a ponton már *értékelést* is vegyít a maga vizsgálódásaiba, ugyanis a kevésbé értékes, vagy esetleg káros lelki tevékenységeket visszafejlesztani, viszont a hasznosakat pedig értékük szerint kifejlesztani igyekszik. Itt kapcsolódnak bele a pedagógiába a neveléstudomány azon értékelő szempontjai is, amelyek az emberi életközösség számára hasznos, vagy káros ösztönök, hajlamok és lelki jelenségek hasznos vagy káros voltát állapítják meg.

Ezeket a szempontokat elsősorban az *etika* kölcsönzi a pedagógiának, mely embernek emberhez való viszonyát szabályozza, és erkölcsi vagy társadalmi közösséget juttatja érvényre. De a közösségérzést jelentékenyen fejleszti az esztétikai kultúra is, amelynek céljával és útjával az *esztétika* ismerteti meg a pedagógust. Mivel azonban az emberi együttélésnek, a társadalomnak vannak általános érvényű törvényei is, melyek az általános emberi tulajdonságokból fakadnak, színezve az együttérés sajátos következményeivel, ezért fejlődött ki az egyéni és általános lélektudomány mellett is a *tömegpszichológia*, valamint a *szociológia*. A nevelés feladatai közé a társadalom életfolytonosságáról való gondoskodás is szorosan hozzátartozván, világos, hogy a nevelőben is kell szociális érzéknek lenni, sőt szükséges, hogy a szociológiában jártas legyen. A szellemi élet problémáinak legfelsőbb összefoglalása a *filozófia* lévén, semmiképpen nem mellőzheti a pedagógia a bölcséleti kérdések megbeszélését és eredményeinek alkalmazását sem. Mivel pedig lehetőleg egész embereket akarunk nevelni, a nevelés kérdését a világnézeti problémák összességébe kell beágyaznunk, hiszen csak így kapunk feleletet a legfőbb lény valóságáról és hozzávaló viszonyunkról is.

Összefoglalva az itt elmondottakat, láthatjuk, hogy *Mitrovics* világos logikával és okfejtéssel alapozza meg pedagógiáját, midőn a legmagasabbrendű tiszta humánus általa kidolgozott eszmekörének és fejlődési fokozatainak megfelelően a pedagógia segédtudományait a következőképpen osztja három részre:¹⁵

¹⁵ V. ö. *Mitrovics*: id. mű.: 70. l.

1. *Anthropológiai tudományok*, melyek a nevelés tárgyát, anyagát és eszközeit ismertetik.

2. *A szellemi és világnézeti tudományok*, melyek a teleologikus tudományok szolgálatában állanak. (A két csoport között van az *esztétika* és *szociológia*.)

3. *A teológia* a transcendens életközösség szolgálatában.

Az eddigiekben vázolt gondolatmenet adja *Mitrovics* nagy neveléstudományi rendszerének gerincét: az egymásba fonódó és egymásból következő elvek hálózatát.

Mitrovics műve erőteljes struktúrájánál fogva a pedagógiai irodalom egyik legjelentősebb alkotása, amelynek nemcsak *tudományos értéke* van, hanem *gyakorlati jelentősége* is.

Annak a tanárgenerációnak, amely e pedagógiai iskola szellemét szívja magába, nemcsak nevelői gondolkozását formálja meg, hanem jellemét, erkölcsi felfogását is acélozza, ezenfelül a szigorú dialektikai felépítettségű rendszerben való elmélyedés egész lelki habitusára formális képzőerővel hat.

Hatása azonban mindenek felett abban emelkedik legmagasabbra, hogy ma, amikor a divatosvá vált új módszerek, didaktikai és metodikai elvek, a szemléltetés, az érzékszervek foglalkoztatásának követelménye, a munkáltatás elve s a kedvező hangulati állapotok megteremtésének szükségessége a *túlzó* törekvések miatt az oktatás terén bizonyos zavart és bizonytalanságot keltett és elkedvetlenedést eredményezett, vagy a gyakorlatban természetellenes pedagógiai zsonglorködéssé fajult, sokszor a manuális munkavégzést tartván egyedül helyesnek és célravezetőnek, s mikor a szemléltetésből, az érzékszervek foglalkoztatásából és a kedvező hangulati állapotok megteremtéséből *eszköz* helyett oly sok esetben *cél* lett, *a Mitrovics iskolájából kikerülő tanárgenerációk nem állanak tanácstalanul és segítség nélkül ebben a bizonytalanságban.*

A lélek jelenségeinek lefolyásából és törvényszerűségeiből a *Mitrovics* által levont tanulságok olyan *pedagógiai gondolkodásmódot* kölcsönöznek számára, amely a nevelés területén előadódó bármilyen nehézségben vagy problémában biztosan eligazítja.

A tiszta humanitás pedagógiájának etikai, esztétikai és bölcséleti okfejtései pedig ellenállhatatlan bizonyító érveikkel határozott *világnézet* kialakulását teszik lehetővé, s a *Mitrovics* által kitűzött nevelői cél és eszmény, melyet e rendszer *szuggesztív erővel* parancsol az olvasóra, megingathatatlan biztonsággal lebeg e rendszerben elmélyedő nevelő szeme előtt, tanítson az akár matematikát, akár történelmet vagy kémiát...

A pedagógiai erős.

I. Témánk a tanár és tanuló viszonyának kérdése. Vizsgálati módszerünk pedig azé a tudományé, amelyet újabban „viszony tannak” (viszonyelméletnek) neveznek. Ez az új nemű vizsgálódás sokszor szolgál meglepetésekkel; az, ami önkénytelenül játszódik le az életben: viszonyok alakulása, elemzés tárgyává lesz, s kiderül, hogy az élet gazdagon ömlő áramlataiból, kapcsolataiból sokat alig ismerünk, amit ismerni nagyon is érdemes volna. Az iskola belső, viszony-alakulásait sem ismerjük eléggé; tudjuk, az iskola bizonyos értelemben a család folytatása s a család benső és egyszerű, „patriarchális” viszonyai folytatódnak benne. De ezen túl sok más is jelentkezik, amit még nem ismerünk pontosabb elemzésekből. A viszonytannak (L. von Wiese: *Beziehungslehre*, 1924) nemcsak az a nehézsége, hogy ezekre megy a viszonyfajok száma, hanem az is, hogy két vagy több személy viszonya folyton vibrál. Alakul, változik a viszony szüntelenül, közben elváltaknak a viszonyban álló tagok is, t. i. az emberi jellemek. Kiindulás pl. ez: egy ember a szerint, hogy minő (személyes) viszonyok közepett él, *alakítja ki* a maga jellemét. Ez a jellemalakulási szabályszerűség megmutatkozik az iskolában is: oly állandó környezet ez, melyhez hozzáalakul a nevelő jelleme is, „iskolás” lesz, talán kissé merev, komoly és szigorú tekintélyt mutató, de másrészt „pedáns” is („Schulfuchs”) s az iskolán kívüli élettől meglehetősen elzárkózó. A viszonytan másik tétele egy „viszonykeresési” szabályszerűség; t. i. a szerint, hogy „minő valaki jellemének alapszerkezete, fog *keresni* — és részben kialakítani — másokkal való viszonyt. Ez utóbbi igen fontos számunkra. Másutt¹ kifejtettük: a nevelői lelki alkat alapforrása a *missziós* véna, a küldetéses beállítódás. A pedagógus — az előbbi típuson belül — különleges annyiban, hogy missziós területet épp a gyermekek, ifjak körében keres magának, keresi általában a fejletlenebb környezetet, olyanokat, akiket oktathat. A *nevelői alapbeállítódás tehát szociális*. Mint a növény a napsugár felé, úgy fordul a nevelő a gyermek felé. A keletkező viszony első, alapeleme a *személyes közvetlenségre* irányuló vágy; „engedjétek hozzám a kisdedeket”.

Ez azonban nem folytatódik a beolvadás, az „egyenlőség”

¹ Athenaeum, 1938. évf. Missziós lélek-nevelői lelki alkat. c. tanulmányunkban.

keresésének, vagy a barátkozásnak irányában: a nevelő adni akar, de — ennek érdekében — bizonyos *felette-állás* magatartásában jelentkezik. A nevelési viszonyokból kiirthatatlan az a vonás, hogy némi fölény-érzés ne jelentkezzen a nevelőben. „Respect the child, respect him to the end, *but also respect yourself*”: Emerson jól fejezi ki² a tényállást. Ezzel szemben a tanulóknál valaminő enyhén éreztetett („patriarchális”) alárendeltségi beállítódás keletkezik, helyesebben talán a vezetettség érzése, — hacsak egy „gyermekből kiinduló” (vom Kinde aus) pedagógia el nem túlozza a dolgot, azt követelve, hogy a nevelő lépjen teljesen háttérbe a maga fölény érzése ve, „barátja” legyen a növendékeknek. A múlt század egyes reform-pedagógusai nem kis részben homályosították így el a nevelési viszony képet, akaratlanul gravitálva egy egyenlőségi álláspont felé; voltaképp nem állító, hanem tagadó lépést tettek, félreszorították a *köteles* engedelmesség érzületét a gyermekben. A „gyermekből” kiinduló pedagógia, mely folyton a gyermeki „egyéniesség”-hez való „alkalmazkodásra” célzott, a múlt század pozitívista pszichologizmusának terméke; kezdte elfeledtetni, hogy ha a nevelő lemond fölényérzéséről, úgy a gyermek fog magába némi fölényt beképzeltetni, s fogja észrevétlenül magát központnak tartani, ami körül forog a világ: ehhez (egyébként jogos) gyermeki egocentrizmusa úgy is kellő alapot szolgáltat. Nagyon kell vigyáznunk az árnyalatokra: *a nevelés épp az a művészet, amely az érintkezésben való „árnyalatok” útján tud építeni*, — vagy rombolni. Ily módon csekély „árnyalat-különbség már sajátos (sit venia verbo) *viszony-tragédiát* hozhat magával. Csak egy hajszállal több, s máris ferde irányba vezet a nevelő „fölény-érzése”: a nevelő úgy bánik a tanulóval, mint valami „alárendelttel”, — ez ellen a gyermek belsőleg fellázad, s lázadásban is marad. Avagy: a nevelő „hidegen fölényes” — úgy a gyermek lelkében el fog zárkózni. Az „autoritativ” pedagógia túlhangsúlyozhatja a tekintély szükségét. A hideg fölény egyik esete az, amidőn a *technikai mentalitás* ébred (a hatalmi, illetve tekintélyi beállítódás mögött): a gyermek pusztán eszköz lesz, (hogy pl. a tanító év végén a szülők előtt pedagógiai kirakatversenyt rendezzen, azaz vizsgálaton tündököljön). A hideg lelkű technikai vezető csak így vagy úgy „kezelem” a gyermeket, katona-pedagógiai szóval ridegen „kioktatja”, de lelkében nem kormányozza, sőt lelkét üresen hagyja; az iskola csak gyakorlótér lesz, a tanítás training. A *hatalmi* állást túlhajtó tekintély-pedagógia éppoly veszély, mint a *technikai* lelkű vezetők trainirozó „üzeme”. Ez a két veszély állandóan fenyegeti iskoláinkat, mert kívül, a társadalomban semmi sem uralkodik annyira, mint a hatalom és a technika: a társadalom nem ismeri az

² Education c. tanulmányában.

iskola belső életét, nem tél attól, hogy ami kint az életben még jó, vagy elfogadható, az az iskolában már vészthozó lehet.

Az ami az iskolai életben uralkodó (személyek közti) viszonyok *alapformája*, nem lehet más, mint a „pedagógiai erő”, oly valami, amit *emberalkotó lendületnek* mondhatnánk, vagy szerető lélekformálásnak, — mindegy — végre is csak körül tudjuk írni; annyira komplex valami, hogy egy-két szó kapcsolata szegény a kifejezésére.

A „szeretet” szóhoz nem mindig érezzük hozzá a helyes jelentését. Mindenekelőtt hibás abban pusztán „érzelmet” látni, tévedés azt a hangulati skálák közé iktatni, az élet csendes hangú lírája gyanánt fogni fel. A görög *erósz* szóból még ki lehet érezni valaminő — nem hangulati elemet, hanem — erőteljes, alkotó lobogást, amely a teremtés egy fajtája. Lélektanilag tisztázott³ az, hogy a szeretet az „*érzületek*”⁴ sorába tartozik, ez pedig az *akarat*, az aktivitás síkján van. Mélyen fájlalhatjuk, hogy ma egy nagyon is szervezni akaró, racionális világban tizedrangú kérdésnek érzik az ily „*érzületek*” kérdését, minő a szereteté, amely oly módon kopott el lassan, hogy az átlagos felfogás szerint ilyesmi csak lírikus lelkek sajátja, nem pedig nagyon is *aktív* jellemek lelki középpontja. Holott a pedagógiai erősz alaperő az iskolában.

A szeretet — a társas magatartások sorában — 1. *elsőleges* rúgó, ősi, eredeti és levezethetetlen motívumbeli *alapréteg*. Folyton az a veszély fenyeget annak láttán, hogy összekeveredik mással, elveszti tisztaságát. Ilyen pl. az oly anya magatartása gyermekével szemben, aki gyermekét állandóan becézi, hízeleg, nyájaskodik, — hogy visszakapja gyermekétől ugyané magatartást; nem más ez, mint érintkezési hedonizmus, „élvezik” az együttlétet. Ez, ime, csak ál-szeretetnek mondható. Ugyanilyen az az anya, aki nevelőnőt tart gyermeke érdekében, ám azért, hogy „elmondhassa” azt, dicsekedhessek. Igen gyakori motívum-keverék ez a *hiúságból-szeretés*; a hiú voltaképp önmagát szereti, a „feltűnő szépen járatott” gyermek: báb, anyja önszeretetének eszköze. A folyton tüntetően mutogatott gyermek nem igazi szeretet tárgya, mert az igazi szeretetben „nincs önzés, az tiszta áldozat. Ily módon kiemelni érdemes, hogy 2. a hamisítatlan szeretet *őszintén* irányul valakire, nem keveredik önzéssel, hiúsággal, élvezni-vágyással; 3. igen fontos tisztán látnunk azt, hogy *szeretet tárgya mindig* — közvetlenül — *maga az emberi személy*; lehetetlen tehát az, hogy valakit — szeretet alapián — pusztán eszközzé tegyenek. Sőt: a szeretet igyekszik *önálló-ságra képesíteni* azt, akivel foglalkozik.

Ez utolsó pont már a sui generis *pedagógiai erősz* terére

³ Pfander óta (Psychologie der Gesinnungen, 1913.).

⁴ V. ö. Dükány, Az érzületek nevelése. Pedag. Szeminárium, 1938. évf.

vezet bennünket. Ez a szeretet különös módon kapcsol embereket: nevelő és nevelt kapcsolódnak — kölcsönösen — szeretet „által”, avagy a viszony két tagja kapcsolódik „szeretben” — ez a kiinduló pont a nevelésben. A nevelő részéről tehát oly „áldozatos” szeretetről van szó, melyet egy „viszontszeretés” támogat: ez íme, szeretet alapú „közösség”. Mielőtt tovább mennénk, nem éréktelen megtekinteni, hogy mai pedagógusok e ponton minő tévedésekig jutottak el. Van író, aki az olyannyira áldozatos és aktív szeretetet „esztétikainak” tartja,⁵ ami téves irányba vezet; ha a tanító élvezi a tanítási órán az ott kialakuló kapcsolódást tanítványával, az csak mellékterméke az együttműködésnek, egy fajtása a munkaörömmek. A pedagógus éppen nem élvező „széplélek”. Schneider Fr.⁶ is több helyütt zavaros; szerinte a tanítónak a tanuló iránti természetes szeretetét nem tarthatjuk közvetlennek,⁷ az egy további motívumból, a hasonlósági érzésből⁸ ered. Ha ez így volna, úgy a tanító válogatna tanítványai közt, s csak a neki szeretetreméltóak, „szimpatikusak” számára tanítana. Az igazi nevelő nem válogat. Schneider továbbá azt véli, hogy a nevelőben bizonyos atyai érzés ébred fel, s igazában akkor érez szeretetet, ha neki is van gyermeke.⁹ Ez is csak kivételes; az atyai szeretet csak megerősíti, de nem megalapozza az igazi pedagógiai szeretetet, mely sokkal objektívabb.¹⁰ Ezért van az, hogy egyesek — joggal — a (pedagógiai) szeretet vallásos jellegére utalhatnak.¹¹ Szintén jellemző melléfogás az, ha Schneider a szociális segítség kategóriájába eső „áldozatos” (aktív) szeretetet oda magyarázza, mintha a pedagógiai szeretet egyik fajtája volna a „megkönyörülő” szeretetnek, mely a csekélyebb értékűnek szolgálatot tesz.¹² A gyermeket nem „könyörületből” neveljük, hanem akarjuk, mint fejlődőképeset nevelni. A pedagógiai szeretetnek az a sajátja, hogy nem függ egy ily motívumon, hanem nagyon is komplex és — alkotó céltudatosság is van benne, oly valami, amit Platón még kiértzett, amidőn a szeretetről úgy vélekedett, hogy az *alkotás*, „teremtés a lélekben”. Bork¹³ gyermek iránti őseredeti vonzalomról (Utrieb zur Jugend) beszél; ezzel „mindenekelőtt azt jelzi, hogy valaminő megmagyarázhatatlanról van szó, amit egyszerűen mint valami élményt tudomásul kell venni.

⁵ Zeitler, Vom erziehenden Erős.

⁶ Erzieher und Lehrer. 1928. 128—131. 1.

⁷ V. ö. fent 3. pont.

⁸ (Diese Liebe) „ist eine geheimnisvolle Sympathie, die vielleicht aus der gostigen Verwandtschaft (sic) ihrer Naturén erwSchst”.

⁹ In den anderen Kindern lieben sie ihr eigenes (131. 1.).

¹⁰ Sejtí ezt írónk; egy szeretet-faj kiindulhat „aus cinem anfanglich rein s a c h l i c h e n Interesse” (131. 1.).

¹¹ Sawicki. Philos. der Liebe. 1924.

¹² I. m. 134. 1.

¹³ Lehrer und Schiller. 1924. 70. 1.

Ha akarunk, filozofálhatunk e jelenségről; úgy magyarázhatjuk, hogy az az élethez való odahajlás éppen ott, ahol a leggazdagabban és legteljesebben jelenik meg. Midenesetre az mindig *szubjektív* marad.” Sajnos, a szubjektivitás teszi épp torzzá a pedagógiai szeretetet, ha az nemcsak szeretetteljes, megértő, és egyben energikus vezetést jelent, hanem egyidejűleg ötletszerű; és ellágyult valakinek szubjektivitása által.

II. Átérhetünk immár a pozitív megoldás útjára: a (nagyon is komplex) pedagógiai szeretetnek *kettős arculatára*. Minden jó megfigyelő megállapíthatja, hogy a sajátlagos pedagógiai szeretet egyik, oldalán ott van a gyermek, másik oldalán pedig az objektív kultúra iránti szeretet.

Gyermekek:
szubjektív-szeretet

Kultúra:
objektív (tárgy-) szeretet

„pedagógiai szeretet.”

E vázlatból kiderül, hogy a pedagógiai szeretet nem egyszerű, hanem összetett. Kettős célt azonban együttesen, sajátos *szintézisben* lát maga előtt. A lényeg az, hogy 1. a gyermek és az objektív történeti kultúra ne essék szét, ne maradjon külön, hanem egyesíttessék, azaz az objektív kultúra, a tárgy *épp a gyermeknek* adresszáltassék (ez az átszármaztatás, s így *átszármaztató* szeretetről is szólhatunk); 2. fontos az, hogy a *szubjektív* és az objektív vagy tárgy-szeretet *kellő egyensúlyban maradjon!* Ez utóbbi külön súllyal esik latba a tanárképzés feladatkörében. Meg kell néznünk középiskoláink mai életét. Ismert dolog, hogy a tanárság „szaktárgya” iránti szeretete, szinte lángoló hevülete iskolánk¹⁴ legerősebb motorja. Az egyik tanár azért kitűnő, mert minden erejével „a fizikát”, másik mert „az irodalmat” stb. akarja tanítani; ily különleges erejű tárgy szeretet nélkül iskolánk élettelen, kihűlt égitest volna. Ugyancsak átlagos az, hogy a tanár a gyermekeket is azért szereti meg, mert beléje akarja plántálni a „maga” tárgyát. Első lépés: nem is tanítani akar általában, hanem tárgyát, mely a szívéhez nőtt és a „magáé”, meg akarja „szerettetni”; eleve meleg viszonyt, különleges érdeklődést akar kelteni. „Általában” tanítani tehát nem is elsősleges rúgó. A tárgy-szeretet teszi sugárzóvá, örömmel telivé a tanár arcát. Szereti a *tárgyát*? Szereti-e a *gyermeket*? Szeret-e *tanítani*? — három lépcsőfok, s minden, úgy látszik, az elsőre állástól függ. A gyermek finom rezzenésekre is felfigyelő — mert friss — lelke” kéri mind a három szeretet-alakot és ha meg van mindhárom egyaránt a tanításban, olyan az, mint egy légörvény: magával ragadja a gyermeket, felfelé, a kultúra és humanitás magaslatai felé.

¹⁴ Mindenütt főképp középiskolákról van szó, ha ki nem emelem is.

Iskolában vagyunk, ahol minden *személyi síkon* megy. A központ a tanár *missziós* lelke, áthatottsága. Már a „fellelépése” hat; másutt említettük,¹⁵ a missziós lélek olyan, hogy „ahol *van*, ott *hat*”, már pusztá jelenlétével! Hatásának tehát *nem* valaminő kiagyalt módszer képezi elsőleges alapját; *nem* valaminő technika. Itt a személyiség — osztatlanul — hat, hat már az „általános fellépése”: rögtön leköti a figyelmet, s nyugalmat kelt; és azonnal megnyílnak előtte a szívek. A kultúrával, a tárgyszeretettel meggazdagodott, missziós lélek egyszerűen kisugárzik, ott áll, mint természetes tekintély, gazdagon, telve, önbizalmat is sugározva, mint külön fajsfúlyú „egyéniiség”; nincsenek fegyelmi esetei, mert leköt, sőt gyakran lenyűgöz. De ez *nem* hatalmi magatartás: iskolában ilyen normálisan nincs. Az ily missziós lélek „határozott” egyéniiség, aki nemcsak lekötő erő, de szeretettel, patriarchális jelleggel fellépő, „vonzó” lény is — íme, itt van a szubjektív (gyermek-) szeretet arca is. Nem bosszankodik fel, hanem rámosolyog a gyermekiségekre és megbocsát; igazi, gyermeki hálát arat ezért. Ez a normális típus: a tárgyszeretet erős motor, de megvan — kellő arányban — a gyermekszeretet is, azaz a pedagógiai erősz *egyensúlyozott*

Ez az *egyensúly* könnyen felborul többféle alapon.

a) A tanár nagyon is szereti a gyermeket, de *nem* eléggé lelkesedik az objektív-történeti kultúra iránt, melyet át kellene származtatnia. Ha így „szeretjük” is a gyermeket, mégis kevéssel szereltük fel egy éles versennyel teli életre, *nem* adhatunk neki annyit, amennyit a gyermek — később! — megkívánt volna. Csak „foglalkoztattuk” a gyermeket. Ez a *szubjektív típusú tanár* mindig azt hangsúlyozza: „*nem* kell sok anyag”, sőt nagyon is kevéssel megelégedő; „atyáskodó” (sőt olykor komázó, tréfálkozó) modorú. Szeretik a szülők az „enyhe” embert, *nem* csinál bajt az igazgatónak, ritkán merészkedik „intésre”, a tanuló eleve érzi, úgy *sem* fog bukattani; tehát „nagyon kedves ember”. Ám így végre is a kultúrának számos kardinális értéke egyszerűen ki fog esni az emberiség szellemi vérkeringéséből, szinte *kulturális vérszegénység* állapotába jut az ország.

Az iskola ily szubjektivista ellágyulásától féltjük művelődésünket. Sajnos, az iskola mulasztása csak 1—2 évtized múlva látható. Hogy mi minden ment veszendőbe, talán örökre, akkor látjuk majd. Hinnünk kell a régi, erős tárgyszeretet ápoló, erős intellektuális tartalmakat ápoló „diszciplínákat szemé előtt tartó iskola-típus értékében. Régebben *nem* gondoltak annyit gyermekboldogító játékok sorára, félmunkák-fél játékok keverékére; a tanuló mindenekelőtt azt érezte: az iskola a komoly erőfeszítések világa. Ez az általános komolyság-jelleg ment részben veszendőbe az utolsó

¹⁵ Missziós lélek-nevelői lelki alkat, 173. 1.

évtizedekben, elsősorban a rohamosan enyhülő osztályozás következtében. Már bent vagyunk az individualista és liberális idők szubjektivizmusában. Az iskola nem a kultúrértékek komoly harcosa, hanem *kielégíti* a szülőket, ki a lágy-lelkű gyermekpszichológusokat és reformpedagógusokat¹⁶ Mindennek központja a gyermek, *mint* szubjektum. Viszont rövidséget szenved az objektív-történeti kultúra értékállománya.

b) A pedagógiai szeretet szubjektív oldalával szemben lenyűgözően érvényesülhet az objektív oldal is: mindenütt *csak a szak szempont* érvényesül. A tanár nem lát egyebet, mint a maga szakját, fanatikusan hisz annak világközpontiségében, egész magatartásán egy *szakfanatizmus* látszik meg. A gyermek *csak* arra való, hogy befogadja a szaktárgyi ismereteket; cél a szaktárgy, a gyermek már *csak eszköz*.

Másutt¹⁷ utaltunk egy elméleti-pedagógiai *antinómiára*, mely a következő: 1. cél a kultúra, az iskolás gyermek az eszköz, arra való, hogy elsajátítsa az ismereteket. Ellentét: 2. cél a gyermek; a kultúra javai csak eszközök, arra valók, hogy általuk a gyermek fejlődjék. Mindkét álláspont igaz, ellentétük — elméletileg — megoldhatatlan. És a gyakorlat mégis megoldja, t. i. kellő arányba-hozatallal. Itt, a szaktárgy szempontjának túlságba jutása esetén ez a helyzet: a túlságba vitt tárgyszeretet is egyoldalú lehet; a gyermek nemcsak ismeretraktár, nemcsak befogadója („hordozója”) a kultúrának; az objektív kultúrának is *élnie* kell az ifjában. Tehát hozzá kell *alkalmazni*, t. i. a gyermek *fejlődésérdeke* szerint kiválogatni — messzemenően — az anyagot, nem sokat nézve arra, hogy mi *maradt ki* a mintának nézett főiskolai jellegű kompendiumokból. Csak lassan-lassan értünk mostanában odáig, hogy a szaktárgyi részleteknek „*nevelő értékét*” külön pontosan kezdjük mérlegelni. Nem a tömény tankönyvkivonatokat boldogítanak, hanem az ügyes — tapasztalatokon is alapuló — részlet-válogatások, a pedagógiai szelekció! Ez alapon, elkerülve az enciklopedizmust, az olyannyira szükséges tárgy szeretet sem fog túlságba jutni. A szakfanatizmus alábbhagy, a szubjektív gyermekszeretet emelkedhet. Minden azon múlik, hogy az „előírt” anyag ne legyen szentség, a gyermek a fő, a *fejlesztőérték* kutatása a helyes útvonat. A szakfanatikus elfeledi, minő veszteség az, ha igazi gyermekszeretet (szubjektív erősz) kiveszett a lelkéből; ez a szeretet utóbb szerényebb, de mélyebb nevelői programra ösztönzi, arra, hogy a gyermeknek éljen, mély tárgyszeretete *által* Az objektív pedagógus tehát megegyez-

¹⁶ Igen jellemző, hogy ez a lefelé csúszás nem akkor esett meg, amikor az iskolák szervezetenként decentralizálódtak.

¹⁷ A történelmi kultúra útja. (Pedagógiai Szakkönyvek, 3. köt.) 1936. 24. 1.

tetheti, gyakorlatilag, a maga programját, tárgy szeretetét a gyermeki fejlődéssorrend érdekeivel.

c) Van azonban oly nevelői lélek is, aki szeretetben már nem egyoldalú, hanem általában szegényes. Végzi a dolgát, közömbösen, „ahogy kívánják az előírások”, de nincs benne elegendő lelki fűtöttség, sem elég tárgy-, sem elég gyermekszeretet. Ez a szürke típus valósággal pedagógiai hivatalnokká válik. Baj az, hogy bár „nem lehet róla semmi rosszat mondani” (hiszen elvégzi dolgát „kötelességből”), de jót sem mondhatunk: belső alkata szerint nincs benne lendület, épp az, ami kultúratermő élan, igazi erősz. Alig látok veszélyesebbet az iskolára, mint a pedagógiai hivatalnokok által biztosított abszolút rendet. Az iskolában nincs élet, az iskola nem az ifjúság vígan csergő folyója, hanem állóvíz. Lendület helyett általános a vontatottság. Az iskola vetésforgója 20—25 év; a hatása később fog mutatkozni. Ha a gép elromlik, nyomban keressük a bajt; ha az iskolai élet enerválódik, csak akkor, amikor egy nemzedék már áldozatul esett.

Még számos jelenségre mutathatnánk rá, mely mutatja az igazi emberformáló *erősz* súlyát, s azt, minő fontos a szubjektív gyermek- és a tárgy-szeretet egyensúlya. Itt még egy kérdést érintünk: a pedagógiai szeretet belső *arányvátozásait* az időben, felfelé a főiskolai tagozat felé.

III. A nevelés időbeli folyamat, két évtizednél is hosszabb a főiskolai fokozat végéig. E hosszú idő alatt a pedagógiai erősz belső arányainak is változnia kell. Nem lehet kétséges: a nevelés *a szubjektív szeretet túlsúlyával indul meg* (a családban), de fokenként egyre inkább *túlsúlyt nyer az objektív kultúra szeretete*. A családban még nyoma alig van a szorosabban vett tárgyszeretnek, a gyermeket „általában” gondolják, szakszerű szempont még nem jelentkezik. Azonban távolról sem hagyhatjuk figyelmen kívül azt, hogy a család, — ez a páratlanul gazdag, benső életet élő kis-közösség — az általános moralitásnak legszakavatottabb kertesze. Szüntelen nyesegeti a vadhajtásokat, nélküle az elemi iskola nem kezdhetné meg munkáját.

A középfokú iskoláztatásban a szubjektív és az objektív, tárgy-szeretet körülbelül egyensúlyban van, illetőleg kellene hogy legyen. Kivételnek, eltévelyedésnek nézzük, ha szubjektív vagy objektív irányban az egyensúly felborul. Már a középfokon is szó van szakoktatásról, és íme, ott sem csak gyakorlati szaktárgyak vannak, hanem általános tárgyak is. Végül a felsőoktatás fokán már az objektív kultúra, a szakműveltség, azaz a tárgy-szeretet olyannyira túlsúlyba kerülnek, hogy már csak szakszempont uralkodik, az ifjúság *általános* nevelésének kérdései csaknem figyelmen kívül maradnak. A vizsgálati eredmény, a disszertáció-szempont stb. az

uralkodó csillagzatok. Van sok mozzanat, ami arra utal, hogy ez a tényleges történeti fejlődés nem erőszakolt, hanem természetes: a felsőoktatás már a specializmus jogait kénytelen képviselni (mi más, ha ez nem?), tehát mindenkép a tárgyszeretet kerül a csúcspontra. Kissé különleges helyzetben vannak e téren (bár alig tudatos a helyzet képe) a tanárképzőintézetek; ezek az egyetemi típust képviselik, a szakszempont primátusával. Kétségtelen azonban, hogy a gyermekkel való foglalkozás — mely alkalmat ad a szubjektív (gyermek-)szeretet kialakulására — nem állandó, nálunk elkésik, az 5. évre marad. Szerencsés kivétel, ha a tanárjelölt még cserkészvezető is; tanárvizsgálaton éreznem lehetett akárhányszor, hogy a cserkész-életben is buzgólkodó, vezető jelölt pedagógiai érdeklődése bensőségebb, jobban, színebben látja maga előtt a gyermeki életet, jobban is szereti a nevelési mozzanatokot.

Legnehezebbnek találjuk a szubjektív és az objektív szeretet kellő arányát biztosítani a középfokon. Ez is nálunk 8 év, egységesen szokták elkönyvelni gondolatban, holott ez tagozott, kezdő évek (1—4), pubertás-évek (5—6) és kiérlelő évek (7—8. osztály fokok) szerint. A kezdő években leginkább lelkesednek középiskolai pedagógusok is a „gyermekből kiinduló” pedagógia elvei iránt, a szubjektív szeretet jogait hangoztatják: nem más, mint az elemi fok benyomulása a középfokba. Majd a tárgy szeretet a felsőbb osztályok felé *fokozatosan* lép előtérbe, egyre inkább lehetséges pl. huzamosabb „előadás” is. Pedagógiai íróink még ritkán gondolnak a módszerek változásaira, még — ha a módszer jó — kötelezőnek tartják végig a 8 évre, holott e téren sok kétség és kutatandó van előttünk.¹⁸ Ha ugyanis egy a módszer nyolc éven át, ez a *módszertani monizmus* az eljárások terén sokat követel talán az alsó fokon, viszont — keveset a felső osztályok fokán. Azt hisszük, ma ez az eset áll fenn. Nem használjuk jól ki a felső osztályok lehetőségeit. Számos tény mutatja, hogy ha a szubjektív szeretet túlsúlyát normálisan felváltja lassan a tárgyszeretet túlsúlya, *ezzel tanterv szerkezeti*

¹⁸ Az általános didaktika rendszerint általánosságban — nem fokok szerint — ajánlott egy-egy módszert, s a gyakorlat emberei is fokokra való tekintet nélkül alkalmazták pl. a kérdeve-kifejtő, heurisztikus (kitaláltató) módszert. Láthatunk iskolát, ahol apró kérdések (100-nál is több egy órán) röppennek fel szüntelenül. „Az egész osztályt” (így!) foglalkoztatják, ami r é s z b e n helyes, ámde így nyugtalan is lehet az óra, egyéni elmélyedésre nincs ideje a felsőbb osztályos tanulóknak. Hogy maga elmélyedjen, ahhoz a szüntelen mozgattatás nem kedvező. Aztán: éppen hogy felelni kezd, máris másnak adják át a szót, a nagyobb növendék így ambícióatlan lesz, nem feszíti meg erőit, nem lát „teret” maga érvényesítésére, *nem h* látja, hogy e g y é n i erőfeszítéseit alaposan számon tartják. Az alsó osztályos, elme-szántó, kérdezőgető módszer a felső osztályokban elmélyedéshiányra és lanyhaságra vezethet. A módszerek fokonként való változása léhát fontos gyakorlati kérdés.

és módszeres elvek is változnak. Ha pl. alsó fokon mindent „apróra megbeszélünk”, felső osztályokban ez időpocsékolásra vezet. — Általában több önállóságot kell követelnünk a tanulótól és pedig azon *lélektani* alapon, hogy a magasabb fokúaknak fokozottabban *lehet*, tehát kell is érezniök, miszerint nagyobb áldozatot kell hozniok az objektív-történeti kultúráért. Minél nagyobb, fejlettebb valaki, annál több áldozatra képes, és egyben több önállóságot, több *felelősséget* kívánunk tőle. Íme, a szubjektív és az objektív erősz *arányának* kérdése messzemenően belehangzik az általános didaktikába is.

DÉKÁNY ISTVÁN DR.

A matematikában tehetséges tanuló.

Bevezetés.

Mindennapi tapasztalat, hogy a matematikában is, mint minden tárgyban vannak pozitív értelemben vett kiváló tanulók. E kiváló tanulók némelyikét *tehetségesnek* ismerjük fel. Felvetődik a kérdés: mi a nevelő feladata a matematikában kiváló, tehetséges tanulókkal szemben?

A nevelési tennivalók tisztázása előtt meg kell vizsgálnunk a következő kérdéseket: *Mi jellemzi a matematikában tehetséges tanulót? Mi a kapcsolat az iskolai és az igazi tehetség között?*

A magyar irodalomban nemrég jelent meg Márkus Artúr bizonyos tekintetben úttörő munkája: *A matematikai képesség lélektana.* (Szeged, 1937.) Mégis úgy gondolom, hasznos az is, ha valamit több oldalról világítunk meg. Ezenkívül szeretném felhívni a figyelmet a nevelési tennivalókra is, illetve a tennivalók módjára.

A matematikában tehetséges tanulók jellemzése.

(Ahogyan a középiskolai tanulók látják.)

A matematikai tehetség fogalmának tisztázása a közvéleményben elterjedt fogalom vizsgálatával indulhat el. Nem érdektelen a lélektan számára sem valamilyen lelki jelenségnek, képességnek a közvéleményben kialakult képe, fogalma, mert csak e kép ismerete után foghat hozzá a fogalom tisztázásához a közvélemény számára is. Tehát nem látszik teljesen érdektelennek, ha azt vizsgáljuk, hogy a matematikában tehetséges tanulónak, illetve ezzel kapcsolatban a matematikai tehetségnek, milyen képe alakult ki a közvéleményben? Sok embert megkérdezni nagyobb akadályba ütközik, de nem is szükséges.

A matematikai tehetségről legtöbb ember nyilván az iskolában szerez fogalmat. Az itt nyert fogalom lényegesen legtöbbször nem változik, nem fejlődik, nem differenciálódik, nyilván az életkörülmények miatt. Így közelfekszik az a gondolat, hogy a matematikai tehetségnek a tanulóknál kialakult képét kell vizsgálnunk. Hiszen a tehetség, így a matematikai tehetség is, szinte mindennapi problémája a középiskolai tanulóknak. A tanuló állandóan ellenőrzi a matematikában tett erőfeszítéseit, sikereit és sikertelenségeit. Megismeri erejét,

képességeit. Az iskolai osztály, mint a normális fogalmának legjobban kialakító tényezője, megismerteti a tanulót esetleg nála jobb, vagy rosszabb matematikussal. Így a matematikai tehetség képe legtöbb tanulónál folytonosan kiegészül és tisztul.

Én is középiskolai tanulóknál igyekeztem megvizsgálni a matematikában tehetséges tanulókról kialakult képet.

A debreceni ref. kollégium gimnáziumának VII/a, VII/b, VIII/a, VIII/b osztályainak — több más kérdést megelőzőleg — a következő két kérdésre kellett válaszolniuk írásban:

1. *Milyennek képelem el a matematikában tehetséges tanulót?*

2. *Miből é-f hogyan lehet megállapítani egy tanulóról hogy matematikában tehetséges?*

Megjegyzem, hogy a második kérdést az első kiegészítésének szántam, mivel módszertani utasításokat a tanulóktól nem várhatunk, habár, mint látni fogjuk, több tanulónál ez is megtalálható. Legtöbb tanulónál a második kérdés az első elmélyítésére, kiegészítésére szolgált, némelyek a második kérdésnél felelet helyett az első feleletre utaltak.

A két kérdés kidolgozására összesen 10—15 perc jutott. Főleg más kérdésekre tekintettel, *névalírás nélkül* adattam be a feleletet. A kérdésekre a négy osztály 142 tanulója felelt. A feleletek több mondatból állanak s több dologra vonatkoznak. Ezért minden feleletet több részfeleletre bontottam fel. Így a 142 feleletből 680 részfelelet adódott. Így nem azt vizsgáltam, hogy a tanulók hány százalékának van helyes fogalma a matematikai tehetségről, illetve hányan sorolják fel a matematikai tehetség lényeges jegyeit, mert nyilvánvaló, hogy egyik ezt vagy ezeket a tulajdonságokat emeli ki, a másik más jegyeket, de ezek a jegyek egymást kiegészítve általános képpé rendeződhetnek. Ezért bontottam fel az egyes feleleteket részfeleletekre, ami azzal a hátránnyal járt, hogy az ok és cél hálózatot több helyen fel kellett bontanom. De arra ügyeltem, hogy újabb kapcsolatokat ne teremtsék. A feleleteket úgyszólván mindenütt szórói-szórá közlöm. Minden részfelelet után zárójelbe tettem, hogy ez a részfelelet hányszor fordul elő a részfeleletek között. Megjegyzem még, hogy kézzelfogható tévedések úgyszólván nincsenek a feleletek között.

Első kérdés, ami felvetődhetik, hogy *a matematikában tehetséges tanuló különbözik-e más tanulótlól?* Ezen nagyon kevesen gondolkoznak, mindenki az *igent* természetesnek tartja. Idetartozó feleletek: a matematikai tehetség igen ritka, ha az osztályban előfordul, viselkedésében kissé elkülönül (1), a külső nem számít (1), külsőleg nincs különbség, csak belsőleg (1).

Hogy *a tehetséget fel lehel-e ismerni*, arra az egyik tanuló ezt mondja: biztos jelek nincsenek, vagy csak a lélektani

tudósok számára hozzáférhetők, de a számomra nem.” (1).

Hogy *miből lehet megállapítani a tehetséget*, arra többféle formális feleletet is kapunk:

A tehetséget meg lehet állapítani az évi átlagból vagy nagyobb átlagból, de nem egy feladatból (1), a tanuló munkájának eredményéből (1), megállapítható a rátermettségéből (1), iskolai viselkedésből (1), esetleg az érdeklődésből (1), beszédből (1), feleletből (1), dolgozatából és feleletéből (1), magyarázatából (2), adott nehézséggel szemben hogyan viselkedik (2), gondolkozásinódjából, gondolatmenetéből (3), felfogó képességéről (1), levezetésekből (1), a gondolat gyakorlati megvalósításából (1), ábrák megrajzolásából (1).

A fentiekből *hogyan állapítjuk meg a tehetséget*, arra a következő feleletek válaszolnak:

Feladunk neki egy feladatot (1). feladunk neki egy képletet s miután a szükséges kiindulást megadtuk (könnvebbné! még ezt sem!), felszólítjuk, hogy vezesse le; ha levezeti, tehetséges, ilyenkor megvillan fejében a levezetés menete s ezt mondja el először, csak azután kezd a kidolgozáshoz (1), olyan feladatot adunk neki, melyet senki sem magyaráz meg, s ehhez hasonlót soha nem csinált (1), akkor tehetséges, ha a többféleképpen megoldható példánál megtalálja a legjobb és legrövidebb utat (1).

hogy *ki a tehetségtelen*, arra vonatkozólag direkt megjegyzést csak egyet találtam: aki csak bevágja, s ha mélyebbre akarunk nézni, összezavarodik: nem tehetséges (1).

Hogy *a matematikai tehetség mire vezethető vissza, öröklött-e vagy szerzett*, arra a következő feleletek vonatkoznak:

A matematikára születni kell (1), a matematikus magával hozza az őstermészetben a kifogástalan gondolkozásmódot (1), a matematikához külön tehetség kell (2), érzék kell (3), rátermettség (1), természetes érzék kell a matematikához (1), hiába a törekvés, ha nem érti (1), a szorgalomnál fontosabb a tehetség (1), akiben nincs szorgalom, az is lehet tehetséges (1).

A másik felfogás szerint a matematikai tehetség nem olyan, mint a költői tehetség, mely velünk születik, hanem, melyet hosszabb tanulás árán lehet elsajátítani (1), a matematikára nem kell születni, sokat kell gyakorolni, mert nagyrészt gyakorlaton alapszik (3).

A *felelésmódra* vonatkozólag megjegyzem, hogy a konkrét személyek megnevezése, vagy leírása és a szintelen általános tulajdonságok felsorolása ritkán fordul elő.

Majdnem minden osztályban volt olyan tanuló, aki behatóan és sikeresen foglalkozik a matematikával. Több helyen ők szolgáltak mintaképül, így az egyik osztályban a matematikában tehetséges tanulót külsőleg is leírják (2). meg is nevezik (7); a másik osztályban ketten is megjegyzik.

hogyan olyannak képzelik el a matematikában tehetséges tanulót, mint X-et és Y-t, de az egyik megjegyzi, hogy X-et tartja igazán annak, mert Y mindenben kiváló.

Ezek előrebocsátásával a többi feleletekből az állapítható meg egész határozottan — ami természetes is — hogy *a matematikában tehetséges tanulót elsősorban a matematikához való viszonya, abban elért eredményei, munkamódja jellemzik*, illetve különböztetik meg másoktól. Legfeltűnőbb különbség van a matematika iránti érdeklődésben, a matematika megértésében, áttekintésében, egyszerű alkalmazásában, de különösen az új, ismeretlen probléma megoldásában. — Bizonyos mértékig különbség van az egész lelki szerkezet terén, az egyéniség terén is. De meg kell jegyezni, hogy minél inkább távolodunk a matematikával való kapcsolattól, s minél inkább közeledünk a jellem, a személyiség megrajzolásához, annál több ellentmondás, ellenkező vélemény található.

Úgy igyekeztem összeállítani a feleleteket, hogy minden felelet szerepeljen, a pozitív irányban kiváló feleleteket is természetesen felvettem, amelyek ha nem is a közvéleményt, az átlagot, a sablont fejezik ki, de rámutatnak a felelet közben felvetődő értékesebb gondolatokra is. *A matematikában tehetséges tanulót jellemzi a matematika iránti speciális beállítottság:*

A matematikában tehetséges tanuló elemébe jön, ha a matematikáról van szó (1), mintha kicserélték volna (1). öröm ragyog az arcán (1). Érdeklődik minden után, ami számolásra alkalmas (1), érdeklődik az új anyag iránt (2), a levezetések s azok összefüggései iránt (1), a magasabb matematika iránt (1), általában a matematikai tárgyak iránt (3). A matematikában tehetséges tanulót erősen (20), sőt legerősebben a matematika érdekli (6). Érdekli egész órán (1), érdeklődött a múltban is (1), érdeklődött már kis korában is (2). Nemcsak érdekli, hanem iskolán kívül is úgyszólván mindig vele foglalkozik (15), mégpedig szívesen (19), a matematikai könyveket szereti (1), és olvassa (8), matematikai szaklapokat olvas (2), mindig matematikai kérdésekben töri a fejét, mert benne örömet leli (5), ezeket a kérdéseket vagy mások nem oldották meg, vagy maga adja fel magának (2), önkéntelen gondolkozóba esik minden matematikai problémán (1), házi versenyeken vesz részt (1), eljár a matematikai összejövetelekre, hogy egymástól tanuljanak (1), általában autodidaktizmus jellemző rá (1), több tudásra törekszik, ezért műveli magát (2), foglalkozik a matematikával, hogy fejlessze magát a gyors gondolkodásban és számolásban (1), s azért, hogy ismereteit fejlessze (1). Az a tehetséges matematikus, aki a matematikát önmagáért szereti (1). A tehetséges matematikusra annyira hat a matematika, hogy legtöbb gondolata a matematika körül forog (1),

minden papírszeletre levezetést ír és geometriai ábrát rajzol (1), állandóan a matematikáról beszél és beszédébe matematikai szavakat kever (5), ilyenkor előhozakodik egy új megoldási elmélettel (1), a környezetében, mindenben számolási lehetőséget lát (5), mindenben igyekszik matematikai törvényszerűséget felfedezni (1), mindent számítással végez (1). mindent, ami körülötte történik, matematikus módra ítél meg (1).

összefoglalva: A matematikában tehetséges tanuló erősen érdeklődik a matematika iránt, még az iskolán kívül is. mindig szívesen foglalkozik vele s annyira beleéli magát, hogy mindenben matematikát lát.

De nem elég az érdeklődés, a matematikát tudni is kell. Mindennek a számolás az alapja:

A matematikában tehetséges tanuló fejben és írásban tud számolni (1), jó számoló (3), gyors fejszámoló (1), könnyen (2), és biztosan számol (2), nagy számolási készsége van (4), kitűnő számolótehetség (1).

A matematikai művelethez kellő alap kell (3). A matematikában kiváló tanuló az iskolai anyagot tudja (2), az iskolai anyagot meghaladó tudása van (2), társainál sokkal többet tud (8), az anyagban otthon van (4), a legegyszerűbbtől a legbonyolultabbakig mindent tud (3), az anyag vérében van (2), a tudását értéssel, könnyedén szerzi meg (6). Van, aki megjegyzi, hogy a matematikában tehetséges tanulónak elég a levezetés elejét megjegyezni, mert a többi eszébe jut (1). Amit évekkal ezelőtt tudott, azt sem felejt el (4), az eddigi anyagról szóban és írásban egyaránt be tud számolni (5), tudása az állandó jelentkezésből is látszik (1), a képleteket és levezetéseket fejben tartja és jól tudja (2). A kérdésekre természetesen jön a felelet (1), felelete alapos, meggyőző (1), értelmes (1), kimentő (1), pontos, precíz (4), egyszerű, mert minél alaposabb, annál egyszerűbb (1), szabatos (1), nvugodt, fölényes (1), gyors, határozott, jó (1), azonnal felel (1), felelésben találékony (1), észszerűen, fejben tud levezetni (1), a levezetést meg tudja oldani (2). Általában tudása biztos (2), bármikor készen áll (2), nagy áttekintése van az egész anyag felett (3).

De nem csak tudja, hanem mindenki számára érthetően meg is tudja magyarázni (7).

Összefoglalva: Jó számoló készsége van, társainál többet tud, tudása teljes és biztos, feleletei pontosak, magyarázata egyszerű.

Az órán az új anyag tárgyalásánál tűnik ki legjobban valakinek a tehetsége:

Az órán figyelmes (3), az új anyagtól nem ijed meg, gondolkodik rajta (1), hamar feltalálja magát (1), az új anyagot egy-kettőre kitalálja (3), a magyarázatot tudja követni és megérti (8), legfőbb jellemzője, hogy a legnehezebbet is

könnyen és gyorsan megérti (32), a levezetést nemcsak érti, hanem kitalálja a lépéseket (7), előre eltervezi (1). A matematikai könyveket segítség nélkül is megérti (1), a hiányos magyarázatot is megérti (1). A szabályt meg tudja fogalmazni (2), és érthetően megmagyarázza az eredményt (2).

Az új anyag tárgyalásánál a tanárnak állandóan segít (4), tanácsával nagyban hozzájárul az eredményhez (1), gyors felfogásával hamar észreveszi a hibát (2), de nem elégszik meg a magyarázattal, hozzászólásai vannak (1), mindig újabb kérdéseket vet fel (3), kérdései hozzáértést árulnak el (2).

Összefoglalva: Az új anyagot könnyen és gyorsan megérti, értelmes tanácsaival a megoldást előre viszi.

Tudását helyesen (2), és bármikor tudja alkalmazni (3).

A matematikában tehetséges tanulót az új problémákkal szemben a következők jellemzik:

A feladatot hamar átgondolja és megérti (1), a nehézséget rögtön felismeri (1), nem riad vissza (1), meglátja a feladat lényegét (2), gondolkodik rajta (4), a bonyolultakon töpreng (2), nem nyugszik, míg meg nem oldja (1), mert fizikai fájdalmat érez, ha nem tudja megoldani (1), így gondolkodással és próbálgatással rájön a megoldásra (1), mégpedig önállóan (4), gyorsan (5), és könnyen (2), felismeri a legjobb, legrövidebb utat (1), de nem tanult módszerrel is megtalálja a kivezető utat (1), esetleg, ha az irányt tudja, akkor — ha nem is a leghelyesebb, — de olyan megoldást talál, melyből a tehetsége meglátszik (1).

Így a legnehezebb problémát is megoldja (10), okoskodással és ismereteinek felhasználásával (2), vagy saját elgondolásai alapján (2), önállóan (7), vagy kis segítséggel (4), hibátlanul (1), legegyszerűbben (7), sajátosan praktikusán (1), könnyen és gyorsan (1), fölényesen (1), az eredményből sokirányú következtetést tud levonni (1), a megoldást meg is tudja magyarázni (4).

Ha a feladat nem sikerül, nem jön zavarba (1), ha kell, napokig dolgozik rajta (1).

Munkája közben észére támaszkodik (1), következtetése helyesek (5), egyszerűsítésre törekszik (1), munkájában nyugodt (1), legapróbb részletekig pontos (1), precíz, szép kiállítású (1).

Van türelme a matematikához (1).

Önálló ötletei vannak (6), van invenciója (2), a feladat kidolgozásához kiváló érzéke van (2).

A részlegesből el tudja vonni az általánost (1), szeret elmélyedni (1), az anyaggal kapcsolatban helyes és önálló nézetei vannak (5), szeret a matematikán vitatkozni (1).

Így ő is próbál bizonyos műveleteket készíteni (1), amit már más felfedezett, anélkül, hogy tudna róla, ő is felfedezi (1), állandóan kutat és föltalál valamit (1), magasabb kombinációra képes (1), általában önálló munkára képes (1).

Összefoglalva: Új és nehéz probléma megoldását is megtalálja, és a problémát önállóan, könnyen és gyorsan megoldja. Önállóan is vet fel és old meg problémákat.

Ezzel a matematikában tehetséges tanulónak a matematikával való kapcsolatát ki is merítettük. Még ehhez csatlakozik egy részfelelet: a matematikában tehetséges tanulónak jó térszemlélete van (1).

A következő terület, melyen a tanulók szerint meglátszik a matematikai tehetség határa, elsősorban az értelem területe. Valószínűnek látszik, hogy pl.: „jól tud gondolkodni, következtetni”, „éles esze van” stb. kifejezést — ha nem is mondják a tanulók — a matematika területére vonatkoztatják. Vannak, akiknél jól kivehető, hogy más területről van szó.

Ahol nincs nyilvánvaló célzás a matematikára, ott *a lelki képességeket külön vettem s a következőkben foglalom össze:*

Minden eredményt figyelemmel kísér (1), figyelme élénk (1), éles (2), jellemzi a teljes koncentráció (1).

Különösen jellemző a gyors felfogóképesség (26), könnyű (6), jó (8), sőt kitűnő felfogóképessége van (1), felismerőképessége tökéletes (1), képes a legelvontabb fogalmakat is [elismerni (1).

Emlékezete nagy (1), jó (3), sőt kitűnő (4).

Szorgalmasan és rendszeresen tanul (4).

Képzelete igen nagy (1) és gyors (1).

Gondolkozására jellemző, hogy az összefüggést, kapcsolatot meg tudja keresni (2), felismeri (5), s megérti (1). A lényegét ki tudja választani (3). Gondolkozása logikus (16), önálló (2), helyesen következtet (5), gondolkozása rendszeres (2), tartalmas (1), reális (1), mély (1), komoly (2), pontos (1). józan (1), gyors, eleven, friss (6), nyugodt (1), megfontolt (3).

Általában gondolkozó (3), mindig gondolkodik (1), szeret gondolkodni (1), megfontoltan ítél (1), van ítélőképessége (1). Általában nagy gondolkozási tehetsége van (V). Általában jó eszű, értelmes (2), okosabb, mint a többi (3), éleseszű (8), nagy értelmi fejlettsége és fogékonysága van (6).

A többi vonások széteszlanak a lelki jelenségek különböző területein. Részben *az egyéniségre jellemző tulajdonságok:*

Mindig okosan cselekszik (1), előrelátó (1), önálló (1), céltudatos (2), találékony (5), élelmes (1).

Inkább az értelem, mint a gyakorlat embere (1), gyakorlati (5), nincs érzéke a gyakorlathoz (1), elméletben, gyakorlatban önálló (1), minőségre, helyességre törekszik (1), sokszor egyoldalú (1), az érzelmek kevésbé hatnak rá (1).

Általában komolv (1), nyugodt (4), megfontolt (6), pontos (11), alapos (3), határozott (1), elmélyedő (1), szórakozott (3), mértéktartó (1), van akarata (2), egyenes (1),

egyenes, korrekt jellem (1), vidám optimista (1), nem szeret sokat beszélni (1), társaságkerülő (2), beszéde választékos (1), gyors (1), állandóan gesztikulál (1), szelíd, engedékeny (1), van hencgő is (1), kicsinyeskedő (2).

Ezeknek a jelzőknek a jelentőségét nem igen lehet felmérni.

Az *értelmi területre* vonatkozó megjegyzésekből a következő jól kivethető:

Mindent könnyen, gyorsan megért, gondolkozása logikus, általában éles eszű.

A többi megjegyzésekben aránylag a *komolyság* és *pontoság* fordul elő legtöbbször.

Végül még megemlékezem *a más tárgy iránti érdeklődésről*. Mint fentebb láttuk, megoszlanak a vélemények a felett, hogy vajjon elméleti vagy gyakorlati ember-e a matematikában tehetséges tanuló:

Főleg a reális tárgyak iránt érdeklődik (2), érdeklődik a természettudományok iránt (1), szeret fizikával foglalkozni (2), érdeklődik a rádió és a telefon iránt (1), rádiót és kisebb készülékeket készít (1), foglalkozik villanszereléssel (1), nemcsak a matematikával foglalkozik, hanem érdeklí a grafológia, hipnotizálás, s más lelki jelenség (1), a matematika szárazságát zenével és szellemes tréfálgatással enyhíti (1).

Azon vitatkoznak, hogy *a matematikában tehetséges tanuló más tárgyból milyen eredményt ér el*.

Minden más könnyű (1), másból is jó, mert a matematika az észet élesíti (1), legalább is másból sem gyenge (1).

Másból lehet gyenge, mert a matematikát nem magolni, hanem érteni kell (3).

Érdekes, hogy az egyik osztályban van egy kiváló matematikus, aki másból gyenge. Ez a tény erősen hat egyesek szemléletére: latinból, görögből nem tud semmit (1), lehet gyenge más tárgyból, részint az elfoglaltsága miatt (7).

Ezzel a feleletek végére értünk. A feleletek eloszlásához néhány statisztikai megjegyzést fűzök:

Mint fentebb említettem, 142 tanuló feleleteit 680 részfeleletre osztottam. A részfeleletek 18%-a a matematika iránti érdeklődésre, 11%-a a matematika-tudásra, 11%-a megértésre, 17%-a az alkalmazásra, új problémák megoldására vonatkozik. Nem kifejezetten a matematika területére vonatkozó értelmi tevékenységekre 21%, az egyéniségre 10%, más tárgy iránti érdeklődésre pedig 4% vonatkozik.

Ha nem a részfeleletek arányát, hanem a tanulók számarányát nézzük, akkor azt találjuk, hogy a tanulók 51%-a említi meg a matematika iránti *érdeklődést*, részben mint ismertető jelet, részben mint szükséges előfeltételt. Ugyancsak 51% a *megértéssel*, főleg a *gyors felfogással* foglalkozik. A tanulók 42%-a említi meg az *új problémával való sikeres fog-*

lalkozást, illetve a tanulók 61%-a tesz említést a matematikában tehetséges tanuló önállóságáról s minden akadályon könnyen felülemelkedő atkivításáról.

Mégegyszer foglaljuk össze a matematikában tehetséges tanuló képének a fejeletekből adódó főbb vonásait:

A matematikában tehetséges tanuló erősen érdeklődik a matematika iránt, vele mindig szívesen foglalkozik s any-nijira beleéli magát, hogy mindenben matematikát lát. Jó számoló-készsége van, társainál többet tud, tudása teljes és biztos, fejelete pontos, magyarázata egyszerű. Az új anyagot könnyen és gyorsan megérti, értelmes tanácsaival a megoldást előbbre viszi. Az új és nehéz probléma megoldását is megtalálja és a problémát önállóan, könnyen és gyorsan megoldja. Önállóan is vet fel és old meg problémákat. Általában éles eszű, mindent könnyen és gyorsan megért, gondolkozása logikus. Komoly és pontos.

Mindezek elismertetik velünk, hogy a tanulóban, mint a közvélemény hordozóiban, a matematikában tehetséges tanuló aránylag helyes kép alakult ki. De mielőtt ennek a képnek a vizsgálatába kezdenénk, meg kell keresnünk e vizsgálatához az alapokat. Mi a matematikai tehetség? Mik a lényeges jegyei? Van-e köze az igazi matematikai tehetségnek a középiskolai tehetséghez? Használhatjuk-e itt ezt a fogalmat, hogy „tehetség”, s mit értünk rajta? Tehát vég-eredményben meg kell vizsgálnunk az igazi matematikai tehetség és az iskolai tehetség közti viszonyt s ennek alapján megállapítani a matematikában tehetséges tanuló tehetségének lényeges jegyeit.

E probléma tökéletes megoldására nem vállalkozom. Csak egy-két gondolattal szeretnék hozzájárulni a kérdések megvilágításához.

A matematikai tehetség és a középiskolai tanuló.

Matematikában tehetségesnek általában azt nevezzük, aki az átlagon felüli teljesítményre képes. Szűkebb értelemben azt az embert ismerjük el matematikában tehetségesnek, aki önálló gondolattal, munkával jelentősen gazdagítja a matematika tudománvát. Tehát eredetiségükkel és értékükkel az átlag fölé emelkedő alkotások alapján mondunk valakit tehetségesnek. Ilven esetben a tehetség szót diagnosztikus értelemben használjuk. De használjuk prognosztikus értelemben is: aki már egy vagy több értékes matematikai vizsgáldást végzett, feltevésünk szerint a jövőben is képes lesz rá, A. tehetséges emberre jellemző produktivitás vonatkozhatik pl. a matematika alapjainak mélyebb megismerésére, a matematika valamely új ágának megteremtésére, ez új ág módszereire, vonatkozhatik már ismert ágak fejlesztésére stb. Annál

tehetségesebb valaki, minél önállóbb és átfogóbb értékűek gondolatai, művei.

Miért jutnak egyesek értékes eredményhez, mások miért nem? hogy ez nem a véletlenen múlik, bizonyítja az, hogy átlagember még soha nem jött rá mélyebb matematikai igazságra. De az is nyilvánvaló, hogy a szorgalom, a nagy akarat sem elég az eredmény eléréséhez. Általában *sok tényezőnek kell közreműködnie, hogy önálló alkotás jöjjön létre.* É tényezők közül több megtalálható más embernél is, de a többi tényező, ami ezeken felül épen a matematikai produktiváshoz szükséges, másoknál vagy hiányzik, vagy csak kisebb mértékben van jelen, mint a matematikában tehetséges embernél, így produktívva csak az lehet, akiben ezek a tényezők is fokozott mértékben megvannak, tehát akinek matematikai tehetsége van. A matematikai tehetség a képességek bizonyos összességét jelenti. (Gyakran a *matematikai tehetség* szót a *tehetséges matematikus* szó helyett is használjuk.)

Ugyanazon névvel jelölt lelki képességeink különböző területen nyilatkozhatnak meg. A közös név nem azt jelenti, hogy egyik területen mindig ugyanolyan mértékben nyilatkozik meg a képesség, mint a másokban. A harmonikus tehetséggel szemben speciális tehetség is fejlődhet ki.

Tehát a matematikai tehetség olyan képesség, vagy képességek összessége, melyek hiányában az alkotás lehetetlen.

Mi közelebbről ez a matematikai tehetség?

A matematikai tehetség természetének vizsgálata elindulhat a matematika lényegének vizsgálatával.

A tiszta matematika — mint azt *Dávid Lajos* rövid áttekintésében olvassuk (5; 240*) — *a formális rend és mérték tudománya.* A tiszta matematika bármely tétele végeredményben a természetes számoknak egy vagy több tétele. A természetes számból tisztán formálisán nyeri a többi számtartományt a matematika. A formális törvények permanencia elvét szem előtt tartva általánosít. Alapfogalmai még a sokaság, csoport, határérték, függvény, kombináció, permutáció. Módszere a dedukció és a matematikai indukció. A matematika az absztrakt számra épült absztrakt tudomány. A geometria az alkalmazott matematika első ága: a szám térbeli alakká, helyzeté, kiterjedéssé konkretizálása.

Ezek alapján így fogalmazhatnánk meg a matematikai tehetséget: *érzék a formális rend és mérték iránt.* Ez érzék birtokában képes az ember az alapfogalmak segítségével a matematika módszereivel a matematika rendszerét továbbfejleszteni.

A tiszta matematika axiomatikus jellegét tartva szem előtt, alkotta meg *Wenzl* (31; 29) az egyik tehetség típusát, melvre az *üres formában gondolkodás jellemző*, továbbá az *absztrak-*

* Az első szám a forrásmunkát, második a lapszámot jelöli

ció-erő és a signitiv gondolkodás nagy teljesítménye. E típus képviselője a matematikai tehetség.

A matematika iránti érzékre mutat rá *Poincaré* (21; 126) is, mikor azt mondja, hogy a matematikai bizonyítás nem egyszerű egymásmellé helyezése a szillogizmusoknak. Ezek a szillogizmusok bizonyos rendben helyezkednek el. Ez a rend fontosabb, mint maguk az elemek. A matematikában tehetségesnek eziránt a rend iránt van érzéke, s így minden elem önmagától helyezkedik el abba a keretbe, mely számára készült. *Ez az érzék — mint Poincaré szavaiból kivehető — a matematika legátfogóbb szerkezetének ismerete, a matematika lényegének ismerete.*

Legtöbben a számviszonyokban megnyilatkozó rend iránti érzékben látják a matematikai tehetség lényegét.

A matematikai tehetség lélektani megvilágítására az *alkotás lélektani folyamatának vizsgálata* adhat felvilágosítást.

Fehr (8.) korának legnagyobb matematikusaihoz intézett körkérdést, (7). *Ziehen* minden német fizika és matematika docenshez. (9.) Mielőtt *Ziehen* vizsgálatainak eredményét közölném, megjegyzem a következőket: a matematikai produktivitáshoz szükséges tényezők közül egyelőre a *speciálisan matematikait* vesszük figyelembe. Arra vonatkozólag, hogy a matematika minden terének eredményes kutatásához ugyanazon tehetség szükséges-e vagy sem, arra vonatkozólag megoszlanak a vélemények. Általában a matematikai tehetség két irányát szokták megkülönböztetni: a *tiszta matematikait* és a *geometriait*.

A matematika és a geometria is definíciókkal dolgozik, igazságot állapít meg és az igazságot bizonyítja. Tehát ehhez a tevékenységhez szükséges a fogalomalkotás, ítélet és következtetés. Továbbá minden gondolkozási folyamat végrehajtására szükséges bizonyos ismeret befogadása, s ez ismeret önálló előállítás, kialakítása. Mindezeket összekapcsolva kétszen áll előttünk a matematikai tehetségnek *Ziehen* által talált szerkezete, melvet több évtizedes munkája alapján állított össze. *Ziehen* (9; 43) szerint *a matematikai tehetség négy komponensből tevődik össze: a) térbeli, b) logikai, c) számo-lási, d) szimbolikus komponensekből.*

A matematikai tehetség szerkezete tehát a következő:

A) *Térbeli összetevők:*

1. Térbeli alakfelfogás, speciális vonatkozással a törvényszerű, különösen kvantitative is megállapítható helyzetviszonyokra.

2. Térbeli alakok iránti emlékezet.

3. Térbeli absztrakció (közös jegyek, relációk kiemelése).

4. Térbeli kombináció (térbeli relációk bonyolult összefüggéseinek felfogása, megtartása és önálló megtalálása).

5 *Logikai összetevők:*

1. Szemléletes és mindenekelőtt nem szemléletes, szí-

gorúan definiált fogalmak alkotása (háromszög, szinusz, logaritmus, tensor, függvény-determináns, sokaság stb.), tehát fogalmi absztrakció.

2. Általános fogalmi összefüggések felfogása, megfogalmazása, megtartása és önálló megtalálása, különös tekintettel a quantitative kifejezhető vagy quantitative kevésbé kifejezhető fogalmakra.

3. Következtetéseknek és következtetési soroknak felfogása, megtartása és önálló megalkotása a logika formális szabályai szerint.

C) *A számképzetek speciális alkotása* (számemlékezet, számolás).

D) *Szimbólumösszetevők* (szimbólumok felfogása, megértése, megtartása, műveletek a szimbólumokkal).

Megjegyzendő, hogy a B2 tartalmi, a B3 alaki természetű. A B3 ügyel a B2-re, nehogy logikai hibát ejtsen, de azért közvetlen is aktív, különösen az algebrai ismeretnél (9; 46).

Ziehen kérdőíveire 127-en feleltek. Ezek alapján *Ziehen* megvizsgálta, hogy a logikai-matematikai és a geometriai tehetség milyen gyakran jár együtt, milyen közöttük a korreláció. Azt találta, hogy a geometriai és a tiszta matematikai tehetség között erős korreláció van. A geometriai tehetségben is meg kell különböztetni a tiszta térbeli és logikai összetevőt (9; 56).

Számemlékezet és fejszámolás egyenlő gyakran jár együtt mind a geometriai, mind a tiszta matematikai tehetséggel. De mindegyikkel alacsonyabb a korreláció, mint a geometriai és a logikai-matematikai tehetség között. Fordítva, számemlékezettel és fejszámolással távolról sem jár mindig matematikai tehetség (9; 72).

A fentiekből láthatjuk, hogy *Ziehen* nemcsak a produktivitást tartotta szem előtt, mikor a matematikai tehetség szerkezetét vizsgálta, hanem a matematikai tevékenységhez tartozó összes szükséges tényezőket. Hogy melyiknek jut a tehetségnél lényegesebb szerep, arról nem világosít fel. Nyilván azt nevezi tehetségnek, aki a felsoroltak mindegyikére képes. Tehát e jegyek összeségének meg kell lenni a matematikai tehetségben. Tulajdonképpen azt mondja, hogy *az a tehetséges, aki képes matematikai igazságot megérteni, és önállóan megtalálni*. Hogy a különböző folyamatok hogyan folynak vagy hogyan folyhatnak le, arról nem kapunk felvilágosítást.

A fenti tényezők szükségesek a produktivitáshoz, de nem világítanak rá a produktivitás természetére. Akik megértik és megtartják a legbonyolultabb összefüggéseket, még korántsem válnak produktívvá, akárhogyan ismerik a logika szabályait. Ugyanis a produktivásban két mozzanatot kell megkülönböztetni: egyik az igazság megpillantása, a másik az igazság igazolása, bizonyítása. Sokan a matematikai tehetség lényegét *az igazság megpillantásában, megragadásában, a matematikai*

intuációban látják. Poincaré, mint fentebb láttuk, a matematikai tehetség lényegét *a sajátos matematikai rend iránti érzékben* látja. Ez az érzék egy szempillantás alatt észrevéti az ítéletek összességét, nem kell félni az elemek kihagyásától. Ez az érzék az intuáció. Ez kitaláltatja velünk az elrejtett összefüggéseket és összhangot. Akiben ez nincs meg nagy mértékben, sohasem alkot. Az intuáció lényege nem abban áll, hogy új kombinációkat létesítsen. Sokféle lehetőség van s ezek nagyrésze értéktelen. Az alkotás lényege föltalálni, nem haszontalan kombinálás. A lényeg éppen a megkülönböztetésben s a kiválasztásban van (21; 127).

Épen ezért a feltalálásnak nincsenek szabályai.

Az intuáció sem elég a produktivitáshoz. Nem mindenkinél túlnyomó az intuáció szerepe. Továbbá az intuáció tévedhet is. A matematika akkor lesz tudománnyá, ha állításait, az intuitíve meglátott igazságot bizonyítja is. Az új megtalálása sokszor épen olyan nagy próba elé állítja a tehetségeket, mint az igazság megpillantása. *Gauss* mondta: *eredményeim megvannak, de nem tudom, hogyan jutok hozzájuk.* Az intuációra vonatkozólag *Fehr* kérdést intézett kora legnagyobb matematikusaihoz. A feleletek eredményeiből a következőket közlöm: 56 felelő $\frac{3}{4}$ része azt bizonyítja, hogy sok eredménytelen kutatás után véletlenül, hirtelen jelent meg az eredmény (8; 34). Melyik az a pillanat, mikor az intuáció legjobban dolgozik? Erre 69 közül 38-an azt állítják, hogy az álmatlanság, de különösen a felébredés pillanata termékenyítő az invencióra. 7-en az álomnak tulajdonítanak jelentőséget, a többiek sem egyiknek, sem másiknak nem tulajdonítanak jelentőséget (8; 34).

Arra a kérdésre adott feleleteket, hogy legfontosabb eredményeiket spontán vagy valami vezető elv birtokában nyerték-e, három csoportba lehet osztani. 11-en a spontaneitást tartják fontosabbnak, de megjegyzik, hogy a munka is kiveszi részét, 15 felelet egyforma szerepet juttat mindkettőnek, hol együtt, hol külön-külön, 30 a szándékos munkának tulajdonít nagyobb jelentőséget.

Erre megjegyzi *Fehr* (8; 47), hogy ez adatok szerint a felfedezések soha nem születnek ösnemzésből. Mindig feltételeznek egy ismeretekkel bevetett és előkészített talajt. Más feleletből is kitűnik, hogy az olvasást fontosnak tartják és különösen a fiataloknak ajánlják.

A munka-módszerre vonatkozólag különböző típusok tűnnek szembe a feleletekből: 60-ból 30-an részleteket oldanak meg, és fokozatosan általánosítanak. 14 valami általános formulával keresi a megoldást, 16 vegyesen használja a módszereket az anyag természete szerint (8; 63).

A munka-módszereket tekintve *Ziehen* (19; 33) is három típust különböztet meg: 1. típusnál túlnyomó a térbeli szemlélet, a nem térbeli tartalmú problémákat is térbe viszi át,

a fogalmi fixálás másodrendű és gyakran semmi újat nem fűz hozzá.

2. típusnál a térbeli szemlélet háttérbe lép, a térbeli tartalmú problémákat fogalmiba viszi át, és utólagosan ismét visszahelyezi a térbe.

3. típusnál a térbeli szemlélet és a fogalmi fixálás többé-kevésbé koordinálatan tevékenykednek, kölcsönösen támogatják egymást, megközelítőleg egyenlő mértékben.

Természetesen a típusok között átmenetek vannak és az egyes típusokon belül is sok változat fordul elő.

Bieberbach (1) ugyancsak a matematikai alkotásmódok különbségével foglalkozik. Az intuicionizmus és formalizmus ellentétét az egyes képviselők alkatából igyekszik megmagyarázni. A *Jaensch-féle* integrációs tipológiát veszi alapul, s a matematikai tehetségek között megkülönböztet S (szinesztéziás) és I (integrált) típust. Az S típus csak azt értékeli, ami a saját szelleméből ered, amit a szellem a valóságba beelát. Az I típus minden érzékével és pszichikai funkciójával nyitva áll a valóság számára, s így a szemlélet és gondolkodás harmonikus egységgé olvadnak össze. Szembeállítja *Cauchy*t (S) és *Gausst* (I). Továbbmenve megállapítja, hogy a faji különbség az alkotásmódra rányomja a bélyegét, szerinte a franciák S típusúak, a németek I típusúak. Ez utóbbi állítás bizonyára túlzó általánosítás.

Más típustant véve alapul: *Kretschmer* a matematikai tehetségeket a schizothym lelki alkatúakhoz sorolja. De ez a lelki alkat szorosán összefügg a leptosom testalkattal. *Somogyi*. (26; 132) saját vizsgálatai alapján megállapítja, hogy korántsem oly ritka a leptosom ellentéte: a piknikus alkat a matematikai tehetségnél.

Ugyanígy meg lehetne vizsgálni *Jung*, *Pfahler*, *Klages*, *Spranger*, *Horschach* stb., hazánkban *Boda*, *Dékány*. *Noszlopi* tipustanában a matematikai tehetség helyét. De ez már nagyon távolfekszik tárgyunktól.

Tehát a matematikai tehetség lényege az, hogy birtokosa képes mély igazságokat megállapítani és azt igazolni. Az alkotás tulajdonképeni lényegét a matematikai intuíciójában látják, ami az eredmény megtalálás módjára világít rá.

Az igazolás mód, a tehetségek munka módja, mint láttuk, egymástól különböző. De vannak formálisan megegyező tulajdonságuk is.

Minden alkotáshoz, mint láttuk is, szükséges bizonyos alapismeret. Igaz, hogy a tehetség nagyságát sokszor épen azzal a mérik, hogy kevés alapismerettel alkot-e átfogó munkát. De *ősnemzés' nincs*. Ezt az alapismeretet meg kell érteni, és megtartani. Nagy, átfogó összefüggések, gondolatok megértésére is nagyobb fokú képesség kell. A megragadott igazságot bizonyítani kell. A bizonyításhoz erős kritikai tehetség kell. A feltételekhez való szigorú ragaszkodás, a lehető-

ségek számbavétele, az eddigi eredmények figyelembevételéből. kritikai tehetséget igényelnek.

Minden produktív tehetségnek egyik tényezője a receptív és a kritikai. Hogy a produktív matematikusnak nagyobb receptív tehetségre nincs különösebb szüksége, illetve reprodukció terén többen túlszárnyalhatják, valószínű. De, hogy kritikai tehetségének lennie kell, legalább a saját alkotásai ellenőrzéséhez, az nyilvánvaló.

Eddigi fejtegetéseink során a tehetség fogalmát az átlagon felüli produktivitással kapcsolatban használtuk. Ezt a fogalmat szem előtt tartva, az átlagon feletti teljesítményt kiterjeszthetjük a reproductivitásra és a kritikára. Tehát, mint *Somogyi* (26; 194) az intelligenciával kapcsolatban rámutat, a tehetségnek három típusát különböztethetjük meg. A receptív típusnak az átlagon jóval felülemelkedő képessége van mély matematikai összefüggések, gondolatok befogadására és megtartására, anélkül, hogy azokkal szemben önálló állásfoglalásra, kritikára képes lenne.

A kritikai tehetségek a recepción felül az eredmények összevetésére, a módszer helyességének vizsgálatára is képesek. A gondolatokban észreveszik a hibát és a hibás részeket ki is tudják emelni az épületből, az odavalókat meghagyva, mondja *Wenzl* (31; 19). De a kritikai tehetség nagyobb alkotásra nem képes, illetve működésének súlypontja a kritikán van. Az alkotó képesség hiánya jellemezhet kisebb erejű intuíción, vagy más alkotáshoz szükséges tényezők hiányát. Vagy éppen a nagyméretű kritikai tehetség a gát.

E típusok között, mint sok más típus között, fokozatos az átmenet. Minden tehetségben mind a három tehetség-fajta előfordulhat, s a mérték aránya alapján sorozzuk őket egyik vagy másik tehetség típusba. E típusok segítségével szolgálnak a matematikai műveltség fogalmának megvilágításánál. A matematikában művelt embert az szokta megkülönböztetni a matematikában tehetséges embertől, hogy sem önálló alkotásokkal, sem kritikai munkásságával a matematika fejlesztéséhez nem járul hozzá és erre képességet nem mutat, viszont receptív tehetségével, áttekintő képességével, kisebb méretű kritikai tehetségével jóval felülemelkedik az átlagon. Tehát a művelt ember a tehetség és az átlag között áll. A magasabbrendű összefüggéseket is át tudja tekinteni, érti, élvezni a matematikát, anélkül, hogy a tudomány fejlesztéséhez közvetlen hozzájárulna. Ennek alapján a receptív tehetséget inkább a műveltség körébe kell utalnunk. Feltételezve, hogy a receptív tehetség a matematika alapjaival, módszereivel, ágaival tisztában van.

Ha összehasonlítjuk végül a tehetséget és átlagembert, nyilván azt találjuk, hogy *a matematikában tehetséges ember teljesítménye nem minden vonalon feltétlen áll felette az átlagemberén.* Nagy tehetségek között is akadtak, akik igen

gyenge számolók voltak, vagy az elemi műveletek elvégzésében gyengébbek voltak, mint az átlag. De nyilvánvaló az is, hogy legalább a saját területükhöz tartozó alapfogalmakkal, módszerekkel sokkal könnyebben, gyorsabban tudnak bánni az erejükhöz mért könnyebb problémán. A gyorsaság a kapcsolatok szinte hirtelen egyberendeződésére mutat, a könnyűség gátlástalanságára, kevesebb energia felhasználására vonatkozik. De vigyáznunk kell az általánosítással, különösen a nagyobb problémák megoldásánál nem lehet szempont a könnyűség és gyorsaság vizsgálata, mert a hangsúly a képességen van, képes alkotni, az másodrendű, hogy milyen munkamóddal. A gyorsaság hiánya gyakran az erősen fejlett kritikára és elmélyülésre mutat

Összefoglalva a fentebb mondottakat, *a matematikai tehetség, a matematika rendje iránti érzék birtokában képes az ember a lehetőségek között az igazságot megpillantani, megtalálni.* Ez tulajdonképpen annak a ténynek megvilágítása, hogy egyesek képesek alkotni, mások nem. A matematikai tehetség birtokában a matematikus nagy sötétségeken, hiányokon áttörve, az intuíció erejével képes az igazságot, az eredményt megpillantani

A megragadott igazságot igazolni, bizonyítani kell, vagyis az ismert összefüggésekkel való kapcsolatát kell megtalálni, megvizsgálni. Itt lépnek be azok a tényezők, melyek minden matematikai tevékenységnél szerepet játszanak: a fogalmak, illetve ezek megértése és megalkotása, a következtetések, illetve ezek megértése és megalkotása. A megértett és önállóan megtalált igazságot, illetve az igazsághoz vezető utat a matematika belső természetének szemmel tartásával az eddigi igazságokkal, „az igazsággal” össze kell hasonlítani.

Mindezen tevékenységek végrehajtásához szükséges képességekre mélyrehatóan mutat rá *Boda István* (2; 144) az értelmiség szerkezetére vonatkozó vizsgálódásának eredményeiben. E képességek: elvonás, lényegmegragadás, elmélyülés, szintetikus egységbefogás, kritikai érzék.

Azok a törekvések, melyek a matematikai tehetség fogalmi megragadására vonatkoznak, céljukat abban látják, hogy a matematikai alkotásoknál szereplő tényezők, előfeltételek közül a leglényegesebbet kiemeljék. Itt felvetődik a kérdés, vajjon minden tehetségnél a tényezők között azonos egyensúly van?

Ezek a tényezők, előfeltételek részben értelmi, részben érzelmi, részben akarati természetűek.

így *Möbius* (17; 15) elsősorban az igen jó emlékezetet tartja fontosnak. E mellett fontos, amit közönségesen éles észnek, ítélőerőnek vagy kombinációképességnek nevezünk. Harmadsorban fontos a szorgalom és akaraterő, mely minden kiemelkedő embernél megtalálható. *Poincaré* az említett ma-

tematikai intuíción kívül az emlékezetet és figyelmet emeli ki (21; 126).

Az emlékezet, illetve a tanulás fontosságát a *Fehr* kérdéseire adott feleletek is kiemelik.

Az alkotáshoz szükségesek többek között még a következő tényezők:

A problémaérzék fontosságát mutatja az, hogy akinek nincsenek önálló problémái, nem lehetnek önálló alkotásai sem. A problémaérzék a matematika természetének mélyebb ismeretét tételezi fel, ismeret utáni vágyból táplálkozik, hiányok felfedezésével tevékenykedik. A problémaérzék a megoldásra törekvés belső kényszerével párosulva szükséges feltételnek látszik a matematikai alkotások létrejötténél. De ez nem elegendő, mert ez az összekapcsolódás tehetség hiányában lelki konfliktusokra is vezethet.

A belső kényszer, mely a matematikai kutatásokat mintegy existenciális szükségletnek tartja, megtalálható minden nagy tehetségnél. Az egész élete átítatódik a matematikával, vele összeforr. Ez az érzelmi természetű belső kényszer biztosítja a lelki folyamatok dinamikusságát, ez szervezi egybe az alkotáshoz szükséges funkciókat.

Ezek után felvetődik a kérdés, mi az összefüggés a tehetséges matematikusok és a matematikában tehetséges tanulók között. Erre az összefüggésre a matematika iránti érdeklődés korai megnyilatkozása világíthat rá.

Ismert tény, hogy a matematika és zene terén az érdeklődés és a produktivitás kezdete sok tehetésnél igen fiatal korba esik.

Dávid Lajos írja a *Bolyaiakról* szóló munkájában, hogy *Bolyai Farkas* még gyermekkorában 14 jegyű számokból második és harmadik gyököt gyorsan és biztosan fejben tudott vonni (4; 3).

Bolyai János már négy esztendőskorában csak úgy játékból több geometriai testet ismer, egyet-mást tud a kör-ről, ellipsziszről, sőt a szinuszról is. Öt éves korában a csillagképeket próbálja lerajzolni. De még 9 éves koráig csak az ujjain tud számolni. 14-ik évében már a differenciál-integrál számításban könnyedséggel és rendkívüli készséggel dolgozik. Lángeszű villanásai vannak. 21-ik évében a semmiből egy új, más világot teremtett, t. i. a *Bolyai-geometriát* (4; 54).

Gaussról feljegyzik, hogy három éves korában kijavította apja hibás számítását. Később tréfásan mondogatta, hogy előbb tudott számolni, mint beszélni. 9 éves korában az aritmetikai sor összegezésének elvét fölfedezte. Első eredményét 18 éves korában érte el (6; 134).

Pascal önállóan kezdett foglalkozni a matematikával. 12 éves korában, a nélkül, hogy könyvet vett volna kezébe, *Euklides* megállapításaiból többet ismert. 16 éves korában megírta a kúpszeletekről szóló értekezését (8; 8).

Clairaut édesapja fiát az abc-vel együtt tanította geometriára, melyben bámulatos haladást tett. 10 éves korában *Margais de Hospitál* kúpszeletről szóló értekezését megértette. 13 éves korában írt értekezését a Tudományos Akadémia elfogadta (8; 8).

A 12 éves *Cauchy-ra Lagrange* azt mondta, hogy egykor pótolni fogja Franciaország akkor élő matematikusait (20; 152).

Már *Galoisnak* a tehetsége csak 15 év körül kezdett rendkívüli módon megnyilatkozni, és 21-ik évében, halála előtti éjjelen, összeállítja korszakalkotó művét (8; 10).

Jacobi csak 19 éves korában választotta ki a matematikát, addig a filológiával egyformán művelte (8; 11).

De vannak, kiknek később nyílik ki a tehetsége. *Lie* 26 éves koráig nem mutatott semmi szeretetet az exakt tudományok iránt. 26 éves korában *Poncelet* és *Plücker* munkái ellenállhatatlan szeretetet ébresztettek benne a matematika iránt (8; 11).

Fehrnek az érdeklődés felébredésére vonatkozólag 93-an adtak feleletet. Ezek szerint az érdeklődés a koragyermekkor és 26 év között jelentkezett (a feleletek alapján). Van, aki előbb ismerte a számokat, mint a betűket. Egyeseket vonza a számok eszméje, másokat az aritmetikai vagy algebrai problémák. Egyesek csodálkoznak a geometriai ábrázolás összefüggésein, mások érdeklődnek a bonyolultabb matematika iránt. A matematika-szeretet gyakran lappang, és kedvező körülmények között életre kel, legyen ez az iskola, környezete, vagy az első matematikai lecke. Kivirágzását gyakran gátolja hiányos oktatás. Máskor pedig az gátolja, hogy a matematikai tehetség más tehetséggel párosul.

A matematika iránti szeretet felébredt 10 éves kor előtt 35 esetben, 11—15 év között 43 esetben, 16—18 év között 11 esetben, 19—20 év között 3 esetben, 26 éves korban 1 esetben (8; 3).

Természetesen ezek a feleletek csak megközelítők.

Mindezekből látható, hogy *a nagy matematikai tehetségek legtöbbször korán megnyilatkoznak*. Tehát az alkotás előtt is rendkívüli jelek fordulnak elő, amelyek a tehetség meglétére mutatnak. Mivel a tehetség nélkül a legnagyobb érdeklődés és akarat sem biztosítja a matematikai kutatások sikerét, kézenfekvő, hogy *a matematikai tehetség örökölt*. A matematikai tehetség átöröklését többen vizsgálták. Itt is, mint minden átöröklési vizsgálatnál, sok a nehézség.

Fehr (18; 12) átöröklésre vonatkozó kérdésére 76-an feleltek, s ebből 47 örököltnek mondja a tehetséget, 29 nem örököltnek. De a pontosabb vizsgálat azt mutatja, hogy csak 20 embernél fogadható el az örököltség. Inkább a matematikus környezete a fontosabb, mely természetesen hat a tehetség kifejlésztésére. Vannak kiváló matematikusok, *Bernoulli*,

Cassini, Herschel, Euler, Camot, Bolyaiak, akiknek a családjában több kiváló matematikai tehetséget találtak.

A *Fehr* eredményei is megerősítik *Möbiusnak* (16; 5) azt a megállapítását, hogy ha a matematikai tehetség öröklődik, akkor főleg atyai ágon öröklődik. *Ziehen* e téren végezett vizsgálatai a hiányos feleletek miatt nem vezettek eléggé* kielégítő eredményhez (9; 75).

Tehát bizonyossággal nem lehet kimutatni, hogy tehetséges matematikusok családjában már azelőtt is voltak nagyobb tehetségek. Egyes családoknál voltak, másoknál nem. De ez nem érinti azt a gondolatot, hogy a matematikai képesség már születésnél adva van, tehát a diszpozíciók megvannak a csecsemőben. Itt meg vannak szabva a kifejlődés határai, e határokat esetleg kedvezőtlen körülmények között el sem érheti az ember, de semmi energiával túl nem lépheti. Ezen felfogás szerint a matematikai képesség születéssel meghatározott, de fejlődésnek alávetett. Így mindenkinek van matematikai képessége, csak az egyes emberek matematikai képessége különbözhetik a fejlődési lefolyásban, a pillanatnyi fejlettségi fokban és a fejlődés határaiban, vagyis a teljes kifejlődés méreteiben. Matematikai kapacitásban lehetnek és vannak különbségek. Tehát az átlagember és a tehetség között kapacitásban van különbség. Ami a tehetségre jellemző, megtalálható az átlagembernél is, csak más fejlettségi fokban.

A matematikai képesség felvétele nem ellenkezik a középiskola célkitűzésével. A középiskolai anyag az átlag fejlődés menetéhez, fokához igazodik. Amilyen matematikai képesség kell a középiskolai matematikához, azt a fejlettségi fokoi minden normális gyermek eléri. Hogy bizonyos fokú képesség kell, az természetes, hiszen a középiskolába való belépés is bizonyos fejlettségi fokához van kötve a képességeknek. A matematikai képesség felvétele nem azt jelenti, hogy olyan képesség vagy képességek, melyek más területtől teljesen függetlenek. Pl. valaki az összefüggéseket minden területen jól meg tudja jegyezni, de a matematikaiakat tudja legjobban megjegyezni. A matematikai képességek felvétele nem érinti tehát az alaki képzés elvét sem, hiszen az alaki képzés, mint *Várkonyi* (30; 95) kimutatta, lehetséges, értékes és szükséges. Továbbá az a feltevés sem igazolt, hogy a matematikai képesség izoláltabb más képességtől az átlagos értéket tekintve. Erre vonatkozólag *Himpel* (10; 492) kimutatta, hogy a matematikai jegyek a középiskolában nem térnek el gvakrabban és nagyobb mértékben az átlagtól, mint pl. a nyelvi jegyek.

A *matematikai képesség fejlődése*, mint minden fejlődés, a differenciálódás és integrálódás alakjában folyik le. A fejlődés lehet folyamatos, egyenletes vagy ugráló. Tempója lehet gyors, vagy lassú. Lehet változó. A képesség határait hamarabb vagy későbbben éri el. Mindezek a megkülönböztetést bonyolulttá teszik.

Kit nevezzünk matematikában tehetséges tanulónak? Első fogalmazásban, a matematikai tehetség mintájára, azokat a tanulókat, akik az átlagon felüli teljesítményre képesek. De ez a teljesítmény csaknem mindig különbözik a matematikai tehetség teljesítményeitől. A tehetséges matematikus gondolatai, művei előmozdítják a matematika fejlődését, de a tehetséges tanulónak teljesítményei ettől távol állanak. Az a tény, hogy nagy tehetségek fiatal-, szinte gyermekkorukban önálló értékes művet alkottak, nem lehet szempont, mert most megjegyezhetjük, hogy a további tárgyalásaink során nem a nagy matematikai tehetségek, inkább a matematikában művelt emberek játszanak szerepet.

A tehetséges matematikus és az egyelőre tehetségesnek nevezett tanuló között lényeges különbség az, hogy a tehetséges matematikus matematikai képessége már legtöbbször kifejlődött, míg tehetséges tanuló képességei fejlődésben vannak. A tehetség fogalmát a tanulóknál csaknem mindig prognosztikus értelemben használjuk. Tehát a fejlődés és a teljesítmények értékének viszonylagossága bonyolulttá teszik a középiskolai tehetség kérdését. Ha az önálló értékű teljesítmény fogalmát nem használhatjuk, akkor igyekszünk segítséggül venni a tehetséges matematikusok matematikai képessége fejlődésére mondottakat. Legtöbbször a szinte szédületes gyors fejlődés jellemző, az átlag ember fejlettségi fokát igen hamar elérték, a produktivitás igen hamar megjelent. Hamar támadtak önálló gondolataik. Nem bizonyos, hogy akiknél fiatal korban ezeket a jegyeket megtaláljuk, azok produktív matematikussá válnak. Igen gyors fejlődés után hamar elérhetik képességeik határát. De sokkal nagyobb a valószínűsége annak, hogy magasabb matematikai műveltséget képesek szerezni, mint akiknél ezek a jegyek hiányzanak.

Tehát a matematikában tehetséges tanuló képét vagy fogalmát úgy célszerű meghatározni, hogy a tehetséges matematikusra mondottak részben átvihetők Tegyenek.

A tehetséges tanuló szintén az átlagon felüli teljesítményre képes. A teljesítmény lehet produktív és receptív.

Itt, mivel úgyszólván soha nem lehet szó tudományos értékű produkcióról, meg kell azt vizsgálnunk, hogy ez a teljesítmény mennyire áll felette az átlagnak. Lehet, hogy meghaladja a matematikában műveit ember színvonalát. Ez esetben kétségtelen a tehetség. Meghaladja a középiskola, vagy a magasabb osztályok, vagy csak a tanuló osztályának színvonalát. Ha az átlagtól való eltérés nem nagyon jelentős, akkor az eltérés okát nem mindig a prognosztikus értelemben vett tehetségben kell látnunk. Ugyanakkora teljesítményt mutathat fel két szorgalomban erősen különböző tanuló. Ez esetben azt, aki csak sok tanulással, gyakorlással érte el az átlag feletti teljesítményt, kevésbé mondjuk tehetségesnek.

mint a másikat, igaz, hogy a pillanatnyi fejlődésfokuk lehet azonos, de aki csak sok gyakorlással éri el a kiváló eredményt, feltevés szerint legalább egyelőre közel van teljesítő-képességének határához, kevesebb fejlődési lehetőséget mutat. Épen ezért *a tehetség megállapításánál a gyakorlás által okozott eltéréseket lehetőleg megszüntetni igyekszünk.* Továbbá, ha a matematikai tehetség fogalmát itt is érvényesíteni akarjuk, akkor az átlagon feletti produktivásban, illetve alkotóképességében kell látnunk a matematikai tehetség lényegét. A tehetséges matematikus *problémákat lát meg, s azokat megoldja* Tehát a tehetséges tanuló is önállóan vet fel problémákat és önállóan megoldja. Másik fokozat: *más veti fel a problémát, s a tanuló önállóan megoldja.* A gyakorlás szerepének háttérbe szorítását látjuk a tehetségnek *Ziehen-féle* fogalmazásában, mely szerint a tehetség nem a gyakorlástól, hanem az agynak öröklött, vagy igen korán szerzett diszpozíciójától függ (33; 7). A gyakorlás kikapcsolását úgy képzelhetjük el, hogy olyan teljesen ismeretlen probléma elé állítjuk a tanulókat, amelyhez szükséges elemi ismeretek mindenkinék egyformán rendelkezésére állanak, vagy olyan ismeretlen probléma elé, melyhez mi adjuk meg az alapfogalmakat, így egyforma eséllyel indulhatnak a megoldásra. A tehetséges matematikus művei *önállóak, értékesek.* Az önállóság abban áll, hogy ismeretlen területen, ahol esetleg nagyon kevés támpont áll rendelkezésre, *saját erejéből* át tudja törni a sötétséget s az igazságot megragadni. Az önállóságot legfontosabb vonásnak ismerjük fel a tehetséges tanuló vonásai között. Az önállóság legjobban megnyilvánulhatik valamely *új probléma önálló felvetésében és megoldásában,* általában ismeretlen probléma megoldásában, a kritikai magatartásban, a matematikára vonatkozó önálló gondolat felvetésében stb.

Fontos megvizsgálni, vajjon ez az önállóság átvihető-e más nehezebb területre, s egyáltalán könnyen fejleszthető-e? Ez utóbbi eset rejt legtöbb lehetőséget magában.

A tehetség fogalmát kitégítva, nemcsak az átlagon felüli *produktivásban,* hanem az átlagon felüli *receptivásban* is igyekszünk megkülönböztetni a tehetséget. *Receptív tehetség* az, aki az átlagon felüli, nagyságban és bonyolultságban átlagnál nehezebb matematikai ismeretet képes megérteni. Magasabb értelemben: ismereteit organizálni képes, természetesen az átlagon jóval felül, az eddigi ismereteket rendszerben látja, módszerek, elvek kiemelésére és megtartására képes. Minden téren *a matematika iránti fogékonyság* jellemző rá. Az a kérdés, hogy mindezeket az átlag színvonalon gyorsan és könnyen tudja-e elvégezni? Az átlag teljesítményekhez nem kell annyi energia, nincsenek nehéz akadályok s így könnyen folyik le a tevékenység, ilyenkor a funkciók gyorsan szerveződnek egybe, így eléggé érthető, hogy a gyors és könnyű

jelző gyakran szerepel a matematikában tehetséges tanuló rajzánál. De a lassúság többször az elmélyedés, a kritika jele. Továbbá a gyorsaság származhatik a sok gyakorlásból is. Ha a könnyűség és gyorsaság a bonyolultabb problémák területe is elkísérik a tanulót, akkor ez lehet jele a receptív tehetségnek, megjegyezve, hogy kevés energia felhasználás és gyors és helyes munka nagy jelentőségű bonyolultabb kérdések megvilágításánál.

A receptivitásnál is igen fontos a teljesítőképeség határait kipuhatolni, mert nagyobb valószínűséggel következtethetünk a jövőre vonatkozólag.

Összefoglalva az eddig mondottakat: a matematikában tehetséges tanulóra jellemző az átlagon felülemelkedő önállóság, fogékonyság és könnyen fejleszthetőség. Megjegyzendő, hogy az önállósággal nem mindig jár nagyobb fokú fogékonyság, legalább is nem minden vonalon.

Ha azt vizsgáljuk, hogy *milyen speciálisan matematikai tényezők szükségesek az átlagon felüli tevékenységhez*, akkor ismét hivatkozhatunk Ziehen vizsgálataira. De ezeken is túl, ha azt akarjuk vizsgálni, hogy milyen tényezők, helyesebben képességek szükségesek a tehetséges teljesítményhez, akkor az előzőleg tett több megállapításra kell hivatkoznunk. Mondottuk, hogy *az átlagon felüli színvonalat az organizáló képesség, szerkezetek, elvek kiemelésének képessége stb. teszik lehetővé.* Továbbá, ha az új probléma önálló megoldását, de részben megértését is tekintetbe vesszük, a következő fontosabb mozzanatot, tevékenységet kell figyelembe vennünk:

A matematikus a problémát és a megoldás útját látja, a megoldásban a problémát, szerkezetet állandóan szemmel tartja, eddigi lépéseit a problémával s általában a matematikai igazságokkal egybeveti. A szükséges tényezőket akadálytalanul tudatba emeli, a többit lesüllyeszti. Meglátásait összefüggések, következtetések önálló összekapcsolásával megvalósítja. Minden lépését kritikával kíséri.

Az új problémák megértéséhez, önálló megoldásához, illetve a matematikai kapacitásnak az átlagon jóval felülemelkedő kifejlődéséhez, vagyis a fenti tevékenységek végrehajtásához szükséges képességeket megkapjuk, ha a Éoda által talált általános képességeket speciálisan a matematika területére vonatkoztatjuk. Ezek a képességek: *elvonás, lényegmegragadás, elmélyülés, átfogóképesség, kritikai érzék.*

A képességek fokozott mértékben való jelenléte lehetővé teszi az alkotást, de szükséges még ezen képességeknek a működésére egybeszerveződniök; ezt az egybeszerveződést az érzelmek biztosítják.

Az érdeklődés a tehetségek kifejlődésénél, alkotó képességénél természetszerűleg nagy szerepet játszik. A fő elvet itt Várkonyi (28; 42) a következőképpen fogalmazza meg: *Csak*

kevés tanuló kutat, kérdez tisztán a tárgyért, önmagáért. Aki azonban ilyen, csakhamar specialistává válik.

Tehát, aki spontán, mintegy belső kényszertől hajtva foglalkozik a matematikával s képességei is megvannak, ez érdeklődés állandósulása esetén valószínűleg eléri kapacitása határait. A tehetséges matematikusnál, ha az érdeklődés felébredt, a fejlődés gyakran rohamosan megindul. Ez a tény szolgál gyakran a tehetségek elválasztására egyenlő érdeklődés esetén. Ugyanis *a kevésbé tehetséges, ha sokat is foglalkozik a matematikával, kevés fejlődést mutat.*

Végül ismét megjegyzem, hogy a tehetséges tanulók vizsgálatánál az a cél, hogy *kipuhatoljuk azokat, akik a magasabb matematikai műveltség elsajátítására aránylag legtöbb képességgel rendelkeznek.*

A következő lépés az, hogy *felkeressük azokat, akiknél e képességek legalább egy része megvan, kutassuk azt, hogy esetleg mi gátolja őket a sikeres teljesítmény végrehajtásában.*

K teljesítményeket részekre bonthatjuk, s úgy vizsgáljuk pl. a probléma-érzéklet, kritika-érzéklet, s így többoldalú vizsgálattal az egyes képességek meglétét megállapíthatjuk.

Valakinek a tehetségét alkotása előtt épen abból igyekszünk felismerni, hogy az általános színvonalat, s egyik vagy másik alkotáshoz szükséges képességét vizsgáljuk.

A matematikában tehetséges tanulók irányítása.

A nevelői tevékenységnek a nevelendő megismerésén kell alapulnia. Ennek megfelelőleg ismertetem a tanulók leírásai alapján az iskolai tehetség megnyilvánulásának több vonását. E vonások értelmezéséhez, értékeléséhez néhány szempontot az előbbi fejezetben közöltem. Ez a kis áttekintés nyilvánvalóan hézagos. Pl. a lappangó tehetségről, tehát olyan tanulórol nem tettem említést, aki sem érdeklődésével, sem teljesítményével nem tűnik ki a többitől, de később kifejlődik. Egyelőre helyezkedhetünk arra az álláspontra, hogy az érdeklődés felébredéséig várunk. Hiányzik a nem értelmi tényezők szerepének bővebb megvilágítása. A hipotetikus felvett matematikai elvonó, lényegmegragadó, kritikai stb. képességek megnyilvánulásainak összehasonlítása az elvonó, kritikai stb. képességek más területen való megnyilvánulásaival szintén megoldásra váró feladat...

A matematikában tehetséges tanuló mélyebb megismerése is természetesen a gyermeklélektan és neveléslelektan módszereivel érhető el. E módszerekkel hazánkban legtözetesebben *Várkonyi* foglalkozik könyveiben (28), (29). E módszerek között szerepel a kísérlet is. A kísérleti vizsgálódások tulajdonképpen a szubjektív mozzanatot igyekeznek redukálni a megfigyeléseknél. A tárgyalásaink során szereplő átlag és

átlagon felüli fogalmak precizizálására törekszik a kísérlet. Meg kell jegyeznünk, hogy a szubjektív megfigyelés lehet oly mély és értékes, hogy a kísérlet értékben nem közelítheti meg, mégis ahol csak lehet, helyes a kísérlet használata, mint a szubjektív meglátások igazolásának, illetve korrigálásának eszköze. A matematika területén alkalmazott tesztvizsgálatokkal *Márkus* (17) behatóan foglalkozik. Könyvének egyik fő értéke a matematikai tehetségvizsgálatok tesztjeinek és eredményeinek közlése. Megjegyezhető ugyan az, hogy ezek a tesztek igen különböző értékűek, s ennek és a kísérleti személyek kis számának következtében több eredmény értéke csekély.

Az előző fejezetben utaltunk a tehetségfelismerő próbák természetére. Ehhez kapcsolódva jelenleg olyan tesztek szimptóma-értékének a meghatározásával foglalkozom, mely tesztek megoldásához csak a négy alapművelet ismerete szükséges. Az alapműveleteknél több helyen a számokat kitöröljük; a feladat: a kitörölt számok meghatározása. Egyelőre az látszik, hogy e tesztek némelyike alkalmas valamely csoport, pl. osztály legkiválóbbjainak és leggyengébbjeinek az átlagtól való határozott elválasztására.

Ezek előrebocsátásával rátérhetünk a nevelési tennivalók tisztázására. A következőkben a matematikában kiváló tanulóknak csak azzal a típusával kívánok foglalkozni, aki az átlagot jóval meghaladó, tehát az órán túlterjedő érdeklődést mutat a matematika iránt. Tehát pl. sokat foglalkozik különböző példák megoldásával, könyveket szeretne olvasni stb.

Mi legyen ezekkel szemben a nevelő magatartása?

E magatartáshoz szükséges elvi alapokat *Mitrovics Gyula: A neveléstudomány alapvonalai* című művéből röviden a következőkben foglalhatjuk össze: A nevelés a természetes fejlődés irányítása és elősegítése (18; 51). A nevelés célja az ember más élőlénytől megkülönböztető magasabbrendű vonásainak kifejlesztése, vagyis a tiszta humanitás elérése. Az ehhez vezető út a következő fejlődési fokozatokon halad át: tárgyszerűség, egyéni, erkölcsi és végül transcendens szuverenitás. A nevelő célja ez út megkönnyítése, megrövidítése az elmélyedés elősegítése céljából. A nevelés célját a nemzetiség és korszerűség is meghatározza. Így a nevelés célja: az embernek a nemzeti társadalom szolgálatában álló vallás-erkölcsi személyiség méltóságára emelése (18; 64). A személyiség fogalma kifejezi egyrészt az egyéni erők lehető legteljesebb kifejlesztésének jogát és köteleességét, de másrészt azt is, hogy ezt az erőt az emberi közösség életfolytonosságának szolgálatába kell állítani. A nevelésnek a célját az értelem, érzelem és akarat nevelésével közelíthetjük meg. Az értelemnevelés célja legközvetlenebbül a létfenntartáshoz, az

élethez szükséges ismeretek nyújtása. De ugyanakkor eszményekkel, ideálokkal is megismertet. Az értelmi nevelés következménye magának az elmének kiművelése. A gyermek megszokja a logikai elvek érvényesítését, tehát értelmi képességei kifejlődnek. A főcél itt a szellemi erők formális képzése, az emberi lélek képességeinek összhangzatos fejlesztése.

Az értelem formális képzésének egyik főeszköze — mint azt *Thorndike* (30; 29) vizsgálatai is bizonyítják — *a matematika*. De a matematika tanításának nemcsak formális, hanem materiális célja is van: megismertetni az általános műveltséghez szükséges matematikai műveltség elemeit. Ez utóbbi fontosságára mutat az a tény is, hogy a matematika fogalmai, így pl. a függvény fogalma, az életnek mind több területén nyernek polgárjogot. A matematika formális képző ereje nyilvánvaló. A logikai elvek felismerését és alkalmazását talán éppen a matematikánál gyakorolhatja legjobban a tanuló. A tudományról alkotott fogalmát többnyire a matematikánál szerzi a tanuló. Az igazságról, a bizonyítás szükségességéről, a bizonyosságról stb. itt mély benyomást szerez. A matematika absztrakt tudomány, jellemző rá a tiszta fogalmi gondolkodás. Az absztrakt gondolkodást általában a legfejlettebb gondolkodásmódnak ismerik el. De természetesen a matematika anyagát a tanulók fejlődéséhez szabják. Mindezek ellenére többeknél a matematikával szemben gátlások lépnek fel. E gátlások, hibák vizsgálata fontos, mert negatív oldalról mutatnak rá a matematikai tehetség természetére, de e vizsgálat főleg nevelési szempontból igen fontos. E gátlás megnyilvánulhat abban, hogy valaki képtelen az absztrahálás magaslatára emelkedni, képtelen fogalmilag gondolkodni. E gátlásokat, hibákat hazánkban s külföldön többen vizsgálták, így hazánkban újabban *Pajor* (20), de főleg *Szeliánszky*. *Szeliánszky* eredményei a következők: Pszichés hibafajták: begyakoroltsági, perszeverációs, hasonlósági hibák, kvantitatív gátlás, érzelmi és emlékezeti hibák, utóhibák, keveredéshibák.

Ezen hibák közvetlen szomszédjai a szubjektív tévedések.

Nem pszichés természetű hibák: technikai fogyatékoság, egyéb zavarok, tudatlanság, felderítetlen hibák (27; 39).

Wenzl (31; 73) a matematikai műveletek hibaforrásait a következőkben látja: nem tudás, az operatív gondolkodás összetévesztése az asszociatív gondolkodással, az átpillantás, célkitűzés elhanyagolása, a gondolkodási nehézség, tehetetlenség, végül a gondolkodási tempó lassúsága.

Duncker (7; 134) a matematika terén a gondolati anyag szerveződésének nehézségét a következő két okra vezeti vissza: 1. A gondolkodási anyag relatíve rugalmatlan, merev és

ezért az átformálásra nem elég plasztikus. 2. A gondolkozási anyag mélyen kötődik össze a szemléleti funkciók egy bizonyos fájával.

A tehetséges matematikust éppen ezeknek a gátlásoknak a hiánya jellemzi. Mint fentebb említettem, a matematikában kiváló s egyszersmind az átlagon felül érdeklődő tanulókkal kívánok foglalkozni. Az érdeklődés, mint láttuk, erősen összefügg a tehetséggel. Az érdeklődés spontánsága, nagyobb intenzitása, állandó vagy fokozódó jellege kétségkívül erősen hat a tehetségek kifejlődésére. De az érdeklődés nagyobb képesség nélkül nem jelent sikert. Ha az alacsonyabb képességgel párosult érdeklődés a tanulóknál elő is fordul, hamar el is múlik, ugyanis egyrészt a szubjektivitásnak nincs tág tere a matematikai teljesítmények megítélésénél, másrészt az érdeklődés rövid idő alatt másfelé fordul. A közepes tehetségű, de erősebben érdeklődő tanulókat a következőkben számbavesszük. Az érdeklődő tanulónál fontos az érdeklődés motívumait megvizsgálni. Az érdeklődés származhatik annak a felismeréséből, hogy a matematikai gondolkodás rokon vagy azonos a tanuló gondolkodásával. De származhatik pl. utánzástól, tehetségesnek látszani akarásból stb.

Mit csináljon a nevelő a feltámadt érdeklődéssel?

A nevelésben fel kell használnunk a tanulók érdeklődését, de kizárólagosan az érdeklődésre nem lehet az oktatás anyagát alapítani, jegyzi meg *Várkonyi* (28; 42). A helyes felfogás az, hogy az érdeklődés nem annyira előfeltétele az oktatásnak, mint inkább eredménye (28; 42). Tehát ha a matematikai oktatással az a célunk, hogy a matematika iránt az érdeklődést felkeltsük, akkor a felkeltett érdeklődést még inkább táplálnunk kell. Az eddigi fejtegetések is megerősíthetnek bennünket abban, hogy a tanulók képességeit minél teljesebben ki kell fejlesztenünk, s ezt annál inkább megtehetjük, mert ezt a tanulók is intenzíven akarják. A nevelési tennivalókat két természetes körülmény határozza meg: egyrészt a tanuló spontán érdeklődése, másrészt a tanár fejleszteni akarása, fejlesztési vágya.

Mi lehet a feladatunk az érdeklődő tanulókkal szemben? Nyilván a matematikai oktatás céljának fokozottabb érvényesítése, vagyis a matematikai műveltség elemeinek mélyebb megismertetése, ezzel a tanulók képességeinek intenzívebb kifejlesztése.

Ezt a célunkat elérhetjük-e a tanóra keretein belül?

Egyes tanárok a kiváló tanulókat a tanórán belül kívánják intenzívebben foglalkoztatni. Itt reá kell mutatnunk egyes nehézségekre. Pl. a probléma meglátás, a megoldás útjának felfedezése nem lehet a kiváló tanulók számára fenntartott terület. A középiskolai oktatásban egyenlő szerepet kell jut-

latnunk a különböző képességű tanulóknak, illetve a gyakorlatban legtöbbször a gyengébbeket tartjuk szem előtt. Ha azt akarjuk, hogy a gyengébbek fedezzék fel a problémát és a megoldáshoz vezető utat, amit a fokozatos megvilágítással s a lehetőségek szűkítésével érhetünk el, akkor nem engedhető meg, hogy a kiválóak előre megmondják az eredményt, mert ez szugesztíve hat a gyengébbek gondolkozására, illetve felmenti őket a további gondolkozás alól. Már több joggal foglalkoztathatjuk a kiválóakat valamely levezetés menetének elmondásával, távolabbfekvő összefüggések összekapcsolásával stb. Az érdeklődés fenntartására a kiválóak számára adhatunk bonyolultabb házi feladatot stb. De a kiváló tanulóknak az óra keretén belüli foglalkoztatása csak kisebb mértékű lehet, egyesek nagyobb érdeklődése mutatja, hogy az órán érdeklődésük nem talál teljes kielégülésre. Így az órán*kívüli* foglalkozás lehetőségét kell mérlegelnünk. De itt számolva a következményekkel, felvetődik a kérdés, *jogos-e az órán kívül foglalkoztatni valakit, összeegyeztethető-e a nevelés céljával?* A mi esetünkben nyilván összeegyeztethető, hiszen a nevelés célját intenzívebben valósítjuk meg. Csak egy körülmény kíván megoldást. A matematikában kiváló és a matematika iránt erősebben érdeklődő tanulók általában mindenképp kiválóak. Mégis megeshetik, hogy a gyengébb tanulók közül is kerül ki nagyobb matematikai képességgel rendelkező tanuló. E tanulóknak a matematikával való behatóbb foglalkozása, míg más területen romlást nem idéz elő, nyereség a maga és a társadalom számára is, mert olyan területen tökéletesíti magát, ahol a legnagyobb teljesítményre képes. Ha ellenben kiváló tanulók a matematikával való foglalkozás következtében más területen leromlanak, ami legalább mint logikai lehetőség fennforog, akkor a beavatkozás, a tanulóknak más terület felé visszafordítása szükségessé válhatik. Habár ez is egyéni elbírálás tárgya lehet. De sokkal több példa lehet arra, hogy valakinek az átlagos színvonalának magasabb kifejlődését egy tárggyal való behatóbb foglalkozás indította meg. Egy ponton való emelkedést az általános színvonal emelkedése követte. Tehát az órán*kívüli* foglalkozás nemcsak lehetséges, de hasznos is. A nevelés tulajdonképpen a ható tényezők tervszerű csoportosításából áll, erről a tervszerű munkáról a nevelő nem mondhat le, tehát az iskolán*kívüli* foglalkozását is irányíthatja a tanulóknak.

Mint említettük, itt sem lehet más cél, mint a matematikai műveltség elemeinek intenzívebb megismertetése s ezzel a képességek erősebb kiművelése, fejlesztése. Ez lehetséges, mert a tanuló maga vágyik rá, maga akarja, s erre képes is. A közelebbi tennivalókra bizonyos tekintetben az eddig elmondottak világíthatnak rá. A közvetlen személyi ráhatás

módja közelebről nem is világható meg. A most következő megfontolások inkább külsőlegeseek. A tanárnak, mielőtt az óránkívüli irányítást megkezdené, közelebről meg kell ismer-
nie a tanuló képességeit, érdeklődésének motívumait, irány-
nyát s erősségét. A nevelési tevékenység e mélyebb ismeretre
támaszkodik. A nevelő számba veszi a tanuló képességeinek
fejlettségi fokát, az érdeklődését, s úgy végeztet vele munkát,
irányítja érdeklődését, hogy minden megerőltetés nélkül hatá-
sos fejlődés induljon meg. Fontos tényező a sikerhez juttatás.
Ha a tanuló képességei az átlagot jóval meg is haladják, ne
készessük olyan problémák befogadására, megoldására, mely
nagyobb fáradságba, vagy több időbe kerül. Középpontban az
önállóság fejlesztése áll, így, ahol csak lehet, a tanuló öntevé-
kenységére támaszkodjunk. Az óránkívüli foglalkozásnál a
speciális fejlettségi foknak és az érdeklődési iránynak meg-
felelően az egyénenkénti foglalkozás a legalkalmasabb. De az
egyénenkénti foglalkozásnak több akadálya lehet, továbbá
nem mondhatunk le a csoportos együttműködés előnyeiről
sem, feltéve, ha több kiváló tanuló érdeklődik. Tehát az
érdeklődő tanulókat csoportba, mondjuk *matematikai körbe*
szervezzük. Ez nem jelenti a tagság, tisztikar, tagsági díj stb.
bevezetését. A teljes kényszernélküliség legyen a vezető elv.
Mindenki akkor jelenik meg, amikor akar, s akkor marad el,
esetleg végleg, amikor akar. Legajánlatosabb — érdeklődők
esetén — az V., VI. osztályokkal külön és a VII., VIII. osztá-
lyokkal külön foglalkozni. Természetesen lehet együtt is. E
kört a tanulók matematika iránti érdeklődése s a nagyobb
teljesítményre való képessége tartja össze, így egyike a
középsiskola legegészségesebb köreinek. Az önállóság kifejlesz-
tését tartsuk szem előtt, az egyéni foglalkoztatásról itt sem
mondunk le. Pl. láttuk a nagy matematikusoknál a különböző
munkamódokat, ezt a különbséget, természetesen kisebb mér-
tékben, egyes tanulóknál is megtalálhatjuk. Nyilván annak
a munkamódnak a kifejlesztése ajánlatos, mellyel a tanuló
legtöbb eredményt ér el.

E csoport összejövételén történhetik meg a matematikai
gondolkozásmóddal való közelebbi megismerkedés. Az axio-
matikus gondolkodás, szemlélettől elvonatkozás, absztrakció,
általánosítás, a permanencia elv, a szükséges és elégséges elv,
összes lehetőségek kivizsgálása, tisztaelvűség, bizonyítás szük-
ségessége, szigorú gondolkodás, elegáns megoldás stb. mind
szóba kerülhetnek.

Az összejövetelek anyaga nem lehet a következő iskolai
lecke, sem kizárólag az egyetemi anyag. A lényeg itt a közép-
iskolai anyag elágaztatásában, kiszélesítésében, általánosítá-
sában van. Tehát az eddigi ismeretek mélyebbé tételéből
indulhatunk ki. Ezenkívül szó lehet a matematika alapjairól,

módszereiről, a tanulók előtt ismeretlen ágairól, a matematika alkalmazásáról. Ezekhez kapcsolódhatnak bizonyos feladatok megoldása, esetleg versenyek. A tanulók matematikai képességeinek mélyebb megismerését célzó kísérleti vizsgálatok is lehetnek tárgyai ez összejöveteleknek. Szó lehet a matematikusok életéről, különös tekintettel a magyar matematikusokra. Szó lehet a matematikai érdekességekről stb.

Az összejövetelek lefolyásának módját a tárgy természete szabhatja meg. A matematikus tanárok a matematika általuk kedvelt ágáról rövid ismertetést tarthatnak, melyet mindig megbeszélés követhet.

De más kérdések előadásánál is szerepelhet a tanár, arra ügyelve, hogy amit csak a tanulók kisebb fáradsággal megtudnak csinálni, azt rájuk bízva. Épen ezért mindenkinek a képességeihez, érdeklődéséhez mért problémát, feladatot adhat a tanár, pl. valamely kérdés továbbfejlesztését. Természetesen adhat útbaigazítást is. A kérdést a tanuló kidolgozza, előadja, s az előadást megbeszélés kíséri. A tanár természetesen igyekszik a tanulók képességeinek minél teljesebb kifejlesztésére. Szem előtt tartandók: a probléma meglátás, az eredmény és az út meglátása, a megoldás lépéseinek előre elterveztetése, az összes lehetőségek figyelembevétele, az elvek érvényesítése, a módszerek kiemelése, a levezetések szerkezete, menete, a megoldott probléma organikus összeillesztése a már ismert összefüggésekkel, a probléma továbbfejlesztése, általánosítása stb.

A *részképességek* külön gyakorlását is megpróbálhatjuk. A szükségesnél több vagy kevesebb feltétel, általában a hiba felfedeztetése, valaminek a végsőbb alapokra való visszavezetése stb. alkalmat ad erre. Természetesen a részképességek izolálása csak kis mértékben lehetséges és a hangsúly e képességek összhangzatos működésén van.

Az összejöveteleken a beszélgetés, megbeszélés uralkodik. A tanár irányít, esetleg helyesbít, ellenőriz s közben mind tisztább képet nyer az egyes tanulók képességeiről, ezek kifejedésének határaitól. Hasznos lehet, ha a tanár tapasztalatait feljegyzi, így a tanuló későbbi fejlődését e megrögzített képpel egybevetve, ismereteit bővíti, s felhasználja nevelői tevékenységének elmélvítésére. A tanár a kör tagjaihoz közelebb jutva, más területen is hatásosabban fejtheti ki *nevelői* tevékenységét.

Ha egy városban több kör van, azok megkereshetik egymással a kapcsolatot. E körök között az országos kapcsolatot pl. egy matematikai lap teremtheti meg. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a tanulók kezébe matematikai lapot is adhatunk, a *Faragó Andor* szerkesztésében megjelenő *Középiskolai Matematikai és Fizikai Lapokat* E lap eddig is nagy szolgálatot tett a magasabb matematikai műveltség

íránti érdeklődés felkeltése és fejlesztése terén. E lap nagy segítségére lehet a tanárnak: e lapban régebben és újabban kitűzött feladatok megoldásával foglalkoztatja a kör tagjait. De természetesen a lap nem helyettesítheti teljesen a matematikai kört. Igen hasznos *Kürschák: Matematikai versenytételek* című könyve is. Megjegyezhetjük, hogy a kizárólagos feladat-megoldás bármilyen hasznos is, de magában még nem biztosíthatja pl. a reprodukív képesség, az átfogó képesség stb. fejlődését.

Ha akad olyan szerencsés eset, hogy a tanuló képességeivel a középiskolai színvonalat hamar túlszárnyalja és a tanár sem tudja követni valamely speciális területen megfelelő módon, nyilvánvalónak látszik annak szükségessége, hogy a tanulót e terület valamely szakértőjével kell megismertetni. Végül megjegyezhetjük, hogy a tanuló minden matematikai tevékenysége nem korlátozódhatik csak a matematikai körre, itt csak *irányítást* kap az önképzésre.

A matematikával való foglalkozás *eredménye* lehet: *az érdeklődés állandósulása, a magasabb matematikai műveltség elsajátítására, esetleg a matematika önálló művelésére szolgáló képességek kifejlődése és a szükséges alapok megszerzése.* A tanuló *önismerete* elmélyül. Megismeri képességei természetét, *képességeiről tisztább képet nyer.* A tanár a *tanniókat jobban megismeri.*

Ezzel kapcsolatban még meg kell emlékeznünk arról, hogy a középiskola még keveset tett a *pályaválasztási tanácsadás terén.* A pályaválasztást megkönnyíti így egyrészt az, hogy a tanuló jobban megismeri képességeit, másrészt a tanár is biztosabb ismeretek alapján adhat tanácsot a hozzáférhetőnek, vagy esetleg felhívhatja a tanuló figyelmét egy, a tanár szerint neki megfelelő pályára.

E kis dolgozatban foglaltak mind megvitatásra, tisztázásra szorulnak.

Különösen fontos lenne, ha minél többen közölnék gondolataikat és tapasztalataikat a kiváló tanulók irányításáról, neveléséről.

FARAGÓ TIBOR.

Forrásmunkák:

1. Ludvig Bieberbach: *Sturten mathematischen Schaffens.* Berlin. 1934.
2. Boda István: *Bevezető a lélektanba.* Budapest. 1934.
2. Boda István: *A személyiség végső biopszichés jegyei.* Magyar Pszichológiai Szemle, 1934.
2. David Lajos: *A két Bolyai élete és munkássága.* Budapest. 1923.
3. David Lajos: *Mi a matematika?* Búvár, II. évf. 4. szám. 1936.
3. David Lajos: *Gauss.* Lásd: Nagy József: *Kiváló matematikusok és fizikusok.* Budapest. 1927.
4. Karl Dunccker: *Zur Psychologie des produktiven Denkens.* Berlin. 1935.

8. H. F e h r: Enquête de „L' enseignement mathématique” sur la méthode de travail des mathématiciens. Paris—Geneve. 1912.
9. Valentin H a e c k e r und Theodor Z i e h e n: Beitrag zur Lehre von der Vererbung und Analyse der zeichnerischen und mathematischen Begabung, insbesondere mit Bezug auf die Korrelation zur musikalischen Begabung. Sonderabdruck aus: „Zeitschrift für Psychologie”. 1931.
10. Joseph H i m p s e l: Zur Frage der mathematischen Sonderbegabung in der höheren Schule. Archiv für die Gesamte Psychologie 99 Bänd 3. u. 4. Heft, 1937.
11. D. Katz: Psychologie und mathematischer Unterricht Leipzig und Berlin. 1913.
12. K o h n — S c h a c h t e r: Zahlenreihentest. Zeitschrift für angewandte Psychologie. Bänd 26. Leipzig. 1926.
13. V. K o m m e r e l l: Über mathematische Begabung. Zeitschrift für Pädagogische Psychologie. März. 1928.
14. K o r o n c z y Teofil: A matematika filozófiájának vázlata. Székesfehérvár. 1935.
15. Kürs c líák József: Matematikai versenytételek. Szeged. 1929.
16. Werner L i e d l o f f: Beiträge zur Psychologie der mathematischen Schulbegabung. Jenaer Beiträge zur Jugend und Erziehungspsychologie. Langensalza. 1928.
17. M á r k u s Artúr: A matematikai képesség lélektana. Szeged. 1937.
18. M i t r o v i c s Gyula: A neveléstudomány alapvonalai. Debrecen—Budapest. 1933.
19. M i t r o v i c s Gyula: Az egyéni nevelés főbb szempontjai. Debrecen. 1917.
20. P a j o r Elemér: Az egyenlet-felállítás nehézségei a pedagógiai lélektan megvilágításában. Nevelésügyi Szemle II. évfolyam 1. szám. 1938.
21. Henri P o i n c a r é: L'invention mathématique. Paris, Geneve. 1912.
22. Fritz R i t t e r: Die mathematische Begabung und die Schule. Mainz. 1914.
23. Gustav R o s e: Die Schulung des Geistes durch den Mathematik- und Rechnenunterricht. Leipzig. 1928.
24. W. J. R u l l m a n n: Die Methoden der pädagogischen Psychologie. Halle. 1930.
25. S á r k ö z y Pál: Cauchy. Lásd Nagy József: Kiváló matematikusok és fizikusok. Budapest. 1927.
26. S o m o g y i József: Tehetség és eugenika. Budapest. 1934.
27. S z e l i á n s z k y Ferenc: A hibakutalás neveléslélektani problémái. Szeged. 1938.
28. V á r k o n v i Hildebrand: Bevezetés a neveléslélektanba. Budapest. 1937.
29. V á r k o n y i Hildebrand: A gyermekkor lélektana. Szeged. 1938.
30. V á r k o n v i Hildebrand: Az alaki képzés és átvitel kérdése. Budapest. 1938.
31. Aloys W e n z l: Theorie der Begabung. Entwurf einer Intelligenzkunde. Leipzig. 1934.
32. W e s z e l y Ödön: A korszerű nevelés alapelvei. Budapest. 1935.
33. Theodor Z i e l i e n: Über das Wesen der Beanlagung. Langensalza. 1929.

Az 1868. évi XXXVIII t.-c. parlamenti tárgyalása.

Eötvös József bárónak, a nagy magyar kultúrpolitikusnak csak egy törvénye nyert királyi szentesítést: a népiskolai közoktatás tárgyában készült 1808. évi XXXVIII. t.-c.

Ennek a törvénynek első elgondolása és megfogalmazása 1848-ban történt. Eötvös első minisztersége idejében be is nyújtotta. Akkori képviselőházi és felsőházi tárgyalásáról Hajdú János könyve részletesen szól.¹ E tárgyalás eredménye az lett, hogy a képviselőház többsége, hosszas vita után elfogadta. A felsőház azonban úgynevezett halasztó határozatot hozott: „a felsőház azon meggyőződésben van, hogy az elemi iskolák rendezése ezen országgyűlés legközelebbi egybegyűlésére lenne halasztandó.”

A 19 §-ból álló javaslat tárgyalására nem került többé sor.

Az 1867. évi kiegyezés sok közjogi törvény megalkotását tette szükségessé.

Az 1867-ben meghozott törvények száma 18, az 1868. évié 58. Ezek mind nagyjelentőségű, alapvető törvények, melyekkel évszázadok mulasztásait kellett pótolni és az új Magyarország alapjait lerakni.

E törvények tárgyalásánál minduntalan súlyos közjogi, nemzetiségi és felekezeti kérdések merültek fel, melyek elfogadásukat késleltették. Pedig sietni kellett, mert az 1865. december 10-re összehívott képviselőház mandátuma lejárában volt, s csak 1868. december 10-ig lehetett a írázat együtt tartani.

A sok rendezésre váró kérdés okozta, hogy a sokaktól kívánt és Eötvös József bárótól elvárt népoktatási törvényjavaslatot Eötvös a kiegyezés után mindjárt nem nyújtotta be.

1868. júniusában Simonyi Lajos báró, a híres Simonyi Óbester fia, néhány év múlva maga is miniszter, interpellációt intézett a kormányhoz. Azt kérdezte „vájjon szándékozik-e és pedig mielőbb a közoktatás tárgyában kielégítő törvényjavaslatot előterjeszteni?”²

Eötvös a képviselőház június 23-i ülésén felelt a kérdésre.

¹ Hajdú János: Eötvös József báró első minisztersége. (1848.) Budapest, 1933. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia.

² Az 1865-dik évi december 10-re hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója. Nyolcadik kötet.

„E tárgya által oly nagyfontosságú interpellációra — úgy mond — nem adhatok jobb választ, mint midőn ezennel a népiskolai tanintézetek ügyében a törvényjavaslatot a ház asztalára tisztelettel leteszem.”³

A bejelentést általános helyeslés fogadta.

Eötvös a javaslatot röviden indokolta.

Bevezető szavait idézem.

„Nem foglalja e törvényjavaslat magában az összes népoktatási kérdést, de magában foglalja azon intézkedéseket, melyeket arra, hogy hazánkban a népnevelés végre az ország állapotához méltó állást foglaljon el, szükségesnek tartok. Ez a nemzet legnagyobb részének fekszik érdekében, s, miután alkotmányunk alapja demokratikus, összes közoktatásunknak alapját is a népnevelésben kell keresnünk: azt hiszem, ez minden esetre az első lépés, melyet ezen pályán tenni kell.”

„A népnek értelmi emelésében fekszik — legbensőbb meggyőződésem szerint — e haza egész jövője. Ettől függ, hogy nemzetünk, mely e földet vitézsége által fegyverrel foglalta el, azt értelmessége által megtartsa. Most Európának e helyén más nemzetnek, mint valóban civilizált nemzetnek helye nincs.”

„Sürgető szükségnek tartom, hogy a t. Ház ezen javaslat felett minél előbb határozzon.” „Mi, mint az országnak alkotmányos kormánya csak ott és annyiban rendelkezhetünk, amennyiben a törvény arra jogosít. És így mindaddig, míg törvény nincs, sem az egyes szülőket arra, hogy gyermekeiket iskolába küldjék, sem az egyes községeket arra, hogy iskola-mestereiket ellássák, vagy iskolaépületeket állítsanak fel, nem kényszeríthetjük.”

Ez utóbbi rész célzás volt az abszolutizmus törvénytelen intézkedéseire.

A Ház a törvényjavaslat kinyomatását és a Ház tagjai között való szétosztását határozta el.

Mielőtt a javaslat tárgyalását ismertetném, egy lényeges kérdést kell megvilágítanom. Nevezetesen azt, van-e értelme és jelentősége annak, hogy most, a törvény 70 éves jubileumán, Eötvös születésének 125. évfordulóján a törvény felé fordítsuk figyelmünket?

Magával a törvénnyel, annak tartalmával, politikai és kulturális hatásával többen foglalkoztak. Az újabb magyarázatos kiadásokból pedig azt láthatjuk, hogy mi van még a törvényből érvényben.⁴ A törvénynek a két házban való tárgyalásáról részletesen senki sem írt. Ennek az lett a következménye, hogy a rá való hivatkozások bizonytalanok és a tárgyalásról téves felfogások és vélemények kerültek forga-

³ u. ott.

⁴ Például: Serényi Antal: A tanügyi jogforrások gyűjteménye. 2. sz. Pécs. 1937.

lomba: a törvény országgyűlési tárgyalásán történekről túlzottan kiszínezett képeket festettek. És ezekre gyakran hivatkozás is történik. Pedig nincs szükség arra, hogy egy nemzet fiainak felfogásában mutatkozó különbséget nagyítsuk.

A törvény elvi jelentőségű szakaszai ma is változatlanul érvényben vannak.

De a törvény tárgyalása sok tanulságot is rejt magában. Ezekben a 70 év távlatából megjelenő problémákban nemcsak a múlt kérdéseit kell látnunk. Összekapcsolódnak a jelennel is. Ma is előtérbe került és még jobban előtérbe fog jutni a népoktatás kérdése. Nagy részben ugyanazon politikai okok alapján, mint 1868-ban. Akkor is az volt egyik legfőbb ok, hogy a népjogok kiterjesztése folytán a népműveltség emelése az államnak nemcsak érdeke, hanem legfőbb kötelessége. De megmaradtak más problémáink is. A felekezeti, az állami és a községi iskolák helyzete. Az állam bölcsesége azóta sok, akkor nehéznek látszó kérdést oldott meg: a felekezeti iskolák támogatását, és ezzel különösen a háború után nehéz körülmények közé jutott egyházi iskolák fennmaradását nagy erőfeszítéssel segíti. Két dolog, melyek pedig a vitákban sarkpontot alkottak, nagy józansággal tisztázódott. Az állam a jogát, melytől az egyházak annyira félték, a kötelességüket teljesítő felekezeti iskolákkal szemben önként korlátozta. Az egyházak pedig az állam feltételeihez és irányításához szívesen alkalmazkodtak. Az állam, a község és az egyházak jogai és kötelességei az elmúlt 70 esztendő alatt teljesen tisztázódtak, s alig hagytak fenn ütközőpontot. Akadnak természetesen ma is elégedetlenkedők minden oldalon. Ezek azonban legnagyobbbrészt nem a népoktatás lényeges pontjait, hanem inkább mai állapotát kifogásolják.

1868-ban sokkal több volt az ütközőpont. A történelmi jogaikat féltő egyházak és a radikális centralisták között áthidalhatatlannak látszó űr volt. Nagy bölcseségre mutatott minden oldalon, hogy nem voltak teljesen hajlíthatatlanok, s ha nem is nyugodtak meg egészen a hozott határozatokban, nem vették igénybe a törvényhozásban rendelkezésükre álló legszélsőbb módokat. Hozzá kell tennünk, hogy a háttérben mindig ott állt még a nemzetiségek megoldhatatlan problémája is.

Jogosan mondta legnagyobb mai magyar kultúrpolitikusaink egyike: „Szerencsénk, hogy megvan az 1868. évi XXXVIII. t. c, nem hiszem, hogy ma különbet tudnánk alkotni.”

Ebben a gondolatban kísérjük végig a törvény képviselőházi és főrendiházi tárgyalását. Sokszor nehézkesek lesznek az akkori beszédekből, hozzászólásokból vett idézetek. Azóta nyelvünk szerkezete egyszerűbb lett. Idegenszerűek is. Pedig kerültem a különösen gyakori latin, német és francia idézeteket.

A javaslat tárgyalására — a már említett okok miatt — nem kerülhetett azonnal sor. Október 1-én egy akkor megválasztott 25-tagú képviselőházi népoktatási bizottság elé utalták.⁵

A bizottság tagjai között történelmi neveket találunk, így például: Podmaniczky Frigyes bárót, Sziládi Áront, Bezerédy Lászlót, Csenged Antalt, Nyáry Pált, Pestmegye 48-as volt alispánját, Trefort Ágostont, Tisza Kálmánt, Kerkápoly Károlyt, Hunfalvy Pált, Rónay Jácintot, Székács Józsefet, Zichy Antalt, a festő Zichy Mihály testvérbátyját, a a nagyszerű polihisztor történész, nyelvész, lélekbúvár politikust. Ő lett a javaslat előadója is. A bizottság elnökévé Nyáry Pált választotta meg.

A bizottság jelentését november 10-én terjesztette a képviselőház elé. A beterjesztéssel kapcsolatban a bizottság elnöke röviden szólt a bizottság munkájáról.

„A bizottság véleménye szerint a népnevelés a nemzetnek legelső és legvalódibb közös ügye és közös tartozása, melynek lerovásával bármily ürügy alatt késedelmeskedni a nemzet képviselőinek a legszelídebb kifejezéssel élve — indokolatlan mulasztás lenne. Ennélfogva kettőztetett szorgalommal sietett a küldöttség hivatásának megfelelni, azért, hogy a törvényhozás képesítve legyen még ezen ülészak alatt — bármily rövid is legyen annak hátralévő tartama — ily, a hazában annyira érzett hiány pótlására egy célszerű népoktatási törvény alkotása által.”⁶

A jelentés így szól:⁷

„A bizottság a népoktatás nagyfontosságú kérdésének megoldását csak úgy hitte óhajtott sikerrel kezdeményezhetőnek, ha az a hazánkban létező különböző hitfelekezeti honpolgárok megnyugtatásával s illetőleg a létező tényezők számbavételével történik.”

„Ennélfogva, mielőtt a törvényjavaslat érdemleges tárgyalásához kezdett volna, a hitfelekezetek fejeihez felszólítást intézett, hogy a tárgyban legtöbb ismerettel bíró szakférfiakat jelölnék ki.” „A beérkezett válaszok folytán a bizottság 32 szakférfiút választott ki s hívott meg a tárgynak külön vizsgálati — úgynevezett enquete — értekezleten leendő kellő felvilágosítása végett.” „Az értekezlet megtartott s eredménye a várakozáson alul nem maradt.”

„Ily előzmények után fogván hozzá komoly feladatához a bizottság, mindenek felett kettőt tartott szem előtt: a nem kielégítő, sőt részben szomorító jelent és a jobbnak óhajtott és általunk előkészítendő jövőt.”

„A bizottság hibának tartaná művelődésünk bármily

⁵ Naplók IX. kötet.

⁶ Az országos ülés 1868. évi november 10-iki naplója. X. kötet.

⁷ Irományok VI. kötet 359. szám.

hiányos, de már fennálló tényezőit elrontani, mielőtt biztos kilátás volna azok helyébe nyomban más jobbat állíthatni.”

Itt a bizottság a meglevő hitfelekezeti népiskolákra célozott, melyek megszüntetésére a Ház radikális tagjaiban, az akkori idők szelleme szerint megvolt a hajlandóság.

„Amint óvakodott ettől a bizottság — folytatja a jelentés

— úgy másrészt nagy gondot fordított arra, hogy a tökéletesevésnek sehol útját ne vágja, sőt azt mindenütt, ahol és amennyire lehet, kezdeményezze, elősegítse.”

„A tanszabadság elvéből indulván ki, nem volt szabad figyelmen kívül hagynunk azon jogos féltékenységet sem, mellyel a hazánkban létező hitfelekezetek saját autonómiájuk és testületi, illetőleg egyéni szabadságuk megóvásához az államnak különben nem tagadott főfelügyeleti joga irányában ragaszkodnak.”

„Az állam e főfelügyeleti jogának szabatos körvonalazása fogja képezni e törvény egyik célját, ha sikerül, érdemét.”

„A közös iskolákat, folytatja a jelentés, ezalatt főként községi, állami, de társulati és magániskolák is értendők — a bizottság nem az illető felekezeti iskolák rovására, hanem az előidézendő üdvös verseny által azok javára is óhajtja életbe léptetni.”

„Kötelező módon csak ott javasolja azok felállítását, ahol vagy semmi, vagy a törvényben megszabott kellékeknek megfelelő iskola nincsen s az illető hitfelekezetek ilyenek felállítására és fenntartására a magok erejéből nem képesek.”

„A kisdédóvodák üdvös és szükséges voltát a bizottság elismeri s forrón óhajtja elterjedésüket, de nem tartja azokat a tulajdonképeni „tanítás” körébe s a „közoktatási tanítéztekről” szóló törvény keretébe foglalhatóknak; s így e törvényjavaslatnak a kisdédóvodákra vonatkozó egész fejezetét mellőzendőnek vélte.” „Ellenben szükségesnek tartotta a „felsőbb” népiskolák mellé még az úgynevezett polgári iskolákat kiegészítő láncszem gyanánt venni fel, melyet, mint népesebb városainkban az alsóbb és középosztály művelődésének hatalmas emeltyűjét a mélyen tisztelt képviselőház magas figyelmébe ajánl a bizottság.”

A bizottság alakilag és szerkezetileg sokat változtatott a javaslaton. Az egyes fejezeteket és szakaszokat átcsoportosította, az eredeti 136 §-ból 148 § lett, lényegileg azonban nem változtattak az alapelveken. A változtatásokhoz Eötvös hozzájárult.

Az így beterjesztett javaslat a képviselőház kilenc osztályának előadójából alakult úgynevezett központi bizottság elé került, mely a 25-ös bizottság javaslatát és jelentését magáévátette, illetve alapjában elfogadta, szerkesztésére és részleteire nézve jóváhagyta és a képviselőháznak a novemberi 17-i ülésén elfogadásra ajánlotta. E központi bizottság észrevételei — idézem — „bár számosak, de csakis egyes leírási vagy

sajtóhibák kiigazítása és helyenként a törvény céljainak világosabb kifejezésére szorítkoznak.”⁸

Ami ezután történt, szinte hihetetlen gyorsasággal következett be.

November 19-én a képviselőház *Gajzágó Salamon* elnöklése alatt megkezdte a javaslat tárgyalását és azt általánosságban még az nap el is fogadta.

A javaslat általános vitájában *Tisza Kálmán, Debrecen követe* szólalt fel először. — A javaslatot elfogadta, mert megfelel a tanszabadság és a tankötelezettség elvének és elismerve látja benne azt az elvet, hogy „házánk mai viszonyai közt sem az nem lehet, hogy a népművelés ügye egyedül a hitfelekezetekre bízassék, sem az nem lehet, hogy a hitfelekezetektől teljesen elvétségessék,” s „lehetővé teszi valósággal, hogy a ma már létező iskolák fennállhassanak.” Szavai-ból kicsendül azonban a neheztelés, hogy a javaslat tárgyalása előtt a felekezetek véleménye nem kéretett ki, „nem azért, hogy az állam az ő szavuktól tegye függővé rendelkezési jogát, hanem azért, hogy rendeíkezhetési jogával úgy éljen, hogy minél nagyobb és szélesebb körben már előre megnyugvást keltsen.”

Tisza Kálmán után *Eötvös* szólalt fel és válaszolt Tisza Kálmánnak arra a megjegyzésére, hogy a bizottság a javaslat alapelvein a hitfelekezeti iskolák javára olyan változtatást végzett, mely nem egyezik az eredeti javaslat elgondolásával, de amely a javaslat előnyére szolgál. Eötvös dicsérte a bizottság munkáját, elismerte, hogy ilyen változtatás történt, de az ő hozzájárulásával, és tagadta, hogy ez az ő elveivel ellentétben állana.

Eötvös után *Bobory Károly* szólt röviden a javaslat mellett s ezzel az általános tárgyalás nem egészen fél óra alatt befejeződött s az elnök enun-ciálta: „Nem lévén senki felírva és a szónokok közül senki a törvényjavaslat ellen nem szólván, talán nem csalódom, ha kimondom, hogy a t. képviselőház a nevelés ügyében beadott törvényjavaslatot általánosságban egyhangúlag elfogadja.”

Következett a részletes tárgyalás. A legelső felszólaló, *Olgyay Lajos* indítványából megint a javaslat egy új támadási felülete tűnt elő. Mindjárt meg kell állapítanom, hogy ehhez hasonló hangnemben kevesen szóltak. Olgyay a következőket mondotta: „Azon körülményre vagyok bátor a tisztelt Házat figyelmeztetni, hogy számosak a hazában oly családok, akik szegénységüknél fogva alig várják, hogy gyermekeik annyira felnőjjenek, hogy azokat szolgálatba adhassák. Az ily szülők gyermekeire nézve, ha azok oly helyen szolgálnak, ahol iskola van. ott semmi nehézség nem forog fenn, mert úgy lehet a tanítás óráit beosztani, hogy mindkét köteles-

⁸ Irományok VI. kötet 370. szára.

ségöknek megfelelhetnek. Hanem ezekre megy oly községeknek száma Magyarországon, ahol helyben nincs iskola és tán sohasem lesz iskola. Ha már most a törvény szerint az ily községek gyermekeit arra kényszerítjük, hogy más helységbe járjanak, akkor az olyan gyermekek, akik szolgálatba kénytelenek állani és akiket sokszor a gazdák csak azért fogadnak fel télire, és azért adnak nekik téli kenyeret, hogy nyáron át legyen cselédjük — ily gyermekek, hogyha a szomszéd faluba járnak, hacsak félórányira is, a gazdaembernek hasznavehetetlenné válnak. Nem lesz-e ennek azon következése, hogy az ily gyermekek kenyér nélkül, vagyis inkább szolgálat nélkül fognak maradni nyáron és télen a szüléknek terhére esni.” Ezért indítványozta: „Azon községekben, ahol a szabályok szerinti rendes iskola nincs és a tanulók más községbe kénytelenek járni: az egész évre szolgálatba szegődött gyermekek ezen kötelezettség alól kivétnak azon feltétel mellett, hogy azoknak legalább az írás, olvasás és számolás vasárnaponkénti tanításáról gondoskodva legyen.”

Olgyay indítványát elvetették.

Lényegtelen stiláris változtatások után a 11. §-nál a tantárgyakkal kapcsolatban *Geduly Lajos* így szólt:

„Elismerem, hogy a mezőgazdaság tanítása az elemi iskolákban nemcsak célszerű, de szükséges is; de csak ott, hol a mezőgazdaság valóban üzetik is. Azonban, hogy a mezőgazdaság nagyobb városok elemi iskoláiban előadassék, nemcsak szükségesnek és célszerűnek nem tartom, hanem valószínűs időpazarlásnak tekintem. Én legalább nem látom okát, hogy nagyobb városok, mint Pest, Pozsony, Sopron vagy Győr városa elemi iskoláiban miért taníttassák a mezőgazdaság.”

Bónis Sámuel válaszolt erre: „Magyarország leginkább mezőgazdasággal foglalkozó ország. Hol van az megírva, hogy azon pozsonyi iskolában nevelt gyermek éppen kézműves lesz és nem mezőgazda?”

Geduly indítványát el is vetették.

A legközelebbi vita a tanítóképzők osztályainak számánál keletkezett. A javaslat számolva azzal, hogy a szükséges több ezernyi tanítót nem lehet képezni, ha a képzőbe való bejutást megnehezíti, elhagyta a felvétel feltételei közül a 4 középiskolai végzettséget és csak azt kívánta, hogy ha ilyen végzettséget igazoló bizonyítványa nincs, úgy „felvételi vizsgának kell magát alávetnie” a gimnázium vagy reáliskola 4 alsó osztályának anyagából. A tanítóképzők évfolyamainak számai háromban kívánta *Eötvös* megállapítani azzal, hogy e 3 éves tanfolyam bevégezése után egy évre, de legfőljebb két év eltelte alatt köteles a jelölt vizsgát tenni, és úgy nyerhet tanítói oklevelet. A képző tanárainak számát is legalább 3-ban kívánta a javaslat megállapítani.

Tisza Kálmán, Bónis Sámuel, Ivánka Imre, Csanádi Sándor. Zsedényi Ede a tanítói oklevél megszerzésének meg-

könnyítése végett és azért, hogy a szegény felekezeti képzők terhét könnyítsék, azt kívánták, hogy maradjon ki a törvényből a 3 év és a 3 tanár, „mert nem az a cél, hogy 3 tanár 3 évig tanítsa a tanítójelölteket, hanem az, hogy mikor vizsgálatra bocsáttatnak, jól állják ki a vizsgát.”

Eötvös a változtatás ellen szólt, de a többség a Tiszáék javaslatát fogadta el.

Ez a változtatás később sok bajt okozott, inerte a képzőintézetek évfolyamainak számát csak nehezen lehetett emelni, nem lévén rá a törvényben intézkedés.

Ezzel az első tárgyalási nap a 15. § elfogadásával véget ért.

Másnap a 23. §-nál szólalt fel először *Schwarcz Gyula*. a kiváló kultúrpolitikus, később az egyetemen az ókor tanára.

Akkor még csak 29 éves volt, de már régóta foglalkozott Magyarország kulturális statisztikai adataival és különösen a népoktatással és a tanítóképzéssel. — Erről már 1865-ben könyvei jelentek meg, melyek abból az időből ma is adatgyűjteményeink, forrásaink. Legtöbbnyire maga gyűjtötte — nagy nehézségekkel — adatait, mert hivatalos statisztikai adatgyűjtés nem volt, az abszolútizmus statisztikai adatai pedig közismerten célzatos hamisítások voltak.

Schwarcz Gyulát néhány nap előtt választották csak meg egy időközi választáson. Első bemutatkozását a Ház tagjai nem fogadták szívesen. Ennek Schwarcz Gyula is oka volt. A törvényjavaslatot leszólta s azt mondta, ha ő a benyújtáskor itt lett volna, egy másikat, jobbat terjesztett volna elő. A népoktatás kérdésében szerzett tudását és adatait túlzottan hangsúlyozta. A Ház tagjai benne tanult, de gyakorlati ismeretekkel és tapasztalatokkal nem bíró tudóst láttak. Ennek kifejezést is adtak, mikor a vita során jellemezték.

Schwarcz Gyula első felszólalásában kérte, hogy ne csak az mondassék ki, hogy a község milyen körülmények között köteles iskolát állítani, hanem az is,” hogy mennyi idő alatt. Például 3 év alatt. Ennek be nem tartása esetén a község ellen büntető szankciók legyenek alkalmazhatók.

Eötvös felszólalt és védte a községek jószándékát. *Madarász József Schwarcz Gyula* javaslatát pártolta. Többen — köztük *Pulszky Ferenc* — az eredeti javaslatot. Néhányan erősebben neki támadtak az indítványozó Schwarcz Gyulának és statisztikai adatainak. Magyarországon a statisztika nagyon új volt még akkor. A helyzetet jellemzi *Berzenczey László* felszólalása: „Nem azért” szólalok fel, mintha a törvényjavaslatot eredeti alakjában nem pártolnám, hanem azért, mert csakugyan sajátságosan jön ki, hogy ezen kérdés oly heves vitatkozást idézett elő a Házban még pedig azért, mert egy fiatal képviselőtársunk itt felállván, ugyancsak neki rohantak oly dolgokkal, amik nem is argumentumok.” „Én nem tudom micsoda argumentációhoz tartozik az

valakire azt mondani, hogy nem tudja a számokat, a statisztikát, nem tanult logikát, nincs praxisa, nem gyakorlati ember. Ezek nem érvek, és ha valaki előáll az ő bölcsességével és azt mondja, ő ennyit meg ennyit nevelt a világba, erre csak azt mondom, hogy ily modorú nevelés nem árul el neveltséget.”

Schwarcz Gyula újra felszólalt. Védte javaslatát és adatait. Egy kissé bizony kinevették. De a vita több mint egy órára megmozgatta az addig nyugodt Házat.

Indítványát végre is a többség elvetette.

A 64. §-nál történt az első nemzetiségi felszólalás. A magyar nyelv tanításának ügye eddig nem fordult elő. A törvény szerint ugyanis a tanítás a népiskolában a gyermek anyanyelvén folyik. Tehát a tárgyak közé felvett írás, olvasás, nyelvtan erre vonatkozott. A 64. § a felsőbb népiskolák tárgyait sorolja fel ily módon:

„anyanyelv, amely iskolában a tanítás nyelve nem magyar, ott a magyar nyelv.”

A felszólaló *Babes Vince* román nemzetiségű képviselő a magyar nyelv kötelező tanítása ellen szólt.

„Helyeslem — mondta — hogy a magasabb népiskolában az anyanyelven kívül még egy másik nyelv is taníttassék. De mikor arról van szó, hogy melyik legyen ez a másik, akkor én magamnak mást elképzelni nem tudok, mint azt, mely az illető népnek a legszükségesebb, leghasznosabb.” „Sohasem tudnék pártolni oly intézkedést, mely egyik nyelvnek a másik rovására világos privilégiumot ad.” „Míg a magyar ajkúak csakis saját nemzeti nyelvüket tanulják, a nem magyar ajkúak köteleztetnek egy másik nyelv tanulására.” „Ez sérti a jogegyenlőséget és viszonyosságot.” „Ugyanígy van a javaslatban a polgári iskoláknál, ahol a nem magyar ajkúaknak a magyar nyelv tanítása az I. osztálytól kezdődik, míg a magyar tan nyelvű iskolákban a német nyelv tanítása csak a III. osztályban kezdődik.” „Ismétlem, egyenesen a mellett nyilatkozom, hogy a felsőbb népiskolákban taníttassák egy másik nyelv is, de meghatározni, hogy melyik legyen az a második nyelv, azt hiszem, azok joga, kiket ezen határozat legközelebb illet.” „Megengedem, sőt valószínűnek tartom, hogy a nép, mint-hogy az egész országban a magyar nyelv a hivatalos nyelv és jóformán a legerjedtebb nyelv, a nép épen azt fogja fiai számára második megtanulandó nyelvnek választani, miben aztán senki semmi kényszert, vagy önkényt nem fog láthatni, és pedig annál kevésbé, mert másrésztől a magyar nép szintén, ott ahol saját szüksége ajánlani fogja, nem a német, de más hazai nyelvet fog második tannyelvül választani, mi által a reciprocitás elvének elég tétetnék.”

Indítványa így szólt: „a másik nyelv az illető vidéken divatozó s a nép szükségének leginkább megfelelő nyelv legyen, a községi hatóság megállapítása szerint.”

Babes Vincének még egy indítványa volt. A javaslat

mindenütt általános és *hazai* történelmet és általános és *hazai* földrajzot mond. Babes ehelyett az általános, *nemzeties hazai* jelzőket kívánta. Ezt így indokolta: „A hazai történelemben benne foglaltuk a magyar *nemzetiség* egész története. Sőt nincs is hazai történelem, mely ne lenne identifikálva a magyar nemzet történelmével. De főleg az újabb korban az a különös szokása a magyar történetíróknak, hogy a többi, az országban lakó nemzetek történelmét nem is érintik, pedig hiába tagadnók, a többi nemzeteknek vagy nemzetiségeknek is megvan az ő saját nemzeti történelmük, és ha méltányosak vagy épen igazságosak akarunk lenni, meg kell vallanunk, hogy igen is szükséges, hogy a hazai történelem mellett, melyben a magyar nemzet történelme benne foglaltatik, a többi nemzetek külön történelme s az azokat illető külön földrajz is mint külön tárgy előadassék.” Babes felszólalását gyakran szakította meg az ellenmondás.

Indítványaira *Tisza Kálmán* felelt. „Azt tartom — úgy mond — hogyha helyesen fogná fel a tisztelt képviselő úr nem a saját óhajait, hanem az e hazában lakó népek érdekeit, úgy — ha nem volna benne — követelnie kellene, hogy taníttassák a magyar nyelv; és én azt hiszem, hogy senki itt nem vádolhatja ezen törvényt, és ha elfogadtatik, a törvényhozást szükkeblőséggel, midőn oly iskolákra nézve, melyek épen azon nemzetiségnél, melyhez a képviselő úr is tartozik, leg nagyobb részben a közös állam költségén fognak felállíttatni, az anyanyelvet hagyja meg kötelezett tannyelvül. Ily eljárás mellett bátran kiállhatja ezen országgyűlés a versenyt a nemzetiségek iránti szabadelvűség szempontjából bármely más államával a világnak és minden esetre a legeléesebb ellentétbe állítja a magyar eljárást azzal, amely a magyarokkal szemben Romániában követetik.”

„De — folytatta *Tisza Kálmán* — mindezekért nem szóvaltam volna fel, mert ezek már megszokott dolgok, melyeket tőle már máskor is hallottunk. Ma azonban egy új dologgal lepett meg bennünket: azzal, hogy nincs Magyarországnak egységes történelme, melyben mindaz, ki e hazában lakik, részesül, hanem hogy itt minden, e hazában lakó nemzetiségnek külön történelme van. Azon történelem, mely Magyarország történet dolgait adja elő, a dolog természeténél fogva előadja mindazok történelmét is, akik e hazában laknak, mert mindazon eseményekben, mérvekről ezen történelem szól, nemcsak egyik vagy másik ajkú tagjai e hazának vettek részt, hanem részt vettek az összes akkor itt élő polgárai, és amennyiben van, vagy lehetne valamelyik nemzetiségnek külön történelme, csak azóta vagy oly időkből van, amidőn a hazának egyes, egyik vagy másik nemzetiséghez tartozó lakói lelkiismeretlenül felizgattatván, ellentétbe tették magukat az összes nemzettel. Egyébiránt egyfelől ezen történelem is benne foglaltatik mégis a közös történelemben és másfelől oly külön tényei ezek egyik

vagy másik nemzetiségű honpolgároknak, melyeket nem kell külön dicsőíteni és történelembe foglalni, hanem mindnyájunknak el kellene felejteni.”

Babes támogatására Hodosiu József, Miletics Szvetozár, Borlea Zsigmond szólaltak fel. Indítványukat elvetette a Ház. A polgári iskolák tárgyainál megismételték ugyanezt.

A második nap a 79. §. elfogadásával végződött.

A harmadik tárgyalási napon *Szentiványi Károly* elnökölt.

E nap tárgyalási anyagából 3—4 kérdés emelkedett ki.

Első a tanári és tanítói fizetések kérdése. A javaslat a legmagasabb fizetést, a tanítóképző-intézeti tanárét 1000 frt fizetésben és 100 frt szállásbérben kívánta megállapítani, a segéd tanárét 450 frt-ban, a gyakorlóiskolai tanítóét 700 frt-ban. Schwarcz Gyula 1800 frt-ot, illetve 800 és 900 frt-ot javasolt. Indítványát kulturális és gazdasági okokkal támogatta. Eötvös az ország gazdasági teljesítőképességére hivatkozva kérte az eredeti javaslat elfogadását. Így is történt.

Itt mondta Eötvös azt a később szinte kultúrpolitikai végrendeletté lett megállapítását, hogy „*a tanítóképzőknek nagy városokban való felállítását nem tartom célszerűnek.* Egyes kivételes esetekben, városokban is lehet és kell képzőket felállítani, mert szükséges, hogy a városok számára is neveltesenek néptanítók. Általában véve azonban, minthogy a nevelendő néptanítók nagyobb részének hivatása az, hogy falusi iskolákban működjenek, én a képzőknek városokban és főképp nagy városokban való felállítását nem akarnám szabályul felállítani; sőt ellenkezőleg azt, mint valóságos kivételt tekintem; mert a mi népünk nagyobb része nem a városokban lakik, és így népoktatóinkat nem a városban kell nevelnünk, hanem ott, hol későbbi működésükre jobban előkészülhetnek, azaz kisebb községekben, hol mezei gazdasággal is foglalkozhatnak.”

Schwarcz Gyula a magasabb fizetés megállapítását a polgári és elemi iskoláknál megismételte. A javasolt 300 frt minimum helyett 400 frt legalacsonyabb fizetést kívánt az elemi iskolai tanító, 800 frt helyett 1200 frt-ot a polgári iskolaiak számára. Még pedig *nem természetbeni* járandóságban, mellyel visszaélések történnek, hanem készpénzben.

Tisza Kálmán az eredeti javaslatot és a természetbeni járandóság fenntartását pártolta: „mert a terményekre drága és olcsóbb években egyaránt szükség van. S ha jön egy drágább év az ő készpénz fizetése, meglehet, felire olvad le, mint más évben; mi« ellenben, ha azt, ami élete fenntartására szükséges, terményekben megkapja, az drága években épen úgy megvan, mint olcsóbbakban; és azután drága években a terményekből netalán megmaradó felesleg a drágaság által okozott egyéb nagyobb költség fedezéséhez is hozzájárulhat. Egyébiránt méltóztassék azon fáradságot venni magának, méltóztassék összehasonlítani Magyarországon oly tanítóknak

és oly egyházi hivatalnokoknak, lelkészeknek fizetését, kiknek fizetése a század elején készpénzre változtatott át, és méltóztassék megnézni azokét, akiknek fizetése még, mint itt indítványozva van, meghagyatott úgy, hogy részben terményekben vehessék a fizetést. Erre egy eclatans példát bátor leszek elmondani. A debreceni ref. egyház — mely, mióta Magyarországon a reformáció van, mindig ismeretes volt arról, hogy nemcsak egyik legvagyonosabb egyház volt, de papjait mindig a legkitűnőbbben is fizette — átváltoztatván azok fizetését a század elején készpénzre, adott lelkészeinek 400 frt-ot, mely összeg akkor minden szomszéd községbeli lelkészek fizetését legalább is kétszeresen meghaladta, és 1850-ben azon szomszéd lelkészek fizetése, kiknek akkor csak felényi fizetése volt, mint a debrecenieknek, felment 1000 frt-ra; a debreceni lelkészeké pedig 400 frt-on maradt. Ily következése van annak, ha készpénzben állapítatik meg a fizetés, nem termékekben.”

A fizetés kérdéséhez még mások is hozzászóltak, végre mégis az eredeti javaslatot fogadta el a Ház. Különösen érdekes volt *Besze János* sok tanulmányra mutató beszéde, melyben a külföldi fizetéseket ismertette.

A 115. §-nál *Várady Gábor* azt a javaslatot tette, hogy „bár hazánk pénzereje nem engedi, hogy minden községben államköltségen állíttassanak kisededóvodák”, de mert „a nevelés szüksége nem a gyermek 6 éves korában, hanem ott támad, amidőn a gyermek eszmélni és gondolkozni kezd”, *Várady* azt kérte, fogadja el a Ház javaslatát, mely így szólt:

„a vallás- és közoktatásügyi miniszter megbíztatik, hogy úgy a kisededóvodákról, valamint egy országos kisededóvóképző felállításáról külön javaslatot terjesszen a Ház elé.”

Justh József *Várady* indítványa és általában az óvodák ellen szólt, de *Podmaniczky Frigyes báró* nagyszerű beszédben sietett az óvodák védelmére. A kisededóvodákat sok tekintetben a népiskolák fölé helyezte és kívánta „a kisededóvodák minél nagyobb számban leendő behozatalát.” *Tisza Kálmán* csodálatos világossággal állapította meg az óvodák célját, hogy „az mint ápoló-, óvó- és nevelőintézet állíttassék fel, nem pedig mint tanintézet.” Ez felelet volt *Várady* felfogására, aki az óvodákban alacsonyabbfokú iskolát gondolt. *Tisza* javaslatára *Várady* indítványát, mint házhatározatot fogadták el.

Nagyobb vita még egy esetben volt. A felett, hogy mekkora legyen egy népoktatási kerület. A javaslat vármegyék szerint kívánta a beosztást és csak Budát és Pestet vette külön kerületnek. Sokan azt kívánták, hogy a kiváltságokkal bíró szabad királyi városok is külön népoktatási kerületek legyenek. Védtek a szabad királyi városok régi előjogait. Mások csak a nagyobb lakosú szabad királyi városokat kívánták a vármegyék tanfelügyelőitől elkülöníteni. Végre is hosszas vita után, melyben 16 képviselő szólalt fel s Eötvös maga is

két ízben, az eredeti javaslatot fogadták el. A vita azonban a drága időből jó pár órát elvett. E vitában mondta *Nyári Pál* azt a később is emlegetett megállapítását, mely a 60-as és 90-es évek magyar szabadelvűségére igen jellemző volt: „A szabadelvűség szellemétől vagyunk áthatva, mégis azon kapjuk rajta magunkat, hogy mi bizony a régi társadalom emberei vagyunk.”

A tanítónőképzőknél *Zsarnay Imre* „az emberiség egyik fele részének, a nőnemnek érdekében tett módosítványt,” mely Eötvös hozzájárulása után így is került a törvénybe: azaz a miniszter tanítónőképzőintézetet nem *állíthat*, hanem állít, ugyanúgy, mint a tanítóképzőket.

Több lényegtelen módosításról volt csak ezeken kívül szó. Így *Bortea Zsigmond* nemzetiségi tanfelügyelőket kért, *Babes Vince* a tanítóképzők tanítási nyelvét tette szóvá. A segéd- és rendes tanítók megválasztásának feltételeinél *Csengery Antal* indítványára megváltoztatták a 137. §-t azzal, hogy „Segédtanítóknak nemcsak az okleveles tanítók, hanem a képezdei tanfolyamot végzett ifjak is meghívathatnak.” Erre — sajnos — azért volt szükség, mert nem volt és előreláthatólag sokáig nem lehetett elegendő okleveles tanítóra számítani.

A 138. §-ban az elmozdíthatóság okairól keletkezett vita a körül forgott, vajjon csak *súlyos* hanyagság esetén mozdítható-e el valaki, s *közönséges* hanyagságot szabad elkövetni. A Ház a szakaszt *súlyos* jelzővel fogadta el. Ezzel kapcsolatban történt az egész képviselőházi tárgyalás alatt az egyetlen nagyobb derűtséget kiváltó javaslat.

A 141. §-ban az van, hogy a tanító *országos*, vármegyei, városi és egyházi képviselő lehet.”

Csiky Sándor képviselő ehhez a szakaszhoz a következőket mondta:

„Felfogásom szerint nem állhat meg az, ami a szakaszban van. Épen az előbbi szakaszban mondtuk ki, hogy súlyos hanyagság miatt a tanító elmozdítható; már pedig súlyosabb hanyagságot nem követhet el tanító, mintha 3 évre (akkor még annyi ideig tartott egy ülészak) országos képviselőnek választatja meg magát.” „Én úgy hiszem, hogy az országos képviselővé való választás nem egyeztethető össze a tanítói állással.” A Ház nem volt ezen a véleményen és a javaslat eredeti szövegét fogadta el.

Ezzel a képviselőházi tárgyalás be is fejeződött s a további szakaszokat változatlanul elfogadták.

A szavazás november 23-án történt a javaslat felett s azt a képviselőház többsége felállással elfogadta.

A képviselőház tárgyalása tehát mindössze három napon át tartott. Az általános vita talán nem volt elég elmélyülő és szakszerű, ami abból magyarázható, hogy a kérdés iránt érdeklődő és ahhoz értő képviselők Eötvös elveit és elgondo-

lásait 20 év óta ismerték s annak vitatását nem tartották szükségesnek. Kialakult ellenzéke sem volt a javaslatnak. A részletekre vonatkozó módosítások legnagyobb része a bizottságokban megtörtént. Nem lett volna tehát sem oka, sem jelentősége a vita elnyújtásának.

A képviselőház által átküldött javaslatot a főrendiház három bizottságból összeállított bizottságnak adta ki. A bizottság elnöke *Cziráký János* gróf volt. A hármásbizottság a törvényjavaslat alapelveit elfogadta s a módosítások — a képviselőházéhoz hasonlóan — csak lényegtelen változtatásokra vonatkoztak. A főrendiház is érezte a tárgyalás sürgősségét s ezért azt már december 1-én megkezdte *Majláth György* elnöklete alatt.

A vita megindulása előtt *Eötvös* ismertette javaslatának alap gondolatát. Tudta, hogy a főrendiházban sokan vannak a javaslat ellen. Ezért ez a beszéde nemcsak terjedelemre részletes, hanem oktatásügyi politikájának alap gondolatait is világos csoportosításban, nagyszerű okfejtéssel nyújtja.

Abból indul ki, hogy az államnak, melyben a nép széles rétege kapott jogot a hatalom gyakorlásában való részvételre, kötelességei vannak polgárainak művelődésére. Beszédét három részre tagolta. Felelt a következő kérdésekre:

1. Meddig terjednek a népoktatás mezején az állam jogai és kötelességei?

2. Ki viselje a népoktatásból támadó terheket?

3. Kire bízandó népoktatásunk vezetése, igazgatása és felügyelete?

Bennünket főként az első kérdésre adott felelet érdekel.

Ismertette az állam jogának forrását, az egyházak kétségtelen meglévő érdemeit, de rámutatott arra is, hogy a nagyon gazdag francia egyházak milyen keveset tettek az oktatás érdekében. Hasonlóan van a helyzet Angliában is. Ezért — idézem — „azt, amit az egyház maga nem érhet el, az államra kell bízunk.” „Ahol a népoktatás magasabb fokra emelkedett, ez mindenütt csak az állam közbenjöttével sikerült.” „Valamint az egyháznak érdeke, sőt kötelessége elkövetni mindent, hogy a gyermekekből jó keresztyéneket neveljen, épúgy kötelessége az államnak is az, hogy a gyermekeket jó állampolgárokká nevelje fel!” Ezért „az állam fenntartja magának azt a jogot, hogy az állam polgárait gyermekeik oktatására kötelezze, ennek következtében az állam elismeri azon kötelességét, hogy intézetekről gondoskodjék, melyek által az állam polgárainak ezen kötelességteljesítése lehetővé tétessék.” „Az állam nem vállalván magára azt a kötelességet, hogy a népnevelésről kizárólag s egyedül ő maga gondoskodjék, ezért nem követeli azt a jogot sem, hogy a népnevelés terén minden másokat kizárva monopóliumot gyakoroljon.” Elismeri a felekezetek iskolafenntartási jogát, mondván: „miután a meglévő népoktatási intézetek nálunk csaknem

kivétel nélkül felekezeti, mi lehetett volna olyan törvénynek praktikus következése, mely a viszonyokat ignorálva, kizárólag állami intézetek felállítását rendelte volna el?”

Van egy másik oka is, hogy az állam nem akar állami monopóliumot a népoktatásban, mondta. „Ahhoz, hogy a népoktatás jó eredményhez vezessen, szükséges, hogy iránta ellenszenv ne ébresztessék.” „Hazánk polgárainak nagy része a felekezeti iskolákban megnyugvását találja, ha a felekezeti iskolák nem ismertetnek el, ez a törvény ellen szükségképen reakciót idézne elő.” „Nézetem szerint — mondja — igazságtalan gyanúsítás lenne feltennünk, hogy a hitfelekezetek ily törvény ellen fel fognak lépni, mely közös iskolák felállítását csak ott rendeli, hol a felekezetek tanintézeteket nem állíthatnak.” Ezekben a közös iskolákban is a felekezetek számára „saját vallási és egyházi elveinek terjesztésére oly tág kör, oly nagy szabadság adatik, hogy a törvény a hit-es az erkölcstani oktatást nemcsak a rendes tantárgyak közé vette fel, hanem ezen oktatást kizárólag az egyházra bízta.”

„Mindezeknél fogva meggyőződésem — mondta *Eötvös* — hogy azon határok, melyekig az állam jogainak és köteleseégeinek a népoktatás terén terjedni kell, a jelen törvényjavaslatban, akár az elvek, akár a praktikus kivétel szempontjából tekintjük, helyesen tartattak meg.”

Eötvös vitázó és mégis mélyenjáró felszólalását nagy tetszés követte.

Utána *Simor János* hercegprímás állt fel szólásra. Beszédét így kezdte:

„Engedjék meg a méltóságos főrendek, hogy e magas Ház elé terjesztett, s a népiskolai közigazgatást illető törvényjavaslathoz egész általánosságban néhány szót szólhassak, ámbár érzem, hogy oly fényes beszéd után, mint aminőt (nagy méltóságú és nevű) közoktatási miniszter úr ajkáról hallottunk, nem könnyű a méltóságos főrendek figyelmét ébren tartani.”

Simor János hercegprímás beszédének két fontos témája volt. Egyik az egyház autonómiájának és eddig végzett oktatási munkájának védelme. „Mert ha tudományos fejlettség és közintézetek dolgában a világ elsőrangú népeivel nem is mérkőzhetünk, bár külföldön sem mind arany, ami fénylik” „s ha népünk nélküli is bizonyos műveltség csalékony fénymázát, de megőrizte azt a vallásos nevelés az álműveltséggel járó romlottságtól, s a cinikus önzéstől is, meg a szocialisztikus tanok mérgétől s megőrizte benne a hazaszereget, a nemzeti hűséget, s a friss, egészséges velőt.”

„Mindez azonban nem teszi feleslegessé azt, hogy a nevelés ügyét jövőre az állam is tüzetesebb gondjaira ne méltassa, mint eddig.” „Az állam tűzze ki a célt, mely a népiskolában eléressék, s azután ügyeljen fel arra, hogy az iskola e célnak s feladatának megfeleljen.” A beszéd másik része a

közös iskolák ellen szólt. Visszaidézte Eötvöst, mondván: „az állam soha sem áll biztosabban, mint midőn a polgárok vallásos érzületére támaszkodhatik.” Ezért kívánja a felekezeti iskolák fenntartását. „A közös iskolákat én ugyan — mondta a hercegprímás — soha nem pártolnám,” „csak azt óhajtom, hogy a közös iskolák nálunk csak papíroson maradjanak, s még így se legyen rájuk másért szükség, mint azért, hogy a hitfelekezetek annál inkább sarkaltassanak oda működni, hogy iskoláik minden józan igénynek megfeleljenek.”

„Népünk politikai jogokat élvez s más viszonyok közt él, mint élt csak egy pár évtized előtt. Tudjuk, hogy több ismeretre, nagyobb műveltségre van szüksége, s mi a haza elleni bűnnek tekintenők, népünk oktatását, művelését elhanyagolni.” „Ezen kötelelességszerű törekvés bizonyosságát látom ezen törvényjavaslatban. — Ez az első organikus törvény, melyet a magyar országgyűlés közel 80 évi halogatás után a népnevelés ügyében hoz.” „Azért szívesen és komolyan adom a katolikus egyház nevében azon biztatást, hogy mi a legőszintébb készséggel fogunk szövetkezni a kormánnyal a végre, hogy a hazának nemzedékről-nemzedékre vallásos, pallérozott, hivatásukra elkészült, sorsával megelégedett, törvénytisztelő, s hazáért és királyért élni-halni kész polgárokat neveljünk.”

Simor hercegprímás beszédét részletesebben idéztem, mert a magyar katolikus egyház fejének beszéde egyik sarkpontja volt a vitának. — Mint látni fogjuk, a kat. egyház más magas állású funkcionáriusai nem voltak vele egy véleményen.

A következő szónok *Szapáry Gyula* gróf, hevesi főispán, később — Tisza Kálmán után — 3 évig magyar miniszterelnök volt. A javaslat mellett szólt. Kérte, hogy „a községi és az állam által segélyezendő iskolák ne legyenek felekezetiék.” Követelte, hogy ne csak a tankötelezettség, hanem a népiskolák felállításának szigorú kötelezettsége is mondassék ki, mert a törvény csak így lesz keresztülvihető.

Szapáry Gyula gróf után *Haynald Lajos* kalocsai érsek szólalt fel. Előrebocsátotta, milyen nehéz helyzetben van Eötvös, de különösen a hercegprímás felszólalása után. Nem is szólna, úgymond, „ha ezt a nagy kötelelességek nem parancsolnák.” Épen az állam és a népjog szempontjából „nem elég ismerni a jogokat, hanem szükséges, hogy azokkal jól is akarjon élni a nép. Ezért szélesebbnek gondolom a népiskola rendeltetését. Ne csak oktasson, mint a törvényjavaslat címe mondja, hanem neveljen is.” A nevelés jelentőségét méltatva így folytatta beszédét: „Csak azon iskola fogja feladatát kellőleg megoldani, amelyik szüntelen belső és szoros összeköttetésben lévén az egyházzal, ettől nyeri nevelői küldetését, ennek szellemében és segedelmével teljesíti azt; azon iskola, melynek működése összhangzó, egyöntetű, egyszellemű; melyben a tanítás nem gátolja a nevelést; melyben a profán

tárgyakban való oktatás nem zavarja meg a vallás-erkölcsi oktatást, ezzel karöltve jár, ezt támogatja s általa viszont támogattatik. Ezt pedig a közös iskolákban — meggyőződésem szerint — elérni nem lehet: mert jóllehet tartatnak benne vallási- és erkölcstani órák, nincs meg benne a megkívánt összhangzó működés.”

A közös iskolákban — úgy látja — az oktatás lehet vallás vagy felekezet ellenes is. — „S épen azért — vonja le a következményt — a közös iskolák barátja nem vagyok.” „Nyilatkozom tehát elvben a törvényjavaslat ellen; és nemcsak azon kötelességemnél fogva, mellyel egyháznak a közös iskolák által fenyegetett szent ügye iránt tartozom, hanem hazám felvirágzása iránti szívbeli és őszinte részvételemnél fogva is, melynek egyik főfeltételéül a vallás-erkölcsi népnevelést tekintem.”

A katolikus egyház két legfőbb vezetőjének felszólalása jellemzi a vitát s az egyházak felfogását. Féltették egyházuk iskoláit és félték a nem egyházi hatóság alatt álló közös (községi és állami) iskolák vallásellenes munkájától.

E felszólalás után *Vay Miklós* báró koronaőr, református főrend szolt a javaslat mellett. A többek közt ezt mondta.

„Nekünk protestánsoknak létezésünk, életünk e hazában kettőn alapszik: egyik az autonómia, a másik a közrészvétel.” *Vay Miklós* báró beszédét azért idézem a következőkben bővebben, mert az előbbi két felszólalással szemben a protestáns felfogás kifejezője.

„Midőn ezen törvényjavaslat először megjelent, valósággal meghökkent mindenki. Lehet mondani, hátrált egyet: mert olyan eszme tűnt itt fel, hogy már most más is szóljon az iskola dolgába, mint magunk és hogy ennél fogva a közrészvétel bizonyára lankadni fog, ha másnak is van beleszólása. És mégis mai nap, érettebb megfontolás után azt mondhatjuk, hogy a törvényjavaslatot úgy amint van, elfogadjuk.”. Bár igen sokan lesznek, kik ép úgy ragaszkodnak az autonómiához, amelyért küzdöttek és harcoltak, és azután is fognak küzdeni, és azután is fognak harcolni mellette, és sokan lesznek, akik kárhoyztatni fogják e törvényt. És viszont igen sokan lesznek, akik azt fogják mondani, hogy szép mindenestre, ami e törvényjavaslatban lefektetve van, de ez mind átmeneti epocha, hanem igenis az lett volna helyes, ha a kultusz-miniszter úr fel tudott volna emelkedni az európai kultúra fokára, melyen a törvény állott kezdetén. Miért nem hajtja ezt keresztül? Itt van épen a törvény leggyengébb oldala.” Arra célzott itt a szónok, hogy a miniszter eredeti elgondolásától — a községi és állami iskolák eredeti rendeltetésétől eltért.

„Ha kérdem magamtól, hogy a protestáns autonómia veszít-e ezen törvényjavaslat által? azok után, amiket a miniszter úr előadott, hogy mik az államnak jogai és köteles-

ségei a népnevelés körül, és hogy az állam ezen jogokat gyakorlatba fogja venni: tagadhatlan, hogy e törvényjavaslat némileg gyöngíteni fogja az autonómiát, de nem máról-holnapra, hanem a későbbi idők rovására. Mert vájjon a felekezeti iskola annyira kivetkőztetik-e sarkából, hogy a felekezet semmi jogot sem gyakorolhat, amit eddig gyakorolt? A superintendentia, convent, tractus befolyása is ki van-e zárva? Ha valamely helységben három iskola van, két különböző vallásfelekezeti és egy közös községi, kitől függ ezek felügyelete elsősorban? Azoktól, akiktől eddig függött: felügyel elsősorban a felekezeti iskolára a felekezet, a közöstre pedig, mely az állam segítségével alapított, a község, az állam. Itt tehát teljességgel nincs megsértve az autonómia: mert ezen törvény behozatala mellett el lévén ismerve minden vallásfelekezet egyenlő joga és paritása, *én nem láthatok magam felekezetére nézve legkisebb sérelmet sem.*"

„De menjünk tovább! Meg van-e valahol a vallásos érzület sértve? Nincs, mert ha átveszi is az állam vagy a község a felekezettek iskoláit, a vallásoktatást meghagyja az egyházak kezében.”

Mindezen okoknál fogva pártolja és elfogadja a javaslatot.

Mi okozta azt hogy a protestáns egyházak — bár autonómiájukat féltik — mégis hozzájárultak a javaslathoz. Könnyű megérteni. Egyházközségeik nagy része kicsi, szegény. A tanító fizetése, az iskola fenntartása olyan terheket ró a szegény egyházakra, melyek alatt azok roskodoznak. Nincs egyházi vagyonuk, nem tudnak a gazdag egyházakkal e tekintetben versenyre kelni. Félttek, hogy nagyon lemaradnak. Ennek megakadályozását abban látták, hogy az összes iskolák közösek lesznek, a törvény elgondolása szerint.

Wenckheim László báró nem fogadta el a javaslatot* mert az rendszert újnak, a viszonyokkal nem számolónak és az állam hatalmi beavatkozását túlzottnak tartja.

Pap-Szilágyi József g. k. román püspök a javaslatot elfogadja, „mert a szegény román népnek, melynek egyik főpásztora vagyok, használni fog. Áldom a nagylelkű és nemeslelkű népet, mely szabadságát s kincsét, felosztja az ország minden lakosságával. Majd midőn azon népek az iskola által a porból és tudatlanságból felemelkednek, akkor fogják bámolni a magyar nemzetnek magas erényét, akkor fogják forróbban szeretni tanulni, akkor fognak óhajtani a magyar nemzettel együtt élni, érte és vele a királyáért s hazájáért, ha kell, meg is halni.”

Ehhez a beszédhez nem is fűzök megjegyzést. Az elmúlt évtizedek megmutatták, hogy a magyar állam nagylelkűsége a nemzetiségeknek, különösen a románoknak mit nyújtott és azért mit kaptunk cserébe.

Eötvös Dénes-beró és *Liptay Béla* báró — különösen ez

utóbbi — nagyobb beszédben a javaslat mellett szóltak, *Kruesz Krizosztom* pannonhalmi főapát ellene szólt. Beszéde filozofikus mélységben, összehasonlító külföldi adatok ismeretében magasan kiemelkedő. Ő is a közös iskolák ellen beszélt.

„Én valóban boldognak érezném magamat, ha ő excellentiája törvényjavaslatához föltétlenül hozzájárulhatnék; de mit tehetek én róla, ha ellene elveim, s hosszú tapasztaláson alapuló meggyőződéselem tiltakoznak!”

„Igaz, hogy ő excellentiája törvényjavaslatában számos pontot találok, melyekért őszinte hálát szavazok; de az összes műben sajátságos vegyülékét látom a régi és új, conservativ és liberális eszméknek, melyek egymás mellett sokáig békekészen nem létezhetnek. E mű ezen sajátságánál fogva azon benyomást tette lelkemre, mintha csak provisorius jelleggel bírna, mintha csak átmeneti híd akarna lenni és pedig az általam helyeselt térről egy másik nem helyesebb térre, a közös iskolákhoz, minek lehetőségét Vay Miklós báró, a koronaőr is előre jelzetté; csak hogy ez nem azért fog történni, mintha ezen átmenet a dolog természetes rendéből következne, hanem azért, mivel az ügy fonala a kormány kezében van, mely mindenesetre veszélyes versenytárs. Idézi Tylor angol államférfiút: „Minden állami intézet, mely az iskola ügyeire nézve az állam által szerveztetett, természeténél fogva támadólag hat: mert lehetetlen, hogy akár magánosokkal, akár társulatokkal mint egyszerű versenytárs haladasson.”

A pannonhalmi főapát széles pedagógiai tudásról tanúsító beszéde után az elnök megkérdezte a főrendi házat, hogy a feliratkozott szónokok nem akarnak-e a szólástól elállani? A következő szónok azt mondta, hogy ő szívesen eláll, ha mások sem fognak felszólalni. Miután nem minden szónok akart a beszédről lemondani, a vita tovább folyt.

Szögyény László főispán az olasz iskolaszervezetet ismertette és elismeréssel emlékezett meg a nemzeti megújulás korának iskolaügyi harcosairól. A javaslatot elfogadta.

Zichy Henrik gróf beszéde mai szemmel nézve azért érdekes, mert azt mondja „ha az állam beavatkozásának gát nem vettetik, eljutunk az iskolákkal a phalansterekhez, de már is látjuk sok helyt a kis földi polgárt már hat éves korában politikai pályáját mint császári vagy királyi iskolás-gyermek megkezdeni és mint kiszolgált *landwehr* befejezni.” „A katolikus egyház a javaslatot azért nem fogadhatja el főként, mert nincs a többi felekezettel egyenrangú autonómiája.”

Tisza *Lajos* bihari főispán a javaslatot elfogadta ugyan, de kijelentette, hogy a hitfelekezeti iskoláknak nem barátja. Jobb szeretné a közös iskolát. Beszédében foglalkozott az iskolaadó kérdésével is. Idézem. „E törvény ellen felhozott még érvül, hogy a népre ezáltal egy újabb teher erőszakol-

tátik, mely ellenszenvet fog szülni. Én, kérem, sokkal többre hogy hihetném, miszerint a nép többsége szívesen ne fogadna oly törvényt, mely neki gyermekei kiművelésére módot nyújt, és hogy azért a teher viselésétől visszariadna. E szerint tehát ez épen a hitfelekezeti iskolák érdekében nagyon üdvös intézmény, mert serkenti a hitfelekezeteket iskoláik gondozására.”

„Még egy megjegyzésem volna — folytatta. Mondatott, hogy az iskola nem egyedül az értelem kifejezésére való, mert mit ér az értelem vallás nélkül? Teljesen helyeslem ezen elvet; de meggyőződésem, hogy minél értelmesebb valaki, annál vallásosabb is lesz s az által, ha a népnek értelmét kifejteni módot nyújtunk, a vallásosságnak is jó szolgálatot teszünk. Megvallom, nem szívesen emlékszem meg azon merész állításról, mely itt mondatott, hogy ezen közös iskolák által megmetyelveztetik a gyermek vallásos érzülete. Még azon idő is eljöhethet, mélt. főrendek, midőn a jelen nemzedék tudatlanul felnővén, számon kérhetné az államtól, hogy a XIX-ik században miért nem gondoskodott az ő taníttatásáról.”

Az általános vita a vége felé közeledett. Két rövidebb felszólalásában *Szapáry István* gróf, *Paaer János* püspök szólt a kérdéshez. Majd *Cziráky János* gróf, a főrendiház már említett hármassbizottságának elnöke szólalt fel. Ő is a közös iskolák ellen volt, melyeket felekezeti jellemről tökéletesen mentesített *közönyös iskoláknak* nevez. Egyébként a hercegprímás felfogásához csatlakozott: a kormány és Eötvös személye iránti tiszteletből a javaslatot elfogadja, de kívánja, hogy a közös iskolák ne valósuljanak meg.

Az általános vita befejezése előtt Eötvös még egyszer felszólalt. Röviden szólta, főként *Cziráky* és *Haynald* érveivel foglalkozva. Ez utóbbira reflektálva mondta: „Én részemről osztom ő excellentiája azon nézetében, hogy az államnak nagyobb érdeke nincs, mint az, hogy a nép vallásos érzülete semmi által ne sértessék, és ha öngyméltóságának okoskodása a törvényre alkalmazva állana, akkor magam is elállnék az általam beadott törvényjavaslattól.”

„De ő excellentiája következtetésének súlya kettőtől függ: először be kell bizonyítani, hogy a felekezeti iskola már felekezetiessége által elég biztosítékot nyújt a nép vallásos érzelmeinek megerősítésére nézve, másodsor be kell bizonyítani, hogy a nem felekezeti közös iskola, úgy. amint az a törvényben indítványoztatik, csakugyan veszélyeztetik a nép vallásos érzületét.”

„Elméleti okoskodások e kérdéseket nem fogják eldönteni.”

Beszéde megint nagyon mélyenjáró volt. Az iskolák belső életét a tanító személyéhez is hozzákapcsolta. — Szavait így fejezte be: „a nemzet, mely a népnevelés ügyét fő feladatai egyikének ismeri”, — „soha nem fog megfedkezni arról,

hogy a vallásosság a polgári erényeknek legerősebb támasza, és hogy azok, kik saját vallásos kötelességeikhez legszilárdabban ragaszkodnak, leghívebben fognak ragaszkodni a hazához és a haza iránti kötelességeikhez is.”

Felszólalása után az elnök röviden összefoglalta a vita anyagát, s szavazásra tette fel a javaslat általános elfogadását. A többség elfogadta.

A részletes vita is megindult.

Az első tíz szakaszt még az első nap elfogadta a főrendiház.

Másnap, december 2-án folytatódott a vita.

Sokszor csodálatosan nem is lényeges kérdés felett nagy vita indult meg. Így történt a 11. §-nál, melynél Haynald érsek egy szó beszúrását indítványozta. A javaslat itt csak a tanítók választásáról szól, az elbocsáthatásról egy későbbi szakasz intézkedik. Haynald azt indítványozta, hogy a felekezetek „a *tanárokat* és *tanítókat magok választhatják*” mondat végére tétessék oda „és elbocsáthatják.” Ezt az indítványát részletesen megokolta. Néhányan pártolták az indítványt, mások azzal illették Haynaldot, hogy tanítói felett hatalmaskodni szeretne, mint eddig, azután is. 16-an szóltak e szó betoldásához. Maga Eötvös is. A hangulat kezdett paprikás lenni. A vita kb. egy órája tartott, mikor szavazásra került a sor. A többséget nem lehetett megállapítani, névszerinti szavazást történt. Az eredeti szöveget fogadta el a Ház 27 szó-többséggel.

Az 57. §-nál Haynald érsek a vallásos nevelés hatékonyabbá tételére tett javaslatot, illetve módosítást. Ehhez Eötvös is hozzájárult, de a többség nem fogadta el. Ennek nem elvi ellentét volt az oka. A javaslat sürgőssége nem engedte, hogy az ilyen változtatások folytán késedelem álljon be.

A legközelebbi hosszabb vitatkozás abból származott, hogy a polgári fiúiskola tantárgyainak felsorolása után a 78. §-ban az áll, hogy „a közoktatási miniszter állapítja meg azt is, hogy a leányok számára alkotott polgári iskolákban a fentebb elősorolt tárgyak közül melyek hagyassanak el s minő más tantárgyak vétessenek fel azok helyett. „A fiúiskola tárgyai között szerepelvén a „hit- és erkölcsstan” is, óvatosságból azt indítványozta a főrendiházi bizottság, hogy vétessék be a 78. §-ba: a miniszternek legyen joga a tárgyak közül bármelyikét elhagyni „*kivéve a hit- és erkölcsstan*”-t. A vitában Haynald kérte a közbevetési beszúrását, Eötvös kétszer is felszólalt, kérte, hogy maradjon meg a szerkezet, hiszen senki sem gondol a hittan elhagyására. Így is történt. De az itt történtek mutatják az egyházak óvatosságát jogaik biztosítása érdekében.

Még néhány szakaszhoz volt hozzászólás. A szónokok azután elálltak a szőlástól, még egy kis tárgyalás-rendi vita

keletkezeti és a többi szakaszok változtatás nélkül fogadtattak el.

Az ülés jegyzőkönyvét nyomban hitelesítették és átküldték a képviselőháznak. Ez történt december 2-án. December 5-én a törvény szentesített.

A felolvasottak után megállapítható, hogy a javaslatnak csak néhány pontja volt, mely a főrendiház egyházi tagjaiban aggodalmat, félelmet és így ellenkezést váltott ki. A legtöbb elvi és rendelkező részhez alig történt hozzászólás. Az elmúlt évtizedek minden tekintetben helyes gyakorlatot alakítottak ki. Ma sem lehetne mást tenni: a meglévő iskolák kultúr-munkája a nemzeti nevelés egészébe, jellegükre való tekintet nélkül be van kapcsolva. Az állam saját céljainak megvalósítását egységesen kívánja minden népiskolától. De segítően áll a gyengébb iskolafenntartók mellett, akár egyházak, akár községek azok, mert elismeri, hogy munkájuk nélkülözhetetlen részét teszi a nemzetnevelésnek. Ennek kell lenni a további irányzatnak is, s csak az lenne kívánatos, ha az iskolák számának és nívójának emelésében a nemzet teljesítő-képességének legfelső határáig venné ki a részét.

KISS JÓZSEF.

Hibák a nevelésben és tanításban.

A gyakorlat embere óvatos kritikával nézi a hosszasan elmélkedő neveléstudományi értekezéseket. Szép az elmélet, de a tanárnak nemcsak elméletre van szüksége, hanem gyakorlatra is. A gyakorlatban pedig főképp annak tudatára: milyen hibákat kell elkerülnie nevelői és oktatói működésében.

A magam tapasztalatai alapján közreadok néhány szakaszt iskolai jegyzeteimből. Szeretnék rámutatni arra: milyen szempontokat kell a tanárnak szem előtt tartania, ha azt akarja, hogy munkája zavartalan hatású legyen.

Hiba, ha nem vagy nevelői lélek.

A tanárnak nevelői lelket kell belevinnie órájába. Szeretetet szaktárgya iránt, szeretetet tanítványai iránt. Csak akkor gyúl a láng a lángról, ha a tanár is a szeretet és tudás élő és lobogó fáklyája. Érezze a diák, hogy a tanár nem az ellenfele, hanem a segítőtársa. Legyen a tanár mindenben példakép: a lélek nagyságában csakúgy, mint a művelt magatartásban. Derű sugározzék a tanár arcáról, megnyugtató hatású ember legyen, ne legyen rendőr. A fegyelemtartás jól megfér a szeretettel.

Hiba, ha hivatalnoknak érzed magad.

Az élet küzdelmeiben elfáradt, kedélytelen, száraz tanár hivatalszobába és nem katedrara való. Ha belépsz a tanterembe s úgyis el kell töltened az órát, legyen a munkád lelkes munka. Ha érzed, hogy unalmas mesterember vagy és pusztán a megélhetésért dolgozol, követsd áthelyezésedet más munkakörbe. A fáradt tanár, komor tanár, epés tanár nem egyéb az iskola szomorú teherétélénél.

Hiba, ha nem erősítéd a nemzeti szellemet.

Ha van valami, amit minden tantárgy minden tanárának szem előtt kell tartania, az a nemzeti érzés. Gyáva népnek nincs hazája! Elpusztul az a nemzet, amelynek fiai nincsenek átitatva attól a gondolatától, hogy ők különbek minden velük versengő szomszédjuknál. Megalkuvást nem ismerő magyarokat kell nevelnünk. Sohase tévesszük szem elől a nemzeti dicsőség kiemelését.

Hiba, ha nem ápolod a vallásos érzést.

Mit adhatunk embertársainknak, ha elveszük tőlük őseiktől öröklött hitüket? Elégedetlenség és boldogtalanság lép a vallástalanság nyomába. Aki könnyelmű megjegyzésekkel a kétkedés magvát szórja el az ifjúság lelkébe, az szerencsétlenné teszi a gondjára bízott gyermekeket. Mondhatnánk azt is: áruháza követ el hivatása ellen.

Hiba, ha nem fejleszted az erkölcsi ítélőerőt.

Tanítás közben minden alkalommal utalj az erkölcsi értékekre és az erkölcsi értéktelenségekre. Ne tarts hosszadalmas prédikációt, csak azt véd a tanuló lelkébe, ami szép, jó, igaz. Alakítsd ki tanítványaidban az értékelő felfogást az emberről és világról, hadd tudjanak ők is állást foglalni az értéktelenségek ellen. Ha tanítványaid tudják, hogy az anyagi javak csak az erkölcsi és szellemi értékek után következnek, máris nagy szolgálatot tettél a nevelés ügyének. Vigyázz minden értékelő megjegyzésedre. Ha sugalmazó erejű tanár vagy, szavadra esküsznek a tanulók, ha lelkiismeretes tanár vagy, minden kijelentésedet meg fogod fontolni.

Hiba, ha bírálgod a társadalmi rendet.

A társadalom bírálata nem az iskolába való. Ha diákjainkat a magunk fanyar példájával rákapatjuk arra, hogyan kell iróniával tárgyalni az állami és társadalmi élet kóros jelenségeit, ők is hajlamosak lesznek a szép és jó kipellengetésére. Ifjúságunk lelkét tisztítsuk meg minden nyegleségtől, de a politikai és társadalmi élet kritikája nem tartozik feladataink közé.

Hiba, ha nem ragaszkodói a külső rendhez.

Az atyai szeretet és vonzó modor jól megfér a fegyelem megkövetelésével. Az ifjúság szereti a rendet és a szófogadást. A nevelői eljárás még külsőségeiben is legyen egyöntetű. Ha belépsz az osztályba, követeld meg tanítványaidtól, hogy néma felállással adjanak kifejezést tiszteletüknek. Mindaddig, amíg a katedráról végig nem szemléled őket és engedélyt nem adsz a leülésre, a tanulók mozdulatlanul álljanak a helyükön. A leülés pillanatától kezdve megengedheted a legkényelmesebb ülést, csak a beszélgetést és sugdolódzást zárd ki, mert ez megbontja az osztály rendjét. Az óra befejeztével az osztály ismét felállással nyilvánítsa tiszteletét.

Hiba, ha nem látsz és nem hallasz.

Mozgás, sűgás, nevetgélés, beszélgetés, az osztály egy része a következő órára készül, a hátulsó padokban ülök

mindennel foglalkoznak, csak azzal nem, amiről szó van. Ha ilyen tanár vagy, milyen a dolgozatírás? Mindenki jól dolgozik, mindenki tud, mert se nem hallasz, se nem látsz. Csak ha külön zárnád egymástól a tanulókat, akkor derülne ki, hogy nem tudják megoldani a legegyszerűbb feladatot sem, mint ahogy felelni sem tudnának, ha látnál és hallanál.

Hiba, ha megtűröd a szerénytelen viselkedést.

Ha a szülők örülnek gyermekeik öntelt fellépésének, ez az ő dolguk. Az iskolában azonban legyen a gyermek szerény magatartású; a szemtelenséget, tolakodást, neveltlenséget hagyja otthon. Ha nem ölheted is ki modorából a pöffeszkedést, arra talán mégis meg tudod tanítani, hogy legalább elviselhető magatartású legyen az iskolában.

Hiba, ha túlságosan engedékeny vagy.

Ha mindent megengedsz, senki sem ügyel rád, a tanítás eredménytelenségbe fullad, a tanulókat elrontod. Ha nem tudsz fegyelmei tartani, tanítani sem tudsz. A rosszabb fiúk kinevetnek, a jobbak nem adnak szavadra semmit, tanításodnak nem lesz eredménye. Lárzával természetesen nem tarthatsz fegyelmet, mert a fegyelmező erőnek egyéniségeből, tudásodból, következetességéből kell áradnia. A csendes szó s az illetlenség nem tűrő erély többet ér minden kiáltozásnál.

Hiba, ha népszerű akarsz lenni.

Gyermekeket nevelni főképp szeretettel kell, de ez a szeretet nem lehet mindent elnéző gyengeség. Ami jó a családban, veszedelmes az iskolában. Férfias fegyelem a fiúk között, komoly rendszeret a leányoknál, kötelességtudás mind a két helyen: ez az az alap, amelyen minden tanítás épül. A túlságos engedékenységgel népszerűvé teheted magad, de csak rövid időre, mindaddig, amíg be nem következik nevetségessé válásod.

Hiba, ha nem tudsz bánni tanítványaiddal.

Fegyelmezz erősen, de légy nyájas és derűs. Fojtsd el gúnyolódó hajlamaidat, mert a gúny örök tövist hagy tanítványaid lelkében. Még a nyersséget is inkább elviselik, mint az iróniát. A szellemtelen gúny egyenesen gyűlöletet ébreszt a tanár iránt. A jó tanár rendet követelő, következetes, igazságos, jómodorú, derűs; a rossz tanár száraz, hideg, unott, gúnyolódó, goromba.

Hiba, ha nem tudod, hogyan szabad büntetni.

Nem lehetsz osztályod zsarnoka. Nem büntethetsz tetszésed szerint. Az önkényes büntetésekből temérdek kár és baj

származik. Ezért hangsúlyozza a Középiszkolai Rendtartás, hogy milyen büntetések tilosak: a kitérdeltetés, óráról való kiküldés, bezárás, az osztálynak vagy egyeseknek külön berendelése az iskola épületébe, a tápláléknak bárminemű megvonása, büntetési feladatok íratása. Tilos a testi fenyítés is. A tanulóhoz nem szabad hozzáérned.

Hiba, ha tömegfenyítéssel akarsz rendet teremteni.

A tömegfenyítés igazságtalan fegyelmező eszköz. Végső eredményben nem is a fegyelmet, hanem a fegyelmetlenséget mozdítja elő. Azért, mert néhány vásott fiú rossz fát rak a tűzre s nem tudod kinyomozni a kihágás elkövetőit, nem sújthatsz ártatlanokat is. Az osztály a maga egészében nem felelős egyesek léhaságaiért. Ha az osztály magára vállalja a tett elkövetését, akkor is csak az igazán vétkeket kell megbüntetned s nem az egész osztályt. Így a büntetésnek meglesz a maga erkölcsi hatása s nem támad belőle közös bajtársi dicsőség.

Hiba, ha nem készülsz gondosan tanításodra.

Régi igazság, hogy eredményes tanítás nem lehetséges lelkiismeretes készülés nélkül. A készülés kettős irányú: tárgyi és módszertani. Tárgyi tudás híján senki sem taníthat. Ha többször is tanítottad egy-egy osztály anyagát, mégis készülnöd kell minden órádra. A módszeres készülés épen ennyire fontos. Minden órának céljának kell lennie. Dombo-rodjék ki a tanulók előtt az óra tanulsága, világosan lássák, mit kapnak az órán.

Hiba, ha nem jól osztod be az idődet.

A jó tanítás helves időbeosztást kíván. Voltaképen az órának ott kellene lennie a katedrán, hogy önmagadat is ellenőrizhesd: vájjon mennyi időt fordítottál a régi anyag számonkérésére, mennyit az új anyag feldolgozására, mennyit az összefoglalásra. A helyes beosztású történetórán például a tanulók kikérdezése 15 percig tarthat, az új anyag feldolgozása 25 percig, az összefoglalás 5 percig. Óvakodj attól, hogy a tanulók üdülésére szánt tíz percből elvégy valamit. A tízperces óraközi szünet megcsönkítése nem jelent semmi nyereséget, csak az igazságtalanság és elkedvetlenedés érzését váltja ki az ifjúságból. Fegyelmezned kell magadat, mert csak így érheted el, hogy tanítványaid is fegyelmeztettek legyenek.

Hiba, ha nem küzdöd le rossz szokásaidat.

A rossz szokásból eredő egyoldalúság ne tegyen félszeggé. A korholó tanár előre tudatlannak szidja tanítványait s még azt is megfélemlíti, aki tud valamit. A gúnyolódó tanár szen-

vedéssé teszi az iskolában töltött időt tanítványaira, mert a fiatal lelket semmi sem kínozza úgy, mint az irónia. A magát kímélő tanár kényelmesen tölti idejét az osztályban, a helyett, hogy minden percet kiaknázna a nevelés és tanítás céljaira. A tanításban el-elkalandozó tanár többnyire készületlenségét leplezi rendszertelenségével. Hát még a sok fölösleges taglejtés és meg-megismétlődő kifejezés: az „ugye”, „tehát”, „kérem szépen” és más efféle henyéségek. Nevetségessé teszed magad bizonyos szók és kifejezések állandó ismétlésével.

Hiba, ha előadsz, holott tanítanod kellene.

Előadni az is tud, akit egyszerűen kirendelnek előadóvá, anélkül, hogy a pedagógiából elemi ismeretei volnának. Ne előadások tartásával iparkodj csillogni tanítványaid előtt, hanem tervszerű munkával tanítsd őket a szükséges ismeretekre, módszeres elgondolással dolgozz velük, percről percre élesítsd elméjüket. Egyes tárgyak óráin a legfelsőbb osztályokban igenis előadhatsz, de csak módjával és nem az előadás kedvéért. Az irodalomtörténetnek és a történelemnek lehetnek olyan részei, ahol minden munkáltató tanításnál többet ér az elbeszélő fejtegetés és a hangulati elemek kiaknázása, ahol a főiskola felé közeledő érettebb ifjúság már szomjazza a gondos előkészületen alapuló folyamatos tanári előadást. Legyen azonban gondod arra, hogyan kötöd le minden egyes tanuló figyelmét világosan tagolt beszédeddel.

Hiba, ha mellőzöd a tankönyvet és jegyzeteket készítettetsz.

A régi iskolák egyik átka volt, hogy a tanár jegyzeteket diktált és lenézte a tankönyvet. Nem egyszer ezért volt a tanári munka megdöbbenően sikertelen. A tanulók jegyzetei tele voltak hézagokkal, félreértésekkel. A tankönyvek sutban heverték, bár nyilvánvaló, hogy nélkülük nem képzelhető el tisztességes tanítás. De a tanár kérkedni akart s azt gondolta, hogy neki nem a tanítás az első feladata, hanem a főiskolai előadás, úgy, ahogy azt az egyetemen látta. A maga tanulmányait akarta belegyömöszölni tanítványai fejébe s nem tudta megérteni, miért olyan siralmas munkájának az eredménye.

Hiba, ha a leckét nem tudod helyesen számonkérni.

A számonkérés akkor helyes, ha kérdéseid gondolkodásra ösztönzik az egész osztályt. Nem kell ragaszkodnod a könyv szövegének sorrendjéhez. Felteszed a kérdést, az egész osztálytól várod a feleletet s válaszra hívod azt is, aki nem meri felnyújtani kezét. A számonkérés közös munka, az egész osztály foglalkoztatása, nem pedig hosszas referáltatás a katedra mellett, vagy a tábla előtt.

Hiba, ha ügyetlenül kérdezel.

A kérdések egymásutánja tervszerű legyen, ne ötletszerű. Sok jó átadó-képességű tanár ügyetlen kérdező. A tanulók kiismerik balfogásait s ok irányítják a kérdezés menetét vagy legalább is igennel és nemmel járulnak hozzá a sokat beszélő tanár kérdéseéhez, amelyekre ő maga mindjárt meg is felel. A kérdéseket nem szabad elnyújtani. A mellékes dolgok maradjanak el, a lényeg világítson.

Hiba, ha a tanulókat a notesz betűrendje szerint szólítod fel.

Csak ez kell a diáknak! Még a jobbak is regényt olvasnak a pad alatt vagy a következő órára készülnek, esetleg házi dolgozataikat írják, miközben te — valami különös nevelői tehetségtelenséggel — gépiesen végzed a tanügyi hivatalnok munkáját. Ellenkezőleg! Lelkes ütemben csapjanak az osztályra kérdéseid; egy diák se sejtse mikor szólítod fel; csak ha nyilvánvaló valamelyikről, hogy homályos a tudása, ott állj meg s próbáld ki, vájjon készült-e az elvégzett anyagból, szóval tudja-e a leckét?

Hiba, ha előbb hívod fel a tanulót és csak azután teszed fel a kérdést.

Még mindig van ilyen tanár. Nem gondolja meg, hogy amíg csupán a kérdés hangzik el és ismeretlen a tanuló neve, mindaddig figyel és gondolkodik az osztály; de ha előre feláll a tanuló és csak azután történik a kérdés felvetése, az osztály félvállról veszi a közös munkát.

Hiba, ha bogarasan osztályozol.

Helyrehozhatatlan károkat okozhatsz. A tanulók sokkal komolyabban veszik az osztályozást, mintsem azt a felnőttek képzelik. Ha látják, hogy elvből nem adsz jeles osztályzatot, a legjobbak is bosszúsán fordulnak el a tanulástól s ennek megvan a szomorú eredménye: a tanár meggyűlölése, a tanulmányi állapot hanyatlása. Ha viszont elvből mindenkit átengedsz s még a leghaszontalanabb naplopókat sem buktatod meg, a jók és rosszak egyaránt szánakozó mosollyal térnek fölötted napirendre s az osztályban megszűnik minden komoly munka.

Hiba, ha nem rostálsz meg a tanulókat.

Az I. osztályban egy év alatt kiviláglik, ki ül feleslegesen az iskola padjain. Kár az ilyen tanulót agyontanítással, kegyelmi ténykedésekkel, javítóvizsgákkal továbbvinned, a helyett, hogy elutasítanád az iskolából. Az V. osztályban

különösen kirívó egyes tanulók tehetségtelensége vagy közömbössége. Vétek őket tovább engedned. Már megvan a IV. osztályos bizonyítványuk, a szülők megnyugodhatnak ítéletben. Ha a tanuló a VII. és VIII. osztályt végzi, akkor már méltatlankodik és siránkozik a szülő, miért engedték gyermekét idáig, amikor már nem viheti másfajta iskolába és inast sem nevelhet belőle.

Hiba, ha túlterheled tanítványaidat.

Szaktárgyaidd szeretete ne ragadjon arra, hogy nehezen teljesíthető követelményekkel gyötörd az ifjúságot. Gondold meg, hogy tanítványaidnak napról-napra öt tanítási órára kell készülniök otthonukban. Lehet-e követelni, hogy órákat szenteljenek egy-egy tantárgynak? Az eszményi dolog az volna, hogy a tanítás anyagát már az órán tanulja meg a diák, de ha ez nem lehetséges, legyen gondod arra, hogy egy-egy tantárgyból ne legyen megbíráhatatlan otthoni munkája a tanulóknak.

Hiba, ha tárgyi tévedéseket tanítasz.

Oka nyilvánvaló: nem haladsz a korrallal, nem tanulsz, a tanári könyvtárt nem használod, a folyóiratokat nem forgatod. Diákjaid föléd kerekednek, kinevetnek, lenéznek s te magad sem tudod, milyen szánalmas a helyzeted. Mert a legjobb tudás is elsatnyul idővel, ha nem nyer felfrissülést. Ha lélekben távol állsz a tudománytól s abból akarsz megélni, amit az egyetemen tanultál vagy a tankönyvből merítettél, aláírtad szellemi szegénységed oklevelét.

Hiba, ha idegen szavakat használsz.

Miért vegyítesz magyar beszédedbe idegen elemeket? Miért tűröd, hogy tanítványaid latin-német szókkal kérkedjenek? Lusták talán és nem tudják kikeresni valamelyik magyarító szótárból a jóval hangzatosabb, világosabb, tárgyhöz illőbb magyar szavakat? Vagy tőled tanulják ezt a közömbös hanyagságot? A nemzetközi használatú tudományos műszavakat — aminő a hidrogén, benzin, mikroszkóp, stílus, tragikum — ne akard kicserélni érthetetlenül hangzó újításokkal, de jó magyar szavainkat se engedd feledésbe merülni semmiféle nagyozolásért, renyhességért, csökönyösségért.

Hiba, ha nem javítod tanítványaid beszédét.

Szabad előadásra és értelmes fogalmazásra csak úgy tudod megtanítani tanítványaidat, ha számot vetsz a kezdő tanuló lélektanával. Rövid mondatot kívánj tőlük s csak két-három egyszerű mondat után engedd meg az összetett

mondatot, de ez a mondat se legyen alárendelt szerkezetű, hanem mellérendelő összetétel. Az aki, amely lehetőleg tűnjön el tanítványaid stílusából. A németességeket, latinosságokat kérlelhetetlenül üldözd, de hogy üldözni tudd őket, tanulj meg te is magyarul. Elemi kötelességed ez, bármelyik tantárgynak légy is a tanára.

Hiba, ha nem világosítod fel a tanulókat, hogyan írjanak?

A tanulók egy része nem tud ép mondatokban beszélni, de a könyv szövegét sem akarja megtanulni s így kínos hebegésbe fullad minden mondanivalója. írásbeli dolgozataiban bonyodalmas stilizálással fejezi ki a legegyszerűbb gondolatokat, csak úgy hemzseg minden fogalmazásában a sok alárendelt mondat. Szoktasd rá a tanulókat, hogy egyszerű gondolatokat rakjanak egymás mellé s fejezzék ki azokat egyszerű mondatokkal. Két-három rövid mondat, utána egy hosszabb mondat, azután ismét néhány rövid mondat, mögötte egy hosszabb mondat. Talán kissé gépies eljárás, de a tanuló megtanul beszélni, megtanul fogalmazni s előadása nem lesz szárnalmas kapkodás, fogalmazása nem lesz érthetetlen hivatalos stílus.

Hiba, ha rosszul választod meg az írásbeliek tárgyát.

A nehéz tétel rossz tétel. Az érettségi írásbeli tételek között gyakran vannak olyanok, hogy még a kitűnőbb képzettségű tanárjelölteknek is gondot adna kidolgozásuk. Az ilyen nagyzó tétel kizűzése kritikátlan önámítás. Legyen a tétel egyszerű, könnyű, józanul kigondolt s a tanulók mindjárt kevesebbet segítenek egymáson.

Hiba, ha nem javítod gondosan a dolgozatokat.

Inkább kevesebb dolgozatot íráss, de a tanulók lássák, hogy foglalkozol munkájukkal. Miért teljesítsék ők a kötelességüket, ha te is kibűjssz a kötelesség teljesítése alól? A kijayitlatlan dolgozat kész botrány: csaknem akkora botrány, mint amikor hatvannál több gyermek ül egy teremben. Ha sok a tanuló, íráss ritkábban dolgozatokat, de tisztességes javításukról meg ne feledkezz, mert bizonyára lelkiismeretes embereket akarsz nevelni.

Hiba, ha nem gondolsz az ismétlésre.

A tanítás anyagának ismétlése nélkül a tanulók nem őrzik meg az ismereteket. A jezsuiták sikereinek egyik titka az volt, hogy sokszor ismételtettek. Egy-egy kisebb egység után ismételd át az odatartozó anyagot. Ismételtess minden nagyobb didaktikai egység után is. Bizonyára tudod, hogy az ismétlés

nem fejezetek szerint való újrakikérdezése az elvégzett anyagnak, hanem eredeti feldolgozás új szempontok kitűzésével.

**Hiba, ha tanítványaid tudománya
nem ér tovább a tankönyvnél.**

A túlterhelés fölösleges erőpazarlás, koptatja a tanulók béketűrését, a szűklátókörű tanítás megmarad a tankönyv ketrece mögött. Légy tanítványaid igazi szellemi vezetője, adj számukra friss értékeket, a néikül, hogy aprólékos részletekkel zaklatnád őket. Új magyar könyvek megjelenéséről, tudományos folyóiratok tartalmáról, közérdekű előadások jelentőségéről, nyilvános könyvtárak és múzeumok érdekességeiről, a szellemi törekvések újabb fordulatairól, általában az életnek és a világnak szaktárgyaidhoz kapcsolható haladásáról rövid megvillantásokkal tájékoztasd tanítványaidat. Adj a legjobb kezébe néhány könyvet, tudakozódj olvasmányaikról, buzdítsd őket házi jegyzetek készítésére.

**Hiba, ha az osztályban a tanulók
magánviszonyairól érdeklődöl.**

Semmiféle atyáskodó kíváncsiság nem jogosít fel arra, hogy tapintatlan légy a tanulókhoz s olyan kérdéseket intézz hozzájuk, amelyek miatt pirulniuk kell. Az érdeklődés kotnyeles formája akaratlanul is mérgezett tör lehet egy-egy önérzetesebb ifjú számára. A családi viszonyok kutatása, az otthon bensőségének kitergetése nem való az osztály elé. A gyöngédtelenséget és kíméletlenséget ne nevezd el szociális érdeklődésnek.

**Hiba, ha tanítványaidat
a magad ügyeinek elintézésére használod fel.**

Gyermekekkel üzenetet küldeni, csomagok kézbesítését bízni rájuk, vásároltatni velük, általában szívességeket kívánni tőlük: ezektől a dolgoktól óvakodnod kell. Még az iskolával, szertárakkal, könyvtárakkal kapcsolatos munkák teljesítésére is csak azokat használd fel, akik erre önként és készségesen jelentkeznek. Az ilyeneknek azonban példás magaviseletű és jó tanulóknak kell lenniök, mert a diák mindig hajlamos arra, hogy az ilyen munkáért kedvezést várjon tőled. Egymagában sohasem vidd magaddal a tanítványodat, legalább ketten legyenek ott, ahol foglalkoztatod őket.

**Hiba, ha azt hiszed,
hogy a szülőt meg lehet győzni gyermeke vásottságáról
vagy tudatlanságáról.**

Ezen ne csodálkozz, hiszen olvastad Madáchtot: Lángelme minden újszülött. A szülők szemében az is marad mind-

végig. Ezért ne vitatkozz a szülőkkel, ne akard a magad véleményére hajlítani őket, hanem egyszerűen közöld velük az igazságot, világosítsd fel őket, hogy mi a teendőjük. Gondold meg minden kijelentésedet, tapintatosan beszélj, anélkül, hogy barátkoznál, vagy bizalmaskodnál. A túlságos közelség megingat álláspontodban, a merev magatartás ellen-szenvenssé tesz. Mindent meg lehet mondani, csak ne hanyagold el a formákat.

Hiba, ha nem teljesíted igazgatód utasításait.

Igazgatód utasításait minden szolgálati ügyben köteles vagy teljesíteni. Ha az igazgató valamely intézkedésében sérelmet láatsz, az igazgatói meghagyást akkor is végrehajtod, de a valódi vagy vélt sérelemért orvoslást kérhetsz a felsőbb hatóságtól. Az bizonyára nem tűri, hogy a téves intézkedés ne igazíttassék helyre, vagy hogy az esetleges erőszakosság megtorlás nélkül maradjon.

Hiba, ha megjegyzéseket teszel tanártársaidra.

Sem a szülők körében, sem a tanulók előtt ne bíráld kartársaid magatartását. Ha panaszod van működésük ellen, találd meg a módját, hogyan igazíthatod ki hibáikat. Ezt azonban tapintatosan kell tenned. Ha az iskola súlyosabb kárt vallana valamelyik tanár miatt, semmi esetre se hallgassd el az illető botlásait, folytass vele a dolgról eszmeceserét, kérj tanácsot tapasztaltabb kartársaidtól. Szükség esetén fordulj az iskola igazgatójához.

Hiba, ha hivatalos dolgokról idegeneket tájékoztatsz.

A tanulókkal, a szülőkkel, a testületen kívül álló tanárokkal semmi olyat nem szabad közölnöd, ami a tanári értekezleteken történik. Bármiféle bizalmas tájékoztatás a hivatalos titok megsértése. Árulás a benned bízókkal szemben.

Hiba, ha nem óvod a tanári tekintélyt.

Bizonyos mellékfoglalkozások nagyon csorbíthatják a tanári tekintélyt a szülők és a tanulók előtt. A kosztosdiák tartása, saját intézetbeli tanulóknak magánoktatásban való részesítése különösen árthat a tanári állás megbecsülésének. Nem szabad gondozatlan külsővel megjelened az iskolában, azon a címen, hogy reád nézve nem kötelezők az elemi illem-szabályok. Az elhanyagolt ruházat még nem biztos jele a kivételes szellemi tehetségnek. Ártasz tekintélyednek akkor is, ha helytelen a modorod a szülőkkel szemben. Köteles vagy úgy tárgyalni velük, hogy mindenki felháborodás nélkül távozzék az iskolából. Mindent meg lehet mondani az embereknek, csak legyen a társalgás hangja higgadt és előkelő.

Hiba, ha ajándékot fogadsz el.

A hiba enyhe kifejezés. Súlyos tiltott dolog ez, de ha nem volna is vétség, jóérezésnek akkor is tiltakoznia kellene az ajándékozás kísérletei ellen. Még néhány virágszál elfogadása is káros. Igaz, hogy sok szülő nemcsak a tanári ítélet enyhítése végett szeretne ajándékot adni, hanem szeretetből és hálából, de tanári hivatásod nem tűri az efajta tiszteletnyilvánítást. Bármilyen ajándék elfogadása kárral jár a tanárság egyetemére.

Hiba, ha nem olvasod a Tantervhez kiadott Utasításokat.

Az Utasítások tele vannak gazdag tapasztalatokon alapuló észrevételekkel. Ne akarj túlzott önérzetben bölcsebb lenni azoknál, akik évtizedes munka árán belesűrítették megfigyeléseiket az Utasításokba. Az Utasításokba foglalt módszertani tanácsok követése: kötelesség; ha azonban valaki az ott elmondott tanács határain belül a maga elgondolásait tökéletesebben tudja megoldani, megmaradhat a maga eljárása mellett.

Hiba, ha nem ismered az iskolai Rendtartást.

Amint nincs olyan katonatiszt, aki nem ismerné a saját szabályzatát, nem lehet olyan tanár sem, aki a Tantervnek, Utasításoknak és Rendtartásnak személyére vonatkozó részeit ne tudja könyv nélkül. Számos iskolai bonyodalom, káros intézkedés, fegyelmi eset arra vezethető vissza, hogy egyesek járatlanok mesterségük elemeiben. Kísérd figyelemmel a hivatalos rendelkezéseket. Ez éppen olyan elemi kötelesség, mint a szaktárgyaidra vonatkozó neveléstudományi munkák és tudományos folyóiratok olvasása.

Hiba, ha nem készülsz el idejében az évi tananyag feldolgozásával.

Amint elengedhetetlen követelmény, hogy előre átgondolt tervvel menj be minden órára, hasonló fontosságú az is, hogy jól elrendezd az osztály tananyagának feldolgozását. Amit el kell végezned, attól ne maradozz el. Számíts a váratlanul beálló szünetekre vagy betegségedre. Inkább előbb fejezd be a tankönyv anyagát, semmint később: így az ismétléssel annál jobban kimélyítheted diákjaid tudását. Mindig marad sok értékes mondanivalód még azután is, hogy a törvényesen kiszabott tanítási anyagot elvégezted.

Hiba, ha nagyon elégedett vagy munkáddal.

Azon a címen, hogy kiváló tanárnak érzed magad, nem hárríthatod el magadtól az ellenőrzést és a bírálatot. Alig van olyan tanár, aki nem tartja magát jó pedagógusnak. Ha a

nyilvánosság kizárásával, pusztán lelkesedésből, saját pénzeden tartanál lenn egy iskolát, akkor a józan ész határain belül tehetnél a magad tetszése szerint, de ha a közpályán működöl, kénytelen vagy a kritikát elviselni.

Hiba, ha nem szereted a tudományos eszmecseréket.

Ha nem olvasol tudományos könyveket és folyóiratokat, lassankint járatlanná leszel a magad szakjában s megeshetik, hogy egy-egy felső osztályos tanítványod a saját tudását titokban büszkén összeméri a te közömbösségeddel. A tanári szobák tízperces szünetei a tudományos problémák és nevelési kérdések megvitatására valók. Hagyjuk a politizálást azokra, akiknek a tudomány érdektelen valami.

Hiba, ha nem ügyelsz szertáradra.

A szertárnak, könyvtárnak ragyognia kell a tisztaságtól. Minden darabjának ott kell lennie a maga helyén, por nem lepheti be a tárgyakat, könyveket. Új eszközök beszerzésében, könyvek vásárlásában légy körültekintő. A tanítás tudományos célja a fontos, nem egyes szaktanárok magánérdeklődése különleges eszközök és könyvek iránt. Idegen nyelvű könyvet csak akkor szerezz be, ha valamennyi érdemes magyarnyelvű szakmunka megvan a könyvtárban. Magyarul még azok is szívesebben olvasnak, akik járatosak az idegen nyelvekben; az értékes magyar szakkönyvek megvásárlása nagy mértékben erősíti a hazai tudományosság alapjait. Az is hiba, ha leltárad nincs rendben; hanyagság, ha írásod nehezen olvasható.

Hiba, ha nem gondolsz még az alábbiakra.

Csak néhány rövid mondatban vedd tudomásul a következőket. Hiba, ha gyermekek előtt bírálgod a szülőket; ha többször is magad elé rendeled és ezzel napi foglalkozásában megzavarod az apát és anyát; ha tanártársaid helyettesítését terhes munkának fogod föl; ha kivonod magad a kivonulások alól vagy azokon közönyös magatartást tanúsítasz; ha az osztályteremben leülsz a tanulók közé és barátkozol velük; ha nem kíséred figyelemmel a tanulók mulasztásait s nem teszel meg mindent arra, hogy a könnyelmű távolmaradások megszűnjenek.

Hiba, ha nem érzed át, hogyan végső eredményben milyenek is kell hát lenned.

Légy derűs kedélyű, átgondolt módszerű, jó fegyelemtartó. Kötelességérzet legyen tanításaidban, felelősségérzet benned. Ne kínozd a gyermekeket sok házi munkával, hasz-

náld ki leleményesen az iskolai időt. Az osztály egy kis része mindig taníthatatlan, közömbös vagy rosszindulatú, de a nagyobbik rész hálás, ha érzi, hogy nemes szellemű tanára van. Ne feledkezz meg arról, hogy a tanulókat magánolvasmányaik kiválogatásában is támogasd. Gyűjtsd magad köré a tudományos hajlamúakat s örvendj, hogy valamilyen szellemi irányban — ha mindjárt nem is szorosan szaktárgyaiddban — fejlődni kezd az érdeklődésük.

PINTÉR JENŐ DR-

Nemzetnevelés.

Deák: „Minden áldozat, mi a nevelési célra fordítatik, a hazának és az emberiségnek oltárán van letéve. Nevelni a népet oktatással, intéssel, célszerű törvényekkel: a legnemesebb feladás, mert kifejti a nemzet erejét, virágzásra emeli a hazát, biztosítja törvényeink szentségét, s az embereket jobbakká s boldogabbakká teszi.”

A mai értelemben vett nemzetnevelés a XX. század, de különösen a világháború utáni idők elgondolása, ámbar gyökere visszanyúlik a XVIII. századig. Ekkor kezd érvényesülni mind szélesebb körben az a felfogás, hogy a nevelés állami érdek és feladat, célja, jó állampolgárok nevelése. Fokozatosan világviszonylatban is érvényre jut ez az elv, de egészen más tartalmi lényeget kap a világháború után. 1914-ig a nevelés kizárólagos szervének az iskolai hivatásos oktatást tekintik. Feladata, tudásbelileg és életfelfogásban egyaránt jó állampolgárok nevelése. Az 1920 után nyert új tartalom, illetve feladat: a nép egyetemlegességének erkölcsi, világnézeti, politikai, gazdasági felfogás tekintetében való egynevezőre hozása; a nemzeti öntudat legnagyobbfokú kifejlesztése; áldozatkészségre nevelés annak a tudatnak a valószínűs beszügerálásával, hogy első a totális nemzeti érdek, az egyéni érdek és boldogulás csak alárendelt és csak azon belül van joga érvényesülni. Épílyen nagy a gyakorlati keresztülvitelben is a változás. Egyetemlegesen mindent, ami, mondhatni a bölcsőtől a sírig, hatással van a közszellem kialakítására a fentvázolt nevelés szolgálatába állít, a hivatásos iskola csak egy rész a nagy egészben. Tehát egy nagy nevelési rendszerben esvesül az iskola az óvodától az egyetemig, az ifjúsági egyesületek, munkatáborok, sajtó, színház, mozi, társadalmi, politikai, katonai szervezetek és a tényleges katonaság. Nagyszerű példáját adják ennek a nemzeti totalitás alapján álló államok, Olasz- és Németország, de ezt az irányt követi bizonyos fokig Lengyelország, Bulgária, Portugália és a kialakuló nemzeti Spanyolország is. Ezt a gondolatot azonban, természetesen más alapon, megtaláljuk úgy a francia, mint az angol nevelésben. A Napóleon elgondolásán tovább épülő L'Université feladata is az lenne, hogy a nemzetnevelésnek egyetemlegesen adjon irányítást úgy a hivatásos, mint a nem

hivatásos viszonylatban egyaránt. Angliában az 1850-iki és 1877-iki, egyetemekkel kapcsolatos parlamenti és tudományos viták megállapítása az, hogy az egyetemeknek kell képezniök azt a gyűjtő medencét, melyből az egész nemzetnevelés táplálkozik. James Stuart pedig kiadja a jelszót: A nép nem mehet az egyetemhez, de az egyetem elmehet a néphez. Fellépésének hatása, hogy az iskolán kívüli népnevelés szervezésének is az egyetem kerül az élére. Mind a két elgondolás az egyetemnek, mint a tudomány és művelődés központjának irányításával akar teremteni egy közös világnézetet adó, nemzeti öntudatot fejlesztő egyetemleges nevelést. A tényleges keresztülvitel azonban nem valósult meg.

A történeti fejlődés útja.

A fejlődés kezdete szintén egy egyetemleges nevelés, csak a célkitűzés más. A vezetés teljesen egyházi és csak egy feladatot ismer: minden ország és társadalmi határ felett egységes keresztény életfelfogásra, világnézetre, vallás-erkölcsi törvények szerinti életre nevelni népet. Az elgondolás alapja: minden egyéni, nemzeti, országérdeknek csak az egyetemleges keresztény egyház totalitásán belül van joga és lehetősége érvényesülni, minden más törekvés, bűnös eltévelyedés. A nevelés és oktatás ezen első korszaka a középkori világszemlélet hanyatlásáig tart. Kezdetben az oktatás mellékes, legfeljebb csak a gyakorlati életberendezkedéshez és a vallási kötelezettségek teljesítéséhez szükséges tudnivalókra terjed ki. Természetes kivételt képez az irányításra hivatott egyházi rend képzése, mert ez a kor követelményeinek és küldetésüknek megfelelően történik. Fokozatosan kifejlődik az oktatás hármastagozata (alsó-közép-felsőfok) a tudományok művelésére, a világi és társadalmi nevelésre pedig a lovagi iskolázás és a szakoktatás őse is megszületik a céhnevelésben. Mindez az egyház vezetésével és a hűbéri társadalom követelményeinek megfelelően folyik. Az alsó, közép és egyetemi oktatás az egyházi rend tagjainak képzésére és a tudomány továbbfejlesztésére szolgál, de egész működése úgy van bállítva, hogy minden tudomány a teológiai világszemléletet támassza alá és ezt szolgálja. A nemesi, illetve lovagi nevelés végcélja is ugyanaz, csak hogy világi keretek közt mozog. Hivatása az összes országok társadalomfenntartó, államalkotó osztályának olyan irányú nevelése, hogy az az egyházi alapon felépült világrendnek legmegbízhatóbb fegyveres támasza legyen. Az oktatás szerepe másodrendű. Egyetlen feladata, hogy a lovagi élethez szükséges katonai és társadalmi tudnivalókat nyújtsa. Az így lelkileg előkészített ifjú belekerült a zárt lovagrendi, vagy a lovagi életbe, amely szintén egyházi irányítás alatt álló és kimondhatatlan nagy lélekformáló erővel bíró szervezet kebelében továbbtartó nevelés volt tulajdonkép. Ugyanezt a

hivatást tölti be a céhoktatás is. Bár a polgári társadalom életében iparosok szakképzése a kitűzött cél, mégis a hangsúly itt is a vallás-erkölcsi nevelésben van és előkészít a szintén egyházi irányítás alatt álló nagy társadalmi és gazdasági rendszerben, a céhszisztemben folyó, tovább nevelő életre. Ha ilyen szempontból vizsgáljuk, mint nagy egységet, az egészet, kibontakozik az egyetemleges nevelés nagyszerű képe, melynek szolgálatában állanak: a bölcsőtől a sírig, jobbágytól az uralkodóig mindenkit és mindent hatása alatt tartó oktatás, egyházi nevelés és a fogadalommal kötelező társadalmi szervezetek, az egyházi felfogáson alapuló törvénykezés és az uralkodói eskü. Ez az egyetemleges nevelés hozhatta csak létre azt az egységes kialakulását az európai műveltségnek és világszemléletnek, amely alapot adott a továbbfejlődésre és amiért az egyházat örök hála illeti meg.

Az iskolai oktatás a renaissance kortól kezdve válik fokozatosan a nevelés egyedül hivatott szervévé és függetleníti magát a társadalmi intézmények befolyásától. Ugyanekkor lép előtérbe, a klasszikus hatás következményeképp, az egyéni nevelés elve is az egyetemlegesség rovására. Az egyházi nevelés végtelen nagy rugalmasságát bizonyítja, hogy meg tudja tartani továbbra is az irányítást a kezében. Rövid ideig tartó ellanygulása mutatkozik ugyan a reformáció kezdetén, hogy a tridenti zsinaton újjászervezkedve, éppen a nevelés terén indítson meg egy igen erőteljes kultúrharcot.

Éppen ezért lett a reformáció döntő jelentőségű a nevelés és az oktatás terén. Hatása kettős: alkotó és serkentő. Az alkotó hatás: a nemzeti irányzat érvényesítése, a nemzeti nyelv használata és művelésének felkarolása, a sajtó nagy nevelő hatalmának felismerése és érvényesítése a közvélemény kialakítására, a figyelem ráterelése az alsóbb néposztály lelki szükségletére. Ugyanígy hangsúlyozza az alsó-, közép- és felsőfokú oktatás jelentőségét, a tudományos kutatás szabadságát, a tehetség érvényesülésének szükségességét a társadalmi korlátok tekintetbe vétele nélkül. Nem kevésbé fontos az a serkentő hatás sem, melyet a katolikus egyházra gyakorol. A gyors térhódítása a legnagyobb erő kifejtésre sarkalja szellemi ellenfelét. A katolikus egyház felismeri a reformáció szellemi fegyvereinek jelentőségét és egész befolyását, szervezettségét, vagyonát nemcsak egy hasonló szellemi felfegyverkezésre, hanem az új fegyverek tökéletesítésének is a szolgálatába állítja. Eredménye egy igen gyors ütemű és nagy fejlődés. Bizonyítékul elég hazánk történetére hivatkozunk. Minden széttépettségünk, folytonos harcbanállásunk ellenére is több művelődési intézmény, iskola, főiskola, nyomda keletkezik, mint az előtte lefolyt vagy utána következő békésebb években. Az irodalom fellendül bizonyos nemzeti tartalmat nyer és mindent a nemzeti lét szempontjából ítél meg. A magyar nyelvnek tudományos

irodalmi, szónoki célra való alkalmassá fejlesztése valósággal követelménnyé válik. Ugyanezt a hatást Európa többi államaiban is megtaláljuk.

A XIX. század teszi az iskolát a nevelés és oktatás hivatalos és hivatásos szervévé. A felvilágosodás szelleme hozza ezen a téren is az új elveket. Legdöntőbb megállapítása: a nevelés állami feladat és érdek, tehát vagy teljesen állami kézbe veendő, vagy, ha ez nem lehet, szigorú állami felügyelet alá helyezendő. Ez az elv háttérbe szorítja fokozatosan az egyház eddigi nagy befolyását, de viszont alkalmat ad a mindenkori állami irányzat felfogásának érvényesülésére, ami sokhelyt az államot és az egyházat szembe állította, ha felfogásuk ellentétbe került. Nem kevésbé jelentős az a másik elv, hogy az oktatás fontosabb, mint a nevelés. Ezt az elvet különösen az juttatta érvényesüléshez, hogy a közigazgatás, a technika fejlődése, a tudományok haladása, a gazdasági élet bonyolulttá válása olyan különleges tudásbeli készséget kíván meg, hogy ennek megadása válik az iskola legfőbb feladatává. Megkívánja ezt úgy az egyéni létérdek, mint az egyetemleges állami érdek. Ezekon a nyomokon halad napjainkig is a fejlődés és ennek a következménye, hogyha nevelési rendszerről beszélünk, akkor is tulaj donkép az oktatás kérdése a lényeg.

Az oktatás a rohamosan fejlődő technikai szellem és a mindenhatónak tekintett természettudományos, egyben anyagi világnézet hatása alá kerül. A további fejlődésre rányomta bélyegét a változó társadalmi és politikai világszemlélet is. Látszólag elkülönült lassanként az iskola a társadalomtól, de mivel az utóbbinak világszemlélete erősebb, hatását megakadályozhatatlanul érvényesítette. Űgyesen használják ki ezt a politikai irányzatok, de különösen a mindjobban erősödő szabadkőművesség és a szociáldemokrácia. Amilyen fokban gyengül a nevelés fontosságának tudata, olyan mértékben terelik a sajtó és a beszervezettek útján a társadalmi és hivatalos felfogást abban az irányban, hogy a nemzeti és vallás-erkölcsi nevelés nem az iskola hivatása, tehát korlátozandó az ilyenirányú oktatás és egyesületek szerepe, sőt tehermentesítés szempontjából egészen mellőzhető is az iskolákban. Vallásoktatás, hazafias nevelés az ilyen irányú egyesületek és egyházak feladata, teljesen magánügy. Ha valaki szükségesnek tartja, csinálhatja, de az iskolától függetlenül és a szülők, ha szükségesnek tartják, engedjék meg gyermekeiknek a részvételt. Az úgynevezett lelkigátlások megakadályozására a fegyelem lazítását követelik és hangoztatják a hideg tárgyilagosság szükségességét a nemzeti tárgyak tanításánál, vagyis felfogásuk szerint száraz tantárgyat kell csinálni az ilyen tárgyakból. A tervük már majdnem sikerült a világháborúig.

A nagy világegés döntő fordulatot hozott világszerte.

A győző, de főképp a legyőzött és újéletre kelt államok ráeszméltek arra, hogy a szürke, közömbös, világpolgáriás nevelés súlyos veszélyt jelenthet. Korkövetelmény lett az erős nemzeti irányú és erkölcsi nevelés, mert csak így lehet az állam ellenálló képességét a legmagasabb fokra emelni. Ez adott új lendületet a nemzeti irányú nevelésnek és megteremtette, különösen az újéletre kelt és a sorscsapások alatt öntudatra ébredt nemzeteknél, az *egyetemleges nemzetnevelés* gondolatát. A keresztülvitel és módszer természetesen más és más az egyes államok érdekkövetelményének megfelelően, a végcél azonban azonos. Legszembetűnőbb a kialakulás a nemzeti totalitásra törekvő államokban: Németországban és Olaszországban. Alapelgondolás, mint már említettük: mindent, ami hatással van a társadalmi és nemzeti világszemlélet kialakítására, az egyetemleges nemzetnevelés szolgálatába kell állítani, s ezáltal az ország gazdasági, békebeli, de ha kell, háborús teljesítőképeségét a végsőkig fokozni. Ez visszatérés tulajdonképpen a kiinduláshoz, csak a kor követelményeinek megfelelő társadalmi változással. Az egyetemleges egyházi világszemlélet helyére a részleges nemzeti szemlélet kerül, a vallás-erkölcsi nevelés, mint a tökéletes nemzetnevelés nélkülözhetetlen alapja van számításba véve, de öncélúságát alá kell rendelnie, az adott viszonyok szerint, a vele szemben állított követelményeknek. Mi, magyarok hangoztatjuk a nemzetnevelést, de megvalósítva nincs, mert eltekintve a hivatalos oktatástól, minden más ható tényező, még az ifjúsággal foglalkozó egyesületek is, szabadon működnek különböző egyéni célkitűzéseik szerint. Eltagadhatatlan, hogy szükség volna nálunk is, nehéz helyzetünkre való tekintettel a magyar lelkeségnek megfelelő, egyetemleges nemzetnevelésre, ez azonban nem lehet külföldi minták lemásolása. Ennek a szükségességnek megérzése csendül ki talán a múlt század két nagy magyarjának szavaiból is. Deák a nemzetnevelés jelentőségére mutat rá, mondván: „Korunkban csak azon nemzetnek van biztos politikai jövője, mely komolyan törekszik az általános műveltség színvonalára emelkedni és azon előre haladni.” Széchenyi pedig a megvalósítás lényeges követelményére mutat rá: „Egyesült erővel iparkodjunk azon, hogy Magyarországon egy ember se legyen... szakismeretek nélkül és az erkölcsi műveltséget senki se nélkülözze.” Nyilvánvaló az, hogy ezt teljesen csak egy olyan egyetemleges nemzetnevelés tudná megvalósítani, mely a magyar lelki-adottságoknak megfelelően felépített rendszer szerint teremtené meg az összes tényezők összhangba hozását és munkába állítását. Nálunk ez csak oly módon képzelhető el, ha a legtökéletesebben kiművelt egyéniségeket öntudatosan, lehetőleg kényszer nélkül, tudja szolgálatba állítani az egyetemleges nemzeti célok érdekében. Ebből a nagy feladatból kell kivennie az oroszlánrészt a maga számára a hivatalos és

hivatásos oktatásnak, mert ő neveli az eljövendő vezető réteget és adja az első lelki irányítást.

Az oktatás és nevelés módszertanának fejlődése.

Eötvös: „Mint a fa, mely életre való, mindenfelé terjeszti ágait, s épen ezáltal válik szebbé, terebélyesebbé, így az ember. Az eltérő, néha ellentétes irányok, melyeket kifejlődésében követ egyaránt szükségesek, hogy szellemének s érzelmeinek minden része kifejlődvén, egész nagyságát érje el, kik erről megfélejtkezve a gyermeket azért, hogy egy bizonyos irányban kitűnővé váljék, kizárólag erre akarják szorítani, többnyire nem érnek el mást, minthogy azon bizonyos tehetség, melynek minden figyelmüket szentelték, csakugyan kitűnőnek látszik, de csak azért, mert a többiek s az egész ember eltörpült.”

Az első részben bemutatott fejlődésnek megfelelően változtak az oktatási és nevelési módszerek is. Amíg az egyetemleges egyházi nevelés korában az oktatás csak, mint kiegészítő, másodrendű szerepet játszik, a legegyszerűbb közlés és számonkérés útján történik. Úgy a lovagi, mint a céhoktatásban és népoktatásban a lényeg a vallás-erkölcsi szellem kifejlés-tése az illető társadalmi osztálynak megfelelő színvonalon és eszközökkel. Az oktatás csak arra szorítkozik, hogy megadja azt a leginkább gyakorlati jellegű tudást, ami nélkülözhetetlen lesz a férfi-korban, ez a tudás pedig abban az időben nagyon kevés.

A reformáció és ellenreformáció kora kezd nagyobb mértékben foglalkozni azzal, hogy a tanuló ifjúságnak nagyobb-fokú és szélesebbkörű tudást és társadalmi nevelést is adjon. Az utóbbira különösen a jezsuita iskolák helyeztek nagy súlyt. A jelenlegi felfogásnak megfelelő nevelő és oktató módszerről azonban még nem beszélhetünk. A nevelés és oktatás majdnem iskolák szerint, de legalább is iskola-fenntartók szerint változik.

A mai nevelési és oktatási rendszernek az alapelveit Pestalozzi fejté ki. A figyelmet a szemléltető, foglalkoztató, a tanulókat is bevonó módszerre tereli. Ettől az időtől kezdve válik valósággal tudományos kutatás tárgyává, hogyan lehet a tanulmányi anyagot legtökéletesebben átadni a tanulóknak és mivel az *oktatásra* kerül a hangsúly, hogyan lehet *tanítva* nevelni, egyszerre végezve a két fontos feladatot.

A XVIII. és XIX. században az oktatás kérdése kerül teljesen előtérbe. Mindjobban felhalmozódik az élet követelménye az iskolával szemben, mert az átadandó anyag terjedelemben, de sokirányúságban is felduzzad. Mindjobban fenyeget a túlterhelés veszedelme és vele együtt az a kérdés, mit kellene föltétlenül tanítani, hogyan lehetne az iskolát az élettel minél jobban összhangba hozni úgy, hogy becsületesen meg is lehessen tanítani a kívánatos anyagot. A nevelés

kérdését pedig teljesen befolyása alá keríti a kor uralkodó szelleme. A XVIII. század olyan embert akar nevelni, aki teljesen mentes legyen nemzeti, vallási gátlásoktól és még saját korának esetleges befolyásától is, vagyis a teljes *egyéni* és *szellemi* függetlenséget, szabadságot akarja megvalósítani a nevelésen keresztül. Így teljesen bekapcsolódik korának a forradalmakban kirobbanó, múlttal szemben folytatott nagy romboló harcába. Ennek az irányzatnak az általános nyugalom helyreállása után az államhatalom szab határt, fellépve a saját érdekének megfelelő nevelés követelményeivel. Visszatereli az irányzatot a közérdek, államélet és a véglegesen megállapított társadalom szolgálatába. Ekkor alakulnak ki azok az oktatási és nevelési módszerek, melyek a maiaknak az alapját képezik.

Három fő irányzatot különböztethetünk meg ma: *oktatva nevelés*, *munkáltató oktatás*, *nevelő oktatás*. Az elnevezés talán nem egyezik teljesen a használatban levőkkel, de másként a bennük rejlő célt röviden kifejezésre juttatni nem lehet. A három irányzat hívei között napjainkban is folyik a harc. A küzdelem oka, hogy mindenik más szempontot helyez előtérbe és mindenik csak a saját felfogásának létjogosultságát ismeri el, a másikat nem méltányolja még részleteiben sem. Az első az *értelem* kiművelését tartja fontosnak és ezért helyezi az *oktatásra* a hangsúlyt, azon keresztül akarja az erkölcsi nevelést is megadni. A második a *szenzorikus* módszert akarja teljesen elvetni és a *motorizmus* mindenhatóságára esküszik. A harmadik mindent a *nemzeti és erkölcsi nevelésnek* rendel alá és az értelmi nevelét is csak eszköznek tekinti. Az összehasonlítás és bírálat mondás előtt szükségesnek látszik egy rövid ismertetés.

Az *oktatva nevelés* a legáltalánosabban követett és körülbelül a hivatalosan is elfogadott irányzat. A hivatalos tanterv-utasítások alapelgondolása is ez, bár a legújabb tervezet a hangsúlyt a nevelésre igyekszik áthelyezni. Felfogása az, hogy a jól vezetett oktatás folyamata alatt megvan minden adottság arra, hogy a tanuló a szükséges nemzeti és erkölcsi nevelést is megkapja tanulmányainak elvégzése alatt. *Fejlődési vonala*: Pestalozzi-Herbert — és bizonyos szempontok tekintetében ma már Kerschensteiner. *Pestalozzi* alapelve, hogy nem maga a tudás fontos, hanem a tenni tudás. Ha megadom a tanulónak a képességet arra, hogy a tanult anyagot minden tekintetben helyesen tudja az életben érvényesíteni, akkor oldotta meg jól feladatát az oktatás és nevelés. Ezt kiegészíti Herbartnak a nevelésre vonatkozó azon elve, hogy az oktatás, vezetés, fegyelem munkájának célja, a gyermekben fejlődő vad nyugtalanság megfékezése, mely őt ide-oda hányja, minden rendellenesség alapja, a felnőttek tekintélyét és intézkedéseit sérti. Ezen a meglehetősen rideg és kanti hatás alatta álló elgondoláson enyhít sokat a

Kerschensteiner. Felfogása, mely összekötő kapocs egyszersemind a munkáltató oktatás felé. A módszertani elgondolása egy óra keretén belül, a közismert formális fokozatok betartása mellett, az osztály foglalkoztatás, ahol a tárgy megengedi, a tanulók önálló dolgoztatása, ahol ez nem lehetséges, a közös munkába való bevonás útján. A tanításnak legyen mindig egy kitűzött, összefogó alapelgondolása és ennek kifejezését szolgálja az óra. Mindent, amit lehet, gyakorlatilag is mutassunk be és ne menjünk tovább, míg nem érti mindenki a felvett anyagot. Az ilyen módon levezetett óra egyszersemind megadja a megfelelő nemzeti, erkölcsi, fegyelmi, jellembeli nevelést is az értelmi nevelés mellett a szerint, hogy milyen tantárggyal foglalkoztunk. A tanuló önkénytelenül hozzászokik a közösségben folytatott komoly munka követelményeihez, de megtanulja a megfelelő egyéni magatartást is és vele együtt a viszonyosság, jogosság, törvényesség életelvét is. A komoly munkára való rávezetés megszeretteti a különböző tárgyakat, a külső fegyelem és a példaadás pedig az önfegyelemre nevel rá.

A másik és napjainkban az érdeklődés központjában álló módszer a *munkáltató oktatás*. Alapfelfogása már Herbartnál is megtalálható bizonyos mértékben a következő megállapításban: „A lelkiélet eredeti jelenségei csupán külső inger okozta alapérzetek, ezeknek a lélek egységéből folvó, egyszerre való kölcsönös kihatásából magyarázandó a lelkiélet minden bonyodalmasabb alakulása.” A tényleges megalapítói Fichte, Ziller és Rein. Meghatározásuk szerint az iskola feladata, hogy *jó állampolgárokat* neveljen, egységes világnézetet alakítson ki a tanulók lelkében és előkészítsen az életbeni hivatás jó betöltésére. Ez legjobban úgy érhető el, ha a gyermeket mielőbb kapcsolatba hozzuk a gyakorlati élettel. A megvalósítás legjobb módja pedig az, ha gyakorlati munkát végeztetünk velük együtt és közösen. Ezért kívánják a kézügyességek tantárgyszerű bevezetését. Clauson és Kaas fejlesztik tovább ezt az irányzatot, a teljes rendszert Götze építi ki. Önállóságot követeli a gyakorlati tárgyaknak és egy egész tantervet dolgoz ki, melv kezdődik papírmunkával és rendes ipari munkával fejeződik be, aminek keretében a tanulók maguk gyártanak tanszereiket. Erre a célra az iskolák mellett rendes műhelyek beállítását kívánja. Az 1900-as években világszerte nagy tetszést arat. Dánia-, Svéd-, Francia- és Angolország bevezetik. Nálunk is elrendelik kísérletképpen az elemi, polgári iskolákban és a tanítóképzőkben. Az idevonatkozó miniszteri rendelet indokolása: A tanulók cselekvőképességét és hajlamát természetszerűleg fejlesszük s a munkássághoz szoktatva, munkában ügyessé tesszük őket, a munkát megszerettetjük és megbecsültetjük velük. Ezzel le is zárult a munkáltató oktatás fejlődésének első korszaka. Ez már jellegzetesen mutatja a gépesedés korszakának a

nevelésre gyakorolt nagy hatást, mert egyoldalúan kihangsúlyozza a fizikai munka felsőbbbségét és jelentőségét.

A második korszakot a már említett Kerschensteiner munkássága nyitja meg. Az ő elgondolása is nagyon jellemző az 1908-as évek világszemléletére. *Minden lelki kötöttségtől mentes*, szerinte ideális *ember*, nevelését teszi az iskola feladatává. Ilyen ember pedig szerinte csak a gyakorlati emberen keresztül fejleszthető ki és csak a munkaközösségben. Az embernevelésnek és a hivatásképeségnek kifejlesztésére az egyedüli alkalmas módszer a produktív munka (jellegzetes szociáldemokrata meghatározás) végeztetése. — Jellemképzést is igazán csak a munkaközösségben való működés segítségével lehet elérni. Tradíciók helyett a való élet követelményei fontosak, tehát ezeket kell az oktatás és nevelés középpontjába állítani. Ebben a megállapításban megint nagyszerűen kifejezésre jut a XX. század rohamosan fejlődő iparosodási világszemléletének anyagiassága, világpolgári, sőt mondhatni nemzetközi szelleme. Már nem a Fichte elgondolásában szereplő jó állampolgár az eszménykép, hanem a munkaközösségben hagyományoktól és az azokkal járó úgynevezett gátlásoktól mentesen felnőtt, gyakorlatias gondolkozású ember, ki megszokta bizonyos fokig a falanszter életet is. Észrevétlenül, de megtörténik az első lépés abban az irányban, hogy az iskola szocialista nézetek szerint adjon lelki irányítást. Kerschensteinerrel egyidőben száll síkra ezért a rendszerért *John Dawey* Amerikában. A gyakorlati keresztülvitel kérdéseivel foglalkozik és a következő megállapításra jut. Az emberiség az alkotó munka útján jutott minden értékes ismeretéhez, tehát az oktatásnál fel kell használnunk a gyermekekben levő nagy cselekvési vágyat és az elméleti oktatást gyakorlati foglalkoztatáshoz kell kapcsolni. A külön műhelymunkát meg kell szüntetni, hanem hely »tte minden tárgyat fizikailag munkáltatva kell tanítani. Ez a megállapítás volt az első lépés a túlzás felé. A lélektani megalapozást a rendszerhez Lay és Meumann adják. A következőkép fejtik ki a lelki folyamatot: A legerősebb életmegnyilvánulás a mozgás, mivel minden képzet, fogalom és lelkiténykedés valami mozgáshoz kapcsolódik. Ebből következik, hogy a jó oktatás az, amelyik mindent a gyermek mozgási ösztönére alapít. Ezért a gyakorlati tárgyaknak kell képezniök a tanításban a központot és mindent gyakorlativá kell tenni. Szűnjék meg az eddigi szenzorikus módszer teljesen és foglalja el helyét az egész vonalon a *motorikus alapon* való tanítás. *Scheibner Ottó* összefoglalva az eddigieket, kidolgozza a végleges módszertant is. A megállapításait röviden közlöm, mert jó összehasonlítási alapot nyújtanak. A fegyelemben a legszélsőbb határig engedékenynek kell lennünk. A munkáltató oktatás nem ismer spanvol etikettet. Az ülésre, felállásra, köszönésre és más külsőségekre való figyelmeztetés, az ilyen

hibákért való rendreutasítás gátlásokat okoz és lehetetlenné teszi a tanuló és oktató összelebegését. Az oktatás csak munkaközösségben történhetik, mert szerinte csak így fejlődhetik ki a társak iránti jóakarát és a szociális érzék. De épígy csak a munkaközösség fejlesztheti ki azt a tudatot, hogy a munka sikerének titka a közös célért való együttes szolgálat. Kibővíti a formális fokozatokat is és ad helyette egy olyan bonyolult lélektani óralevezetést, ami legfeljebb egy hosszabb előadás keretében és előképzettséggel bíró hallgatóság esetében vihető keresztül. Szerinte egy óra a következő lélektani részekre bomlana, illetve a következőkből kellene össze tevődni: élménynyújtás, probléma keresés, célkitűzés, fogalmak tisztázása, munkakedv ébresztés, rávezetés a megoldásra, a téves útra téréstől való megóvás, hibák javítása, meg rögzítés. A tankönyvről vallott felfogása sem egyeztethető össze teljesen a gyermek lélektanával, mikor megállapítja, hogy a tankönyv adjon feldolgozásra alkalmas anyagot, de ne adja az anyagot feldolgozva. Csak kiegészítésként említem meg itt e módszernek azt a szélsőséges irányzatát, melybe átcsapott a háború után a forradalmi Németországban. *Katz* és *Schwarzmann* már teljesen az anarchisztikus útra tévednek. De még ennél is szélsőségesebb *Gansberg* produktív nevelésre vonatkozó elmélete és *Pudor* azon elgondolása, mely szerint az egész iskolázási rendszer átalakítandó, mert a jelenlegi lábbal tiporja az ifjú lelkeségét. Mindenesetre jó elgondolkozni ezek felett, mert fényt vet arra, hogy hova vezethet ez a rendszer, ha nem szorítjuk szigorú korlátok közé érvényesülését.

Sorrendben harmadiknak hagytam a *nevelő oktatást*. Ügy érzem, ilyen oktatási-módra gondolhatott a legnagyobb Magyar is, mikor hangsúlyozza, hogy ne legyen senki hazánkban, aki az erkölcsi nevelést nélkülözi. Kicsendül szavaiból annak az átérzése, hogy a tudás, ha megfelelő erkölcsi alappal nem rendelkezik, minél nagyobb, annál veszélyesebb lehet hazára, közre, társadalomra nézve egyaránt. Nálunk, még a világháború előtt, *Kármán* foglalkozik ezzel a kérdéssel több neveléstani dolgozatában, rámutatva a fennálló hiányokra. Általában a másik két módszertől abban tér el, hogy, bár oktatási szempontból elfogadja az eddig bevált gyakorlatokat, de mindent a *nevelés* szemszögéből bírál el, mert a nemzet és állam szempontjából csak az erkölcsös és jellemes ember képez értéket, akinek ez szab irányt a cselekvésben. A cselekvés jelentősége másodlagos és fontossága csak abban rejlik, hogy rajta keresztül nyilvánul meg az emberi lélek munkája az állami és társadalmi életben. A cselekedet milyenségét pedig az alapérzés, az indítóok, a keresztülvivő akarat és a végrehajtás módja szabja meg. Tehát az ifjúság nevelésének legfőbb feladata az kell hogy legyen, hogy a gyermek, az ifjú lelkét helyesen állítsa be a férfikor cselekvési idejére.

Akkor lesz helyes a cselekedet *erkölcsi* és *nemzeti* szem-

pontból, ha az alapézés és az indító-ok erőteljes, harmonikus és helyes erkölcsi felfogáson alapszik és nem kerül soha szembe a törvénytisztelettel, egyéni érdekből nem válik jogtalanná és érvényesül benne a felebarát iránti kötelezettség érzete. A keresztülvívő akaratnál az a fontos, hogy bármennyire egyéni is, mégse kerüljön szembe a közérdekkel és legyen mindenekfelett kitartó. Ha ezek az előfeltételek megvannak, akkor már biztosítva van, hogy a végrehajtásban is meglesz a szükséges lelkiismeretesség, kitartás és célszerűség. Ennél az irányzatnál az *oktatásnak* kell mindenben alkalmazkodnia a *nevelés* követelményeihez, úgy módszerben, mint a tananyag megválogatásában és feldolgozásában oly módon, hogy a közös cél szolgálatában összhangban működjenek az *érzelmi*, *értelmi* és a *testi* fejlesztést eszközöző tárgyak. Kármán igen érdekesen osztja fel ebből a szempontból a tárgyakat: *érzelmi csoporthoz* tartoznak a hittan, irodalom, történelem, *értelmihez* a többi tantárgyak, a *testfejlesztő* tárgyakhoz sorolja pedig mindazokat, melyek a szépérzék, ügyességet, érzékszervek helyes használatát és a tényleges testnevelést szolgálják. Az elmondottakon kívül a nevelő oktatásnál van legnagyobb jelentősége a *személyiségnek*. Az oktató személyiségen alapszik a siker, mert az ő kötelessége, hogy példaadással, a megteremtett helyzettel, a pillanatnyi adottság és a tananyag felhasználásával felébressze a tanulóknak a nemes indulatokat, rendezze érzelmi világukat, tanítsa meg őket a jóért, erkölcsösért való lelkesedésre, de nevelje beléjük minden ellenkezővel szemben a megvetést, ha kívánatos, egész a gyűlölet fokáig.

A hatásbeli különbség érzékelhetőbbé tételére, állítsuk be ugyanazt az egy tanórai anyagot mind a három módszer szerint. Vegyünk egy nevelő értékű tárgyat, a történelmet, az anyag legyen a római rendi küzdelmek kora. Az *oktató nevelésnél a kitűzött cél a pontos tárgyi ismertetés*, mellőzve az elmélkedést és az egyéniséggel való esetleges részletesebb foglalkozást. A tanuló a formális fokozatok betartásával levezetett óra keretében megkapja a pontos tárgyi ismertetését a rendi küzdelmek lefolyásának utalással a közben folyó külső háborúkra. A közös munka követelményének megfelelően jól irányított kérdések segítségével megállapítjuk az események közötti összefüggést, az okokat. Amit lehet, térkép és rajz igénybevételével szemléltetően is bemutatunk. Az eredmény, hogy a tanulóknak lesz pontos tárgyi tudásuk egy évezredek távlatában lefolyt eseményről, a tankönyv segítségével rögzíteni is fogják ezt a következő órára, de igazán nevelő értékű élményt nem kaptak, sőt egyeseknél fel fog vetődni a gondolat, miért szükséges nekem tudnom ezt a mai kortól nagyon-nagyon távol álló eseményt. A *munkáltató oktatás* szerint az óra levezetője minden erejével arra fog törekedni, hogy a felvett tárgykört megbeszélje a fiúkkal, lehetőleg minél

kevésbé korlátozva őket mozgásban, kérdegetésben, egyéni megnyilatkozásban, ami természetes elég sok mellékvágányra tévedést fog előidézni a nélkül, hogy nagyobb értéknyújtással kárpótolna. De ugyanekkor még meg kell oldani a bármi módon történő motorikussá tevés követelményét is. Egy előre kitervezett geometriai ábrát fog felrajzolni és lerajzoltatni, mely az eseményeket van hivatva megjeleníteni és érzékelteni. Fognak bizonyos elgondolás szerint csoportosított különböző színű egyenes és görbe vonalak szerepelni. Ennek rajzolása leköti az oktatót és mégjobban a tanulót. Az óra elmúlt, a délután nagy része azzal telik el, hogy a tanuló a napi öt tantárgy legkülönbözőbb rajzait javítja, esetleg újból csinálja, vagy saját elgondolása szerinti mellékábrákkal látja el. Ha marad idő, tanul is. Az anyagból, a rajzát nézve, esetleg emlékszik valamire a következő órán, de, ha elveszik tőle azt, felmondja emlékezete a szolgálatot. A *nevelő oktatásnál* a rendi küzdelmekkel kapcsolatban bemutatom történeti távlaton keresztül a társadalom örök bajait és az azok orvoslására való törekvést egy nagy nép életében. A szomszédos népekkel való harcokra utalás kitűnő alkalom, hogy az érzelm világának helyes irányítást adhassak erkölcsi és nemzeti szempontból egy példa pár szóval történő odaállításával. A népek a küzdelmek alatti magatartásán keresztül bemutatathatom a római, de általában minden nép nagyságának alapját képező, a haza mindenekelőtt, elvét. A kérdések segítségével bevonom a tanulókat az erkölcsi értékek és azok hatásának megállapításába és ezáltal rendezem közvetve az ő erkölcsi világszemléletüket is. Az igazi erőteljes egységes képét a kornak az óravégi rövid összefoglalásban adom meg. A tanuló ez esetben is otthon fogja véglegesen rögzíteni az anyagot a tankönyv segítségével, de kapott a múlton keresztül egy lelki élményt, aminek a hatása lehet, hogy tudat alatt, de meg fog maradni akkor is, mikor a tárgyi tudás feledésbe megy.

Most tegyük bírálat tárgyává a három ismertetett irányzatot. Az *oktatva nevelés* előnye, hogy megadja a biztos keretet, melyen belül megfelelő eredmény érhető el tárgyi tudás tekintetében és a vezetőől nem kíván meg különösebb egyéni nevelői tulajdonságokat. Előadásban lehetővé teszi a legkülönbözőbb módszerek alkalmazását, tehát rugékonnyan tud simulni a mindenkori anyag követelményeihez. Hátránya, hogy teljesen az *értelmi nevelést* helyezi előtérbe, az *érzelmi képzést* szolgáló nevelő részeket hajlandó teljesen mellőzni a szigorú tárgyilagosság nevében. A tudományosság középiskolában el nem érhető fokának legalább látszólagos felmutatása céljából, hajlamossá válhatik a túlhajtásra és ezért a tanulókra nézve, különösen 15 éven alul, könnyen terhessé, sőt unalmassá lehet. A *munkáltató oktatás* mellett kevés, de ellene annál több érv hozható fel. Mellette szól, hogy 13—14 éves korig talán valóban legközelebb áll a tanuló lelkiségéhez, meg-

felelően alkalmazva. Az oktatót föltétlenül rákényszeríti az órákra való felkészülésre. Sok tekintetben, ha nem viszik túlzásba, fejleszti az érzékszervek felhasználásában való ügyeséget és a rajzban való ábrázolási képességet. Igyekszik kihasználni a vizuális memória adottságait, de ennek fejlesztése érdekében elhanyagolja a másirányúak tökéletesítését, pedig az életben azoknak gyakran nagyobb szerep jut. Ellene szót hogy az anyagi világszemlélet álláspontját elfogadva a másodlagos megnyilvánulást tekinti fontosabbnak. A lelki folyamatokat követő mozgást és külső jelenségeket tekinti az oktatásnál lényegesen felhasználható alapnak, mint megindító okot, magukat a lelki folyamatokat csak mint azok következményeit veszi figyelembe. A motorizmusnak, mint tényleges előidézőnek, segítségével akarja még a legszenzorikusabb kérdéseket is megvilágítani, megértetni és megrögzíteni. Mindent érzékelhető cselekvés alakjában akar a tanuló elé állítani, ami sok esetben mesterkélt, sőt majdnem kivihetetlen feladatot ró az oktatóra, de a tanulóra is, az erre tartalmilag és lélektanilag egyaránt alkalmatlan tárgynál. Gyakran áldozatul esik ennek a kísérletnek a lényeg, az anyag lélek- és jellemformáló hatásának a kihasználása. Megfigyelés bizonyítja azt is, hogy a gyermek figyelmét annyira leköti a fizikai munka elvégzése, hogy még a lerajzolt anyagot sem fogja megjegyezni. Ugyanabba a lelki helyzetbe kerül, mint a nyomdász, aki nem tudja a tartalmát a kiszedett szövegnek, ha utólag el nem olvassa. Készíttessünk pl. a tanulókkal egy még nem tanult földrajzi helyről térképet, fűzzünk még közbe szóbeli magyarázatot is hozzá a rajzolás tartama alatt, aztán vegyük el a rajzot és vizsgáljuk meg, mire fognak emlékezni, alig fognak valami eredményt felmutatni. íme egy kísérlet meggyőzhet arról, hogy a motorizmus csak már *ismert anyag* rögzítésére alkalmas. Nevelési szempontból a veszély az, hogy az oktató egyéniségét teljesen háttérbe szorítja, az értelmi és érzelmi működést majdnem elválaszthatatlanul hozzátapasztja a fizikai munkához és ezzel öntudatlanul rászoktatja a gyermeket, hogy az érzékszervi és gyakorlati munkát fölébe helyezze az értelmi működésnek. A fegyelem nagymérvű lazítása is veszélyessé válhat épen az életre való nevelés tekintetében. A gyermek épen játékos ösztönéből kifolyólag hajlamossá válik arra, hogy mindent szórakozásnak és játéknak fogjon fel és ennek következtében elhomályosul lelkében a komoly kötelezettség és munka tudata. Nem tartható kívánatosnak, hogy a mai, minden vonatkozásban fegyelmet, önfegyelmet, megfeszített munkateljesítményt, nemzeti önfeláldozást és lemondást követelő korban úgy nőjjön ifjává valaki, hogy belenevelt meggyőződésévé válják, minden kötelezettség játékszerűen fogható fel, a munka csak mint szórakozás jelentkezhetik életében, a vezető kötelessége mindenben az ő tetszéséhez alkalmazkodni. Végül nem tekinthetünk el attól sem, hogy a pazar-

láshoz is hozzászoktatja a tanulót ugyanakkor, mikor a takarékoságról beszélünk neki. Még a polgáriba járó szegény munkás és iparos gyermeke is öntudatlanul hozzászokik, hogy naponta az egész család megélhetését biztosító összeget költhet el szétvagdalandó papírra, más anyagra és színes ceruzákra stb. Általában a legnagyobb teret adja a szélsőséges elkalandozásra és a lényegtelenbe való belefelejtkezésre.

A *nevelő oktatás* alapfelfogásánál fogva is legjobban megfelel jelenlegi helyzetünknek, mert a legtöbb alkalmat ad a nemzeti öntudat és a helyes erkölcsi érzék kifejlesztésére. A vezetőt módszertani szempontból nem köti. Minden tananyagot a nevelés szempontjából értékelvén, a módszertanban is azt a módszert tartja szemelőtt, amelyik szerint használható fel legjobban az anyag a tárgyi tudás megadása mellett nevelő értékű lelkiélmény nyújtására. Ennek az irányzatnak is van sok veszélye. Elsősorban nagy követelményt állít tudás, világnézet, egyéni példaadás és lelkiráható képesség tekintetében az oktatóval szemben. Itt igazán fennáll az a meghatározás, hogy a tanítás művészet, melyet csak az tud megtanulni, akinek Istentől adott tehetsége is van hozzá. Könnyen túlzásba csap-
hat a tárgyi tudás rovására és elméleti morálizálássá válhaük, ezt pedig a gyermek, sőt az ifjú lelke sem bírja, unalmassá válik ránézve. A tanárnak túl nagy lehetőséget nyújt egyéni felfogásának érvényesítésére, ami nagy és gondos válogatást tesz szükségessé a nevelő képzés terén. Helyes az irányzat, ha mint Eötvös mondja: „A gyermek képzelő tehetségére hat, az egész valójának irányt ad”, de e mellett nem felejtkezik meg arról sem, hogy az értelmi nevelés terén megadja a szükséges alapot és felkeltse a továbbfejlesztésre vágyakozó hajlandóságot.

A magyar nemzetnevelés kérdései.

Deák: „Minden, ami a tudományos mi-
veltséget előmozdítja annyira fon-
tos a nemzetre nézve, hogy ezek
iránti részvétlenség csak fonák egy-
oldalúságnak lehet az eredménye, s
kétségtelenül véték a haza ellen.”

Nézzük magyar öntudattal és jövőnk követelményeinek szempontjából a jelenlegi helyzetet. Megállapíthatjuk, hogy bár nagy előrehaladást tettünk, mégis sok hiányt észlelhetünk, úgy az egyetemleges nemzetnevelés, mint az iskolai oktatás és a nevelőképzés terén.

Az oktatás és nevelés terén az ismertetett három módszer egyaránt érvényesül és kísérleti állomásul használja fel az iskolákat, ami zavarólag hat, különösen a tanulók szempontjából, ha kénytelenek intézetet változtatni. Van olyan állás-
pont is, hogy önálló magyar nevelési és oktatási rendszer
szükségtelen és nem is érdemes vele foglalkozni. Ellenkezőleg

nagyon is szükséges lenne az eddig kipróbált rendszereknek a magyar gyermek lelki fejlődésével való összhangba hozása és önálló nevelési rendszerünk kiépítése. Ebbeli munkákhoz igen értékes általános elveket találhatunk említett nagyjaink megnyilatkozásaiban. A nevelés *kezdetére és fontosságára* jellemző megjegyzése Széchenyinek: „A nevelés, kivált az első benyomások bámulandó következésük, úgy, hogy annak hiánya, s ennek ereje miatt sokan se lelki, se testi javaikkal bölcsen élni nem tudnak, gyakorta legszorosb szükségleteikhez tartozó ismeretekben szűkölködnek.” Eötvös pedig a lényegét így határozza meg: „Ki a gyermeknek képzelő tehetségére hat, egész valójának irányt ad.” A gyermekeink lelki fejlődésére Marczel Mihály és Tóth Tihamér munkáiban kaphatunk értékes útmutatásokat. Ezeken a nyomokon haladva felépíthető a magyar nevelési rendszer.

Általános fegyelem szempontjából a magyar gyermek lelkiségéből következik a komoly, megértő szigorúság alkalmazásának a követelménye. Gyermekeink szélsőségre hajlók, szinte elvárják vezetőjüktől a katonás fegyelmet és fegyelmezettséget, de, ha erőtlenséget, vagy következtelenséget tapasztalnak ezen a téren, hajlandók minden alkalmat felhasználni a rend megbontására és azt tekintik bátornak, vezetőnek, aki ezen a téren kiválik közülük. Tehát a munkáltató oktatás elve a fegyelem tekintetében nálunk csak nagyon szűk korlátok közé szorítva érvényesíthető.

Nevelési és oktatási téren akkor jutunk szintén eredményre, ha a három ismertetett módszert párhuzamba állítjuk a gyermek lelkifejlődésének egyes korszakával. Az *első időszak a 8–12 éves kort* foglalja magában. Ekkor a gyermek lelkiségének jellemzője, hogy rendkívül közlékeny és kérdegető, figyelni csak önkénytelen lekötöttség révén tud, nagy benne a mozgási hajlam és a játékoság, lelkesedő, szereti a megszemélyesítést és majdnem megkívánja a természetfölötti meseszerűséget. Ebben a korban nagyon jó a *munkáltató oktatás* minden olyan vonatkozásban, ami erőltetés nélkül kapcsolatba hozható a játékszerűséggel és a gyakorlati munkával. Természetesen kerülnünk kell, hogy korát meghaladó követelményekkel lépünk fel a tanulóval szemben és pazarláshoz szoktassuk. Nagy nevelői értéket vihetünk bele, mert épen a játékszerűségen keresztül vezetjük rá őket, hogy még a játék sikerének is a titka a fegyelem és az önfegyelem. Ha már a játék feltétele is ez, mennyivel inkább megkívánja a komoly munka. Ránevelhetjük őket koruknak megfelelő kézügyességre és érzékszerveik helyes használatára. Az egyes kézügyességi tárgyak készítésénél hozzászoktathatjuk őket ahhoz, hogy alig van olyan értéktelennek ítélt anyag, amit hasznosítani ne lehetne. Erre jól ránevelhetjük őket, ha az elkészített rajzok, ügyességi tárgyak elbírálásánál nagy súlyt helyezünk arra is, ki oldotta úgy meg feladatát, hogy a legkevesebb kiadásba

került a szüleinek és már meglevő, vagy másra nem használható anyagot értékesítettek. kiírhatjuk lelkükből a gyermek feltűnési vágyából fakadó „Idegen tollakkal való ékeskedés”-i hajlamot azzal, hogy nem fogadunk el olyan készítményeket, melyekről egész bizonyosan megállapítható, hogy nem készíthették ők. Nagy figyelemmel kell lennünk azonban mindenkor az elbírálásnál arra, hogy nem állunk-e szemben rendkívüli tehetségi adottsággal, mert amennyire rász hatású a mások segítségével készült dolog elfogadása, époly káros lehet a lelkiismeretes bírálat nélküli visszautasítás, ami könnyen egy elinduló tehetség letörésére vezethet. Nevelésünk egyoldalúvá válna, ha a meseszerúségre, hősi lelkesedésre, odaadó hiszékenységre való hajlamot az erkölcsi és nemzeti nevelést adó tananyagnál nem használnók fel teljes mértékben arra, hogy képzelő tehetségüknek és azon keresztül egész lelkiéletüknek irányítást adjunk. Ne felejtjük el azt a nagyon találó megállapítást, hogy *a férfi apja a gyermek*, mert az első, csaknem öntudatlanul szerzett alapon épül fel a későbbi jellem. Vallás-erkölcsi szempontból ekkor kell lelkükbe oltanunk azokat a legegyszerűbb követelményeket, amelyek a helyes élet alapfeltelei. Nemzeti szempontból legjobb alkalom arra, hogy lelkükbe vessük: hazánkért és fajunkért küzdeni, áldozni, szenvedni és meghalni, ha kell, a legszentebb magyar kötelesség. Aki nem így gondolkodik, az megvetendő áruló. Ezt már kimondottan csak a *nevelő oktatás* segítségével oldhatjuk meg. Természetesen, a kezdő fokon szintén alkalmazkodni kell a gyermek lelkiadottságához, tehát úgy előadási módban, mint az anyag összeállításában fel kell használni a mese- és mondaszerúséget, a megszemélyesítést és az egyéniséghez való kapcsolást. Így kapcsolódhatnak össze a két módszer, mert a nyiladozó érzelmi és értelmi lelki adottságok felhasználásával az egyik élményben adja azt, amit a másik a gyakorlati átélésben nyújt.

A 14—17 évig terjedő második korszak jellemzője a figyelőképeség, emlékezőtehetség, összefoglaló érzék fokozatos kifejlődése. A képzelőtehetség még mindig erősen működik, de a meseszerúség helyett mindinkább a való élet felé fordul. Megvan a hősiességre való hajlam is, de megfelelő irányítás nélkül esztelen vakmerőségi hajlammá, sőt veszélyes kalandhajhászássá válhatik. Jellemileg az öntudat kifejlődésének korszaka, amiért is még tisztázatlan előttünk az erkölcs, becsület, bátorság, összetartás stb. fogalma. Mindezekből következik, hogy itt *a nevelő oktatásnak kell* átvenni a teret. Döntő szerepük van itt az erkölcsi és nemzeti irányító tárgyaknak és épen ezért nem is szabad tantárgyakká válniok, hanem minden eszközzel arra kell törekniök, hogy a tanuló egész képzelőtehetségét és azon keresztül a vakmerőségi hajlamot, vállalkozó kedvet, kiválásra törekvést *a nemzeti öntudat* és *tiszta erkölcsi élet szolgálatába* állítsák, az érvé-

nyesülésre pedig munkát és teret adjanak. De tekintse minden ilyen tantárgy feladatának azt is, hogy beléjük nevelje a gyűlöletet és megvetést az erkölcs és haza minden ellenségével szemben, legyen az irányzat, szórakozás, egyén, vagy idegen állam. Lehetetlenség, hogy itt rá ne mutassunk az^o ifjúsági-egyesületek fontosságára,” mert csak ezek adhatnak igazán teret az önálló cselekvési vágy helyes megnyilatkozására. Ide kívánczok Rousseau igen érdekes megjegyzése: „A vidám s pajzán ifjúság azon megengedhető gyönyörökért, ”melyeket tőle megtagadunk, veszedelmesebbeket szokott magának keresni; rosszul eszközölt négy szemközti összejövetelek lépnek a nyilvános gyűlések helyébe. Azáltal, ha elbűvünk, mintha büntetésre méltót akarnánk elkövetni, kísértetbe jövünk a büntetésre méltót csakugyan tenni is.” A többi tárgyakat magába foglaló másik tárgycsoportnál érvényesülhet, de nagyon is megfelelő határok közé szorítva, a munkáltató oktatás. Első és fontos feladata a fegyelmesség és önfegyelmesség kifejlesztése azáltal, hogy nevelje rá őket, hogy önálló és komoly munkát csak az végezhet, illetve csak akkor elég érett és méltó erre valaki, ha kellő fegyelmességgel és önfegyelmességgel rendelkezik. Legyen az önállóan megengedett munka jutalom a megfelelőeknek ítélték részére, ne pedig általános kötelezettség. Bizonyítsuk be előttük, hogy mivel a fegyelmesség és önfegyelmesség nélküli munka nemcsak eredménytelen, de sokszor veszélyes is lehet, éppen ezért a lelkiismeret parancsa, hogy ezt csak a legarravalóbb tanulóknak engedjük meg. Másodszor csak olyan téren engedjük meg önálló munkát, ahol már megadtuk a szükséges előképzettséget, megértetvén velük, hogy itt nem játékról van már szó, pedig, amint tapasztalatból tudják, még a játék is csak akkor élvezetes, ha megvan hozzá a kellő ismeret, mennyivel inkább áll ez a komoly munkára, firtelmük, gondolkozó képességük fejlesztése és az említett kételveik elosztatása céljából adjunk meg minden lehető alkalmat az egyéni megnyilatkozásra, de neveljük rá őket, hogy az ő korukban, mivel már nem gyermekek, ez már jog, de csak azt illeti meg, aki élni is tud vele a saját és a közösség hasznára. Ezt azáltal érhetjük el, ha nagyon szigorúan kezeljük ezt a kedvezménynek feltüntetett jogukat és akár egyéenként, akár együttesen megvonjuk, mihelyt észreveszük, hogy nem megfelelően élnek vele, illetve vissza akarnak élni vele. Ebben a korban tehát a gyakorlati munkáltató ásnak, együttműködésnek egy célt kell szolgálnia, hogy a fegyelmesség, önfegyelmesség, a megfelelő társadalmi viselkedést, a munka felelősségének, rendszerességének, az előképzettség szükségességének tudatát, a takarékoság nemzeti jelentőségét beléjük neveljük és módó! adjunk esetleges egyéni hajlamaik felismerésére. Ebben a korban nemcsak megengedhető, de kívánatos is lenne, ha az osztályfőnök, vagy valamelyik oktató havonként egvszerkétszer alkalmat kapna egy-egy órára kötetlen tárgyú beszél-

getére. Ennek épen lélektani okból nem szabad tanrendbe iktatott osztályfőnöki órának lenni, mert, ha előre bejelentett hivatalos jellege van, elveszti értékét a tanulók előtt. Célja lenne a tisztázatlan lelki kérdések rendezése. Legjobban megoldható lenne, ha erre a célra önként vállalkozó és megfelelő lelkiadottsággal rendelkező tanárokat és tanítókat lélektanilag kiképeznének.

17 évtől felfelé már megtörtént jórészt a szervezeti és lelki kiforrás válságos átalakulása. A gondolkodás még sok tekintetben szertelen és különösen erkölcsi, nemzeti, társadalmi szempontból szélsőségre és szabadosságra hajló. Ehhez járul a munkában, célkitűzésben, társaságban egyaránt az önállóság és egyéni érvényesülés keresése. Az értelem és érzékek korszaka, az érzelem érvényesülését, mint gyengeség jelét, sokszor szégyenlik is. A nevelés feladata tehát, hogy az értelemhez is az értelmén keresztül szóljon és így szabjon célt és irányt a szélsőséges szertelenségre való hajlamosságnak, mely itt is nagyon szomorú jelenségekre vezethet megfelelő irányítás nélkül. Mivel e korban a hangsúly az értelemre helyeződik, ez az *oktató nevelés kora*. A lényeg az, hogy az értelmi lekötöttségen keresztül adjuk meg a szükséges erkölcsi, nemzeti, egészségügyi, szociális irányítást is. Úgy kell ezen a fokon a nevelésnek az oktatáshoz simulnia, amint az oktatásnak kellett a neveléshez az előbbi korszakban. A *munkáltató oktatás* is itt jut a legmagasabb fokozatába, mert ebben a korban egyenesen követelmény, hogy teret adjunk az önálló érvényesülésnek. Itt azonban az eddigi érzékszervi és gyakorlati munkáltatás helyét át kell vennie a *lélektani munkáltatásnak*, mely az önálló kutatásra, önfejlesztésre, alkotási vágyra ösztönöz.

Ha így összeegyeztetjük a három irányt a magyar gyermeki lélek fejlődésével és kiegészítjük fegyelmi szempontból a férfias, önérzetet megbecsülő, komoly szeretettel irányító bánásmóddal, akkor előttünk fekszik az önálló, magyar nevelési és oktatási módszer. Ha következetesen keresztülvisszük óvodától az egyetemig, nagy haladást tettünk a nemzet-nevelésünk terén.

A helyes módszertannal egyenlő jelentőségű a *tananyag* helyes összeválogatása és a *tankönyv* kérdése is, mert ezeknek is összhangzatosan ugyanazt a célt kell szolgálniuk. A legnagyobb eredményt úgy biztosíthatjuk, ha eltekintve a hitoktatástól, melynek befolyásmentesen az egyházak hivatott irányítása alatt kell maradnia, mindazon tárgyakat, melyeknek nemzeti és erkölcsi nevelés szempontjából döntő befolyásuk van, külön tárgycsoporttá alakítjuk egységes világszemlélet alapján. Így már alakilag is érezni fogják a tanulók, hogy ezeknek valami különös jelentőségük van, hogy ezeknek nem szabad soha száraz tantárggyá válniuk. Ez a külön tárgycsoport kell, hogy szerepeljen mindenfokú és mindenfajta

iskolában épúgy, mint az egyetemen, természetesen az iskola fokának és fajtájának megfelelő színvonalon. Ezek a tárgyak képeznék kimondottan a *nevelő oktatás* feladatkörét. A tárgyak másik csoportja a *munkáltató és oktató nevelés* keretébe tartozna és feladatuk lenne az általános műveltség, szakkép zés, illetve előképzettség megadása. Ez az anyag jól megválogatandó és megrostálendő, maradjon ki belőle minden föltétlenül nem szükséges rész a túlterhelés elkerülése érdekében. Irányítson Széchenyi felfogása: „Nem a tanulás és tudományok mennyisége teszi az embert okossá, hanem azok megemésztése, s jó elrendeztetése.” De azt sem szabad elfelejtenünk, hogy nincs olyan tárgy, amit a nevelés nagy feladatának szolgálatába ne tudnánk állítani. Épen ezért nevelési szempontból ezt a tárgycsoportot is összhangba kell hoznunk a másik csoporttal, nehogy ellentétes világszemléletet adjon a másikkal szemben. Azért kell erre nagyon ügyelnünk, mert jelenlegi rendszerünk egyik hibája az is, hogy tárgyanként adva a lelkiirányítást, sokszor ellentétbe kerül egyik a másikkal és lehetetlenné válik az egységes világszemlélet kialakítása. Egyetemleges lelkinvelés csak akkor érhető el, ha az összes behatások egy szempont alapján egy közös eredőben hatnak az egyedüli cél érdekében.

A tankönyv jelentősége abban rejlik, hogy egyfelől alapot ad az oktatónak a munkaterv elkészítésére, másfelől a tanulót segíti az órán elvégzett anyag felújításában és rögzítésében különösen az ismétlésnél, de nagy része van a világszemlélet kialakításában is. Megírásuknál ezeknek a szempontoknak kell vezetniök és épen ezért a jó tankönyvírás nemcsak tudást, de írói tehetséget is kíván. Jó egy tankönyv, ha tárgyilag megadja mindazt, de csak azt, amire a tanulónak szüksége van; ha a fejezetek terjedelme összeesik lehetőleg egy tanóra anyagával; világszemlélete megfelel a keresztény, nemzeti, erkölcsi követelményeknek; nyelvezete könnyen érhető; előadásmódja, amennyire a tárgy megengedi, szép-irodalmilag lekötő és érdekes. A tankönyv mellőzése, már az elemi oktatáson túl, különösen felsőbb fokon, lehetetlen, mert a megkívánt anyagnak egyszeri hallás útján való megjegyzésére a legtehetségesebb tanuló sem képes. Szigorú felülbírálsuk pedig azért kívánatos, mert a tankönyv nyelvi, előadásbeli, tárgyi és világnézeti hatása majdnem ellensúlyozhatatlan különösen a gyengébb tehetségű tanulóknál.

Most végül vizsgáljuk a legfontosabb szempontból, az *oktató nevelésnek* szempontjából a kérdést. Az oktatói kart három egyrangú és nemzetnevelési tekintetben egyaránt fontos csoportra oszthatjuk: *népoktató*, *szakoktató* és *közéiskolai oktató*. Az első csoport szerepe talán a legjelentősebb az egyetemleges nevelés szempontjából, mert ők adják meg a mindenkire nézve létszükségletet jelentő tudásbeli alapot, ők rakják le a vallási, erkölcsi, nemzeti világszemlélet, bár sok-

szor még öntudatlan, de mégis egész életre kiható alapjait és a nemzet legnagyobb százalékának nevelése és oktatása az ő vezetésükkel nyer végleges befejezést. Éppen ezért nagyon fontos a hivatásuk betöltésére való előkészítés. Tekintettel arra, hogy épen most van ennek a kérdésnek az elintézése döntés alatt, itt csak az eddigi hiányokra szeretném a figyelmet ráterelni. A tanítóképzést jelenleg szabályozó törvényeinket tanulmányozva a következő változtatandó jelenségeket találjuk. Már a fölvétel szabályozása is módosításra szorul úgy az előképzettség, mint a személyi megválogatás terén. Legtöbben eddig a tanítói pályára a négy polgári, vagy négy középiskola elvégzése után mentek, már pedig ezek az iskolák egyike se adhatott egy kerek befejezett alapot a tovább induláshoz, mert az egyik hivatása a gyakorlati pályára való előkészítés, a másik befejezetlen félbeszakítása tulajdonképp egy iskola típusnak. Előképzettség terén bizonyosfokú egységes alapot egyideig a felvételi vizsga adott, ami a válogatás alapját is képezte egyszermind. Minden remény megvan rá, hogy a négyéves előkészítő líceum beállítása ezt a kérdést szerencsésen meg fogja oldani. A személy megválogatás lényeges hiánya az, hogy a tanítójelöltek nagy része nem abból az életkORBól kerül ki, melyben későbbi élethivatását be kell töltenie. Hazánk adottságából következik, hogy a tanítók nagy részének falun kell elhelyezkednie és nemcsak a tanítás, de rá vár nagy részben az egész falu lelki-irányítása is. Ezt a hivatást csak akkor tudja igazán betölteni, ha egész múltja, gyermekora, magával hozott lelki-adottsága képessé teszi arra, hogy bele tudjon kapcsolódni a falu életébe szívvel-lélekkel. Tehát szükséges volna, hogy a népoktatók képzésénél az iskolák megoszlási arányszámának megfelelően érvényesülést nyerjenek a falu és vidék népének tehetséges gyermekei. Ezt a kiválogatást a falu és vidék egyházi és világi vezetőinek kellene elvégezni. A képzés tananyaga is kiegészítésre szorul a korszerű követelményeknek megfelelően. A pedagógiai és lélektani képzésnél kívánatos lenne a különleges gyermek-lélektan bevezetése, különös tekintettel a falusi és munkás gyermek lelki-adottságára, de nem lenne kevésbbé fontos a különleges magyar néplélektan sajátosságának rövid ismertetése sem. A *nyelvoktatás* terén nagy súlyt kellene helyezni arra, hogy megfelelő neveltségű tanítókat tudjunk adni a nemzetiségi iskoláknak. A *társadalmi, történelmi* és *földrajzi* tanulmányoknál álljon központban hazánk viszonyainak megismerése, különös tekintettel a sajátos követelményekre. Olyan módon lenne megoldható, hogy az országot, az egy sajátossággal bíró vidékek szerint, körzetekre osztjuk és így ismertetjük az egyes területeket termelési, gazdasági, néprajzi, népművészeti stb. szempontból, rámutatva az egyes vidékek szerint az ott alkalmazásba kerülő tanító feladataira. A *társadalom-tudomány* keretében ismertessük meg velük

annak a társadalomnak az életét, amelyben élni fognak és képezzük ki őket arra, hogy tudják a falu, vagy vidék lelki-irányítását, művelődési és gazdasági szervezését gyakorlatilag kézbe venni, mert csak így lesznek képesek betölteni igazán nagy nemzetnevelői hivatásukat. A *reális tárgyaknál* mindenben a fennálló követelményekhez kell alkalmazkodnunk és óvakodjunk minden fölösleges túlterheléstől. A *művészeti tárgycsoportnál* lelkükbe kell oltani a nemzeti irányzat és felfogás érvényesítésére való törekvést. Legyenek ők a felkutatói pályájuk alatt a népszokásoknak, népművészetnek, népviseletnek, tegyenek meg mindent ezek felélesztésére, megtartására, továbbfejlesztésére és legyenek képesek a falu művelődési követelményeinek kielégítésére, ünnepélyek, dal-körök, előadások stb. rendezésére.

Ha találunk pótolni valókat a tanítóképzés terén, még nagyobbak a hiányok a tanári pályára való előkészületnél, pedig ennek az oktató-csoportnak feladata nagyon is döntő fontosságú a társadalom és állam jövő életének szempontjából. Kezükben van a művelt és vezetésre hivatottak nevelése, előképzettségüknek megadása, a kiválogatás és ezáltal majdnem teljhatalmú ítéletmondás a jövő társadalom irányítása fölött. Érdekes, hogy mindezek ellenére nemcsak nálunk, de a többi európai államokban is a legkevesebb gond ennek a pályának az előkészítésére van fordítva. Mielőtt rátérnénk a követelmények megállapítására, tekintsük át röviden az európai helyzetet az 1914-ig terjedő időben, mert ennek a hatása érvényesül nálunk is.

A tanárképzéssel foglalkozó filozófiai-kar eredetileg előkészítő szerepet töltött be minden egyetemen. A tizenkilencedik század folyamán vívja ki a teljes egyenrangúságot a többi karokkal és ettől kezdve a kimondottan tudományos képzés szerve lesz. Mint ilyen a legteljesebb mértékben ragaszkodik a tanszabadságnak és a tudományok művelési szabadságának elvéhez, hallani sem akar a legkisebb mértékű szakképzésről sem. A tanárképzés reábizatik és így a tanári pálya lesz az egyetlen, melynek kimondott szakelőképzése nincs. Angliában az egyetem főcélja a lelki és testi nevelés, melyet az egyetemek mellett működő collégiumok valósítanak meg. Kétféle előadás van, a tanári (lectures) és a tutori (tuition.) Az elsőt csak azok veszik igénybe, akik kiváló képzésre törekszenek. Ezek az előadások az egyetemeken folynak. Akik nem akarnak különösebb képzést, azok jórészt megelégszenek a collégiumokban folyó tutori előadással és képzéssel. A vizsgák egy teljesen külön szerv előtt folynak, melynek tagjai lehetnek a tanárok is. A teljes tanári képesítést adó vizsga igen megbecsült és igen gyakran az egészen más pályára készülők is letesznek és büszkék rá, A gyakorlati előképzettséget pedig az adja meg, hogy a jelöltek gyermekkoruktól kezdve életüket a collégiumok légkörében élik le és az egyetemi tanulmányok

után, mint baccalaureusok, vagy magister artiuni-ok térnek a középiskolákba fenntartva és érvényesítve ott minden téren a vérükké vált hagyományokat, melyeknek alapelve „To be gentlemen.”

A francia egyetemi képzés a napóleoni alapon fejlődött tovább és a L'Université egy egységes szempont alapján álló nagy szervezet, mely elvben magába foglal mindent a gyermekmenhelytől a legfelsőbb képzésig. Tehát egy nagy nemzetnevelő elgondolás vonul az egészen végig. A Felső oktatásnak két tagozata van: a karok összesége és a tudományos képzést adó főiskolák. Az első adja a szakképzést, a második csoport csak a tudományos képzéssel foglalkozik. Az egyetem filozófiai karának feladata: vizsgákkal (baccalaureatus) ellenőrizni az általános műveltséget adó középfokú intézeteket, szolgálni az általános művelődést minden téren és a tanárképzés. Ez utóbbinak azonban van egy központi általános irányító szerve is, az Ecole Normale (nálunk az Eötvös-Collegium.) A tanárképesítés, mint nálunk, vizsgákhoz van kötve. Az első vizsga, a licenciatus, melyen megkövetelik a középiskolai anyag tudását és az annak tovább művelésére való készség bebizonyítását. Ez azonban nem képesít állami intézetnél való tanárságra. A teljes képesítést az agregation adja meg. Az írásbeli részt a jelölt otthon is végezheti a vidéki tanügyi szervek irányítása mellett, de a központi egyetemen bírálják el és ennek alapján bocsátják vizsgára. Már az írásbeli sikere is külön megbecsülést jelent és egyben fizetés pótlékot. Ezután következik a vizsga, melynek tárgya: tárgyával kapcsolatos tudományos kérdés; egy középiskolai körből vett tárgyú előadás, végre hivatásával kapcsolatos gyakorlati munka. Sokban hasonlít a mi tanárképzésünkhöz, az egyetem tan szabadságának tiszteletben tartásával, a vizsgákra bízza a megfelelő szakképzettség és hivatásbeli készség megállapítását.

A német bölcsészeti karon az előadási és vizsgálati rendszer sokban egyezik a miénkkel, a nálunk gyakorolt nagy hatás folytán. Előadásoknál fennáll a tan szabadság elve teljesen és semmi szakképzésre irányuló tervszerűség nincs az összeállításban. A mi egyetemünkhöz hasonlóan megvan a szeminárium képzés, melynek eredeti célja kezdetben a szakszerű tanárképzés lett volna, de később ez is a tudományos képzés elmélyítésének szolgálatába állíttatott be. Itt is a vizsgára van alapítva a képesség és felkészültség megállapítása.

Az elmondottakból megállapíthatjuk azt az érdekes tényt, hogy amíg seholy sem tartják elképzelhetőnek, hogy mérnök, bíró, orvos stb. lehessen valaki rendszeres előkészítő szakképzés nélkül, addig a tanári pálya az egyetemen, ahol ez hiányzik. Felvetődik tehát önkénytelenül a kérdés, szükséges-e egyáltalában, vagy pedig a tanári pálya nem is kíván meg semmi előzetes rendszeres szakképzést. Ha választ akarunk adni a kérdésre, vizsgáljuk meg, mi a *tanár hivatása*. Első-

sorban a jövő nemzedék erkölcsi, nemzeti, érzelmi és értelmi nevelése. Elvitathatatlan, hogy mindenkinek elsősorban is ismernie kell az anyagot, amivel dolgozik és a módot, ahogyan dolgozhat vele. A mérnök anyaga egy jól kiismerhető, élettelen tömeg és törvényszerűség szerint irányítható energia, az orvos anyaga a fizikai test és a lélek, a tanár munkájának anyaga a legnehezebben kiismerhető *fejlődő emberi lélek*. Ha az említett pályákon elkerülhetetlennek látszik a szakképzés, akkor ez még inkább fennáll a tanári-pálya terén. Második feladat az általános műveltség és bizonyosfokú előképzettség megadása. Az ehhez szükséges tudás ellenőrzésének kérdését megoldja a vizsga-rendszer látszólag, de itt is gondolkozni lehet a felett, vajon teljesen elégséges-e a rendszeres irányítás nélküli, önképzés útján megszerzett tudás és vajon a vizsga elégséges-e a tudás megállapítására. A harmadik és talán legfontosabb hivatása, hogy ítélnie kell nem a társadalom esetstípusait, hanem ellenkezőleg a társadalom jövőjét kialakító fiatal nemzedék sorsát felett. Ha egy jogásznak évekig tartó szakképzésre van szüksége, hogy a közérdeknek megfelelő ítéletet mondhasson, mennyivei inkább szükség van erre, a nemzet jövője érdekében egy tanárnak. Ha e mellett még azt is figyelembe vesszük, hogy már eddig is szükségesnek tartották a szakképzést a tanítók és a polgári iskolai tanároknál, akkor meg kell állapítanunk, hogy kivételt ezen a téren a középiskolai tanárság sem képezhet. Vagyis a középiskolai tanárságnál is szükséges a rátermettség szempontjából való erős kiválogatás, a szakképzettség teljes megadása és a megfelelő gyakorlati, lélektani, módszertani képzés.

Legkézenfekvőbb megoldás lenne a bölcsészeti karnak két részre osztása a zeneművészeti, vagy a képzőművészeti főiskola mintájára, hasonlóan a francia egyetem rendszeréhez. Lenne egy tudományos képzést adó és egy kimondottan tanárokat képző rész. Az elsőnél a felvétel az eddigi rendszer szerint történne és ennek az oklevele képesítene a választott szakcsoportnak megfelelő tudományos képzettséget megkívánó pályára (könyvtár, levéltár, múzeum, vegyészi, fizikai stb. alkalmazásra) és itt teljesen érvényesülhetne az előadásoknál a tanszabadság elve. A bölcsészeti karnak ez a része azonban *tanári palijára képesítő oklevelet* nem adhat ki. A kar másik részének lenne a hivatása a középiskolai tanárok képzése és ennek megfelelően lenne átszervezendő. Be kellene vezetni már a felvételnél egy nagyon szigorú kiválogatási rendszert lélektani és testi vizsgálat alapján. A rátermettség megállapítása céljából gyakorlati próbának is alá lehetne vetni oly módon, hogy beküldenék húsz-harminc gyermek közé és megfigyelnék arra hivatottak, hogyan tudja őket fegyelmezni, szabadon választott tárggyal foglalkozva lekötöni. Ez utóbbi vizsgálat keresztülvitelénél jól be lehetne vonni az ifjúsági egyesületeket, mert így azonos szellemben vezetett és bizonyos

fokig már fegyelmezett gyermekekkel kerülne szembe a jelölt, a kipróbált vezetők pedig az elbírálásnál volnának felhasználhatók. Ezeknek a sikeres megállása után történhetnék meg a felvétel. Az oktatás csak annyiban különbözne a tudományos pályára képző résztől, hogy itt a választott szakcsoport-hoz tartozó tárgyakat egyetemi szinten, de az orvosi karnak mintájára szakképzést adó rendszerbe foglalva kapnák a hallgatók. Az egyetemi évek alatt rendszeresen, de tudományos szinten átvinnék a tanári pályájukon tanítandó anyagot. A szeminárium és a tanárképző feladata lenne, hogy a magas szinten megismert anyag középiskolai fokon való gyakorlati érvényesítésére adjon útmutatást. A tudásbeli képzettség pontos megállapítása céljából be kellene vezetni a kötelező félévvégi kollokviumot. A kimondott bölcséleti, lélektani, neveléstani tárgycsoportnál helyet kell nyernie a 10—18 év közötti fejlődés ismertetésének, mert ennek az ismerete a legfontosabb a későbbi hivatás helyes betöltése szempontjából. Föltétlenül szükséges lenne az előképzettség megadása a tanuló tehetségi, tanulmányi és fegyelmi elbírálásának tekintetében is, mert csak így lehetne egy egységes felfogás érvényesítése az összes iskolákban a tanulók elbírálása terén. Módot kellene adni a tanítás tényleges gyakorolható sara már a második évtől kezdve, hogy még idejekorán lehessen megállapítani az esetleges rátermettség hiányát. A be nem válók így még idejében átmehetnének a szakcsoportjuknak megfelelő tudományos képzésre nagyobb idővesztés nélkül. Befejezésül természetesen megmaradna az egyévi gyakorlótanítás és a pedagógiai vizsga. Ha valaki a tanári oklevél mellett a tudományos képesítést is meg akarja szerezni, ezt lehetővé teszi rá nézve a doktorátus megszerzése.

A szakoktatás terén az lehet az irányadó elv, hogy minden nevelő és általános műveltséget adó tárgy megfelelő képzettségű tanító, illetve tanár kezében legyen. A kimondott szakanyagokat előadók, ha nem rendelkeznének tanári oklevéllel, köteleztesse nek legalább egy egyéves neveléstani képzésen résztvenni és csak a gyakorló tanítási év eltöltése után kapjanak végleges alkalmazást.

Az elmondottakban igyekeztem egy áttekintő, a fejlődést röviden bemutató képet adni a jelenlegi helyzetről és a még megoldandó kívánalmakról. Befejezésül és emlékeztetőül a kérdés fontosságára álljanak előttünk Széchenyi szavai: „A közintelligentia egyedüli valóságos erő; ennél nagyobb hatalom nincs, s azt a lehető legnagyobb magasságra fejteni legszentebb hazafiúi kötelességünk, mert ennél nagyobb jót nem tehetünk hazánknak.” Szükséges ehhez azonban az is, amire szintén rámutatott: „Ne legyen senki, aki az erkölcsi nevelést nélkülözi.”

uzoni ZAYZON SÁNDOR DR.

Mítrovics Gyula kultúrpolitikai törekvései.

A bölcséleti iskolázottság szerepe a politikában és a kultúrpolitikában.

Csodálatosan jellemző korunk politikai és világnézeti zűrzavarára, hogy a divatos szólamok és jelszavak örökös hangoztatása mellett — vagy talán éppen miattuk — elvész sokszor a problémák magasabb szintézise. Ennek egyik tünete, hogy a politikai élet irányítói, a politikai hatalmon levők is, bizonyos gúnyos lekicsinyléssel és gőgös önhittséggel nyilatkoznak eszméik, jelszavaik és frazeológiájuk szülőanyjáról: a filozófiáról. Gondolkozásmódjuk felületessége még feltűnőbbé válik akkor, amidőn a filozófusokról és általában a tudósokról szólnak, különösen abban az esetben, ha azok magasabbrendű szempontjaik szerint távolabbi célok és örök eszmények szemmel tartása mellett szavukat hallatják, vagy kritikával kísérik a politikai hatalmon lévők alkotásait, s esetleg maguk is részt kérnek a hatalomból tudásuk érvényesítésére, eszméik megvalósítására.

Pedig ha a világtörténelem lapjait forgatjuk, s a nagy politikai átalakulásoknak és eseményeknek mozgató erőit keressük, mindenütt ott látjuk az okok között a bölcséletet s a bölcselőket, hol mint alázatos és ábrándozó elméletadókat, hol mint súlyos gondolatokat a köztudatba vivő és új célkitűzéseket a gyakorlati élet számára parancsoló reformátorokat, hol mint a politikai és társadalmi élet gyökeres átalakításának forradalmárjait...

A görög demokrácia kifejlődését a szofisták bölcselete készítette elő, mely nem kis mértékben befolyásolta eszméivel s a személyes ráhatás igénybevételével nemcsak a nép szélesebb rétegét, hanem a vezetőket is. Nem véletlen az, hogy a görög felvilágosodási korszak kimagasló politikai egyéniségét, *Perikiest*, egész közeli baráti viszony szálai fűzték a kor legműveltebb és legcsiszoltabb elméjű szofistájához: *Protago rashoz*.

Azután a *keresztényiség* filozófiája jelenik meg a világtörténelem színterén, s a maga örökéletű eszményeivel gyökeresen átalakítja a klasszikus műveltséget, és ellenállhatatlan erővel ingatja meg az egymás fölé épült társadalmi osztályok merev kasztrendszerét, miközben átalakítójává, fejlesztőjévé

válík a következő évszázadok, sőt évezredek anyagi és szellemi kultúrájának.

A *renaissance* filozófiája, a renaissance szellem, ismét átalakítja az emberi kultúrát; az emberiség számára új életideálokat ad, s ezek szerint alakítja át a társadalmat.

A *reformáció* mozgalma újabb lendületet ad az emberiség fejlődésének; hatása nemcsak az emberi gondolkodás formálásában mutatkozik, hanem — mint a protestáns államok egész berendezkedése mutatja — a társadalmi és anyagi kultúrát is újjáalakítja.

A XVIII. századbeli *francia felvilágosodás* bölcselei: *Montesquieu*, *Voltaire*, *Rousseau* és az encyklopédisták végkép eldobják maguktól a *l'art pour l'art* való filozofálás elvét, s hivatástudatuk, küldetéstudatuk nemcsak az államférfiakra igyekszik ráparancsolni elveiknek, eszméiknek a gyakorlatban való érvényesítését, hanem leszállnak a nép közé írásaikkal, hogy a forradalmasítás elemi erejével söpöri ék el társadalmi eszményeik megvalósításának minden akadályát.

Ezek az eszmék vörös fonálként húzódnak végig azóta a világtörténelem folyamán. Felbukkannak a felvilágosult abszolút uralkodók kormányzati elvei között épúgy, mint ezek bizalmas politikai exponensei gondolkozásában.

A *német idealizmus* bölcseleinek hatása egész napjaink politikai történetéig elér. *Hegel* állambölcseleti eszméi *Bismarck*nál, *Clausevitz*nél, *Moltkén*él találunk politikai gazdát. De ugyanekkor *Marxon* és *Leninen* keresztül a bolsevizmusba torkollik ez a filozófia.

Mindezeken felül él és elevenen hat a filozófia a *fasizmus* megalapítójának gondolatrendszerében is. Ma ugyan így nyilatkozik *Mussolini*: „Most már többé nem filozofálok, *cselekednem* kell.” És hiába nézi le a bölcselet és a tudomány politikai szerepét, mondván: „*A filozófusoknak sikerülhet tíz probléma megoldása papíroson, de arra képtelenek, hogy egyet is megoldjanak a gyakorlati életben.*” Pedig ő is filozofált valamikor: *Renan*, *Sorel*, *Gomperz* hatását maga is elismeri, s *Hobbes Tamás* államelméletét zseniálisan olvastotta be a fasizmus államelméletébe. Csak talán megfélemedezik arról, hogy amit ma a *politikus*, az államférfi *Mussolini* alkot, annak eszméjét a *filozófus*, a gondolkodó *Mussolini* termelte ki.

Ugyanúgy kimutatható a bölcseleti (különösen állambölcseleti) kérdésekben való elmélyülés hatása a német *nemzeti szocializmus* nagy megalapítójának, *Hitler Adolf*nak gondolkozásában és államszervező tevékenységében is.

De a fasiszta és nemzeti szocialista világnézettel szembenálló *liberális* és *demokratikus* államférfiak és politikusok gondolkozására és tetteire talán még erősebben rányomja bélyegét a filozófia. A liberalizmus és a demokratizmus sokkal többet filozofál, sokkal nagyobb szerepet szán politikai manő-

vérei során az elveknek, és sokkal inkább szereti magát filozófusnak, tudósnak kijátszani.

MacDonald, Gladstone demokráciája, liberalizmusa és egész gondolkodása filozófiai tanultságot mutat, de *Disraeli, Balfour* és *Haldane* is éppúgy a filozófia emlőin nőnek fel, mint az *École Normale Supérieure* filozófiai szellemében felnőtt francia politikusok: *Jaurés, Léon Blum, Herriot, Painlevé, Francois-Poncet, Daladier* vagy *Tardieu*.

De a magyar nemzet története is bőséges példát adhat arra, hogy a bölcséleti kérdésekben és a tudományokban való jártasság mily nagyszabású politikai éleslátást eredményez.

Zrinyi Miklóst, a költőt, műveltsége és tudása teszik a magyarság nagy *ébresztőjévé*, aki minden idők számára leszögezi a nemzetnevelés nagy igazságait: az önerő hitét, az igaz önismeretet, a fegyelem nagy jelentőségét, a közáldozat szükségességét, a nép megbecsülését, a tanulás kötelességét.

Széchenyit nagy tanultsága, örökös töprengése, bölcselkedése vezeti el a nemzet nagy problémáinak meglátásához és nemzetnevelő, nemzetépítő terveihez.

Wesselényit nagy tudása, józan gondolkodó képessége teszi bölcs látású kultúrpolitikussá, aki megmutatja, hogy az iskolát politikailag is értékelni kell, s a nép művelésétől semmi áldozat meg nem tagadható.

Mindenekfelett áll legmélyebb és legalaposabb bölcséleti iskolázottság dolgában minden idők egyik legnagyobb kultúrpolitikusa: *báró Eötvös József*, aki nagyszerű elgondolásait *törvényhozás* útján is beleépítteti a gyakorlatba, s a magyar nemzet fejlődésének új, hatalmas és ellenállhatatlan erejű lendületet ad.

Íme: a filozófia szerepe a politikában és a társadalmi életben! Mégis csak azt kell látnunk, hogy filozófiai, tehát elvi, *világnézeti alap nélkül nincs politika*, s az emberi elme formális, sokirányú kiművelése s filozófiai, dialektikai iskolázottság nélkül nem lehet valaki emelkedett szellemű, kiforrott, megállapodott világnézetű politikus. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy az elméleti filozófusok valók egyedül és kizárólagosan a politikai élet porondjára, hiszen jól tudjuk, hogy az elméleti iskolázottsághoz okvetlenül szükséges a kiváló *gyakorlati érzék* is. A filozófiai iskolázottság és az elméleti tudás a politizálásnak — matematikai nyelven szólva — szükséges, ha éppen nem is teljesen elégséges feltétele.

Mindezek a tények azt is világosan és érzékelhetően igazolják, hogy különösen a kultúrpolitikában van nélkülözhetetlen szerepe a sokoldalú filozófiai iskolázottságnak, hiszen a kultúrpolitika különösen a szellemi *értékek* megőrzését és továbbfejlesztését van hivatva szolgálni, tehát a társadalom-, jog- és állambölcséleti problémákon kívül a metafizika, etika, pszichológia, esztétika problémáiban époly járatosnak kell

lennie a kultúrpolitikusnak, mint a nemzetnevelési és általában a neveléstudományi kérdésekben.

Ezért van az, hogy e nélkül a sokoldalú bölcséleti iskolázottság nélkül a kultúrpolitika területén hatalomra kerülök, akik a problémák és feladatok magasabb szintézisét nem képesek áttekinteni, maradandó értékű kultúrpolitikai alkotásokkal csak a legritkább esetben képesek megajándékozni nemzetüket. Természetesen egészen veszedelmessé válhatik ez a dilettantizmus akkor, ha a filozófiai iskolázatlansághoz vagy félműveltséghez bizonyos álhivatástudat járul!

Ez az oka annak, hogy a politikai élet porondján egy-egy nagyobb egyéniség árnyékában oly sok középszerű, szürke ember húzódik meg, viszont a nagyobb koncepciójú, az önálló, eredeti gondolkodású politikai egyéniségek sokszor nem juthatnak tehetségük érvényesítéséhez.

Találóan jellemzi egyetlen mondatával *Renan* ezt az állapotot: „*Nagy államférfiúi talaj donságokkal rendelkező ember ma nem is lehet miniszterré, mert esetleg nem választják képviselővé.*”

Lehetne alkalmazni *Renannak* ezt a fenti megállapítását olykor bizony a mi magyar politikai állapotainkra is...

A legutóbbi évek belpolitikai változásai közben gyakran előfordult, hogy minisztereket kellett *utólag* a törvényhozási szervezet tagjává választatni.

Ez az utólagos politikai rehabilitálás azonban nem mindig következik be.

A szellemi élet önzetlen munkásait mindez nem szokta nemes törekvésekben megzavarni, sőt a keményebb kötésűeket még elkedvetleníteni sem. Erre a *Mitrovics* működését és kitartását is például hozhatjuk fel. Az ő előkelő és felül-emelkedni tudó gondolkodásmódja sohasem vált pesszimistává vagy kiábrándulttá az esetleges csalódások miatt.

Mitrovics kultúrpolitikai gondolatrendszerének bölcséleti és neveléstudományi megalapozása.

A politikusnak, kultúrpolitikusnak erős és megingathatatlan világnézetre van szüksége, hogy harcaiban meg ne tántorodjék és el ne csüggedjen.

A világnézethez és elvekhez való kitartó ragaszkodás azonban nem csupán az értelem dolga, nem csupán a tanultság vagy filozófiai iskolázottság következménye, hanem *jellemszilárdság* kérdése is. A jellemszilárdságot azonban az elsőként említett tényezők mellett a *nevelés* adja.

A szülői ház és a sárospataki főiskola szelleme, majd a széleskörű tudományos érdeklődés és a nagy elméleti iskolázottság harmonikus összetalálkozása adta a *Mitrovics* jellemének a nevelést, s lelkének a hivatástudatot, hogy szak-

tudományainak termékeny művelése mellett szavát hallassa a kultúrpolitikában is.

Pályája a gimnáziumi helyettes tanári állástól az egyetemi katedráig, s a tanárvizsgáló bizottsági elnökségig, módot adott neki arra, hogy az iskolapolitikának legfőbb problémáit megismerje.

Elméleti tanulmányai nem tették a problémák egyoldalú doktriner szemlélőjévé. Mint középiskolai tanárnak alkalma nyílt a középiskola bajait megismerni. Mint felsőbb leányiskolái igazgató a gyakorlati leánynevelés és a leányközépiskolák problémáit ismerte meg. Mint egyetemi tanár, és mint tanárvizsgáló bizottsági elnök a pedagógia és esztétika termékeny, tudományos művelése mellett tanárokat és tudósokat nevel és képesít, de ebben a minőségben a gyakorlati tanárképzés hibáit is tapasztalja.

A sokoldalú és nagy *elméleti iskolázottság* íme szerencsésen olvad össze nála a *gyakorlattal*, a való élettel. Ezért van az, hogy kultúrpolitikai elgondolásait, egész *kultúrpolitikai gondolatrendszerét az elmélet és gyakorlat harmóniája jellemzi*, s hogy biztos érzékkel tapintja ki a kultúrpolitika minden területén az esetleges bajok vagy hibák okait.

Biztos kézzel mutat rá kultúrpolitikánk egyik nagy problémájára, s igen sok baj szülőanyjára is, t. i. arra, hogy *a nemzetépítő kultúrmunka zavartalan folytonossága nincs biztosítva, mert annak legfőbb irányítása a politikai élet hullámzásával állandóan változik*: a kormányváltozások során újabb és újabb kezekbe kerül.¹ így aztán igen sok esetben előadódik az a helyzet, hogy az egyik miniszter reformjait még fel sem szívta teljesen a gyakorlat, s már a következő miniszter újabb, esetleg homlokegyenest ellenkező reformot hajt végre.

Ezért kívánja hát Imre Sándorral² együtt a pártoktól és politikai élet hullámzásától lehetőleg függetleníteni közoktatási rendszerünket, mert a tapasztalat azt mutatja, hogy minél inkább a parlamenti többség bizalmától függ a miniszteri székek betöltése, annál egyoldalúbban esnek mérlegbe a *szak-tudással* szemben a politikai szempontok.

Kultúrpolitikánk eredményesebb működésének másik igen nagy akadályát pedig abban látja, hogy a magyar társadalom általánosságban nem tudja helyesen értékelni a szellemi munkát, de különösen a nevelői munkát.³ Ezért mondja, hogy a helyesebb értébecslés magától is fog fokozódni akkor, hogyha majd a kultúra mind szélesebb körökben ki fogja fejleszteni a becslési érzékenység finomságait, ha majd a tár-

¹ Mitrovics Gyula: Nevelésügyi feladataink a háború után. Dchrecn, 1918. 6. 1.

² Imre Sándor: Nemzetnevelés. Budapest, 1912, 194. 1.

³ Mitrovics: Nevelésügyi feladataink... 11—13. 1.

sadalom be fogja látni azt, hogy a munka értékének méréséhez nem lehet csak az anyagi termelés fokmérőjét alkalmazni, mert a termelés annál értékesebb és kivételesebb becsü lehet, minél távolabb áll az anyagi létesítmények közvetlen létrehozásától. Ha tehát az emberi munka eddigi értékmérője helyett az lesz a munka helyes értékelésének alapja, hogy az mily mértékben vett részt igazi emberi lényünknek, a tiszta, a magasabbrendű emberiségnek, a tiszta humanitásnak kifejlesztésében.

Rámutat ennek bizonyításaképpen arra, hogy az ember a magasabbrendű kultúreberré fejlődés útján éppen azáltal vált mindinkább kultúrlénnyé, és éppen azáltal alakult ki benne mind jobban és jobban a tiszta humánus, amint szellemisége és erkölcsisége gyarapodott, tehát amint értelmileg, érzelmileg és akaratilag kiművelődött, differenciálódott. Mindezekhez az értékekhez pedig az elmének az elméleti és gyakorlati tanulmányok által való *formális kiművelése* révén jutott el az emberiség.

Ezért van hát óriási jelentősége a tudományoknak és a szellemi munkának az emberi fejlődés és az emberré fejlődés szempontjából. Ezért van oly nagy jelentősége a nevelésnek, amely egyenesen az egyén fejlesztését és az emberi társadalom tökéletesítését tűzi ki feladatául. Egyedül ebből a szempontból lehet tehát a nevelői munkát is helyesen megítélni és értékelni. Minden más szempont csak másodlagos értékű lehet; még az is, hogy azért kell megbecsülni, mert sok előtanulmányt feltételez, vagy mert állandóan elvont munkát, figyelmet és kifogyhatatlan béketúrést kíván.⁴

A nevelői munka ilyenén értékelésével kapcsolatban veti fel a nevelés lehetőségének, a pedagógiai optimizmusnak és pesszimizmusnak a problémáit is,⁵ s a nevelői munka sikerességébe vetett hit neveléstörténeti szerepének megrajzolása után, a modern pszichológia elvi alapján állva, lélektani alapon oldja meg a problémát. Végigvezet a pedagógiai optimizmus útján a klasszikus ókor felfogásától *Kantig*, majd a *Schopenhauer*, *Lombroso*, *Brocca*, *Darwin-féle* pesszimizmus ellentmondásainak és egyoldalúságainak kimutatása után megállapítja, hogy az átöröklés törvényszerűségei ellenére is megvan a lehetősége a nevelői hatások sikeres érvényesítésének. Rámutat arra, hogy az ember születésekor csak hajlamokat, arravalóságokat és fejlődési lehetőségeket hoz magával, ezeket fejleszti ki az élet.

Rámutat továbbá arra is, hogy mivel tudatéletünk a külső világ benyomásaira állandóan reagál, s azokat állandóan feldolgozza: az új benyomásokat összefűzi a régiekkel, követ-

⁴ Mitrovics: Nevelésügyi feladataink ... 15. 1.

⁵ Mitrovics: Nevelésügyi feladataink ... 16—20. 1.

keztetéseket von le belőlük, emléküket részben vagy egészben megőrzi, mindezt megfelelő hangulati színezettel kíséri (ez nagy vonásokban a lélek tevékenysége), ezért a lélek fejlődése szempontjából a következő három főtényező különböztethető meg: átöröklött hajlamok és képességek, benyomások és végül azok feldolgozása.

Ebből hát az következik, hogy mivel a lélek a benyomásokat a külső világból szerzi, azért kétségtelen, hogy minden szervezett társadalomnak módjában van ezeket a benyomásokat bizonyos határokig tervszerűen csoportosítani és szabályozni. Erre kell vállalkoznia tehát a nevelésnek.⁶

A nevelésnek ennél fogva az a feladata, hogy az élet önkénytelen és tervszerűtlen ráhatásait *tudatos* és *tervszerű*, ráhatásokkal egészítse ki, sőt részben cserélje is fel. Minden azon fordul meg, hogy a nevelésnek ez a hatása kellő erővel és alkalmas megválogatással érvényesül-e.

Ezek után veti fel a pszichikai egységnek és a lelki jelenségek értelmi, érzelmi és akarati jelenségekre való felosztásának problémáját.⁷ Megállapítja, hogy a lelki jelenségek sorában értelmi, érzelmi és akarati megnyilatkozásokat különböztethetünk meg. Vagyis olyan jelenségeket, amelyekben hol az értelmi, hol az érzelmi, hol az akarati elemek viszik a vezetőszerepet, amelyek közül elsősorban az *értelmiek* állanak leginkább a nevelés hatalmában, s így a születéstől megszabott kereteken belül módjában van a nevelőnek rendelkezni az anyag fölött, amellyel a nevelésre átvett egyén lelki fejlődésére hatást gyakorolni kíván. Az értelmi tevékenység alapjául szolgáló képzetek és fogalmak adják a nevelő kezébe azt a lehetőséget, hogy olyan képzetekkel és fogalmakkal gazdagíthassa a növendék lelki világát, amilyenekkel egész egyéniségének fejlődése és jövője érdekében szükségesnek látja. Ez az alapja tehát annak, hogy mindenféle iskolai kormányzat elsősorban is a tanítási anyagot igyekszik minél tökéletesebb tanítástervbe foglalni.

A lelki élet egységéből azonban más következtetést is von le. Megállapítja, hogy a nevelésnek a képzeteket és általában a tudnivalókat nem önmagukért, vagy a velük járó kézzelfogható haszonért kell átültetni a gyermeki lélekbe, hanem azért, hogy olyan érzelmi világot teremtsen ezzel a gyermek lelkében, amely az ő nevelői céljainak leginkább megfelel.⁸ A megfelelő érzelmek felkeltésére annyival is inkább szükség van, mert az érzelmek az akaratnak is közvetlen rugói.

Így hát az értelem fejlesztésével az érzelmekre, sőt az

⁶ Mitrovics: Nevelésügyi feladataink... 19—20. 1.

⁷ Mitrovics: Nevelésügyi feladataink... 20—21. 1.

⁸ Mitrovics: Nevelésügyi feladataink... 21—22. 1.

akaratra is hatunk, amelyekre egyébként közvetlen ráhatás alig lehetséges.

Ezért az értelmi nevelés túltengése, az egyoldalú *oktatás*, mely a régebbi pszichológiai felfogásból önként következett, az érzelmi és akarati élet lélektanának kifejlődése révén az egész lelki életre, illetve a lelki jelenségek összességére való hatni akarássá, vagyis *neveléssé* bővül. Ezért céljatévesztett tehát minden egyoldalú értelemfejlesztési törekvés, mert a léleknek egyoldalú fejlesztését célozza.⁹

A kultúrpolitikának ezzel szemben az a feladata, hogy az iskolától a gyermeki lélek minden irányú harmonikus nevelését követelje meg.

Természetesen tudnia kell e mellett a kultúrpolitikának azt is, hogy a nevelésben az iskola nem lehet mindenható, mert a gyermeket az iskolán kívül is érik ám (hol hasznos, hol veszedelmes) nevelő hatások.¹⁰ Veszedelmes, káros hatások érhetik a gyermeket odahaza a családban is, ahol áldatlan, békétlen a családtagok közötti viszony és érintkezés. De ronthat a gyermek nemzeti és erkölcsi érzésén a színház, a mozi, az utcai élet és nem utolsósorban az olvasmányok. Ezeknek ellensúlyozását nem képes az iskola teljes mértékben elvégezni. Igen fontos feladata ezek során a kultúrpolitikának, hogy ahol teheti, ő is álljon az iskola mellé ebben a munkában: ne riadjon vissza a pornográf sajtó, a hírlapirodalom és az ifjúsági ponyvairodalom keménykezű megcenzúrázásától, de legyen gondja a rendőrségi eszközök igénybevételével az utcai erkölcsök megtisztítására is, mindezekon felül pedig a színházi és film-cenzúra erélyesebb keresztülvitelére.

A kultúrpolitika nevelői feladatai tehát ott kezdődnek, hogy minden közéleti tényezőt rákényszerítsen arra, hogy támogassa a kormányzatot erkölcsi megtisztulásunk munkálásában.¹¹ Magyarországnak új nemzedékre van szüksége, hogy a történelmi Magyarországot újjáépítse, és megvesse jövő fejlődésének alapjait. Mivel a nemzet újjászületéséről van szó, nem lehet annak megalapozása csak egy pár szakember és vezető politikus magánügye: *egyesek ezért* nem vállalhatják a felelősséget. A nevelés ügye a jövő Magyarország kérdése és abban mindnyájunknak ügye: ezért *pedagógiai közvéleményt* kell teremtenünk.

Az volna természetesen a legszerencsésebb megoldás, ha a legszeleesebb rétegek kultúráját sikerülne magasabb szintre emelni. Mivel azonban ez csak lassú építő munkával érhető el, a kulturális fejlődést és a társadalmi élet rendjét máról-

⁹ Mitrovics: Nevelésügyi feladataink ... 22. 1.

¹⁰ Mitrovics: Nevelésügyi feladataink ... 22—23. 1.

¹¹ Mitrovics: Tanítás és nevelés. Nemzeti Figyelő, 1935. jan. VI. 3. lap.

holnapra kicserélni nem szabad, mert ahol a folytonosság megszakad, beáll az anarchia. A nevelésnek számolnia kell tehát a történelmi tanulságokkal. Éppen ezért a kultúrpolitikának viszont azzal kell számolnia, hogy az iskolától nem kívánhat mást, mint a történelmi fejlődés folyamán kialakult kultúrértékek konzerválását, s a társadalom szellemi életfolytonosságának biztosítását.¹²

Ezzel a gondolattal tulajdonképpen már a nevelés céljának a problémáját exponálja, amelyet nagy neveléstudományi rendszerében a totalitás-elmélet alap gondolatából kiindulva a tiszta humanitás jellemző jegyeinek, a *Höffding-féle* etikai rendszer erkölcsi nívógrádusainak, valamint a nacionalista eszmének erős logikával való közös nevezőre hozása után a következőképpen fogalmaz meg: *a nevelés célja nem lehet más, mint végigvezetni az embert azon az úton, amelyen eléri a tiszta humánus kifejlődését. Ennek a fejlődésnek az eredménye a valláserkölcsi személyiség, amely a lehetőség mértékéig kifejlesztett erőit kora nemzeti társadalmának szolgálatába állítja be.*¹³

A személyiség fogalma kifejezi nála egyrészt az egyén lehető legteljesebb kifejlesztésének a jogát és kötelességét, de másrészt azt is, hogy ezt az erőt az emberi életközösség életfolytonosságának a szolgálatába kell beállítania. Nála tehát a személyiség egyaránt jelenti az egyént, mint a társadalom felelős tagját és az életnek valláserkölcsi színvonalát.

A nevelendő egyént tehát a kultúrpolitika szempontjából is a társadalom felelős tagjaként kell tekinteni, akinek minden szendergő erejét úgy kell kifejleszteni, hogy azt a társadalom és önmaga javára mindenkor kész lehessen a teljesítő tehetség legszélsőbb határáig kihasználni; a káros vagy veszedelemes hajlamokat, melyek az egyén és a közösség érdekeit veszélyeztetik, elsorvasztani.

A nevelőnek tehát a lélektani ismeretek által nyújtott eszközöket és lehetőségeket teljes igyekezettel kézbe kell ragadnia. A becsületes és kitartó nevelői munka nem lesz hiábavaló. A világtörténelem tanulságai legalább is erre tanítanak bennünket.

Magyar fajtánk jövője is tehát *a nemzetnevelés tervszerű, következetes és kitartó munkáján fordul meg.* Ezt kiáltja *Mitrovics* a magyar társadalom és a magyar sors irányítói felé. Rámutat arra, hogy aki ezt az elvet a nemzeti politika sarkalatos elvévé emeli, *"nemzeti nagyságunk alapjait veti meg vele.* De rámutat arra is, hogy ha ezt a politikai küzdelmek folvamán lekicsinvtik, másodrendűvé teszik, dilettánsok kedvtelésévé degradálják, vagy éppen a politikai pártok jelszavává

¹² Mitrovics: Nevelésügyi feladataink ... 24. 1.

¹³ Mitrovics: A neveléstudomány alapvonalai. Debrecen—Budapest, 1933. 64. 1.

s hitvány politikai alku tárgyává süllyesztik: *nemzetünk jövőjét aknázzák alá.*¹⁴ Ezért tartja hát az egész magyar politika feladatai közül a gazdasági problémák megoldása mellett nemzeti közoktatásügyünk országos, egységes és egyetemleges szervezését a legfontosabb problémának.

Az egységes szellemű és egységes alapelveken nyugvó kultúrpolitika érdekében a kultúrpolitika minden tevékenységi területén hallatja szavát, s igyekszik az általa éles logikai okfejtéssel felépített kultúrpolitikai rendszer gyakorlati megvalósításáért a szó- és írásbeli meggyőzés fegyvereinek minden erejét kihasználni nemzetünk szebb jövője érdekében.

Az iskolapolitikai kérdésekben a különböző iskolatípusok problémáit, hibáit világosan, a bölcselő, az elméleti pedagógus s a nemzetnevelési elmélkedő, de a mellett a gyakorlati nevelő széles látókörével látja.

Gondolatrendszere az egész közoktatásügy probléma-komplexumát felöleli.

Bölcséleti, pedagógiai és kultúrpolitikai iskolázottsága soha egy pillanatra sem viszi az idegen eszmék és gondolatok merev hatása alá; az ő sajátos szelleme mindent a magyarság szemüvegén keresztül, a magyar élet szempontjainak megfelelően lát, s a magyar nemzet jövője érdekében valónak alakít át. Ebből a szempontból nézi a kisededőzés kérdésétől a művészetpolitikáig a gyakorlati kultúrpolitika összes problémáit.

Mitrovics iskolapolitikája.

A kisededőzés.

A kisededőzés problémáinak feltárása során (már 1918-ban!) rámutat arra, hogy az 1891. évi XV. törvénycikk végrehajtására nemzetünk kultúrpolitikuskai a múltban komolyan még csak nem is gondoltak, mert mint azt pontos statisztikákkal igazolja, ha minden öt éven aluli gyermek számára lehetővé akarnánk tenni a kisededővóba járást, az óvodák és óvónői állások ezreit kellett volna létesítenünk, illetve szerveznünk.¹⁵

Mióta azonban e szavak elhangzottak, valóban meg is indult a kisededőzésnek és a kisedednevelésnek komoly felkarolása. A kisededővók mellett állandó gyermekmenedékházak és nyári gyermekmenedékházak nagy száma létesült, s a Kormányzónk legmagasabb kívánságára életre kelt 1936: XXIII. törvénycikk a kisededővást a nép- és gyermekvédelem országos szervezetének kiegészítő részévé tette egész személvzetével együtt, s a gyermek- és családvédelem körébe utalta.”

¹⁴ Mitrovics: Nevelésügyi feladataink... 27—28. 1.

¹⁵ Mitrovics: Nevelésügyi feladataink... 28—29. 1.

A népoktatás.

A *népiskolák* problémáinak feltárása során a túlzásfoltosság mellett különösen az egytanítós, tehát az osztatlan iskolákat tartja a népiskolai nevelés teljes sikeressége legfőbb akadályának. Elszomorítónak tartja azt a képet, amely hazánk és más államok osztott és osztatlan iskoláinak arányával való összehasonlításánál tapasztalható.

De mindezek felett — már 1917-ben — egész közoktatásügyi politikánk legnagyobb hibájának tartja, hogy a magyarság erejét és gerincét alkotó *kisgazdák számára az állam nem gondoskodott megfelelő iskolákról.*

A néhány holdas kisgazda ugyanis még mindig csak ott tart, ahol a primitív gazdasági és kulturális korszakok embere és nevelési állapota, amikor a szükséges elemi ismeretek átültetésénél pusztán a véletlen mindennapi tapasztalatra támaszkodtak, és amikor a nevelés csak bizonyos készségeknek és ügyességeknek mechanikus elsajátításából állott. Ezért mondja tehát, hogy a gazdasági nevelésnek ezen a téren való elhanyagolása gazdasági és nemzeti szempontból hallatlan *könnyelműséget* jelent, azért nincs mit csodálkoznunk azon, hogy Magyarország kánaánföldje, hektáronkinti átlagos termését más hasonló, vagy gyengébb termőtalajú országok átlagával összehasonlítva, oly szégyenteljesen szomorú eredményt mutat.¹⁶

Ezeknek az állapotoknak a megszüntetése érdekében kívánja, hogy minden falusi népiskola mellé az illető vidék szükségleteinek megfelelő nagyságú, de legalább 5 kat. hold területű mintagazdaság szerveztessék, amely gyakorlatilag belenevelné az ifjúságot az okszerű és intenzív gazdálkodásba, de azonfelül élő példának állana a szülőknek is. A földműves ember, ha maga előtt látja majd az újítás eredményét, ő maga sem fog elzárkózni a célszerűbb gazdálkodástól.

Az okszerű és céltudatos gazdálkodás révén fokozódik a mezőgazdasági termelés, s így gazdaságilag erősödik a magyar faj.

A népiskola mai formájában természetesen még eme mintagazdaságok hozzácsatolásával sem képes a feladatok megoldására. Olyan gazdasági irányú népiskolafajra van szükség, amelyet minden törpebirtokos fia végigjárhat, mert helyben van. Ezek mellett az iskolák mellett működnének az 5—10—30 holdas kis mintagazdaságok.¹⁷

A leghelyesebb fejlődési iránynak az önálló gazdasági népiskolák létesítését és szervezését tartja. E mellett az elemi fokú oktatás idejének felemelését is kívánja oly módon, hogy

¹⁶ Mitrovics: Nevelésügyi feladataink ... 30—32. l.

¹⁷ Mitrovics: Földbirtokreform és kultúrpolitika. Szózat, 1923. okt. 26. l.

a mai 6 osztályú népiskola helyett a 8 osztályú népiskolák mindenütt kötelezően felállíttassanak. Hangoztatja, hogyha nem akarjuk, hogy a népi politika üres szólam maradjon, a telepítés és földbirtokreform kérdésével kapcsolatban meg kell valósítanunk a 8 osztályú elemi népiskolát.¹⁸

Mindezeknek az elgondolásoknak a megvalósítása ma már meglehetősen gyors tempóban folyik. A gazdasági továbbképző népiskolák, önálló (szaktanítós) gazdasági népiskolák, m. kir. mezőgazdasági szakiskolák, téli gazdasági iskolák, 3 hónapos téli gazdasági tanfolyamok, szőlészeti és borászati szakiskolák, baromfitenyésztő tanfolyamok, tenyésztő mesteri tanfolyamok, méhészeti továbbképző tanfolyamok, rádiós gazdasági tanfolyamok igyekeznek pótolni az általánosan még ki nem terjesztett 8 osztályú népiskola hiányát.

A középfokú oktatás.

A középfokú oktatás új és egységes megszervezését Mitrovics már 1897-ben éppúgy, mint 1917-ben a legsürgősebb és legfontosabb iskolapolitikai feladatok egyikének tartja. A különböző középiskola-típusoknak közös nevezőre való hozását, közös alapra helyezését nemcsak az egységes ismeretanyaggal egységes nemzeti gondolkozás megteremtése szempontjából tartja fontosnak, hanem azért is, hogy a pályaválasztás ideje az eddigi tízéves kor helyett a már érettebb fejjel való gondolkodás és a hajlamok erősebb kitünése idejére, a 14—15 éves korra essék.

Azt kívánja ugyanis, hogy az egész középfokú oktatást két tagozatba kell osztani. Az alsó tagozat egységes és közös legyen, és egyrészt azokat a tanulókat fogadja magába, akik a népiskola által nyújtott ismeretekkel nem elégedvén meg, magasabb műveltségre törekcszenek, másrészt azokat is, kik a tudományos készség legmagasabb fokait óhajtják elérni. Ez az alsó tagozat bizonyos mértékben *befejezett* ismeretkör adna latin nélkül, de német gyakorlati nyelvismerettel. Eme iskolatípus tananyaga megállapításának fő elve: *keveset, de jól*, hogy még a gyöngye gyermek is megszokhassa a hézag-talan és becsületes munkát. *A mai iskola ugyanis a beléje zsúfolt tehetségtelenek nagy száma és a sokszor hajszoltan végzett munka miatt igen gyakran meghonosítója a felületességnek és a látszatra dolgozó munkának.*¹⁹

Ez az iskolatípus természetesen felső tagozat nélkül is felállítható, sőt az ország kisebb helységeiben is felállítandó lenne.

Az alsó tagozat elvégzése után, tehát 14—15 éves korban

¹⁸ Mitrovics: A népi politika kultúrpolitikai alapjai. Nemzeti Figyelő, 1938. dec. 25. 5. l.

¹⁹ Mitrovics: Nevelésügyi feladataink ... 55—57. l.

kerülne a gyermek a *pályaválasztás* komoly kérdése elé. A gyöngé tehetségűek, vagy akik nem kívánnak tovább tanulni, ezzel befejeznék az iskolázást, míg a többiek a négy osztályból álló *felső* tagozat *gazdasági, kereskedelmi, különböző ipari és polgári* típusa valamelyikében hajlamaik szerint *gyakorlati pályákra* készülének elő.

A tudományos pályákra előkészítő gimnáziumoknak, de különösen az alföldi polgári iskoláknak a szükség megkívánta számon felüli részét az elhanyagolt gazdasági alsó- és középfokú szakképzés munkájába kívánja állítani, egyrészt a szellemi pályák óriási túltermelése miatt, másrészt a mezőgazdálkodás szakszerűségének fokozódásától várható termelő és értékesítő lehetőségek szempontjából.²⁰

Természetesen a gazdasági középiskola sem volna kivethető az egységes elvek alapján megszervezendő egységes iskolarendszerből. Tehát a középiskola egységes alsó tagozatára épülne a gazdasági középiskola is épúgy, mint a gimnázium. Itt sem volnának elhanyagolhatók az általános művelődési és a nemzeti tárgyak. De a továbbtanulási lehetőséget is biztosítani kívánja Mitrovics az e fajta középiskoláik tanulói számára, midőn az egyetemek kapuit, különösen a mezőgazdasági falkultást, megnyitandónak tartja számukra.²¹

A gimnáziumba ily módon csak a legtehetségesebbek és a tudományos pályákra igazán alkalmasak kerülnének.

Az általa tervezett gimnáziumnak azonban nemcsak külső kereteit vázolja, hanem annak pontos tantervét is kidolgozza. Csodálatos, hogy amit ő már *1897-ben* elgondolt, s az akkori kultuskormánytól megvalósítandónak kívánt, abból sok azóta már meg is valósult, bár nem mindig a legszerencsésebb kézzel nyúltak a reformokhoz.

A középiskola akkori reformjával kapcsolatban elsősorban a középiskola hibáit sorolja fel, s mint vérbeli pedagógus a középiskolai tanterv és óraterv összeállításának során elsősorban azt a kérdést veti fel, hogy napon/cini *hány órai szellemi munkát bír meg a gyermek lelke és teste*.²² Megállapítja, hogy az akkori tantervek által előírt anyagot semmiesetre sem bírja meg, különösen alsóbb fokon, ahol a latin és német nyelv grammatikájával egyéb ismeretek közlése mellett feltétlenül erősen *túlterhelődik* a tanuló. Ezt a túlterhelést fokozza aztán a tankönyvek túlságos terjedelme s a tárgyalási módszereknek a gyermeki értelmet meghaladó színvonala. A túlterhelés szempontjából azonban az is veszedelmes, hogy

²⁰ Mitrovics: Gazdasági nevelés és gazdasági tanárképzés. Budapesti Hírlap, 1933. jan. 27. 10. 1.

²¹ Mitrovics: A gazdasági középiskola. Budapesti Hírlap, 1933. ápr. 12. 1. 1.

²² Maklár—Papp Miklós—Rác Lajos—ifj. Mitrovics Gyula: Középiskoláink reformja. Sárospatak, 1897. 2. 1.

majdnem minden főiskolai pályára a gimnázium képesít, ami miatt minden tárgyból úgy igyekszik a gimnázium előkészíteni az ifjút, mintha minden tárgyból szaktudósnak kellene lennie. Újabb forrása a túlterhelésnek az osztályok túlszűfolt-sága is, mely a tananyagnak komoly és alapos feldolgozását sokszor csaknem lehetetlenné teszi.

Módosítandónak tartja továbbá magát az *érettségi vizsgálatot* is,²³ mert hiszen ez — mint mondja — vagy különbözik az osztályvizsgálattól, vagy nem. Ha igen, akkor a hozzávaló készülés ideje rövid; ha nem, akkor pedig felesleges. Ezért az érettségi vizsgálatnál kapcsolatban azt ajánlja, hogy mivel ennek csak akkor van értelme, ha a *tudományos pályák felvételi vizsgálatául* tekintik, ezért szeptemberre halasztandó, mert így valóban lenne idő az anyag áttekintésére és összefoglalására, s viszont épen hagyná az utolsó évet is.

A túlszűfolttság problémájának megoldását szerinte nagyban elősegítené az is, hogy a nem tudományos pályára készülő, vagy az arra sem tehetséggel, sem kitartással nem rendelkező ifjakat a kvalifikációs törvények megváltoztatásával kivonják a gimnáziumból. A maximális *osztálylétszám* a munka sikere érdekében *legalább 40-re szállíttassék le. (1897-ben mondja!)*

A túlterhelés megszüntetésével kapcsolatban rámutat a túlterhelés pedagógiai okaira is. Kívánja, hogy a *szemléltetés* elve mindenütt érvényesüljön, minden iskola rendelkezék iől felszerelt *szertárakkal, gyűjteményekkel, osztálykönyvtárakkal* stb.

Feltétlenül vissza kívánja szorítani a szakrendszer túlzásait is: anomáliának tartja, hogy van olyan tantárgy, amely négy éven át négy tanár kezében van stb.²⁴

A gimnázium legnagyobb hibájának azonban azt tartja, hogy az *latin középiskola, de nem magyar nemzeti tanintézet*. Rámutat arra, hogy a *magyar nyelv, a magyar nemzeti történelem, a magyar nemzeti irodalom története* szintén háttérbe szorul az akkori rendszer mellett. Ezért követeli *(1897-ben /)*, hogy a magyar nyelv-, irodalom- és történelem-tanítás legyen a középiskolai nevelés tengelyében mindenütt *felemelt óraszámmal*.²⁵ Hiszen a nyelvtanulás révén az óvilágnak a nevelés szempontjából igazán *nem kívánatos* fogalmaiba kell a gyermeknek a klasszikus nyelvtanítás miatt beleütköznie, amelyek a keresztyén etikától való különbözőségük miatt feltétlenül gondolkodásbeli zavart idézhetnek elő. Nem kívánatos, hogy a gyermek lépten-nyomon az aljas szenvedélyek példájával s emberi bűnöktől terhes istenek alakjával találkozzék a magyar népmese és a magyar költészet nevelő

²³ Maklárj—Rác—Mitrovics: Középiskoláink reformja. 11. 1.

²⁴ Maklárj—Rác—Mitrovics: Középiskoláink reformja. 13. 1.

²⁵ Maklárj—Rác—Mitrovics: Középiskoláink reformja. 15—18. 1.

értékű kincsei helyett. Ezért a klasszikus nyelvek védelmezőinek, akik azzal szoktak előállni, hogy a világfelfogást, a világnézetet ideálissá, derültté teszi azok tanulmányozása, a legtisztább, legderültebb, másra és önmagunkra legboldogítóbb világfelfogást és soha csúfot nem valló életbölcességet hirdető könyvet: a *Bibliát ajánlja*.

A *történelem* tanításával kapcsolatban is nagyon tanulságosak a *Mitrovics* szavai, midőn a nagy nemzeti "dicsőségek túlságos büszkeséget keltő felemlegetése mellett azt kívánja, hogy az úgynevezett kultúr nemzetekkel szemben való elmaradottságunkra és szellemi feladatainkra mutassunk rá, amelyeknek teljesítésétől függ önálló nemzeti létezésünk joga és lehetősége.

Felhívja a figyelmet továbbá a *művészettörténet* és *esztétika* tanításának fontosságára is, hogy az intelligens közönységet a művészetek iránti közönyéből felrázza, érzékét már bent az iskolában felkeltse, s a műrecek élvezésére a legszükségesebb előismeretek nyújtásával előkészítse.

De külön, nyomatékosan kívánja a magyar föld és a magyar haza komolyabb és alaposabb megismertetését is.²⁶

A gimnázium további tantervére vonatkozólag *kívánja a latin és görög nyelv háttérbe szorítását*, s hogy melléjük valamely modern európai nyelv vétessek fel.

Mindezek mellett nem feledkeznek meg *Mitrovics* a test nevelésének problémájáról sem. Már 1897-ben sürgeti, hogy a testnevelésre annak *nemzeti* szempontból való nagy jelentősége miatt nagyobb gond fordítottassék, s hogy a testnevelés sorába főleg a test edzése és a játékos gyakorlatok vétessek fel.²⁷

Végigtekintve *Mitrovics* középiskolai reformgondolatain, látnunk kell azt, hogy az ő nevelői és kultúrpolitikai érzékét *minden tekintetben igazolta az idő és igazolták a gondolatainak születése óta végrehajtott közoktatásügyi reformok*.

Ha ugyanis végigtekintünk ezeken a reformokon, látnunk kell, hogy a középiskola alaptörvénye: az 1883:XXX. törvény-cikk óta bekövetkezett és törvényekkel létrehozott változások nagyon sokszor meglepő párhuzamosságot mutatnak egyik-másik részletkérdésben a *Mitrovics* által kívánt reformokkal, különösen a nemzeti tárgyak tantervi óraszámát illetőleg.

Szervezet tekintetében azonban a Klebelsberg-féle 1924: XI. törvény-cikk csak növelte a középiskola újabb széttagolásával egész iskolapolitikánk zűrzavarát.

Igen nagy jelentőségre emelkedett ezután a *Mitrovics* elgondolásai szempontjából az 1934: XI. törvény-cikk által életre hívott *egységes középiskola*: a gimnázium, amely a fenti három középiskolatípust egyesíti, és a reális vagy humán-

²⁶ Maklár—Rác—*Mitrovics*: Középiskoláink reformja. 22—23. 1.

²⁷ Maklár—Rác—*Mitrovics*; Középiskoláink reformja. 14. 1.

irányú továbbképzés megválasztását a 10. életév helyett a 14-re tolja ki.

Ez a körülmény is azt igazolja tehát, hogy *Mitrovics elméleti iskolázottsága és kultúrpolitikai érzéke* nem légtüres térben mozog, hanem *igen szerencsésen olvad össze kiváló gyakorlati érzékkel.*

A nőnevelés.

A középiskola problémáival kapcsolatban emlékezik meg Mitrovics a *nőnevelés* kérdéseiről is. Megállapítja, hogy a magyar nőnevelés dolgában sajnálatos *eltolódás* történt, amennyiben a kultúrtényezők sorából kikapcsolódott a felsőbb leányiskola, tehát éppen az az iskolatípus, amelynek a nagyobb műveltségű anyák nevelése volt egyedüli feladata. A gimnázium ugyanis tudományos pályára készít elő, a polgári iskola viszont a kispolgárok leányait neveli. Ezért a felsőbb leányiskolák elnéptelenedése azt jelentette, hogy a magasabb szellemi igényektől vezetett családok szinte eleve *elvonták leányaikat eredeti hivatásuktól.*

Így hát nőnevelésünk eredeti feladatától igen messze eltávozott, mert a helyett, hogy a *család* számára nevelt volna, tudományos és más kenyérkereső pályákra készítette elő a nőt.

A nőnevelés reformja körül tehát első feladat, hogy *a nőt eredeti hivatásának szolgálatába állítsuk vissza.* Természetes azonban, hogy ezzel a nő még nincs megmentve a család számára, mert a kérdés egyúttal gazdasági feladat is. De bármennyire is gazdasági feladat, a kultúrpolitika nem feledkezhet meg a nőnevelés eredeti feladatáról.

A nőknek a tudományos és kenyérkereső pályákról való elterelése nem a nő kiművelésének szükségtelenségét jelenti. *A nő műveltségének olyan színvonalúnak kell lenni, mint a férfiénak:* attól legfeljebb tartalmában, színezetében térhet el, de nem *színvonalában.* Minden nemzet és társadalom műveltsége a nő műveltségétől függ elsősorban, hiszen a gyermekek számára annak folytonosságát a nő biztosítja a családban.

Ezért *olyan női középiskolát kell szervezni, melynek legfőbb feladata a művelt magyar anyák képzése.* Ez az iskola, éppúgy mint a fiúközépiskola, kettős tagozatú legyen, melynek alsó tagozata is befejezett egészet adván, a szerényebb igények kielégítését szolgálja, a felső tagozat viszont tudományosabb alapon a magasabbrendű műveltség alapjait rakná le. Mindkét tagozatban honorálni kell természetesen a társadalom igényeit is. Ezért alsó fokon komoly járatosságot kellene adni a nemzeti tárgyakon kívül a *német* nyelvi *társalgásban,* a felső tagozatban viszont ugyancsak a nemzeti tárgyak hangsúlyozásán kívül magasabbfokú *német,* francia vagy angol, esetleg

olasz nyelvi és irodalmi tanulmányok mellett a képzőművészetek és zenetanítás, valamint gazdasági és természettudományi ismeretek tanítása volna szükséges.

A leányközépiskolák ilyenféle átszervezésével kapcsolatban felvetőink egy nagy kérdés: mi lesz azokkal, akiket kizár a kíméletlen sors a családi élet meleg köréből? Erre azt feleli *Mitrovics*, hogy ezek a leányok mindenütt alkalmazhatók, ahol eddig sem követeltek szakiskolai képzettséget.

A *női hivatásos munkát* ugyanis *Mitrovics* a női léleknek megfelelő helyen feltétlenül szükségesnek tartja: a *nőnevelésnek* jövőben is a nők lesznek leghivatottabb munkásai, de a *közegészségügyi szolgálat* sem nélkülözheti a női munkát.

Mindezeken felül az arra alkalmasokat a *tudományos munka* köréből sem szabad kizárni.

Szerencsétlen azonban az a kulturális irányzat, amely a nőket eredeti hivatásuktól eltereli. E helyett tehát olyan gazdasági politikát kell kezdeményezni, mely a férfi számára lehetővé teszi a családalapítást.²⁸

A tanítóképzés.

A *tanítóképzés* súlyos szervei hibái ellen is felelmi *Mitrovics* a szavát. A tanítóképzés alaphibájának azt tartja, hogy már a gimnázium IV. osztályának elvégzése jogot ad a tanítóképzőbe való belépésre, mert a gimnázium négy alsó osztálya nem nyújtván befejezett ismereteket, *kiegészítetten és főlismerekkel megy az ifjú tanítójelölt pályájára*, hiszen egy tanulmányi egységnek, a középiskolának csak feleútjáig ért el.²⁹ Több tudással, *több érettséggel kellene idebocsátani az ifjakat*. Ezért sürgeti, hogy a *középiskola 8. osztályának elvégzése után szerveztessék” 2 éves tanítóképző főiskola*, ahol már általános közműveltségi tárgyakat nem is kellene tanítani, tehát minden időt a pedagógiai elméletben és gyakorlatban való elmélyülésre lehetne fordítani.

Nem feltűnő-e, hogy a tanítóképzés legújabb reformja nagy vonásaiban teljesen a *Mitrovics* 1917-ben lefektetett elgondolásai alapján valósult meg?! Középiskolai érettségi vizsgálat letétele után kerül a jelölt 2 évfolyamos főiskolára, ahol főképpen pedagógiai és világnézeti stúdiumokkal foglalkozik, s kötelező internátusban nevelik.

A tanárképzés.

A *tanárképzésnél* elsősorban az *egységes szervezést* tartja *Mitrovics* szükségesnek. A külön polgári, kereskedelmi és középiskolai tanárképzés ez iskolafajok egymástól független kialakulása miatt jött létre. Az egységesen szervezett köz-

²⁸ *Mitrovics*: A nőnevelés reformja. Szózat. 1925.. május 9. 1. 1.

²⁹ *Mitrovics*: Nevelésügyi feladataink... 58—59. 1.

oktatásban azonban ezeket is egységesen kell az egységes cél érdekében képezni, mert hiszen *a pedagógiai eljárás alapelvei a polgári iskolában, gimnáziumban, kereskedelmiben stb. azonosak*, legfeljebb az egyes tantárgyak didaktikájában lehet különbség, ami nem teszi szükségessé a külön tanárképzést.³⁰ Az lenne tehát az egyedül fontos, hogy ebben is a *nemzeti egység* kialakításának gondolata érvényesüljön. *Az egységes képzés egységes szellemű tanárságot termel ki.*

A tanárképzés másik súlyos hibája Mitrovics szerint az, hogy *a leendő tanárt a tanárképzés a nevelői feladatokra alig készíti elő*. Mivel ugyanis az egyetemi évek alatt a szaktárgyakban való elmerülés és tudományos működés köti le a jelöltek minden idejét, szinte típusá lett az olyan tanár, aki sok reményre jogosító tudós, de balsikerű pedagógus; aki tanulmányainak él, de sokszor unja az iskolai munkát. Ezekből rendszerint hiányzik a tudós szenvedély és a nevelői élet-hivatás közötti harmónia, amire pedig igen nagy szüksége van az iskolának.

Ezért a tanárképzés helyett *tanárnevelést* sürget, amelynek problémáit a szakképzés, a pedagógiai előkészítés és a világnézet kialakítása szempontjából veszi vizsgálat alá.³¹

A szakképzéssel kapcsolatban sürgeti a tanári pályára való felvételnél az intelligencia- illetve pszichometrikai vizsgálatok bevezetését, valamint a szaktudományokhoz okvetlenül szükséges előismeretek megbírálását.

A szelekciót azonban nemcsak a tanári pályára lépőknél, hanem az egyetemi és főiskolai végzettséget kívánó bármilyen állás betöltésére készülőre kiterjeszteni kívánja; egyrészt azért, mert nem minden érettségizett ifjú bizonyul alkalmasnak tudományos pályákra, másrészt azért, mert a tudományos pályák túlszűfoltak. Természetes tehát az a törekvés, hogy csak a legalkalmasabbak bocsáttassanak ezekre a pályákra.³²

Az egyetemi munkába csak azok vonassanak be, akik arra valóban érettek. Akik aztán e vizsgálatok után az egyetemi szaktudományokra alkalmasaknak találtattak, azok számára a komoly és elmélyedő munkavégzést kell lehetővé tenni. Mindenekelőtt *le kell szorítani a minden egyetemi elvvel homlokegyenest ellenkező hihetetlen magas óraszámot*, nemcsak azért, mert ez az önálló munkát és elmélyedést teszi lehetetlenné, hanem azért is, mert számolnunk kell azzal, hogy a „hallgatás” nem jelent tudást. A mai magas óraszám csak felületes munkát eredményezhet.

³⁰ Mitrovics: Neveléstügyi feladataink... 60. 1.

³¹ Mitrovics: A tanárképzés reformja. Budapest, 1937. (Különnyomat a Magyar Paedagógia 1937. évi évfolyamából) 7. l.

³² Mitrovics: A főiskolai pályára lépők szelekciója. Nemzeti Figyelő, 1934. május 20. 8. 1.

Másik igen nagy hibája a tanárképzésnek, hogy meg ilyen nagy óraszám mellett is a részletkérdések labirintusában bukdácsol a leendő tanár, s a legtöbbször alkalmatlan arra, hogy szaktárgya egészére fölött áttekintést szerezzen.

Ezért szükséges a megfelelő, jó *kézikönyvek kiadása*, amelyek a vizsgálatok anyagát is magukba foglalják.³³

Ezek biztosítják a tanárok tökéletesebb szakképzettségét.

Mindezekon kívül igen súlyos feladatok várnak a kultúrpolitikára a tanárok alaposabb *pedagógiai* és *világnézeti* kiképzését illetően is. Nem vitatható ugyanis, hogy mivel a középiskolának a feladata a világnézetre való nevelés, embereszményeknek a növendékben való megvalósítása, ezért a nevelőnek a szakképzettségen kívül bölcséleti iskolázottságon alapuló alapos és tárgyilagos világnézetre van szüksége, amelyek egyúttal biztosítják nevelői céltudatosságát is.

Feltétlenül szükséges tehát, hogy a mai helyzet, mely szerint a szakvizsga letételéig a tanárjelölt számára a bölcséleti és pedagógiai kérdésekkel való foglalkozás csak a szaktárgyaiban való elmélyülés rovására történhetik, megváltoztassék oly módon, hogy a szakvizsgálat után a katonai szolgálat beszámítása nélkül egy éven át zavartalanul foglalkozhassak komolyan és alaposan a filozófián kívül lélektudománnyal, esztétikával, etikával — és természetesen — pedagógiával.

A gyakorló középiskolákban való gyakorlati kiképzés a hatodik évfolyamra essék.³⁴

Mindezekre tehát a helyes *nevelői világnézet* kialakítása és a nevelői céltudatosság biztosítása szempontjából van szükség. Ezekhez járulna még a *Mitrovics* által ajánlott, *internátusokkal egybekötött szemináriumi képzés* is, amelynek feladata az volna, hogy a köteles kollégiumoktól függetlenül irányítsa és ellenőrizze a jelöltek világnézetét. Érdekes, hogy ez utóbbi terv a tanítóképző akadémiák felállításával kapcsolatban már megvalósulásra is talált.

Az elméleti kiképzés mellett azonban a gyakorlati kiképzés tökéletesebbé tételét is sürgeti *Mitrovics*. A legfontosabb feladatok egyikének tartja új gyakorló középiskolák szervezésén kívül azok adminisztrációjának szerves bekapcsolását a tanárképzőintézetek körébe oly módon, hogy azok közvetlenül a pedagógia professzorának irányítása alá kerüljenek épúgy, mint a klinikák az orvoskari therápiái tanszékeknél. Ennek megvalósítását meg is kísérelte — papíros formáktól függetlenül — a debreceni gyakorló gimnáziumban, hol csaknem minden próbatanításon megjelenik, résztvesz azok eredményeinek a megbeszélésén, sőt a tanári kar bizalmából, fel-

³³ Mitrovics: A tanárképzés reformja. 8—9. l.

³⁴ Mitrovics: A tanárképzés reformja. Nemzeti Figyelő, 1934. ápr. 22. 6. l.

kérésre, félévenkint a tanári kar és a gyakorló jelöltek előtt előadást tart a pedagógiai gyakorlat egy-egy fontosabb kérdéséről.

Mindezekon felül biztosítani kívánja a gyakorló középiskolák tanítástervének a szabadságát is, hogy azok bizonyos mértékig a reformiskolák szerepét is betölthessék.³⁵

A tanárképzés helyes módjának a megtalálása tehát egyike azoknak a sarkpontoknak, melyeken a *nemzetnevelés* jövője és sikere megfordul.

Az iskolai munka sikerének fokozása körül természetesen még igen sok teendő van. *A társadalomnak is sok kötelessége van a tanítói és tanári rend iránt, hogy munkáját ne a lenézett ember félszégével s ne az anyagilag leromlott ember örökös kenyérgondjai között végezze, és ne legyen kénytelen a tanár idegen készütségű — rendszerint jogász — vezetők dilettáns ügybuzgóságának gyámsága alatt szolgálni.*³⁵

A kultúrpolitika könnyen végzetessé válható ballépésének tartja továbbá a tanári és tanítói *szolgálati idő felemelését* is. Ez az intézkedés elejtette azt a szempontot, amely az iskolák kormányzásában egyedül lehet irányadó: a pedagógiát. Az efféle intézkedések semmiesetre sem alkalmasak egészséges nevelői közszellem ápolására. Egyenlő a vesztett csatával a harcoló sereg demoralizálása, már pedig a tanító személyzetnek a nemzet erkölcsi és szellemi jövőjéért kell állandóan harcban állnia. Nemzeti érdekből kell a tanító személyzetet különleges kezelésben részesíteni.

A tanítás munkája szóbelileg történik, amikor nincs idő a fontolgatásra, és mégis a legalkalmasabb megoldást kell megtalálni. A tanítás állandóan feszült figyelmet és igen nagy türelmet igényel. A tanító nem hagyhatja abba a tanítást, mikor fáradt, mert órára és félórára van beosztva minden perce. *De jaj az iskolának akkor is, ha a földi bajok állandóan gyötrik a tanítói rendet!*

A tanítói munkát nem lehet annyi ideig bírni, mint az irodait. Nem volna baj, ha belerokkannak: ez csak az *egyén* vesztét jelentené. De az a baj, hogy megrokkanva is dolgozniuk kell, amikor már nem tudnak dolgozni.³⁷

A felnőttek oktatása.

Az iskolapolitika eme problémáinak megoldásával nem gondolja *Mitrovics* befejezettnek a kultúrpolitika tevékenységét. Feltétlenül szükségesnek tartja a *felnőttek oktatásának* a megszervezését is, különösen a nép szélesebb rétegei köré-

³⁵ Mitrovics: A tanárképzés reformja. Nemzeti Figyelő, 1934. ápr. 15. 7. 1.

³⁶ Mitrovics: Nevelésügyi feladataink... 63. 1.

³⁷ Mitrovics Gyula: Amiről nem beszéltek . . . Budapesti Hírlap, H)30. aug. 24. 5. 1.

ben. Ha ezt a kultúrpolitika elhanyagolja, akkor a nép fiai, akiknek nevelését az elemi iskola után átvette a kocsma, vagy a politikai, szociálpolitikai, nemzetiségi és felekezeti izgatás, ellensúlyozás nélkül vannak kitéve az egyoldalú forradalmi gondolkodás veszélyeinek. Ezért hangsúlyozza *Mitrovics* már *1918-ban*, amit a későbbi kultúrpolitika bizonyos mértékig meg is valósított, hogy *a felnőttek oktatása országosan megszervezendő helyi bizottságok stb. alakításával.*

Mitrovicsnak e gondolatai tehát nagyrészt megvalósulásra is találtak, amely megvalósulás nagyrészt még a *szervezet tekintetében is meglepő párhuzamosságot mutat az ő elgondolásaival.*

Másik nagyszerű gondolata a felnőttek oktatásával kapcsolatban, hogy *a katonai szolgálat alatt is a katonai fegyelem kipróbált eszközeivel oktató, nevelő munkába vonassék be a katonaság,* lehetőleg olyan ismeretek nyújtásával (irodalom, hazai történet, földrajz, köz- és magánjog, közgazdaság stb.), amelyekre az elemi fokú iskolázás kora még nem alkalmas. Az államnak tehát feltétlenül kötelessége, hogy polgárainak lelki életét kisdedkoruktól kezdve életük fogytáig figyelmes gonddal ápolja.

Intézményesen kell gondoskodni arról, hogy a nemzet minden egyes tagjában minél több azonos gondolat- és képzetanyag legyen, vagyis hogy a közös műveltség alapjai az egység megteremtését és megszilárdulását szolgálják.

Művészetpolitika.

Mitrovics kultúrpolitikai gondolatrendszere nem fejeződik be az iskolapolitikai kérdések egységbefoglalásával, hanem túllépvén azoknak körét, kiterjed a *művészetpolitikai* problémák meglátására és a megoldási lehetőségek feltárására is.

Ezekből a gondolataiból tűnik ki, hogy a kultúrpolitikusként mily nagy szüksége van az esztétikában való jártasságra, s hogy *Mitrovics művészettörténeti és esztétikai* tudása kultúrpolitikai gondolatrendszerét mily teljessé teszi.

Az esztétika és művészettörténet tudományos művelése lehetővé teszi számára, hogy mindenféle szélsőséges művészeti irányt a történelmi evolúció és az *örök szép* szemszögéből nézzen; a bölcséleti és pszichológiai iskolázottság pedig azt, hogy a művészetek jelentőségét a kultúra, de különösen a nemzeti kultúra szempontjából emelkedettebb, magasabbrendű szempontok szerint lássa, egyúttal megtalálja az utat ahhoz is, hogy a mindennapi életet vele szebbé, tökéletesebbé, nemesebbé alakíthassa a maga számára.

Ezért vezeti vissza a művészetpolitika alapkérdéseit is arra a kérdésre: *mi a művészet szerepe az ember lelki berendezésében, s mit jelent általában az emberiség számára a művészet?*

Ezért keresi a kultúra történeti kifejlődése folyamán a művészetek *evolúciójának* útját, hogy megtalálja az összefüggéseket a korszellem és a művészetek között, hogy annak tanulságait nemcsak a *jelen*, hanem az *eljövendő kultúrpolitikai vonalvezetés számára is levonhassa*.³⁸

A művészettörténet tanulságaiból vonja le azt a következtetést is, hogy korunkban, midőn a nagy mecénások kiveszőben vannak, a művészetek *megmentésének* és további *fejlődésének* érdekében *feltétlenül szükség* van hivatalos, *állami beavatkozásra*, hiszen a művészi élet virágzásának megvannak a maga gazdasági feltételei is. A legnagyobb tehetségekkel megáldott művészetnek is el kell sorvadnia, ha a gazdasági élet feltételei hiányoznak.

A művészetek virágzásának biztosítása olyan feladat, amely elől az országos kormányzatnak sem szabad kitérnie. Csak a szüklátóköritség vetheti fel azt az ellenvetést, hogy a művészet fényűzés, s ezért az adózó polgárság érdeke tiltja, hogy a keservesen előteremtett fillérekből az állam erre a fényűzésre áldozzon. *A nemzeti kultúrának nélkülözhetetlen kiegészítő része az esztétikai kultúra*, tehát a művészet is. Ezért a kultúrpolitikának elemi követelménye a művészeti szempontok érvényesítése. *Ha művészeinket éhenhalásra s ezzel művészetünket pusztulásra ítéljük, a magyar kultúrán kikerülhetetlen és önmagunkat meggyalázó öncsonkítást végzünk el*.

Az állami támogatást a viszonyok kényszerítő nyomása alatt a szellemi élet mind szélesebb köreire ki kell terjeszteni. Rendkívül szomorú jelensége ugyanis a második nagy nemzeti képkiallításnak, hogy azon *egyetlen magánvásárlás sem történt*. Ez azt jelenti, hogy bár művészeink dolgoznak, és mindent elkövetnek, hogy nemzeti kultúránknak ezt a hatalmas és gyorsan megerősödött alkotását színvonalon tartásák, a művészeti élet második tényezője, a *közönség*, a feladat ráeső részének teljesítésétől teljesen félrehúzódott, illetőleg ennek a teljesítése ránézve a saját erejéből leküzdhetetlen akadályokba ütközött, mert a művészetek iránti érdeklődés azért feltétlenül megvan közönségünkben.

De a művásárlással kapcsolatban is szomorúak a tapasztalatok, amennyiben az a legtöbb esetben nem történik a közönség megfelelő művészeti szakértelmével, és ezért sok esetben a lelkiismeretlen kizsákmányolók karmai közé kerül a művásárló. *Igen sürgős intézkedés kellene a műtárgyakkal való házalás megtiltására*. Ha *iparvédelem* van, miért ne lehetne *művészetvédelem* is?

A művásárlás előmozdítására olyan kormányzati intéz-

³⁸ Mitrovics: Új világ — új művészet. Budapesti Hírlap, 1930. ápr. 20. 11. 1.

kedést kíván *Mitrovics*, hogy állami támogatással a művásárlások lebonyolítására önálló pénzintézet létesíttessék.

A részvénytőke nagyobb felének a jegyzésével biztosíthatnák az állami ellenőrzés és irányítás, a részvénytársasági formával pedig a mozgás könnyedsége.

A támogatás módja az lehetne, hogy a pénzintézeti szakértő becslése alapján megállapított vételár felét a pénzintézet kifizetné a művésznek a művész és vásárló közösen benyújtott váltójára 12 havi részletfizetés kötelezettségével, melynek teljesítéséig a műtárgy a pénzintézet tulajdona marad. A kötelezettségek nem teljesítése esetén a postatakarékpénztári aukciókkal kapcsolatban a műtárgyat a részvénytársaság elárverezteti. A műtárgy értékének másik fele magánmegegyezés tárgya lenne a művész és vásárló között.

Megfelelő eljárás mellett megállapítandó volna azoknak a kiállításoknak és művészeknek a névsora, amelyek és akik ilyen módon üzleteket közvetíthetnek.³⁹

E nagyszabású és életrevaló tervet megszívlelésre ajánljuk azoknak, akikre a magyar esztétikai kultúra legfőbb irányítása bízott.

E gondolatok termelője tehát — mint látjuk — nemcsak mint tudós, mint esztétikus rajongója a művészeteknek, hanem, íme, kitűnő *gyakorlati érzéke* is van ahhoz, hogy megmentésük, felemelésük érdekében szót emeljen, s életrevaló gondolatot adjon.

Mitrovics viszonya mai kultúrpolitikánkhoz.

Előző tárgyalásaink folyamán láttuk, hogy *Mitrovicsnak* 1897 óta hangoztatott s azóta folyton fejlődő, tökéletesedő kultúrpolitikai elvei mily erős logikai okfejtéssel fűződnek egységes gondolatrendszerre, s hogy azokból hogyan táplálkozott a gyakorlati iskolapolitika, s azok — ha lassan és töredékesen is — hogyan haladtak a megvalósulás felé.

Ennek igazolására adjuk hát az alábbiakban hitelesen és eredeti akták alapján azt a levélváltást is, amely *Mitrovics* és *Gömbös Gyula* között lefolyt, amiből láthatjuk, hogy a *Mitrovics* által adott kultúrpolitikai gondolatokat mennyiben használta fel annakidején *Gömbös*, és hogy kitűnjék, mily mértékben szivárogtak azok át a későbbi” kultúrpolitikai alkotásokba.

Mitrovics a *Gömbös* szóbeli felkérésére a *Magyar Nemzeti Függetlenségi* (Fajvédő) *Párt* kultúrpolitikájának megállapítása tárgyában az alábbiakban közölt emlékiratot *Gömbösnek* a következő levél kíséretében küldötte meg:

³⁹ *Mitrovics*: A mű vásárlás megszervezése. Képzőművészet, IX. évf. 82. szám. 2. 1.

Igen tisztelt Barátom!

Rendkívül nagy elfoglaltságom miatt a megbeszélte iratot csak mostanra voltam képes összeállítani. Tisztelettel kérek azért: megtisztelő gondolatod és szándékod szerint légy szíves vele eljárni. Én bármikor rendelkezésedre állok. Az értesítés július hó 2-ig Debrecenben talál meg, azontúl októberig Sáros-patakon. (Postafiók.)

Kiváló tiszteletem kifejezésével maradok
Debrecen, H)24. április 30.

kész híved:

MITROVICS GYULA DR. s. k.

„Emlékirat kultúrpolitikánk alapelveiről.

Állami és nemzeti összeomlásunkat a szellemi destrukció előzte meg. Egy olyan irodalom és napisajtó keletkezett magyar nyelven, amely teljesen idegen volt a történelmi fejlődéstől és a magyar lélektől. Ennek lelkes olvasói voltak a saját táborunkban, s ugyanakkor a faj magyar közönség sorvadni engedte a történelmi hagyományokat és nemzeti eszményeket szolgáló irodalmat. Közönségünk két részre szakadt: az egyik idegen isteneket imádott és szolgált, a másik magyar volt, de elvesztette eszményeit, és nem voltak kultúrzsükségletei. A nemzeti államot és eszmét tehát két tényező buktatta meg: az idegen szellem és a magyar közönség közönye, tehetetlensége és belső kulturálatlan állapota. Így történt, hogy a fejlődő gazdasági jólét és hadseregeink állandó dicsősége mellett összeomlott a történelmi Magyarország, és a nacionalizmus a vörös nemzetköziség prédája lett.

Ha az ország fejlődő közgazdasági erejével összehasonlítjuk kulturális állapotainknak vázolt képét, el kell fogadnunk azt a feltevést, hogy a bukás oka kulturális elferdülésünk volt és a magyar szellem meghamisítása. Ebből következik, hogy a talpraállás és a biztos jövőbeli fejlődés alapjait is ebben az irányban kell keresni. Megítélésem szerint a magyar közélet és az uralkodó politikai rendszer ezt idáig nem ismerte fel, vagy ha felismerte, nem váltotta cselekedetké. A kulturális fölény továbbra is csak jelszó maradt; biztosítására idáig nem sokat tettünk. Pedig ha élni akarunk, ezt kell nemzeti politikánk alapjává tenni, mint ahogy *a múlt század első felében is a kulturális alapvetés tette lehetővé a politikai kifejlést. Széchenyi és Kossuth Kazinczy és Vörösmarty* nélkül nem születtek volna meg. A XVIII. és XIX. században még volt annyi őserő a nemzetben, hogy alulról kifejtve kormányával szemben is képes volt alkotmányát és kultúráját újjáteremteni. A világégés után ez ma csak úgy sikerülhet, ha maga a kormányzat irányítja az államhatalom egész erejével, mert éppen az alapok rendültek meg, a nemzeti közvélemény aludt ki, a nemzet lelkének egysége bomlott fel; a nemzeti lélek élni akarása, életöszöne fogyatékos s legfeljebb csak politikai jelszavakban ismer önmagára.

A kormánynak és az államnak elsősorban a nevelés és iskolázás terén van döntő befolyása a nemzeti lélek idomítására. Ezért *iskolapolitikánkknak kell elsősorban a nemzet létszükségleteiről, a nemzet mai helyzetéből és a legközelebbi jövő feladataiból kiindulva gondoskodnia.*

Állami feladataink megoldásánál a néptömegek megértésére és akarására van szükségünk. Azért *a politikai demokráciát a kulturális demokráciával kell alátámasztani.* Ez parancsolólag írja elő kultúrpolitikánkknak azt az alapelvét, hogy *a népnevelésre támaszkodjunk.* Ennek épp az ellenkezője történik a négy egyetem erőszakolásával.

Megfogyatkozott területünkön és lakosságunkkal kell állami feladatainkat fokozott terheivel együtt megoldani és viselni, ez — mivel határozottan agrár állammá lettünk — a mezőgazdasági többtermelés eszközére mutat rá, *tehát a mezőgazdasági többtermelést köznevelési rendszerünk agrárius jellegének érvényesítésével kell előmozdítani.* Mivel a beteg és egy részében nemzeti eszményéről megfélemlített intelligenciát az alsó, földműves rétegekből kell felfrissíteni és megerősíteni, ez is fokozott kötelességünké teszi a földművelő lakosság megfelelő iskoláztatását. Ezzel ellentétben a magyar kis- és középbirtokos osztálynak nincsenek olyan iskolái, melyekben egyfelől a többtermelést, másfelől a megfelelő műveltséget elsajátíthatná.

Amint a nemzeti irányú irodalom elsoványodása és tudományos irodalmunknak mai haldoklása mutatja, a középosztály sem alkalmas mai állapotában nemzetfenntartó kötelességeinek a teljesítésére minden vonatkozásban. Gondolkodása és érzésvilága ezerfelé tagolt s idegen eszméktől mételyezett. Azért a középiskolai oktatás körében is olyan szervezetről és eljárásról kell gondoskodni, amely alkalmas megfelelő intelligencia képzésére.

Miután iskolapolitikánkknak feladatául kell kitűznie a nemzet gazdasági megerősítése mellett a nemzet lelki egységének a helyreállítását és kultúrfölényének a komoly biztosítását, *egységes iskolapolitikát* kell űzni, s ennek eredményeként *egységes nemzetnevelési kódexet* kell törvényhozásilag alkotni. Ez a kisdédóvástól az egyetemig, illetőleg a felnőttek szabad oktatásáig kell, hogy az összes teendőket részletesen kidolgozza, és függetlenné tegye így a nemzetnevelés politikáját a kormányok változásaitól, mert” a törvény valamennyi kormányt kötelezi. Ennek anyagi akadályai nem lehetnek, mert részletekben is megvalósítható, a nélkül, hogy az egésznek egységét befolyásolná.

Ennek a kódexnek intézkednie kellene arról, hogy a népiskolai oktatás 6-ról 8 évre terjesztessék ki, a 7 és 8. évben faluhelyeken gazdasági szakoktatással, városokban ipari és kereskedelmi szakoktatással. Ezért *minden falusi iskola mellett legalább 5 holdas paraszt-mintagazdaságot kell létesíten.*

Ez célravezetőbb, mintha járásonként vagy megyénként csinálunk gazdasági iskolát, mert a paraszt faluján túl nem küldi a gyermekét, vagy csak kivételesen.

Aki felsőbb oktatásra szánja gyermekét, az egységes alapú s felsőbb tagozataiban szétágazó középiskolába viszi fiát vagy leányát, amelynek alsó négy osztálya teljesen egységes. Ennek elvégzése után, aki tudományos pályán kíván maradni, tanulmányait tovább folytathatja a gimnáziumi, reálgimnáziumi, vagy reáliskolai; esetleg polgáriiskolai tagozatban. Aki gyakorlati pályára lép, mehet a középfokú gazdasági, ipari vagy kereskedelmi iskolába. Ennek minden más felett az az előnye, hogy 15 éves korában választ pályát az ifjú, amikor tehetségei már kibontakoznak. A mai ú. n. egységes jogosítás ezt a nehézséget nem oldja meg, hanem egyszerűen jogot ad az ifjúnak olyan tudományos pályára is, amelyre abszolúte nincs meg az előkészültsége. Ennek sem lehetnének anyagi akadályai, ha a reálgimnáziumnak nincsenek, mert ha a reálgimnáziumban sem tanítják az összes bevezetett nyelveket, úgy az én középiskolámban sem kell az összes tagozatoknak meglenniök.

Mivel *a súly a népoktatásra és a középiskolára esnék*, mert a modern államban a tömegek és nem a legfelsőbb rétegek nevelése alkotja a fontosabb feladatot, azért *fényűzésnek tartom (1924-ben) a négy egyetem fenntartását* Kulturális feladatait jobban teljesíti két egyetem, ha tanárainak rendelkezésére bocsátják a tudományos termelésnek az eszközeit, mintha ezt a tanároknak nélkülözniök kell.

Tekintve, hogy a könyvkiadás mai nehézségei mellett legelső íróink művei is kikerülnek már a forgalomból, és tudományos munkák kiadása csaknem leküzdhetetlen akadályokba ütközik, tudományos és irodalmi társaságainkat olyan helyzetbe kell hozni, hogy klasszikusaink népszerű és kritikai kiadásáról, valamint a tudományos irodalom fenntartásáról gondoskodni képesek legyenek, végül diplomáciailag biztosítani kell, hogy legalább ezen könyveinket elszakadt véreink kezeihez eljuttassuk.

Debrecen, 1924. április 29.”

Mitrovics emlékiratának felhasználásával *Gömbös* az 1924. októberében megjelent „*Fajvédő kiáltvány* (a M. Nemzeti Függetlenségi Párt Programja)” című kiadványában⁴⁰ a párt kultúrpolitikáját a következőkben foglalta össze:

„Követeljük a keresztény felekezetek békéjének és együttműködésének biztosítását, a katolikus autonómia megvalósítását és az 1848: XX. t.-c. végrehajtását.

⁴⁰ Budapest, 1924. Stádium Sajtóvállalat U.-T.

Követeljük a mai foltozgatás helyett iskolarendszerünknek a fajvédő gondolat és a múlténál határozottabb nemzeti szellem jegyében s az ország agrárius jellegének kidomborításával megvalósítandó gyökeres, átfogó és egységes újjászervezését; a mai puszta ismeretközvetítés mellett határozott jellemnevelést, a keresztyén vallás erkölcsének és szellemének s a fajtestvéri együttérzésnek és kötelességeknek az ifjú lelkekbe való minél teljesebb beleplántálását.

Követeljük a céltudatosabb, szélesebb és teljesebb népnevelést, s a kötelező ingyenes népoktatásnak a gyermek 14. életévéig való felemelését; a kötelező népoktatás utolsó négy esztendejében rendszeres mezőgazdasági, vagy ipari, kereskedelmi szakoktatást; a falusi és tanyai iskoláztatás nagyarányú kiépítését; az egész népszakoktatásunknak, elsősorban mezőgazdasági népszakoktatásunknak korszerű reformját, a népiskolák vagy szakiskolák mellett, minden községben a birtokreform kapcsán szervezendő kis mintagazdaságok felállítását.

Követeljük az egységes nemzeti szellem biztosítására középiskoláinknak egységesítését a gyermek 14. életévéig, hogy így a középiskoláknak csak felsőbb négy osztályában váljon el a gimnázium a reálközépiskolától.

Követeljük az új nemzeti diákszellem jegyében főiskoláinkban az ifjúság autonóm szervezeteinek és a gazdasági önségélyt célzó intézményeinek további kiépítését és hathatós állami támogatását.

Követeljük egész iskolarendszerünkben, a kisdedóvótól az egyetemekig, a testnevelésnek a szellemi oktatással való egyenrangúsítását; egy nagyszabású testnevelési tervnek iskolarendszerünkbe való szerves beépítését; a mai végrehajthatatlan testnevelési törvény megfelelő kiegészítését a minden magyar ifjúra és nőre 20-ik életévéig kötelező testnevelés elve alapján, s e törvény sürgős és erélyes végrehajtását; a cserkészmozgalomnak az általános nevelési rendszerbe való szerves beillesztését és megfelelő állami támogatását.

Követeljük a nőnevelésnek korszerű újjászervezését, különösképpen a népnevelés területén, a női jellemnek és különleges gazdasági képességeknek a magyar nő nemzeti hivatásával összhangzatos kifejlesztésére.

Követeljük a magyar faji géniusz legfelsőbbrendű kivirágzásának, a magyar tehetségnek állami és társadalmi védelmét, szabad kibontakozásának biztosítását, s e cél elérésére céltudatos fajvédő irodalom- és művészetpolitikát.

Követeljük a fajvédő, nemzetvédő és nemzetszervező társadalmi egyesületek szabad mozgásának és fejlődésének állami biztosítását és védelmét.”

Alig másfél év múlva a *Vezér* ismét a következő levélben fordul *Mitrovics*hoz:

B. 108/1925. sz.

Budapest, 1925. július 25.

Kedves Barátom!

Vidéken utazgatva tapasztaltam, hogy a fajvédő párt programjának (kiáltvány) igen nagy a kelendőse. Ezért elhatároztam, hogy a már régen vajúdo népszerű program-kiadványt sürgősen elkészítjük.

Azon kéréssel fordulok tehát Hozzád, hogy a magyar kultúráról, a pártprogramra való különös tekintettel szóló tárgyval egy oldalnyi terjedelemmel e népszerű kiadvány számára tanulmányt írni szíveskedjél.

Szíves válaszat az ügy sürgősségére való tekintettel mielőbb várja, s szívélyesen üdvözöl

igaz barátod:
GÖMBÖS GYULA. s. k.

Erre a következő levél kíséretében küldi el *Mitrovics* alább közölt második memorandumát:

Igen tisztelt Barátom!

Az iroda a megkeresést debreceni lakásomra küldte, holott én bejelentettem, hogy június 15-től szeptember végéig itt lakom. Mivel a posta késedelmesen továbbította a levelet, csak tegnap vettem kézhez, s így csak most küldhetem azt, amit kértek tőlem.

Igaz nagyrabecsüléssel
Kácsárdi szőlőmben 1925. aug. 22.
(Sárospatak, postafiók.)

kész híved:
MITROVICS GYULA DR. s. k.

Hogy a következő gondolatokat mennyiben vette át Gömbös és kultúrpolitikusai, utána pedig a mai politika és kultúrpolitika, — annak megítélését az olvasóra bizzuk!

„Hazánk gazdasági és politikai összeroppanását a magyar lélek szellemi és erkölcsi megromlása idézte elő. A vérbeli magyar közönség különböző okok, de legfőképpen vétkes közömbössége miatt *fokozatosan mindjobban veszette érdeklődését irodalmi, művészeti és tudományos mozgalmaink iránt, s lassanként lemondott kulturális szükségleteiről.* Így történt meg az, hogy az irodalom, amely megőrizte kapcsolatát a múlttal, és ápolta a nemzeti eszményeket, érdeklődés, olvasó közönség és pártolás hiányában — egyébként bármily kiváló tehetségek művelték is — elsorvadt, és ennek helyét elfoglalta egy hatalmas tőkével és az irodalmi nagyipar minden eszközével rendelkező irodalom. Ez az irodalom magyar szavakkal él ugyan, de máskülönben idegen szellemet és idegen erkölcsöt lehelő idegen ellenséges fajú irodalom. Ez az irodalom prostituálta a magyar ízlést, a magyar erkölcsöket, és hatalmas propagáló eszközeivel a külföldön is előtérbe nyomulva és magyar irodalomként szerepelve, a külföldön is kompromitálta a magyar irodalmat.

Mind ennek ellensúlyozására erőteljes irodalompolitikát hirdetünk, amellyel lehetővé kívánjuk tenni a nemzeti irodalom restaurálását, régi klasszikusaink forgalomba hozatalát. Ebben főleg a hazafias irányú irodalmi és tudományos társulatok válhatnak segítő eszközökké, ha anyagilag megfelelő erősítést nyernek.

Nagy elesettséget mutat *gazdasági kultúránk* állapota is. Közoktatási politikánk a múltban teljesen megfeledezett a magyar fajú tömegek gazdasági neveléséről. Nagy számmal létesítettek ugyan kereskedelmi iskolákat, de mert a fejlődésben ezzel egy láncszemet keresztülugrottunk, ezek az iskolák 80%-os zsidó ifjúságukkal csak az idegen élődsi faj gazdasági fegyverzetét gyarapították. Ellenben teljesen el volt hanyagolva a tiszta magyar vidékek népoktatása és mezőgazdasági kultúrája. A nagybirtokok érdekét több gazdasági akadémia szolgálja még ma is, ellenben a közép-, kis- és törpebirtokok teljesen nélkülözik a megfelelő iskolákat. Nincs egyetlen középfokú gazdasági iskolánk, és alig van néhány gazdasági népiskolánk.

A tömegek szellemi érdekeinek a felkarolása a demokratikus államszervezet életbiztonságának nélkülözhetetlen életföltétele. A kisbirtokok agrikultúrájának kifejlesztése pedig az agrárius állam vagyoni egyensúlyának a biztosítója. A földbirtokreform fokozott mértékben teszi a kormányzat kötelességévé a mezőgazdasági termelés színvonalának és mennyiségének a fenntartása érdekében, hogy a *gazdasági ismeretek népszerűsítésével fokozzuk elsősorban a törpebirtok termelő erejét.*

Mindezek miatt az általános műveltségnek és legmagasabb, sőt tudományos kultúránk színvonalának is a fenntartása és fokozása mellett közoktatási politikánkban a súlyt; a *népnevelésre* kívánjuk fektetni. A mindennapi népoktatást 1 fokozatosan nyolc évre óhajtjuk kiterjeszteni úgy, ahogy a külföldön már sok helyen megvalósult, és ahogyan a mi nemzetiségeink közül is a szászok a saját körükben már régen megteremtették. Az így kibővített népiskola azonban olyan ismeretanyagot nyújtson, ami a népet érdekli, és ami előhaladására teljes haszonnal fordítható. A magyar ifjúság testnevelését célzó levante-egyesületek tevékenységét ki kívánjuk terjeszteni intézményesen az ifjúság szellemi továbbképzésére is. A népoktatás körében különösen ki fogjuk annak agrárius iránvát domborítani, de sem itt, sem a közoktatási szervezet felsőbb tagozataiban nem fogunk megfeledezni a kereskedelmi és ipari fejlődés szükséges szempontjairól sem. A kis- és középbirtokokon a többtermelés biztosítására középfokú gazdasági iskolákkal kívánjuk behálózni az ország területét.

A *tudományos képzés* intenzitásának a fokozására az eddigi történelmi fejlődés eredményeinek felhasználásával és tiszteletben tartásával egyaránt kívánunk gondoskodni arról,

hogy a klasszikus szellem hazánkban mindenkor lelkes művelőkre találjon, és arról, hogy a modern irodalmi, gazdasági és természettudományokra is megfelelő számú és színvonalú iskolák készítsék elő az ifjúságot. Általában mindenkor érvényesíteni kívánjuk azt az élvünket, hogy *az intelligens középosztály a nemzet gerince*, aminek szellemi, erkölcsi és gazdasági erősítése elsőrendű nemzeti érdek. Azért ennek az osztálynak erősítéséről iskolapolitikánk útján is gondoskodni kívánunk.

A *főiskolai oktatás körében* főtörekvésünk, hogy az ifjúság jogosult anyagi érdekei kielégítve legyenek; hazafias szelleme minden ellenkező irányú törekvést már eleve lehetlenné tegyen; a tanárok az anyagi függetlenség birtokába jutván, teljes gondtalansággal kizárólag a tudományuk és az ifjúság művelésének élhessenek, és tudományos eredményeik irodalmi publikálásának is minden eszköze rendelkezésükre állhasson.

Általában közoktatási politikánknak egyik vezérgondolata az, hogy *a tanító személyzet* a közoktatási szervezet minden fokozatán *fel legyen mentve* lehetőség szerint az *anyagi gondoktól* és attól a kínos feladattól, hogy, mint a múltban történt, mindig magának kelljen — utólagosan — kiverekednie tudományos képzettségének és nagy nemzetnevelő hivatásának megfelelő anyagi és társadalmi pozíciót.

A *nemzetnevelés* egységes fejlesztését és szervezését tartjuk szükségesnek, szemben az eddigi gyakorlattal, amely minden iskolafajt külön létesített és egymástól független típus gyanánt kezelt. Azért törvényhozásilag meg fogjuk teremteni az *egységes nemzetnevelési kódexet*, mely az összes iskolafajokat *egyeséges terv és szervezet* részeként fogja fel. Ennek keretében akképpen fogjuk megvalósítani az egységes középiskola ideálját, hogy a közös alsó tagozatból ágazzék szét felső osztályaiban mind a polgári és reáliskolák típusa, mind a gimnázium és reálgimnázium, mind a középfokú szakiskolák nemei. A közös tagozattal és a művelődés közös elemeivel egyrészt a pályaválasztást akarjuk megkönnyíteni és komollyá tenni, másrészt a nemzeti lélek egységét kívánjuk előmozdítani. A mai ú. n. egységes jogosítás, amely szerint a latin és görög nélkül dolgozó reáliskola tanulója mehet akár latin és görög tanárnak is, nem megoldása, hanem megkerülése a kérdésnek és súlyos következményekkel járó önámítás.

Mivel az iskola jósága elsősorban nem a tantervektől és az adminisztrációtól, hanem a tanítói munka színvonalától függ, a *tanítói és tanári személyzet nevelésére* kiváló gondunk lesz. Arra fogunk törekedni, hogy a tanítóképzők évfolyamainak rovására a *jövendő tanítóinak középiskolai képzettsége* legyen alaposabb. Ezzel azt kívánjuk előmozdítani, hogy a tanítói kar a nemzet intelligenciájának egészébe erősebben bekapcsolódjék.

A nemzetnevelés nagy feladatainak megoldása erővel és öntudattal teljes és tervszerű kultúrpolitika útján egyike a legfontosabb és legnehezebb feladatoknak. Mivel a kultúrpolitika terén elkövetett hiba vagy mulasztás csak egy nemzedék felnövése után jelentkezik következményeiben/Vövidlátó politikusok annak jelentőségét nem szokták felismerni; pedig az új nemzedék kultúrájától függ a nemzet jövője. Azért a kultúrpolitika a mi politikánkknak egyik sarokköve. Mi a kultúrfölény jelszavát komoly valósággá akarjuk változtatni, és az üres jelszavakat tartalommal fogjuk kitölteni. Olyan nemzedékek nevelésére törekszünk, amelyek gazdaságilag erősek, szellemileg érettek és elég tettekészek is lesznek'a sajátos magyar nemzeti kultúra, irodalom és művészet virágoztatására és támogatására.”

Ha ezek után most már egybevetjük *Mitrovics* különböző helyeken és különböző időkben kifejtett kultúrpolitikai nézeteivel a mai fejleményeket, lehetetlen meg nem állapítani, hogy azokból nagyon sok az aktív megvalósulás útjára került. Ez mutatja ezeknek az elgondolásoknak gyakorlati szempontokból is a jelentőségét. Ilyen mindenekelőtt az *egységes nevelésügyi kódex* létesítése, mely egy részében megvalósult az egységes tanügyi közigazgatásról szóló *lex Hómanban*. Egészen megegyezik *Mitrovics* elgondolásával a *tanítóképzés* reformja, mivel az átvette az érettségi vizsgálat után létesített kétéves pedagógiai tanfolyam gondolatát. A középiskolai nevelés egységre hozatalának a gondolata azonban már más irányban, a latin gimnázium alakjában talált megoldásra. Azonban alig lépett életbe az új rendszer, azonnal megbomlott a teljes egység, amennyiben a göröggel párhuzamosan lehetővé tétetett a második modern nyelv tanulása. Ez már határozottan ismét a *Mitrovics-féle bi- és trifurkációs megoldás* szükségét igazolja. Ellenben kimaradt a reformból — s megoldása úgy látszik külön alapokon terveztetik — a polgári iskola és a gazdasági szakképzés. A nemzet intelligenciájának egységes nevelése pedig itt is a *Mitrovics-éle* egységes és közös felépítési alapra utalna, amellyel a pályaválasztás sikerebb föltétele, a 15. életév bevárása is biztosítva volna. Végül ennek a lelki közösségnek az irányvonalától való sajnálatos elhajlást mutat a gazdasági irányú tanárképzésnek külön szervezése a *Magyar Királyi József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemen*, valamint a tanítóképzőintézeti tanárképzés elszigetelése. Pedig aligha tévedünk, midőn azt hangsúlyozzuk, hogy mily nagy érték rejlenek az egyetemes magyar” tanárság intézményesen biztosított lelki egységében és abban, hogy a földbirtokos lakosság, az intelligencia gimnázialiis műveltségű részével teljes lelki homogenitásban olvadhasson össze. Mivel eddig a középbirtokos-

ságnak is az iskolája a gimnázium volt, idáig nem hiányzott ennél a rétegnél a műveltségben a közös alapvetés. Ha a középfokú gazdasági szakképzést most már a gimnáziumtól függetlenül oldjuk meg, ezt az egységet bontjuk meg, úgy lehet, végzetesen. A földbirtokos osztály idáig az egységes nemzeti intelligencia egyik legértékesebb eleme volt. Ha a gazdasági középfokú oktatás a régi rendszertől gyökeresen eltér, megbomlik ez az egység, mert más lesz a lelkeség útnakindulása. Pedig — *Mitrovics* elgondolása szerint — egyik legfontosabb közelebbi cél a műveltség differenciáltsága mellett a nemzeti léleknek az egysége.

Sapientia sat.

Az idő és események azokat igazolják, akik a nemzet céljait becsületesen, kitartóan, híven és *önzetlenül* szolgálják...

ZOMBOR ZOLTÁN DR.

Tartalom.

Előszó - — — — — — — — — — — — — — — — — —	III.
<i>Kozocsa Sándor</i> : Mitrovics Gyula irodalmi munkássága —	V.

BÖLCSELET.

<i>Bucsay Mihály</i> : Mitrovics Gyula bölcselete — — — — —	3
<i>Bucsay Mihály</i> : Logikai alaptételek — — — — —	18
<i>Újszászy Kálmán</i> : Korunk emberének világnézete — — —	56
<i>tordai Vasady Béla</i> : A gyógyíthatatlanul vallásos ember —	70
<i>Rác Jenő Ferenc</i> : A humanitás és religiosum kapcsolata Mitrovics Gyulánál — — — — — — — — — — — — — —	94

LÉLEKTAN.

<i>Bartók Miklós</i> : A lelki jelenségek felosztásának revíziója —	121
<i>Benedek László és Angyal Lajos</i> : A testvázlatról — — —	175
<i>Boda István</i> : A „lelki” fogalma és az „eszméletek” — —	196
<i>Boda István</i> : Az értelem. Funkcionális és minőségi lényege, szerkezete, kísérleti vizsgálata — — — — — — — — —	207
Próbasorozat — — — — — — — — — — — — — —	245
<i>Ranschburg Pál</i> : Az emberi beszéd strukturáltságát fel- tétélező tényezők törvényszerűségeiről — — — — —	259
<i>Várkonyi Hildebrand</i> : Piaget gyermeklélektanáról — —	309

ESZTÉTIKA.

<i>Baránszky-Jób László</i> : Az esztétika autonómia-kérdése —	323
<i>Baumgarten Sándor</i> : Szempontok a barokk meghatározásához	351
<i>Dénes Tibor</i> : Bessenyei és a tragikus gondolat — — —	359
<i>Hamvas Béla</i> : Poetica metaphysica — — — — — — — —	370
<i>Makkai Sándor</i> : A történeti regény mérlege — — — — —	385
<i>Molnár Antal</i> : Mi a zene? — — — — — — — — — — —	396
<i>Prahács Margit</i> : Zenei stílusproblémák — — — — — — —	413
<i>Báró Schroeder Attila</i> : A zene lényege és lélektani hatása	421
<i>Sík Sándor</i> : Érzelem és alkotás — — — — — — — — — —	440

IRODALOMTÖBTTÉNET.

<i>Gulyás József</i> : Zempléni Árpád ismeretlen fordításából —	453
<i>Kozocsa Sándor</i> : Vachot Cornélia emlékezete — — — —	460
<i>Vajthó László</i> : Reviczky a humorról — — — — — — —	475
<i>Zsigmond Ferenc</i> : A műfordítás elvi kérdései megújhódás- kori irodalmunkban — — — — — — — — — — — — — —	518

NEVELÉSTUDOMÁNY.

<i>Zombor Zoltán</i> : Mitrovics Gyula neveléstudományi rendszere	541
<i>Dékány István</i> : A pedagógiai erős — — — — —	553
<i>Faragó Tibor</i> : A matematikában tehetséges tanuló — —	563
<i>Kiss József</i> : Az 1868. évi XXXVIII. t.-c. parlamenti tárgyalása — — — — — — — — — — —	594
<i>Pintér Jenő</i> : Hibák a nevelésben és a tanításban — — —	616
<i>uzoni Zayzon Sándor</i> : Nemzetnevelés — — — — —	629
<i>Zombor Zoltán</i> : Mitrovics Gyula kultúrpolitikai törekvései	653

Ezt az emlékkönyvet

Baránszky-Jób László, Boda István, Faragó Tibor,
Vajthó László és Zombor Zoltán
szerkesztette.